

२९
भगवान् महावीर की २५ वीं निर्वाण-शताब्दी के उपलक्ष्य में प्रकाशित

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा प्रणीत

प्राकृत-व्याकरण

संस्कृत-हिन्दी-टीका-द्वय से युक्त

(द्वितीय खण्ड)

टीकाकार—

जैनधर्म-विवाकर, साहित्य-रत्न, जैनाश्रम-रत्नाकर

आचार्य-सम्राट् परमश्रद्धेय

पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज

के सुशिष्य

जैन-भूषण, पंजाब-केसरी, व्याख्यान-विवाकर

पण्डित-रत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज

प्रकाशक

आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल

२९-डी, कमला नगर,

देहली-७

पूज्य सुनिराजों तथा विद्वानों की दृष्टि में :—

प्राकृत-व्याकरण [प्रथम खण्ड]

१. प्रस्तुत पुस्तक प्राकृतव्याकरण की एक महत्वपूर्ण टीका है, मुनि श्री ने व्याकरण जैसे शुष्क, गंभीर एवं दुरूह विषय को इतना सरल, सुबोध बनाया है, इसके लिए वे धन्यवाद के पात्र हैं।

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा विरचित "सिद्ध-हेमशब्दानुशासनम्" का आठवाँ अध्याय प्राकृत-व्याकरण है। इस व्याकरण पर संस्कृत और हिन्दी भाषा में अनेक टीकाएँ लिखी जा चुकी हैं। यह टीका उन सभी टीकाओं में अपना विशिष्ट स्थाव रखती है, क्योंकि इस में शब्द-साधनिका सरल ढंग से विस्तार के साथ प्रस्तुत हुई है, जो कि प्राकृतभाषा के विद्यार्थियों के लिए सहायक एवं पथप्रदर्शक के रूप में सिद्ध होगी।

प्रसिद्धवक्ता पण्डितरत्न श्री ज्ञानमुनि जी महाराज ने परिश्रम करके प्राकृत भाषा के भण्डार को समृद्ध किया है, जिस से प्राकृत-साहित्य-जगत की बहुत बड़ी कमी की पूर्ति हुई है। इसी तरह मुनि श्री जी साहित्य जगत में अपनी प्रतिभा एवं साधना को साकार करते रहेंगे। इसी सद्भावना एवं आशीर्वाद के साथ।

आचार्यसम्राट् परमश्रेष्ठ,
पूज्य श्री आनन्द ऋषि जी महाराज,
घोड़नदी (महाराष्ट्र)

२. प्रस्तुत व्याकरण के आरम्भ में—'सागर है यह ज्ञान का' शीर्षक वाली कविता बहुत ही सुन्दर, उपयुक्त एवं प्राकृतभाषा के गौरव को प्रकट करने वाली है। आपने प्राकृतव्याकरण पर संस्कृत तथा हिन्दी में टीका रचकर जन-साधारण पर जो उपकार किया है, वह विरस्मरणीय एवं स्थायी सिद्ध होगा, यह निर्विवाद है। इस महान् परिश्रम के लिए आपको कोटिशः धन्यवाद।

संस्कृत-प्राकृत-विशारद पण्डित,
श्री हेमचन्द्र जी महाराज, लुधियाना।

३. प्राकृत हो, संस्कृत हो, अपभ्रंश हो, कोई भी भाषा हो जब तक वह जन बोली के रूप में रहती है, तब तक नदी की धारा की तरह बन्धन-मुक्त रहनी है, जिधर धारा वह निकलती है व्याकरण के नियमों में आबद्ध नहीं होती, इसी भाव को सन्त कवीर ने अपने शब्दों में अभिव्यक्ति दी थी कि—“संस्करित है कूप जल, भाषा बहता नीर” परन्तु ज्योंही कोई बोली साहित्यिक भाषा का रूप लेती है तो वह धीरे-धीरे व्याकरण के नियमों में आबद्ध होती जाती है। फलतः उन्मुक्त गति से बहता नीर कूप-जल हो जाता है। प्राकृत भाषा मूलतः मानव की सहज प्राकृत बोली रही है*।

*व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो बन्धव्यापारः प्रकृतिः । तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्—स्वतन्त्र-आव्याजकार-टीकायां श्री नमिसाधुः ।

अतः वह शतद्रु की तरह शत-शत धाराओं में प्रवहमान होती रही है। इसलिये उसमें शब्द-रूपों की इतनी विशृंखलता है कि पाठक का कभी-कभी सिर चकरा जाता है। यह स्थिति उसकी साहित्यिक चरातल पर आने के पूर्व की स्थिति है। परन्तु ज्योंही उसने साहित्यिक रूप लेना शुरू किया, तो वह व्याकरण की सीमा में प्रतिबद्ध होने लगी। कोई भी साहित्यिक भाषा अपनी शुद्धता के लिये व्याकरण से अनपेक्षित नहीं रह सकती। अतः प्राकृत के व्याकरणों की भी अनेक रचनाएँ यथा-समय होने लगीं।

प्राकृत भाषा के अनेक व्याकरण आज उपलब्ध हैं, जिनमें चण्ड, वररुचि, त्रिविक्रम देव, लक्ष्मीधर, शुभचन्द्र, मार्कण्डेय एवं आचार्यहेमचन्द्र आदि के व्याकरण काफी ख्याति-प्राप्त हैं। पक्षपात का प्रश्न नहीं है। यह एक यथार्थ सत्य है कि सभी प्राकृत व्याकरणों में हेमचन्द्राचार्य का प्राकृत व्याकरण गुणवत्ता की दृष्टि से अपनी एक विशिष्ट महत्ता रखता है। तुलनात्मक समालोचना का यह प्रसंग नहीं है। फिर भी संक्षेप में इतना कथ्य अवश्य है कि प्रस्तुत व्याकरण में आर्य प्राकृत से लेकर शौरसेनी, मामथी, पैशाची एवं अपभ्रंश तक की विभिन्न प्राकृत धाराओं के लक्षणों का यथोचित सन्निवेश है। यह एक ही व्याकरण प्राकृत की अनेक शाखाओं के व्यापक अध्ययन के लिये पर्याप्त है। यही कारण है कि प्रस्तुत व्याकरण प्राकृत के अनेक पाठ्य क्रमों में स्थान प्राप्त कर चुका है और भविष्य में प्राप्त करता जा रहा है।

आचार्य हेमचन्द्र विश्वतोमुखी पाण्डित्य की दृष्टि से वस्तुतः अपने "कलिकाल सर्वज्ञ" विरुद्ध के अनुरूप हैं। काव्य, चरित्र, कोष, छन्द, अलंकार एवं व्याकरण आदि अनेक साहित्यिक विधाओं में उनके अप्रतिम पाण्डित्य का दर्शन होता है। विशेषतः व्याकरण-शास्त्र के तो वे दूसरे पाणिनि हैं। 'सिद्धहेमशब्दामुशासन' नामक व्याकरणग्रन्थ उसका अर्वाचीन यथार्थ व्याकरण है। पूर्व के सात अध्याय संस्कृत से सम्बन्धित हैं, और अंतिम आठवाँ अध्याय प्राकृत से। यह आठवाँ अध्याय प्राकृत-व्याकरण के नाम से विद्वज्जगत में एक स्वतन्त्र ग्रन्थ का रूप ले चुका है।

प्रस्तुत प्राकृत व्याकरण के लिये त्रिकाल से एक विशद सुबोध एवं आभाषिक व्याख्या की अपेक्षा थी। इस दिशा में कुछ प्रयत्न तो भी चुके हैं। परन्तु महाबहिम अद्वैत श्रुतदेवतावतार आचार्यदेव पूज्य श्री आत्मा राम जी महाशाल के प्रिय शिष्य पण्डित श्री ज्ञानमुनि जी ने जो प्रयत्न किया है, वह वस्तुतः एक विलक्षण प्रयत्न है। मुनि श्री ने संस्कृत में 'वातमहोरमा' टीका की रचना की है। जिसमें विस्तार के साथ मूल सूत्रों एवं उनकी स्वयं आचार्यकृत वृत्ति का समोद्घाटन किया है। साथ ही उदाहरण स्वरूप दिये गये शब्द-रूपों एवं धातु-रूपों की साधनिका भी प्रस्तुत की गई है। जो व्याकरण के अध्ययनार्थों के लिये अतीव उपयोगी प्रमाणित होगी। संस्कृत टीका की भाषा सरल है, स्पष्ट है, सुबोध है। साथ ही हिन्दी टीका लिखकर तो "स्वर्ण सुगन्धः" की सद्गुक्ति को चरितार्थ कर दिखाया है। अन्त में परिशिष्ट के रूप में विस्तृत शब्दसूची है, संस्कृत पर्यायान्तर के साथ। यह शब्दसूची विद्वान तथा छात्र दोनों के लिये अतीव लाभप्रद है। सब मिलाकर प्रस्तुत संस्करण अपना अलग ही एक आकर्षक रूप उपस्थित करता है।

श्री ज्ञानमुनि जी शतशः धन्यवादाहं हैं। कितना श्रम, समय, शक्ति एवं सरस्वती का उपयोग किया है उन्होंने प्रस्तुत सम्पादन में। प्राकृत भाषा के अव्यापक और अध्येता एतदर्थ

विराजती रहेंगे मुनि श्री जी के । मैं हृदय से चाहूंगा यह सटीका-संस्करण अधिकाधिक प्रसार एवं प्रचार पाये ताकि प्राकृत के अध्ययन का मार्ग प्रशस्त हो ।
श्रावणपूर्णिमा १९७५

राष्ट्रसन्त उपाध्याय,
श्री अमरमुनि जी महाराज,
बोरायतन राजगृह (बिहार)

४. श्रुतज्ञान शब्द और अर्थ दोनों पर निर्भर है । लिखने पढ़ने और बोलने में शब्द की प्रधानता होती है, अर्थ की नहीं । वस्तुतः शब्द को ही भाषा कहते हैं । शुद्ध भाषा से अर्थ का निर्णय होता है, अर्थ-निर्णय से सम्यग्-ज्ञान, सम्यग्-ज्ञान से दर्शन और चारित्र्य की शुद्धि होती है । तीनों की शुद्धि से परमपद की प्राप्ति निश्चित है । भाषाशुद्धि व्याकरण से होती है । व्याकरण का अर्थ है—जिन नियमों एवं उपनियमों के विधि-विधान से भाषा की शुद्धि हो, निर्दोषता हो । प्राचार्य हेमचन्द्र ने सिद्ध-हेम व्याकरण की रचना की है । उस व्याकरण की पूर्ति आठ अध्यायों में की है । प्रत्येक अध्याय में चार-चार पाद हैं । बलीय प्राचीं के से अतीत प्राचीं में संस्कृत व्याकरण के सभी नियम बतलाए गए हैं । पाणिनि व्याकरण को वास्तिका इष्टि आदि से पूर्ण किया गया, जब कि प्राचार्य हेमचन्द्र ने व्याकरण के किसी भी नियम को प्रचूरा नहीं रहने दिया । आठवें अध्याय में प्राकृतभाषा के नियम बतलाए हैं । संस्कृत व्याकरण के जो नियम हैं, उनमें से बहुत से नियम प्राकृत-भाषा में भी लागू होते हैं और कुछ एक नियम भिन्न भी हैं । लिङ्गानुशासन में जो शब्द पुल्लिङ्ग में हैं या स्त्रीलिङ्ग में हैं उन्हें प्राकृतभाषा में भी उसी प्रकार समझ लेना होता है । किन्तु जो शब्द तपुंसकलिङ्गी हैं उनमें कुछ ऐसे शब्द भी हैं जो पुल्लिङ्ग में भी प्रयुक्त किए जा सकते हैं ।

प्राकृतभाषा—

इस आर्यावर्त में जो भाषा आर्य लोगों को बोलचाल में आने वाली थी, जिस भाषा में भगवान महावीर ने अपने पवित्र सिद्धान्तों का उपदेश दिया था, जिस भाषा में श्रेष्ठकाव्य निर्माण द्वारा प्रवरसेन आदि महाकवियों ने अपनी अनुपम एवं दिव्य प्रतिभा का परिचय दिया है, जिस भाषा से भारतवर्ष की विद्यमान समस्त आर्य भाषाओं की उत्पत्ति हुई उन सब भाषाओं का साधारण नाम है—प्राकृत । सब भाषाओं का मूलस्रोत प्राकृतभाषा है । जो कि समय और स्थान की भिन्नता के कारण प्राकृत के ही विभिन्न रूप हैं । जैसे कि अर्धमागधी, शौरसेनी, पेशाची, महाराष्ट्री-प्राकृत, अपभ्रंशप्राकृत, पाली, आर्षप्राकृत, प्राथमिकप्राकृत, हिन्दीप्राकृत आदि । इन में जो प्राथमिक-प्राकृत है वह येनकेन प्रकारेण सब भाषाओं में व्यापक है । प्राकृतभाषा संस्कृत सापेक्ष तो है ही, देश्य भी है । प्राचार्य हेमचन्द्र ने प्राकृतभाषा को तीन भागों में विभक्त किया है । जैसे—तत्सम, तद्भव और देश्य-देशी । जो शब्द संस्कृत और प्राकृत दोनों में बिल्कुल एक समान होते हैं वे तत्सम कहलाते हैं । जैसे कि खल, हल, बल, फल, धवल, आगम, अञ्जलि-गण आदि शब्द संस्कृत सम माने जाते हैं । जो शब्द संस्कृत से वर्ण-परिवर्तन, वर्णगम, वर्णलोप आदि द्वारा उत्पन्न हुए हैं वे तद्भव कहलाते हैं । जैसे कि धर्म-धम्म, ध्यान-ध्माण, भार्या-भारिआ, नाथ-नाह, हृदय-ह्रिय, मेघ-मेह, भवति-हवइ, भविष्यति-होहिइ इत्यादि । जिन शब्दों की समानता संस्कृत के साथ बिल्कुल भी नहीं है, उन प्राकृत शब्दों को देश्य-देशी कहते हैं । जैसे कि चुकइ (पश्यति), देवइ (पश्यति), डाल (शाखा), भडप्प (शीघ्र),

जड (त्यक्त), बोंदो (क्षरीर), धमिअ (विस्मृत) इत्यादि। आचार्य हेमचन्द्र ने स्वप्रणीत प्राकृत व्याकरण में तत्सम और तद्भव शब्दों का ही प्रयोग किया है। यद्यपि देव्य शब्दों के रूप भी दिए हैं तथापि उन का विवरण एवं रूपसिद्धि का उल्लेख नहीं जैसा ही है। देशीनाम-माला कोष में बने बनाए शब्द मिलते हैं। यद्यपि प्राकृतव्याकरण ग्रंथों ही उपलब्ध हैं। जैसे कि वररुचि का प्राकृत-प्रकाश, त्रिविक्रमदेव की समुद्रा प्राकृतव्याकरणवृत्ति, मार्कण्डेय का प्राकृत सर्वस्व, चण्ड का प्राकृत-लक्षण, क्रमदीश्वर का संक्षिप्तसार, सिद्धराज का प्राकृतरूपावतार, लक्ष्मीधर की षड्भाषा-चन्द्रिका, रामतर्कवागीश का प्राकृत कल्पतरु है। तथापि आज तक के प्रकाशित सभी प्राकृत व्याकरणों से सर्वोत्तम और महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ हेमचन्द्र का प्राकृतव्याकरण है। सुबोध व्याकरण यदि कोई है तो वह सिद्ध-हेमचन्द्रानुशासन ही है। इस पर स्वोपज्ञ लघुवृत्ति और बृहद् वृत्ति भी उपलब्ध है।

आठवें अध्याय के पहले पाद में क्रमशः 'अ' से लेकर 'ह' तक संस्कृत से प्राकृत शब्द बनाने की सभी विधियाँ बतलाई गई हैं। संधि, लिङ्ग-परिवर्तन आदि का विवरण है। द्वितीय पाद में आगम, आदेश एवं शेष विधि का ज्ञान कराया गया है। तृतीयपाद में प्राकृत भाषा के अन्तर्गत सुबन्त-विभक्ति, तिङन्तविभक्ति और कारक आदि विषयों को स्पष्ट किया गया है। चतुर्थपाद में शौरसेनी, अर्ध-मागधी, पेशाची और अपभ्रंश इन चार भाषाओं के विशेष नियमों के संबन्ध में निर्देश किया गया है। प्राकृत भाषा में समराइच्छकहा, सुरसुन्दरीचरियं आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। शौरसेनी भाषा में षट्खण्डागम, समयसार, प्रवचनसार, नियमसार आदि अनेक ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं। दिगम्बर जैन साहित्य प्रायः शौरसेनी भाषा में प्राप्त होते हैं। महाराष्ट्री प्राकृत भाषा में लीलावई पद्यात्मक ग्रन्थ भी उपलब्ध है। अर्धमागधी भाषा में पैंतालीस आगमशास्त्र निबद्ध हैं। गणधरो ने अर्धमागधी भाषा को ही सर्वोत्तम समझकर आगमशास्त्रों का प्रणयन किया है। शताब्धानी श्री रत्नचन्द्र जी ने भी अर्ध-मागधीभाषा के सर्वाङ्गपूर्ण व्याकरण की रचना की है। इस भाषा को ऋषिभाषिता भी कहते हैं और आर्ष भी। ऋषियों के वचन-प्रवचन जिस भाषा में संकलित किये गये हैं वह आर्ष मानी जाती है। आचार्य स्वयंभू ने राम-चरित्र अपभ्रंश भाषा में लिखा है, उसका नाम "पउमचरिउ" है।

पेशाची भाषा में व्यंजन अधिकांश वैसे ही बने रहते हैं। 'ण' बदलकर 'न' हो जाता है। प्रायः वर्ग के मध्यम वर्ण प्रथम वर्ण के रूप में बदल जाते हैं। जैसे—राजा का राजा, नगर का नगर, प्रदेश का पतेश, देव का लेव। पेशाचों की भाषा को पेशाची भाषा बोलते हैं। अफगानिस्तान में यह भाषा बहुतायत से मिलती-जुलती है। किन्तीर प्रदेश में भी इस भाषा से मिलती-जुलती भाषा बोली जाती है।

यह बड़े हर्ष की बात है कि प्राकृतभाषा के छात्र जिस सुबोध व्याकरण की चिरकाल से प्रतीक्षा में थे, आज वह उनके कर कमलों को अलंकृत कर रहा है। आचार्य हेमचन्द्रकृत प्राकृत व्याकरण पर संस्कृत भाषा में सरल एवं सुबोध बृहद् वृत्ति है और साथ ही जिस-जिस सूत्र से जो-जो कार्य होता है उस-उस सूत्र का संकेत करके रूपसिद्धि भी की हुई है। इतना ही नहीं, सूत्र और मूलवृत्ति का हिन्दी अनुवाद भी किया हुआ है, तथा साथ ही जिस रूप की सिद्धि की गई है उस का अर्थ भी हिन्दी भाषा में निदिष्ट है। इस के दो भाग हैं। पहला और दूसरा। पहले भाग में तीन पाद और दूसरे भाग में केवल चौथा पाद है। दोनों भागों में प्राकृत व्याकरण की इति श्री हो जाती है। यह व्याकरण

विद्यार्थियों के लिए तथा भाषा-शास्त्रियों के लिए अत्युपयोगी है। इस के रचयिता जैन-भूषण साहित्यकार पण्डित-रत्न श्री ज्ञान मुनि जी हैं। पुस्तक का प्रकाशन, कामज, छपाई सब तरह सुन्दर है। युगानुकूल मूल्य भी कोई अधिक नहीं है। पुस्तक पठनीय, रमणीय एवं संग्रहणीय है। इसमें एक उत्प्रेक्षणीय विशेषता यह भी है कि शब्द-शास्त्र में जिन शब्दों की रूप-सिद्धि की गई है, उन प्राकृत-शब्दों की प्रकार आदि अनुक्रमणिका भी अंत में पृष्ठाङ्क सहित जोड़ दी है। इस प्रक्रिया ने विषय को और भी सुबोध बना दिया है।

पंजाब-प्रान्तीय उपाध्याय

प्रवर्तक पण्डित-रत्न श्री कूलचन्द्र जी महाराज "श्रमण"

"प्राकृत-व्याकरणम्"

[१]

"प्राकृत-व्याकरणम्" यह अद्भुत, सभी तरह से पाई,
व्याख्या है पांडित्य-पूर्ण तो, सुन्दर बड़ी छपाई।

[२]

अखिल विश्व में प्राकृत भी है, जानी-मानी भाषा,
पढ़े इसे प्राकृत पढ़ने को, जिसको ही अभिलाषा।

[३]

जिनकी है "पंजाब-केसरी", कहता यह संसार,
पण्डित ज्ञान मुनीश्वर इसके, सुलभ व्याख्याकार।

[४]

कर सकता है कोई ही श्रम, "चन्दन" इतना भारी।
लेखक मुनि हैं सभी तरह से, साधुवाद अधिकारी।

कविरत्न, प्रख्यातसन्त,

श्रद्धेय श्री अम्बनमुनि जी महाराज।

६. "प्राकृत-व्याकरण" नामक पुस्तक देखने को मिली, यह ग्रंथ मौलिक ग्रंथ है। जैन-भूषण पंजाब-केसरी श्री ज्ञान मुनि जी द्वारा सम्पादित एवं अनुवादित है। प्राकृतभाषा का अध्ययन करने वाले विद्यार्थियों के लिए यह एक बहुत उपयोगी ग्रंथ है। इस ग्रंथ की भाषा बड़ी सरल तथा साहित्यिक भी है। मान्य श्री ज्ञान मुनि जी का श्रम इसमें पूर्ण-रूपेण निखरा हुआ है। मान्य श्री ज्ञान मुनि जी सुलभ हुए विचारों के धनी एवं जैन-शास्त्रों के ज्ञाता भी हैं। वास्तव में जैसा नाम है—वैसा ही गुण है। इस ग्रंथ में आपके ज्ञान की गंगा का प्रवाह पूर्ण-रूपेण प्रवाहित हुआ है। आप उदीयमान

संत हैं। आपने जैन समाज को बहुत बड़ा साहित्य प्रदान किया है। आप अपने साहित्यिक क्षेत्र में निरंतर बढ़ते रहें, यही शुभ कामना है।

लक्ष्मणतपस्वी प्रखरवक्ता,
श्री स्वामी लाभ चन्द्र जी महाराज ।

७. जैन-साहित्य का अधिकतर निर्माण प्राकृत भाषा में हुआ है, परन्तु हिन्दी भाषा में व्याख्या-सहित अभी तक कोई अच्छा प्राकृत व्याकरण प्रकाशित नहीं हुआ था। आचार्य हेमचन्द्र जी ने अपने सिद्ध-हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय के रूप में प्राकृत भाषा का व्याकरण प्रस्तुत किया था, वह भी सर्वसाधारण के लिये बोधगम्य न था, अतः प्राकृत व्याकरण का जैन साहित्य के क्षेत्र में नितान्त अभाव सा प्रतीत हो रहा था, इस अभाव को पूर्ण किया है—प्रातः-स्मरणीय श्रद्धेय आचार्य श्री आत्माराम जी महाराज के शिष्य-रत्न पण्डित-प्रवर श्री ज्ञान मुनि जी महाराज ने संस्कृत एवं हिन्दी-टीका-सहित इस ग्रन्थ को प्रस्तुत करके। लगभग ४२० पृष्ठ के इस महान् ग्रन्थ के द्वारा सामान्य-बुद्धि व्यक्ति भी प्राकृत-भाषा का पूर्णज्ञान प्राप्त कर सकता है। ग्रन्थ के अन्त में दी गई शब्दसूची द्रष्टव्य शब्द को देखने में अत्यन्त सुविधा प्रदान करती है। “प्राकृत-व्याकरणम्” पठनीय एवं संग्रहणीय महान् ग्रन्थ है।

श्री सित्तक घर जी शास्त्री,

सम्पादक—

आत्माराम, जुलाई १९७५, लुधियाना ।

८. ग्रियर्सन जेकोबी आदि पाश्चात्य विद्वानों की तथा अनेक भारतीय विद्वानों की यह धारणा है कि संस्कृत भाषा से भी प्राकृत भाषा अधिक सरल, अधिक लचीली, श्रुति-मधुर और सीखने में सुविधाजनक है। संस्कृत का विद्यार्थी तो बहुत ही आसानी से सीख ही सकता है, किन्तु जो संस्कृत का अभ्यासी नहीं हैं, वह भी प्राकृत भाषा को संस्कृत की अपेक्षा शीघ्र ग्रहण कर सकता है। प्रश्न होता है कि फिर क्या कारण है कि संस्कृत का जितना प्रचार-प्रसार है, उसे देखते हुए प्राकृत का प्रचार बहुत ही कम है। जबकि प्राकृत, अपभ्रंश और पालि भाषाओं का साहित्य कम नहीं है। इसके अनेक कारणों में एक मुख्य कारण यह भी है कि प्राकृत भाषा के व्याकरण बहुत कम सुलभ हैं। चण्डकृत प्राकृत लक्षण, वररुचि कृत प्राकृत-प्रकाश दो प्राचीन प्राकृत व्याकरण काफ़ी महत्वपूर्ण हैं, किन्तु आचार्य हेमचन्द्र कृत सिद्ध-हैम-शब्दानुशासन व्याकरण का आठवाँ अध्याय जो प्राकृत व्याकरण के नाम से प्रसिद्ध है, वह सर्वाधिक समृद्ध, सरल और बोधगम्य व्याकरण है। प्राकृत के अधिकांश अभ्यासी इसी का अध्ययन करते हैं। यह व्याकरण संस्कृत माध्यम से प्राकृत का ज्ञान कराता है। यद्यपि इसमें उदाहरण आदि बड़े ही बोधगम्य है, सूत्र भी छोटे और उच्चारण सुखद है।

प्राकृत-व्याकरण का अध्ययन अब तक संस्कृत के माध्यम से ही किया जाता था। इसलिए बिना संस्कृत के प्राकृत का ज्ञान दुर्लभ था। इधर में कुछ प्राकृत-भाषा-विद्वानों ने ऐसा प्रयत्न किया है कि विद्यार्थी अपनी मातृ-भाषा के माध्यम से या हिन्दी के माध्यम से सीधा प्राकृत का ज्ञान प्राप्त कर सकें—प्राकृत प्रचार के लिए यह अत्यन्त महत्वपूर्ण बात भी है। इस दिशा में पं० रत्न जी ज्ञान

मुनि जी का यह प्रयत्न अत्यन्त उपकारक सिद्ध होगा। मुनि श्री ने हेमचन्द्राचार्य के अष्टम अध्याय के सूत्र एवं वृत्ति पर प्रथम संस्कृत में बाल-मनोरमा टीका लिखी है। इस संस्कृत टीका की भाषा भी बड़ी सरल और व्याख्या-शैली बोध-गम्य है। संस्कृत विद्यार्थी अध्यापक की सहायता के बिना भी काफी कुछ समझ सकता है। फिर आत्म-भुण-प्रकाशिका हिन्दी-व्याख्या ने तो प्राकृत भाषा का ज्ञान-द्वार ही उन्मुक्त कर दिया है। हिन्दी-विवेचन पढ़ कर और मूल सूत्र कंठस्थ करके विद्यार्थी प्राकृत-ज्ञान प्राप्त कर सकता है। एक प्रकार से प्राकृत को संस्कृत-बंधन से मुक्त कर स्वावलम्बी बना दिया है। प्राकृत भाषा के अध्ययन एवं प्रचार को दृष्टि से यह एक ऐतिहासिक प्रयत्न हुआ है। निश्चित ही व्याख्याकार श्री ज्ञान मुनि जी ने अथक श्रम किया है। उनका दीर्घ-कालीन अध्यवसाय और श्रम प्राकृत प्रचार को प्रोत्साहित करेगा, ऐसा विश्वास किया जा सकता है।

पुस्तक की छपाई, साफ शुद्ध है। जिल्द एवं प्लास्टिक कवरयुक्त पुस्तक का मूल्य भी उपयुक्त है। संस्कृत एवं प्राकृत विद्यार्थियों तथा पुस्तकालयों के लिए पुस्तक तुरन्त संग्रह करने योग्य है। भारत सरकार के शिक्षा-विभाग को भी इस प्राकृत व्याकरण को राष्ट्र-भाषा-व्याख्या प्रस्तुत करने के कारण प्रोत्साहित और पुरस्कृत करना चाहिए।

श्री चन्द्र जी सुराणा,
'अमर भारती' आगरा
अगस्त १९७५।

१. कलिकाल सर्वज्ञ आचार्य हेमचन्द्र के 'सिद्ध-हेमशब्दानुशासन' नामक व्याकरण ग्रंथ का यह एक अध्याय है जिसमें प्राकृत-भाषा के व्याकरण-सम्मत नियमोपनियमों का उल्लेख किया गया है। साहित्य-संसार में आज यही एक अध्याय प्राकृत व्याकरण के नाम से प्रसिद्ध है। प्रस्तुत व्याकरण में कुल मिलाकर ६७१ सूत्र हैं, जिनकी संस्कृत तथा हिन्दी व्याख्या श्री ज्ञानमुनि जी ने लिखी है।

आरम्भ में डा० ऐल० ऐम० जोशी तथा प्रोफेसर ए० एन० सिन्हा की संयुक्त प्रस्तावना है, जिसमें उन्होंने विस्तार-पूर्वक विभिन्न प्राकृत-भाषाओं की उत्पत्ति, विकास, महत्ता एवं उत्तर-कालीन देशी भाषाओं पर पारम्परिक प्रभाव का इतिहास दिया है।

आचार्य हेमचन्द्र ने तथा मार्कण्डेय, वनिक आदि ने भी "प्रकृतिः संस्कृतम्" के द्वारा यह प्रतिपादित किया है कि संस्कृत ही प्राकृत भाषाओं की प्रकृति है। अर्थात् संस्कृत ही प्राकृत भाषाओं का उद्गम स्रोत है। प्राकृत भाषाओं के विषय में इन दिनों जो वैज्ञानिक अनुसन्धान कार्य हुए हैं, उनको देखते हुए यह प्रस्थापना पुरानी पड़ गई है। संस्कृत के अनुसरण पर व्याकरण बन जाने से और व्याकरण के नियमों में कस जाने से प्राकृत को संस्कृत की प्रकृति मान लिया गया और उसे एक साहित्यिक रूप भी मिल गया। लेकिन वस्तुतः प्राकृत लोक-व्याहार की प्रवाह-शील भाषा रही है और जनपद की बोलियों में तथा वर्तमान भाषाओं में इसके रूपों का दर्शन किया जा सकता है, इस दृष्टि से विद्वान्द्वय की प्रस्तावना बड़ी उपयोगी है।

ग्रन्थ में पाठ-अध्यायान् शीर्षक के अन्तर्गत शब्द-सूची दी गई है, जिनके संस्कृत रूप भी कोष्ठक में सामने दे दिए गए हैं।

[ज]

इस प्राकृत-व्याकरण के आधार पर प्राकृत भाषा सीखने में विद्यार्थियों को पर्याप्त सुविधा प्राप्त होगी, इसमें सन्देह नहीं ।

सम्पादक :—

धमण, वाराणसी, अगस्त १९७५ ।

१०. श्री ज्ञान मुनि जी म० स्थानकवासी संतों में अग्रणी हैं । ज्ञान, तप, चारित्र्य और त्याग की साक्षात् प्रतिमा हैं । मुनि जीने लगभग २५ ग्रन्थों की रचना की है । इनकी सभी रचनायें इनके ज्ञान तथा पाण्डित्य और त्यागमयी मनोभावनाओं की प्रतीक हैं । हाल ही में आचार्य हेम चन्द्र की रचना 'सिद्ध-हैमशब्दानुशासन' के आठवें अध्याय के तीन पादों की संस्कृत हिन्दी व्याख्या—'प्राकृत व्याकरणम्' भाग पहला प्रकाशित कर महाराज श्री ने हिन्दी जगत तथा प्राकृत भाषा-प्रेमियों पर महान् उपकार किया है । सरल, सुबोध तथा पठनीय यह टीका हिन्दी साहित्य की अमूल्य निधि है । आचार्य हेमचन्द्र जी की मूल रचना—हैमशब्दानुशासन (जिसे मिद्ध-हैमशब्दानुशासन भी कहते हैं) आठ अध्यायों में विभक्त है । आरम्भ के सात अध्यायों में संस्कृत भाषा के व्याकरण की विवेचना है और आठवें में प्राकृत व्याकरण की 'तद्भव शब्दों' का अनुशासन तथा प्राकृत और अपभ्रंश भाषाओं के विशेषतः ध्वनिग्रामों सम्बन्धी परिवर्तनों का मुख्यस्थित नियमांकन ही इस अध्याय का लक्ष्य जान पड़ता है ।

आचार्य हेमचन्द्र के पूर्व तथा पश्चात् प्राकृत भाषा के व्याकरणचार्यों की लम्बी परम्परा मिलती है । जैसे तो प्रथम व्याकरणों में चण्ड का नाम सबसे पहले लिया जाता है, फिर भी इनसे पहले भी प्राकृत व्याकरण का उल्लेख मिलता है । अपने 'नाट्यशास्त्र' में भरतमुनि ने—प्राकृत शब्द रचना के कुछ नियमों की चर्चा की है । चण्डकृत 'प्राकृत लक्षण' में करीब सौ सूत्र हैं, जिन्हें चार पादों में विभक्त किया गया है । पश्चात् वररुचि ने 'प्राकृत प्रकाश' व्याकरण की रचना की है । बारह परिच्छेदों के इस ग्रन्थ में चौ अध्याय महाराष्ट्र, प्राकृत के शब्दों के रूप-विधानों में व्याख्या के लिए दिए गए हैं । शेष तीन में क्रमशः पैजाजी (दसवें), मागवी (ग्यारहवें) और शीरसेनी (बारहवें) प्राकृतों के शब्दों के लक्षणों को निरूपित किया गया है । 'प्राकृत प्रकाश' पर भामह, कासायन, वसन्तराज तथा सदानन्द की उपलब्ध टीकाएँ ग्रन्थ की लोकप्रियता प्रकट करती हैं ।

वररुचि के बाद आचार्य हेमचन्द्र ने 'सिद्ध-हैमशब्दानुशासन' व्याकरण की रचना की । रचना के समकक्ष की कोई व्याकरण पुस्तक प्राकृत व्याकरण पर अब तक नहीं लिखी गई । इस से ही इस ग्रन्थ की उपयोगिता तथा महत्ता का प्रभाव मिलता है । जैसा कि ऊपर संकेत किया गया है । मूल ग्रन्थ के आठवें अध्याय में ही प्राकृत व्याकरण की विवेचना है । इस अध्याय के चार पाद हैं । प्राकृत-व्याकरणम् (भाग पहला) में इस अध्याय के प्रथम तीन पादों की अविकल संस्कृत तथा हिन्दी में टीका है, दूसरे भाग में चौथे पाद की टीका मुनि जी ने प्रस्तुत की है, जो सुदृढाधीन है ।

प्रथम भाग के प्रथम पाद में—टीकाकार ने क्रमशः संधि, व्यञ्जनान्त शब्द, लिङ्ग, विसर्ग, अनुस्वार तथा स्वर और व्यञ्जन-व्यत्यय आदि की टीका संस्कृत—पश्चात् हिन्दी में प्रस्तुत की है । दूसरे पाद में—ध्वनि ग्राम-सम्बन्धी परिवर्तनों की विवेचना-सहित, निपात तथा अव्ययों की विवेचना-स्वरूप टीकाएँ प्रस्तुत हैं । यह पाद भाषा-विज्ञान के छात्रों के लिए अत्यन्त उपयोगी है । तीसरे पाद में कारक, विभक्ति, क्रिया आदि के नियमों-उपनियमों के निर्देशों की टीकाएँ हैं । प्रतीत होता है

कि आचार्य हेम चन्द्र ने इस अध्याय की रचना तीन उद्देश्यों—प्राकृत भाषा के स्वरूप, विकास और व्याकरण सम्बन्धी नियमों की व्याख्या के लिए की थी। प्रस्तुत टीका युगानुकूल होने के कारण मूलग्रन्थ से भी अधिक उपयोगी जान पड़ती है।

४६९ पृष्ठों की इस टीका में—व्यवहृत शब्दों की तालिका अन्त में देकर इसे अधिक मूल्यवान बना दिया गया है। उत्तम कागज, सुन्दर मुद्रण, आकर्षक मुद्रा पृष्ठ आदि से इस ग्रन्थ की महत्ता में चार चान्द लग गए हैं। आचार्य श्री आत्माराम जैन मॉडल स्कूल, २६-डी, कमला नगर, दिल्ली-७ ने इसे प्रकाशित किया है।

प्राकृत भाषा की उच्च कक्षा के छात्रों तथा शोधकर्तियों के लिए प्रस्तुत टीका अत्यन्त उपयोगी है। तुलनात्मक अध्ययनार्थी, भाषाविद्, इतिहासकार आदि सभी इससे लाभ उठायेंगे। प्राकृत भाषा के छात्रों के लिए ग्रन्थ परदान सिद्ध होगा। “२५ वीं महावीर निर्वाण शताब्दी” के उपलक्ष्य में ऐसी महान कृतियों का प्रकाशन हिन्दी साहित्य के इतिहास में स्वर्णक्षरों में अंकित होगा तथा सदा स्मरण किया जाएगा।

डा० वृजविहारी तिवारी,

जागृति (लोक सम्पर्क विभाग, पंजाब सरकार द्वारा प्रकाशित)
चंडीगढ़, नवंबर १९७५।

Our country has the distinguished honour of producing men of great intelligence whose valuable writings have illumined the thousands of persons, in course of time. In academic circles the name of Acharya Shri Hem Chanderji Maharaj is remembered with great respect for his unique composition 'Prakrit Vyakarn' in Prakrit language some 800-years back.

It is a matter of great pride and satisfaction that Shri Shri 1008 Shri Gian Muniji Maharaj after arduous labour for over 20 years has translated this book in Sanskrit and Hindi for the benefit of a large number of students. I am glade to know that the work is being given the shape of a book shortly. I hope, this book

will gain popularity in the academic field and more and more scholars will derive benefit of it.

Hans Raj Sharma,

Ex-Minister for Finance, Planning,
Local Govt. & Labour, Punjab,
Chandigarh.

अपनी बात

प्राकृत शब्द का अर्थ—

प्राकृत-व्याकरण इस शब्द में प्राकृत और व्याकरण ये दो पद हैं। प्राकृत शब्द का अर्थ है— एक प्राचीन स्वतंत्र भाषा, जिस का प्रयोग जैन साहित्य में तथा संस्कृत के नाटकों एवं अन्यान्य ग्रन्थों में उपलब्ध होता है। व्याकरण उस शास्त्र का नाम है जिस के द्वारा भाषा के शब्दों, उनके रूपों और प्रयोगों आदि का ज्ञान उपलब्ध किया जाता है। प्राकृतभाषा का व्याकरण प्राकृत-व्याकरण कहलाता है।

प्राकृत शब्द को लेकर अनेकों अर्थ-विचारणाएँ उपलब्ध होती हैं। उन में से कुछ एक निवेदन करता है :—

१—प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् (हेमचन्द्र-कृत प्राकृत-व्याकरण ८।१।१),
२—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत्र भवं प्राकृतमुच्यते (प्राकृतसर्वस्व १।१), ३—प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् (प्राकृत-चन्द्रिका), ४—प्राकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता (षड् भाषा-चन्द्रिका पृष्ठ ४), ५—प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः (वासुदेवकृत कर्पूरमंजरीसंजीवनी-टीका ९।२)।

प्राकृत शब्द की इन सब व्युत्पत्तियों का जब गंभीरता से परिशीलन करते हैं तो यह स्पष्ट हो जाता है कि प्राकृत शब्द प्रकृति शब्द से निष्पन्न हुआ है और प्रकृति का अर्थ है—संस्कृत भाषा। इस अर्थ-विचारणा से यह स्पष्ट हो जाता है कि संस्कृत भाषा प्राकृत भाषा की जननी है। अर्थात् संस्कृत भाषा से उत्पन्न होने वाली भाषा प्राकृत-भाषा कहलाती है।

प्राकृत शब्द का जो अर्थ ऊपर की पंक्तियों में संसूचित किया गया है। यह अर्थ कोषकारों के मत में प्रामाणिक नहीं माना जाता। क्योंकि प्राकृति शब्द का किसी भी कोषकार ने 'संस्कृत भाषा' यह अर्थ नहीं लिखा है। कोषकार तो प्रकृति शब्द को मुख्यतया स्वभाव अथवा जनसाधारण इस अर्थ का अभिप्रेक्षक स्वीकार करते हैं। इसीलिए प्राकृत शब्द का उनके मत में अर्थ होता है—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धं प्राकृतम्। अथवा प्रकृतीनां साधारण-जनानामिव प्राकृतम्। अर्थात्—जो भाषा प्रकृति (स्वभाव) से सिद्ध-निष्पन्न हो वह प्राकृत भाषा कहलाती है। प्राचीन युग में प्राकृत भाषा जन-जीवन की मातृभाषा थी, अतः स्वाभाविक या अकृत्रिम मानी जाती थी। संस्कृतभाषा व्याकरण की संस्कार-रूप कृत्रिमता (बनावटीपन) से परिपूर्ण होने के कारण कृत्रिम या अस्वाभाविक स्वीकार की गई है, किन्तु प्राकृतभाषा की ऐसी स्थिति नहीं थी, जन-जीवन को यह स्वभाव से सम्प्राप्त होती है इसलिए इसे स्वाभाविक कहा गया है। अथवा प्रकृति-जनसाधारण (साधारण-अपठित जन-जीवन) की भाषा प्राकृत भाषा कहलाती है। क्या बालक क्या बालिका, क्या युवक क्या युवती, क्या स्त्री और क्या पुरुष सभी प्राकृतभाषा का उपयोग करते हैं। किसी पाठशाला में शिक्षण प्राप्त किए बिना ही इसे बोलते हैं, अतः इसे जन-साधारण की भाषा कहा गया है। इस प्राकृत भाषा से ही संस्कृत आदि अन्य भाषाओं की उत्पत्ति होती है, इस सत्य को भाषा-तत्त्व के सिद्धान्त भी सहर्ष स्वीकार

करते हैं। कारण स्पष्ट है; अपठित वर्ग या जनसाधारण किसी साहित्यिक भाषा का न तो स्वयं प्रयोग करता है, और नाहीं उसे समझ सकता है। अतः जनसाधारण के व्यवहार को सम्पन्न करने वाली जो कथ्य भाषा (बोलचाल की भाषा) होती है, वह साहित्य की परिमार्जित भाषा से सर्वथा स्वतंत्र और अलग भाषा होती है। शिक्षित या पठित लोग भी व्यवहार जगत में जनसाधारण से वार्तालाप करते हैं तो वे उसी कथ्य भाषा का ही प्रयोग करते हैं। वेदों के समय में भी ऐसी कथ्य भाषा प्रचलित थी। जिस समय लौकिक संस्कृतभाषा चल रही थी, उस समय भी जनसाधारण में कथ्य भाषा पाई जाती थी। नाटक-जगत इस सत्य का पूर्णतया पोषण करता है। नाटक-शास्त्रों के परिज्ञाता विद्वान् जानते ही हैं कि वहां पर संस्कृत भाषा के साथ-साथ कथ्य भाषा बोलने वाले पात्र भी दृष्टिगोचर होते हैं। यह कथ्य भाषा प्राकृत भाषा ही थी। अतः यही माना शास्त्रीय और तर्क-संगत है कि सर्व भाषाओं की जननी प्राकृतभाषा है। प्राकृत-भाषा ने संस्कृत भाषा को जन्म दिया है। आज कल के भाषा-तत्त्वज्ञों ने इसी मान्यता का समर्थन किया है। भारत के प्राचीन भाषा-तत्त्वज्ञों में भी इसी सिद्धान्त का अधिक आदर देखा जाता है। उद्भट्टकृत काव्यालंकार में एक श्लोक की व्याख्या में ख्रिस्त की ग्यारहवीं शताब्दी के एक जैन विद्वान् मुनिवर श्री नमि लिखते हैं—

“सकल-जगज्जन्तूनां ध्याकरणाविभिरनाहितसंस्कारः सहस्रो वचनव्यापारः प्रकृतिः, तत्र भवति सैव वा प्राकृतम् । ‘आरिस-वयसो सिद्ध’ देवाणां अष्टमागधी वाणी’ इत्यादिवचनाद् वा प्राक् पूर्व कृतं प्राक्कृतं वास-महिलादि-सुबोधं सकलभाषानिबन्धनभूतं वचनमुच्यते, मेघनिर्मुक्त-जलनिर्मेकस्वरूपं तदेव च देशविशेषात् संस्कार-करणाच्च समासाद्विभेदविशेषं सत् संस्कृताद्युत्तरविभेदानाम्प्राप्तेः । अतएव शास्त्र-कृताः प्राकृतभाषां निर्विघ्नं तदनु संस्कृतावीनि । पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणोऽपि संस्कारात् संस्कृतमुच्यते । अर्थात्—प्रकृति शब्द का अर्थ है—लोगों का व्याकरण आदि के संस्कारों से रहित स्वाभाविक वचनव्यापार, उस से उत्पन्न अथवा वही वचनव्यापार प्राकृत कहलाता है। अथवा ‘प्राक्-कृत’ पर से प्राकृत शब्द बना है। ‘प्राक्कृत’ का अर्थ है—पहले किया गया। बारह अङ्गग्रन्थों में ग्यारह अङ्ग ग्रन्थ पहले कथन किए गए हैं और इन अङ्गग्रन्थों की भाषा अर्ध वचन में (सूत्र में) अर्ध-मागधी कही गई है*। यह अर्ध मागधी भाषा बालक तथा महिला आदि को सुबोध (सहजगम्य) है और यह भाषा सकल भाषाओं का मूलस्रोत मानी जाती है। यही अर्ध-मागधी भाषा प्राकृत कही जाती है। यही प्राकृत मेघ से विनिर्मुक्त जल की तरह, पहले एक रूप में होने पर भी, देश-भेद से और संस्कार करने से भिन्नता को प्राप्त करता हुआ संस्कृत आदि अदान्तर विभेदों में परिणत हो गया है। अर्थात्—अर्ध-मागधी प्राकृत भाषा से संस्कृत भाषा तथा अन्यान्य भाषाओं की उत्पत्ति हो पाई है। इसीलिए मूलग्रन्थकार (उद्भट) ने प्राकृत भाषा का पहले और संस्कृत आदि भाषाओं का बाद में निर्देश किया है। पाणिनि आदि व्याकरणों में बताए हुए नियमों के अनुसार संस्कार पाने के कारण प्राकृतभाषा संस्कृतभाषा कही जाने लगी है।

एक प्रश्न का समाधान—

ऊपर की पंक्तियों में जो बताया गया है, उसका सारांश यही है कि संस्कृतभाषा प्राकृत भाषा

*बारहवीं अङ्ग-ग्रन्थ दृष्टिवाद है, इस में चौदह पूर्व (प्रकरण) थे। यह अङ्ग-ग्रन्थ संस्कृतभाषा में था। यह आजकल उपलब्ध नहीं है।

का मूल (प्रकृति) नहीं है। संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा का उद्गम स्थान कहना व समझना सर्वथा भ्रान्त है, असत्य है। ऐसी स्थिति में एक प्रश्न पैदा होता है कि यदि संस्कृतभाषा प्राकृतभाषा का मूलस्रोत नहीं है तो फिर आचार्य श्री हेमचन्द्र आदि विद्वानों ने “प्रकृतिः संस्कृतम्” यह कह कर प्राकृतभाषा की उत्पत्ति संस्कृतभाषा से क्यों स्वीकार की है? उत्तर में निवेदन है कि “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन पदों द्वारा संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा की जो उत्पादिका कहा गया है, इस का कारण संस्कृतभाषा को आधार मान कर प्राकृतभाषा के शब्दों की रचना करना ही समझना चाहिये। वस्तु-स्थिति यह है कि प्राकृत-व्याकरण के सभी निर्माताओं ने अपने व्याकरण ग्रन्थों की भाषा संस्कृत रखी है। इसीलिए उन्होंने संस्कृत-शब्दों को आधार मानकर अथवा प्रकृति मानकर प्राकृतभाषा के विधिविधान का निरूपण किया है। ऐसा करने से संस्कृतभाषा की अपेक्षा प्राकृतभाषा में जो-जो विचित्रताएँ उपलब्ध होती हैं वे सुविधापूर्वक समझी जा सकती हैं तथा प्राकृत भाषा का संस्कृत शब्दों के साथ जो-जो साम्य या वैषम्य सम्प्राप्त होता है, वह भी स्पष्टरूपेण अवगत किया जा सकता है। इसी आशय को लेकर आचार्य श्री हेमचन्द्र आदि विद्वानों ने “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन शब्दों का प्रयोग किया है, न कि इस आशय को लेकर कि प्राकृतभाषा की उत्पत्ति संस्कृतभाषा से होती है।

हेमशब्दानुशासन व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। आदि के सात अध्यायों में आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृतभाषा के विधि-विधान का निरूपण किया है तथा अन्तिम अष्टमाध्याय में प्राकृत-भाषा की रूपरेखा उपन्यस्त की है। संस्कृत और प्राकृत इन दोनों भाषाओं के विद्यार्थी यह भली भाँति जानते हैं कि इन दोनों भाषाओं के विधिविधानों में अनेकों समानताएँ पाई जाती हैं। अतः आचार्य श्री हेमचन्द्र ने सर्वप्रथम सात अध्यायों में संस्कृत-भाषा का वर्णन कर दिया है, तदनन्तर प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी जो अन्तर था उसका अष्टमाध्याय में उल्लेख कर दिया है। यदि स्वतंत्र रूप से प्राकृत भाषा के समस्त विधि-विधान का निरूपण किया जाता तो उनको बहुत बड़ा विशाल-काय ग्रन्थ तैयार करना पड़ता। अतः लाघव को ध्यान में रखकर आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृत और प्राकृत इन दोनों भाषाओं में जो पार्थक्य है उसको अपने ढंग से संसूचित कर दिया है। क्योंकि सर्वप्रथम संस्कृत-भाषा का निरूपण किया गया था, तत्पश्चात् प्राकृत भाषा का, परिणाम-स्वरूप आचार्य श्री हेमचन्द्र ने संस्कृतभाषा को प्राकृतभाषा की प्रकृति (मूलस्रोत) स्वीकार कर लिया है। किन्तु इसका यह अर्थ नहीं लेना चाहिये कि संस्कृतभाषा प्राकृतभाषा की जननी है। संभव है, यदि आचार्य श्री हेमचन्द्र पहले सात अध्यायों में प्राकृत-भाषा के विधि-विधान का निर्देश कर देते और तदनन्तर वे संस्कृतभाषा का निर्देश करते तो उस समय वे “प्रकृतिः संस्कृतम्” इन पदों का उल्लेख न करके “प्रकृतिः प्राकृतम्” ऐसा ही उल्लेख करते।

साम्प्रदायिकता का विषय—

इस के अतिरिक्त, कुछ लोग साम्प्रदायिकता-जन्य द्वेष से इतने अधिक द्वेषी बने हुए दृष्टि-गोचर होते हैं कि कुछ कहते नहीं बनता। वे यह कहते भी सकुचाते नहीं हैं कि प्राकृतभाषा तो मूर्खों की भाषा है और संस्कृतभाषा विद्वानों की। वस्तुतः ऐसी ऊलजलूल बातें करने वाले स्वयं मूढ़ और गंभीरता से शून्य प्रतीत होते हैं। वस्तुतः भाषा कोई भी हो, जब तक वह जन-साधारण

की भाषा रहती है, तब तक उसका व्याकरण के नियमों से आवद्ध या संस्कृत होना आवश्यक नहीं होता। उस समय तो वह कथ्यभाषा अर्थात् बोलचाल की भाषा के रूप में ही प्रचलित रहती है। इसके विपरीत जब वही भाषा व्याकरण के नियमों से परिष्कृत कर दी जाती है। तब उस का रूप कुछ और ही हो जाता है। यह नियम सभी भाषाओं पर लागू होता है। संस्कृतभाषा जब जनसाधारण की कथ्य भाषा रही है तो उस समय उसका रूप भी व्याकरण के नियमों से परिभाषित संस्कृतभाषा से सर्वथा पृथक् था। संस्कृतभाषा का लौकिक और अलौकिक (वैदिक संस्कृत) यह द्वैविध्य रूप भी इसी तथ्य की परिपुष्ट कर रहा है। अतः किसी भाषा को मूलों की भाषा कहना और किसी भाषा को विद्वानों की भाषा बतलाना सर्वथा असंगत है, और अपनी बुद्धिहीनता को अभिव्यक्त करता है। सभी भाषाएँ अपने-अपने युग में सम्मानित रही हैं, और सभी भाषाओं ने जनजीवन के निर्माण, उत्थान एवं अभ्युत्थान के लिए कुछ-न-कुछ सामग्री मानव समाज को अवश्य प्रदान की है। अतः अपेक्षाकृत सभी भाषाएँ आदरास्पद हैं।

प्राकृतव्याकरण का द्वितीय खण्ड—

आचार्य श्री हेमचन्द्र द्वारा विनिर्मित हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण आठ अध्यायों में विभक्त है। पहले सात अध्यायों में संस्कृतभाषा के विधिविधान का निरूपण कर रखा है और आठवें अध्याय में प्राकृतभाषा का। हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय को ही प्राकृत-व्याकरण के नाम से पुकारा जाता है। प्राकृत-व्याकरण में चार अध्याय हैं। इन चार अध्यायों को हमने दो खण्डों में विभक्त किया है। प्रथम खण्ड में आदि के तीन पादों का व्याख्यान किया गया है। द्वितीय खण्ड में केवल चतुर्थ पाद का विवेचन है। प्रस्तुत ग्रन्थ में प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड ही उपभ्यस्त किया गया है। इस खण्ड में दो टीकाएँ प्रस्तुत की गई हैं। एक संस्कृतभाषा में है, दूसरी हिन्दीभाषा में। संस्कृत-टीका का नाम बालमनोरमा रखा गया है जबकि हिन्दी-टीका नाम आत्म-गुण-प्रकाशिका है। संस्कृत-टीका में प्राकृतभाषा के शब्दों को साधनिका प्रस्तुत की गई है। जैसे—
धर्मः यह शब्द संस्कृत-भाषा का है, इस शब्द का प्राकृत-भाषा में धम्मो यह रूप बनता है। प्राकृत-व्याकरण के किस-किस सूत्र द्वारा धम्मो इस रूप की निष्पत्ति होती है? इसे किस तरह बनाया जाता है? यह सब कुछ संस्कृत-टीका में प्रदर्शित किया गया है। मूलसूत्र तथा मूलसूत्र के कठिन स्थलों का एवं सूत्रोक्त शब्दों का भावार्थ हिन्दी-टीका में लिखा गया है।

प्राकृत-व्याकरण सटीक धर्मण भगवान महावीर की २५ वीं निर्वाण शताब्दी के उपलक्ष्य में प्रकाशित किया गया है। इसका प्रथम खण्ड दो वर्ष हुए पाठकों की सेवा में समर्पित किया जा चुका है। प्राकृत भाषा के प्रचारक, प्रसारक एवं मनीषी विद्वानों ने इस प्रकाशन को कितना आदर एवं सम्मान प्रदान किया है, तथा मासिक पत्रिकाओं में समालोचक महादुभावों ने इस के सम्बन्ध में क्या-क्या अभिप्राय प्रदर्शित किया है? उसका प्रस्तुत ग्रन्थ में ही अन्यत्र "पूज्य मुनिराजों तथा विद्वानों की वृष्टि में, प्राकृत-व्याकरण (प्रथम खण्ड)" इस शीर्षक द्वारा उल्लेख किया जा रहा है।

प्राकृत-व्याकरण की टीका लिखने का क्या कारण रहा है? इस सम्बन्ध में प्रथम खण्ड में निवेदन किया जा चुका है। प्राकृत-व्याकरण का द्वितीय खण्ड शीघ्राति-शीघ्र पाठकों के करकमलों में पहुंचा दिया जाए? यह प्रबल भावना थी, किन्तु इस भावना को शीघ्र जो साकार रूप नहीं दिया जा सका, इसका सर्वाधिक कारण प्रेस वालों की व्यस्तता की अधिकता ही मानता हूँ। जिस प्रेस में

प्राकृत-व्याकरण का मुद्रण हो रहा है, बहुत बड़ा प्रेस होने पर भी उस में इतनी अधिक व्यस्तता कृष्टिगोचर होती है कि इस समय भी द्वितीय खण्ड का प्रकाशित होना कठिन प्रतीत हो रहा था। तथापि यह सब कुछ जो हो गया है, यह भी प्रेस के मालिक श्री ऐस० ऐल० भाटिया जी का ही औदार्य समझता हूँ।

कृतज्ञता-प्रदर्शन—

प्राकृत-व्याकरण की संस्कृत-टीका तथा हिन्दी-टीका लिखने में मूलरूप में सर्वाधिक श्रेय तो मेरे जीवन के निर्माता, हृदय-सम्राट्, जैनधर्मदिवाकर पूज्यपाद, बन्दनीय आचार्यसम्राट् गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज को ही दिया जा सकता है। क्योंकि उन्हीं के आदेश तथा मङ्गलमय आशीर्वाद से ही प्राकृत-व्याकरण का यह विशाल विवेचन लिखा जा सका है। मैं यह पूज्य गुरुदेव का ही पुण्य प्रताप मानता हूँ कि “श्रेयोसि बहुविघ्नानि” के सिद्धान्त के प्रभाव से मैं सर्वथा अछूता रहा। अतः सर्वप्रथम मैं जैनागमों के अद्वितीय विद्वान्, चारित्रचूडामणि पूज्य गुरुदेव का हृदय से आभारी हूँ। तदनन्तर अपने बड़े गुरुभाई श्रद्धेय पण्डित श्री हेमचन्द्र जी महाराज का भी आभारी हूँ, जिनके समय-समय पर दिए गए सहयोग के कारण मैं बालमनोरमा संस्कृत-टीका को परिमार्जित एवं परिर्वधित करने में सफल हो पाया हूँ।

प्राकृत-व्याकरण के चारों पादों के आरम्भ में तथा अन्त में जितने भी श्लोक दिए गए हैं, उन में से कुछ एक श्लोकों को छोड़कर शेष समस्त श्लोक मेरे स्नेही मुनि आदरणीय पण्डित श्री राम प्रसाद जी के लिखे हुए हैं। मुनि श्री व्याख्यानवाचस्पति श्रद्धेय श्री स्वामी भवन लाल जी महाराज के शिष्य-रत्न हैं। मैं इसको अपने छोटे भाई की भाँति मानता हूँ। संस्कृत-भाषा तथा आगमग्रन्थों की इनको इतनी अधिक जानकारी है कि कुछ कहते नहीं बनता। ये एक सुलभे हुए विद्वान् एवं विचारक सन्त हैं। मैं अपने छोटे भाई के इस सहयोग का भी धन्यवादी हूँ।

प्राकृत-व्याकरण के प्रथम खण्ड पर आचार्य-प्रवर पूज्य श्री घानन्व ऋषि जी महाराज, पण्डित-प्रवर श्री हेमचन्द्र जी महाराज, उपाध्याय कविरत्न श्री अमर मुनि जी महाराज, उपाध्याय पण्डित श्री फूलचन्द्र जी महाराज श्रमण प्रादि पूज्य भुतिराजों तथा अन्य विद्वानों ने अपने अभिमत प्रेषित करके मुझे जो प्रोत्साहित किया है, उसके लिए मैं उनका कृतज्ञ हूँ, आभारी हूँ। प्राकृत-व्याकरण के प्रकाशन की सब व्यवस्था हमारे प्रिय श्रावक श्री सुखदेवराज जी जैन मोहरों वाले, अम्बाला शहर वाले कर रहे हैं। इन्होंने इस ग्रन्थ के प्रकाशन में अपनी सभी शक्तियों का प्रयोग किया है, वह भी निष्काम भावना से। यदि संक्षेप में अपनी बात कह दूँ तो—श्री सुखदेवराज जी का भक्तिपूर्ण मधुर सहयोग ही प्राकृत-व्याकरण की रचना को साकार रूप प्रदान कर सका है। प्राकृत-व्याकरण के प्रकाशन के निमित्त जिन दानी सज्जनों एवं उदार बहिनों ने सहयोग दिया है, उनका भी धन्यवादी हूँ। मेरी लिखी पंक्तियों को प्रेस के माध्यम से पाठकों तक पहुँचाने का मूल आधार तो दानी सज्जनों का सहयोग ही मानता हूँ। मैं इन उदार महानुभावों का भी धन्यवादी हूँ। प्रकाशक संस्था की ओर से भी इन दानी सज्जनों का नाम-निर्देश-पूर्वक धन्यवाद इसी ग्रन्थ में अन्यत्र किया जा रहा है।

प्राकृत-व्याकरण के द्वितीय खण्ड के अन्त में परिशिष्ट के रूप में प्राकृत-भाषा का जो धातु-पाठ दिया गया है, यह भावनगर से प्रकाशित प्राकृत-व्याकरण (अष्टमाध्याय-सूत्रपाठ) से साधार

उद्धृत किया गया है। मैं इस ग्रन्थ की प्रकाशिका संस्था का भी धन्यवादी हूँ। धानुपाठ के अनन्तर प्राकृत-व्याकरण की सूत्रसूची भी दी गई है। इस सूत्रसूची को तैयार करने में आचार्य श्री आत्माराम जैन मिडिल स्कूल, खन्ना (खुधियाना) की मुख्य अध्यापिका बहिन रसादेवी शर्मा तथा अध्यापिका कुमारी दर्शना देवी का सर्वाधिक परिश्रम रहा है। कुमारी दर्शना ने तो इस सूत्रसूची के तैयार करने में अपने अन्य आवश्यक कार्यों की ओर भी कोई ध्यान नहीं दिया। मेरी "प्राकृत-व्याकरण की प्रकाराधिक्रम से सूत्रसूची अवश्य तैयार होनी चाहिए" इस कामना को मूर्तरूप देने में इस देवी-युगल ने सहयोग देकर जो स्नेहातिरेक दिखलाया है, उसके लिए हृदय से धन्यवादी हूँ।

विनीत प्रार्थना —

इस सत्य से मुझे इनकार नहीं है कि मैं कोई विद्वान या लेखक नहीं हूँ। तथापि जो कुछ लिखा गया है, यह प्राकृत-भाषा के विद्यार्थी का एक साधारण अभ्यास या प्रयास ही समझना चाहिए। अतः "गणक्षतः स्खलनं क्वाऽपि" के अनुसार स्खलना का हो जाना स्वाभाविक ही है। इसलिए पाठकों से सप्रेम एवं साग्रह प्रार्थना करूँगा कि जहाँ पर भी उन्हें कोई स्खलना दृष्टिगोचर हो, उसका सुधार कर लें और उसकी सूचना इस सेवक को देने की उदारता अवश्य करें ताकि अग्रिम संस्करण में तस स्खलना का परिहार किया जा सके। धन्यवाद।

जैनस्थानक, पटियाला
19-2-1977

प्रार्थी—
ज्ञानमुनि

कहां क्या है ?

अथ धात्वादेशविधिः (क)	१	अथ काविक्यञ्जनानां गाद्यादेशविधिः	२५८
अथ धात्वादेशविधिः (ख)	२४	अथ कथमादि-शब्दसम्बन्धी	
अथ धात्वादेशविधिः (ग)	५१	आदेशविधिः	२६६
अथ कर्मभाव (भावकर्म) प्रकरणम्	७४	अथ निपातशब्दविधिः	३३५
अथ निपात-प्रकरणम्	८२	अथ प्रत्ययविधिः	३३८
अथ धातूनामनेकार्थता	८४	अथ इवाथदेशविधिः	३६६
अथ शीरसेनी-भाषाप्रकरणम्	८८	अथ लिङ्गप्रकरणम्	३७४
अथ मागधी-भाषाप्रकरणम्	१०५	अथ शीरसेनी-भाषा-समानविधिः	३७८
अथ पेशाची-भाषाप्रकरणम्	१२७	अथ उदात्तविधिः	३८०
अथ ब्रह्मिणी-भाषाप्रकरणम्	१४०	अथ संस्कृत-भाषा-समानविधिः	३८२
अथ अपभ्रंशभाषा-प्रकरणम्		अथ ग्रन्थकृत-प्रशस्तिः	३८७
(अथ स्वरविधिः)	१४७	गुर्वावली-विषये किञ्चिदतिह्यम्	३९२
अथ पुल्लिङ्गीय-स्यादिविधिः	१५५	प्राकृत-धातूनामनुक्रमणिका	३९४
अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्यादिविधिः	१७६	अकारादिकमेण प्राकृत-व्याकरणस्य	
अथ नपुंसकलिङ्गीय-स्यादिविधिः	१८६	सूत्रसूची	४००
अथ सर्वादिशब्दानां विधिः	१९२	प्राकृतव्याकरणस्य चतुर्थपादस्य	
अथ स्यादि-विधिः	२३१	शब्दसूची	४११
अथ धात्वादेशविधिः	२४५		

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठ ७४ पर "अथ कर्मभावप्रकरणम्" के स्थान पर "अथ भावकर्मप्रकरणम्" ऐसा होना चाहिए ।

पृष्ठ १८३ पर तुच्छकम् (तुच्छउं) इस शब्द की प्रक्रिया में १०२५ सूत्र से अकार को उं यह आदेश होता है, १०८२ सूत्र से उच्चारण लाघव करके १०१५ सूत्र से सिप्रत्यय का लोप होता है । ऐसा समझना चाहिए ।

❀ चतुर्थः पादः ❀

❀ अहम् ❀

★ ध्यात्वादेश-विधिः [८] ★

६७२—इदितो वा । ८ । ४ । १ । सूत्रे ये इदितो घातवो वक्ष्यन्ते तेषां ये आदेशास्ते विकल्पेन भवन्तीति वेदितव्यम् । तत्रैव चोदाहरिष्यते ।

६७३—कथेवज्जर-पज्जरोप्पाल-पिसुण-संघ-बोल्ल-चव-जम्प-सोस-साहाः । ८ । ४ । २ । कथेवतीर्वज्जरादयो दशादेशा वा भवन्ति । वज्जरइ, पज्जरइ, उप्पालइ, पिसुणइ, संघइ, बोल्लइ, चवइ, जम्पइ, सोसइ, साहइ । उब्बुक्कइ इति तूत्पूर्वस्य बुक्क भाषणे इत्यस्य । पक्षे । कहइ । एते चान्येदेशेषु पठिता अपि अस्माभिर्घात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथा च वज्जरिओ, कथितः । वज्जरिऊण, कथयित्वा । वज्जरसां, कथनम् । वज्जरन्तो, कथयन् । वज्जरिअब्बं, कथयितव्यमिति रूपमहस्राणि सिध्यन्ति । संस्कृतघातु-वच्च प्रत्यय-लोपागमादिविधिः ।

६७४—दुःखे णिव्वरः । ८ । ४ । ३ । दुःखविषयस्य कथेणिव्वर इत्यादेशो वा भवति । णिव्वरइ । दुःखं कथयतीत्यर्थः ।

६७५—जुगुप्सेर्भुण-दुगुच्छ-दुगुञ्छाः । ८ । ४ । ४ । जुगुप्सेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । भुणइ, दुगुच्छइ, दुगुञ्छइ । पक्षे । जुगुच्छइ । गलोपे । दुउच्छइ, दुउञ्छइ, जुउच्छइ ।

६७६—बुभुक्षि-वीज्योर्णोरव-वोज्जो । ८ । ४ । ५ । बुभुक्षेराचारविवदन्तस्य च वोजे-यथासंख्यमेतादेशी वा भवतः । णोरवइ, बुहुक्खइ । वोज्जइ, बीजइ ।

६७७—धया-गोर्भा-गौ । ८ । ४ । ६ । अनयोर्धयासंख्यं भा, गा इत्यादेशी भवतः । भाइ, भाअइ । णिउभाअइ । निपूर्वो दर्शनार्थः । गाइ, गायइ । भासां । सासां ।

६७८—ज्ञो जाण-मुणौ । ८ । ४ । ७ । जानातेर्जाण, मुण इत्यादेशो भवतः । जाणइ, मुणइ । बहुलाधिकारात् क्वचिद् विकल्पः । जाणिअं, णायं । जाणिऊण, णाऊण । जाणसां, णासां । मणइ इति तु मन्यतेः ।

६७९—उदो धमो धुमा । ८ । ४ । ८ । उदः परस्य धमो धातोर्धुमा इत्यादेशो भवति । उदुमाइ ।

६८०—श्रद्धो धो वेह । ८ । ३ । ६ । श्रद्धः परस्य यथातिर्देह इत्यादेशो भवति । सह-
हइ । सहहमारणो जीवो ।

६८१—पिबे. पिज्ज-डल्ल-पट्ट-घोट्टाः । ८ । ४ । १० । पिबतेरेते चत्वार आदेशा वा
भवन्ति । पिज्जइ, डल्लइ, पट्टइ, घोट्टइ, पिम्भइ ।

६८२—उद्वातेरोरुम्मा वसुम्मा । ८ । ४ । ११ । उत्पूर्वस्य वातेः ओरुम्मा, वसुम्मा इत्ये-
तावादेशो वा भवतः । ओरुम्माइ, वसुम्माइ, उव्वाइ ।

६८३—निद्रातेरोहीरोह्वी । ८ । ४ । १२ । निपूर्वस्य द्रातेः ओहीर, उह्व इत्यादेशो
वा भवतः । ओहीरइ, उह्वइ, निद्राइ ।

६८४—आघ्रे राइग्घः । ८ । ४ । १३ । आजिघ्रतेराइग्घ इत्यादेशो वा भवति ।
आइग्घइ, घग्घाइ ।

६८५—स्नातेरब्भुत्तः । ८ । ४ । १४ । स्नातेरब्भुत्त इत्यादेशो वा भवति । अब्भुत्तइ,
प्हाइ ।

६८६—समः स्तयः खाः । ८ । ४ । १५ । संपूर्वस्य स्त्यायतेः खा इत्यादेशो भवति ।
संखाइ, संखायं ।

६८७—स्थठ्ठा-थक्क-चिट्ट-निरप्पाः । ८ । ४ । १६ । तिष्ठतेरेते चत्वार आदेशा
भवन्ति । ठाइ, ठाअइ । ठाणं । पट्टिओ । उट्टिओ । पट्टाविओ । उट्टाविओ । थक्कइ । चिट्टइ,
चिट्टिऊण । निरप्पइ । बहुलाधिकारात् क्वचिन्न भवति । थिअं । थाणं । पत्थिओ ।
उत्थिओ । थाऊण ।

६८८—उवण्ठ-कुक्कुरी । ८ । ४ । १७ । उदः परस्य तिष्ठतेः ठ, कुक्कुर इत्यादेशो
भवतः । उट्टइ, उक्कुक्कुरइ ।

६८९—म्लेर्वा-पव्वायौ । ८ । ४ । १८ । म्लायतेर्वा, पव्वाय इत्यादेशो वा भवतः ।
वाइ, पव्वायइ, मिलाइ ।

६९०—निर्मो निम्माण-निम्मवी । ८ । ४ । १९ । निपूर्वस्य मिमीतेरेतावादेशो भवतः ।
निम्मासाइ, निम्मवइ ।

६९१—क्षेणिज्झरो वा । ८ । ४ । २० । क्षयतेणिज्झर इत्यादेशो वा भवति । रिण-
ज्झरइ । पक्षे भिज्जइ ।

६९२—छवेण्णुम-नुम-सन्नुम-ठक्कौम्वाल-पव्वालाः । ८ । ४ । २१ । छवेण्यन्तस्य एते
षडादेशा वा भवन्ति । शुमइ, नुमइ, एत्त्वे शुमइ, सन्नुमइ, ठक्कइ, ओम्वालइ, पव्वालाइ, छायइ ।

६६३—निव्रियत्योणिहोडः । ८ । ४ । २२ । निवृगः पतेश्च ष्यन्तस्य णिहोड इत्यादेशो वा भवति । णिहोडइ । पक्षे । निवारेइ । पाडेइ ।

६६४—दूडो दूमः । ८ । ४ । २३ । दूडो ष्यन्तस्य दूम इत्यादेशो भवति । दूमेइ मञ्जु हिम्रयं ।

६६५—धवलैर्दुमः । ८ । ४ । २४ । धवलयतेर्ष्यन्तस्य दुमादेशो वा भवति । दुमइ, धवलइ । स्वराणां स्वराः (बहुलम्) [४.२३८] इति दीर्घत्वमपि । दूमिअं । धवलितमित्यर्थः ।

६६६—तुलेरोहामः । ८ । ४ । २५ । तुलेर्ष्यन्तस्य ओहाम इत्यादेशो वा भवति । ओहामइ, तुलइ ।

६६७—विरिचेरोलुण्डोल्लुण्ड-पल्हत्थाः । ८ । ४ । २६ । विरचयतेर्ष्यन्तस्य ओलुण्डादयस्त्रय आदेशा वा भवन्ति । ओलुण्डइ, उल्लुण्डइ, पल्हत्थइ, विरेअइ ।

६६८—तडेराहोड-विहोडौ । ८ । ४ । २७ । तडेर्ष्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । आहोडइ, विहोडइ । पक्षे । ताडेइ ।

६६९—मिश्रैर्दीसाल-मेलवौ । ८ । ४ । २८ । मिश्रयतेर्ष्यन्तस्य वीसाल, मेलव इत्यादेशौ वा भवतः । वीसालइ, मेलवइ, मिश्रइ ।

७००—उद्धूलेर्गुण्ठः । ८ । ४ । २९ । उद्धूलेर्ष्यन्तस्य गुण्ठ इत्यादेशो वा भवति । गुण्ठइ । पक्षे । उद्धूलेइ ।

७०१—अमेस्तालिअण्ट-तमाडौ । ८ । ४ । ३० । अमयतेर्ष्यन्तस्य तालिअण्ट, तमाड इत्यादेशौ वा भवतः । तालिअण्टइ, तमाडइ, अमेइ, अमाडेइ, अमावेइ ।

७०२—नशेविजड-नासव-हारव-विष्पगाल-पलावाः । ८ । ४ । ३१ । नशेर्ष्यन्तस्य एते पञ्चादेशा वा भवन्ति । विजडइ, नासवइ, हारवइ, विष्पगालइ, पलावइ । पक्षे, नासइ ।

७०३—दृशेर्दाव-दंस-दकखवाः । ८ । ४ । ३२ । दृशेर्ष्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति । दावइ, दंसइ, दकखवइ, दरिसइ ।

७०४—उद्धतेरुगः । ८ । ४ । ३३ । उत्पूर्वस्य घटेर्ष्यन्तस्य उग इत्यादेशो वा भवति । उगइ, उग्घाडइ ।

७०५—स्पृहः सिंहः । ८ । ४ । ३४ । स्पृहो ष्यन्तस्य सिंह इत्यादेशो भवति । सिंहइ ।

७०६—संभावेरासङ्घः । ८ । ४ । ३५ । संभावयतेरासङ्घ इत्यादेशो वा भवति । आसङ्घइ, संभावइ ।

७०७—उन्नमेरुत्थंघोल्लाल-गुलुगुच्छोपेलाः । ८ । ४ । ३६ । उत्पूर्वस्य नमेर्ष्यन्तस्य

एते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । उत्थञ्जइ, उल्लालइ, गुलुगुञ्जइ, उप्पेलइ, उन्नामइ ।

७०८—प्रस्थापेः पट्टव-पेण्डवौ । ८ । ४ । ३७ । प्रपूर्वस्य तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य पट्टव पेण्डव इत्यादेशौ वा भवतः । पट्टवइ, पेण्डवइ, पट्टावइ ।

७०९—विजपेर्वोक्कावुककौ । ८ । ४ । ३८ । विपूर्वस्य जानातेर्ण्यन्तस्य वौक्क, अवुकक इत्यादेशौ वा भवतः । वौक्कइ, अवुककइ, विण्णावइ ।

७१०—अर्पेरलिलव-चञ्चुप्प-पणाभाः । ८ । ४ । ३९ । अर्पेर्ण्यन्तस्य एते त्रय आदेशा वा भवन्ति । अलिलवइ, चञ्चुप्पइ, पणाभइ । पक्षे अप्पेइ ।

७११—यापेर्जवः । ८ । ४ । ४० । यातेर्ण्यन्तस्य जव इत्यादेशौ वा भवति । जवइ, जावेइ ।

७१२—प्लावेरोम्बाल-पब्बालौ । ८ । ४ । ४१ । प्लवतेर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । ओम्बालइ, पब्बालइ, पावेइ ।

७१३—विकोशेः पक्खोडः । ८ । ४ । ४२ । विकोशयतेर्नामिधातोर्ण्यन्तस्य पक्खोड इत्यादेशौ वा भवति । पक्खोडइ, विकासइ ।

७१४—रोमन्थेरोग्गाल-वग्गोलौ । ८ । ४ । ४३ । रोमन्थेर्नामिधातोर्ण्यन्तस्य एतावादेशौ वा भवतः । ओग्गालइ, वग्गोलइ, रोमन्थइ ।

७१५—कमेर्णिहुवः । ८ । ४ । ४४ । कमेः स्वार्थेर्ण्यन्तस्य णिहुव इत्यादेशौ वा भवति । णिहुवइ, कामेइ ।

७१६—प्रकाशेर्णुव्वः । ८ । ४ । ४५ । प्रकाशेर्ण्यन्तस्य णुव्व इत्यादेशौ वा भवति । णुव्वइ, पयासेइ ।

७१७—कम्पेर्विच्छोलः । ८ । ४ । ४६ । कम्पेर्ण्यन्तस्य विच्छोल इत्यादेशौ वा भवति । विच्छोलइ, कम्पेइ ।

७१८—आरोपेर्वलः । ८ । ४ । ४७ । आत्तेर्ण्यन्तस्य वल इत्यादेशौ वा भवति । वलइ, आरोवेइ ।

७१९—दोले रङ्गोलः । ८ । ४ । ४८ । दुलेः स्वार्थे ण्यन्तस्य रङ्गोल इत्यादेशौ वा भवति । रङ्गोलइ, दोलइ ।

७२०—रञ्जे रावः । ८ । ४ । ४९ । रञ्जेर्ण्यन्तस्य राव इत्यादेशौ वा भवति । रावेइ, रञ्जेइ ।

७२१—घटेः परिवाडः । ८ । ४ । ५० । घटेर्ण्यन्तस्य परिवाड इत्यादेशौ वा भवति ।

परिवाडेइ, घडेइ ।

७२२—वेष्टेः परिग्रालः । ८ । ४ । ५१ । वेष्टेर्ष्वन्तस्य परिग्राल इत्यादेशो वा भवति । परिग्रालेइ, वेष्टेइ ।

७२३—क्रियः कियो वेस्तु कके च । ८ । ४ । ५२ । ऐरिति निवृत्तम् । कीरातेः किरा इत्यादेशो भवति । वेः परस्य तु द्विरुक्तः कैः, अकारात् किराश्च भवति । किराइ, विककेइ, विविकराइ ।

७२४—भियो भा-बीहौ । ८ । ४ । ५३ । विभेतेरेतावादेशौ भवतः । भाइ । भाइअं । बीहइ । बीहिअं । बहुलाधिकारात्, भीयो ।

७२५—आलीङ्गोऽल्ली । ८ । ४ । ५४ । आलीयतेः अली इत्यादेशो भवति । अली-अइ, अलीणी ।

७२६—निलीङ्गे णिलीअ-णिलुक्क-णिरिग्घ-लुक्क-लिवक-लिहक्काः । ८ । ४ । ५५ । निलीङ्गः एते षडादेशा वा भवन्ति । णिलीअइ, णिलुक्कइ, णिरिग्घइ, लुक्कइ, लिवकइ, लिहक्कइ, निलिज्जइ ।

७२७—विलीङ्गेविरा । ८ । ४ । ५६ । विलीङ्गेविरा इत्यादेशो वा भवति । विराइ, विलिज्जइ ।

७२८—रुते रुञ्ज-रुण्टी । ८ । ४ । ५७ । रौतेरेतावादेशौ वा भवतः । रुञ्जइ, रुण्टइ, रवइ ।

७२९—श्रुतेर्हणः । ८ । ४ । ५८ । श्रुणोतेर्हण इत्यादेशो वा भवति । हणइ, सुणइ ।

७३०—ध्रुगेर्ध्रुवः । ८ । ४ । ५९ । ध्रुनातेर्ध्रुव इत्यादेशो वा भवति । ध्रुवइ, ध्रुणइ ।

७३१—भुवेर्हो-हुव-हवाः । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, हुव, हुव इत्येते आदेशा वा भवन्ति । होइ । होन्ति । हुवइ । हुवन्ति । पक्षे, भवइ । परिहीण-विहवो । भविञ् । पभवइ । परिभवइ । संभवइ । क्वचिदन्यदपि, उवभुअइ । भत्तं ।

७३२—अविति हुः । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुन्ति । भवद् । हुन्तो । अवितोति किम् ? होइ ।

७३३—पृथक्-स्पष्टे णिव्वडः । ८ । ४ । ६२ । पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतोत्यर्थः ।

७३४—प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रभुत्वं च प्रपूर्वस्यैवार्थः । अङ्गे चिच्च न पहुप्पइ । पक्षे, पभवेइ ।

७३५—क्ते ह्रः । ८।४।६४। भुवः कप्रत्यये ह्रादेशो भवति । ह्रं । अगुह्रं । पह्रं ।

७३६—कृगे; कुणः । ८।४।६५। कृगः कुण इत्यादेशो वा भवति । कुणइ, करइ ।

७३७—कारोक्षिते णिआरः । ८।४।६६। कारोक्षित-विषयस्य कृगो णिआर इत्यादेशो वा भवति । णिआरइ, कारोक्षितं करोति ।

७३८—निष्टम्भावष्टम्भे णिट्ठुह-संदाणं । ८।४।६७। निष्टम्भविषयस्यावष्टम्भ-विषयस्य च कृगो यथासंख्यं णिट्ठुह, संदाण इत्यादेशौ वा भवतः । णिट्ठुहइ, निष्टम्भं करोति । संदाणइ, अवष्टम्भं करोति ।

७३९—श्रमे वावम्फः । ८।४।६८। श्रमविषयस्य कृगो वावम्फ इत्यादेशो वा भवति । वावम्फइ, श्रमं करोति ।

७४०—मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः । ८।४।६९। मन्युना करणेन यदौष्ठमालिन्यं तद्विषयस्य कृगो णिव्वोल इत्यादेशो वा भवति । णिव्वोलइ, मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति ।

७४१—शैथिल्य-लम्बने पयल्लः । ८।४।७०। शैथिल्यविषयस्य लम्बनविषयस्य च कृगः पयल्ल इत्यादेशो वा भवति । पयल्लइ शिथिली भवति लम्बते वा ।

७४२—निष्पाताच्छोटे णीलुञ्छः । ८।४।७१। निष्पतनविषयस्य आच्छोटन-विषयस्य च कृगो णीलुञ्छ इत्यादेशो वा भवति । णीलुञ्छइ, निष्पतति, आच्छोटयति वा ।

७४३—क्षुरे कम्मः । ८।४।७२। क्षुरविषयस्य कृगः कम्म इत्यादेशो वा भवति । कम्मइ । क्षुरं करोतीत्यर्थः ।

७४४—चाटौ गुललः । ८।४।७३। चाटुविषयस्य कृगो गुलल इत्यादेशो वा भवति । गुललइ, चाटुं करोतीत्यर्थः ।

७४५—स्मरेर्भूर-भूर-भर-भल-लढ-विम्हर-सुमर-पयर-पम्हुहाः । ८।४।७४। स्मरे-रेते नवादेशा वा भवन्ति । भूरइ, भूरइ, भरइ, भलइ, लढइ, विम्हरइ, सुमरइ, पयरइ, पम्हुहइ, सरइ ।

* अथ चतुर्थः पादः *

*अज्ञान-हन्ता भवतारकश्च, यः कृत्स्न-कर्म-क्षय-कारकश्च ।

*अज्ञान-नाशकः, अवात्-चतुर्गतिरूप-संसारत् सर्वास्वारकः, तथा च यः कृत्स्नकर्मणांमशेषकर्मणां क्षयकर्ता च, निर्वाण-प्राप्तोऽपि समसः परस्तात् ननु दीपवत् निर्वाणं गतस्तमहा परिवारयितुं शक्यः, स वर्धमानः, मम आपदाभाष्यस्य विज्ञोपघाताय शरणमस्तु रक्षिता भवतु । अशेषान्-निखिलान् वात्वादेशान् संदर्भ्य कस्य धातोः प्राकृते क आदेशः ? इति दर्शयित्वा षड्भाषाः प्राकृत-भेदाः मध्यस्मिन् पादे विवेचनप्राप्ताः सन्ति, तदर्थकस्य-पूर्वोक्त-प्रयोजनस्य चतुर्थ-चरणस्यैव बौलमनोरमा टीका सूच्यते । अथ उपजातिस्वरः ।

निर्वाणभाप्तोऽपि तमः परस्तात्, स वर्धमानः शरणं ममास्तु ॥१॥

संबन्धं धात्वादेशानशेषान्, भाषाः षडप्यत्र विवेचनीयाः ।

चतुर्थपादस्य तदर्थकस्य, प्रारभ्यते बालमनोरमेयम् ॥२॥

अहंमिति । "निश्चिन्तन-समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत्" इति सिद्धान्तमाश्रित्य वृत्तिकारेण अहंम् इति पदेन मङ्गलमाचरितम् । अहंमितिपदं परमेष्ठिनः (परमपदे स्थितस्य) परमेश्वरस्य वाचकम्, मङ्गलार्थं शास्त्रस्य, तदध्यायस्य तत्पादस्य वादी प्रयुज्यते ।

★ अथ धात्वादेशविधिः [क] ★

कथ्यादिधातूनां स्थाने वज्जरादय ये आदेशा भवन्ति, तान्निरूपयत्याचार्यः—

६७२—इदितो वा । येषां धातूनामिकार इत्संज्ञको भवति, तेषां धातूनां स्थाने ये आदेशा भवन्ति ते सर्वे कैकलिपिका एव बोध्याः । तेषामुदाहरणानि तत्रैव तत्तत्सूत्रेषु दास्यन्ते ।

६७३—कथयति । कथि(कथ्)कथने । कथ् + तिव् । इत्यत्र ६७३ सू० कथिधातोः वज्जर, पज्जर इत्यादय आदेशा विकल्पेन भवन्ति, ६२८ सू० तिवः इत्तादेशे वज्जरइ पज्जरइ उप्यात्इ पिसुणइ संघइ बोल्लइ चवइ अम्पइ रीसइ साहइ इति भवति । उब्बुक्कइ इति । उब्बुक्कइ इति तु उदुपसर्गपूर्वस्य बुक्क् भाषणे इतिधातोः रूपं विद्यते । यथा—उद्बुक्क् + तिव् । इत्यत्र ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव उब्बुक्कइ इति सिद्धम् । पक्षे । वज्जराद्यादेशाभावपक्षे कथ् + तिव्, इत्यत्र १८७ सू० थकारस्य हकारे, अकारस्य आगमे, पूर्ववदेव कहइ इति भवति । एते धान्येदेशेषु । केचिदाचार्याः देशीषु-मागधीषुशाचीमहाराष्ट्रीप्रभृतिभाषासु वज्जरादय आदेशा देश्यत्वेन पठन्ति । विभिन्नभाषासु वज्जरादीनां प्रयोगः सुतरां दृश्यते, अतस्तेषां मते वज्जराद्यादेशविधानं व्यर्थं भवति । उत्तरयति वृत्तिकारो यद् वज्जरादय आदेशास्तत्तद्देश्यासु भाषासु तु पठिताः सन्ति परन्तु न तु केवलं कथिधातोः स्थाने विहिताः सन्ति, अस्माभिस्तु केवलं कथिधातोरेव स्थाने एते आदेशरूपेण भगिताः । इयमेव पूर्वाचार्याणां मतेऽस्माकं मते च भिन्नता ज्ञेया । अपि च, ते आचार्यास्तु तत्तद्देश्यासु भाषास्वेव वज्जरादीनामादेशानां ग्रहणं कुर्वन्ति, तेन तत्तद्देश्यासु भाषासु वज्जरादीनां प्रयोगसंकोचः, तेषामव्यापकता च भवति, परं वयं विविधेषु प्रत्ययेषु परेष्वपि कथिधातोः स्थाने वज्जराद्यादेशविधानमिच्छामः, तेनास्माकं मते वज्जराद्यादेशानां प्रयोगव्यापकता संजायते । यथा—कथितः । कथ् + क्त-त् । कथेः वज्जरादेशे, ६४५ सू० अकारस्य स्थाने इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेपि वज्जरिओ इति भवति । कथयित्वा । कथ् + क्त्वा = वज्जर + क्त्वा । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ४१७ सू० क्त्वंः तूण इत्यादेशे, तकारलोपे वज्जरिऊण इति भवति । कथनम् । कथ् + ल्युट्-अन = वज्जर + अन । १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे वज्जरसं इति भवति । कथयन् । कथ् + शतृ = वज्जर + शतृ । ६७० सू० शतृः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव वज्जरन्तो इति भवति । कथयितव्यम् । कथ् + तव्यत् = वज्जर + तव्य । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव वज्जरिअव्य इति भवति । अनया रीत्या सहस्राणि रूपाणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च । प्रत्ययागमलोपादेः विधिः-कार्यं संस्कृतधातुतुल्यं बोध्यम् ।

६७४—कथयति । कथ् + तिच् । ६७४ सू० कथेः स्थाने विकल्पेन णिञ्चर इत्यादेशे, ६२८ सू० स्थाने तिबः स्थाने इच्चादेशे णिञ्चरइ इति भवति । दुःखं भणतीत्यर्थः ।

६७५—जुगुप्सति । जुप् रक्षणे । गोप्नुमिच्छतीति । सन्नन्तत्वाद् जुगुप्स् + तिच् इति जाते, ६७५ सू० जुगुप्सः स्थाने विकल्पेन भृण, दुगुञ्छ, दुगुञ्छ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिबः स्थाने इच्चादेशे—भृणइ, दुगुञ्छइ, दुगुञ्छइ १७७ सू० गकारलोपे—दुञ्छइ, दुञ्छइ आदेशाभावपक्षे—२९२ सू० षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे जुगुञ्छइ इति भवति ।

६७६—बुभुक्षति । भोक्तुमिच्छतीति । भुञ् भोजे । सन्नन्तत्वात् संस्कृतवदेव बुभुक्ष् + तिच् इति जाते, ६७६ सू० बुभुक्षेः स्थाने वैकल्पिके णीरव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिबः स्थाने इच्चादेशे णीरवइ आदेशाभावे बुभुक्ष् + इ इति स्थिते, १८७ सू० भकारस्य हकारे, २७४ सू० क्षस्य लकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे बुहुक्खइ इति भवति । वीजयति । वाजुं करोतीति वीजयति । अथवा वीजः पत्रतकारकः पदार्थः तदिवाचरतीति वीजयति । वीज् + तिच् । इत्यत्र ६७६ सू० वीज्घातोः स्थाने वैकल्पिके वोज्ज इत्यादेशे, पूर्ववदेव तिबः इच्चादेशे वोज्जइ आदेशाभावे पूर्ववदेव वीजइ इति भवति ।

६७७—ध्यायति । ध्ये चिन्तने । ध्ये + तिच् । इत्यत्र ६७७ सू० ध्येघातोः भा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिबः इच्चादेशे, ९११ सू० विकल्पेन अकारागमे भाअइ भाइ निपूर्वकस्य ध्येघातोः २२९ सू० नकारस्य णकारे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ पूर्वभकारस्य जकारे णिञ्भाअइ णिञ्भाइ इति भवति । निपूर्वक-ध्येघातुः दर्शितार्थको विद्यते । गायति । गै गाने । गै + तिच् । प्रस्तुतसूत्रेण गैघातोः स्थाने गा इत्यादेशे, वैकल्पिकेऽकारागमे, १८० सू० यकारश्रुती, पूर्ववदेव गाअइ गाइ इति भवति । ध्यानम् । ध्ये + अन् = भा + अन्, सन्धौ भान इति जाते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भाणं इति भवति । गानम् । गै शब्दे । गै + अन् । सिप्रत्यये = गान + ति, इति जाते २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव गाणं इति भवति ।

६७८—जानाति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा + तिच् । ६७८ सू० ज्ञाघातोः स्थाने जाण, मुण इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिबः इच्चादेशे जाणइ मुणइ इति भवति । बहुसाधिकाराद् । बहुलस्य अविकारात् क्वचित्-कस्मिन्चित्स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः वैकल्पिका जायते । यथा—ज्ञातम् । ज्ञा + क्तन्त । प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन ज्ञाघातोः जाण इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे जाणिअं आदेशाभावे ज्ञा + अं इति स्थिते, ३१३ सू० ज्ञस्य णकारे, १८० सू० यकारश्रुती णाअं इति भवति । ज्ञात्वा । ज्ञा + क्त्वा । पूर्ववदेव जाण + क्त्वा इति जाते, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने लृण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे जाणि-ऊण आदेशाभावे ३१३ सू० ज्ञस्य णकारे णाऊण इति भवति । ज्ञानम् । ज्ञा + अन्ट् = जाण + अन् । १० सू० स्वरस्य लोपे, सिप्रत्यये, सेर्मकारे, मकारानुस्वारे जाणणं आदेशाभावे ज्ञा + अणं इत्यत्र ज्ञस्य णकारे, दीर्घ-सन्धौ णाणं इति भवति । मणइ इति तु । मणइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण न किमपि कार्यं जातम् । साधना त्वित्थम्—मनुते । मन् अवबोधने । मन् + तिच् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिब इच्चादेशे मणइ इति भवति ।

६७९—उद्धमति । उद्धमा उच्चैः शंखादि-वादनम् । उद्धमा + तिच् । ३४८ सू० दकारलोपे, ६७९ सू० ध्मा इत्यस्य घुमा इत्यादेशे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ६२८

चतुर्थपादः

★ संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्वयोपेतम् ★

सू० तिव इच्चादेशे उद्बुधाह इति भवति ।

६८०—**श्रद्धधति** । श्रद्धा-धातुः श्रद्धाने । श्रद्धा + तिव् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ११ सू० दकारलोपप्राप्तिः, किन्तु १२ सूत्रेण तन्निषेधे, ६८० सू० धा-धातोः दह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे **सद्दहह** इति भवति । **श्रद्धधानः** । श्रद्धा + आनश् = सद्दह + आनश् । ६७० सू० आनशः भाण इत्यादेशे, सिप्रत्यये, सद्दहमाण + सि इति जाते, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे **सद्दहमाणो** इति भवति । **जीवः** । जीव + सि, पूर्ववदेव **जीवो** इति भवति ।

६८१—**पिबति** । पा धातुः पाने । पा + तिव् । ६८१ सू० पाधातोः स्थाने पिञ्ज, डल्ल, पट्ट, घोट्ट इत्यादेशाः वैकल्पिकाः, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे पिञ्जह डल्लह पट्टह घोट्टह आदेशाभावे संस्कृतनियमेन पिब् + तिव् इति जाते, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० बकारस्य लोपे, पूर्ववदेव तिव इच्चादेशे **पिबह** इति भवति ।

६८२—**उद्वाति** । उद्वाधातुः गतिगन्धनयोः । उद्वा + तिव् । इत्यत्र ६८२ सू० उद्वा इत्यस्य विकल्पेण ओरुम्मा, वसुप्रा इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे **ओरुम्माह वसुप्राह** आदेशाभावे उद्वा + ह, इत्यत्र ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे **उद्वाह** इति भवति ।

६८३—**निद्राति** । निद्रा जागरणक्षये । निद्रा + तिव् । ६८३ सू० निपूर्वस्य द्राधातोः विकल्पेण ओहोर, उड्घ इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे **ओहोरह उड्घह** आदेशयोरभावे निद्रा + ह इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे **निद्राह** इति सिद्धम् ।

६८४—**आङ्घ्रति** । आङ्घ्राधातुः गन्धादाने । आङ्घ्रा + तिव् । ६८४ सू० आङ्घ्रा इत्यस्य स्थाने विकल्पेण आङ्घ्र इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे **आङ्घ्रह** आदेशाभावे आङ्घ्रा + ह इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० घकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य गकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे **अङ्घ्राह** इति भवति ।

६८५—**स्नाति** । स्ने स्नाने । स्ना + तिव् । ६८५ सू० स्नाधातोः वैकल्पिके अम्भुत्त इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे **अम्भुत्तह** आदेशाभावे स्ना + ह इत्यत्र ३४६ सू० स्नस्य स्थाने ष्ह इत्यादेशे **ष्नाह** इति भवति ।

६८६—**संस्थायते** । संस्थ-धातुः संधाते । संस्कृतनियमेन संस्था + तिव् इति जाते, ६८६ सू० संस्थाधातोः स्थाने स्वा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे **संखाह** इति भवति । **संस्थानम्** । संस्था + क्त-त = संखा + त । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुती, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **संस्थायं** इति भवति ।

६८७—**तिष्ठति** । ठा-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था + तिव् । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा, थक्, चिट्ठ, निरप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे **ठाह ९११ सू०** विकल्पेण अकारागमे **ठाअह** इति भवति । **स्थानम्** । स्था + अनट् = अन । प्रस्तुतेन सूत्रेण स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, सन्धौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे **ठाणं** इति भवति । **प्रस्थितः** । प्रस्था + क्त-त । ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ९०९ सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे **पठिष्ठो** इति भवति । **प्रस्थितः** । उत्स्था + क्त-त । इत्यत्र ३४८ सू० तकारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः ठा इत्यादेशे, पूर्व-

वदेव उट्ठिओ इति भवति । प्रस्थापितः । प्रस्था + णिग् + क्त । पूर्ववदेव पट्ठा + णिग् + त इति जाते, ६३९ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, सन्धौ, १७७ सू० लकारलोपे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव पट्ठाविओ इति भवति । उत्थापितः । उत्स्था उत्थापने । उत्स्था + णिग् + क्त-न्त । ३४८ सू० लकारलोपे, पूर्ववदेव उट्ठाविओ इति भवति । तिष्ठति । स्था + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः स्थाने थक्क, चिट्ठ इत्यादेशो, पूर्ववदेव उक्कुर इति भवति । स्थित्वा । स्था + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः चिट्ठ इत्यादेशे, ४१७ सू० क्तवः लृण इत्यादेशे, १७७ सू० लकारलोपे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे चिट्ठिऊण इति भवति । तिष्ठति । स्था + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण स्थाधातोः निरप्प इत्यादेशे, पूर्ववदेव निरप्पइ इति भवति । बहुलाधिकारात् । बहुलस्य अधिकारात् कस्मिन्चित्स्थले प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—स्थितम् । स्था + क्त = त । ३४८ सू० लकारस्य लोपे, ९०९ सू० आकारस्य प्रकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० लकारलोपे, सेमकारे, मकारानुस्वारे चिञ्चं इति भवति । स्थानम् । स्था + धन = थान + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव थानं इति भवति । प्रस्थितः । प्रस्था + त । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, लकारलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य लकारे, सिप्रत्यये, सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे पत्थिओ इति भवति । उत्स्थितः । उत्स्था + त । ३४८ सू० लकार-लकारलोपे, पूर्ववदेव उत्थिओ इति भवति । स्थित्वा । स्था + क्त्वा । लकारस्य लोपे, ४१७ सू० क्तवः स्थाने लृण इत्यादेशे, १७७ सू० लकारलोपे थाऊण इति भवति । एषु प्रयोगेषु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६८८—उत्तिष्ठति । उत्स्था-धातुः उत्स्थाने । उत्स्था + तिव् । इत्यत्र ३४८ सू० लकारलोपे, ६८८ सू० स्थाधातोः ठ, कुक्कुर इत्यादेशौ, ३६० सू० ठकारस्य ककारस्य च द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उट्ठइ, उक्कुरइ इति भवति ।

६८९—म्लायति । म्ले म्लाने । संस्कृतनियमेन म्ला + तिव् इति जाते, ६८९ सू० म्लाधातोः वा, पञ्चाय इत्यादेशौ वैकल्पिकौ, ६२८ सू० तिवः इचादेशे वाइ पञ्चायइ आदेशाभावे म्ला + इ इत्यत्र ३७७ सू० लकारात्पूर्वं इकारागमे मिलाइ इति भवति ।

६९०—निर्मिमीते । निर्मा निर्माणे । निर्मा + ते । ६२० सू० निर्मास्थाने निम्माण, निम्मव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे निम्माणइ निम्मवइ इति भवति ।

६९१—क्षीयते । क्षि क्षये । क्षि + ते । ६२१ सू० क्षिधातोः वैकल्पिके णिज्भर इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे णिज्भरइ, आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य स्थाने भकारे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य प्रयोगे भिज्जइ इति भवति ।

६९२—छायति । छदि-धातुः आच्छादने । छद् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ६९२ सू० ण्यन्तस्य छदेः स्थाने विकल्पेन गुम, नूम, सन्नुम, ठक्क, ओम्वाल, पठ्वाल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे गुमइ, नूमइ २२९ सू० वैकल्पिके णकारे गुमइ, सन्नुमइ, ठक्कइ, ओम्वालइ, पठ्वालइ आदेशा-भावपक्षे—छद् + णिग् + इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारादेशे, ६४२ सू० आद्यस्य अकारस्य आकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती छायाइ इति भवति ।

६९३—निवारयति, पातयति । निपूर्वको वृग्-धातुः निवारणार्थकः । पत् पतने । निवृ + णिग् + तिव्, पत् + णिग् + तिव् । ६९३ सू० निपूर्वस्य वृगः, ण्यन्तस्य पतेश्च विकल्पेन णिहोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इचादेशे णिहोडइ निवारयति पातयति वेत्यर्थः । आदेशाभावपक्षे तु—निवृ + णिग् + इ इत्यत्र

९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने ए इत्यादेशे, ६४२ सू० आदेशस्य अकारस्य आकारे निवार + ए + इ इति जाते, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये निवारेइ इति भवति । पातयति । पत् + णिग् + इ इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने ए इत्यादेशे, आदेशकारस्य आकारे, २०६ सू० तकारस्य डकारे पातेइ इति भवति ।

६१४—ब्रूयति । ब्रूधातुः ब्रुःखानुभवे । ब्रू + णिग् + तिव् । ६१४ सू० ण्यन्तस्य ब्रूधातोः ब्रूम इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे ब्रूमेइ इति भवति । मम = मज्ज, इत्यस्य प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । हृदयम् — ह्रियं इत्यस्य प्रक्रिया २६९ सूत्रे ज्ञेया ।

६१५—धवलयति । धवल् धवलीकरणे । धवल् + णिग् + तिव् । ६१५ सू० ण्यन्तस्य धवल्-धातोः विकल्पेन दुम इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे दुमइ आदेशाभावे—धवल् + णिग् + इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिग अद् (अ) इत्यादेशे धवलइ इति भवति । स्वराणां स्वराः । २०९ सू० बाहुल्येन दुम-गतस्य उकारस्य ऊकारोऽपि भवति । यथा—धवलितम् । धवल् + क्त (त) । प्रस्तुतसूत्रेण धवल्धातोः दुम इत्यादेशे, बाहुल्येन १०९ सू० उकारस्य ऊकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सि-प्रत्यये, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे ब्रूमिअं इति भवति ।

६१६—तोलयति । तुल् तोलने । तुल् + णिग् + तिव् । ६१६ सू० ण्यन्त-तुल्-धातोः विकल्पेन ओहाम इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओहामइ आदेशाभावे तुल् + णिग् + इ, इत्यत्र ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे तुलइ इति भवति ।

६१७—विरिचयति । विरिचं विरिचधातुः विरेचनार्थकम् । विरिच् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ६१७ सू० ण्यन्तस्य विरिच्धातोः स्थाने विकल्पेन ओलुण्ड, उल्लुण्ड, पल्हस्थ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे ओलुण्डइ, उल्लुण्डइ, पल्हस्थइ आदेशाभावे—विरिच् + णिग् + इ, इत्यत्र १०९ सू० द्वितीयस्यकारस्य एकारे, ६३८ सू० णिग अद् (अ) इत्यादेशे, १७७ सू० अकारलोपे विरेचइ इति भवति ।

६१८—ताडयति । तड् ताडने । तड् + णिग् + तिव् । ६१८ सू० ण्यन्तस्य तड्धातोः विकल्पेन आहोड, विहोड इत्यादेशौ, ६३८ सू० तिवः इच्चादेशे आहोडइ विहोडइ आदेशाभावपक्षे ६३८ सू० णिग एकारादेशे, ६४२ सू० आदेशकारस्य आकारे ताडेइ इति भवति ।

६१९—मिश्रयति । मिश्र मिश्रीकरणे । मिश्र् + णिग् + तिव् । ६१९ सू० ण्यन्तस्य मिश्र्धातोः विकल्पेन विसाल, मेलव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे वीसासइ मेलवइ आदेशाभावपक्षे—३५० सू० रेफस्य लोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, २६० सू० अकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे मिससइ इति भवति ।

७००—उद्धूलयति । उद्धूलि ऊर्ध्वं धूलिप्रक्षेपणे । उद्धूल् + णिग् + तिव् । ७०० सू० ण्यन्त-स्य उद्धूलिधातोः स्थाने विकल्पेन गुण्ड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे गुण्डइ आदेशाभावे—३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० धकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वप्रकारस्य दकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे उद्धूलेइ इति भवति ।

७०१—भ्रमयति । भ्रम्धातुः भ्रमणे । भ्रम् + णिग् + तिव् । ७०१ सू० ण्यन्तस्य भ्रम्धातोः स्थाने विकल्पेन तालिअष्ट, तमाड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे तालिअष्टइ, तमाडइ आदेशाभावे—३५० सू० रेफलोपे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे भ्रामेइ ६४० सू० विकल्पेन णिग आड इत्यादेशे तु भ्रमाडेइ तथा ६३८ सू० णिग आवे इत्यादेशे तु भ्रमावेइ इति भवति ।

७०२—नाशयति । नश्-धातुः नाशने । नश् + णिग् + तिव् । ७०२ सू० ष्यन्तस्य नश्-धातोः विकल्पेन विउड, नासव, हारव, विष्णगाल, पलाव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे विउडइ, नासवइ, हारवइ, विष्णगालइ, पलावइ आदेशाभावपक्षे २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे नासइ इति भवति ।

७०३—दशयति । दश्-धातुः दशने । दश् + णिग् + तिव् । ७०३ सू० ष्यन्तस्य दश्-धातोः विकल्पेन दाव, दंस, दक्खव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे दावइ, दंसइ, दक्खवइ आदेशाभावपक्षे ९०६ सू० ञकारस्य ञरि इत्यादेशे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अज्भीने परेण संयोज्ये हरिसइ इति भवति ।

७०४—उद्धाटयति । उद्धट्-धातुः उद्धाटने । उद्धट् + णिग् + तिव् । ७०४ सू० ष्यन्तस्य उद्धट्-धातोः उग्ग इत्यादेशो विकल्पेन भवति, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे उग्गइ आदेशाभावपक्षे ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० ञकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वशकारस्य मकारे, १२५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे उग्गाइ इति भवति ।

७०५—स्पृहयति । स्पृह्-धातुः स्पृहायाम् । स्पृह् + णिग् + तिव् । ७०५ सू० ष्यन्तस्य स्पृहः स्थाने सिह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे सिहइ इति भवति ।

७०६—संभावयति । सम्पूर्वकः भू-धातुः संभावनायाम् । संभू + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७०६ सू० ष्यन्तस्य संभू-धातोः आसङ्ग इत्यादेशे वैकल्पिके, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे आसङ्गइ आदेशाभावे—९०४ सू० ऊकारस्य अव इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये संभावइ इति भवति ।

७०७—उन्नामयति । उत्पूर्वको नम्-धातुः उन्नामने । उद् + नम् + णिग् + तिव् । ७०७ सू० ष्यन्तस्य उद्-नम्-धातोः विकल्पेन उत्थङ्ग, उल्लाल, गुलुगुञ्छ, उप्पेल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे, उत्थङ्गइ, उल्लालइ, गुलुगुञ्छइ, उप्पेलइ आदेशाभावे—३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० ञकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिग अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे उन्नामइ इति भवति ।

७०८—प्रस्थापयति । प्रपूर्वकः ष्यन्तस्था-धातुः प्रस्थापने । प्रस्था + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७०८ सू० ष्यन्तस्य प्रस्था-धातोः विकल्पेन पट्टव, पेण्डव इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे पट्टवइ, पेण्डवइ आदेशाभावपक्षे, ३५० सू० रेफलोपे, ६८७ सू० स्था-धातोः ठा इत्यादेशे, ३६० सू० टकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ६३८ सू० णिग अव इत्यादेशे, सन्धौ पट्टवइ इति भवति ।

७०९—विज्ञापयति । विपूर्वकः ष्यन्तज्ञा-धातुः विज्ञापने । विज्ञा + णिग् + तिव् । ७०९ सू० ष्यन्तस्य विज्ञा-धातोः विकल्पेन वोक्क, अवुक्क इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे वोक्कइ अवुक्कइ आदेशाभावपक्षे संस्कृतनियमेन विज्ञपि + इ इति जाते, ३१३ सू० शस्य स्थाने णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १११ सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये विष्णवइ इति भवति ।

७१०—अर्पयति । अर्पि-धातुः अर्पणे । अर्प् + णिग् + तिव् । ७१० सू० ष्यन्त-अर्प्-धातोः विकल्पेन अल्लिव, अच्चुप, पणाम इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अल्लिवइ, अच्चुपइ, पणामइ आदेशाभावे—३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वकारस्य दीर्घे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे अप्पेइ इति भवति ।

७११—यावयति । याधातुः गतौ प्रापणे च । या + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७११ सू० ष्यन्त-या-धातोः विकल्पेन जव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे जवइ आदेशाभावे—२४५ सू० यकारस्य अकारे, ६३८ सू० णिग आत्वे इत्यादेशे, दीर्घ-सन्धौ जावेइ इति भवति ।

७१२—प्लावयति । प्लावि (प्लव्) प्लवने । प्लव् + णिग + तिव् । ७१२ सू० ष्यन्त-प्लव्-धातोः विकल्पेन ओम्बाल, पम्बाल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओम्बालइ, पम्बालइ आदेशाभावे ३५० सू० लकारलोपे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकार-दीर्घे पावेइ इति भवति ।

७१३—विकोशयति । विकोशि-धातुः प्रसारणे । विकोश् + णिग् + तिव् । ७१३ सू० ष्यन्त-विकोश्-धातोः विकल्पेन पक्खोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पक्खोडइ आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, अञ्जोने परेण संयोज्ये विकोसइ इति भवति ।

७१४—रोमन्थयति । रोमन्थं करोतीति । रोमन्थ (रोमन्थ्) + णिग् + तिव् । ७१४ सू० ष्यन्त-रोमन्थ्-धातोः स्थाने ओम्बाल, वम्बोन् इत्यादेशौ वैकल्पिकी, ६२८ सू० तिवः इच्चादेशे ओम्बालइ वम्बोल्इ आदेशाभावे ६३८ सू० णिग अकारे रोमन्थइ इति भवति ।

७१५—कामयति । कामि (कम्) कामनायाम् । कम् + णिग् + तिव् । ७१५ सू० ष्यन्त-कम्-धातोः विकल्पेन णिहुव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे णिहुवइ आदेशाभावे ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आदेशकारस्य दीर्घे कामेइ इति भवति ।

७१६—प्रकाशयति । प्रकाशि प्रकाशने । प्रकाश् + णिग् + तिव् । ७१६ सू० ष्यन्त-प्रकाश्-धातोः विकल्पेन गुव्व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गुव्वइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग एकारे पवासेइ इति भवति ।

७१७—कम्पयति । कम्पि-कम्प कम्पने । कम्प + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७१७ सू० ष्यन्त-कम्प-धातोः विकल्पेन विच्छोल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे विच्छोलइ आदेशाभावे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे कम्पेइ इति भवति ।

७१८—आरोहयति । आरुहि आरोहणे । आरुह् + णिग् + तिव् । ७१८ सू० ष्यन्त-आरुह्-धातोः विकल्पेन वल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे वलइ आदेशाभावे संस्कृतनियमेन आरोप् + णिग् + इ इति जाते, २३१ सू० यकारस्य यकारे, ६३८ सू० णिग एकारे आरोवेइ इति भवति ।

७१९—बोलयति । बुलि-धातुः उत्क्षेपे । बुल् + णिग् + तिव् । ७१९ सू० ष्यन्त-बुल्-धातोः स्थाने विकल्पेन रङ्गोल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे रङ्गोलइ आदेशाभावे ९०९ सू० लकारस्य ओकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे बोलइ इति भवति ।

७२०—रञ्जयति । रञ्जि-धातुः रामे । रञ्ज् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७२० सू० ष्यन्त-रञ्ज्-धातोः विकल्पेन राव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे रावइ आदेशाभावे ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० पूर्वाकार-दीर्घे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे रञ्जेइ इति भवति ।

७२१—घटयति । घटि निर्माणे । घट् + णिग् + तिव् । ७२१ सू० ष्यन्त-घट्-धातोः विकल्पेन परिवाड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे परिवाडइ आदेशाभावे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिग एकारे घडेइ इति भवति । प्रयोगदर्शनादत्र ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घो न जातः ।

*४।२।१४। सूत्रेण हकारस्य पकारो जातः ।

७२२—वेष्टयति । वेष्टि-धातुः परिवेष्टने । वेष्ट् + णिग् + तिव् । ७२२ सू० ण्यन्त-वेष्ट्-धातोः विकल्पेन परिव्याल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे परिव्यालइ आदेशाभावे ३४८ सू० षकारलोपे, ८९२ सू० टकारस्य ढकारे, ६३८ सू० णिगः एकारे वेष्टेइ इति भवति ।

७२३—शोरिति निवृत्तम् । ६२२ सूत्रादारभ्य ७२२ सूत्रपर्यन्तं णिगरनुवृत्तिः गृह्यते, इतः परं तस्यानुवृत्तेरभावो बोध्यः । क्रीणति । कृञ् द्रव्यवित्तमये । कृ + तिव् । ४२३ सू० कृधातोः स्थाने किण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे किणइ इति भवति । वेः परस्य तु । वि इत्युपसर्गात् परस्य कृधातोः स्थाने एकारयुक्ते द्विरुक्तः ककारः (क्के) भवतीत्यर्थः । सूत्र-पठिताच्चकारात् किणादेशोऽपि जायते । यथा—विक्रीणति । विकृ + तिव् । ७२३ सू० वि इत्युपसर्गात् परस्य कृधातोः द्विरुक्त एकारयुक्ते ककारे, किरौ च जाते, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे विक्रीणइ, विकिरणइ ३६० सू० ककारस्य द्विरुक्ते विकिरणइ इति भवति ।

७२४—त्रिभेलि । त्रिभी भये । भी + तिव् । ७२४ सू० भीधातोः भा, बीह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे भाइ ९११ सू० अकारागमे जाते भाअइ बीहइ इति भवति । भीतम् । भी + क्त = त । प्रस्तुतसूत्रेण भीधातोः भा इत्यादेशे, अकारागमे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भाइअं बीह इत्यादेशे तु बीहिअं इति भवति । बहुलाधिकारात् कस्मिंश्चित्स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—भीतः । भीत + सि । तकारस्य लोपे, ४९१ सू० सेर्भोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोऽपि भौओ भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

७२५—अलीयते । आङ्पूर्वकः लीङ्-धातुः सम्मिलने । आली + तिव् । ७२५ सू० आलीधातोः अल्ली इत्यादेशे, ९११ सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अल्लीअइ इति भवति । आलीनः । आलीन + सि, प्रस्तुत-सूत्रेण आली इत्यस्य अल्ली इत्यादेशे, २२८ सू० मकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेर्भोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोऽपि अल्लीणो इति भवति ।

७२६—निलीयते । निपूर्वकः लीङ्-धातुः प्रच्छन्ने । निली + तिव् । इत्यत्र ७२६ सू० निलीधातोः स्थाने विकल्पेन णिलीअ, णिलुक्क, णिरिअ, लुक्क, लिक्क, लिहक्क इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे णिलीअइ णिलुक्कइ णिरिअइ लुक्कइ लिक्कइ लिहक्कइ आदेशाभावे निली + इ इत्यत्र ६६७ सू० प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य प्रयोगे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे निलिज्ज इति भवति ।

७२७—विलीयते । विपूर्वकः लीङ्-धातुः विनाशे । विली + तिव् । इत्यत्र ७२७ सू० विलीधातोः विकल्पेन विरा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे विराइ आदेशाभावे ६६७ सू० प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य विकरणे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे विलिज्जइ इति भवति ।

७२८—रीति । रुधातुः शब्दे । रु + तिव् । इत्यत्र ७२८ सू० रुधातोः स्थाने विकल्पेन रुञ्ज, रुण्ट इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे रुञ्जइ, रुण्टइ आदेशाभावे, ९०४ सू० उकारस्य अक् इत्यादेशे रवइ इति भवति ।

७२९—शृणोति । श्रुटि-(श्र)-धातुः श्रवणे । श्र + तिव् । ७२९ सू० श्रुधातोः स्थाने विकल्पेन हृण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे हृणइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१२ सू० णकारस्य आगमे शृणइ इति भवति ।

७३०—धुनोति । धूणि (धृञ्) धातुः कम्पने । धृ + तिव् । ७३० सू० धृधातोः स्थाने विकल्पेन धुव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे धुवइ आदेशाभावे ९१२ सू० णकारस्य आगमे, ङकारस्य च उकारे धुणइ इति भवति ।

७३१—भवति । भूधातुः सप्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः विकल्पेन हो, हुव, हव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव् इचादेशे होइ, हुवइ, हवइ आदेशाभावे ९०४ सू० उकारस्य अत्र इत्यादेशे भवइ इति भवति । भवन्ति । भू + अन्ति = हो + अन्ति, हुव + अन्ति, हव + अन्ति । ६३१ सू० अन्तेः न्ति इत्यादेशे होन्ति, हुवन्ति, हवन्ति इति भवति । परिहीन-विभक्तः । परिहीनः-नष्टः विभवः-ऐद्वयं यस्य सः । परिहीनविभव + सि । इत्यत्र २२८ सू० लकारस्य णकारे, २२७ सू० भकारस्य हकारे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि परिहोण-विह्वो इति भवति । भवितुम् । भू सप्तायाम् । भू + तुम् । ९०४ सू० उकारस्य अत्र इत्यादेशे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे भविञ् इति भवति । प्रभवति । प्रभू + तिव् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०४ सू० उकारस्य अत्र इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इचादेशे पभवइ इति भवति । परिभवति । परिभू तिरस्कारे । परिभू + तिव् । पूर्ववदेव परिभवइ इति भवति । एवमेव संभवति । संभू संभावनायाम् । संभू + तिव् = संभवइ इति साध्यम् । क्वचिदप्यपि । बहुलाधिकात् क्वचिदप्यपि कार्यं भवति । यथा - उद्भवति । उद्भू उत्पत्ती । उद्भू + तिव् । ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, बहुलाधिकारात् उकारस्य उकारे, ९११ सू० अकारागमे, पूर्ववदेव उद्भुवइ इति भवति । भूतम् । भू + क्त - + सि । बाहुल्येन उकारस्य अकारे, ३७० सू० तकारस्य द्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भक्त इति भवति ।

७३२—भवन्ति । भू + अन्ति । इत्यत्र ७३२ सू० भूधातोः हु इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः न्ति, इत्यादेशे हुन्ति इति भवति । भवन् । भू + शतृ । भूधातोः स्थाने हु इत्यादेशे, ६७० सू० वातुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि हुन्तो इति भवति । भवित्तीति किम् ? विद्बर्जं प्रत्यये परे सत्येव प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा—भवति । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ११ सू० तिव्प्रत्ययस्य वकारस्य लोपे, ६२८ सू० ति इत्यस्य स्थाने इचादेशे होइ इति भवति । अत्र तिव्-प्रत्ययस्य वकारस्य लोपेन त्रित्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

७३३—पृथग्भूते स्पष्टे च कर्तरि । पृथग् भवति, स्पष्टो भवति, इत्येतयोः प्रयोगयोः कर्ता पृथक्, स्पष्टश्च वर्ततेऽत्राऽत्र भूधातोः णिव्वड इत्यादेशो जायते । “रामः भवति” वाक्येऽस्मिन् रामे कर्तरि सति ७३३ सूत्रेण भूधातोः णिव्वड इत्यादेशो न भवति । किन्तु, भूधातोः कर्ता यदा पृथग्भूतः स्यात्, स्पष्टः इति वा भवेत्तदा प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते । यथा—भवति । भू + तिव् । ७३३ सू० भूधातोः णिव्वड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इचादेशे णिव्वडइ, पृथक्, स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

७३४—प्रभुत्वं च । प्र इत्युपसर्गे यदि भूधातुः पूर्ववर्ती भवेत्तदा तस्य प्रभुत्वम् इत्यर्थो भवति । अङ्गे । अङ्ग + ङि । ५०० सू० ङेः स्थाने ङिद्-एकारे जाते, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि अङ्गे इति भवति । एव = चिच्च, प्रक्रिया ३७० सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव प्राकृते प्रयुज्यते । प्रभवति । प्रभू + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ७३४ सू० भूधातोः स्थाने विकल्पेन हुप्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इचादेशे पहुप्पइ आदेशाभावे ९०४ सू० उकारस्य स्थाने अत्र इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे पभवइ इति भवति ।

७३५—भूतम् । भू + क्त-त् । ७३५ सू० भूधातोः स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे हुषं इति भवति । अनुभूतम् । अनुभूत + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, भूधातोः हु इत्यादेशे, पूर्ववदेव अनुहुषं इति भवति । प्रभूतम् । प्रभूत + सि । ३५० सू० रेफलोपे, भूधातोः हु इत्यादेशे, पूर्ववदेव पहुषं इति भवति ।

७३६—करोति । कृगि-कृग् (डुकृञ् करणे) कृ + तिव् । ७३६ सू० कृग्-धातोः स्थाने विकल्पेन कृण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे, कृणइ आदेशाभावे -९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे करइ इति भवति ।

७३७—कार्षेक्षितं (काणस्य ईक्षितम्) करोति । ७३७ सूत्रेण कार्षेक्षितं करोतीत्यर्थे कृग्-धातोः विकल्पेन णिआर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे णिआरइ इति भवति ।

७३८—विष्टम्भं करोतीत्यर्थे ७३८ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णिट्टुह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे णिट्टुहइ इति भवति । प्रस्तुतसूत्रेण प्रवष्टम्भं करोतीत्यर्थे कृग्-धातोः विकल्पेन संदाण इत्यादेशे संदाणइ इति भवति ।

७३९—“धमं करोति” इत्यर्थे ७३९ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन वावम्फ इत्यादेशे वावम्फ + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे वावम्फइ इति भवति ।

७४०—“मभ्युना ओष्ठं मलिनं करोति” इत्यर्थे ७४० सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णिब्बोल इत्यादेशे णिब्बोल + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे णिब्बोलइ इति भवति ।

७४१—शिथिलो भवति लम्बते वा इत्यर्थे ७४१ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन पयल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे पयल्लइ इति भवति ।

७४२—निःशेषेण निरन्तरं वा पततीति निष्पतति तथा अश्छोटयति इत्यर्थे ७४२ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन णीलुञ्छ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे णीलुञ्छइ इति भवति ।

७४३—कुरं करोतीत्यर्थे ७४३ सू० कृग्-धातोः विकल्पेन कम्म इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे कम्मइ इति भवति ।

७४४—खादु करोतीत्यर्थे ७४४ सू० कृग्-धातोः स्थाने विकल्पेन गुल्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः इत्यादेशे गुल्लइ इति भवति ।

७४५—स्मरति । स्मृधातुः स्मरणे । स्मृ + तिव् । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने विकल्पेन भर भूर भर भल लठ विम्हर सुमर पयर पम्हुह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे भरइ भूरइ भरइ भलइ लठइ विम्हरइ सुमरइ पयरइ पम्हुहइ आदेशाभावे ३४८ सू० मकारस्य लोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, पूर्ववदेक सरइ इति भवति ।

★ अथ चतुर्थपाद ★

❁ आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी-टीका ❁

युक्त परम ज्ञानन्द से, निर्विकार, प्रभु रूप ।

संगवियजित, निरसय, निर्मल शुद्ध अनूप ॥

रमण करें निज भाव में, जगती के आधार ।

महावीर भगवान को, नमन करे संसार ॥

ज्ञान-नेत्र जिस ने दिष्ट, दिया धर्म सुखकार ।

पढ़ना, लिखना, बोलना, किया बहुत उपकार ॥

१. भावस्ति-रहित । २. रोग-रहित । ३. उपमा-रहित, बेजोड़ ।

अनिथा आत्मा राम है, अनुपम आगम ज्ञान ।

मुनि-गण-नायक संयमी, गुरु मेरे भगवान् ॥

बन्दन कर गुरुदेव को, चरणों का धर ध्यान ।

टीका पाद चतुर्थ की, लिखता है मुनि ज्ञान ॥

★ अध धातुओं को हटाने वाली आदेश-विधि (क) ★

कथि (कथ्) आदि धातुओं के स्थान में वज्जर आदि जो आदेश होते हैं, अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

६७२—अगले सूत्रों में जो इदित् (जिन में इकार इत् ही) धातु बतलाए जाएं, उनके स्थान में जो आदेश होते हैं, वे वैकल्पिक समझने चाहिए । उनके उदाहरण वहीं दिए जाएं ।

६७३—कथि धातु के स्थान में—१—वज्जर, २—पज्जर, ३—उप्पाल, ४—पिसुण, ५—संघ, ६—बोल्ल, ७—खव, ८—जम्प, ९—सीस और १०—साह ये दस आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—१—कथयति=वज्जरइ, पज्जरइ, उप्पालइ, पिसुणइ, संघइ, बोल्लइ, खवइ, जम्पइ, सीसइ, साहइ (वह कहता है) । यहां पर कथि धातु के स्थान में वज्जर आदि दस आदेश किए गए हैं । जहां ये आदेश नहीं हुए वहां कहइ यह रूप बनता है । वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'उब्बुक्कइ' यह रूप तो उत् उपसर्गपूर्वक बुक्क (बोलने अर्थ में) धातु (उद्बुक्कति=बोलता है) से बनता है । इसके अतिरिक्त, वृत्तिकार फरमाते हैं कि अन्य प्राचार्यों ने सूत्रोक्त वज्जर आदि आदेश देशी-भाषाओं में पढे हैं, तत्तद्देशों की भाषाओं के धातु माने हैं, किन्तु हमने इन्हें कथि-धात्वादेश स्वीकार किया है । कथि-धात्वादेश मानने का यह लाभ है कि अनेकविध प्रत्ययों के परे होने पर भी ये आदेश किए जा सकते हैं । जैसे—१—कथितः=वज्जरिओ (कहा हुआ), २—कथयित्वा=वज्जरिऊण (कह कर), ३—कथनम्=वज्जरणं (कहना), ४—कथयन्=वज्जरन्तो (कहता हुआ), ५—कथयितव्यम्=वज्जरियव्यं (कहना चाहिए) यहां पर 'वज्जर' इस आदेश में क्त, क्त्वा आदि प्रत्यय किए गए हैं । वृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे वज्जर आदेश से क्त आदि प्रत्यय करके उक्त रूप बनाए गए हैं, इसी भांति सभी कथि-धात्वादेशों से क्त, क्त्वा आदि प्रत्ययों को लाकर हजारों रूप बनाए जा सकते हैं । दूसरी बात, जैसे संस्कृत-भाषा में धातुओं से प्रत्यय, लोप तथा आगम आदि विधियां-कार्य किए जाते हैं, वैसे ही अर्थात् संस्कृत भाषा के समान ही प्राकृत-भाषा में भी प्रत्यय, लोप तथा आगम आदि कार्य कर लेने चाहिए ।

६७४—दुःखविषयक कथिधातु के स्थान में णिञ्जर यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—दुःखं कथयति=णिञ्जरइ (वह दुःख कहता है) यहां कथि-धातु को णिञ्जर, यह वैकल्पिक आदेश किया गया है ।

६७५—जुगुप्सि धातु के स्थान में १—भुण, २—दुगुच्छ और ३—बुगुच्छ ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—जुगुप्सति=भुणइ, दुगुच्छइ, बुगुच्छइ जहां पर प्रस्तुत सूत्र ने अपना कार्य नहीं किया, वहां पर जुगुच्छइ यह रूप होता है । पहले रूपों में १७७ सूत्र से गकार का लोप होने पर बुउच्छइ, बुउच्छइ, जुउच्छइ (वह रक्षा करना चाहता है) ये रूप भी बनते हैं ।

६७६—बुभुक्षि धातु और आ वार-विषयक क्विप्-प्रत्ययान्त कीजि धातु के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार) षीरव और बोज्ज ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—१—बुभुक्षति=षीरवइ,

जहाँ यह आदेश नहीं हुआ वहाँ बहुवचन (स्वामा चाहता है), २—वीजयति—वीजयइ, आदेश के अभाव में वीजइ (वायु करता है) यह रूप बनता है।

६७७—धृयं और गै इन धातुओं के स्थान में ययासंख्य-क्रमशः भ्वा और गा ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—ध्यायति—भायइ, भाइ, (वह चिन्तन करता है), २—निध्यायति—निज्भायइ, निज्भाइ (वह ध्यानपूर्वक देखता है) नि उपसर्ग पूर्वक ध्येधातु दर्शन—देखने अर्थ में प्रयुक्त होता है। ३—गायति—गायइ, गाइ (वह गाता है), ४—ध्यायन्—भाणं (ध्यान, मन की एकाग्रता), ५—गानम्—गाणं (गायन) यहाँ पर ध्ये धातु के स्थान में भ्वा तथा गै धातु के स्थान में गा यह आदेश क्रमशः किया गया है।

६७८—जाधातु के स्थान में जाण और मुण ये दो आदेश होते हैं। जैसे—जानति—जाणइ, मुणइ (वह जानता है) यहाँ पर जाधातु को जाण और मुण ये दो आदेश किए गए हैं। ६७९ सूत्र के आधार पर तो इदित् धातु को ही वकल्पिक आदेश हो सकते हैं, अन्य किसी धातु को नहीं, इसी लिए प्रस्तुत सूत्र में बहुलाधिकार का आश्रयण किया गया है। इस कारण यहाँ पर जाधातु के स्थान में बहुलता से जाण यह आदेश होता है। जैसे—१—जानम्—जाणिअ, आदेश के अभाव में जायं (जाना हुआ), २—जास्वा—जाणिऊण, जाऊण (जानकर), ३—जानम्—जाणणं, जाणं (ज्ञान, जानना), यहाँ पर जाधातु को बहुलता से 'जाण' यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'मणइ' यह रूप तो मन्यते (मानता है, समझता है) इस शब्द से बनता है। मन्यते यह रूप दिवादिगणिय मन धातु का है और तनादिगण के मनु (मनबोधने) धातु के प्रथमपुरुष के एक वचन का रूप मनुते बनता है।

६८०—उद् उपसर्ग से परे ष्मा-धातु के स्थान में 'धुमा' यह आदेश होता है। जैसे—उद्ध-मति—उद्धुमाइ (उच्च स्वर से शब्द बजाता है)। यहाँ 'ष्मा' धातु को धुमा यह आदेश किया गया है।

६८०—श्रद् इस अव्ययपद से परे यदि 'ष्वा' धातु हो तो उसके स्थान में 'बह' यह आदेश होता है। जैसे—१—श्रद्धघाति—सद्दहइ (वह श्रद्धा करता है), २—श्रद्धघानो जीवः—सद्दहमाणो जीवो (श्रद्धा करता हुआ यह जीव) यहाँ पर 'ष्वा' धातु को 'बह' यह आदेश किया गया है।

६८१—पिबि (पा) धातु के स्थान में १—पिज्ज, २—डल्ल, ३—पट्ट और ४—घोट्ट ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पिबति—पिज्जइ, डल्लइ, पट्टइ, घोट्टइ आदेश के अभाव में—पिअइ (वह पान करता है, पीता है) यह रूप बनता है। यहाँ पिबि-धातु के स्थान में पिज्जादि आदेश किए गए हैं।

६८२—उद् उपसर्गपूर्वक वाति (वा) धातु के स्थान में ओरुम्मा और वसुम्मा ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उद्वाति—ओरुम्माइ, वसुम्माइ आदेश के अभाव में उठ्वाइ (वह हवा करता है) यह रूप बनता है।

६८३—निपूर्वक द्रा धातु के स्थान में ओहीर और उच्छ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—निद्राति—ओहीरइ, उच्छइ आदेश के अभाव में निद्राइ (वह निद्रा लेता है) यह रूप बनता है।

६८४—आ उपसर्ग-पूर्वक घ्रा धातु के स्थान में 'आइम्भ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आजिघ्रति—आइम्भइ आदेश के अभाव में अम्भाइ (वह सूँघता है) ऐसा रूप बनता है।

६८५—स्ना धातु के स्थान में 'अम्भुत्' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—स्नाति—

अभ्युत्तइ आदेश के अभाव में—**प्लाइ** (वह स्नान करता है) यह रूप बनता है।

६८६—सम् उपसर्ग पूर्वक स्तय धातु के स्थान में 'खा' यह आदेश होता है। जैसे—१—**संत्यायते**—संखाइ (वह संघात करता है, वह फँकाता है), २—**संस्तीमम्**—संखायं (व्यान करता) यहाँ स्तय धातु को खा यह आदेश किया गया है।

६८७—स्था-धातु के स्थान में १—ठा, २—थक्क, ३—चिट्टु और ४—निरप्प ये चार आदेश होते हैं। जैसे—१—**तिष्ठति**—ठाइ, थक्क (उड़ ठहरता है), २—**स्थानम्**—ठाणं (स्थान-ठहरना, जगह), ३—**प्रस्थितः**—पट्टिथो (जाता हुआ), ४—**उस्थितः**—उट्टिथो (उठा हुआ), ५—**प्रस्थापितः**—पट्टाविथो (रक्खा हुआ), ६—**उस्थापितः**—उट्टाविथो (उठाया हुआ), ७—**तिष्ठति**—थक्कइ, चिट्टुइ, निरप्पइ, ८—**स्थिरवा**—चिट्टिऊण (ठहर कर) यहाँ पर स्था धातु के स्थान में ठा आदि आदेश किए गए हैं। बहुलाधिकार के कारण कहीं-कहीं पर स्थाधातु को ये आदेश नहीं भी होते। जैसे—१—**स्थितम्**—थिथं (ठहरा हुआ), २—**स्थानम्**—थाणं, ३—**प्रस्थितः**—पट्टिथो, ४—**उस्थितः**—उट्टिथो, ५—**स्थिरवा**—थाऊण, यहाँ पर स्थाधातु के स्थान में 'ठा' आदि आदेश नहीं किये जा सके।

६८८—उद् उपसर्ग से परे यदि स्था धातु हो तो उसके स्थान में ठ और कुक्कुर ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—**उत्तिष्ठति**—उट्टइ, उक्कुक्कुरइ (वह उठता है) यहाँ पर स्था धातु को 'ठ' आदि दो आदेश किए गए हैं।

६८९—म्ल धातु के स्थान में वा और पञ्चाय ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**म्लायति**—वाइ, पञ्चायइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**मिलाइ** (वह मुरझाता है) ऐसा रूप बनता है।

६९०—निर्-पूर्वक मा धातु के स्थान में निम्माण और निम्मव ये दो आदेश होते हैं। जैसे—**निर्मिमीते**—निम्माणइ, निम्मवइ (वह निर्माण करता है) यहाँ पर निर्-पूर्वक मा धातु को निम्माण आदि दो आदेश किए गए हैं।

६९१—क्षिधातु के स्थान में विकल्प से 'णिज्भर' यह आदेश होता है। जैसे—**भोषते**—णिज्भरइ आदेश के अभावपक्ष में—**भिज्जइ** (वह नष्ट होता है) यह रूप बनता है।

६९२—ष्यन्त (जिसके अन्त में णि हो) छद्दि धातु के स्थान में—१—**णुम**, २—**नुम**, ३—**सन्नुम**, ४—**ढक्क**, ५—**ओम्बाल** और ६—**पञ्वाल** ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—**छाद्यति**—णुमइ, नुमइ, सन्नुमइ, ढक्कइ, ओम्बालइ, पञ्वालइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**छायइ** (वह ढांकता है) यह रूप बनता है। जहाँ पर २२९ सूत्र से आदिम नकार को विकल्प से णकार कर दिया गया वहाँ पर **णुमइ** यह रूप भी हो जाता है।

६९३—निपूर्वक वृग् धातु और पति(पत्)धातु इन दोनों ष्यन्त धातुओं के स्थान में विकल्प से 'णिहोड' यह आदेश होता है। जैसे—१—**निक्षरयति**—णिहोडइ, आदेश के अभाव पक्ष में—**तिवारेइ** (वह रकवाता है), २—**पातयति**—णिहोडइ आदेश के अभाव-पक्ष में—**पाडेइ** (वह गिरवाता है) यह रूप बनता है।

६९४—ष्यन्त दृग् धातु के स्थान में 'दूम' यह आदेश होता है। जैसे—**दूयति मम हृदयम्**—दूमेइ मज्ज हिमयं (वह मेरे हृदय को दुःखी करता है) यहाँ ष्यन्त दृग् धातु को दूम यह आदेश किया गया है।

६९५—ष्यन्त प्रवल् धातु के स्थान में 'दुम' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—**प्रवल-**

यति=दुमड्, आदेश के अभावपक्ष में—धवलड् (वह सफेद करवाता है) यह रूप बनता है। इस के अतिरिक्त, १०९ सूत्र से दुम के ह्रस्व उकार को दीर्घ उकार भी हो जाता है। जैसे—धवलिङ्=दुमिञ् (सफेद कराया हुआ) यहाँ उकार को ऊकार किया गया है।

६६६—अन्त तुलि धातु के स्थान में विकल्प से 'ग्रोहाम्' यह आदेश होता है। जैसे—तोलयति=ग्रोहामड् आदेश के अभाव-पक्ष में—तुलड् (वह तोल कराता है) यह रूप बनता है।

६६७—अन्त विरिचि धातु के स्थान में—१—ओलुण्ड, २—उल्लुण्ड और ३—पल्हस्थ ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—विरेचयति=ओलुण्डड्, उल्लुण्डड्, पल्हस्थड् आदेश के अभावपक्ष में—विरेचड् (वह बाहिर निकलता है) यह रूप बनता है।

६६८—अन्त तडिधातु के स्थान में १—आहोड और २—विहोड ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—ताडयति=आहोडड्, विहोडड् आदेश के अभावपक्ष में ताडेड् (वह ताड़ना कराता है) यह रूप बनता है।

६६९—अन्त मिथि धातु के स्थान में १—वीसाल और २—मेलव ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मिथयति=वीसालड्, मेलवड् आदेश के अभावपक्ष में—मिस्सड् (वह मिलाता है) यह रूप बनता है।

७००—अन्त उद्धूलि धातु के स्थान में 'गुण्ड' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उद्धूलयति=गुण्डड् आदेश के अभाव-पक्ष में—उद्धूलेड् (वह ऊपर को धूलि फेंकता है) यह रूप बनता है।

७०१—अन्त भ्रमि धातु के स्थान में तालिअण्ड और तमाड ये दो आदेश विकल्प से ही जाते हैं। जैसे—भ्रमयति=तालिअण्डड्, तमाडड् आदेश के अभावपक्ष में—भामेड्, भमाडेड्, भमावेड् (वह भ्रमण करता है) ये रूप हो जाते हैं।

७०२—अन्त नशि (नश्) धातु के स्थान में १—विउड, २—नासव, ३—हारव, ४—विप्पगाल और ५—पलाव ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—नाशयति=विउडड्, नासवड्, हारवड्, विप्पगालड्, पलावड् आदेश के अभावपक्ष में—नासड् (वह नाश कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०३—अन्त दृशि धातु के स्थान में—१—दाव, २—दंस और ३—दक्कव ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—दर्शयति=दावड्, दंसड्, दक्कवड् आदेश के अभावपक्ष में—वरिसड् (वह दिखलाता है) यह रूप बन जाता है।

७०४—उद्-उपसर्गपूर्वक अन्त धटिधातु के स्थान में 'उग्ग' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उद्घाटयति=उग्गड् आदेश के अभावपक्ष में—उग्गाड्ड (वह उद्घाटन करता है, प्रारंभ कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०५—अन्त स्पृह् धातु के स्थान में 'सिह' यह आदेश होता है। जैसे—स्पृहयति=सिहड् (वह इच्छा कराता है) यहाँ स्पृह् धातु के स्थान में 'सिह' यह आदेश किया गया है।

७०६—संभावि धातु के स्थान में आसङ्ग यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—संभावयति=आसङ्गड् आदेश के अभावपक्ष में—संभावड् (वह संभावना कराता है) यह रूप बनता है।

७०७—उद्-उपसर्ग-पूर्वक अन्त नमि धातु के स्थान में—१—उत्थंघ, २—उत्थाल, ३—गुलु-गुलुध और ४—उपेल ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उन्नामयति=उत्थंघड्, उत्थालड्, गुलुगुलुधड्, उपेलड् आदेशों के अभाव-पक्ष में—उन्नामड् (वह ऊपर उठाता है) यह रूप होता है।

७०८—प्र-उपसर्ग-पूर्वक ष्यन्त स्था-धातु के स्थान में १—पट्टव और २—पेण्डव ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्रस्थापयति=पट्टवइ, पेण्डवइ आदेशों के अभावपक्ष में—पट्टावइ (वह स्थापित कराता है) यह रूप बन जाता है।

७०९—वि उपसर्गपूर्वक ष्यन्त ज्ञा-धातु के स्थान में बोद्धक और ज्ञानुक्क ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विज्ञापयति=बोद्धकइ, ज्ञानुक्कइ आदेशों के अभाव-पक्ष में विण्णवइ (वह विशेष ज्ञान कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१०—ष्यन्त अर्पिधातु के स्थान में—१—अल्लिव, २—अच्युप्य और ३—पणाम ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अर्पयति=अल्लिवइ, अच्युपइ, पणामइ आदेशों के अभाव-पक्ष में अप्पेइ (वह अर्पण कराता है) यह रूप बनता है।

७११—ष्यन्त या धातु के स्थान में 'अव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—यापयति=जवइ आदेश के अभाव-पक्ष में आवेइ (वह गमन कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१२—ष्यन्त प्लावि-धातु के स्थान में—१—ओम्वाल और २—पव्वाल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्लावयति=ओम्वालइ, पव्वालइ आदेशों के अभावपक्ष में—पावेइ (वह तर-व-तर कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१३—ष्यन्त विकोशि नाम-धातु के स्थान में पक्लोड यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—विकोशयति=पक्लोडइ आदेश के अभाव-पक्ष में विकोसइ (वह विकसित कराता है) यह रूप बन जाता है।

७१४—ष्यन्त रोमन्वि-धातु के स्थान में ओग्गाल और वग्गोल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रोमन्वयति=ओग्गालइ, वग्गोलइ आदेशों के अभाव-पक्ष में रोमन्वइ (वह चबाई वस्तु को पुनः चबाता है) यह रूप बनता है।

७१५—स्वार्थष्यन्त (स्वार्थ में विहित णि प्रत्यय जिसके अन्त में हो) कर्मि धातु के स्थान में 'णिहुव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—कामयति=णिहुवइ, आदेश के अभाव-पक्ष में कामेइ (वह इच्छा कराता है) यह रूप होता है।

७१६—ष्यन्त प्रकाशिधातु के स्थान में 'शुव्व' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रकाशयति=शुव्वइ, आदेश के अभाव-पक्ष में पयासेइ (वह प्रकाश कराता है) यह रूप होता है।

७१७—ष्यन्त कम्पि धातु के स्थान में विच्छोल यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—कम्पयति=विच्छोलइ आदेश के अभाव-पक्ष में कम्पेइ (वह कम्पाता है) यह रूप बनता है।

७१८—ष्यन्त आरुहि-धातु के स्थान में 'वल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आरोहयति=वलइ, आदेश के अभावपक्ष में आरोवेइ (वह चढ़वाता है) यह रूप बन जाता है।

७१९—स्वार्थष्यन्त (जिस के अन्त में स्वार्थ में णि किया गया हो) दुलि धातु के स्थान में 'रङ्गोल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—बोलयति=रङ्गोलइ आदेश के अभावपक्ष में बीलइ (वह मुलाता है) ऐसा रूप बनता है।

७२०—ष्यन्त रञ्जि धातु के स्थान में 'राव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—रञ्जयति=र.वेइ आदेश के अभावपक्ष में—रञ्जेइ (वह रंग लगाता है) यह रूप होता है।

७२१—ष्यन्त 'घटि' धातु के स्थान में 'परिवाह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

घटयति—परिवाडेइ, आदेश के अभाव-पक्ष में घटेइ (वह निर्माण कराता है) यह रूप बनता है।

७२२—प्यस्त वेष्टि धातु के स्थान में 'परिवाल' यह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—वेष्ट-यति—परिवालेइ आदेश के अभावपक्ष में वेठेइ (वह लपेटता या लपेटाता है) यह रूप बन जाता है।

७२३—वृत्तिकार फरमाते हैं कि इस सूत्र से पहले के सूत्रों में 'स्ति' की अनुवृत्ति ग्रहण की जाती थी, किन्तु यहां से इस की निवृत्ति हो जाती है। कृञ् धातु के स्थान में 'किण' यह आदेश होता है। यदि कृञ् धातु के पूर्व विउपसर्ग हो तो इसके स्थान में 'क्के' तथा सूत्रोक्त अकार के कारण 'किण' यह आदेश भी हो जाता है। जैसे—१—क्रीणाति=किणइ (वह खरीदता है), २—विक्रीणाति=विककेइ, विकिकणइ (वह बेचता है) यहां कृञ् को किण तथा वि उपसर्गपूर्वक कृञ् धातु को कके और किण ये दो आदेश किए गए हैं।

७२४—भी धातु के स्थान में भा और बीह ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—बिभेति=भाइ, बीहइ (वह डरता है), २—भीतम्=भाइअं, बीहिअं (डरा हुआ) यहां पर भी धातु को भा आदि ये दो आदेश किए गए हैं। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर ये आदेश नहीं भी होते। जैसे—भीतः=भीओ (डरा हुआ) यहां पर भी को 'भा' आदि आदेश नहीं हो सके।

७२५—प्राड् (प्रा) उपसर्ग-पूर्वक लीड् धातु के स्थान में अली यह आदेश होता है। जैसे—१—आलीयते=अल्लीअइ (वह आलिङ्गन करता है, अथवा वह आता है), २—आलीनः=अल्लीणो (आया हुआ) यहां लीड् धातु को 'अली' यह आदेश किया गया है।

७२६—'नि' उपसर्ग-पूर्वक लीड्-धातु के स्थान में १—णिलीअ, २—णिलुक्क, ३—णिरिग्घ, ४—लुक्क, ५—लिवक्क और ६—लिहक्क—ये आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—निलीयते=णिलीअइ, णिलुक्कइ, णिरिग्घइ, लुक्कइ, लिवक्कइ लिहक्कइ आदेशों के अभावपक्ष में निलिअइ (वह छिपता है) यह रूप बनता है।

७२७—वि उपसर्गपूर्वक लीड् धातु के स्थान में विरा यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—विलीयते—विराइ आदेश के अभावपक्ष में—विलिअइ (वह विनष्ट होता है) यह रूप बन जाता है।

७२८—रघातु के स्थान में रञ्ज और रण्ट ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रौति=रञ्जइ, रण्टइ आदेशों के अभावपक्ष में रवइ (वह घावाज करता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७२९—श्रुटि (श्रु) धातु के स्थान में 'हण' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—श्रुणोति=हणइ, आदेश के अभावपक्ष में सुणइ (वह सुनता है) ऐसा रूप होता है। पाणिनीय व्याकरण में श्रु श्रवणे धातु पडा गया है जबकि आचार्य हेमचन्द्र श्रुटि यह कहकर इसे टित् स्वीकार करते हैं।

७३०—धुगि (धू) धातु के स्थान में 'धुव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—धुनोति=धुवइ, आदेश के अभावपक्ष में धुणइ (वह काम्पता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७३१—भू धातु के स्थान में १—हो, २—हुव और ३—हव ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—भवति=होइ, हुवइ, हवइ (वह होता है), २—भवन्ति=होन्ति, हुवन्ति, हवन्ति (वे होते हैं) यहां भूधातु को हो आदि आदेश विकल्प से किए गए हैं। आदेशों के अभावपक्ष में ३—भवति=भवइ, यह रूप होता है। ४—परिहीनविभवः=परिहीणविहवो (जिसकी सम्पत्ति नष्ट हो गई), ५—भवितुम्=भवितुं (होने के लिए), ६—प्रभवति=पभवइ (वह समर्थ होता है), ७—परिभवति=परिभवइ (वह पराजय करता है, तिरस्कार करता है)। ८—सम्भवति=संभवइ (वह उत्पन्न होता है) यहां पर

प्रस्तुत सूत्र से कोई कार्य नहीं किया गया, किन्तु १०४ सूत्र से उकार के स्थान में 'प्रव' यह आदेश किया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं-पर प्रस्तुत सूत्रोक्त आदेशों के प्रतिरिक्त अन्य आदेश भी होते हैं। जैसे—१—उद्भवति=उद्भुमइ (वह उत्पन्न होता है), २—भूतम्=भत्त (हुआ) यहां पर भूधातु के उकार के स्थान में उकार तथा अकार ये आदेश क्रमशः किए गए हैं।

७३२—वित् (जिस में वकार इत् हो) प्रत्ययों को छोड़कर भूधातु के स्थान में हु यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—भवन्ति=हुन्ति (वे होते हैं), २—भवन्=हुन्तो (होता हुआ) यहां पर भू धातु को हु यह आदेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार ने 'भविति' इस पद का क्यों ग्रहण किया है? उत्तर में निवेदन है कि भवति=होइ, आदि स्वलों में वित् (तिव्) प्रत्यय होने पर भू धातु को कहीं 'हु' यह आदेश न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने 'वित्' प्रत्यय पर रहने पर 'हु' इस आदेश का निषेध कर दिया है।

७३३—भूधातु का कर्ता यदि पृथक् और स्पष्ट हो तो इस धातु के स्थान में 'णिक्वड' यह आदेश होता है। जैसे—भवति=णिक्वडइ (वह अलग होता है, या स्पष्ट होता है) यहां पर जो पृथक् और स्पष्ट कर्ता का उल्लेख किया है, इसका अभिप्राय इतना ही है कि भूधातु का जब 'यह पृथक् होता है' अथवा 'यह स्पष्ट होता है' ऐसा अर्थ होता है तभी इसके स्थान में णिक्वड यह आदेश होता है, अन्यथा नहीं। जैसे—बालको भवति=बालयो होइ (बालक होता है) यहां भू धातु का उक्त अर्थ न होने से प्रस्तुत सूत्र का कार्य नहीं हो सका।

७३४—प्रभुक् क (जिस में प्रभु कर्ता हो) भूधातु के स्थान में 'हुप्' यह आदेश विकल्प से होता है। मुक्तिकार फरमाते हैं कि यदि भू धातु प्र-उपसर्ग पूर्वक हो तो उसका 'प्रभुत्व' यह अर्थ होता है। जैसे—अङ्गे एक न प्रभवति=अङ्गे चिग्र न पहुप्इ (अङ्ग में ही वह प्रभु नहीं है, शारीरिक दृष्टि से शक्तिशाली नहीं है), आदेश के अभावपक्ष में—पभवेइ यह रूप बनता है।

७३५—यदि क्त प्रत्यय परे हो तो भूधातु के स्थान में 'हु' यह आदेश होता है। जैसे—१—भूतम्=हृम (हुआ), २—अनुभूतम्=अनुहृम (अनुभव किया हुआ), ३—प्रभूतम्=पहृम (बहुत) यहां पर क्त-प्रत्ययान्त भूधातु को 'हु' यह आदेश किया गया है।

७३६—कृमि-कृग् (डुकृञ्) धातु के स्थान में 'कृण' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—करोति=कृणइ, आदेश के अभावपक्ष में—करइ यह रूप होता है।

७३७—काण (जिसकी एक शांख न हो) के ईक्षित (देखने) का विषय ही अर्थात् कानी दृष्टि से देखना, यह अर्थ अभीष्ट हो तो कृग् (डुकृञ्) धातु के स्थान में 'णिभार' यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—काणेक्षित करोति=णिभारइ (वह कानी दृष्टि से देखता है) यहां पर कृग् धातु का णिभार यह विकल्पक आदेश किया गया है।

७३८—निष्टम्भविषयक (जिसका अर्थ निष्टम्भ-निश्चेष्ट (चेष्टा रहित) करना हो) तथा अवष्टम्भविषयक (जिसका अर्थ-अवष्टम्भ=भुंकने की क्रिया, सहारा लेने की क्रिया या क्रोध आदि हो) कृग् धातु हो तो उसके स्थान में यथासंख्य-संख्या के अनुसार णिदुह् और संवाण ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। अर्थात् निष्टम्भविषयक कृमि धातु को णिदुह् और अवष्टम्भविषयक कृमि धातु को संवाण यह आदेश होता है। जैसे—१—निष्टम्भ करोति=णिदुहइ (वह चेष्टा-रहित करता है), २—अवष्टम्भ करोति=संवाणइ (वह भुंकने या सहारा लेने की क्रिया करता है, क्रोध करता है) यहां

पर कृगि धातु को णिट्ठुह आदि ङी आदेश किए गए हैं ।

७३९—श्रम-विषयक (जिस का अर्थ श्रम-मेहनत करना ही) कृगि धातु के स्थान में 'वावम्फ' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—श्रमं करोति=वावम्फइ (वह श्रम करता है) यहां पर कृगि धातु को 'वावम्फ' यह आदेश किया गया है ।

७४०—“मन्यु (क्रोध) करने से जब होठों में मालिन्य (कालापन, मैलापन) हो” इस अर्थ को अर्पना विषय (अर्थ) बनाने वाले कृगि धातु के स्थान में 'णिष्वील' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति=णिष्वीलइ (वह क्रोध से होठों को मलिन-खराब कर रहा है) आदेशों के अभाव-पक्ष में—'मन्युणा ओष्ठुं मलिनं करेइ' यह रूप बन जाता है ।

७४१—शैथिल्य (शिथिलता-ढोलापन) विषयक (विषय-अर्थ ही जिस का) तथा लम्बन (लटकना, झूलना) विषयक कृगि धातु के स्थान में—'पयल्ल' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—शिथिलो भवति, लम्बते वा=पयल्लइ (वह शिथिल होता है, अथवा लटकता है, झूलता है) यहां पर कृगि धातु को 'पयल्ल' यह आदेश किया गया है ।

७४२—निष्पतन-विषयक (जिस का अर्थ झपट कर निकलना, शीघ्र बाहिर आना हो) अथवा आच्छोटन-विषयक (जिस का अर्थ आच्छोटन=उंगलियां चटकाना हो) कृगि-धातु के स्थान में 'णीलुञ्छ' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—निष्पतति, आच्छोटयति वा=णीलुञ्छइ (वह झपट कर निकलता है, अथवा उंगलियां चटकाता है) यहां पर कृगि धातु को णीलुञ्छ यह आदेश किया गया है ।

७४३—क्षुरविषयक (जिस का अर्थ क्षुर=उस्तुरे से सम्बन्धित हो) कृगि धातु के स्थान में 'कम्म' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—क्षुरं करोति=कम्मइ (क्षुर-सम्बन्धी कार्य करता है, हजामत बनवाता है) यहां पर कृगि धातु को कम्म यह आदेश किया गया है ।

७४४—चाटुविषयक (जिसका अर्थ चाटु-खुशामद करना हो) कृगि-धातु के स्थान में 'गुल्ल' यह आदेश विकल्प से किया जाता है । जैसे—चाटुं करोति=गुल्लइ (वह खुशामद करता है) यहां पर कृगि धातु को 'गुल्ल' यह आदेश किया गया है ।

७४५—स्मृ धातु के स्थान में—१—भर, २—भूर, ३—भर, ४—भल, ५—लड, ६—विम्हर, ७—सुमर, ८—पयर और ९—पम्हुह ये ९ आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—स्मरति=भरइ, भूरइ, भरइ, भलइ, लडइ, विम्हरइ, सुमरइ, पयरइ, पम्हुहइ आदेशों के अभावपक्ष में—सरइ (वह याद करता है) यह रूप बन जाता है ।

★ अथ धात्व्यादेश-विधिः (ख) ★

७४६—विस्मृः पम्हुस-विम्हर-वीसरः । ङ । ४ । ७५ । विस्मरतेरेते आदेशा भवन्ति । पम्हुसइ, विम्हरइ, वीसरइ ।

७४७—व्याहृगेः कोक्क-पोक्को । ङ । ४ । ७६ । व्याहरतेरेतावादेशौ वा भवतः । कोक्कइ । ह्रस्वत्वे तु कुक्कइ । पोक्कइ । पक्षे, बाहरइ ।

७४८—प्रसरेः पयल्लोवेल्लौ । ङ । ४ । ७७ । प्रसरतेः पयल्ल, उवेल्ल इत्यावादेशौ वा भवतः । पयल्लइ, उवेल्लइ, पसरइ ।

- ७४६—महमहो गन्धे । ८ । ४ । ७८ । प्रसरतेर्गन्धविषये महमह इत्यादेशो वा भवति । महमहइ मालई । मालइ-गन्धो पसरइ । गन्ध इति किम् ? पसरइ ।
- ७५०—निस्सरेर्णीहर-नील-घाड-वरहाडाः । ८ । ४ । ७९ । निस्सरेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । णीहरइ, नीलइ, घाडइ, वरहाडइ, नीसरइ ।
- ७५१—जाग्रैर्जगः । ८ । ४ । ८० । जाग्रतेर्जग इत्यादेशो वा भवति । जगइ । पक्षे जागरइ ।
- ७५२—व्याप्रेराअड्डः । ८ । ४ । ८१ । व्यापियतेराअड्ड इत्यादेशो वा भवति । आअड्डेइ, वाबरेइ ।
- ७५३—संवृगे. साहर-साहट्टौ । ८ । ४ । ८२ । संवृणोतेः साहर, साहट्ट इत्यादेशौ वा भवतः । साहरइ, साहट्टइ, संवरइ ।
- ७५४—आदृङेः सन्नामः । ८ । ४ । ८३ । आद्रियतेः सन्नाम इत्यादेशो वा भवति । सन्नामइ, आदरइ ।
- ७५५—प्रहृगेः सारः । ८ । ४ । ८४ । प्रहृतेः सार इत्यादेशो वा भवति । सारइ, पहरइ ।
- ७५६—अवतरेरोह-ओरसौ । ८ । ४ । ८५ । अवतरतेः ओह, ओरस इत्यादेशौ वा भवतः । ओहइ, ओरसइ, ओअरइ ।
- ७५७—शकेशचय-तर-तीर-पारा । ८ । ४ । ८६ । शक्नोतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । चयइ, तरइ, तारइ, पारइ, सकइ । त्यजतेरपि चयइ । हान्ति करोति । तरतेरपि तरइ । तीरयतेरपि तीरइ । पारयतेरपि पारइ । कर्म समाप्नोति ।
- ७५८—फक्कस्थक्कः । ८ । ४ । ८७ । फक्कतेस्थक्क इत्यादेशो भवति । थक्कइ ।
- ७५९—इलाघः सलह् । ८ । ४ । ८८ । इलाघतेः सलह् इत्यादेशो भवति । सलहइ ।
- ७६०—खचेर्वेअडः । ८ । ४ । ८९ । खचतेर्वेअड इत्यादेशो वा भवति । वेअडइ, खचइ ।
- ७६१—पञ्जेः सोल्ल-पउलौ । ८ । ४ । ९० । पञ्जतेः सोल्ल, पउल इत्यादेशौ वा भवतः । सोल्लइ, पउलइ, पयइ ।
- ७६२—मुचेश्छड्वावहेड-भेल्लोस्सिक्क-रेअव-णिल्लुञ्छ-धंसाडाः । ८ । ४ । ९१ । मुञ्चतेरेते सप्तादेशा वा भवन्ति । छहुइ, अवेहेडइ, भेल्लइ, उस्सिक्कइ, रेअवइ, णिल्लुञ्छइ, धंसाडइ । पक्षे मुअइ ।
- ७६३—दुःखे णिक्वलः । ८ । ४ । ९२ । दुःखविषयस्य मुचेः णिक्वल इत्यादेशो वा भवति । णिक्वलेइ दुःखं मुञ्चतीत्यर्थः ।

७६४—बञ्ज्वेर्वेहव-वेलव-जूरवोमच्छाः । ८ । ४ । ६३ । वञ्जतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । वेह्वइ, वेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ, वञ्जइ ।

७६५—रश्मैरुगहावह-विडविड्डा । ८ । ४ । ६४ । रश्मैर्वातोरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति । उग्गहइ, अशहइ, विडविड्डइ, रयइ ।

७६६—समारचेखवहस्थ-सारव-समार-केलायाः । ८ । ४ । ६५ । समारचेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । उवहत्यइ, सारवइ, समारइ, केलायइ, समारयइ ।

७६७—सिधेः सिञ्च-सिम्पौ । ८ । ४ । ६६ । सिञ्चतेरेतावादेशौ वा भवतः । सिञ्चइ, सिम्पइ ।

७६८—प्रच्छः पुच्छः । ८ । ४ । ६७ । पूच्छेः पुच्छादेशो भवति । पुच्छइ ।

७६९—गर्जेर्बुक्कः । ८ । ४ । ६८ । गर्जतेर्बुक्क इत्यादेशो वा भवति । बुक्कइ, गज्जइ ।

७७०—वृषे द्विककः । ८ । ४ । ६९ । वृषकर्तृकस्य गर्जेर्द्विकक इत्यादेशो वा भवति । द्विककइ । वृषभो गर्जति ।

७७१—राजेरग्घ-छज्ज-सह-रीर-रेहाः । ८ । ४ । १०० । राजेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । अग्घइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ, रायइ ।

७७२—मजेराउड्ड-णिउड्ड-बुड्ड-खुप्पाः । ८ । ४ । १०१ । मज्जतेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । आउड्डइ, णिउड्डइ, बुड्डइ, खुप्पइ, मज्जइ ।

७७३—पुञ्जेरारोल-वमालौ । ८ । ४ । १०२ । पुञ्जेरेतावादेशौ वा भवतः । आ-रोलइ, वमालइ, पुञ्जइ ।

७७४—लजेर्जीहः । ८ । ४ । १०३ । लज्जतेर्जीह इत्यादेशो वा भवति । जीहइ, लज्जइ ।

७७५—तिजेरोसुक्कः । ८ । ४ । १०४ । तिजेरोसुक्क इत्यादेशो वा भवति । ओसुक्कइ, तेअणं ।

७७६—मजेरुघुस-लुञ्छ-पुञ्छ-पुंस-फुस-पुस-लुह-हुल-रोसाणाः । ८ । ४ । १०५ । मजेरेते नवादेशा वा भवन्ति । उग्घुसइ, लुञ्छइ, पुञ्छइ, पुंसइ, फुसइ, पुसइ, लुहइ, हुलइ, रोसाणइ । पक्षे मज्जइ ।

७७७—मजेर्वेमय-मुसुमूर-सूर-सूर-सूड-विर-पविरञ्ज-करञ्ज-नीरञ्जाः । ८ । ४ । १०६ । मजेरेते नवादेशा वा भवन्ति । वेमयइ, मुसुमूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, विरइ, पविर-ञ्जइ, करञ्जइ, नीरञ्जइ, मञ्जइ ।

७७८—अनुवजेः पडिअग्गः । ८ । ४ । १०७ । अनुवजेः पडिअग्ग इत्यादेशो वा भवति ।

पडिप्रगड, अरगुवच्चइ ।

७७६—अर्जविडवः । ८।४।१०८। अर्जविडव इत्यादेशो वा भवति । विडवइ, अज्जइ ।

७८०—युजो जुञ्ज-जुञ्ज-जुप्पाः । ८।४।१०९। युजो जुञ्ज, जुञ्ज, जुप्प इत्यादेशा भवन्ति । जुञ्जइ, जुञ्जइ, जुप्पइ ।

७८१—भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माण्ह-चमढ-समाण-चड्डा । ८।४।११०। भुज एतेऽष्टादेशा भवन्ति । भुञ्जइ, जिमइ, जेमइ, कम्मेइ, अण्हइ, चमढइ, समाणइ, चड्डइ ।

७८२—उपेन कम्मवः । ८।४।१११। उपेन युक्तस्य भुजेः कम्मव इत्यादेशो वा भवति । कम्मवइ, उवहुञ्जइ ।

७८३—घट्तेर्गढः । ८।४।११२। घट्तेर्गढ इत्यादेशो वा भवति । गढइ, घडइ ।

७८४—समो गलः । ८।४।११३। संपूर्वस्य घट्तेर्गल इत्यादेशो वा भवति । संगलइ, संघडइ ।

७८५—हासेन स्फुटेमुरः । ८।४।११४। हासेन करणेन यः स्फुटितस्तस्य मुरादेशो वा भवति । मुरइ । हासेन स्फुटति ।

७८६—मण्डेविञ्चञ्च-विञ्चअ-विञ्चिल्ल-रोड-टिविडिककाः । ८।४।११५। मण्डेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । विञ्चइ, विञ्चअइ, विञ्चिल्लइ, रोडइ, टिविडिककइ, मण्डइ ।

७८७—तुडेस्तोड-तुट्ट-खुट्ट-खुडोक्खुडोल्लुक्क-णिलुक्क-लुक्कोल्लूराः । ८।४।११६। तुडेरेते नवादेशा वा भवन्ति । तोडइ, तुट्टइ, खुट्टइ, खुडइ, उक्खुडुइ, उल्लुक्कइ, णिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ, तुडइ ।

७८८—घूर्णो घुल-घोल-घुम्म-पहल्लाः । ८।४।११७। घूर्णेरेते चत्वार आदेशा भवन्ति । घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ ।

७८९—विवृतेढंसः । ८।४।११८। विवृतेढंस इत्यादेशो वा भवति । ढंसइ, विवट्टइ ।

७९०—क्वथेरट्टः । ८।४।११९। क्वथेरट्ट इत्यादेशो वा भवति । अट्टइ, कडइ ।

७९१—ग्रन्थो गण्ठः । ८।४।१२०। ग्रन्थेर्गण्ठ इत्यादेशो भवति । गण्ठइ, गण्ठी ।

७९२—मन्थेर्घुसल-विरोलौ । ८।४।१२१। मन्थेर्घुसल, विरोल इत्यादेशो वा भवतः । घुसलइ, विरोलइ, मन्थइ ।

७९३—ह्लादेरवअच्छः । ८।४।१२२। ह्लादतेर्प्यन्तस्याप्यन्तस्य च अवअच्छ इत्यादेशो भवति । अवअच्छइ, ह्लादते ह्लादयति वा । इकारो प्यन्तस्यापि परिग्रहार्थः ।

७९४—नेः सवो मज्जः । ८।४।१२३। निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति । अत्ता एत्थ गुमज्जइ ।

७६५—छिदेदु हाव-णिच्छल्ल-णिज्भोड-णिक्वर-णिल्लूर-लूराः । ८ । ४ । १२४ ।
छिदेरेते षडादेशा वा भवन्ति । दुहावइ, णिच्छल्लइ, णिज्भोडइ, णिक्वरइ, णिल्लूरइ, लूरइ,
पक्षे, छिन्दइ ।

७६६—आडा ओअन्दोहाली । ८ । ४ । १२५ । आडा युक्तस्य छिदेरोअन्द, उहाल
इत्यादेशौ वा भवतः । ओअन्दइ, उहालइ, अछिन्दइ ।

७६७—मृदो मल-मळ-परिहट्ट-खड्ड-चड्ड-मड्ड-पन्नाडाः । ८ । ४ । १२६ । मृदनातेरेते
सप्तादेशा भवन्ति । मलइ, मळइ, परिहट्टइ, खड्डइ, चड्डइ, मड्डइ, पन्नाडइ ।

७६८—स्पन्देच्चुलुचुलः । ८ । ४ । १२७ । स्पन्देच्चुलुचुल इत्यादेशो वा भवति । चुलु-
चुलइ, फन्दइ ।

७६९—निरः पदेर्वल । ८ । ४ । १२८ । निपूर्वस्य पदेर्वल इत्यादेशो वा भवति ।
निव्वलइ, निप्पज्जइ ।

८००—विसंवदेविअट्ट-विलोट्ट-फंसा । ८ । ४ । १२९ । विसंपूर्वस्य वदेरेते त्रय आ-
देशा वा भवन्ति । विअट्टइ विलोट्टइ, फंसइ, विसंवयइ ।

८०१—शयो भड-पक्खोडौ । ८ । ४ । १३० । शीयतेरेतावादेशौ भवतः । भडइ,
पक्खोडइ ।

८०२—आकन्देर्णोहरः । ८ । ४ । १३१ । आकन्देर्णोहर इत्यादेशो वा भवति । णी-
हरइ, अक्कन्दइ ।

८०३—खिदेर्जूर-विसूरो । ८ । ४ । १३२ । खिदेरेतावादेशौ वा भवतः । जूरइ, वि-
सूरइ, खिज्जइ ।

८०४—उधेरुत्थङ्गः । ८ । ४ । १३३ । उधेरुत्थङ्ग इत्यादेशो वा भवति । उत्थङ्गइ,
रुत्थइ ।

८०५—निषेधेर्हक्कः । ८ । ४ । १३४ । निषेधतेर्हक्क इत्यादेशो वा भवति । हक्कइ,
निसेहइ ।

८०६—कुधेर्जूरः । ८ । ४ । १३५ । कुधेर्जूर इत्यादेशो वा भवति । जूरइ, कुज्जइ ।

८०७—जनी जा-जम्मौ । ८ । ४ । १३६ । जायतेर्जा, जम्म इत्यादेशौ भवतः । जाअइ,
जम्मइ ।

८०८—तनेस्तड-तड्ड-तड्डव-विरल्लाः । ८ । ४ । १३७ । तनेरेते चत्वार आदेशा वा
भवन्ति । तडइ, तड्डइ, तड्डवइ, विरल्लइ, तणइ ।

- ८०६—तृपः स्थिप्यः । ८ । ४ । १३८ । तृप्यतेः स्थिप्य इत्यादेशो भवति । थिप्यइ ।
- ८१०—उपसर्परल्लिघ्नः । ८ । ४ । १३९ । उपपूर्वस्य सृपेः कृतगुरास्य अल्लिघ्न इत्यादेशो वा भवति । अल्लिघ्नइ, उवसप्यइ ।
- ८११—संतपेर्भङ्गः । ८ । ४ । १४० । संतपेर्भङ्ग इत्यादेशो वा भवति । भङ्गइ । पक्षे, संतप्यइ ।
- ८१२—व्यापेरोअग्नः । ८ । ४ । १४१ । व्याप्नोतेरोअग्न इत्यादेशो वा भवति । ओअग्नइ, वावेइ ।
- ८१३—समापेः समाणः । ८ । ४ । १४२ । समाप्नोतेः समाण इत्यादेशो वा भवति । समाणइ, समावेइ ।
- ८१४—क्षिपेर्गलत्याहुक्ख-सोल्ल-पेल्ल-णोल्ल-छुह-हुल-परी-घत्ताः । ८ । ४ । १४३ । क्षिपेरेते नवादेशा वा भवन्ति । गलत्यइ, अहुक्खइ, सोल्लइ, पेल्लइ, णोल्लइ, ह्रस्वत्वे तु गु-ल्लइ, छुहइ, हुलइ, परीइ, घत्तइ, खिक्खइ ।
- ८१५—उत्क्षिपेर्गुलगुञ्जोत्थंघाल्लत्थोअभुत्तोस्सिक्क-हक्खुवाः । ८ । ४ । १४४ । उ-त्पूर्वस्य क्षिपेरेते षड्देशा वा भवन्ति । गुलगुञ्जइ, उत्थइ, अल्लत्थइ, उअभुत्तइ, उस्सिक्कइ, हक्खुवइ, उक्खिक्खइ ।
- ८१६—आक्षिपेर्णीरवः । ८ । ४ । १४५ । आङ्पूर्वस्य क्षिपेर्णीरव इत्यादेशो वा भवति । णीरवइ, अक्खिक्खइ ।
- ८१७—स्वपेः कमवस-लिस-लोट्टाः । ८ । ४ । १४६ । स्वपेरेते त्रय आदेशा वा भ-वन्ति । कमवसइ, लिसइ, लोट्टइ, सुअइ ।
- ८१८—वेपेरायम्ब यज्झौ । ८ । ४ । १४७ । वेपेः आयम्ब, आयज्झ इत्यादेशो वा भवतः । आयम्बइ, आयज्झइ, वेवइ ।
- ८१९—विलपेर्भङ्ग-वडवडौ । ८ । ४ । १४८ । विलपेर्भङ्ग, वडवड इत्यादेशो वा भ-वतः । भङ्गइ, वडवडइ, विलवइ ।
- ८२०—लिपो लिम्पः । ८ । ४ । १४९ । लिम्पतेः लिम्प इत्यादेशो भवति । लिम्पइ ।
- ८२१—गुप्येर्विर-णडौ । ८ । ४ । १५० । गुप्यतेरेतावादेशो वा भवतः । विरइ, णडइ । पक्षे गुप्यइ ।
- ८२२—कपोज्जहो णिः । ८ । ४ । १५१ । कपेः अज्जइ इत्यादेशो ष्यन्तो भवति । अज्ज-हावेइ, कपां करोतीत्यर्थः ।

८२३—प्रदीपेस्तेभव-सन्दुम-सन्धुक्कावभुत्ताः । ८ । ४ । १५२ । प्रदीप्यतेरेते चत्वार
आदेशा वा भवन्ति । तेभवइ, सन्दुमइ, सन्धुक्कइ, अवभुत्तइ, पक्षीवइ ।

८२४—लुभेः संभावः । ८ । ४ । १५३ । लुभ्यतेः संभाव इत्यादेशो वा भवति । संभा-
वइ, लुभइ ।

८२५—क्षुभेः खउर-पड्डुहोः । ८ । ४ । १५४ । क्षुभेः खउर, पड्डुह इत्यादेशो वा
भवतः । खउरइ, पड्डुहइ, खुभइ ।

८२६—आडो रभे रम्भ-ढवो । ८ । ४ । १५५ । आडः परस्य रभेः रम्भ,ढव इत्यादेशो
वा भवतः । आरम्भइ, आढवइ, आरभइ ।

८२७—उपालम्भेर्भङ्ग-पञ्चार-वेलवाः । ८ । ४ । १५६ । उपालम्भेरेते त्रय आदेशा
वा भवन्ति । भङ्गइ, पञ्चारइ, वेलवइ, उवालम्भइ ।

८२८—अवेर्जृम्भो जम्भा । ८ । ४ । १५७ । जृम्भेर्जम्भा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न
भवति । जम्भाइ, जम्भाअइ । अवेरिति किम् ? केलिपसरो विश्रम्भइ ।

८२९—भाराकान्ते नमेणिसुढः । ८ । ४ । १५८ । भाराकान्ते कर्तरि नमेणिसुढ इत्या-
देशो भवति । णिसुढइ, पक्षे णवइ । भाराकान्तो नमतीत्यर्थः ।

८३०—विश्रमेणिव्वा । ८ । ४ । १५९ । विश्राम्यतेणिव्वा इत्यादेशो वा भवति ।
णिव्वाइ, वीसमइ ।

८३१—आक्रमेरोहावोत्थारच्छुन्दाः । ८ । ४ । १६० । आक्रमतेरेते त्रय आदेशा वा
भवन्ति । ओहावइ, उत्थारइ, छुन्दइ, अकक्रमइ ।

८३२—अमेष्टिरिटिल्ल-दुण्डुल्ल-ढण्डल्ल-चक्कम्म-भम्मड-भमड-भमाड-तलअण्ट - भ-
ण्ट-भम्प-भुम-गुम-फुम-फुस-दुम-दुस-परी-पराः । ८ । ४ । १६१ । अमेरेतेऽष्टादशादेशा वा
भवन्ति । टिरिटिल्लइ, दुण्डुल्लइ, ढण्डल्लइ, चक्कमइ, भम्मडइ, भमडइ, भमाडइ, तलअण्टइ,
भण्टइ, भम्पइ, भुमइ, गुमइ, फुमइ, फुसइ, दुमइ, दुसइ, परीइ, परइ, भमइ ।

८३३—गमेरई-अइच्छाणुवज्जावज्जसोक्कुसाक्कुस-पच्चड्ड-पच्छन्द-णिम्मह-णी-णी-
ण-णीलुक्क-पदअ-रम्भ-परिअल्ल-बोल-परिअल-णिरिणास-णिव्हावसेहावहराः । ८ । ४ । १६२ ।
गमेरेते एकविंशतिरादेशा वा भवन्ति । अईइ, अइच्छइ, अणुवज्जइ, अवज्जसइ, उक्कुसइ, अ-
क्कुसइ, पच्चड्डइ, पच्छन्दइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, णीलुक्कइ, पदअइ, रम्भइ, परि-
अल्लइ, बोलइ, परिअलइ, णिरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ, पक्षे-गच्छइ । हम्मइ,
णिहम्मइ, णीहम्मइ, आहम्मइ, पहम्मइ, इत्येते तु हम्म गताविस्थस्यैव भविष्यन्ति ।

८३४—आङ्ग अहिपञ्चुअः । ८। ४। १६३। आङ्ग सहितस्य गमेः अहिपञ्चुअ इत्यादेशो वा भवति । अहिपञ्चुअइ । पक्षे आगच्छइ ।

८३५—समा अविभङ्गः । ८। ४। १६४। समा युक्तस्य गमेः अविभङ्ग इत्यादेशो वा भवति । अविभङ्गइ, संगच्छइ ।

८३६—अभ्याङ्गोम्मत्थः । ८। ४। १६५। अभ्याङ्ग्यां युक्तस्य गमेः उम्मत्थ इत्यादेशो वा भवति । उम्मत्थइ, अठ्भागच्छइ, अभिमुखमागच्छतीत्यर्थः ।

८३७—प्रत्याङ्ग पलोट्टः । ८। ४। १६६। प्रत्याङ्ग्यां युक्तस्य गमेः पलोट्ट इत्यादेशो वा भवति । पलोट्टइ, पञ्चामच्छइ ।

८३८—शमेः पडिसा-परिसामौ । ८। ४। १६७। शमेरेतावादेशौ वा भवतः । पडिसाइ, परिसामइ, समइ ।

८३९—रमेः संखुङ्ङ-खेङ्ङोवभाव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेल्लाः । ८। ४। १६८। रमतेरेतेऽव्वादेशा वा भवन्ति । संखुङ्ङइ, खेङ्ङइ, उवभावइ, किलिकिञ्चइ, कोट्टुमइ, मोट्टायइ, णीसरइ, वेल्लइ, रमइ ।

८४०—पूरेरग्घाङ्गघवोद्धुमाङ्गुमाहिरेमाः । ८। ४। १६९। पूरेरेते पञ्चादेशा वा भवन्ति । अग्घाङ्गइ, अग्घवइ, उद्धुमाइ, अङ्गुमइ, अहिरेमइ, पूरइ ।

८४१—त्वरस्तुवर-जअडौ । ८। ४। १७०। त्वरतेरेतावादेशौ भवतः । तुवरइ, जअडइ, तुवरन्तो, जअडन्तो ।

८४२—त्यादिशत्रोस्तूरः । ८। ४। १७१। त्वरतेस्त्यादौ* शतरि च तूर इत्यादेशो भवति । तूरइ, तूरन्तो ।

८४३—तुरोऽयादौ । ८। ४। १७२। त्वरोऽयादौ तुर आदेशो भवति । तुरिओ, तुरन्तो ।

८४४—क्षर-खिर-भर-पज्भर-पच्चङ्ग-णिच्चल-णिट्टुआः । ८। ४। १७३। क्षरेरेते षडादेशा भवन्ति । खिरइ, भरइ, पज्भरइ, पच्चङ्गइ, णिच्चलइ, णिट्टुआइ ।

८४५—उच्छल उत्थलः । ८। ४। १७४। उच्छलतेस्त्यल्ल इत्यादेशो भवति । उत्थल्लइ ।

८४६—विगलेस्थिप्प-णिट्टुहा । ८। ४। १७५। विगलतेरेतावादेशौ वा भवतः । थिप्पइ, णिट्टुहाइ, विगलइ ।

८४७—दलि-वल्धोविसट्ट-वम्फौ । ८। ४। १७६। दलेर्वलेच्च यथासंख्यं विसट्ट, वम्फ इत्यादेशौ वा भवतः । विसट्टइ, वम्फइ, पक्षे दलइ, वलइ ।

*ति आदियस्य स त्यादिः, तस्मिन् त्यादावित्यर्थः ।

८४८—अशोः फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुकक-भुल्ला । ८ । ४ । १७७ । अशोरेते षडादेशा वा भवन्ति । फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुककइ, भुल्लइ । पक्षे भसइ ।

८४९—नशोणिरणास-णिवहावसेह-पडिसा-सेहावहराः । ८ । ४ । १७८ । नशोरेते षडादेशा वा भवन्ति । णिरणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, पडिसाइ, सेहइ, अवहरइ । पक्षे नस्सइ ।

८५०—अवात्काशो वासः । ८ । ४ । १७९ । अवात्परस्य काशो वास इत्यादेशो भवति । ओवासइ ।

★ अथ घात्वादेशविधिः (ख) ★

अस्मिन् प्रकरणेऽपि पूर्वप्रकरणतुल्यमेव घात्वादेशविधिः निरूप्यते—

७४६—विस्मरति । विपूर्वकः स्मृधातुः विस्मरणे । विस्मृ + तिव् । ७४६ सू० विस्मृधातोः विकल्पेन पम्हस, विम्हर, बीसर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पम्हसइ, विम्हरइ, बीसरइ इति भवति ।

७४७—व्याहरति । व्याहृ आख्याने । व्याहृ + तिव् । ७४७ सू० व्याहृधातोः विकल्पेन कोक्क, पोक्क इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे कोक्कइ, पोक्कइ इति भवति । कोक्कइ, पोक्कइ इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे कृते कुक्कइ, पुक्कइ आदेशाभावे—व्याहृ + इ, इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे बाहरइ इति भवति ।

७४८—प्रसरति । प्रपूर्वकः सृधातुः प्रसरणे । प्रसृ + तिव् । ७४८ सू० प्रसृधातोः विकल्पेन पयल्ल, उवेल्ल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पयल्लइ, उवेल्लइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे पसरइ इति भवति ।

७४९—प्रसरति मालती । गन्धः प्रसरतीत्यर्थे ७४९ सू० प्रसृधातोः विकल्पेन महमह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे महमहइ इति भवति । मालता । मालती + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १।१। ३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे मालई इति भवति । मालतागन्धः । मालत्याः-पुष्पविशेषस्य गन्धः । मालतीगन्ध + सि । १७७ सू० तकारलोपे, ४२१ सू० सैर्डी, डिति परेऽत्यस्करादेशोपि मालई-गन्धो इति भवति । प्रसरति । प्रसृ प्रसरणे । प्रसृ + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, तिव इच्चादेशे पसरइ इति भवति । विकल्पकत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । गन्ध इति किम् ? प्रसृधातुः यदि गन्धविषयको भवेत्तदेव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा—प्रसरति—पसरइ । गन्धविषयकत्वाभावाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

७५०—निस्सरति । निस्पूर्वकः सृधातुः निर्गमने । निस्सृ + तिव् । ७५० सू० निस्सृधातोः विकल्पेन र्णीहर, नील, घाड, वरहाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे र्णीहरइ, नीलइ, घाडइ, वरहाडइ आदेशाभावे ३४८ सू० सकारलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, दीर्घत्वात् ३६३ सू० सकारस्य द्विस्वाभावे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे नीसरइ इति सिद्धम् ।

७५१—जागति । जागृ निद्राक्षये । जागृ + तिव्, ७५१ सू० जागृधातोः विकल्पेन जग्म इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे जागइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे जागरइ इति भवति ।

७५२—व्याप्रियते व्यापारं करोतीत्यर्थः । व्यापृ-धातुः व्यापारे । वि-आ-पृ + तिव् । ७५२ सू० व्यापृधातोः विकल्पेन आग्रइ इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे आ-

अह् इ आदेशाभावे, व्याप् + इ, इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारस्य एकारे आचरेइ [व्यापारं करोतीत्यर्थः] इति भवति ।

७५३—संवृणोति । संवृ संवरणे । संवृ + तिव् । ७५३ सू० संवृधातोः विकल्पेन साहृ, साहृइ इत्यादेशो, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे साहृइ, साहृइइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे संवरइ इति सिद्धम् ।

७५४—आद्वियते । आद्वि आदरे । आद्वि + तिव् । ७५४ सू० आद्विधातोः विकल्पेन सन्नाम इत्यादेशो, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे सन्नामइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे आद्वरइ इति भवति ।

७५५—प्रहरति । प्रहृधातुः प्रहारे । प्रहृ + तिव् । ७५५ सू० प्रहृधातोः विकल्पेन सार इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे सारइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे पहरइ इति भवति ।

७५६—अवतरति । अवतृ अवतरणे । अवतृ + तिव् । ७५६ सू० अवतृधातोः विकल्पेन ओहृ, ओरस इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओहृइ, ओरसइ आदेशाभावे, १७२ सू० अवोपसर्गस्य स्थाने ओकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशो, १७७ सू० तकारलोपे ओअरइ इति भवति ।

७५७—शक्नोति । शक्ञ् सामर्थ्ये । शक् + तिव् । ७५७ सू० शक्धातोः विकल्पेन चव, तर, तीर पार इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अशइ, तरइ, तीरइ, पारइ आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० ककारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे शक्कइ इति भवति । त्यजतेरपीति । अयइ इति रूपं केवलशक्धातोरेकं नाह भवति, प्रत्युत त्यज्धातोरपि भवति । यथा—त्यजति । त्यज त्यागे । त्यज् + तिव् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, तिव इच्चादेशे अयइ इति सिद्धम् । एवमेव तरइ इति तरतेरपि भवति । यथा—तरति । तु तरणे । तृ + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, तिव इच्चादेशे तरइ इति भवति । तीरइ इति रूपं तीरयतेरपि भवति । यथा—तीरयति । तीर कर्मसमाप्तौ । तीर् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः अकारे तीरइ इति भवति । पारइ इति पारयतेरपि-पारधातोरपि भवति । यथा—पारयति । पार पारणे, समाप्तौ च । पार् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः एकारे पारइ इति भवति । इदमत्र हादंम्—अयइ, तरइ, तीरइ, पारइ इत्येतानि रूपाणि केवलं शक्धातोरेकं न बोधयति, परमेतानि रूपाणि त्रयस्यः त्यज-तृ-तीर-पार-धातूनामपि भवन्ति ।

७५८—फक्कति । फक्कधातुः नोचैर्गती-मन्दगमने, असद्व्यवहारे च । फक्क् + तिव् । ७५८ सू० फक्कधातोः स्थाने यक्क इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अक्कइ इति भवति ।

७५९—इलाघते । इलाघ् इलाघायाम् । इलाघ् + तिव् । ७५९ सू० इलाघ्धातोः स्थाने सलह इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे सलहइ इति भवति ।

७६०—खञ्चति । खञ् पावनकरणे, बन्धने, सन्मुखाभिगमने च । खञ् + तिव् । ७६० सू० खञ्धातोः विकल्पेन वेअइ इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे वेअइइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोर्न्तेऽकारागमे खञ्इ इति भवति ।

७६१—पञ्चति । पञ् पाके । पञ् + तिव् । ७६१ सू० पञ्धातोः विकल्पेन सोल्ल, पउल इत्यादेशो, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे सोल्लइ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे सुल्लइ, पउलइ आदेशाभावे

९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती पयइ इति भवति ।

७६२—मुञ्चति । मुञ्चु मीचने । मुञ् + तिव् । ७६२ सू० मुञ्धातोः स्थाने विकल्पेन छड्ड, अ-
वहेड, मेल्ड, उस्सिक्क, रेअव, णिल्लुञ्छ, धंसाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे छड्डइ, अव-
हेडइ, मेल्डइ, उस्सिक्कइ, रेअवइ, णिल्लुञ्छइ, धंसाडइ आदेशाभावे ९१० घातोरन्तेऽकारागमे, १७७
सू० चकारलोपे मुअइ इति भवति ।

७६३—“दुःखं मुञ्चति” इत्यर्थे ७६३ सू० मुञ्धातोः स्थाने णिव्वल इत्यादेशे, ६४७ सू० अ-
कारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे णिव्वलेइ इति भवति ।

७६४ - वञ्चति । वञ्च्धातुः वञ्चने । वञ्च् + तिव् । ७६४ सू० वञ्च्-धातोः विकल्पेन वेह्व,
वेलव, जूरव, उमच्छ इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे वेह्वइ, वेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ आदेशाभावे
वञ्च् + इ इत्यत्र ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे वञ्चइ इति भवति ।

७६५—रचयति । रच्धातुः रचनायाम् । रच् + तिव् । ७६५ सू० रच्धातोः विकल्पेन उगह,
अवह, विडविडु इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे उगहइ, अवहइ, विडविडुइ आदेशाभावे ९१० सू०
अकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती रयइ इति भवति ।

७६६—समारचयति । समारच्-धातुः सम्यग्-मर्त्यादया रचनायाम् । समारच् + तिव् । ७६६
सू० समारचेः विकल्पेन उवहत्थ, सारव, समार, कैलाय इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे उवहत्थइ,
सारवइ, समारइ, कैलायइ, आदेशाभावे ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू०
यकारश्रुती समारयइ इति भवति ।

७६७—सिञ्चति । सिञ्चु सेचने । सिञ् + तिव् । ७६७ सू० सिञ्धातोः स्थाने विकल्पेन सिञ्च,
सिम्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे सिञ्चइ, सिम्पइ आदेशाभावे ६०९ सू० इकारस्य एकारे,
९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० चकारलोपे सेअइ इति भवति ।

७६८ - पृच्छति । पृच्छधातुः पृच्छायाम् । पृच्छ् + तिव् । ७६८ सू० पृच्छ्-धातोः स्थाने पुच्छ
इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे पुच्छइ इति भवति ।

७६९—गर्जति । गर्जु गर्जने । गर्ज् + तिव् । ७६९ सू० गर्ज्-धातोः विकल्पेन बुक्क इत्यादेशे,
६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे बुक्कइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे,
९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे गर्जइ इति भवति ।

७७०—बुध्भी गर्जति इत्यर्थे ७७० सू० गर्ज्-धातोः स्थाने विकल्पेन द्विकक इत्यादेशे, ६२८
सू० तिवः स्थाने इचादेशे द्विककइ इति भवति ।

७७१—राजसे । राजु दीप्तौ । राज् + तिव् । ७७१ सू० राज्-धातोः स्थाने विकल्पेन अग्घ, छज्ज,
सह, रीर, रेह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे अग्घइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ आदेशाभावे
९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती रापइ इति भवति ।

७७२—मज्जति । दुमस्जो-मस्जु शुद्धी । मस्ज् + तिव् । ७७२ सू० मस्ज्-धातोः विकल्पेन आउड्ड,
णिउड्ड, बुड्ड, खुप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे आउड्डइ, णिउड्डइ, बुड्डइ, खुप्पइ आदेशाभावे
३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे मज्जइ इति भवति ।

७७३ - पुञ्जति । पुञ्जु राशीकरणी । पुञ्ज् + तिव् । ७७३ सू० पुञ्ज्-धातोः विकल्पेन ओराल,
वमाल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे ओरालइ, वमालइ आदेशाभावे ९१० सू० घातो-

रन्तेऽकारागमे पुञ्जइ इति भवति ।

७७४—लञ्जते । लञ् लज्जायाम् । लञ् + त्वे । ७७४ सू० लञ्धातोः विकल्पेन जीह् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे जोहइ आदेशाभावे ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे लञ्जइ इति भवति ।

७७५—तेजति । तिज् तेजने । तिज् + तिव् । ७७५ सू० तिज्धातोः विकल्पेन ओसुक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओसुक्कइ इति भवति । तेजनम् । तेजन + सि । वकल्पित्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याश्रवृत्तौ १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० तकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे तेषरां इति भवति ।

७७६—मञ्जति । मञ्ज् धातुः शुद्धी । मञ्ज् + तिव् । ७७६ सू० मञ्ज्धातोः विकल्पेन उग्युस, लुञ्छ, पुञ्छ, पुंस, कुस, पुस, लुह, हुल, रोसाण इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे उग्युसइ, लुञ्छइ, पुञ्छइ, पुंसइ, कुसइ, पुसइ, लुहइ, हुलइ, रोसाणइ आदेशाभावपक्षे—१२६ सू० झकारस्य झकारे, ९०१ सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० झकारागमे मञ्जइ इति भवति ।

७७७—भञ्जति । भञ्ज् भङ्गे । भञ्ज् + तिव् । ७७७ सू० भञ्ज्धातोः स्थाने वेमय, मुसुसूर, मूर, सूर, सूड, बिर, पविरञ्ज, करञ्ज, नीरञ्ज इत्यादेशाः वकल्पिताः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे वेमयइ, मुसुसूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, बिरइ, पविरञ्जइ, करञ्जइ, नीरञ्जइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे भञ्जइ इति भवति ।

७७८—अनुव्रजति । अनुपूर्वकः व्रजधातुः पश्चाद्गमने । अनुव्रज् + तिव् । ७७८ सू० अनुव्रजः विकल्पेन पडिभग इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पडिभगइ आदेशाभावे २२८ सू० तकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ८९६ सू० जकारस्य च्च इत्यादेशे अनुव्रजइ इति भवति ।

७७९—अर्जति । अर्ज् धातुः अर्जने । अर्ज् + तिव् । ७७९ सू० अर्ज्धातोः विकल्पेन विठव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे विठवइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे अर्जइ इति भवति ।

७८०—युजति । युजर् (युज्) योगे । युज् + तिव् । ७८० सू० युज्धातोः जुञ्ज, जुञ्ज, जुप्प इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे जुञ्जइ, जुञ्जइ, जुप्पइ इति भवति ।

७८१—भुञ्जते । भुज् धातुः भोजने । भुज् + तिव् । ७८१ सू० भुज्धातोः भुञ्ज, जिम, जेम, कम्म, अण्ह, चमड, समाण, चडु इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे भुञ्जइ, जिमइ, जेमइ, कम्मइ, ६४७ सू० अकारस्य एकारे कम्मेइ, अण्हइ, चमडइ, समाणइ, चडुइ इति भवति ।

७८२—उपभुञ्जते । उपभुज् उपभोगे । संस्कृतनियमेन उपभुञ्ज् + तिव् इति जाते, ७८२ सू० उपभुज्धातोः विकल्पेन कम्मव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे कम्मवइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे उपभुञ्जइ इति भवति ।

७८३—घटति । घट् धातुः ज्येष्ठायाम् । घट् + तिव् । ७८३ सू० घट्धातोः स्थाने विकल्पेन गढ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गढइ आदेशाभावे १९५ सू० टकारस्य डकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे घटइ इति भवति ।

७८४—संघटति । संघट् सम्यक्-ज्येष्ठायाम् । संघट् + तिव् । ७८४ सू० घट्धातोः स्थाने विकल्पेन गल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे संगलइ आदेशाभावे १९५ सू० टकारस्य डकारे,

९१० सू० अकारागमे सघडइ इति भवति ।

७८५— हासेन स्फुटति-विकसतीत्यर्थे ७८५ सू० स्फुटधातोः स्थाने विकल्पेन मुर इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो मुरइ इति भवति ।

७८६— मण्डति । मडिधातुः भूषणो । मडि + तिव् । ७८६ सू० मडिधातोः विकल्पेन चिञ्चादयः पञ्च आदेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव इचादेशो चिञ्चइ, चिञ्चअइ, चिञ्चल्लइ, शीञ्चइ, टिविडिक्कइ, आदेशाभावे संस्कृतनियमेन मण्ड् + इ इति जाते, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे मण्डइ इति भवति ।

७८७— तुडति । तुडिधातुः श्रोतने । तुड् + तिव् । ७८७ सू० तुड्धातोः स्थाने विकल्पेन तीड, तुट्ट, तुट्ट, तुड, उक्खुड, उल्लुक्क, गिलुक्क, लुक्क, उल्लूर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशो तीडइ, तुट्टइ, तुट्टइ, तुडइ, उक्खुडइ, उल्लुक्कइ, गिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ आदेशाभावे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे तुडइ इति भवति ।

७८८— घूर्णते । घूर्ण् भ्रमणो । घूर्ण् + तिव् । ७८८ सू० घूर्ण्-धातोः घुल, घोल, घुम्म, पहल्ल इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ इति भवति ।

७८९— विवर्तते । विवृत् विशेषवर्तने । वि-वृत् + तिव् । ७८९ सू० विवृत्-धातोः विकल्पेन डंस इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो डंसइ आदेशाभावे संस्कृत-नियमेन विवर्त् + इ इति जाते, ३०१ सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकार-द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे विवर्त्इ इति भवति ।

७९०— कथयति । कथथधातुः कथयने । कथथ + तिव् । ७९० सू० कथथधातोः विकल्पेन अट्ट इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो अट्टइ आदेशाभावे ३५० सू० वकारलोपे, ८२१ सू० अकारस्य टकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे कथइ इति भवति ।

७९१— ग्रन्थते । ग्रन्थ् ग्रन्थने । ग्रन्थ् + तिव् । ७९१ सू० ग्रन्थ्-धातोः गण्ठ इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो गण्ठइ इति भवति । ग्रन्थिः । ग्रन्थिः + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रन्थ् इत्यस्य गण्ठ इत्यादेशो, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे गण्ठी इति भवति ।

७९२— मन्थति । मथिधातुः मन्थने । संस्कृतनियमेन मन्थ् + तिव् इति स्थिते, ७९२ सू० मन्थ्-धातोः विकल्पेन घुसल, विरोल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशो घुसलइ, विरोलइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारस्यागमे मन्थइ इति भवति ।

७९३— ह्लावयति । ह्लाद् ह्लादने । ह्लाद् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ७९३ सू० ष्यन्तह्लाद्-धातोः अवअचञ्च इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इचादेशो अवअचञ्चइ इति भवति । इकारो ष्यन्तस्य । "ह्लादि" इत्यत्र इकारग्रहणं ष्यन्तस्य परिग्रहणार्थं बोध्यम् । ष्यन्तस्य अष्यन्तस्य च ह्लाद्-धातोः अवअचञ्चइ इति रूपं भवतीति भावः ।

७९४— आत्मा । आत्मन् + सि = अत्ता, प्रक्रिया ३२२ सूत्रे ज्ञेया । अत्र = एत्थ, प्रक्रिया ५७२ सूत्रे ज्ञेया । निषीवति । निपूर्वकः षड्लृ (सद्) धातुः निषीदने । निसद् + तिव् । ७९४ सू० सद्-धातोः स्थाने मज्ज इत्यादेशो, २२९ सू० नकारस्य णकारे, ९०९ सू० इकारस्य उकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशो सुमज्जइ इति भवति ।

७९५— छिन्दति । छिदिधातुः द्वेषोकरणो । संस्कृतनियमेन छिन्द् + तिव् इति जाते, ७९५ सू० छिन्द्-धातोः विकल्पेन दुहाव, णिचञ्चल्ल, णिञ्चोड, णिञ्चर, णिल्लूर, लूर इत्यादेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव इचादेशो दुहावइ, णिचञ्चल्लइ, णिञ्चोडइ, णिञ्चरइ, णिल्लूरइ, लूरइ आदेशाभावे ९१० सू० अ-

कारस्यागमे छिन्दह इति भवति ।

७९६—आच्छिन्नति । आच्छिद्धातुः आच्छादने । आच्छिद् + तिव् । ७९६ सू० आच्छिद्धातोः विकल्पेन ओघन्द, उद्दाल इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओघन्वद्, उद्दालद् आदेशाभावे संस्कृत-नियमेन आच्छिन्नद् + इ इति जाते, ८४ सू० सयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव अच्छिन्नवद् इति भवति ।

७९७—मृद्नाति । मृद् मर्दने । मृद् + तिव् । ७९७ सू० मृद्धातोः स्थाने मल, मड, परिहृद्, खड्ड, चड्ड, मड्ड, पन्नाड इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे मलद्, मडद्, परिहृद्, खड्ड, चड्ड, मड्ड, पन्नाडद् इति भवति ।

७९८—स्पन्दते । स्पदि स्पन्दने । संस्कृतनियमेन स्पन्द + तिव् इति जाते, ७९८ सू० स्पन्दधातोः विकल्पेन खुलुखुल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे खुलुखुलद्, आदेशाभावे ३२४ सू० स्पस्थ स्थाने फकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे फन्वद् इति भवति ।

७९९—निष्पद्यते । निपूर्वकः पद्धातु निष्पत्ती-क्रियासिद्धी । निष्पद् + तिव् । इत्यत्र ७९९ सू० पद्धातोः विकल्पेन वल इत्यादेशे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे निष्पलद् आदेशाभावे ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० षकारस्य द्वित्वे, ८९५ सू० दकारस्य ज्ज इत्यादेशे निष्प-ज्जद् इति भवति ।

८००—विसंभवति । विसम्पूर्वकः वद्धातुः प्रतिकूले । विसंवद् + तिव् । इत्यत्र ८०० सू० विसं-वद्धातोः विकल्पेन विग्रद्, विलोद्, फंस इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे विग्रद्, विलोद्, फंसद् आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १७७ सू० दकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य ध्रुती विसंभवद् इति भवति ।

८०१—शीयते । षट् शान्ते-विशीर्णतायाम् । षट् + तिव् । इत्यत्र ८०१ सू० षट्धातोः षड्, पक्खोड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे षडद्, पक्खोडद् इति भवति ।

८०२—आक्रन्वते । आक्रन्द् अन्दने-रोदने । आक्रन्द + तिव् । ८०२ सू० आक्रन्दधातोः विकल्पेन णीहर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे णीहरद् आदेशाभावे ३५० सू० रेकलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ८४ सू० सयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारागमे अक्रन्वद् इति भवति ।

८०३—खिद्यते । खिद् दैन्ये । खिद् + तिव् । ८०३ सू० खिद्धातोः विकल्पेन जूर, विसूर इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे जूरद्, विसूरद् आदेशाभावे ८९५ सू० दकारस्य द्विरुक्ते जकारे खि-ज्जद् इति भवति ।

८०४—रुणद्धि । रुध्त् रोधने । रुध् + तिव् । ८०४ सू० रुध्-धातोः विकल्पेन उत्थङ्घ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे उत्थङ्घद् आदेशाभावे ८८९ सू० षकारस्य न्घ इत्यादेशे रुध्द् इति भवति ।

८०५—निषेधति । निपूर्वकः षध्धातुः निषेधे । निषेध् + तिव् । ८०५ सू० निषेध्-धातोः वि-कल्पेन हक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे हक्कद् आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, १८७ सू० षकारस्य हकारे, ९१० सू० अकारागमे निसेहद् इति भवति ।

८०६—कुब्धति । कुब् क्रोधे । कुब् + तिव् । ८०६ सू० कुब्धातोः जूर इत्यादेशे वैकल्पिके, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे जूरद् आदेशाभावे ३५० सू० रेकस्य लोपे, ८८८ सू० षकारस्य ज्ज इत्यादेशे कुज्जद् इति भवति ।

८०७—जायते । जन् उत्पत्तौ । जन् + तिव् । ८०७ सू० जन्धातोः स्थाने जा, जम्म इत्यादेशौ, १११ सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे जाअइ, जम्मइ इति भवति ।

८०८—तनोति । तनु विस्तारे । तन् + तिव् । ८०८ सू० तन्धातोः स्थाने विकल्पेन तड, तडु, तडुव, विरल्ल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे तडइ, तडुइ, तडुवइ, विरल्लइ आदेशाभावे २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११० सू० अकारागमे तणइ इति भवति ।

८०९—तृप्यति । तृप् तृप्ती । तृप् + तिव् । ८०९ सू० तृप्धातोः स्थाने धिप्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे धिप्पइ इति भवति ।

८१०—कृतगुणस्य । कृतः-विहिता, गुणः-ऋकारस्य अर् इत्यादेशो यस्य स कृतगुणस्तस्य । उपसर्पति । उपपूर्वकः सृष्धातु मन्दगती । उपसृप् + तिव् । संस्कृतनियमेन उपसर्प + तिव् इति जाते, ८१० उपसर्पधातोः विकल्पेन अल्लिअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अल्लिअइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे उवसप्पइ इति भवति ।

८११—संतपति । सम्पूर्वकः सप्धातुः सन्तापे । संतप् + तिव् । ८११ सू० संतप्धातोः स्थाने विकल्पेन भङ्ग इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे भङ्गइ आदेशाभावे १०१ सू० पकारस्य द्वित्वे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे संतप्पइ इति भवति ।

८१२—व्याप्नोति । विपूर्वकः आप्लृ-धातुः आप्तो-प्राप्तौ । व्याप् + तिव् । ८११ सू० व्याप्धातोः स्थाने विकल्पेन ओग्रभा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे ओअभाइ, आदेशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४७ अकारस्य एकारे वावेइ इति भवति ।

८१३—समाप्नोति । सम्-पूर्वकः आप्लृ (आप्) धातुः समाप्तौ । समाप् + तिव् । ८१३ सू० समाप्धातोः विकल्पेन समाण इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे समाणइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४७ सू० धकारस्य एकारे समावेइ इति भवति ।

८१४—क्षिपति । क्षिप क्षेपे । क्षिप् + तिव् । ८१४ सू० क्षिप्धातोः विकल्पेन गलत्थ, अडुक्ख, सोल्ल, पेल्ल, गोल्ल, छुह, हुल, परो, घल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गलत्थइ, अडुक्खइ, सोल्लइ, पेल्लइ, गोल्लइ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे सुल्लइ, पिल्लइ, छुल्लइ, छुहइ, हुलइ, परोइ, घलइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे खिषइ इति भवति ।

८१५—उत्क्षिपति । उत्पूर्वकः क्षिप्धातुः ऊर्ध्वक्षेपे । उत्क्षिप् + तिव् । ८१५ सू० उत्क्षिप्धातोः विकल्पेन गुलगुच्छ, उत्थङ्ग, अल्लत्थ, उब्भुत्त, उत्तिवक, हक्खुव इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गुलगुच्छइ, उत्थङ्गइ, अल्लत्थइ, उब्भुत्तइ, उत्तिवकइ, हक्खुवइ आदेशाभावे ११ सू० तकारस्य, लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११० सू० अकारागमे उत्खिषवइ इति भवति ।

८१६—आक्षिपति । आङ्पूर्वकः क्षिप्धातुः आक्षेपे । आक्षिप् + तिव् । ८१६ सू० आक्षिप्धातोः विकल्पेन णीरव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे णीरवइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे ११० सू० धातोरन्तेऽकारागमे आखिषवइ इति भवति ।

८१७—स्वपिति । स्वप् स्वप्ने । स्वप् + तिक् । ८१७ सू० विकल्पेन स्वप्-धातोः कमवस, लिस, लोट्ट इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे कमवसइ, लिसइ, लोट्टइ आदेशाभावे ६४ सू० आदेरकारस्य उकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे १७७ सू० पकारस्य लोपे सुभइ इति भवति ।

८१८—वेपते । वेप्-वेप् कम्पने । वेप् + ते । ८१८ सू० वेप्-धातोः विकल्पेन आयम्ब, आयज्भ इत्यादेशौ, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आयम्बइ, आयज्भइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे वेषइ इति भवति ।

८१९—विलपति । विलप् विलापे । विलप् + तिक् । ८१९ सू० विकल्पेन विलप्-धातोः भङ्ग, वडवड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे भङ्गइ, वडवडइ आदेशाभावे २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे विलवइ इति भवति ।

८२०—लिम्पति । लिप् उपदेहे । लिप् + तिक् । ८२० सू० लिप्-धातोः स्थाने लिम्प इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे लिम्पइ इति भवति ।

८२१—गुप्यति । गुप् व्याकुलत्वे । गुप् + तिक् । ८२१ सू० गुप्-धातोः विकल्पेन विर, णड इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे विरइ, णडइ आदेशाभावे संस्कृतव्याकरणेन गुप्य + तिक् इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे गुप्यइ इति भवति ।

८२२—कृपते । कृप् कृपापूर्वकगतौ । कृप् + ते । ८२२ सू० कृप्-धातोः व्यन्तः [णि अन्ते यस्य सः] अवह इत्यादेशे, अवह + णि + ते इति जाते, ६३८ सू० एोः आत्वे इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिव इचादेशे अवहावेइ इति भवति । यत्र सूत्रे “कृपोऽवहो णि” इति पाठस्तत्र कृपयति कृपयते । कृप् दीर्घत्वे । कृप् + तिक् । प्रस्तुतसूत्रेण कृप्-धातोः व्यन्त अवह इत्यादेशे, पूर्ववदेव अवहावेइ इति बोध्यम् । इदमत्रान्तरम्—कृप्-धातुः चुरादिगणीयः, कृप्-धातुस्तु भ्वादिगणीयः ।

८२३—प्रवीप्यते । प्रपूर्वकः दीप्-धातुः प्रदीप्सौ । प्रदीप् + ते । ८२३ सू० प्रदीप्-धातोः तेअव, सन्धुक्, सन्धुक्क, अम्भुत्त इत्यादेशाः वैकल्पिकाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे तेअवइ, सन्धुइ, सन्धुक्कइ, अम्भुत्तइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २२१ सू० दकारस्य लकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे पत्वीवइ इति भवति ।

८२४—सुभ्यति । सुभ् गादर्थे । सुभ् + तिक् । ८२४ सू० सुभ्-धातोः विकल्पेन संभाव इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे संभावइ आदेशाभावे १०१ सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे सुभइ इति भवति ।

८२५—क्षुभ्यति । क्षुभ क्षोभे । क्षुभ् + तिक् । ८२५ सू० क्षुभ्-धातोः विकल्पेन खडर, पड्डुइ इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इचादेशे खडरइ, पड्डुइ आदेशाभावे २७४ सू० क्षस्य खकारे, पूर्वसूत्र [८२४] वणित-सुभइ-वदेव सुभइ इति भवति ।

८२६—आरभते । आरभ्-धातुः आरंभे । आरभ् + ते । ८२६ सू० रभ्-धातोः रभ, ढव इत्यादेशौ वैकल्पिकौ भवतः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे आरम्भइ, आरवइ आदेशाभावे ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे आरभइ इति भवति ।

८२७—उपालभते । उप्-आङ्पूर्वकः लभ्-धातुः उपालम्भे । उपालभ् + ते । ८२७ सू० उपालभ्-धातोः विकल्पेन भङ्ग, पञ्चार, खेख इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे भङ्गइ, पञ्चारइ, खेखइ आदेशाभावे संस्कृतनियमेन उपालम्भ + इ, इति जाते, ९१० सू० अकारागमे उपालम्भइ इति भवति ।

८२८—जृम्भते । जृम्भ जृम्भायाम् । जृम्भ् + त्वे । ८२८ सू० जृम्भधातोः स्थाने जम्भा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे जम्भाइ, ९११ सू० अकारागमे जम्भाअइ इति भवति । अथेति किम् ? व्युत्पत्त्यरहितस्य जृम्भधातोरेव जम्भादेशो भवति, नान्यथा । यत्र वि-उपसर्गसहितो जृम्भधातुस्तत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—तेलित्तरः विगुणारे । केलिः—कलीफलस्य प्रसरः—विस्तारः । केलिप्रसर+ति । ३५० सू० संयुक्तेरकस्व लोपे, ४९१ सू० सेडोः, इति परेऽत्यस्वरादेशलोपे केलिप्रसरो इति भवति । विजृम्भते । विपूर्वकः जृम्भधातुः वर्धने । विजृम्भ् + त्वे । प्रस्तुतसूत्रस्याप्रावृत्तौ १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० जकारलोपे, ९१० सू० अकारागमे, पूर्वभेदे विजृम्भइ इति भवति ।

८२९—भाराकाग्लो नमति इत्यर्थे ८२९ सू० नम्धातोः णिसुह इत्यादेशे, नम् + तिव् = णिसुह + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे णिसुहइ भागाकान्तो नमतीत्यर्थः । यत्र नायपर्यस्य २२९ सू० नकारस्य णकारे, ८९७ सू० मकारस्य वकारे षवइ [नमस्कारं करोतीत्यर्थः] इति भवति ।

८३०—विश्राम्यति । विपूर्वकः श्रम्धातुः विश्रामे । विश्राम् + तिव् । ८३० सू० विश्राम्धातोः विकल्पेन णिक्त्वा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे णिव्वाइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारदीर्घे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे वीसमइ इति भवति ।

८३१—आक्रमते । आङ्पूर्वकः क्रम्ध तुः आक्रमणे । आक्रम् + त्वे । ८३१ सू० आक्रमधातोः विकल्पेन ओहाव, उत्थार, छुन्द इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे ओहावइ, उत्थारइ, छुन्दइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारस्य द्वित्वे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, ९१० सू० अकारागमे अवकमइ इति भवति ।

८३२—अमति अम्यति वा । अमु अमरो । अम् + तिव् । ८३२ सू० अम्धातोः स्थाने विकल्पेन टिरिटिल्ल, हुण्डुल्ल, ढण्डल्ल, चक्कम्म, भम्मड, भमड, भमाड, तलभण्ट, भण्ट, भम्प, सुम, गुम, कुम, फुस, हुम, कुस, परी, पर इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे टिरिटिल्लइ, हुण्डुल्लइ, ढण्डल्लइ, चक्कम्मइ, भम्मडइ, भमडइ, भमाडइ, तलभण्टइ, भण्टइ, भम्पइ, सुमइ, गुमइ, कुमइ, फुसइ, हुमइ, कुसइ, परीइ, परइ, आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे भमइ इति भवति ।

८३३—अच्छति । अम्धातुः गतौ । अम् + तिव् । ८३३ सू० अम्धातोः स्थाने विकल्पेन अई, अइच्छ इत्यादय एकविंशतिरादेशाः भवन्ति, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे अईइ, अइच्छइ, अणुवज्जइ, अवज्जसइ, उवकुसइ, अक्कुसइ, पक्कड्डइ, पक्कण्डइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, रणीसुक्कइ, पवअइ, रम्भइ, परिअल्लइ, बोलइ, परिअलइ, विरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य लकारे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वलकारस्य चकारे अक्कइ इति भवति । हम्मति । हम्म गतौ । हम्म + तिव् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, तिवः स्थाने इच्चादेशे हम्मइ इति भवति । एवमेव-निहम्मति । निपूर्वकः हम्मधातुः निर्गमने । निहम्म + तिव् । २२९ सू० मकारस्य णकारे, पूर्वभेदे णिहम्मइ, मिहम्मति । निर्पूर्वकः हम्मधातुः बहिर्गमने । निर्हम्म + तिव् । नकारस्य णकारे, १३ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारदीर्घे णीहम्मइ, आहम्मति । आङ्पूर्वकः हम्मधातुः आगमने । आहम्म + तिव् । आहम्मइ । प्रहम्मति । प्रपूर्वकः हम्मधातुः प्रकर्षेण गतौ । प्रहम्म + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे-प्रहम्मइ इति भवति । इत्येते तु हम्म । हम्मइ इत्यादयः प्रयोगास्तु प्रस्तुतसूत्रेण विहितस्य हम्मादेशस्य न बोध्याः, किन्तु हम्मगती इत्यस्य धातोरेकैते प्रयोगाः सजेयाः ।

८३४—आगच्छति । आङ्पूर्वकः गम्धातुः आगमने । आगम् + तिव् । ८३४ सू० आगम्धातोः

विकल्पेन अहिपञ्चुअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे अहिपञ्चुअइ आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे आगच्छइ इति भवति ।

८३५—संगच्छति । सम्पूर्वकः गम्लृधातुः समागमने । संगम् + तिव् । ८३५ सू० संगम्धातोः विकल्पेन अकिभड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अकिभडइ आदेशाभावे पूर्वसूत्र [८३४] वर्णितस्य आगच्छइपदस्येव संगच्छइ इति साध्यम् ।

८३६—अभ्यागच्छति । अभि-आङ्-पूर्वकः गम्लृधातुः अभिमुखागमने । अभ्यागम् + तिव् । ८३६ सू० अभ्यागम्-धातोः विकल्पेन उम्मत्थ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे उम्मत्थइ आदेशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य स्थाने बकारे, ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे अठभागच्छइ इति भवति ।

८३७—प्रत्यागच्छति । प्रति-आङ्-पूर्वकः गम्लृधातुः प्रत्यागमने । प्रत्यागम् + तिव् । ८३७ सू० प्रत्यागम्धातोः विकल्पेन पत्तोट्ट इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पत्तोट्टइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे पञ्चागच्छइ अठभागच्छइ-समानमेव बोध्यम् ।

८३८—शास्यति । शसु शास्ती । शस् + तिव् । ८३८ सू० शमुधातोः विकल्पेन पडिसा, पडि-साम इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पडिसाई, पडिसामइ आदेशाभावे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे समइ इति भवति ।

८३९—रमते । रमु कीडायाम् । रम् + ते । ८३९ सू० रम्धातोः स्थाने विकल्पेन संखुड्ड इत्यादेशे अष्टादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे संखुड्डइ, खेड्डइ, उक्भावइ, किलिकिञ्चइ, कोट्टुमइ, षोड्ढाथइ, षीसरइ, वैल्लइ आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे रमइ इति भवति ।

८४०—पूरयति । पूरी (पूर) पूरयो । पूर् + तिव् । ८४० सू० पूर्-धातोः विकल्पेन अग्घाड इत्यादेशः पञ्चादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अग्घाडइ, अग्घवइ, उट्टुमाइ, अङ्गुमइ, अहिरेथइ, आदेशाभावे ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे पूरइ इति भवति । कुत्रचित् "उट्टुम" इत्यपि पाठः, तदा उट्टुमइ इत्यपि भवति ।

८४१—त्वरते । त्वरा शीघ्रगती । त्वर् + ते । ८४१ सू० त्वर्धातोः स्थाने तुवर, जअड इत्यादेशो, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे तुवइ, नडअइ, इति भवति । त्वरमाणः । त्वर् + आनश् । प्रस्तुतसूत्रेण त्वर्धातोः तुवर, जअड इत्यादेशो, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तुवरन्तो, जअडन्तो इति भवति ।

८४२—शतरि च तूर । अत्र शतरि-पदं शत्रर्थकप्रत्ययस्य आनश्-प्रत्ययस्यापि बोधकं ज्ञेयम् । त्वरते । त्वरा शीघ्रगती । त्वरा (त्वर्) + ते । ८४२ सू० त्वर्धातोः तूर इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे तूरइ इति भवति । त्वरमाणः । त्वर् + आनश् । प्रस्तुतसूत्रेण शतरि (शत्रर्थकबोधके आनश्-प्रत्यये) परे त्वर्धातोः तूर इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तूरन्तो इति भवति ।

८४३—स्वरोऽस्थावी । ति आदिर्मस्य स त्यादिः, न त्यादिः, अत्यादिः, तस्मिन्, तिङ्भिः नप्रत्यये परे सतीत्यर्थः । स्वरितः । त्वरा शीघ्रगती । त्वर् + क्त-त् । ८४३ सू० त्वर्धातोः स्थाने तुर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तुरिओ इति भवति । त्वरमाणः । त्वर् + आनश् । प्रस्तुतसूत्रेणैव त्वरः स्थाने तुर इत्यादेशे, ६७० सू०

मानशः न्त इत्यादेशो, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव तुरन्तो इति भवति ।

८४४—क्षरति । क्षर् क्षरौ । क्षर् + तिव् । ८४४ सू० क्षर्-धातोः खिर इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो खिरइ, भरइ, पञ्भरइ, पञ्चड्डइ, सिञ्चलइ, रिण्टुडइ इति भवति ।

८४५—उच्छलति । उत्पूर्वकः छल्धातुः उच्छलने । उच्छल् + तिव् । ८४५ सू० उच्छल्धातोः उत्थल इत्यादेशो, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो उत्थलइ इति भवति ।

८४६—विगलति । विपूर्वकः गल्धातुः विशेषेण गलने । विगल् + तिव् । ८४६ सू० विगल्-धातोः स्थाने विकल्पेन थिप्प, रिण्टुह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो थिप्पइ, रिण्टुहइ आदेशाभावे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे विगलइ इति भवति ।

८४७—बलति । दल् विदारौ । दल् + तिव् । ८४७ सू० दल्धातोः विकल्पेन विसट्ट इत्यादेशो, आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो विसट्टइ, बलइ इति भवति । बलते । बल् संबलने संवरणे च । बल् + ते । प्रस्तुतसूत्रेण बल्धातोः विकल्पेन बम्फ इत्यादेशो, आदेशाभावे अकारागमे, पूर्ववदेव बम्फइ, बलइ इति भवति ।

८४८—भ्रष्यति । भ्रश् [भ्रश्] धातुः नाशे । भ्रश् + तिव् । इत्यत्र ८४८ सू० भ्रश्धातोः विकल्पेन फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल्ल इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो, फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे भ्रंसइ इति भवति ।

८४९—नश्यति । णश् (नश्) नाशे । नश् + तिव् । ८४९ सू० नश्धातोः स्थाने विकल्पेन शिरणास इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशो शिरणासइ, शिवहइ, अयसेहइ, पबिसाइ, सेहइ, अयहरइ आदेशाभाव-पक्षे २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० सकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे नस्सइ इति भवति । वैकल्पिकत्वात् २२९ सू० नकारस्य णकारो न जातः ।

८५०—अवकाशते । अवपूर्वकः काश्ट (दीप्तौ) धातुः अवकाशे । अवकाश् + ते । १७२ सू० अव इत्युपसर्गस्थ स्थाने ओकारे, ८५० सू० काश्ट-धातोः स्थाने वास इत्यादेशो, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशो ओवासइ इति भवति ।

★ अथ धातुओं को छोड़ने वाली आदेशविधि (ख) ★

वि उपसर्ग पूर्वक स्मृ धादि धातुओं के स्थान में पम्हुस आदि जो आदेश होते हैं अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

७४६—विपूर्वक स्मृधातु के स्थान में—१—पम्हुस, २—विम्हर और ३—वीसर ये तीन आदेश होते हैं । जैसे—विस्मरति=पम्हुसइ, विम्हरइ, वीसरइ (वह विस्मरण करता है, भूलता है) यहां पर वि-उपसर्ग पूर्वक स्मृ धातु को पम्हुस आदि तीन आदेश किये गए हैं ।

७४७—वि उपसर्ग तथा आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक हृ धातु के स्थान में कोक्क और पोक्क ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—आहरति=कोक्कइ, पोक्कइ ८४ सूत्र से संयोग परे होने के कारण ह्रस्व हो जाने से कुक्कइ, पुक्कइ आदेशों के अभाव-पक्ष में बाहरइ (वह बुलाता है) यह रूप बन आता है ।

७४८—प्र-उपसर्ग पूर्वक सृ धातु के स्थान में पयल्ल और उवेल्ल में दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—प्रसरति=पयल्लइ, उवेल्लइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में पसरइ (वह पसरता है, वह फैलता है) यह रूप बनता है ।

७४९—गन्धविषयक (जिस का अर्थ गन्ध हो) प्र-सृ धातु के स्थान में "महमह" यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—प्रसरति मालती—महमहइ मालई [मालती (लताविशेष, जिसके फूल बड़े खुशबूदार होते हैं) के फूलों के गन्ध का प्रसार होता है। आदेश के अभाव-पक्ष में—२—मालती-गन्धः प्रसरति—मालई-गन्धो पसरइ (मालती लता की गन्ध फैल रही है) यह रूप बनता है। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार ने गन्धे (गन्ध) इस अर्थ में ही महमह यह आदेश होता है, यह बात क्यों कही? उत्तर में निवेदन है कि प्रसरति—पसरइ (प्रसार—फैलाव होता है) यहाँ सामान्य प्रसार अर्थ में भी 'प्रसृ' धातु को 'महमह' यह आदेश न हो इस दृष्टि से "गन्धे" यह पद दिया गया है।

७५०—निस् उपसर्ग पूर्वक सूधातु के स्थान में १—णीहर, २—नील, ३—धाड, ४—वरहाड, ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—निस्सरति—णीहरइ, नीलइ, धाडइ, वरहाडइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—नीसरइ (वह बाहर निकलता है) यह रूप बन जाता है।

७५१—जागृ धातु के स्थान में 'जग्' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—जागति—जग्इ, आदेश के अभाव-पक्ष में जागरइ (वह जागता है) यह रूप होता है।

७५२—वि धीर आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक पृड् (पृ) धातु के स्थान में "आजड्ड" यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—व्याप्रियते—आजड्डइ आदेश के अभाव-पक्ष में—वावरेइ (वह व्यापार करता है) यह रूप बन जाता है।

७५३—सम् उपसर्ग पूर्वक वृगि (वृ) धातु के स्थान में साहर और साहृट्ट ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—संबृणोति—साहरइ, साहृट्टइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—संबरइ (वह संवरण करता है, वह समेटता है) यह रूप होता है।

७५४—आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक दृड् धातु के स्थान में 'सन्नाम' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आव्रियते—सन्नामइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—आवरइ (वह आदर करता है) यह रूप होता है।

७५५—प्र उपसर्ग पूर्वक ह् धातु के स्थान में सार यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रहरति—सारइ आदेश के अभाव-पक्ष में—पहरइ (वह प्रहार करता है) यह रूप बनता है।

७५६—अव उपसर्ग पूर्वक तृ धातु के स्थान में ओह और ओरस ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अवतरति—ओहइ, ओरसइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—ओअरइ (वह नीचे उतरता है) ऐसा रूप बनता है।

७५७—शक्लृ धातु के स्थान में—१—चय, २—तर, ३—तीर और ४—पार ये चार आदेश होते हैं। जैसे—शक्नोति—चयइ, तरइ, तीरइ, पारइ आदेशों के अभाव-पक्ष में शक्कइ (वह [कर] सकता है) यह रूप होता है। त्यज् धातु का भी चयइ यह रूप बनता है। जैसे—त्यजति—चयइ (वह परित्याग करता है, वह छोड़ता है) इसके अलावा, तृ धातु का सरइ, तीर धातु का तीरइ तथा पार् धातु का भी पारइ ऐसा रूप होता है। जैसे—१—तरति—तरइ (वह तैरता है), २—तीरयति—तीरइ (वह समाप्त करता है), ३—पारयति—पारेइ (वह कार्य समाप्त करता है) भाव यह है कि चयइ आदि रूप केवल शक्लृ धातु के ही नहीं समझने चाहिए, किन्तु अन्य धातुओं से भी ये रूप निष्पन्न होते हैं।

७५८—फक् धातु के स्थान में थक्क यह आदेश होता है। जैसे—फक्कति—थक्कइ (वह धीरे-धीरे चलता है) यहाँ पर फक् धातु को थक्क यह आदेश किया गया है।

७५९—इलाघ् धातु के स्थान में 'सलह' यह आदेश होता है। जैसे—इलाघते=सलहइ (वह प्रशंसा करता है) यहां पर इलाघ् धातु को सलह यह आदेश किया गया है।

७६०—खच् धातु के स्थान में 'खेअइ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—खचति=खेअइइ (वह जमाता है) यहां पर 'खच्' धातु को खेअइ यह आदेश किया गया है।

७६१—पच् धातु के स्थान में सोल्ल और पउल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पचति=सोल्लइ, पउलइ आदेशों के अभाव-पक्ष में पयइ (वह पकाता है) ऐसा रूप बनता है।

७६२—मुच् धातु के स्थान में—१—छड्ड, २—अवहेड, ३—मेल्ल, ४—उस्सिवक, ५—रेअव, ६—गिल्लुअइ और ७—अंसाइ ये सात आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मुच्चति=छड्डइ, अवहेडइ, मेल्लइ, उस्सिवकइ, रेअवइ, गिल्लुअइ, अंसाइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—मुअइ (वह छोड़ता है) ऐसा रूप बन जाता है।

७६३—दुःख-विषयक (जिस का विषय-अर्थ दुःख हो) मुच् धातु के स्थान में 'णिव्वल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—दुःखं मुच्चति=णिव्वलेइ (वह दुःख को छोड़ता है) यहां पर दुःख-विषयक मुच् धातु के स्थान में 'णिव्वल' यह आदेश किया गया है।

७६४—वञ्च् धातु के स्थान में—१—वेहव, २—बेलव, ३—जूरव और ४—उमच्छ ये चार आदेश विकल्प से किये जाते हैं। जैसे—वञ्चति=वेहवइ, बेलवइ, जूरवइ, उमच्छइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—वञ्चइ (वह ठगता है) यह रूप बन जाता है।

७६५—रच् धातु के स्थान में—१—उग, २—अवह और ३—विडविहु ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रचयति=उगइ, अवहइ, विडविहुइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—रयइ (वह रचना करता है) यह रूप बनता है।

७६६—सम् और आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक रच् धातु के स्थान में—१—उवहत्थ, २—सारव, ३—समार और ४—केलाय ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—समारचयति=उवहत्थइ, सारवइ, समारइ, केलायइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—समारपइ (वह अच्छी तरह से तथा मर्यादा-पूर्वक रचना करता है) यह रूप होता है।

७६७—सिच् धातु के स्थान में सिञ्च और सिम्प ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—सिञ्चति=सिञ्चइ, सिम्पइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—सेअइ (वह सिंचन करता है) यह रूप होता है।

७६८—प्रच्छ् धातु के स्थान में 'पुच्छ' यह आदेश होता है। जैसे—पृच्छति=पुच्छइ (वह पूछता है) यहां पर 'प्रच्छ्' धातु को पुच्छ यह आदेश किया गया है।

७६९—गर्ज् धातु के स्थान में वृषक यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—गर्जति=वृषकइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—गर्जइ (वह गरजता है) यह रूप होता है।

७७०—वृषकर्त्क [जिस का कर्ता वृष-बैल हो] गर्ज् धातु के स्थान में 'डिक्क' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—वृषभो गर्जति=डिक्कइ (बैल गर्जना करता है) यहां पर वृषकर्त्क गर्ज् धातु के स्थान में डिक्क यह आदेश किया गया है।

७७१—राजि धातु के स्थान से १—अग, २—छज्ज, ३—सह, ४—रीर, ५—रेह ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—राजते=अगइ, छज्जइ, सहइ, रीरइ, रेहइ आदेशों के अभाव-पक्ष में 'रायइ' (वह शोभा दे रहा है) यह रूप बन जाता है।

७७२—मस्जि धातु के स्थान में—१—म्राउड्ङ, २—मिउड्ङ, ३—बुड्ङ और ४—खुप्प ये चार आदेश विकल्प से किए जाते हैं। जैसे—मञ्जति = म्राउड्ङ, मिउड्ङ, बुड्ङ, खुप्प, आदेशों के अभाव-पक्ष में—मञ्जइ (वहाँ स्मान करता है) यह रूप बनता है।

७७३—पुञ्जि धातु के स्थान में आरोल और वमाल ये दो आदेश विकल्प से किये जाते हैं। जैसे—पुञ्जति = आरोलइ, वमालइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—पुञ्जइ (वह इकट्ठा करता है) यह रूप बनता है।

७७४—लस्जि धातु के स्थान में 'जीह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—लज्जते = जीहइ आदेश के अभाव-पक्ष में—लज्जइ (वह लज्जा करता है) यह रूप होता है।

७७५—तिजि धातु के स्थान में ओसुक्क यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—तेजति = ओसुक्कइ (वह तेज करता है) आदेश के अभाव-पक्ष में—तेजन्म = तेजणं (तेज करना) यह रूप बनता है। यहाँ पर वैकल्पिक होने से तिजि धातु को ओसुक्क यह आदेश नहीं हो सका।

७७६—मृजि धातु के स्थान में—१—उग्घुस, २—लुञ्छ, ३—पुञ्छ, ४—पुंस, ५—फुस, ६—पुस, ७—लुह, ८—हुस और ९—रोसाण ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मार्ष्टि = उग्घुसइ, लुञ्छइ, पुञ्छइ, पुंसइ, फुसइ, पुसइ, लुहइ, हुसइ, रोसाणइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—मञ्जइ (वह शुद्ध करता है) यह रूप होता है।

७७७—भञ्जि धातु के स्थान में—१—वेमय, २—मुसुमूर, ३—मूर, ४—सूर, ५—सूड, ६—विर, ७—पविरञ्ज, ८—करञ्ज और ९—नीरञ्ज ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—भनक्ति = वेमयइ, मुसुमूरइ, मूरइ, सूरइ, सूडइ, विरइ, पविरञ्जइ, करञ्जइ, नीरञ्जइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—भञ्जइ (वह तोड़ता है), यह रूप बन जाता है।

७७८—अनु उपसर्ग पूर्वक व्रजि (व्रज्) धातु के स्थान में—पडिअग यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अनुव्रजति = पडिअगाइ, आदेश के अभावपक्ष में—अणुवञ्चइ (वह पीछे जाता है) यह रूप होता है।

७७९—अजि धातु के स्थान में विह्व यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अजति = विह्वइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—अजइ (वह पैदा करता है, वह कमाता है) यह रूप होता है।

७८०—युज् धातु के स्थान में—१—जुञ्ज, २—जुञ्ज और ३—जुप्प ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—युनक्ति = जुञ्जइ, जुञ्जइ, जुप्पइ, (वह जोड़ता है) यहाँ पर युज् धातु के स्थान में जुञ्ज आदि तीन आदेश किए गए हैं।

७८१—भुज् धातु के स्थान में—१—भुञ्ज, २—जिम, ३—जेम, ४—कम्म, ५—अण्ह, ६—चमड, ७—समाण और ८—चड्ड ये आठ आदेश होते हैं। जैसे—भुञ्जते = भुञ्जइ, जिमइ, जेमइ, [कम्मइ] कम्मइ, अण्हइ, चमडइ, समाणइ, चड्डइ, (वह भोजन करता है) यहाँ पर भुज् धातु को भुञ्ज आदि आठ आदेश किए गए हैं।

७८२—उप उपसर्ग पूर्वक भुज् धातु के स्थान में 'कम्मव' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उपभुञ्जते = कम्मवइ, आदेश के अभावपक्ष में—उपभुञ्जइ (वह उपभोग करता है) यह रूप बनता है।

७८३—घटि (घट्) धातु के स्थान में—'गठ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—घटते =

गडइ, आदेश के अभाव-पक्ष में—घडइ (वह बनाता है) यह रूप बनता है।

७८४—सम् उपसर्ग पूर्वक घटि धातु के स्थान में 'गल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—संघटसे=संगलइ आदेश के अभाव में—संघडइ (वह मिलाता है) यह रूप बनता है।

७८५—हासकरणक (मुस्कराना, हंसना इस अर्थ के बोधक या हास्यहेतुक) स्फुटिधातु के स्थान में—'मुर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—हासेन स्फुटति=मुरइ (वह हंसी के कारण प्रसन्न होता है) यहाँ हास्य-बोधक स्फुटिधातु के स्थान में 'मुर' यह आदेश किया गया है।

७८६—मण्डिधातु के स्थान में—१—चिञ्च, २—चिञ्चअ, ३—चिञ्चल्ल, ४—रीड और ५—टिविडिकक ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मण्डति=चिञ्चइ, चिञ्चअइ, चिञ्चल्लइ, रीडइ, टिविडिककइ आदेशों के अभावपक्ष में—मण्डइ (वह मण्डित करता है), ऐसा रूप बनता है।

७८७—तुडिधातु के स्थान में—१—तोड, २—तुट्ट, ३—खुट्ट, ४—खुड, ५—उक्खुड, ६—उल्लुक्क, ७—णिलुक्क, ८—लुक्क और ९—उल्लूर ये नव आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—तुडति=तोडइ, तुट्टइ, खुट्टइ, खुडइ, उक्खुडइ, उल्लुक्कइ, णिलुक्कइ, लुक्कइ, उल्लूरइ आदेशों के अभावपक्ष में—तुडइ (वह तोड़ता है), ऐसा रूप बनता है।

७८८—घूर्ण धातु के स्थान में—१—घुल, २—घोल, ३—घुम्म और ४—पहल्ल ये चार आदेश होते हैं। जैसे—घूर्णते=घुलइ, घोलइ, घुम्मइ, पहल्लइ (वह अमण करता है) यहाँ पर घूर्ण धातु के स्थान में घुल आदि चार आदेश किए गए हैं।

७८९—वि उपसर्ग पूर्वक वृत्ति धातु के स्थान में 'डंस' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—विमसंते=डंसइ आदेश के अभाव-पक्ष में विवट्टइ (वह असता है, गिरता है) यह रूप होता है।

७९०—क्वथि धातु के स्थान में 'अट्ट' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—क्वथति=अट्टइ आदेश के अभावपक्ष में—कडइ (वह पकाता है) यह रूप बन जाता है।

७९१—ग्रन्थि धातु के स्थान में 'गण्ठ' यह आदेश होता है। जैसे—१—ग्रन्थाति=गण्ठइ (वह पुस्तक बनाता है), २—ग्रन्थिः=गण्ठी (माँठ) यहाँ 'ग्रन्थि' धातु को 'गण्ठ' यह आदेश किया गया है।

७९२—मन्थिधातु के स्थान में घुसल और विरोल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मन्थाति=घुसलइ, विरोलइ आदेश के अभावपक्ष में—मन्थइ (वह मथता है) यह रूप बनता है।

७९३—ष्यन्त और अष्यन्त (जिस धातु के अन्त में णि नहीं है) ह्लादि धातु के स्थान में 'अवअच्छ' यह आदेश होता है। जैसे—ह्लावते, ह्लावयति=अवअच्छइ (वह आनन्दित होता है) यहाँ पर 'ह्लादि' धातु को 'अवअच्छ' यह आदेश किया गया है। बुसिकार फरमाते हैं कि 'ह्लादेः' इस पद में पठित इकार के ग्रहण से ष्यन्त (णि है अन्त में जिसके) धातु का ग्रहण भी किया जाता है।

७९४—नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु के स्थान में 'मज्ज' यह आदेश होता है। जैसे—आस्माअ निजीवति=अत्ता एत्थ सुमज्जइ (आत्मा यहाँ पर बैठती है) यहाँ पर नि उपसर्ग पूर्वक सद् धातु के स्थान में 'मज्ज' यह आदेश किया गया है।

७९५—छिदि धातु के स्थान में—१—दुहाव, २—णिच्चल्ल, ३—णिज्झोड, ४—णिक्कर, ५—णिक्खूर और ६—खूर ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—छिनसि=दुहावइ, णिच्चल्लइ, णिज्झोडइ, णिक्करइ, णिक्खूरइ, खूरइ, आदेशों के अभावपक्ष में—छिन्वइ (वह खण्डित करता है) यह रूप होता है।

७६६—आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक छिदि धातु के स्थान में—१—ओअन्व और २—उहाल ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—आङ्गिनसि = ओअन्दइ, उहालइ आदेशों के अभावपक्ष में—आङ्गिन्वइ (वह चारों ओर से खण्डित करता है) यह रूप होता है।

७६७—मृद् धातु के स्थान में—१—मल, २—मड, ३—परिहृद्, ४—खड्ड, ५—बड्ड, ६—मड्ड और ७—पन्नाड ये सात आदेश होते हैं। जैसे—मृदनाति = मलइ, मडइ, परिहृद्इ, खड्डइ, बड्डइ, मड्डइ, पन्नाडइ (वह मर्दन करता है) यहां पर मृद् धातु को मल आदि सात आदेश किए गए हैं।

७६८—स्पन्दि धातु के स्थान में चुलुचुल यह आदेश विकल्प से होता है। स्पन्वते = चुलुचुलइ आदेश के अभावपक्ष में फन्डइ (वह स्पन्दन करता है) यह रूप बनता है।

७६९—निर् उपसर्ग पूर्वक पदि धातु के स्थान में 'बल' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निष्पद्यते = निष्बलइ आदेश के अभावपक्ष में—निष्पज्जइ (वह निष्पन्न होता है) यह रूप बनता है।

८००—वि और सम् उपसर्गपूर्वक वदि धातु के स्थान में—१—विअट्ट, २—विलोट्ट और ३—फंस ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विसम्भवति = विअट्टइ, विलोट्टइ, फंसइ आदेशों के अभावपक्ष में विसंबवइ (वह अप्रमाणित करता है) यह रूप बनता है।

८०१—शद् धातु के स्थान में भड और पक्खोड ये दो आदेश होते हैं। जैसे—शीयते = भडइ, पक्खोडइ (वह भडता है) यहां पर शद् धातु को भड आदि दो आदेश किए गए हैं।

८०२—आक्रन्दि धातु के स्थान में 'शीहर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आक्रन्वते = शीहरइ आदेश के अभावपक्ष में अक्कन्डइ (वह आक्रदन करता है) यह रूप होता है।

८०३—खिदि धातु के स्थान में झूर और विसूर ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—खिद्यते = झूरइ, विसूरइ, आदेशों के अभावपक्ष में—खिज्जइ (वह खेद करता है) यह रूप बनता है।

८०४—रधि धातु के स्थान में—'उत्थङ्घ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—रुणद्धि = उत्थङ्घइ आदेश के अभावपक्ष में—रुन्धइ (व रोकता है) ऐसा रूप बनता है।

८०५—नि उपसर्ग पूर्वक षेधि (षेध्) धातु के स्थान में 'हक्क' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निषेधति = हक्कइ आदेश के अभाव में—निसैहइ (वह निषेध करता है) ऐसा रूप बनता है।

८०६—क्रुधि धातु के स्थान में 'झूर' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—क्रुध्यति = झूरइ आदेश के अभावपक्ष में—क्रुष्णइ (वह क्रोध करता है) यह रूप बनता है।

८०७—जन् धातु के स्थान में जा और जम्म ये दो आदेश होते हैं। जैसे—जायते = जाअइ, जम्मइ (वह उत्पन्न होता है) यहां जन् धातु को जा आदि दो आदेश किए गए हैं।

८०८—तनि धातु के स्थान में—१—तड, २—तडु, ३—तडुव और ४—विरल्ल ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—तनोति = तडइ, तडुइ, तडुवइ, विरल्लइ आदेशों के अभावपक्ष में—तणइ (वह विस्तार करता है) यह रूप बनता है।

८०९—तृप् धातु के स्थान में—'थिप्प' यह आदेश होता है। जैसे—तृप्यति = थिप्पइ (वह तृप्त होता है) यहां पर तृप् धातु को 'थिप्प' यह आदेश किया गया है।

८१०—यदि सूप् धातु उप उपसर्ग पूर्वक ही तथा हसे गुण कर के रखा गया हो तो इसके स्थान में 'अल्लिअ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—उपसर्पति = अल्लिअइ आदेश के अभाव-

पक्ष में—उवसप्पइ (वह धीरे-धीरे जाता है) यह रूप बनता है ।

८११—सम् उपसर्ग पूर्वक लपि धातु के स्थान में 'भङ्ग' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—संतपति = भङ्गइ आदेश के अभावपक्ष में—संतप्पइ (वह सन्ताप करता है) ऐसा रूप बनता है ।

८१२—वि और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक आप्लृ (आप्) धातु के स्थान में 'ओअण' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—व्याप्नोति = ओअणइ आदेश के अभावपक्ष में—वावेइ (वह व्याप्त करता है) ऐसा रूप होता है ।

८१३—सम् और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक आप्लृ (आप्) धातु को 'समाण' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—समाप्नोति = तसमाणइ, आदेश के अभावपक्ष में—समाणेइ (वह समाप्त करता है) ऐसा रूप हो जाता है ।

८१४—क्षिपि धातु के स्थान में—१—गलत्थ, २—अड्डवळ, ३—सोल्ल, ४—पेल्ल, ५—णोल्ल, ६—छुह, ७—हुल, ८—परी और ९—घत्त ये ९ आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—क्षिपति = गलत्थइ, अड्डवळइ, सोल्लइ, पेल्लइ, णोल्लइ, छुहइ, हुलइ, परीइ, घत्तइ आदेशों के अभावपक्ष में—खिवइ (वह फेंकता है) ऐसा रूप बन जाता है । 'णोल्लइ' यहाँ पर ८४ सूत्र से ह्रस्व हो जाने पर 'खु-हलइ' यह रूप भी होता है ।

८१५—उत् उपसर्गपूर्वक क्षिपि धातु के स्थान में—१—गुलगुञ्ज, २—उत्थङ्ग, ३—उल्लत्थ*, ४—उम्भुत्त ५—उस्सिक और ६—हक्खुव ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—उत्क्षिपति = गुल-गुञ्जइ, उत्थङ्गइ, उल्लत्थइ, उम्भुत्तइ, उस्सिकइ, हक्खुवइ आदेशों के अभावपक्ष में—उक्खिवइ (वह ऊँचा फेंकता है) यह रूप बनता है ।

८१६—आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक क्षिपिधातु के स्थान में 'णीरव' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—आक्षिपति = णीरवइ आदेश के अभाव-पक्ष में—अक्खिवइ (वह आक्षेप करता है) यह रूप होता है ।

८१७—स्वपि धातु के स्थान में—१—कमवस, २—लिस और ३—लोट्ट ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—स्वपिति = कमवसइ, लिसइ, लोट्टइ आदेशों के अभावपक्ष में—सुअइ (वह वह क्षयन करता है) यह रूप होता है ।

८१८—वेपि धातु के स्थान में—१—आयम्भ और २—आयज्भ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—वेपति = आयम्भइ, आयज्भइ आदेशों के अभावपक्ष में—वेवइ (वह कांपता है) यह रूप होता है ।

८१९—वि पूर्वक लपि धातु के स्थान में—१—भङ्ग और २—वडवड ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—विलपति = भङ्गइ, वडवडइ आदेशों के अभावपक्ष में—विलवइ (वह विलाप करता है) यह रूप होता है ।

८२०—लिप् धातु के स्थान में 'लिम्प' यह आदेश होता है । जैसे—लिम्पति = लिम्पइ (वह लेप करता है) यहाँ पर लिप् धातु के स्थान में 'लिम्प' यह आदेश किया गया है ।

८२१—गुप धातु के स्थान में विर और 'णड' ये दो आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे—गुप्यति = विरइ, णडइ आदेशों के अभावपक्ष में—गुप्पइ (वह व्याकुल होता है) ऐसा रूप बनता है ।

* यहीं पर अल्लत्थ ऐसा पाठ भी है ।

८२२—ऋषि धातु के स्थान में 'अवह' यह ष्यन्त (जिसके अन्त में णि-प्रत्यय किया गया हो) आदेश होता है। जैसे—ऋषते = प्रवहावेइ (वह ऋषा करता है) यहां पर ऋषि धातु को ष्यन्त 'अवह' यह आदेश किया गया है।

८२३—प्रदीपि धातु के स्थान में—१—तेप्रव, २—सन्धुम, ३—सन्धुवक और ४—अवभुस ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्रदीप्यते = तेप्रवइ, सन्धुमइ, सन्धुवकइ, अवभुसइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—पलीवइ (वह जलाता है) ऐसा रूप बनता है।

८२४—लुभि धातु के स्थान में संभाव यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—लुम्यति = संभावइ आदेश के अभावपक्ष में—लुम्भइ (वह लोभ करता है) यह रूप होता है।

८२५—शुभि धातु के स्थान में खडर और पड्डुह ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—शुम्यति = खडरइ, पड्डुहइ आदेशों के अभावपक्ष में—खुम्भइ (वह क्षुब्ध होता है) यह रूप होता है।

८२६—आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक रभि धातु के स्थान रम्भ और ढव ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—आरभते = आरम्भइ, आढवइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—आरभइ (वह आरम्भ करता है) यह रूप बन जाता है।

८२७—उप तथा आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक लभि धातु के स्थान में—१—भल्ल, २—पञ्चार और ३—वेलव ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उपालभते = भल्लइ, पञ्चारइ, वेलवइ आदेशों के अभाव में—उपालम्भइ (वह उपालम्भ देता है) यह रूप हो जाता है।

८२८—जृम्भि धातु के पूर्व में यदि 'वि' यह उपसर्ग न हो तो इस को 'जम्भा' यह आदेश होता है। जैसे—जृम्भते = जम्भाइ (वह जम्भाई लेता है) यहाँ जृम्भि धातु को जम्भा यह आदेश किया गया है। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार के 'अवेः' (वि उपसर्ग से रहित) ऐसा कहने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि—केलि-प्रसरः विजृम्भते = केलिपसरो विजृम्भइ (केले का प्रसार सम्बन्धित होता है) आदि वाक्यों में विपूर्वक जृम्भि धातु को कहीं 'जम्भा' यह आदेश न हो जाए, इसलिए सूत्रकार ने 'अवेः' इस पद का उल्लेख किया है। भाव यह है कि सम्बन्धन अर्थ में विजृम्भ धातु को 'जम्भा' यह आदेश अनिष्ट माना गया है।

८२९—यदि नमि धातु का कर्ता भाराकान्त हो तो (भार से दब कर झुकने अर्थ में) नमि धातु को 'णिसुड' यह आदेश होता है। जैसे—भाराकान्तो नमति = णिसुडइ (वह भाराकान्त हो कर झुकता है) जहाँ यह अर्थ न हो वहाँ पर नमति = णवइ (वह नमस्कार करता है) यह रूप बनता है।

८३०—वि उपसर्ग पूर्वक अमि धातु के स्थान में 'णिष्वा' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—विश्राम्यति = णिष्वाइ आदेश के अभाव-पक्ष में वीसमइ (वह विश्राम करता है) यह रूप होता है।

८३१—आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक क्रमि धातु के स्थान में—१—ओहाव, २—उत्थार, ३—कुम्भ ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—आक्रमते = ओहावइ, उत्थारइ, कुम्भइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—अक्रमइ (वह आक्रमण करता है) ऐसा रूप बनता है।

८३२—अमि धातु के स्थान में—१—टिरिटिल्ल, २—हुण्डुल्ल, ३—डण्डल्ल, ४—चक्कम्म, ५—भम्मड, ६—भमड, ७—भमाड, ८—तलवण्ड, ९—भण्ड, १०—भम्प, ११—भुम, १२—गुम, १३—कुम, १४—कुस, १५—हुम, १६—हुस, १७—परी और १८—पर ये १८ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अमति अथवा आम्यति = टिरिटिल्लइ, हुण्डुल्लइ, डण्डल्लइ, चक्कम्मइ, भम्मडइ, भमडइ,

भमाडइ, तलअण्टइ, भण्टइ, भम्पइ, भुमइ, गुमइ, फुमइ, फुमइ, कुमइ, कुसइ, परीइ, परइ आदेशों के अभाव-पक्ष में भमइ (वह भ्रमण करता है) ऐसा रूप बनता है।

८३३—गमि धातु के स्थान में १—अई, २—अइच्छ, ३—अणुवज्ज, ४—अवज्जस, ५—उक्कुस, ६—अक्कुस, ७—पच्चइइ, ८—पच्चन्वइ, ९—णिम्मह, १०—णी, ११—णीण, १२—णीलुक्क, १३—पदअ, १४—रम्भ, १५—परिअल्ल, १६—बोल, १७—परिअल, १८—णिरिणास, १९—णिवह, २०—अवसेह और २१—अवहर ये २१ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—गच्छति=अईइ, अइच्छइ, अणु-वज्जइ, अवज्जसइ, उक्कुसइ, अक्कुसइ, पच्चइइ, पच्चन्वइ, णिम्महइ, णीइ, णीणइ, णीलुक्कइ, पदअइ, रम्भइ, परिअल्लइ, बोलइ, परिअलइ, णिरिणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, अवहरइ, आदेशों के अभाव-पक्ष में—गच्छइ (वह जाता है) यह रूप होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि—१—हम्मइ, २—णिहम्मइ, ३—णीहम्मइ, ४—आहम्मइ और ५—प्रहम्मइ ये रूप तो हम्म (जाना) इस धातु से ही बन जाते हैं। जैसे—१—हम्मति=हम्मइ (वह जाता है), २—निहम्मति=णिहम्मइ (वह निकलता है), ३—निहम्मति=णीहम्मइ (वह बाहर जाता है), ४—आहम्मति=आहम्मइ (वह आता है), ५—प्रहम्मति=प्रहम्मइ (वह तेजी से जाता है) ये सब प्रयोग स्वतन्त्र तथा नि आदि उपसर्गों के साथ जुड़ने पर हम्म धातु के ही होते हैं। अतः प्रस्तुत सूत्र का यहां पर कोई कार्य नहीं समझना चाहिये।

८३४—आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में—'अहिपच्चुअ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—आगच्छति=अहिपच्चुअइ आदेश के अभाव-पक्ष में—आगच्छइ (वह आता है) यह रूप बनता है।

८३५—सम् उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में अग्भिइ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—संगच्छति=अग्भिइइ आदेश के अभाव-पक्ष में संगच्छइ (वह संगति करता है, वह सम्यक् प्रकार से जाता है) यह रूप होता है।

८३६—अभि तथा आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में 'उम्मत्थ' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अभ्यागच्छति=उम्मत्थइ, आदेश के अभाव में—अभागच्छइ (वह अभि-मुख—सामने आता है) यह रूप होता है।

८३७—प्रति और आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक गमि धातु के स्थान में पलोट्ट यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—प्रत्यागच्छति=पलोट्टइ आदेश के अभाव-पक्ष में पच्छागच्छइ (वह वापिस आता है) ऐसा रूप होता है।

८३८—शमि धातु के स्थान में पडिसा और पडिसाम ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—शाम्यति=पडिसाइ, पडिसामइ आदेशों के अभाव में—समइ (वह शान्त होता है) यह रूप बनता है।

८३९—रमि धातु के स्थान में—१—संखुहु, २—खेहु, ३—उवभाव, ४—किलिकिच्च, ५—कोट्टुम, ६—मोट्टाय, ७—णीसर और ८—वेल्स ये आठ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—रमते=संखुहुइ, खेहुइ, उवभावइ, किलिकिच्चइ, कोट्टुमइ, मोट्टायइ, णीसरइ, वेल्सइ आदेशों के अभाव-पक्ष में—रमइ (वह खेलता है) यह रूप बन जाता है।

८४०—पूरि (पूर) धातु के स्थान में—१—अग्घाड, २—अग्घव, ३—उद्धुमा (उद्धुम), ४—अङ्-गुम और ५—अहिरेम ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पूरयति=अग्घाडइ, अग्घवइ, उद्धुमाइ (उद्धुमइ), अङ्गुमइ, अहिरेमइ आदेशों के अभाव-पक्ष में पूरइ (वह पूरा करता है) यह रूप बनता है।

८४१—स्वर् धातु के स्थान में तुवर और जअड ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—स्वरते = तु-वरइ, जअडइ (वह शीघ्रता करता है), २—स्वरमाणः = तुवरन्तो, जअडन्तो (शीघ्रता करता हुआ), यहां पर स्वर् धातु को तुवर आदि दो आदेश किये गए हैं।

८४२—स्वर् धातु के स्थान में ति आदि तथा शत् (शत्रुधक) प्रत्यय परे रहने 'तूर' यह आदेश होता है। जैसे—१—स्वरते = तूरइ (वह जल्दी करता है), २—स्वरमाणः = तूरन्तो (शीघ्रता करता हुआ) यहां स्वर् धातु को तूर यह आदेश किया गया है। "स्वरमाणः" यहां आनश-प्रत्यय है, यह श-श्रुधक माना जाता है। अत एव यहां पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

८४३—यदि तिव् आदि से भिन्न प्रत्यय परे हों तो स्वर् धातु के स्थान में 'तुर' यह आदेश होता है। जैसे—१—स्वरितः = तुरिओ, (जिसे जल्दी हो), २—स्वरमाणः = तुरन्तो (जल्दी करता हुआ) यहां पर क्त आदि प्रत्ययों के परे रहने पर स्वर् धातु को 'तुर' यह आदेश किया गया है।

८४४—क्षर् धातु के स्थान में—१—खिर, २—भर, ३—पञ्भर ४—पञ्चड, ५—गिच्चल, और ६—गिट्टुअ ये छह आदेश होते हैं। जैसे—क्षरति = खिरइ, भरइ, पञ्भरइ, पञ्चडइ, गिच्चलइ, गिट्टुअइ (वह भरता है) यहां पर क्षर् धातु को खिर आदि छह आदेश किये गए हैं।

८४५—उत् उपसर्ग पूर्वक छल् धातु के स्थान में उत्थल्ल यह आदेश होता है। जैसे—उच्छ-लति = उत्थल्लइ (वह उछलता है) यहां उच्छल् धातु को उत्थल्ल आदेश किया गया है।

८४६—वि उपसर्ग पूर्वक गलि (गल्) धातु के स्थान में विष्प और गिट्टुइ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विगलति = विष्पइ, गिट्टुइ आदेशों के अभाव-पक्ष में विगलइ (यह जीर्ण-शीर्ण होता है) यह रूप बनता है।

८४७—बलि धातु और वलि धातु के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार) विसट्ट और वम्फ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—बलति = विसट्टइ आदेश के अभाव-पक्ष में बलइ (वह फटता है, टुकड़े-टुकड़े होता है), २—बलते = वम्फइ आदेश के अभाव-पक्ष में—बलइ (वह ढांकता है, चलता है) यह रूप बनता है। यहां पर बलि धातु को विसट्ट और वलि धातु को वम्फ यह आदेश किया गया है।

८४८—भंशु धातु के स्थान में—१—फिड, २—फिट्ट, ३—फुड, ४—फुट्ट, ५—चुक्क और ६—भुल्ल ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—अप्यति = फिडइ, फिट्टइ, फुडइ, फुट्टइ, चुक्कइ, भुल्लइ आदेशों के अभाव-पक्ष में भंसइ (वह भ्रष्ट होता है) यह रूप होता है।

८४९—नशि धातु के स्थान में—१—णिरणास, २—णिवह, ३—अवसेह, ४—पडिसा, ५—सेह और ६—अवहर ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—नश्यति = णिरणासइ, णिवहइ, अवसेहइ, पडिसाइ, सेहइ, अवहरइ आदेशों के अभाव-पक्ष में नस्सइ (वह नष्ट होता है) यह रूप होता है।

८५०—अव उपसर्ग से परे काश् (काश्) धातु के स्थान में 'वास' यह आदेश होता है। जैसे—अवकाशते = ओवासइ (वह चमकता है) यहां काश् धातु को 'वास' आदेश किया गया है।

★ अथ धात्वान्देशविधिः (ग) ★

८५१—संदिशेरप्पाहः । ८ । ४ । १८० । संदिशतेरप्पाह इत्यादेशो वा भवति । अ-प्पाहइ, संदिसइ ।

८५२—दृशो निअच्छ-पेच्छावयच्छावयञ्भ-वज्ज-सव्वव-देवखीअवखावक्खावअवत्त-पु-
लोअ-पुलअ-निआवआस-पासाः । ८ । ४ । १८१ । दृशेरेते पञ्चदशादेशा भवन्ति । निअच्छइ,
पेच्छइ, अवयच्छइ, अवयञ्भइ, वज्जइ, सव्ववइ, देवखइ, ओअक्खइ, अवक्खइ, अवअक्खइ, पु-
लोएइ, पुलएइ, निअइ, अवआसइ, पासइ । निअभाअइ इति तु निव्यायतेः स्वरादत्यन्ते
भविष्यति ।

८५३—स्पृशः फास-फंस-फरिस-छिव-छिहालुङ्गालिहाः । ८ । ४ । १८२ । स्पृशतेरेते
सप्त आदेशा भवन्ति । फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिवइ, छिहइ, आलुङ्गइ, आलिहइ ।

८५४—प्रविशो रिअः । ८ । ४ । १८३ । प्रविशोः रिअ इत्यादेशो वा भवति । रिअइ,
पविसइ ।

८५५—प्रान्मृश-मुषोम्हुंसः । ८ । ४ । १८४ । प्रात्परयोर्मुंशति-मुष्णात्योम्हुंस इत्या-
देशो भवति । पम्हुसइ । प्रमृशति प्रमुष्णाति वा ।

८५६—पिषेणिधह-णिरिणास-णिरिणज्ज-रोञ्च-चड्डाः । ८ । ४ । १८५ । पिषेरेते प-
ञ्चादेशा वा भवन्ति । णिवहइ, णारिणासइ, णारिणज्जइ, रोञ्चइ, चड्डइ । पक्षे पीसइ ।

८५७—भषेभुक्कः । ८ । ४ । १८६ । भषेभुक्क इत्यादेशो वा भवति । भुक्कइ, भसइ ।

८५८—कृषेः कड्ड-साअड्डाञ्चाणच्छायञ्छाइञ्छाः । ८ । ४ । १८७ । कृषेरेते षडा-
देशा वा भवन्ति । कड्डइ, साअड्डइ, अञ्चइ, अणच्छइ, अयञ्छइ, आइञ्छइ । पक्षे करिसइ ।

८५९—असावक्खोडः । ८ । ४ । १८८ । असि विषयस्य कृषेरक्खोड इत्यादेशो भवति ।
अक्खोडेइ, असि कोषात्कर्षतीत्यर्थः ।

८६०—गवेषेर्दुण्डुल-ढण्ढोल-गमेस-घत्ताः । ८ । ४ । १८९ । गवेषेरेते चत्वार आ-
देशा वा भवन्ति । दुण्डुलइ, ढण्ढोलइ, गमेसइ, घत्तइ, गवेसइ ।

८६१—श्लिषेः सामग्गावयास-परिअन्ताः । ८ । ४ । १९० । श्लिष्यतेरेते त्रय आदेशा
वा भवन्ति । सामग्गइ, अवयासइ, परिअन्तइ, श्लिषइ ।

८६२—अक्षेश्चोप्पडः । ८ । ४ । १९१ । अक्षेश्चोप्पड इत्यादेशो वा भवति । चो-
प्पडइ, मक्खइ ।

८६३—काक्षेराहाहिलङ्गाहिलङ्ग-वच्च-वम्फ-मह-सिह-विलुम्पाः । ८ । ४ । १९२ ।
काक्षतेरेते षष्ठादेशा वा भवन्ति । आहइ, अहिलङ्गइ, अहिलङ्गइ, वच्चइ, वम्फइ, महइ, सि-
हइ, विलुम्पइ, कङ्गइ ।

८६४—प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमालाः । ८ । ४ । १९३ । प्रतीक्षेरेते त्रय आदेशा

वा भवन्ति । सामयइ, विहोरइ, विरमालइ, पडिक्खइ ।

८६५—तक्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्प-रम्फाः । ८ । ४ । १६४ । तक्षेरेते चत्वार आदेशा वा भवन्ति । तच्छइ, चच्छइ, रम्पइ, रम्फइ, तक्खइ ।

८६६—विकसेः कोआस-वोसट्टी । ८ । ४ । १६५ । विकसेरेतावादेशौ वा भवतः । को-
आसइ, वोसट्टइ, विग्रसइ ।

८६७—हसेर्गुञ्जः । ८ । ४ । १६६ । हसेर्गुञ्ज इत्यादेशो वा भवति । गुञ्जइ, हसइ ।

८६८—स्र सेर्हस-डिम्भी । ८ । ४ । १६७ । स्र सेरेतावादेशौ वा भवतः । ल्हसइ ।
परिल्हसइ सलिलव-सरां । डिम्भइ, संसइ ।

८६९—त्रसेर्डर-बोज्ज-वज्जाः । ८ । ४ । १६८ । त्रसेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।
डरइ, बोज्जइ, वज्जइ, तसइ ।

८७०—न्यसो णिम-णुमौ । ८ । ४ । १६९ । न्यस्यतेरेतावादेशौ भवतः । णिमइ,
णुमइ ।

८७१—पर्यसः पलोट्ट-पल्लट्ट-पल्हत्थाः । ४ । ४ । २०० । पर्यस्यतेरेते त्रय आदेशा
भवन्ति । पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्हत्थइ ।

८७२—निःश्वसेर्भङ्गः । ८ । ४ । २०१ । निःश्वसेर्भङ्ग इत्यादेशो वा भवति । भ-
ङ्गइ, नीससइ ।

८७३—उल्लसेरुसलोसुम्म-णिल्लस-पुलआअ-गुञ्जोल्लारोआः । ८ । ४ । २०२ । उ-
ल्लसेरेते षडादेशा वा भवन्ति । ऊसलइ, ऊसुम्मइ, णिल्लसइ, पुलआअइ, गुञ्जोल्लइ, ल्हस्वत्वे
तु गुञ्जुल्लइ, आरुआइ, उल्लसइ ।

८७४—भासेर्भिसः । ८ । ४ । २०३ । भासेर्भिस इत्यादेशो वा भवति । भिसइ, भासइ ।

८७५—असेर्घिसः । ८ । ४ । २०४ । असेर्घिस इत्यादेशो वा भवति । घिसइ, गसइ ।

८७६—अवाद् गाहेर्वाहः । ८ । ४ । २०५ । अवात्परस्य गाहेर्वाह इत्यादेशो वा भ-
वति । ओवाहइ, ओगाहइ ।

८७७—आरुहेक्खड-वलग्गी । ८ । ४ । २०६ । आरुहेरेतावादेशौ वा भवतः । चडइ,
वलग्गइ, आरुहइ ।

८७८—मुहेर्गुम्म-गुम्मडौ । ८ । ४ । २०७ । मुहेरेतावादेशौ वा भवतः । गुम्मइ, गु-
म्मडइ, मुज्जइ ।

८७९—दहेरहिऊलालुङ्गी । ८ । ४ । २०८ । दहेरेतावादेशौ वा भवतः । अहिऊलइ,

आलुङ्गइ, डहइ ।

८८०—ग्रहो बल-गेण्ह-हर-पङ्ग-निरुवाराहिपच्चुआः । ८ । ४ । २०६ । ग्रहेरेते षडा-देशा भवन्ति । बलइ, गेण्हइ, हरइ, पङ्गइ, निरुवारइ, अहिपच्चुअइ ।

८८१—क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् । ८ । ४ । २१० । ग्रहः क्त्वा-तुम्-तव्येषु घेत् इत्यादेशो भवति । क्त्वा । घेत्तूण, घेत्तुआण । क्विन्न भवति । गेण्हिअ । तुम् । घेत्तुं । तव्य । घेत्तव्वं ।

८८२—वचो वोत् । ८ । ४ । २११ । वक्तेर्वोत् इत्यादेशो भवति क्त्वा-तुम्-तव्येषु । वोत्तूण, वोत्तुं, वोत्तव्वं ।

८८३—रुद-भुज-मुचां तोऽन्त्यस्य । ८ । ४ । २१२ । एषामन्त्यस्य क्त्वातुम्तव्येषु तो भवति । रोत्तूण, रोत्तुं, रोत्तव्वं । भोत्तूण, भोत्तुं, भोत्तव्वं । मोत्तूण, मोत्तुं, मोत्तव्वं ।

८८४—दृष्टस्तेह-क्ष्णोः । ८ । ४ । २१३ । दृशोऽन्त्यस्य लकारेण सह द्विरुक्तप्रकारो भवति । दट्टूण, दट्टुं, दट्टव्वं ।

८८५—आ कृगो भूत-भविष्यतोश्च । ८ । ४ । २१४ । कृगोऽन्त्यस्य आ इत्यादेशो भवति, भूत-भविष्य-कालयोश्चकारात् क्त्वा-तुम्-तव्येषु च । काहीअ । अकार्षीत्, अकरोत् चकार वा । काहिइ । करिष्यति, कर्ता वा । क्त्वा, काऊण । तुम्, काउं । तव्य, कायव्वं ।

८८६—गमिष्यमासां छः । ८ । ४ । २१५ । एषामन्त्यस्य छो भवति । गच्छइ । इच्छइ । जच्छइ । अच्छइ ।

८८७—छिदि-भिदो न्वः । ८ । ४ । २१६ । अनयोरन्त्यस्य नकाराक्रान्तो दकारो भवति । छिन्दइ । भिन्दइ ।

८८८—बुध-बुध-गृध-कृध-सिध-मुहां भूभः । ८ । ४ । २१७ । एषामन्त्यस्य द्विरुक्तो भो भवति । जुब्भइ । बुब्भइ । गिब्भइ । कुब्भइ । सिब्भइ । मुब्भइ ।

८८९—रुधो न्ध-म्भौ च । ८ । ४ । २१८ । रुधोऽन्त्यस्य न्ध, म्भ इत्येतौ चकारात् भूभश्च भवति । रुन्धइ, रुम्भइ, रुब्भइ ।

८९०—सद-पतोर्डः । ८ । ४ । २१९ । अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ पडइ ।

८९१—ववथ-वर्षां ढः । ८ । ४ । २२० । अनयोरन्त्यस्य ढो भवति । कढइ, वड्डइ प-वथकलयलो । परिषड्डइ लायण्णं । बहुवचनाद् वृधेः कृतगुणस्य वर्षश्चाविशेषेण ग्रहणम् ।

८९२—वेष्टः । ८ । ४ । २२१ । वेष्ट वेष्टने इत्यस्य धातोः क-ग-ट-ड [८ । २ । ७७] इत्यादिना षलोपेऽन्त्यस्य ढो भवति । वेढइ, वेढ्ज्जइ ।

८९३—समी ल्लः । ८ । ४ । २२२ । संपूर्वस्य वेष्टत्तेरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति ।

संवेत्तइ ।

८६४—वोदः । ८ । ४ । २२३ । उदः परस्य वेष्टतेरन्त्यस्य लो वा भवति । उव्वे-
त्तइ, उव्वेदइ ।

८६५—स्विदां ज्जः । ८ । ४ । २२४ । स्विदि-प्रकाराणामन्त्यस्य द्विरुक्तो जो भवति ।
सव्वज्ज-सिज्जिरीए । संपज्जइ । खिज्जइ । बहुवचनं प्रयोगानुसरणार्थम् ।

८६६—व्रज-नृत-मदां च्चः । ८ । ४ । २२५ । एषामन्त्यस्य द्विरुक्तश्चो भवति । व-
च्चइ । मच्चइ । मच्चइ ।

८६७—हद-नमोर्वः । ८ । ४ । २२६ । अनयोरन्त्यस्य वो भवति । रुवइ, रोवइ । नवइ ।

८६८—उद्वजिः । ८ । ४ । २२७ । उद्विजतेरन्त्यस्य वो भवति । उव्ववइ । उव्वेवो ।

८६९—खाद्-धावोर्लुक् । ८ । ४ । २२८ । अनयोरन्त्यस्य लुग् भवति । खाइ, खाग्रइ,
खाहिइ । खाउ । धाइ, धाहिइ, धाउ । बहुलाधिकाराद्वर्तमाना-भविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भ-
वति । तेनेह न भवति । खादान्ति । धावन्ति । क्वचिन्न भवति, धावइ पुरश्चो ।

९००—सृजो रः । ८ । ४ । २२९ । सृजो धातोरन्त्यस्य रो भवति । निसिरइ । वो-
सिरइ । वोसिरामि ।

९०१—शकादीनां द्वित्वम् । ८ । ४ । २३० । शकादीनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति । शक्
सक्कइ । जिम, जिम्मइ । लग्, लग्गइ । मग्, मग्गइ । कुप्, कुप्पइ । नश्, नस्सइ । भट्, परि-
भट्टइ । लुट्, पलोट्टइ । तुट्, तुट्टइ । नट्, नट्टइ । सिव्, सिव्वइ इत्यादि ।

९०२—स्फुटि-चलेः । ८ । ४ । २३१ । अनयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति । फुट्टइ, फुड्डइ ।
चल्लइ, चलइ ।

९०३—प्रादेर्मीलेः । ८ । ४ । २३२ । प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति । प-
मिल्लइ, पमीलइ । निमिल्लइ, निमीलइ । संमिल्लइ, संमीलइ । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । प्रादे-
रिति किम् ? मीलइ ।

९०४—उवर्णस्यावः । ८ । ४ । २३३ । धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो भवति । ह्, तुङ् ।
निण्हवइ । ह् । निहवइ । ज्युङ् । चवइ । रु । रवइ । कु । कवइ । ध्रु । सवइ, पसवइ ।

९०५—ऋवर्णस्यारः । ८ । ४ । २३४ । धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य अरादेशो भवति ।
करइ । धरइ । भरइ । वरइ । सरइ । हरइ । तरइ । जरइ ।

९०६—वृषादीनामरिः । ८ । ४ । २३५ । वृष इत्येवंप्रकाराणां धातूनाम् ऋवर्णस्य
अरिः इत्यादेशो भवति । वृष्, वरिसइ । कृष्, करिसइ । मृष्, मरिसइ । हृष्, हरिसइ । येषा-

मरिरादेशो हृद्यते ते वृषादयः ।

६०७—रुषादीनां दीर्घः । ८ । ४ । २३६ । रुष इत्येवंप्रकाराणां धातूनां स्वरस्य दीर्घो भवति । रूसइ । तूसइ । सूसइ । दूमइ । पूसइ । सीसइ इत्यादि ।

६०८—युवर्णस्य गुणः । ८ । ४ । २३७ । धातोरिवर्णस्योवर्णस्य च किङ्कत्यपि गुणो भवति । जेऊण । नेऊण । नेइ । नेन्ति । उड्डेइ । उड्डेन्ति । मोत्तूण । सोऊण । क्विन्न भवति । नीश्चो । उड्डीणो ।

६०९—स्वराणां स्वराः । ८ । ४ । २३८ । धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति । ह्वइ, हिवइ । चिणइ, चुणइ । सद्दृणं, सद्दृहाणं । धावइ, ध्रुवइ । रुवइ, रोवइ । क्विन्नित्यम् । देइ । लेइ । विहेइ । नासइ । आर्षे वेमि ।

६१०—व्यञ्जनादन्ते । ८ । ४ । २३९ । व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते अकारो भवति । भमइ । हसइ । कुणइ । चुम्बइ । भणइ । उवसमइ । पावइ । सिञ्चइ । रुन्धइ । मुसइ । ह-रइ । करइ । शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति ।

६११—स्वरादनतो वा । ८ । ४ । २४० । अकारान्तवजितात् स्वरान्ताद्धातोरन्ते अकारागमो वा भवति । पाइ, पाअइ । धाइ, धाअइ । जाइ, जाअइ । भाइ, भाअइ । जम्भाइ, जम्भाअइ । उक्वाइ, उक्वाअइ । मिलाइ, मिलाअइ । विक्केइ, विक्केअइ । होऊण, होअऊण । अन्त इति किम् ? चिहच्छइ । दुगुच्छइ ।

६१२—चि-जि-श्रु-हु-स्तु-लू-पू-धूणां णो ह्रस्वश्च । ८ । ४ । २४१ । च्यादीनां धातूनामन्ते एकारागमो भवति एषां स्वरस्य च ह्रस्वो भवति । चि, चिणइ । जि, जिणइ । श्रु, सु-णइ । हु, हुणइ । स्तु, शुणइ । लू, लुणइ । पू, पुणइ । धूण, धुणइ । बहुलाधिकारात् क्विद् विकल्पः । उच्चिणइ, उच्चेइ । जेऊण, जिणिऊण । जयइ, जिणइ । सोऊण, सुणिऊण ।

★ अथ छास्वादेशविधिः (ग) ★

पूर्व-प्रकरणा-सुत्यमेवाऽश्चापि धातूनामादेशविधिः निरूप्यते—

८५१—संदिशति । सम्पूर्वकः दिशधातुः सन्देशे । सन्दिश् + तिक् । ८५१ सू० सन्दिशधातोः विकल्पेन अण्पाह इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे अण्पाहइ आदेशाभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे संदिसइ इति भवति ।

८५२—पश्यति । दृश्-दृश् दर्शने । दृश् + तिक् । ८५२ सू० दृश्धातोः स्थाने निअच्छ इत्यादयः पृच्छदशादेशाः, ६२८ सू० तिव इचादेशे निअच्छइ, पैच्छइ, अवयच्छइ, अवयज्भइ, वज्जइ, स-क्ववइ, वेववइ, ओअक्वइ, अवक्वइ, अवअक्वइ, पुलोअइ, पुलअइ, निअइ, अवआसइ, पासइ इति भवति । पुलोअ, पुलअ इत्यत्र ६४७ सू० अकारस्य स्थाने एकारे पुलोएइ, पुलएइ एते रूपे भवतः । निउक्काअइ इति हु । निउक्काअइ प्रयोगोऽयं नि-उपसर्गपूर्वकस्य ध्य-धातोः ९११ सूत्रेण अकारागमे कृते

सति सम्पद्यते, प्रस्तुतसूत्रेणात्र न किमपि कार्यं कृतम् । साधनिका त्विस्थम्—निध्यायति । निपूर्वकः ध्यं-धातुः विशिष्टचिन्तने । निध्यं + तिव् । संस्कृतनियमेन निध्या + तिव् इति जाते, ६७७ सू० घ्याघातोः स्थाने भा इत्यादेशे, ३६० सू० झकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वझकारस्य जकारे, ९११ सू० अकारागमे, तिव इच्चादेशे निज्झाअइ इति भवति ।

८५३—स्पृशति । स्पृश्-धातुः स्पर्शे । स्पृश् + तिव् । ८५३ सू० स्पृशेः स्थाने फास, फंस, फरिस, छिव, छिह, आलुङ्ख, आलिह इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे, फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिवइ, छिहइ, आलुङ्खइ, आलिहइ इति सिद्धम् ।

८५४—प्रविशति । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश् + तिव् । ८५४ सू० प्रविशधातोः विकल्पेन रिअ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे रिअइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे षविसइ इति भवति ।

८५५—प्रमुशति । प्रपूर्वकः मृश्-धातुः स्पर्शने । प्रमृश् + तिव् । ८५५ सू० मृश्धातोः स्थाने मृस इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पन्हुसइ इति भवति । प्रमुशति । प्रपूर्वकः मुष्-धातुः चौर्ध्वे । प्रमुष् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण मुष्धातोः मृस इत्यादेशे, पूर्ववदेव पन्हुसइ इति भवति ।

८५६—पिच्छति । पिष्-धातुः पिष्ये । पिष् + तिव् । ८५६ सू० पिष्धातोः विकल्पेन पिचह इत्यादयः षच्चादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे पिचहइ, पिरिणासइ, पिरिणज्जइ रोञ्चइ, चहुइ आदेशाभावे ९०९ सू० इकारस्य ईकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे पीसइ इति भवति ।

८५७—भषते । भष्-धातुः भर्त्सने । भष् + ते । ८५७ सू० भष्धातोः विकल्पेन भुक्क इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे भुक्कइ आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० घातोर्न्तेऽकारागमे भसइ इति भवति ।

८५८—कर्षति । कृष्-धातुः कर्षणे । कृष् + तिव् । ८५८ सू० कृष्धातोः विकल्पेन कड्ड इत्यादयः षच्चादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे कड्डइ, कड्ड इति पाठे तु कड्डइ, साअड्डइ, ताअड्ड इति पाठे तु साअड्डइ अञ्चइ, अणञ्चइ, अयञ्चइ, आइञ्चइ आदेशाभावे ९०६ सू० ऋकारस्य अरि इत्यादेशे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० घातोर्न्तेऽकारागमे करिसइ इति भवति ।

८५९—असि कोशात् कर्षति इत्यर्थे ८५९ सू० कृष्धातोः स्थाने अक्खोड इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अक्खोडइ ६४७ सू० अकारस्य एकारे अक्खोडेइ इति सिद्धम् ।

८६०—गवेषयति । गवेष्-धातुः गवेषणायाम् । गवेष् + तिव् । ८६० सू० गवेषधातोः विकल्पेन दुण्डुल इत्यादयः चत्वार आदेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे दुण्डुलइ, उण्डीलइ, गमेसइ, घतइ आदेशाभावे २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे गवेसइ इति भवति ।

८६१—शिलष्यति । शिल्ष्-धातुः श्लेषे । शिल्ष् + तिव् । ८६१ सू० शिल्ष्धातोः विकल्पेन सामभ्ग इत्यादयश्चय आदेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे सामभ्गइ, अवयासइ, परिअस्तइ, परिअत्त इति पाठे तु परिअसइ, आदेशाभावे ३७७ सू० लकारात् पूर्वे इकारस्य विकरणी, २६० सू० षकारस्य षकारस्य च सकारे, ९०८ सू० द्वितीयस्य इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारागमे शिलेसइ इति भवति ।

८६२—अक्षते । अक्ष्-धातुः अक्षणे । अक्ष् + ते । ८६२ सू० अक्षधातोः विकल्पेन चोप्पड इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे चोप्पडइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे अक्खइ इति भवति ।

८६३—काक्षते । काक्ष् काक्षायाम् । काक्ष् + ते । ८६३ सू० काक्षधातोः विकल्पेन आह इत्या-
दय अष्टादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे आहइ, अहिलइ, अहिलइ, अहिलइ, अहिलइ, अहिलइ, अहिलइ,
सिहइ, विसुम्पइ आदेशाभावे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६३ सू० खकारस्य द्वित्वनिषेधे, ३० सू० अनु-
स्वारस्य वर्गान्त्ये, ८४ सू० आकारस्य अकारे कङ्कइ इति भवति ।

८६४—प्रतीक्षते । प्रति-पूर्वकः ईक्ष्धातुः प्रतीक्षायाम् । प्रतीक्ष् + ते । ८६४ सू० प्रतीक्षधातोः
विकल्पेन सामय इत्याद्यादेशास्त्रयः, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे सामयइ, विहीरइ, विरमालइ आ-
देशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० ईकारस्य इकारे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, २७४ सू० क्षस्य
खकारे पङ्क्तिष्वङ् उपयुक्त—कङ्कइ-वत् साध्यं रूपमिदम् ।

८६५—तक्षते । तक्ष् तक्षणे । तक्ष् + ते । ८६५ सू० तक्षधातोः स्थाने तच्छ, चच्छ, रम्प, रम्फ
इत्यादेशाः, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे तच्छइ, चच्छइ, रम्पइ, रम्फइ आदेशाभावे तक्कइ उ-
पयुक्तपङ्क्तिष्वङ्-वत्साध्यम् ।

८६६—विकसति । विपूर्वकः कस्धातुः विकासे । विकस् + तिव् । ८६६ सू० विकसेः विकल्पेन
कोआस, बोसट्ट इत्यादेशी, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे कोआसइ, बोसट्टइ आदेशाभावे १७७ सू० ककारस्य
लोपे, ९१० सू० अकारागमे विअसइ इति भवति ।

८६७—हसति । हस् हासे । हस् + तिव् । ८६७ सू० हस्धातोः विकल्पेन गुञ्ज इत्यादेशे, ६२८
सू० तिव् इच्चादेशे गुञ्जइ आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे हसइ प्रति भवति ।

८६८—स्रसते । स्रस् अवस्रसे । स्रस् + ते । ८६८ सू० स्रस्धातोः विकल्पेन ल्हस, डिम्भ इ-
त्यादेशी, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे ल्हसइ, डिम्भइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अ-
कारागमे स्रसइ इति भवति । परिस्त्रसते । परिपूर्वकः स्रस्धातुः परिस्त्रसने । परिस्त्रस् + ते । पूर्ववदेव
परिस्त्रसइ इति साध्यम् । सलिलवसनम् । सलिलयुक्तं वसन-वस्त्रम् । सलिलवसन + सि । २२८ सू०
नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सैमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सलिल-वसरां इति भवति ।

८६९—अस्यति । अस् त्रासे । अस् + तिव् । ८६९ सू० अस्धातोः विकल्पेन डर इत्यादयस्त्रय
आदेशाः, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे डरइ, डोञ्जइ, वञ्जइ आदेशाभावे ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९१०
सू० अकारागमे असइ इति भवति ।

८७०—न्यस्यति । निपूर्वकः अस्धातुः न्यासे । न्यस् + तिव् । ८७० सू० न्यस्धातोः स्थाने णिम,
णुम इत्यादेशी, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे णिमइ, णुमइ इति भवति ।

८७१—पर्यस्यति । परिपूर्वकः अस्धातुः परितः क्षेपे । पर्यस् + तिव् । ८७१ सू० पर्यस्धातोः
पलोट्ट, पल्लट्ट, पल्लट्ट इत्यादेशाः, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्लट्टइ इति भवति ।
पलोट्टइ इत्यत्र प्रयोगार्शनात् ८४ सू० ह्रस्वो न जातः ।

८७२—निःश्वसिति । निर्पूर्वकः श्वस्धातुः निःश्वासे-श्वासमोचने । निर्-श्वस् + तिव् । ८७२
सू० निर्श्वस्धातोः विकल्पेन भङ्क इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे भङ्कइ आदेशाभावे ११ सू०
रेफलोपे, ९३ सू० इकारस्य ईकारे, ३५० सू० तकारलीपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धा-
तोरन्तेऽकारागमे नीससइ इति भवति ।

८७३—उल्लसति । उत्पूर्वकः लस्धातुः उल्लासे-हर्षे । उल्लस् + तिव् । ८७३ सू० उल्लस्-
धातोः स्थाने विकल्पेन ऊसल इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे, ऊसलइ, ऊसुम्भइ, शि-

लसह, पुल्लभाह, गुञ्जोल्लह, ८४ सू० ओकारस्य उकारे गुञ्जुल्लह, आरोहह आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे ललसह इति भवति ।

८७४—भासते । भास्धातुः दीप्ती । भास् + ते । ८७४ सू० भास्धातोः विकल्पेन भिस इत्यादेशे, ६२८ सू० ले इत्यस्य इच्चादेशे भितह आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे भासह इति भवति ।

८७५ - प्रसति । प्रस् प्रासे । प्रस् + तिव् । ८७५ सू० प्रस्धातोः विकल्पेन विस इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे चिसह आदेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे गसह इति भवति ।

८७६—अवगाहते । अवपूर्वकः गाह् धातुः अवगाहे, अधिकाभ्यासे, जलप्रवेशे वा । अवगाह् + ते । १७२ सू० अव इत्युपसर्गस्य ओकारे, ८७६ सू० गाह् धातोः विकल्पेन ब्राह इत्यादेशे, ६२८ सू० ले इत्यस्य इच्चादेशे ओवाहह आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे ओगाहह इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

८७७—आरोहयति । आङ्-पूर्वकः रह् धातुः आरोहणे । आरुह् + तिव् । ८७७ सू० आरुह्-धातोः विकल्पेन चड, बलग्ग इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे चडह, बलग्गह आदेशाभावे ९१० सू० अकारागमे आरुहह इति भवति ।

८७८—मुह्यति । मुह् धातुः मूर्च्छायाम् । मुह् + तिव् । ८७८ सू० मुह् धातोः स्थाने विकल्पेन गुम्म, गुम्मह इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गुम्मह, गुम्महह आदेशाभावे ८८८ सू० हकारस्य भ्क् इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे मुञ्जह इति भवति ।

८७९—दहति । दह् दाहे । दह् + तिव् । ८७९ सू० दह् धातोः विकल्पेन अहिऊल, आलुङ्ग इत्यादेशौ, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अहिऊलह, आलुङ्गह आदेशाभावे २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१० सू० अकारागमे बहह इति भवति ।

८८०—ग्रह्णाति । ग्रह् उपादाने । ग्रह् + तिव् । ८८० सू० ग्रह्-धातोः बल इत्यादयः षडादेशाः, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे बलह, गेण्हह, हरह, पङ्गह, निरवारह, ग्रह्णच्युअह इति भवति ।

८८१—गृहीत्वा । ग्रह् धातुः उपादाने-ग्रहणे । ग्रह् + क्त्वा । ८८१ सू० ग्रह् धातोः घेत् इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे घेतूण तुप्राण इत्यादेशे तु घेतुप्राण इति भवति । क्वचित् भवति । बाहुल्येन कस्मिंश्चित् स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—गृहीत्वा । ग्रह् + क्त्वा । बहुलाधिकारादत्र प्रस्तुतसूत्रस्थाप्रवृत्तौ ८८० सू० ग्रह् धातोः गेण्ह इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने प्रकारे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे गेण्हिअ इति भवति । ग्रहीतुम् । ग्रह् + तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रह्-धातोः घेत् इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे घेतु इति भवति । ग्रहीतव्यम् । ग्रह् + तव्य । प्रस्तुतसूत्रेण ग्रह् धातोः घेत् इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे घेतव्यं इति भवति ।

८८२—उक्त्वा । वच् व्यक्तायां वाचि । वच् + क्त्वा । ८८२ सू० वच् धातोः स्थाने वोत् इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः तूण इत्यादेशे वोत्तूण इति भवति । उक्त्तुम् । वच् + तुम् = वोत् + तुम् = वोत्तुम्, इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे वोत्तु इति भवति । उक्त्तव्यम् । वच् + तव्य । प्रस्तुतसूत्रेण वच् धातोः वोत् इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे वोत्तव्यं इति भवति ।

८८३—रुदित्वा । रुद् रोदने । रुद् + क्त्वा । ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, ८८३ सू० दकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे रोत्तूण इति भवति । प्रयोगदर्शनादत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः ।

रोषितुम् । रुद् + तुम् । उकारस्य ओकारे, ङकारस्य तकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे रोत्सु इति भवति ।
 रोषितव्यम् । रुद् + तव्य = रोषितव्य । सिप्रत्यये, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू०
 सेर्मकारे, मकारानुस्वारे रोषितव्य इति भवति । भुक्त्वा । भुज् भोजने । भुज् + क्त्वा । उकारस्य ओकारे,
 प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्त्वः लृण इत्यादेशे भोत्सुण इति भवति । भोक्तुम् । भुज् +
 तुम् = भोक्तुम्, मकारानुस्वारे भोत्सु, भोक्तव्यम् । भुज् + तव्य = भोक्तव्यं रोषितव्यं-वत् साध्यम् । एवमेव
 भुक्त्वा—मुच् + क्त्वा । ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य तकारे, क्त्वः लृण इत्यादेशे
 भोत्सुण, भोक्तुम् । मुच् + तुम् = भोत्सु, भोक्तव्यम् । मुच् + तव्य = भोक्तव्यं इति साध्यम् ।

८८४—दृष्टुम् । दृश् दर्शने । दृश् + क्त्वा । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ४१७ सू० क्त्वः लृण
 इत्यादेशे, ८८४ सू० तकारेण सह ङकारस्य कृ इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १० सू० स्वर-
 स्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये—वदृष्टुम् इति भवति । दृष्टुम् । दृश् + तुम् । पूर्ववदेव ददृष्टुम् इति
 जाते, २३ सू० मकारानुस्वारे ददृष्टुं इति भवति । दृष्टव्यम् । दृश् + तव्य = ददृष्टव्य । सिप्रत्यये, ३४९
 सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, मकारानुस्वारे ददृष्टव्यं इति भवति ।

८८५—अकार्षीत्, अकरोत् अकार । कुक्त् (क्) करणे । कृ + दि, कृ + दिव्, कृ + णव् । ८८५
 सू० ऋकारस्य आकारे, ६५१ सू० भूतार्थक-प्रत्ययानां हीम इत्यादेशे काहीश्च इति भवति । रूपमिदम्—
 अकार्षीत्, अकरोत्, अकार इत्येतेषां त्रयाणां रूपाणामेव बोधकं ज्ञेयम् । करिष्यति, कर्ता । कृ + स्यति, कृ +
 ता = काहिह प्रक्रिया ६५५ सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा = काळण प्रक्रिया ६४६ सूत्रे ज्ञेया । कर्तुम् । कृ + तुम् ।
 प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य आकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे काडं इति भवति ।
 कर्तव्यम् । कृ + तव्य = का + तव्य + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ३४९ सू० य-
 कारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कायव्यं इति सिद्धम् ।

८८६—गच्छति । गम् गतौ । गम् + तिक् । ८८६ सू० मकारस्य छ इत्यादेशे, ३६० सू० छ-
 कारद्वित्वे, ३६१ पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे गच्छति इति भवति । गच्छति । इषु इ-
 च्छायाम् । इषु + तिक् । प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य छकारे, पूर्ववदेव गच्छति इति सिद्धम् । यच्छति । यम्
 उपरमे । २४५ सू० यकारस्य जकारे, मकारस्य छकारे, पूर्ववदेव यच्छति इति सिद्धम् । आस्ते । आस्
 उपवेशने । सकारस्य छ इत्यादेशे, छकारद्वित्वे, पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव
 गच्छति इति भवति ।

८८७—छिनत्ति । छिद् छेदने । छिद् + तिक् । ८८७ सू० ङकारस्य न्द इत्यादेशे, ६२८ सू०
 तिव इत्यादेशे छिनत्ति इति भवति । भिनत्ति । भिद् भेदने । भिद् + तिक् । पूर्ववदेव भिनत्ति इति भवति ।

८८८—गुह्यते । गुह्वातुः बोधने । गुह् + ते । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ८८८ सू० धकारस्य
 ऋक् इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्यादेशे गुह्यते इति भवति ।
 बोधते गुह्यते वा । गुह् बोधे । गुह् + ते । पूर्ववदेव गुह्यते इति भवति । गुह्यति । गुह् गाढ्ये । गुह् +
 तिक् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, पूर्ववदेव गुह्यते इति साध्यम् । गुह्यति । गुह्वातुः कोषे । गुह् +
 तिक् । ३५० सू० रेफलोपे, पूर्ववदेव गुह्यते । सेधति । सिध् गतौ । सिध् + तिक् = सिद्धति । नुह्यति ।
 मुह् मूर्च्छायाम् । मुह् + तिक् = मुह्यति इति पूर्ववदेव साध्यम् । अत्र हकारस्य ऋक् इत्यादेशो जा-
 तोऽन्यत्र तु धकारस्य ।

८८९—रुण्ति । रुध् (रुध्) निवारणे । रुध् + तिक् । ८८९ सू० धकारस्य न्व, ऋ, भू, भूक् इ-

त्यादेशः, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रुग्धइ, रुग्भइ, रुग्भइ इति भवति ।

८६०—सीवति । षट्(सद्)धातुः विवरण-गत्यवसादनेषु । सद्+तिव् । ८९० सू० ढकारस्य ढकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे सडइ इति भवति । पतति । पत् पतने । पत्+तिव् । प्रस्तुत-सूत्रेण तकारस्य ढकारे, पूर्ववदेव पडइ इति साध्यम् ।

८६१—कथति । कथ् कथने । कथ्+तिव् । ३५० सू० यकारलोपे, ८९१ सू० थकारस्य ढकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे *कठइ इति भवति । वर्धते । वृधु वर्धने । वृध्+ते । १२६ सू० ऋकारस्य ऋकारे, प्रस्तुतसूत्रेण घकारस्य ढकारे, ३६० सू० ढकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य ढकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे बडइ इति भवति । प्लवग-कलकलः । प्लवगाः-वानराः, तेषां कलकलः - कोलाहलः । प्लवगकलकल+सि । ३५० सू० लकारलोपे, १७७ सू० गकारस्य द्वितीय-ककारस्य च लोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ४९१ सू० सेर्डीः, इति परेऽन्त्यस्वरार्द्धलोपे पवय-कलयलो इति भवति । परिवर्धते—परिवर्द्धइ, इति वर्द्धइ-वत् साध्यम् । लावध्यम्—लायर्णं, प्रक्रिया १७७ सूत्रे ज्ञेया । बहुवचनम् । ८९१ सूत्रे "कथवर्धम्" इति बहुवचनग्रहणं वृध् छेदन-पूरणयोः इति कृतगुणस्य चुरादि-गणीयस्य, वृधु वर्धने इति भ्वादिगणीयस्य च धातोः अविशेषण-सामान्यरूपेण ग्रहण सूचयतीति भावः ।

८६२—वेष्टते । वेष्ट् वेष्टने । वेष्ट्+ते । ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ८९२ सू० टकारस्य ढकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वेडइ इति भवति । वेष्टथते । वेष्ट्+वत्+ते=वेड्+थ+ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव वेडिज्जइ इति भवति ।

८६३—संवेष्टते । सम्पूर्वकः वेष्ट्-धातुः सम्यग्वेष्टने । संवेष्ट्+ते । ३४८ सू० षकारलोपे, ९९३ सू० टकारस्य लल इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे संवेस्त्वइ इति भवति ।

८६४—उद्वेष्टते । उत्पूर्वकः वेष्ट्-धातुः उद्वेष्टने । उद्वेष्ट्+ते । ३४८ सू० ढकारलोपे, ३६० सू० यकारद्वित्वे, ३४८ सू० षकारलोपे, ८९४ सू० टकारस्य विकल्पेन लल इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उद्वेस्त्वइ आदेशाभावे ८९२ सू० टकारस्य ढकारे उद्वेडइ इति भवति ।

८६५—सर्वाङ्गस्वेदिश्याः । सर्वाणि अङ्गानि सर्वाङ्गानि, तेषु स्वेदित्री-स्वेदनशीला, तस्याः । सर्वाङ्ग-स्वेदित्री+ङ्स् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० आकारस्य अकारे, (त्रिष्विदा (ष्विद्) स्नेहमौचने, स्वेदनशीला इत्यर्थे तुन्प्रत्यये, ष्विद्+त् इति जाते, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे) ८९५ सू० ढकारस्य ज्ज इत्यादेशे, ४१६ सू० तुन्प्रत्ययस्य हर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, ५२१ सू० डी (ई) प्रत्यये [सध्वङ्गसिज्जरी+ई], स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ङस्प्रत्यये, ५१८ सू० ङसः एकारे सध्वङ्गसिज्जरीए इति भवति । सम्पद्यते । सम्पूर्वकः पद्-धातुः सम्पादने । संपद्+ते । प्रस्तुतसूत्रेण ढकारस्य ज्जादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सम्पज्जइ इति भवति । एवमेव खिद्यते । खिद्-धातुः खेदे । खिद्+ते=खिज्जइ, इति साध्यम् । बहुवचनम् । प्रस्तुतसूत्रे "खिद्यम्" इति बहुवचनस्य ग्रहणं प्रयोगानुसारार्थम्, यत्र प्रयोगे 'ज्ज' इत्यादेशस्य आवश्यकता भवेत्-त्रैव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिविधेयेति भावः ।

८६६—व्रजति । व्रज् गतौ । व्रज्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ८९६ सू० जकारस्य च्च इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे व्रज्जइ इति भवति । नृत्यति । नृत् नर्तने । नृत्+तिव् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ८९६ सू० तकारस्य च्च इत्यादेशे, पूर्ववदेव नच्चइ इति भवति । नन्वते । मदि(मद्)ध तुः

*प्रयोगदर्शनादत्र ३६० सूत्रेण ढकारस्य द्वित्वं नाऽभूत् ।

स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु । मद् + ति । पूर्ववदेव मच्चङ् इत्यत्र ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशो जातः ।

८६७—रोदिति । रुद् रोदने । रुद् + तिक् । ८६७ सू० दकारस्य वकारे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे रुवङ् ९०९ सू० उकारस्य ओकारे रोवङ् इति भवति । नमति । नम् नमने । नम् + तिक् । प्रस्तुतसूत्रेण मकारस्य वकारे नवङ् २२९ सू० नकारस्य णकारे णवङ् इति साध्यम् ।

८६८—उद्विजति । उत्पूर्वकः विज्धातुः उद्वेगे । उद्विज् + तिक् । ३४८ दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे उद्विवङ् इति सिद्धम् । उद्वेगः । उद्विज् + ध्र (अ) = उद्विव् + ध्र । ९०९ सू० इकारस्य एकारे, सिप्रत्यये, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे उद्वेवो इति भवति ।

८६९—खादति । खाद् खादने । खाद् + तिक् । ८९९ सू० दकारलोपे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे खाङ् ९११ सू० अकारागमे खावङ् इति भवति । खाषिष्यति । खाद् + स्यति = खा + स्यति । ६५५ सू० अत्यथस्यादौ हि-प्रयोगे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इच्चादेशे खाहिङ् इति भवति । खावतु । खाद् + तुक् = खा + तुक् । ६६२ सू० तुक्ः दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे खाड इति भवति । धावति । धाव् + धावने । धाव् + तिक् = प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य लोपे धाड इति पूर्ववदेव साध्यम् । धाषिष्यति । धाव् + स्यति । पूर्ववदेव—धाहिङ् इति भवति । धावतु । धाव् + तुक् । पूर्ववदेव धाड इति भवति । बहुलाधिकारात् । ८९९ सूत्रे बहुलम् । ८।१।२। इत्यस्य सूत्रस्थानुवृत्तिरायाति तेन वर्तमाना (लट्), भविष्यद् (लृट्, लुट्) विधिः (लोट्, विधिलिङ्) एतेषामेकवचने एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते न तु बहुवचनेऽपि । यथा—खावन्ति । खाद् + षन्ति । ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० प्रन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे खावन्ति इति भवति । एवमेव धावन्ति । धाव् + षन्ति = धावन्ति इति साध्यम् । अत्र बाहुल्यात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । षवन्ति भवति । बहुलाधिकारात् कस्मिंश्चित् स्थले एकवचनेऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—धावति । धाव् + तिक् । बाहुल्येव प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ९१० सू० अकारागमे, पूर्ववदेव धावङ् इति भवति । पुरतः । अव्ययपदमिदम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे पुरओ इति भवति ।

९००—निसृजति । निपूर्वकः सृज्धातुः निसर्गो । निसृज् + तिक् । १२८ ऋकारस्य इकारे, ९०० सू० जकारस्य रेफादेशे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे निसिरङ् इति भवति । व्युत्सृजति । वि-उत्-पूर्वकः सृज्धातुः व्युत्सर्गो । व्युत्सृज् + तिक् । ३४९ सू० यकारलोपे, ९०९ सू० उकारस्य ओकारे, ११ सू० तकारलोपे, ऋकारस्य इकारे, जवारस्य रेफादेशे, पूर्ववदेव नोसिरङ् इति भवति । व्युत्सृजामि । व्युत्सृज् + मिव् = नोसिर + मिव् । ६४३ सू० अकारस्य आकारे, ६३० सू० मिवः स्थाने मि इत्यादेशे नोसिरामि इति भवति ।

९०१—शक्नोति । शक्धातुः सामर्थ्ये । शक् + तिक् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०१ सू० ककारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे सक्कङ् इति सिद्धम् । जेमति । जिम् भोजने । जिम् + तिक् । प्रस्तुतसूत्रेण ङकारस्य द्वित्वे, जिम्मङ् । लगति । लग् लगने । लग् + तिक् = सभाङ् । मगति । मग् मत्तौ । मग् + तिक् = मग्गङ् । कुप्यति । कुप् कोपे । कुप् + तिक् = कुप्पङ् । मश्यति । नश् नाशे । नश् + तिक् । २६० सू० शकारस्य सकारे नस्सङ् इति भवति । पर्यटति । परिपूर्वकः घट्धातुः पर्यटने । परिघट् + तिक् । ६ सू० यण्-सन्धिनिषेधे, प्रस्तुतसूत्रेण टकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव परिघट्टङ् इति भवति । प्रलुटति । प्रपूर्वकः लुट्-धातुः संश्लेषणे । प्रलुट् + तिक् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०९

सू० उकारस्य ओकारे, पूर्ववदेव टकारद्वित्वे पलोद्दृष्ट प्रयोगदर्शनात् ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, तुद्व-
यति । तुद् वोटने । तुद् + तिव् = तुद्वइ । नटति । नट् + नटने । नट् + तिव् = नट्वइ । लीष्यति । सिव् तन्तु-
सन्ताने । सिव् + तिव् = सिव्वइ इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण टकारस्य वकारस्य च द्वित्वं जातम् ।

६०२—स्फुटति । स्फुट् विकासे । स्फुट् + तिव् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारस्य
विकल्पेन द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे फुड्वइ द्वित्वाभावे—१९५ सू० टकार-
स्य डकारे, अकारागमे, पूर्ववदेव फुड्वइ इति भवति । चलति । चल् चलने । चल् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण
लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे चल्लइ द्वित्वाभावे चल्लइ इति भवति ।

६०३—प्रावेरिति । प्र, परा, अप, सम् इत्यादयः उपसर्गाः । प्र आदिर्यस्य सः प्रादिः, तस्येति
भावः । प्रमीलति । प्रपूर्वकः मील्धातुः प्रकृष्टनिमेषणे-अतिसंकोचे । प्रमील् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे,
९०३ सू० लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, ६२८
सू० तिव् इच्चादेशे पमिल्लइ द्वित्वाभावे पमीलइ इति भवति । निमीलति । निपूर्वकः मील्धातुः निमेषणे-
नेत्रसंकोचे । निमील् + तिव् । पूर्ववदेव लकारस्य द्वित्वे—निमिल्लइ द्वित्वाभावे निमीलइ इति भवति ।
समीलति । सम्पूर्वकः मील्धातुः सम्मेलने-संयोगे । समील् + तिव् । पूर्ववदेव समिल्लइ, समीलइ इति
भवति । उन्मीलति । उत्पूर्वकः मील्धातुः उन्मीलने । उद्मील् + तिव् । ३४८ सू० टकारलोपे, ३६०
सू० मकारस्य द्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण लकारस्य वैकल्पिके द्वित्वे, पूर्ववदेव उन्मिल्लइ, उन्मीलइ इति भ-
वति । प्रावेरिति किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण प्रादेः परस्यैव मील्धातोः लकारस्य द्वित्वं जायते, नान्यथा ।
यथा—मीलति । मील् निमेषणे । मील् + तिव् । प्रादीनामुपसर्गाणामभावात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ,
९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, पूर्ववदेव मीलइ इति भवति ।

६०४—ह्नुइ । ह्नुइ-घातोरुदाहरणं प्रदीयते । यथा—निह्नुते । निपूर्वकः ह्नुधातुः उक्ता-
स्वीकारे । निह्नु + ते । ३४६ सू० ह्नुस्य ण्ह इच्चादेशे, ९०४ सू० उकारस्य स्थाने अथ इत्यादेशे,
६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे निह्ववइ इति भवति । निजुहोति । निपूर्वकः हुधातुः नितरां दानादा-
नयोः । निहु + तिव् = निह्वइ इति निह्ववइ-वत्-शाध्यम् । क्वथते । च्युइ (च्यु) गतौ । च्यु + ते । ३४९
सू० यकार-लोपे, पूर्ववदेव क्वइ इति भवति । एवमेव रोति । रु शब्दे । रु + तिव् = रवइ । कीति । कु-
धातुः शब्दे । कु + तिव् = कवइ । सुवति । ष् प्रेरणे । ष् + तिव् । २६० सू० षकारस्य सकारे सवइ ।
प्रसुवति । प्रपूर्वकः षुधातुः प्रसवने । प्रष् + तिव् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, षकारस्य सकारे पूर्ववदेव
रसुवइ इति भवति ।

६०५—करोति । इकृञ् (कृ) करणे । कृ + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इच्चादेशे, ६२८
सू० तिव् इच्चादेशे करइ इति भवति । धरति । धृञ्-धृ धारणे । धृ + तिव् । पूर्ववदेव धरइ इति साध्यम् ।
एवमेव अरयते । मृञ्-मृ प्राणत्यागे । मृ + ते = मरइ अत्र ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशो जातः । वृणोति ।
वृञ् वरणे । वृ + तिव् = वरइ । सरति । सृ सरणे । सृ + तिव् = सरइ । हरति । हृञ् हरणे । हृ + तिव् =
हरइ । तरति । तृ तरणे । तृ + तिव् = तरइ । जीर्षति । जृ + तिव् = जरइ इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

६०६—वर्षति । वृष् वर्षणे । वृष् + तिव् । इत्यत्र ९०६ सू० ऋकारस्य अरि इच्चादेशे, २६०
सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव् इच्चादेशे वरिसइ इति भवति । कर्षति ।
कृष् कर्षणे । कृष् + तिव् । पूर्ववदेव करिसइ इति भवति । एवमेव मृषति । मृष् मर्षणे । मृष् + तिव् =
मरिसइ । हृष्यति । हृष् हर्षणे । हृष् + तिव् = हरिसइ इति पूर्ववदेव साध्यम् । येषामरिरादेशो ह्रस्यते ।

येषां धातूनामृकारस्य अरि इत्यादेशो दृश्यते ते सर्वे धातवः वृषादयोऽवगन्तव्याः ।

६०७ - रुष्यति । रुष् रोषे । रुष् + तिव । ९०७ सू० स्वरस्य (उकारस्य) दीर्घे, २६० सू० धकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे रुसइ इति भवति । तुष्यति । तुष् तोषे । तुष् + तिव् । पूर्ववदेव तूसइ इति साध्यम् । एवमेव—शुष्यति । शुष् शोषणे । शुष् + तिव् = सूसइ । तुष्यति । दुष् दोषे । दुष् + तिव् = दूसइ । पुष्यति । पुष् पोषे । पुष् + तिव् = पूसइ । शेषति । क्षिष् अवशेषे, हिंसायां वा । क्षिष् + तिव् = सीसइ इति साध्यम् ।

६०८—जित्वा । जिधातुः जये । जि + क्त्वा । ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ४१७ सू० क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे जेऊण इति भवति । नीत्वा । नीञ् प्रापणे । नी + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव नेऊण इति साध्यम् । एवमेव नयति । नी + तिव् = ने + तिव् । ६२८ सू० तिव इचादेशे नेइ, एवमेव नयन्ति । नी + अन्ति = ने + अन्ति । ६३१ सू० अन्तेः न्ति इत्यादेशे नेन्ति इति भवति । उड्डीयते । उत्पूर्वकः डीङ्धातुः विहायसा गतौ । उत्डी + ते । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० डकारद्विस्वे, ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे उड्डीइ एवमेव उड्डीयन्ते । उड्डी + अन्ते, ईकारस्य एकारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे उड्डीन्ति इति भवति । मुक्त्वा । मुच् मोचने । मुच् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण उकारस्य ओकारे, ८८३ सू० चकारस्य तकारे, ४१७ सू० क्तवः तूण इत्यादेशे मौसूण इति भवति । श्रुत्वा । श्रुधातुः श्रवणे । श्रु + क्त्वा । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, उकारस्य ओकारे, क्तवः स्थाने तूण इत्यादेशे, तकारलोपे सोऊण इति भवति । ष्यञ्चिन्न भवति । बहुलाधिकारात् कस्मिञ्चित् स्थले प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जायते । यथा—नीतः । नी + क्त-त । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्थाप्रवृत्ती सिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽत्यस्वरादेलेपि नीओ इति भवति । उड्डीनः । उड्डीन + सि । २२८ सू० तकारस्य णकारे, पूर्ववदेव उड्डीसो इति भवति । अत्रापि बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६०९—भबति । भू सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः ह्व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे ह्वइ ९०९ सू० बाहुल्येन अकारस्य इकारे हिक्इ इति भवति । चिनोति । चिञ् चयणे । चि + तिव् । ९०९ सू० इकारस्य वैकल्पिके उकारे, ९१२ सू० णकारस्यागमे, पूर्ववदेव चुणइ, चिणइ इति भवति । श्रद्धानम् । अत्पूर्वकः डुधाञ् (घा) धातुः श्रद्धाने । अत्धा + आनश् । संस्कृतनियमेन श्रद्धान + सि इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सहहारां ९०९ सू० बाहुल्येन आकारस्य अकारे सहहारां इति भवति । षावति । षाव् शीघ्रगती । षाव् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे षावइ प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य उकारे शुवइ इति भवति । रोषति । रुद् अश्रुविमोचने । रुद् + तिव् । ८९७ सू० इकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे पूर्ववदेव रुवइ प्रस्तुतसूत्रेण उकारस्य ओकारे रोवइ इति भवति । ष्यञ्चिन्नित्यम् । बहुलाधिकारात् क्वचित् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्नित्या जायते । यथा—दा-यति । डुदाञ्-दा दाने । दा + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य नित्ये एकारे, पूर्ववदेव तिव इचादेशे देइ इति भवति । लाति । ला आदाने । ला + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य नित्ये एकारे, पूर्ववदेव लेइ इति भवति । एवमेव जिजहासि । विपूर्वकः हाधातुः विशिष्टत्यागे । विहा + तिव् । आकारस्य नित्ये एकारे जिहेइ इति भवति । नश्यति । नश् + तिव् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, आदिमस्य अकारस्य नित्ये आकारे नासइ इति भवति । आर्षं नेमि । आर्षप्राकृते ऋषीमि इत्यस्य क्रिया-

पदस्य वेमि इति रूपं भवति । साधनिका त्वित्थम्-ङ्ङ् व्यस्तार्या वाचि । ब्रू + भिच् । ३५० सू० रेफलोपे, घाषत्वाद् ऊकारस्य एकारे, ६३० सू० भिवः स्थाने भि इत्यादेशे वेमि इति सिद्धम् ।

६१०—अमति । अमु अमसो । अम् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्वादेशे अमइ इति भवति । हसति । हस् हासे । हस् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण अकारागमे, पूर्ववदेव हसइ । करोति । कुञ्ज् (कृ) करणे । कृ + तिव् । ७३६ सू० कृधातोः वैकल्पिके कुण इत्यादेशे, अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये कुणइ इति भवति । एवमेव चुम्बति । चुम्ब् चुम्बते । चुम्ब् + तिव् = चुम्बइ, भणति । भण् भणने । भण् + तिव् = भणइ, उपशाम्यति । उपपूर्वकः सम्घातुः उपशान्ती । उपशाम् + तिव् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे उवसमइ इति भवति । प्राप्नोति । प्रपूर्वकः आप्लृ (आप्) घातुः प्राप्ती । प्राप् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २३१ सू० द्वितीय—पकारस्य वकारे पावइ । सिञ्चति । सिञ्च् सिञ्चने । सिञ्च् + तिव् = सिञ्चइ, रमति । रविर्-रष्-आवरणे । रष् + तिव् । ८८९ सू० धकारस्य न्ध इत्यादेशे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये रन्धइ, मुष्णाति । मुष् मोषणे-अपहरणे । मुष् + तिव् । २६० सू० पकारस्य सकारे मुसइ, हरति । हृञ् हरणे । हृ + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारागमे, स्वरस्य लोपे, हरइ, करोति । कृ + तिव् । ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अकारागमे, स्वरस्य लोपे करइ इति भवति । शबादीनां च प्रायः । संस्कृतव्याकरणे यथा भ्वादिगणे शष्प्रत्ययः, अदादिगणे ङ्लुकप्रत्ययः, एवमेवान्यगणेषु अन्ये प्रत्ययाः क्रियन्ते तथा प्राकृतभाषायां तत्तद्-गणेषु तेषां शबादीनां प्रयोगः प्रायो न भवतीति भावः ।

६११—पाति । पा रक्षणे । पा + तिव् । ९११ सू० वैकल्पिकेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्वादेशे पाअइ, पाइ इति भवति । ष्णाति । ष्णाञ् (धा) धातुः धारणे । धा + तिव् । पूर्ववदेव—षाअइ, पाइ इति साध्यम् । एवमेव षाति । षा प्रापणे । षा + तिव् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, जाअइ, जाइ, ध्यायति । ध्ये चिस्तायास् । ध्ये + तिव् । ६७७ सू० ध्येधातोः भा इत्यादेशे भाअइ, भाइ, जृम्बते । जृम्भ् जृम्भायाम् । जृम्भ् + ते । ८२८ सू० जृम्भधातोः जम्भा इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्वादेशे जम्भाअइ, जम्भाइ, उव्वाति । उत्पूर्वकः वा-धातुः ऊर्ध्वगतौ । उद्वा + तिव् । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे उव्वाअइ, उव्वाइ इति भवति । म्लायति । म्ले म्लाने । संस्कृतनियमेन म्ला + तिव् इति जाते ३७७ सू० लकारात् पूर्वं इकारागमे मिलाअइ, मिलाइ इति भवति । विक्रीणाति । विपूर्वकः कुधातुः द्रव्यविनिमये । विकृ + तिव् । ७२३ सू० विकृधातोः क्के इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके अकारागमे विक्रैअइ, विक्रैइ इति भवति । भूषा । भू + क्त्वा । ७३१ सू० भूधातोः ह्री इत्यादेशे, ४१७ सू० क्त्वः लूण इत्यादेशे, १७७ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव अकारागमे ह्रीअऊण, ह्रीऊण इति भवति । अन्त इति किम् ? अकारान्त-व्रजित-स्वरान्तादेव धातोरकारागमो जायते, नान्यत्र । यथा चिकित्सति । चिकित्स् व्यधिप्रतिकारे । चिकित्स् + तिव् । १७७ सू० ककारलोपे, २९२ सू० त्सस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्थाप्रवृत्तौ, पूर्ववदेव चिइछइ इति भवति । जुगुप्सति । जुगुप्स् निश्वायाम् । जुगुप्स् + तिव् । ६७५ सू० जुगुप्धातोः दुगुच्छ इत्यादेशे, पूर्ववदेव जुगुच्छइ इति भवति । अत्रापि अकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६१२—चिनोति । चिञ् चयने । चि + तिव् । ९१२ सू० णकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्वादेशे

जिणइ इति भवति । जयति । जि जये । जि+तिव् । पूर्ववदेव जिणइ इति साध्यम् । एवमेव भ्रुणोति । भ्रु भ्रवने । भ्रु+तिव् । ३५० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे सुणइ इति भवति । जुहोति । हु दानाऽवनयोः । हु+तिव्=हुणइ, स्तौति । स्तु स्तवने । स्तु+तिव् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे धुणइ, सुनाति । लूञ् छेदने । लू+तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण णकारागमे, उकारस्य च उकारे लुणइ इति भवति । एवमेव पुनाति । पूञ् पवने । पू+तिव्=पुणइ, धुनोति । धूञ् कम्पने । धू+तिव्=धुणइ इति भवति । बहुलाधिकारात् । बहुलस्याधिकारात् कस्मिन्चित् स्थले साकारागमो विकल्पेन भवति । यथा—उच्चि-
नोति । उच्च्-धातुः उच्चि-धातुः उच्चि-धातुः । उच्चि-धातुः । ३४८ सू० लकारलोपे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, बाहुल्येन वैकल्पिके णकारागमे उच्चिणइ आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे उच्चेइ इति भवति । जिस्था । जि जये । जि+क्त्वा । ४१७ सू० क्तवः तूण इत्यादेशे, वैकल्पिके णकारागमे, ६४६ सू० अ-
कारस्य इकारे, १७७ सू० लकारलोपे जिशिऊण आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे जेऊण इति भवति । जयति । जि+तिव् । वैकल्पिके णकारागमे जिणइ आगमाभावे ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारागमे, संस्कृतव्याकरणेन भय-सम्भौ जयइ इति भवति । ध्रुस्था । भ्रु भ्रवणे । भ्रु+
क्त्वा । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, वैकल्पिके णकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इ-
कारे, क्तवः स्थाने तूणादेशे, पूर्ववदेव लकारलोपे सुणिऊण आगमाभावे ९०८ सू० उकारस्य ओकारे सो-
ऊण इति भवति ।

★ अधः ध्यातुओं को छोड़ने वाली आदेशाच्चिधि (ग) ★

सम् उपसर्ग पूर्वक दिशि आदि धातुओं के स्थान में अप्पाह आदि जो आदेश होते हैं, भव सूत्रकार उनका निर्देश करने लगे हैं—

८५१—सम् उपसर्ग पूर्वक दिशि धातु के स्थान में 'अप्पाह' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—संविशति=अप्पाहइ आदेश के अभाव में संविसइ (वह संदेश देता है) ऐसा रूप बनता है ।

८५२—दृशि (दृश्) धातु के स्थान में—१—निश्चच्छ, २—पेच्छ, ३—अवयच्छ, ४—अवयज्ज, ५—वज्ज, ६—सव्यव, ७—देख्ख, ८—ओअवख्ख, ९—अवख्ख, १०—अवअख्ख, ११—पुलोअ, १२—पुलएइ, १३—निअ, १४—अवआस और १५—पास ये १५ आदेश होते हैं । जैसे—पश्यति=निश्चच्छइ, पेच्छइ, अवयच्छइ, अवयज्जइ, वज्जइ, सव्यवइ, देख्खइ, ओअवख्खइ, अवख्खइ, अवअख्खइ, पुलोएइ, पुलएइ, निअइ, अवआसइ, पासइ (वह देखता है) यहां दृशि धातु के स्थान में निश्चच्छ आदि १५ आदेश किये गए हैं । वृत्तिकार फरमाते हैं कि निज्जाअइ (वह देखता है या निरोक्षण करता है) वह रूप तो निउपसर्ग पूर्वक ध्ये धातु [निध्यायति] से ९११ सूत्र से अकारान्त-वर्जित स्वरान्त धातु से अकार का आगम होने पर बन जाता है । प्रस्तुत सूत्र ने यहां पर कोई कार्य नहीं किया ।

८५३—स्पृश् धातु के स्थान में—१—फास, २—फंस, ३—फरिस, ४—छिब, ५—छिह, ६—आलुक्ख और ७—आलिह ये सात आदेश होते हैं । जैसे—स्पृशति=फासइ, फंसइ, फरिसइ, छिबइ, छिहइ, आलुक्खइ, आलिहइ (वह स्पर्श करता है) यहां पर स्पृश् धातु के स्थान में फास आदि सात आदेश किये गए हैं ।

८५४—प्र उपसर्गपूर्वक दिशि धातु के स्थान में 'रिअ' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—प्रविशति=रिअइ आदेश के अभावपक्ष में—पविसइ (वह प्रवेश करता है) यह रूप बनता है ।

८५५—प्र उपसर्ग से आगे यदि मृश् अथवा मुष् धातु हो तो उसके स्थान में 'मृहस' यह आ-

देश होता है। जैसे—प्रमुञ्चति अथवा प्रमुञ्चति=पम्हुसइ (वह स्पर्श करता है अथवा वह चोरी करता है) यहां मृच् अथवा मुच् धातु को म्हुस यह आदेश किया गया है।

८५६—पिपि धातु के स्थान में—१—पिपिह, २—गिरिणास, ३—गिरिणञ्ज, ४—रोञ्च और ५—चहु ये पांच आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—पिमष्टि=पिवहइ, गिरिणासइ, गिरिणञ्जइ, रोञ्चइ, चहुइ आदेशों के अभावपक्ष में—पीसइ (वह पीसता है) ऐसा रूप होता है।

८५७—भवि धातु के स्थान में भुक्क यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—भवते=भुक्कइ आदेश के अभावपक्ष में—भसइ (वह भौंकता है) ऐसा रूप बनता है।

८५८—कृषि धातु के स्थान में—१—कड्ड, २—साअड्ड, ३—अञ्च, ४—अणञ्च, ५—अञ्च और ६—आइञ्च ये ६ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—कर्वति=कड्डइ, साअड्डइ, अञ्चइ, अणञ्चइ, अयञ्चइ, आइञ्चइ आदेशों के अभावपक्ष में—करिसइ (वह कर्षण करता है, खींचता है) यह रूप बनता है।

८५९—असि-विषयक (तलवार को म्यान से खींचना, इस अर्थ के बोधक) कृषि धातु के स्थान में अक्खोड यह आदेश होता है। जैसे—असि कोशात् कर्वति=अक्खोडेइ (वह तलवार को म्यान से बाहिर खींचता है) यहां पर कृषि धातु को अक्खोड यह आदेश किया गया है।

८६०—गवेषि धातु के स्थान में—१—दुण्डुल, २—दण्डोल, ३—गमेस और ४—घत्त ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—गवेषयति=दुण्डुलइ, दण्डोलइ, गमेसइ, घत्तइ आदेशों के अभावपक्ष में—गवेसइ (यह गवेषणा करता है) यह रूप बन जाता है।

८६१—श्लिषि धातु के स्थान में—१—सामगा, २—अवयास और ३—परिअन्त ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—श्लिष्यति=सामगाइ, अवयासइ, परिअन्तइ आदेशों के अभाव में—श्लिसेसइ (वह आलिङ्गन करता है) यह रूप बनता है।

८६२—अक्षि धातु के स्थान में चोप्यइ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अक्षते=चोप्यइ आदेश के अभाव में—अक्खइ (वह चोपडता है) ऐसा रूप होता है।

८६३—काङ्क्षि धातु के स्थान में—१—आह, २—अहिलङ्ग, ३—अहिलङ्ग, ४—अञ्च, ५—अम्फ, ६—मह, ७—सिह और ८—विलुम्प ये आठ आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—काङ्क्षते=आहइ, अहिलङ्गइ, अहिलङ्गइ, अञ्चइ, अम्फइ, महइ, सिहइ, विलुम्पइ, आदेशों के अभावपक्ष में कङ्खइ (वह काङ्क्षा-इच्छा करता है) ऐसा रूप होता है।

८६४—प्रति उपसर्ग पूर्वक ईक्ष् धातु के स्थान में—१—सामय, २—विहीर और ३—विरमाल ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्रतीक्षते=सामयइ, विहीरइ, विरमालइ आदेशों के अभावपक्ष में—प्रतिवक्षइ (वह प्रतीक्षा करता है) ऐसा रूप होता है।

८६५—तक्षि धातु के स्थान में १—तच्छ, २—अच्छ, ३—रम्प और ४—रम्फ ये चार आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—तक्षते=तच्छइ, अच्छइ, रम्पइ, रम्फइ, आदेशों के अभावपक्ष में—तक्खइ (वह छीलता है) ऐसा रूप होता है।

८६६—वि उपसर्ग पूर्वक कसि धातु के स्थान में कोआस और कोसट्ट ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—विकसति=कोआसइ, कोसट्टइ, आदेशों के अभावपक्ष में—विअसइ (वह विकसित होता है) ऐसा रूप बनता है।

८६७—हसि धातु के स्थान में गुञ्ज यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—हसति = गुञ्जइ आदेश के अभावपक्ष में—हसइ (वह हंसता है) ऐसा रूप होता है।

८६८—खसि धातु के स्थान में ल्हस तथा डिम्भ ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—
१—खसते = ल्हसइ, डिम्भइ (वह गिर पड़ता है), २—परिखसते सलिल-वसनम् = परिल्हसइ सलिल-वसनं (सलिल-जल से युक्त (आर्द्र) वस्त्र सरकता है) आदेशों के अभावपक्ष में खसइ (वह खिसकता है) ऐसा रूप हो जाता है।

८६९—त्रसि धातु के स्थान में—१—डर, २—बोज्ज और ३—वज्ज ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—त्रस्यति = डरइ, बोज्जइ, वज्जइ आदेशों के अभावपक्ष में—तसइ (वह डरता है) यह रूप बनता है।

८७०—नि उपसर्ग पूर्वक अस् धातु के स्थान में णिम और गुम ये दो आदेश होते हैं। जैसे—न्यस्यति = णिमइ, गुमइ, (वह रखता है) यहां पर न्यस् के स्थान में णिम आदि आदेश किए गए हैं।

८७१—परि उपसर्ग पूर्वक अस् धातु के स्थान में—१—पलोट्ट, २—पल्लट्ट और ३—पल्हत्थ ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—पर्यस्यति = पलोट्टइ, पल्लट्टइ, पल्हत्थइ (वह विपरीत होता है) यहां पर्यस् के स्थान में पलोट्ट आदि आदेश किए गए हैं।

८७२—नि उपसर्ग स्वसि धातु के स्थान में 'भङ्ग' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—निःस्वसिति = भङ्गइ, आदेश के अभावपक्ष में नीससइ [वह निःश्वास (सांस का छोड़ना) लेता है] यह रूप बनता है।

८७३—उत् उपसर्गपूर्वक लसि धातु के स्थान में—१—ऊसल, २—ऊसुम्भ, ३—गिल्लस, ४—पुलभास, ५—गुञ्जोल्ल और ६—आरोअ ये छह आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—उत्स्यति = ऊसलइ, ऊसुम्भइ, गिल्लसइ, पुलभासइ, गुञ्जोल्लइ ८४ सूत्र से ह्रस्व (ओकार को उकार) हो जाने पर गुञ्जुल्लइ, आरोअइ आदेशों के अभावपक्ष में उल्लसइ (वह उल्लास, आनन्द को प्राप्त करता है) ऐसा रूप बनता है।

८७४—भासि धातु के स्थान में 'भिस' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—भासते = भिसइ आदेश के अभावपक्ष में भासइ (वह चमकता है) ऐसा रूप बनता है।

८७५—घसि धातु के स्थान में घिस यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—घसति = घिसइ आदेश के अभावपक्ष में गसइ (वह भक्षण करता है) यह रूप होता है।

८७६—अव उपसर्ग से परे ग्रहि धातु को 'वाह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—अव-वाहते = ओवाहइ आदेश के अभाव में ओगाहइ [वह अच्छी तरह पहण (हृदयङ्गम) करता है] ऐसा रूप होता है।

८७७—आड् (आ) उपसर्ग पूर्वक रहि धातु के स्थान में चड और वसग ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—आरोहति = चडइ, वसगइ आदेशों के अभावपक्ष में—आरहइ (वह चढ़ता है) ऐसा रूप बनता है।

८७८—मुहि धातु के स्थान में गुम्म और गुम्मड ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—मुह्यति = गुम्मइ, गुम्मडइ आदेशों के अभावपक्ष में—मुज्जइ (वह मोहित होता है) ऐसा रूप बनता है।

८७९—दहि धातु के स्थान में—अहिज्ज और आलुक्क ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—

बहति = ग्रहिजलइ, मालुहइ आदेशों के अभावपक्ष में—उहइ (वह जलाता है) यह रूप होता है।

८८०—ग्रहि धातु के स्थान में—१—बल, २—गेण्ह, ३—हर, ४—पङ्ग, ५—निहवार और ६—अहिपचुअ ये छह आदेश होते हैं। जैसे—गृह्णाति = बलइ, गेण्हइ, हरइ, पङ्गइ, निहवारइ, अहि-पचुअइ (वह ग्रहण करता है) यहां पर ग्रहि धातु को बल आदि आदेश किए गए हैं।

८८१—ग्रहि धातु से आगे यदि क्त्वा, तुम् और तव्य ये प्रत्यय पड़े हों तो उसे घेत् यह आदेश हो जाता है। जैसे—क्त्वा का उदाहरण—गृहीत्वा = घेतुण, घेतुयाण (ग्रहण करके) बहुलाधिकार के कारण कहीं पर क्त्वा प्रत्यय के परे होने पर भी ग्रहि धातु को घेत् यह आदेश नहीं होता। जैसे—गृहीत्वा = गेण्हिअ, यहां पर घेत् आदेश नहीं हुआ किन्तु ८८० सू० से ग्रहि धातु को 'गेण्ह' आदेश किया गया है। तुम्-प्रत्यय का उदाहरण—ग्रहीतुम् = घेतुं (ग्रहण करने को), तव्य का उदाहरण—ग्रहीतव्यम् = घेतव्वं (ग्रहण करना चाहिए) यहां पर क्त्वा आदि प्रत्ययों के परे रहने से ग्रहि धातु के स्थान में घेत् आदेश किया गया है।

८८२—यदि क्त्वा, तुम् और तव्य ये प्रत्यय परे हों तो वच् धातु के स्थान में 'वोत्' यह आदेश होता है। जैसे—१—उक्त्वा = वीत्तुण (कह कर), २—वक्तुम् = वोत्तुं (कहने के लिए), ३—वक्तव्यम् = वीत्तव्वं (कहना चाहिए) यहां पर वच् धातु को 'वोत्' यह आदेश किया गया है।

८८३—क्त्वा, तुम् और तव्य इन प्रत्ययों के परे रहने पर रुद्, भुज् और मुच् इन धातुओं के अन्तिम वर्ण को तकार हो जाता है। जैसे—१—रुदित्वा = रोत्तुण (रो करके), २—रोदितुम् = रोत्तुं (रोने को), ३—रोदितव्यम् = रोत्तव्वं (रोना चाहिए), ४—भुक्त्वा = भोत्तुण (खा कर), ५—भोक्तुम् = भोत्तुं (खाने के लिए), ६—भोक्तव्यम् = भोत्तव्वं (खाना चाहिए), ७—मुक्त्वा = मोत्तुण (छोड़ करके), ८—मुक्तुम् = मोत्तुं (छोड़ने के लिए), ९—मुक्तव्यम् = मोत्तव्वं (छोड़ना चाहिए) यहां पर क्त्वा आदि प्रत्ययों के परे रहने पर रुद् आदि धातुओं के अन्त्यवर्ण को तकारादेश किया गया है।

८८४—दृश् धातु के अन्तिम वर्ण को आगे पड़े प्रत्यय के तकार के साथ द्वित्व (जिसे दो बार कहा गया हो, द्वित्व) ठकारादेश होता है। जैसे—१—दृष्ट्वा = दृट्टुण (देखकर), २—दृष्टुम् = दृट्टुं (देखने को), ३—दृष्टव्यम् = दृट्टव्वं (देखना चाहिए) यहां पर प्रत्यय-स्थ तकार के साथ दृश् धातु के 'श्' को ट्ठ यह आदेश किया गया है।

८८५—यदि भूतकालीन (भूतकाल का बोधक), भविष्यत्कालीन (भविष्यत् काल का संसूचक) प्रत्यय तथा सूत्रोक्त चकार के कारण क्त्वा, तुम् तथा तव्य ये प्रत्यय आगे पड़े हों तो कृग् (कृ) धातु के अन्तिम वर्ण ऋकार को आकारादेश होता है। जैसे—१—अकार्षीत् (लुट्), अकरोत् (लृट्) अथवा चकार (लिट्) = काहीअ (उसने किया था), २—करिष्यति (लृट्) अथवा कर्ता (लुट्) = काहिइ (वह करेगा), क्त्वा प्रत्यय का उदाहरण—कृत्वा = काऋण (करके), तुम् का उदाहरण—कर्तुम् = काऋं (करने के लिए), तव्य का उदाहरण—कर्तव्यम् = कायव्वं (करना चाहिए) यहां पर कृ धातु के ऋकार को आकारादेश किया गया है।

८८६—गम्, इष्, यम् और आस् इन धातुओं के अन्त्य वर्ण के स्थान में 'छ' यह आदेश होता है। जैसे—१—गच्छति = गच्छइ (वह जाता है), २—इच्छति = इच्छइ (वह चाहता है), ३—यच्छति = जच्छइ (वह उपराम होता है), ४—आस्ते = अच्छइ (वह बैठता है) यहां पर गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को छ यह आदेश किया गया है।

८८७—छिदि और भिदि धातुओं अन्त्य के वर्ण को नकाराक्रान्त (नकार से युक्त) ढकार होता है। जैसे—१—छिनत्ति = छिन्दइ (वह छेदन करता है), २—भिनत्ति = भिन्दइ (वह भेदन करता है) यहां पर छिदि आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'न्ध' यह आदेश किया गया है।

८८८—युष्, बुष्, गृष्, कृष्, सिष् और मुष्, इन धातुओं के अन्तिम वर्ण को द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) भकार होता है। जैसे—१—युष्मते = जुष्मइ (वह युद्ध करता है), २—बुष्मते = बुष्मइ (वह बोध प्राप्त करता है), ३—गृष्मति = गिष्मइ (वह आसक्त होता है), ४—कृष्मति = कृष्मइ (वह क्रोध करता है), ५—सेषति = सिष्मइ (वह गति करता है), ६—मुष्मति = मुष्मइ (वह मोहित होता है) यहां पर युष् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण के स्थान में 'म्भ' यह आदेश किया गया है।

८८९—रुष् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में र्न्ध, र्भ सूत्रोक्त चकार के कारण र्भ्क् ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—रुणद्धि = रुन्धइ, रुम्भइ, रुज्भइ, (वह रोकता है) यहां रुष् धातु के चकार को र्न्ध आदि तीन आदेश किए गए हैं।

८९०—सद् और पत् धातु के अन्त्यव्यञ्जन को ढकारादेश होता है। जैसे—१—सीवति = सडइ (वह शक्तिहीन होता है), २—पतति = पडइ (वह गिरता है) यहां पर सद् और पत् इन धातुओं के अन्त्य व्यञ्जन को ढकारादेश किया गया है।

८९१—क्वथ् और वर्ध् धातु के अन्त्य वर्ण को ढकारादेश होता है। जैसे—१—क्वथति = कडइ (वह कढता है), २—वर्धते प्लवक-कल-कलः = वडइ पवय-कलयती (प्लवकों-बन्वरो का कल-कल-कोलाहल बढ़ता है), ३—परिवर्धते लावण्यम् = परिग्रहइ लायणं (लावण्य-सौन्दर्य बढ़ता है) यहां पर क्वथ् और वर्ध् धातु के अन्तिम वर्ण को ढकारादेश किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्र में क्वथ् और वर्ध् इन दो धातुओं का ग्रहण किया गया है, अतः यहां द्विवचनान्त पद होना चाहिए था, किन्तु सूत्रकार ने इस पद को बहुवचनान्त क्यों बना दिया है? इस का क्या कारण है? उत्तर में निवेदन है कि दो धातु होने से द्विवचनान्त ही पद होना चाहिए था, किन्तु सूत्रकार ने यहां बहुवचनान्तपद देकर वृष् धातु तथा गुण हो जाने पर वर्ध्, इस तरह वृष् और वर्ध् इन दोनों धातुओं का ग्रहण करना संसूचित किया है। इसीलिए वृत्तिकार लिखते हैं कि बहुवचन के ग्रहण से वृष् धातु तथा कृतगुण (जिसको गुण कर दिया गया हो) वर्ध् धातु का अविशेष (सामान्य) रूप से ग्रहण होता है।

८९२—वेष्ट् धातु यदि वेष्टन (लपेटने) अर्थ में हो तो ३५८ सूत्र से षकार का लोप होने पर उसके टकार को ढकारादेश होता है। जैसे—१—वेष्टते = वेडइ (वह लपेटता है), २—वेष्टयते = वेडिजइ (उस से लपेटा जाता है) यहां पर वेष्ट् धातु के टकार को ढकार किया गया है।

८९३—सम् उपसर्ग पूर्वक वेष्ट् धातु के अन्त्य वर्ण को द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) लकार होता है। जैसे—संवेष्टते = संवेल्लइ (वह अच्छी तरह लपेटता है) यहां वेष्ट् धातु के टकार को ल् यह आदेश किया गया है।

८९४—उद् उपसर्ग से परे वेष्ट् धातु के अन्त्यवर्ण को विकल्प से 'ल्ल' यह आदेश होता है। जैसे—उद्वेष्टते = उद्वेल्लइ जहां प्रस्तुत सूत्र ने कार्य नहीं किया, वहां पर—उद्वेडइ (वह बन्धन-मुक्त करता है) यह रूप बनता है।

८९५—स्विदि-प्रकार [स्विदि आदि] धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्विसक्त (द्विस्व) जकार होता है। जैसे—१—सर्वाङ्गस्वेदिश्याः=सर्वज्जसिज्जिरीए (सभी अङ्गों से पसीना बहाने वाली का), २—सम्पद्यते=संपज्जइ (बहु सम्पादन करता है), ३—खिद्यते=खिज्जइ (बहु खिन्न होता है) यहाँ पर स्विदि आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'ज्ज' यह आदेश होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत सूत्र में "स्विदाम्" यह जो बहुवचनान्त पद दिया है, यह प्रयोगानुसरण के लिए है। भाव यह है कि जहाँ पर 'ज्ज' यह आदेश दिखाई देता हो उसकी सिद्धि इस सूत्र के द्वारा कर लेनी चाहिए।

८९६—वृज्, नृत् और मृद् इन धातुओं के अन्तिमवर्ण को द्विसक्त (द्वित्व) चकार होता है। जैसे—१—व्रजति=वच्चइ (वह जाता है), २—नृत्यति=नच्चइ (वह नृत्य करता है), ३—मृष्यते=मच्चइ (यह स्तुति करता है) यहाँ पर वृज् आदि धातुओं के अन्त्य वर्ण के स्थान में 'च्च' यह आदेश किया गया है।

८९७—रुद् और नम् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में वकारादेश होता है। जैसे—१—रोषति=रुवइ, रोषइ (वह रोता है), २—नमति=नवइ (वह नमस्कार करता है) यहाँ पर रुद् के दकार को और नम् के मकार को वकार किया गया है।

८९८—उत् उपसर्ग पूर्वक विज् धातु के अन्त्य वर्ण के स्थान में वकार होता है। जैसे—१—उद्विजति=उव्विवइ (वह उद्विग्न होता है), २—उद्वेगः=उव्वेवो (बलेष) यहाँ पर जकार के स्थान में वकारादेश किया गया है।

८९९—खाद् और धाव् धातु के अन्त्य व्यञ्जन का लोप होता है। जैसे—१—खावति=खाइ, खावइ (वह खाता है), २—खाविष्यति=खाहिइ (वह खाएगा), ३—खावतु=खाउ (वह खाए), ४—धावति=धाइ (वह दौड़ता है), ५—धाविष्यति=धाहिइ (वह दौड़ेगा), ६—धावतु=धाउ (वह दौड़े) यहाँ पर दकार और वकार का लोप किया गया है। यहाँ पर बहुलाधिकार के कारण वर्तमाना (लट्), भविष्यत् (लृट्) और विधि (लोट्, विधिलिङ्) आदि के एकवचन में ही खाद् और धाव् धातु के अन्त्य व्यञ्जन का लोप होता है, अन्यत्र नहीं। इस लिए—१—खावन्ति=खावन्ति (वे खाते हैं), २—धावन्ति=धावन्ति (वे दौड़ते हैं) यहाँ पर दकार और वकार का लोप नहीं हो सका। वृत्तिकार फरमाते हैं कि बहुलाधिकार के कारण कहीं पर एकवचन में भी वकार का लोप नहीं होने पाता। जैसे—धावति पुरतः=धावइ पुरयो (वह आगे दौड़ता है) यहाँ पर एकवचन था तथापि बहुलता के कारण वकार का लोप नहीं हो सका।

९००—सृज् धातु के अन्तिम वर्ण को रेफादेश होता है। जैसे—१—निसृजति=निसिरइ (वह बाहर निकलता है), २—व्युत्सृजति=व्युसिरइ (वह परित्याग करता है), ३—व्युत्सृजामि=व्युसिरामि (मैं परित्याग करता हूँ) यहाँ पर जकार को रेफादेश किया गया है।

९०१—शक् आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को द्विस्व वर्ण होता है। जैसे—१—शक् का उदाहरण—शक्नोति=सक्कइ (वह समर्थ होता है), २—जिम् का उदाहरण—जेमति=जिम्मइ (वह भोजन करता है), ३—लग् का उदाहरण—लगति=लग्गइ (वह लगता है, मिलाप होता है), ४—मग् का उदाहरण—मगति=मग्गइ (वह गति करता है), ५—कुप् का उदाहरण—कुप्यति=कुप्पइ (वह कोप करता है), ६—नश् का उदाहरण—नश्यति=नस्तइ (वह नष्ट होता है), ७—अद् का उदाहरण—पर्यटति=परिअट्टइ (वह पर्यटन करता है), ८—लुट् का उदाहरण—प्रलुटति=पलोट्टइ (वह लोटता है),

९—सुट् का उदाहरण—तुष्यति=तुष्टइ (वह तोड़ता है, वह दुःख देता है), १०—नट् का उदाहरण—नटति=नट्टइ (वह नाचता है), ११—सिष् का उदाहरण—सीष्यति=सिष्वइ (वह सीता है) यहां पर शक् आदि धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्वित्व किया गया है।

९०२—स्फुटि और चलि धातुओं के अन्त्यवर्ण को द्वित्व विकल्प से होता है। जैसे—१—स्फुटति=स्फुट्टइ, स्फुडइ (वह विकसित होता है), २—चलति=चल्लइ, चलइ (वह चलता है) यहां पर टकार और लकार को विकल्प से द्वित्व किया गया है।

९०३—प्र आदि उपसर्गों से परे यदि मीलि धातु हो तो उसके अन्तिम वर्ण को विकल्प से द्वित्व होता है। जैसे—१—प्रमीलति=प्रमिल्लइ, प्रमीलइ (वह संकोच करता है), २—निमीलति=निमिल्लइ, निमीलइ (वह आंख मून्दता है), ३—संमीलति=सम्मिल्लइ, सम्मीलइ (वह अच्छी तरह से मिलता है), ४—उन्मीलति=उम्मिल्लइ, उन्मीलइ (वह विकसित होता है) यहां पर लकार को द्वित्व किया गया है। प्रस्त उपस्थित होता है कि सूत्रकार के “प्रादेः (प्र आदि उपसर्गों से परे)” ऐसा कहने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि—मीलति=मीलइ (वह मून्दता है) आदि शब्दों में प्र आदि उपसर्गों के अभाव में भी कहीं अन्तिम वर्ण द्वित्व न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने “प्रादेः” इस पद का उल्लेख किया है। प्र आदि उपसर्गों का यहां पर अभाव होने से प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

९०४—धातु के अन्तिम उवर्ण को ‘अव’ यह आदेश होता है। जैसे—शुङ् धातु का उदाहरण—१—निङ्गुते=निणहवइ (वह अपलाप करता है), हु का उदाहरण—२—निङ्गुहोति=निहवइ (वह हमेशा हवन करता है), चपुङ् का उदाहरण—३—च्यवते=चवइ (वह मरता है), च का उदाहरण—४—रोति=रवइ (वह रोता है), कु का उदाहरण—५—कौति=कवइ (वह धब्ब करता है), धू धातु का उदाहरण—६—सुवति=सवइ (वह प्रेरणा करता है), ७—प्रसुवति=पसवइ (वह ज्यादा प्रेरणा करता है) यहां पर शुङ् आदि धातुओं के उकार को अव आदेश किया गया है।

९०५—धातु के अन्तिम ऋवर्ण को ‘अर’ यह आदेश होता है। जैसे—१—करोति=करइ (वह करता है), २—घरति=घरइ (वह धारण करता है), ३—चिद्यते=मरइ (वह प्रण त्यागता है), ४—वृणोति=वरइ (वह पसंद करता है, वह सगाई करता है), ५—सरति=सरइ (वह सरकता है), ६—हरति=हरइ (वह हरण करता है), ७—तरति=तरइ (वह तरता है), ८—जीर्यते=जरइ (वह बूढ़ा होता है) यहां पर ऋकार तथा ऋकार को ‘अर’ यह आदेश किया गया है।

९०६—वृष् जैसी धातुओं के ऋवर्ण को ‘अरि’ यह आदेश होता है। जैसे—१—वर्षति=वरिसइ (वह बरसता है), २—कर्षति=करिसइ (खींचता है), ३—मृषति=मरिसइ (वह सहन करता है), ४—हृष्यति=हरिसइ (वह प्रसन्न होता है) यहां पर ऋकार को ‘अरि’ यह आदेश किया गया है। प्रस्त उपस्थित होता है कि “यह धातु वृष् जैसी है” इस बात का बोध कैसे हो सकेगा? उत्तर में निवेदन है कि जिन धातुओं की ऋ के स्थान में ‘अरि’ यह आदेश किया गया दिखाई देता हो उनको वृष् आदि धातु समझ लेना चाहिए।

९०७—रुष् जैसी धातुओं के स्वर को दीर्घ हो जाता है। जैसे—१—रुष्यति=रूसइ (वह रुष्ट होता है), २—तुष्यति=तूसइ (वह प्रसन्न होता है), ३—शुष्यति=सूसइ (वह सूखता है), ४—दुष्यति=दूसइ (वह दूषित होता है), ५—पुष्यति=पूसइ (वह पुष्ट होता है), ६—शेषति=सीसइ (वह

शेष रहता है, वह हिंसा करता है) इत्यादि धातुओं के स्वरों को दीर्घ किया गया है।

६०८—यदि कित् (जिस में ककार इत् ही) और क्तित् (जिस में ककार इत् ही) प्रत्यय परे हो तो धातु के इवर्ण और उवर्ण को गुण (इकार को एकार और उकार को ओकार) हो जाता है। जैसे—
१—जित्वा = जेऊण (जीत करके), २—नीत्वा = नेऊण (ले जा करके), ३—नयति = नेइ (वह ले जाता है), ४—नयन्ति = नेन्ति (वे ले जाते हैं), ५—उड्डीयते = उड्डीइ (वह आकाश में गमन करता है, वह उड़ता है), ६—उड्डीयन्ते = उड्डीन्ति (वे उड़ते हैं), ७—मुक्त्वा = मौत्तूण (छूट कर), ८—धुक्त्वा = सोऊण (सुन कर के) यहाँ पर इवर्ण और उवर्ण को गुण किया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर इवर्ण को गुण नहीं भी होता, जैसे—१—नीतः = नीधो (ले जाया गया), २—उड्डीनः = उड्डीणो (उडा हुआ) यहाँ पर बहुलता के कारण इवर्ण को गुण नहीं हो सका।

६०९—धातुओं के स्वरों के स्थान में अन्य (दूसरे) स्वर बहुलता से हो जाते हैं। जैसे—१—भवति = हवइ, हिवइ (वह होता है), २—चिनोति = चिणइ, चुणइ (वह इकट्ठा करता है), ३—श्रद्धानम् = सहहणं, सहहाणं (श्रद्धा), ४—घावति = वावइ, घुवइ (वह दौड़ता है), ५—रोवति = रुवइ, रोवइ (वह रोता है) यहाँ पर स्वरों के स्थान में अन्य (दूसरे) स्वर बहुलता से किए गए हैं। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर स्वरों के स्थान में अन्य स्वर नित्य होते हैं। जैसे—१—वदाति = देइ (वह देता है), २—खाति = लेइ (वह ग्रहण करता है), ३—विजहाति = विहेइ (वह विशिष्ट त्याग करता है), ४—नश्यति = नासइ (वह नष्ट होता है) यहाँ पर स्वरों के स्थान में दूसरे स्वर नित्यरूप से किए गए हैं। आर्य प्राकृत में—इधीमि इस क्रियापद का धेमि (मैं कहता हूँ) ऐसा रूप बनता है। यहाँ पर ३ सूत्र से षुधातु के ऊकार के स्थान में एकार किया गया है।

६१०—व्यञ्जान्त धातु के अन्त में अकार का आगम होता है। जैसे—१—भ्रमति = भमइ (वह भ्रमण करता है), २—हसति = हसइ (वह हँसता है), ३—करोति = कुणइ (वह करता है), ४—चुम्बति = चुम्बइ (वह चुम्बन लेता है), ५—भणति = भणइ (वह कहता है), ६—उपशाम्यति = उवसमइ (वह शांति करता है), ७—प्राप्नोति = पावइ (वह प्राप्त करता है), ८—सिञ्चति = सिञ्चइ (वह सिञ्चन करता है), ९—रुणद्धि = रुण्धइ (वह रोकता है), १०—मुष्णति = मुसइ (वह चोरी करता है), ११—हरति = हरइ (वह हरण करता है), १२—करोति = करइ (वह करता है) यहाँ पर भ्रम् आदि धातुओं के अन्त में अकार का आगम किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे संस्कृत-भाषा में धातुओं से शप् आदि प्रत्ययों का विधान देखने में आता है, वैसे प्राकृत-भाषा में प्रायः शप् आदि प्रत्ययों का प्रयोग नहीं होता है।

६११—अकारान्त धातु को छोड़कर अवशिष्ट-स्वरान्त (जिसके अन्त में शेष स्वर ह) धातुओं के अन्त में विकल्प से अकार का आगम होता है। जैसे—१—पाति = पाअइ, पाइ (वह रक्षा करता है), २—धधाति = धाअइ, धाइ (वह धारण करता है), ३—याति = जाअइ, जाइ (वह जाता है), ४—ध्यायति = ध्याअइ, ध्याइ (वह चिन्तन करता है), ५—जम्भते = जम्भाअइ, जम्भाइ (वह जंभाई लेता है), ६—उड्वाति = उड्वाअइ, उड्वाइ (वह ऊपर जाता है), ७—म्लायति = मिलाअइ, मिलाइ (वह उदास होता है), ८—विक्रीणति = विक्रैअइ, विक्रैइ (वह बेचता है), ९—भूत्वा = होअऊण, होऊण (हो करके), यहाँ पर अकारान्त से भिन्न स्वरान्त धातुओं के अन्त में विकल्प से अकार का आगम किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार ने “अन्तः (अकारान्त को छोड़ कर)” यह

क्यों कहा ? उत्तर में निवेदन है कि—१—चिकिरसति=चिइच्छइ (वह चिकित्सा करता है), २—बुगु-
प्सति=दुगुच्छइ (वह निन्दा करता है), यहां चिइच्छ तथा बुगुच्छ इन अकारान्त धातुओं से अकारा-
गम न हो जाए, इस विचार से सूत्रकार ने "अनतः" इस पद का उल्लेख किया है।

६१२—चि, जि, थु, हु, स्तु, लू, पू और धूग् इन धातुओं के अन्त में णकार का आगम होता
है और इन धातुओं का स्वर ह्रस्व हो जाता है। चि धातु का उदाहरण—चिनोति=चिणइ (वह इकट्ठा
करता है), जि धातु का उदाहरण—जयति=जिणइ (वह जय प्राप्त करता है), थु धातु का उदाहरण—
थुणोति=सुणइ (वह सुनता है), हु धातु का उदाहरण—बुहोति=हुणइ (वह हवन करता है), स्तु
का उदाहरण—स्तोति=थुणइ (वह तारीफ करता है), लू का उदाहरण—लुनाति=लुणइ (वह ध्वंस
करता है), पू का उदाहरण—पुनाति=पुणइ (वह पवित्र करता है), धूग् का उदाहरण—धुनोति=धु-
णइ (वह धुनता है, कांपता है), यहां पर चि आदि धातुओं के अन्त में णकार का आगम किया गया है
और स्वर को ह्रस्व बनाया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर णकार का आगम विकल्प से
भी होता है। जैसे—१—उच्चिनोति=उच्चिणइ, उच्चेइ [वह (फूलों का) बीटन-तोड़ना करता है],
२—जित्वा=जेऊण, जिणऊण (जीत कर), ३—जयति=जयइ, जिणइ (वह जीतता है), ४—अत्वा=
सोऊण, सुणऊण (सुन करके) यहां पर णकार का आगम विकल्प से किया गया है।

★ अथ कर्मभाव-प्रकरणम् ★

६१३—न वा कर्म-भावे व्वः क्यस्य च लुक् । ८ । ४ । २४२ । ध्यादीनां कर्मणि
भावे च वर्तमानानामन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति, तत्संनियोगे च क्यस्य लुक् । चिव्वइ,
चिरिणज्जइ । जिव्वइ, जिरिणज्जइ । सुव्वइ, सुरिणज्जइ । हुव्वइ, हरिणज्जइ । थुव्वइ, थुरिणज्जइ ।
लुव्वइ, लुरिणज्जइ । पुव्वइ, पुरिणज्जइ । धुव्वइ, धुरिणज्जइ । एवं भविष्यति । चिव्विहिइ
इत्यादि ।

६१४—म्मइचेः । ८ । ४ । २४३ । चिगः कर्मणि भावे च अन्ते संयुक्तो मो वा भवति,
तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । चिम्मइ, चिव्वइ, चिरिणज्जइ । भविष्यति । चिम्मिहिइ, चि-
व्विहिइ, चिरिहिइ ।

६१५—हन्त्वतोऽन्त्यस्य । ८ । ४ । २४४ । अनयोः कर्मभावेऽन्त्यस्य द्विरुक्तो मो वा
भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । हम्मइ, हरिणज्जइ । खम्मइ, खरिणज्जइ । भविष्यति ।
हम्मिहिइ, हरिहिइ । खम्मिहिइ, खरिहिइ । बहुलाधिकाराद्धन्तेः कर्तर्यपि । हम्मइ, हन्ती-
त्यर्थः । कचिन्न भवति । हन्तव्वं । हन्तूण । हओ ।

६१६—भभो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः । ८ । ४ । २४५ । दुहादीनामन्त्यस्य कर्मभावे
द्विरुक्तो मो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक्, वहेरकारस्य च उकारः । दुव्वभइ, दुहिज्जइ ।
खिव्वभइ, खिहिज्जइ । वुव्वभइ, वहिज्जइ । रुव्वभइ, रुन्धिज्जइ । भविष्यति । दुव्विभिहिइ, दुहिहिइ
इत्यादि ।

६१७—बहो भूभः । ८ । ४ । २४६ । बहोऽन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । डञ्भइ, डहिज्जइ । भविष्यति । डञ्भिहिइ, डहिहिइ ।

६१८—बन्धो न्धः । ८ । ४ । २४७ । बन्धेर्धातोरन्त्यस्य न्ध इत्यवयवस्य कर्मभावे भूभो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । बञ्भइ, बन्धिज्जइ । भविष्यति । बञ्भिहिइ, बन्धिहिइ ।

६१९—समनूपाद्बुधेः । ८ । ४ । २४८ । समनूपेभ्यः परस्य रुन्धेरन्त्यस्य कर्मभावे भूभो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । संरुञ्भइ, अरुणरुञ्भइ, उवरुञ्भइ । पक्षे । संरुन्धिज्जइ, अरुणरुन्धिज्जइ, उवरुन्धिज्जइ । भविष्यति । संरुञ्भिहिइ, संरुन्धिहिइ इत्यादि ।

६२०—गमादीनां द्वित्वम् । ८ । ४ । २४९ । गमादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्वित्वं वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । गम् । गम्भइ, गमिज्जइ । हस् । हस्सइ, हसिज्जइ । भष् । भष्णइ, भष्णिज्जइ । छुप् । छुप्पइ, छुपिज्जइ । रुद-नमोर्वः [४.२२६] इति कृतवकारादेशो रुदिरत्र पठ्यते । रुव् । रुव्वइ, रुविज्जइ । लभ् । लब्भइ, लहिज्जइ । कथ् । कत्थइ, कहिज्जइ । भुज् । भुज्जइ, भुज्जिज्जइ । भविष्यति । गम्भिहिइ, वमिहिइ, इत्यादि ।

६२१—हृ-कृ-तृ-ज्यामीरः । ८ । ४ । २५० । एषामन्त्यस्य ईर इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे च क्यस्य लुक् । हीरइ, हरिज्जइ । कीरइ, करिज्जइ । तीरइ, तरिज्जइ । जीरइ, जरिज्जइ ।

६२२—अर्जेर्विहृष्यः । ८ । ४ । २५१ । अन्त्यस्येति निवृत्तम् । अर्जेर्विहृष्य इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । विहृष्यइ । पक्षे । विहृष्यिज्जइ, अर्जिज्जइ ।

६२३—ज्ञो णव्व-णज्जौ । ८ । ४ । २५२ । जानातेः कर्मभावे एणव्व, एणज्ज इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । णव्वइ, एणज्जइ । पक्षे । एणज्जिज्जइ मुण्णिज्जइ । म्-ज्ञोर्णः [२.४२] इति एादेशे तु एाणज्जइ । नव्पूर्वकस्य—अणाइज्जइ ।

६२४—व्याहृगेर्वाहिष्यः । ८ । ४ । २५३ । व्याहरतेः कर्मभावे वाहिष्य इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । वाहिष्यइ, वाहरिज्जइ ।

६२५—आरभेराहृष्यः । ८ । ४ । २५४ । आङ्-पूर्वस्य रभेः कर्मभावे आहृष्य इत्यादेशो वा भवति, तत्संनियोगे क्यस्य च लुक् । आहृष्यइ । पक्षे । आहृष्यिज्जइ ।

६२६—स्निह्-सिचोः सिष्यः । ८ । ४ । २५५ । अनयोः कर्मभावे सिष्य इत्यादेशो भवति, क्यस्य च लुक् । सिष्यइ । स्निह्यते, सिच्यते वा ।

६२७—ग्रहेर्घेष्यः । ८ । ४ । २५६ । ग्रहेः कर्मभावे घेष्य इत्यादेशो वा भवति, क्यस्य च लुक् । घेष्यइ, गिण्हिज्जइ ।

६२८—स्पृशेच्छिप्पः । ८ । ४ । २५७ । स्पृशतेः कर्मभावे छिप्पादेशो वा भवति, क्यस्य च लुक् । छिप्पइ, छिविज्जइ ।

★ अथ भावकर्म-प्रकरणम् ★

संस्कृत-भाषायां त्रयो वाच्या भवन्ति—कर्तृवाच्यः, कर्मवाच्यः, भाववाच्यश्च । सकर्मक-धातूनां रूपाणि कर्मवाच्ये, कर्तृवाच्ये च भवन्ति, अकर्मकधातवस्तु कर्तृवाच्ये भाववाच्ये चैव प्रयुज्यन्ते । कर्तृवाच्ये कर्ता मुख्यो भवति, क्रिया कर्तानुसारिणी ज्ञेया, कर्तरि प्रथमा, कर्मणि च द्वितीया विभक्तिर्बोध्या । यथा—रामः शास्त्रं पठति । कर्मवाच्ये कर्मणो मुख्यताऽवगन्तव्या । कर्तरि तृतीया, कर्मणि च प्रथमाविभक्तिर्जायते । तथा क्रिया कर्तानुसारिणी भवति । यथा—रामेण पुस्तकं पठ्यते । भाववाच्ये तु कर्तरि तृतीया-विभक्तिः प्रयोज्या, कर्मणस्तत्राभाव एव भवति । क्रियायाञ्च प्रथमपुरुषस्यैकवचनमेव समुपलभ्यते । यथा—मनुष्यैः चिद्यते । ६४१ सूत्रे भावकर्मणोविधिः निरूपितः । प्रस्तुत-प्रकरणेऽपि भावकर्मणोः विधिविधानं निरूपयत्याचार्यः—

६१३—वीयते । चिञ्धातुः चयने । चि + क्य + ते । ९१३ सू० वैकल्पिके व्व इत्यागमे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे चिञ्चइ व्व इत्यागमाभावे, ९१२ सू० णकारागमे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये चिणिज्जइ इति भवति । जीयते । जि जये । जि + क्य + ते । पूर्ववदेव जिञ्चइ व्व इत्यागमाभावे जिणिज्जइ इति साध्यम् । श्रूयते । श्रु श्रवणे । श्रु + क्य + ते । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे सुञ्चइ व्व इत्यागमाभावे सुरिज्जइ इति भवति । एवमेव—हृयते । हुधातुः दाताऽदनयोः । हु + क्य + ते = हुञ्चइ, हुणिज्जइ, स्तुयते । स्तु स्तवने । स्तु + क्य + ते । ३१६ सू० स्तस्य थकारे थुञ्चइ, थुणिज्जइ, लूयते । लूञ् छेदने । लू + क्य + ते । प्रस्तुत-सूत्रेण विकल्पेन व्व इत्यागमे, क्यस्य च लुकि, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे लुञ्चइ व्वागमाभावे ९१२ सू० णकारागमे, उकारस्य च लकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लुणिज्जइ इति भवति । एवमेव—पूयते । पूञ् पवने । पू + क्य + ते । पूर्ववदेव पुञ्चइ व्वागमाभावे पुणिज्जइ, धूयते । धूञ् कम्पने । धू + क्य + ते । पूर्ववदेव धुञ्चइ, धुणिज्जइ इति भवति । एवं भविष्यति । प्रस्तुतसूत्रेण यथा वर्तमानकाले व्वागमः, क्यस्य च लुग् विहितः, एवमेव भविष्यत्कालेऽपि बोधव्यमिति भावः । यथा—चेष्यते । चिञ्धातुः चयने । चि + क्य + स्यते । प्रस्तुतसूत्रेण व्वागमे, क्यस्य च लुकि, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्थते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे चिञ्चिहिइ इति भवति ।

६१४—वीयते । चिञ्धातुः चयने । चि + क्य + ते । ९१४ सू० वैकल्पिके म्म इत्यागमे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे चिञ्चइ व्वागमाभावे ९१३ सूत्रतुल्यमेव चिञ्चइ, व्वागमाभावे चिणिज्जइ इति भवति । प्रक्रिया ९१३ सूत्रे ज्ञेया । चेष्यते । चि + क्य + स्यते = चिञ्च + स्यते । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६२८ सू० स्थते इत्यस्य इच्चादेशे चिञ्चिहिइ म्मागमाभावे—९१३ सूत्रतुल्यमेव चिञ्चिहिइ व्वागमाभावे ९१३ सू० णकारागमे चिणिहिइ इति भवति । ६४९

सूत्रे बहुलाधिकारात् नकारस्य वैकल्पिकत्वात् चिणिह्रिइ इति भवति : इत्यत्र क्यस्याभावो ज्ञेयः ।

६१५—हृन्व्यते । हृन् हिंसागतयोः हृन् + क्य + ते । ९१५ सू० नकारस्य वैकल्पिके म्म इत्यादेशे क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे हृम्मइ म्मादेशाभावे हृन् + क्य + ते इति स्थिते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे ह्रिण्ज्जइ इति भवति । हृन्व्यते । खन् खनते । खन् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण नकारस्य वैकल्पिके म्मादेशे, क्यस्य च लुकि हृम्मइ म्मादेशाभावे पूर्ववदेव ह्रिण्ज्जइ इति भवति । हृन्व्यते । हृन् + क्य + स्यते = हृम्म + क्य + स्यते = हृम्मिह्रिइ, हृन्निह्रिइ प्रक्रिया ९१४ सूत्रोक्तस्य चिन्मिह्रिइ, चिणिह्रिइ इत्यस्य प्रयोगद्वयस्य तुल्यैव ज्ञेयाः । एवमेव—हृन्व्यते । खन् + क्य + स्यते = हृम्मिह्रिइ, ह्रिण्ज्जइ एते रूपेऽपि साध्ये । बहुलाधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रेण हृन्वातोः कर्मभावेऽस्यस्य वर्णस्य म्मादेशो विहितः, परन्तु बहुलाधिकारात् हृन्वातोः कर्तर्यपि म्मादेशो भवतीति भावः । यथा—हृन्ति । हृन् + तिक् । बाहुल्येन नकारस्य म्म इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे हृम्मइ इति भवति । क्यन्निन्न भवति । बहुलाधिकारात् कर्मभावेऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—हृन्तव्यम् । हृन्तव्य + सि । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे हृन्तव्यं इति भवति । हृत्वा । हृन् + क्त्वा । बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ४१७ सू० क्त्वः स्थाने तूण इत्यादेशे हृन्तूण २७ सू० विकल्पेन अनुस्वारगमे हृन्तूण इत्यपि भवति । हृत्तः । हृन् + क्त-त । बहुलेन प्रस्तुतसूत्राप्रवृत्तौ संस्कृतनियमेन हृत्त + सि इति जाते, १७७ सू० लकारलोपे, ४९१ सू० सेर्ढोः, ङिति परेऽत्यस्वरादेलापि हृत्तो इति भवति ।

६१६—बुह्यते । बुह् घातुः दोहने । बुह् + क्य + ते । ९१६ सू० विकल्पेन हकारस्य भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे बुब्भइ भ्-भ इत्यादेशाभावे—६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अज्ज्मीने परेण संयोज्ये बुहिज्जइ इति भवति । लिह्यते । लिह् आस्वादाने । लिह् + क्य + ते । पूर्ववदेव लिब्भइ, लिहिज्जइ इति साध्यम् । एवमेव—उह्यते । वह् प्रापणे । वह् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य लुकि, वह् घातोरकारस्य च उकारे बुब्भइ भ्-भ इत्यादेशाभावे पूर्ववदेव वहिज्जइ इति भवति । रुध्यते । रुभिर् (रुब्) आवरणे । रुब् + क्य + ते । पूर्ववदेव रुब्भइ भ्भ इत्यादेशाभावे ८८९ सू० षकारस्य न्ध इत्यादेशे, क्यस्य इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्ज्मीने परेण संयोज्ये रुन्धिज्जइ इति भवति । भविष्यति । भविष्यत्-कालेऽपि भ्भ इत्यादेशो भवतीति भावः । यथा—धोष्यते । दुह् + क्य + स्यते = दुब्भ + स्यते । ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिइत्यस्यप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इच्चादेशे दुब्भिह्रिइ भ्भ इत्यादेशाभावे ६४९ सूत्रविहितक्यस्य वैकल्पिकत्वात् दुह् + हि + इ, इति स्थिते, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६४६ सू० अकारस्य स्थाने इकारे इति दुहिहिइ भवति ।

६१७—बह्यते । बह् घातुः दाहे । बह् + क्य + ते । २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१७ सू० हकारस्य वैकल्पिके भ्भ इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे डब्भइ भ्भ इत्यादेशाभावे ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे डहिज्जइ इति भवति । बह्यते । बह् + क्य + स्यते = डब्भ + स्यते । ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हि-प्रयोगे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे डब्भिह्रिइ भ्भ इत्यादेशाभावे डह् + हिइ इति स्थिते, ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे डहिहिइ इति भवति । ६४९ सूत्रविहितक्यस्य वैकल्पिकत्वाद्भावो बोध्यः ।

६१८—बध्यते । बन्ध् बन्धने । बन्ध् + क्य + ते । ९१८ सू० विकल्पेन न्वस्य भूभ इत्यादेशे, क्य-
स्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इवादेशे बज्भइ भूभादेशाभावे
६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे बन्धिज्जइ इति भवति । बन्धिष्यते । बन्ध् + स्यते = बज्भ + स्यते,
६५५ सू० हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इवादेशे बन्धिभ्हिइ भूभादेशा-
भावे ९१० सू० अकारस्यागमे, अकारस्य इकारे बन्धिहिइ इति भवति । ६४९ सूत्रविहितस्य क्यस्य
वैकल्पिकत्वात् क्यप्रत्ययस्याभावो बोध्यः ।

६१९—संरुध्यते, अनुरुध्यते, उपरुध्यते । सम्पूर्वकः रुधिर (रुध्) सम्यग् घावरणे, अनुपूर्वकः
रुधिरघातुः अनुरोधे, प्रार्थनायां वा, उपपूर्वकः रुधिरघातुः उपरोधे-विरोधे । संरुध् + क्य + ते, अनुरुध् +
क्य + ते, उपरुध् + क्य + ते । २२८ सू० नकारस्य णकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१९ सू० घकार-
स्य वैकल्पिके भूभ इत्यादेशे क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० प्रथमभकारस्य जकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य
इवादेशे संरुज्भइ, अणुरुज्भइ, उपरुज्भइ इति भवति । पक्षे । भूभादेशाभावे ८८९ सू० घकारस्य न्व
इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे संरुन्धिज्जइ, अणुरुन्धिज्जइ,
उपरुन्धिज्जइ इति भवति । भविष्यति । भविष्यत्कालिक-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—संरो-
रस्यत् । संरुध् + स्यते = संरुज्भ + स्यते । ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हिप्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे,
६२८ सू० स्यते इत्यस्य इवादेशे संरुज्भिहिइ भूभादेशाभावे ८८९ सू० घकारस्य न्व इत्यादेशे, अकार-
स्य इकारे संरुन्धिहिइ इति भवति । अत्रापि वैकल्पिकत्वात् ६४९ सूत्रेण क्य-प्रत्ययो नाभूद् ।

६२०—गम्यते । गम्ल् (गम्) गतौ । गम् + क्य + ते । ९२० सू० मकारस्य द्वित्वे, क्यस्य च लोपे,
९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इवादेशे गम्मइ द्वित्वाभावे ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्या-
देशे गन्धिज्जइ इति भवति । हस्यते । हस् हासे । हस् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य द्वित्वे क्यस्य च
लोपे हस्सइ द्वित्वाभावे पूर्ववदेव हसिज्जइ इति भवति । भण्यते । भण् भणने । भण् + क्य + ते । पूर्व-
वदेव भण्णइ, भणिज्जइ इति साध्यम् । छुप्यते । छुप् स्पर्शे । छुप् + क्य + ते । पूर्ववदेव छुप्पइ द्वित्वा-
भावे २३१ सू० पकारस्य वकारे छुविज्जइ इति भवति । रुदनमोर्धः । ८९७ सूत्रेण रुदघातोः दकारस्य
वकारो भवति, ततः रुद् इति भवति, गमादिषु रुद्घातुरपि पठ्यते, अतोऽत्रापि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जा-
यते । यथा—रुद्यते । रुद् रोद्यने । रुद् + क्य + ते, ८९७ सू० दकारस्य वकारे, पूर्ववदेव रुद्यइ द्वित्वा-
भावे रुविज्जइ इति भवति । लभ्यते । लभ् लाभे । लभ् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य वैकल्पिके
द्वित्वे, क्यस्य च लुकि, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे लब्भइ द्वित्वाभावे १८७ सू० भकारस्य हकारे
लहिज्जइ । कथ्यते । कथ् कथने । कथ् + क्य + ते । प्रस्तुतसूत्रेण थकारस्य द्वित्वे, क्यस्य च लुकि, ३६१
सू० पूर्वथकारस्य लकारे कथ्थइ द्वित्वाभावे १८७ सू० थकारस्य हकारे कथिज्जइ इति भवति । भु-
ज्यते । भुज् भोजने । भुज् + क्य + ते = भुज्जइ द्वित्वाभावे ७८१ सू० भुज्-घातोः स्थाने भुज्ज इत्यादेशे,
क्यस्य इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, पूर्ववदेव भुज्जिज्जइ इति भवति । गम्यते । गम् + क्य + स्यते
= गम्म + स्यते, ६५५ सू० हिप्रयोगे, ६४६ अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यते इत्यस्य इवादेशे गन्मिहिइ
द्वित्वाभावे गम् + हि + इ इत्यत्र ९१० सू० अकारस्य आगमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे गन्मिहिइ
इति भवति । वैकल्पिकत्वात् ६४९ सूत्रेण क्यप्रत्ययाभावो बोध्यः ।

६२१—ह्रीयते । हृग् हरणे । हृ + क्य + ते । ९२१ सू० ऋवर्णस्य विकल्पेन ईर इत्यादेशे, क्य-
स्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इवादेशे हीरइ आदेशाभावे ९०५ सू० ऋवर्णस्य अर इत्यादेशे, ६४९

सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये हरिज्जइ इति भवति । एव-
मेव — कियते । कुक्भू (कृ) करणे । कृ + क्य + ते = कीरइ, करिज्जइ, तीर्यते । तू तरणे । तू + क्य + ते =
तीरइ, तरिज्जइ, तीर्यते । जूष (ज्) वयोहानी । जू + क्य + ते = जोरइ, जरिज्जइ इति साध्यम् ।

९२२—अन्त्यस्येति निवृत्तम् । ८८३ सूत्रतः 'अन्त्यस्य' इत्यस्य पदस्थानुवृत्तिरायाति परन्तु
९२२ सूत्रे तस्य निवृत्तिर्जातिरिति भावः । अर्ज्यते । अर्ज् उपाजने । अर्ज् + क्य + ते । ९२२ सू० अर्ज्-
घातोः स्थाने विकल्पेन विहृष्य इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे विहृष्यइ आ-
देशाभावपक्षे ७७९ सू० अर्ज्घातोः वैकल्पिके विहृव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्जादेशे, १० सू०
स्वरस्य लोपे विहृविज्जइ विहृवादेशाभावे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, क्यस्य इज्जा-
देशे अविहृष्यइ इति भवति ।

९२३—जायते । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा + क्य + ते । ९२३ सू० ज्ञाघातोः स्थाने विकल्पेन णञ्च,
णज्ज इत्यादेशो जातो, क्यस्य च लुगभवद्, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे णञ्चइ, णज्जइ आदेशाभावे
६७८ सू० ज्ञाघातोः जाण, मुण इत्यादेशो, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्जादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे
जाणिज्जइ, मुणिज्जइ बहुलाधिकारात् ६७८ सूत्रस्याप्रवृत्ती ३१३ सू० ज्ञस्य स्थाने णकारादेशे णाह-
ज्जइ, न जायते इति मन्पूर्वकस्य तु अणाइज्जइ इति भवति । अत्र ५ सू० सन्धेरभावो बोध्यः ।

९२४—व्याह्रियते । वि-आहृ-पूर्वकः हृधातुः व्याहरणे—कथने । व्याहृ + क्य + ते । ९२४ सू०
व्याहृधातोः वैकल्पिके वाहिष्य इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे वाहिष्यइ आ-
देशाभावे ३४९ सू० यकारलोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे,
१० सू० स्वरस्य लोपे वाहरिज्जइ इति भवति ।

९२५—आरभ्यते । आहृ-पूर्वकः रभ्-धातुः आरम्भे । आरभ् + क्य + ते । इत्यत्र ९२५ सू० आ-
रभ्-घातोः स्थाने विकल्पेन आहृष्य इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे आहृष्यइ आदेशा-
भावे ८२६ सू० रभ्घातोः स्थाने हव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य ईग्र इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे,
पूर्वकदेव आहृषीअइ इति भवति ।

९२६—स्निह्यते, सिच्यते । स्निह्, स्नेहे, सिच् सिचने । स्निह् + क्य + ते, सिच् + क्य + ते ।
९२६ सू० स्नेह्-सिचोः स्थाने क्रमशः सिष्य इत्यादेशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचा-
देशे सिष्यइ इति भवति ।

९२७—गृह्यते । ग्रह्, उपादाने । ग्रह् + क्य + ते । ९२७ सू० ग्रह् घातोः विकल्पेन घेष्य इत्या-
देशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे घेष्यइ आदेशाभावे ८८० सू० ग्रह् घातोः स्थाने गेष्य
इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने
परेण संयोज्ये गिण्हिज्जइ इति भवति ।

९२८—स्पृश्यते । स्पृश् स्पृशे । स्पृश् + क्य + ते । ९२८ सू० स्पृश्घातोः विकल्पेन क्षिष्य इत्या-
देशे, क्यस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे क्षिष्यइ आदेशाभावे ८५३ सू० स्पृश्घातोः स्थाने
क्षिव इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे क्षिविज्जइ इति भवति ।

★ अथ कर्मवाच्य और भाववाच्य से सम्बन्धित प्रकरण ★

संस्कृतभाषा के समान प्राकृतभाषा में भी कर्त्, कर्म और भाव ये तीन वाच्य उप-
बन्ध होते हैं, इनकी व्याख्या पीछे ६४१ वें सूत्र में की जा चुकी है । प्रस्तुत प्रकरण में भी

सूत्रकार कर्मवाच्य और भाववाच्य के विधिविधान का प्रसंगोपात्त कुछ निर्देश कर रहे हैं—

६१३—यदि ६१२ सूत्र में पठित चि आदि घातु कर्मवाच्य तथा भाववाच्य में विद्यमान हों तो उनके अन्त में द्विरुक्त (द्वित्व) वकार का आगम विकल्प से होता है और उस (व) का संनियोग (सामीप्य) होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—चीयते=चिव्वइ, चिणिज्जइ (उस से इकट्ठा किया जाता है), २—जीयते=जिव्वइ, जिणिज्जइ (उस से जीता जाता है), ३—धूयते=सुव्वइ, सुणिज्जइ (उस से मुना जाता है), ४—हूयते=हुव्वइ, हुणिज्जइ (उस से हवन किया जाता है), ५—स्तूयते=थुव्वइ, थुणिज्जइ (उस से स्तुति को जाती है), ६—सूयते=लुव्वइ, लुणिज्जइ (उस से काटा जाता है), ७—पूयते=पुव्वइ, पुणिज्जइ (उस से पवित्र किया जाता है), ८—धूयते=धुव्वइ, धुणिज्जइ (उस से घुना जाता है)। यहां पर चि आदि घातुओं के अन्त में 'व' का वैकल्पिक आगम किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार भविष्यत्काल-बोधक प्रत्यय परे होने पर भी 'व' का आगम किया जाता है। भाव यह है कि प्रस्तुत सूत्र द्वारा—खिव्वइ आदि प्रयोगों में जैसे वर्तमान-काल-बोधक प्रत्यय परे होने पर 'व' का आगम किया गया है, वैसे भविष्यत् कालिक प्रत्यय के आगे होने पर भी 'व' का आगम किया जा सकता है। जैसे—चेष्यते=चिव्विहिइ (उस से इकट्ठा किया जायगा) यहां पर भविष्यत् कालिक प्रत्यय के परे होने पर भी व का आगम किया गया है।

६१४—भावकर्म (भाववाच्य तथा कर्मवाच्य) के चिम् (चि) घातु के अन्त में संयुक्त म (म्) का आगम विकल्प से होता है, और उस म् का संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—चीयते=चिम्मइ, चिव्वइ, चिणिज्जइ (उससे इकट्ठा किया जाता है), भविष्यत्-काल-बोधक प्रत्यय परे होने पर—चेष्यते=चिम्मिहिइ, चिव्विहिइ, चिणिहिइ (उस से इकट्ठा किया जायगा) ऐसे रूप बनते हैं।

६१५—भावकर्म में विद्यमान हन् और खन् इन घातुओं के अन्त्य वर्णों को द्विरुक्त (द्वित्व) मकारादेश विकल्प से होता है, और इसका संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—हन्यते=हम्मइ, हणिज्जइ (वह मारा जाता है), २—खन्यते=खम्मइ, खणिज्जइ (वह छोड़ा जाता है), भविष्यत्कालीन प्रत्यय आगे होने पर—१—हनिष्यते=हम्मिहिइ, हणिहिइ (वह मारा जायगा), २—खनिष्यते=खम्मिहिइ, खणिहिइ (वह छोड़ा जावेगा), ऐसे रूप बनते हैं। यहां पर भावकर्म में हन् और खन् घातु के अन्तिम वर्णों को 'म्' का विकल्प से आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि बहुलाधिकार के कारण कर्ता में भी इन घातुओं के अन्तिम वर्णों को 'म्' का आदेश हो जाता है। जैसे—हन्ति=हम्मइ (वह मारता है), यहां पर कर्ता में भी 'म्' का आदेश कर दिया गया है। बहुलाधिकार के कारण कहीं पर भावकर्म में भी 'म्' का आदेश नहीं होता है। जैसे—१—हन्तव्यम्=हन्तव्वं (मारना चाहिए), २—हत्वा=हन्तुण (मार करके), ३—हतः=हयो (मारता हुआ), यहां पर भावकर्म में भी अन्त्यवर्णों को 'म्' का आदेश नहीं हो सका।

६१६—कर्मभाव (कर्मवाच्य तथा भाववाच्य) में दुह्, लिह्, धह् और रुह् इन घातुओं के अन्त्य वर्णों को विकल्प से द्विरुक्त (द्वित्व) भकारादेश होता है और उसका संनियोग (सामीप्य) होने पर क्यप्रत्यय का लोप तथा वह घातु के अकार को उकारादेश हो जाता है। जैसे—१—दुह्यते=दुव्वइ, दुहिज्जइ (वह दूहा जाता है), २—लिह्यते=लिव्वइ, लिहिज्जइ (वह चाटा जाता है), ३—उह्यते=उव्वइ, उहिज्जइ (वह उठाया जाता है), ४—रुह्यते=रुव्वइ, रुन्विज्जइ (वह रोका जाता है), भविष्यत्-

कालिक प्रत्यय परे होने पर—**धोष्यते**—**दुष्मिहिद्, दुहिहिद्** (वह दूहा जायगा) इत्यादि प्रयोगों में वर्तमानकालिक और भविष्यत्कालीन प्रत्यय परे रहने पर 'भूभ' यह आदेश विकल्प से किया गया है।

६१७—**कर्मभाव** में वह् धातु के अन्तिम वर्णों को द्विस्त(द्वित्व)भकारादेश विकल्प से होता है और उसके संनियोग में क्य का लोप होता है। जैसे—**बह्यते**—**डब्भद्, डहिज्जद्** (वह जलाया जाता है), भविष्यत्कालीन प्रत्यय परे होने पर—**धब्धते**—**डब्भहिद्, डहिहिद्** (वह जलाया जायगा) ऐसा रूप बनता है। यहाँ पर वह् धातु के दकार को 'भूभ' यह आदेश करके क्य का लोप किया गया है।

६१८—**कर्मभाव** (कर्मवाच्य तथा भाववाच्य) में बन्ध् धातु के 'न्ध' इस अवयव के स्थान में विकल्प से 'भूभ' यह आदेश होता है और उसका संनियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप किया जाता है। जैसे—**बन्धते**—**बज्भद्, बन्धिज्जद्** (वह बांधा जाता है), भविष्यत्कालीन प्रत्यय के परे होने पर—**बन्धिष्यते**—**बज्भहिद्, बन्धिहिद्** (वह बांधा जायगा) ऐसा रूप बनता है। यहाँ पर वर्तमानकालिक तथा भविष्यत्कालिक प्रत्यय परे होने बन्ध् धातु के 'न्ध' को 'भूभ' यह आदेश किया गया है।

६१९—**कर्मभाव** में सम्, अनु और उप् इन उपसर्गों से आगे यदि रुधिरधातु हो तो इसके अन्तिम वर्णों को 'भूभ' यह आदेश विकल्प से होता है, और इस आदेश की अवस्थिति में क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—**संरुध्यते**—**सरुज्भद्** (वह रोका जाता है), २—**अनुरुध्यते**—**अणुरुज्भद्** (अनुरोध किया जाता है), ३—**उपरुध्यते**—**उवरुज्भद्** (वह रोका जाता है), जहाँ पर प्रस्तुत सूत्र का कार्य नहीं हुआ, वहाँ पर क्रमशः **संरुन्धिज्जद्, अणुरुन्धिज्जद्, उवरुन्धिज्जद्** ये रूप बनते हैं। भविष्यत्कालीन प्रत्यय परे रहने पर—१—**संरोत्स्यते**—**संरुज्भहिद्** आदेश के अभावपक्ष में—**संरुन्धिहिद्** (रोका जायगा) इत्यादि रूप बन जाते हैं। यहाँ पर वर्तमान तथा भविष्यत्-काल-बोधक प्रत्यय के परे होने पर रुधिरधातु के अन्त्य वर्णों को 'भूभ' यह आदेश करके क्य का लोप किया गया है।

६२०—**कर्मभाव** में गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्णों को विकल्प से द्वित्व हाता है और उसका संनियोग होने पर क्य का लोप होता है। जैसे—**गम् धातु का उदाहरण**—१—**गम्यते**—**गम्मद्, गमिज्जद्** (उससे जाया जाता है), **हस् का उदाहरण**—२—**हस्यते**—**हसद्, हसिज्जद्** (उस से हंसा जाता है), **भस् धातु का उदाहरण**—३—**भष्यते**—**भषद्, भषिज्जद्** (उससे कहा जाता है), **लुप् धातु का उदाहरण**—४—**लुप्यते**—**लुप्पद्, लुपिज्जद्** (उससे स्पर्श किया जाता है), वृत्तिकार फरमाते हैं कि भमादिगण में रुद् धातु का भी पाठ है, परन्तु ८९७ सूत्र से दकार के स्थान में वकारादेश कर लेने के अनन्तर जब उसका रुक् यह रूप बनता है तब उसका यहाँ पर ग्रहण किया जाता है। जैसे—५—**रुध्यते**—**रुब्बद्, रुब्बिज्जद्** (उस से रोया जाता है), **लम् का उदाहरण**—६—**लभ्यते**—**लबम्, लभिज्जद्** (उससे प्राप्त किया जाता है), **कप् का उदाहरण**—७—**कष्यते**—**कत्थद्, कथिज्जद्** (उससे कहा जाता है), **भुञ्क् का उदाहरण**—८—**भुज्यते**—**भुज्जद्, भुज्जिज्जद्** (उस से खाया जाता है), भविष्यत्कालीन प्रत्यय के परे रहने पर—**गम्यते**—**गमिहिद्, गमिहिद्** (उस से जाया जायगा) इत्यादि रूप बन जाते हैं। यहाँ पर गम् आदि धातुओं के अन्तिम वर्णों को विकल्प से द्वित्व करके क्य का लोप किया गया है।

६२१—**ह, क, तु** और **ज** इन धातुओं के अन्त्य वर्णों को विकल्प से 'ईर' यह आदेश होता है, और इसका संनियोग होने पर क्य प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१—**ह्रीयते**—**हीरद्, हरिज्जद्** (उस से घुराया जाता है), २—**क्रियते**—**कीरद्, करिज्जद्** (उससे किया जाता है), ३—**तीर्यते**—**तीरद्, तिरिज्जद्** (उस से तीरा जाता है), ४—**जीर्यते**—**जीरद्, जिरिज्जद्** (उस से जीर्ण हुआ जाता है),

यहाँ पर भाव-कर्म में ह्र आदि धातुओं के अन्तिम वर्ण को 'ईर' यह आदेश करके क्य प्रत्यय का लोप किया गया है।

६२२—वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहाँ "अन्त्यवर्ण के स्थान में" इस अनुवृत्ति की निवृत्ति हो जाती है। ८८३ सूत्र से अन्त्यस्थ इस पद की अनुवृत्ति ग्रहण की जा रही थी, किन्तु अब आने उसकी निवृत्ति समझनी चाहिए। अजि धातु के स्थान में 'विडप्' यह आदेश विकल्प से होता है, और उसकी अवस्थिति में क्य प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—अज्यते=विडप्इ, आदेश के अभावपक्ष में—विडविज्जइ, अज्जिज्जइ (उससे पैदा किया जाता है) ऐसे रूप बनते हैं।

६२३—कर्मभाव में ज्ञा धातु के स्थान में णव और णज्ज ये दो आदेश विकल्प से होते हैं, इन के संतियोग में क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—ज्ञायते=णवइ, णज्जइ आदेश के अभावपक्ष में—जाणिज्जइ, मुण्णिज्जइ, ३१३ सूत्र द्वारा ज्ञ के स्थान में 'ण' यह आदेश हो जाने पर—जाइज्जइ (उस से जाना जाता है) यह रूप बनता है। यदि ज्ञा धातु से पूर्व तच् का प्रयोग हो तो न ज्ञायते=अणाइज्जइ (उस से जाना नहीं जाता है) यह रूप हो जाता है।

६२४—कर्मभाव में वि और आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक ह्र धातु के स्थान में वाहिप्प यह आदेश विकल्प से होता है और इसका संतियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—वाहियते=वाहिप्पइ, आदेश के अभावपक्ष में—वाह्णिज्जइ (उस से उदा जाता है) यह रूप बनता है।

६२५—कर्मभाव में आइ (आ) उपसर्ग पूर्वक रभि धातु के स्थान में 'आठप्' यह आदेश विकल्प से होता है और उसका सामीप्य होने पर क्य-प्रत्यय का लोप होता है। जैसे—आरभ्यते=आठप्इ, आदेश के अभावपक्ष में—आठवीइइ (उस से आरम्भ किया जाता है) ऐसा रूप रूप बनता है।

६२६—कर्मभाव में स्निह् और सिच् इन धातुओं के स्थान में सिप्प यह आदेश होता है और इसका संतियोग होने पर क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—१ स्निह्यते=सिप्पइ (उस से स्नेह किया जाता है), २—सिच्यते=सिप्पइ (उस से सींचा जाता है), यहाँ पर कर्मभाव में स्निह् और सिच् इन धातुओं को सिप्प यह आदेश किया गया है।

६२७—कर्मभाव में ग्रह् धातु के स्थान में 'घेप्प' यह आदेश विकल्प से होता है और क्य-प्रत्यय का लोप हो जाता है। जैसे—ग्रह्यते=घेप्पइ आदेश के अभावपक्ष में—ग्रिह्णइइ (उस से ग्रहण किया जाता है) यह रूप बनता है।

६२८—कर्मभाव में स्पृशिधातु के स्थान में छिप्प यह आदेश विकल्प से किया जाता है, और क्य-प्रत्यय का लोप होता है। जैसे—स्पृश्यते=छिप्पइ आदेश के अभावपक्ष में—छिविज्जइ (उस से स्पर्श किया जाता है) ऐसा रूप होता है।

★ अथ निष्पाल-प्रकरणम् ★

६२९—क्तेनाऽऽप्फुणादयः । ८ । ४ । २५८ । अऽप्फुणादयः शब्दा आक्रमि-प्रभृतीनां धातूनां स्थाने क्तेन सह वा निपात्यन्ते । अऽप्फुणा, आक्रान्तः । उक्कोसं, उत्कूष्टम् । फुडं, स्पष्टम् । बोलीणो, प्रतिक्रान्तः । बोसट्टो, विकसितः । निमुट्टो, निपातितः । लुगो, रुग्णः । लिहवको, मष्टः । पम्हुट्टो, प्रमूष्टः प्रमुषितो वा । विठत्तं, अजितम् । छित्तं, स्पृष्टम् । निमिधं, स्थापितम् । विसिधं, आस्वादितम् । लुधं, लूनम् । जठं, त्यक्तम् । भोसिधं, क्षितम् । निऽह्णं, उद्वृत्तम् ।

पल्हृत्पं पलोट्टं च पर्यस्तम् । होसमरणं, हेषितम् । इत्यादि ।

★ अथ निपातानां प्रकरणम् ★

प्रकृति-प्रत्यय-विभागमन्तरं विनैव सिद्धरूपस्य कथनं निपातः । निपाते प्रकृति-प्रत्यययोर्विभागो न प्रदर्श्यते, इति भावः । अथवा निपातति उच्चावचेष्वर्थेष्विति निपातः ।

४४५ सूत्रे निपाताः निरूपिताः । प्रस्तुत-सूत्रेऽपि सूत्रकारेण निपाताः निरूप्यन्ते—

६२६—१—आक्रान्तः । आङ्पूर्वकः क्रमुधातुः कान्ती । आक्रम् + क्त (त) । संस्कृतनियमेन आक्रान्त + सि इति जाते । १२९ सू० आक्रान्तस्य अप्फुण्ण इति निपात्यते, सि-प्रत्यये, ४९१ सू० सेर्षोः, इति परेऽन्त्यस्वरदेलोपे अप्फुण्णो* इति भवति । २—उत्कृष्टम् । उत्पूर्वकः कृष्धातुः कर्षणे । उत्कृष् + क्त, संस्कृतभाषा-नियमेन-उत्कृष्ट + सि इति जाते । प्रस्तुतसूत्रेण उत्कृष्टस्य उक्कोस इति निपातिते, सि-प्रत्यये, ५१४ सू० सेर्षकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे उक्कोस इति भवति । एवमेव—३—स्पृष्टम् । स्पृश् बाधन-स्पर्शयोः । स्पृश् + क्त । संस्कृतनियमेन स्पृष्ट + सि, इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण स्पृष्ट-शब्दस्य फुड इति निपात्यते, पूर्ववदेव फुड इति भवति । ४—अतिक्रान्तः । अतिक्रमु कान्ती । अतिक्रम् + क्त । संस्कृतभाषा-नियमेन अतिक्रान्त + सि इति जाते । अतिक्रान्तस्य बोलीण इति निपातिते, पूर्ववदेव बोलीणो । ५—विकसितः । विपूर्वक-वसधातुः विकासे । विकस् + क्त । संस्कृतभाषा-नियमेन विकसित + सि इति जाते । विकसितस्य बोसुट्ट इति निपातिते, पूर्ववदेव बोसुट्टो । ६—निपातितः । निपूर्वक-पत्धातुः निपातने । निपत् + क्त । संस्कृत-नियमेन निपातित + सि इति जाते । निपातितस्य निसुट्ट इति निपातिते, पूर्ववदेव निसुट्टो । ७—रुग्णः । रुज् रोगे । रुज् + क्त । संस्कृत-नियमेन रुग्ण + सि इति जाते । रुग्णस्य लुग्ण इति निपातिते, पूर्ववदेव लुग्णो, ८—नष्टः । नश् नाशे । नश् + क्त । संस्कृत-नियमेन नष्ट + सि इति जाते । नष्टस्य लिहक्क इति निपातिते, पूर्ववदेव लिहक्को इति भवति । ९—प्रमृष्टः । प्रपूर्वकः मृञ् शुद्धी । प्रमृञ् + क्त । संस्कृत-नियमेन प्रमृष्ट + सि इति जाते, प्रमृष्टस्य पम्हुट्ट इति निपातिते, पूर्ववदेव पम्हुट्टो, १०—प्रमुषितः । प्रपूर्वको मुष्धातुः चोर्षे । प्रमुष् + क्त । संस्कृत-नियमेन प्रमुषित + सि इति जाते, प्रमुषितस्य पम्हुट्ट इति निपात्यते, पूर्ववदेव पम्हुट्टो, ११—अर्जितम् । अर्ज् उपार्जने । अर्ज् + क्त । संस्कृत-नियमेन अर्जित + सि इति जाते, अर्जितस्य विडल इति निपातिते, पूर्ववदेव सेर्षकारे, मकारस्यानुस्वारे विडलं, १२—स्पृष्टम् । स्पृश् स्पर्शे । स्पृश् + क्त । संस्कृत-नियमेन स्पृष्ट + सि इति जाते, स्पृष्टस्य छिप्त इति निपातिते, पूर्ववदेव छिप्तं, १३—स्थापितम् । स्था-स्था गतिनिवृत्तौ । स्था + णिग् + क्त । संस्कृत-नियमेन स्थापित + सि इति जाते, स्थापितस्य निमिष इति निपातिते, पूर्ववदेव निमिषं, १४—आस्वादितम् । आङ्पूर्वकः स्वद् आस्वादाने । आस्वद् + क्त । संस्कृत-नियमेन आस्वादित + सि इति जाते, आस्वादितस्य चक्खिष इति निपातिते, पूर्ववदेव चक्खिषं इति भवति । १५—लूनम् । लूञ् छेदने । लूञ् + क्त, संस्कृत-नियमेन लून + सि इति जाते, लूनस्य लुञ् इति निपातिते, पूर्ववदेव लुञ्, १६—त्यक्तम् । त्यञ् त्यागे । त्यञ् + क्त । संस्कृत-नियमेन त्यक्त + सि इति जाते, त्यक्तस्य जड इति निपातिते, पूर्ववदेव जडं, १७—क्षिप्तम् । क्षिप् क्षेपे । क्षिप् + क्त । संस्कृत-नियमेन क्षिप्त + सि इति जाते, क्षिप्तस्य भोसिष इति निपातिते, पूर्ववदेव भोसिषं, १८—उद्बृत्तम् । उत्पूर्वकः बृत्धातुः उद्बर्तने । उद्बृत् + क्त । संस्कृत-नियमेन उद्बृत्त + सि इति जाते । उद्बृत्तस्य निच्छूड इति निपातिते, पूर्ववदेव निच्छूडं, १९—

*प्राकृतभ्याकरणे निपाता अन्त्येषु न संगृह्यन्तेऽप्येवाऽत्र सिप्रत्ययस्य लोपाभावो बोध्यः । एवमेवाप्येषुः ।

पर्यस्तम् । परिपूर्वकः असुधातुः क्षेपे । पर्यस + क्त । संस्कृत-नियमेन पर्यस्त + सि इति जाते, पर्यस्तस्य पल्हृत्थ, पलोट्ट इति निपात द्वये जाते, पूर्ववदेव पल्हृत्थं, पलोट्ट इति भवात् । २०—हेषितम् । हेष-धातुः अश्वरवे । हेष् + क्त । संस्कृत-नियमेन हेषित + सि इति जाते, हेषितस्य हीसमण इति निपातिते, पूर्व-वदेव हीसमणं इति भवति ।

★ अथ निपात-प्रकरणम् ★

निपात शब्द से उन शब्दों का परिग्रहण किया जाता है जिन की उत्पत्ति के किसी नियम का पता न हो तथा जो व्याकरण शास्त्र के नियमोपनियमों से सिद्ध नहीं होते । ऐसे शब्दों का निर्देश पहले ४४५ वें सूत्र में किया जा चुका है । प्रस्तुत सूत्र में भी कुछ एक निपातों का निर्देश किया जा रहा है—

६२६—घाड् (घा) उपसर्ग पूर्वक क्रमि घादि धातुओं को क्त प्रत्यय के साथ ही अप्फुण्ण घादि आदेश निपात से ही ही जाते हैं । भाव यह है कि 'अप्फुण्ण' घादि शब्दों की रचना में व्याकरण के किसी सूत्र को लगाने की आवश्यकता नहीं है अर्थात् ये स्वतः सिद्ध होते हैं । जैसे—१—आहास्तः = अप्फुण्णो (दबाया हुआ), २—उत्कृष्टम् = उवकोसं (अधिक से अधिक, महान), ३—स्पष्टम् = फुडं (व्यक्त, साफ), ४—अतिक्रान्तः = बोलीणो (व्यतीत हुआ), ५—विकसितः = बोसट्टो (खिला हुआ), ६—निपातितः = निसुट्टो (गिराया हुआ), ७—रुग्णः = लुग्गो (रोगी), ८—मष्टः = लिहक्को (नाश को प्राप्त हुआ), ९—प्रमृष्टः अथवा प्रभुषितः = पम्हुट्टो (मंजा हुआ अथवा धोरी किया हुआ), पम्हुट्टो शब्द प्रमृष्ट और प्रभुषित दोनों शब्दों से निष्पन्न हो जाता है । १०—अजितम् = विठत्तं (कमाया हुआ), ११—स्पष्टम् = छित्तं (छुआ हुआ), १२—स्थापितम् = निमिअं (रखा हुआ), १३—आस्वावितम् = अ-विखअं (चखा हुआ), १४—सूनम् = लुअं (काटा हुआ), १५—त्यक्तम् = जडं (छोडा हुआ), १६—कि-प्लम् = भोसिअं (फेंका हुआ), १७—उद्धत्तम् = निच्छूडं (निकला हुआ), १८—पर्यस्तम् = पल्हृत्थं और पलोट्टं (दूर रखा हुआ), फेंका हुआ), पर्यस्त शब्द के पल्हृत्थ और पलोट्ट ये दो रूप बनते हैं । १९—हेषितम् = हीसमणं (खंखारा हुआ, घोड़े के शब्द जैसा किया हुआ), यहाँ पर 'अप्फुण्ण' घादि निपातों का वर्णन किया गया है । संस्कृतव्याकरण में निपातों को अव्यय मान कर जैसे उनसे सि आदि विभक्तियों का लोप किया जाता है, वैसे स्थिति प्राकृत-व्याकरण की नहीं है । क्योंकि प्राकृत-व्याकरण ४४६ वें सूत्र से लेकर ४८९ वें सूत्र तक ही अव्ययों का विधान करता है । ४४६ वें सूत्र में स्पष्ट लिखा है कि "इतः परं ये वक्ष्यन्ते आ पावसमाप्तेस्तेऽव्ययसंज्ञा ज्ञातव्याः ।" इस से स्पष्ट है कि उक्त ४४ सूत्रों में वर्णित शब्द ही अव्ययसंज्ञक होते हैं, अन्य नहीं । इन शब्दों में ४४५ वें सूत्र में तथा ९२९ वें सूत्र में पठित किसी भी शब्द का उल्लेख नहीं है । अतः प्राकृत-व्याकरण निपातों को अव्यय स्वीकार नहीं करता । यही कारण है कि निपातों से सि आदि विभक्तियों का लोप नहीं होता । वैसे अव्ययपदों से तो स्यादि विभक्तियों का लोप प्राकृत-व्याकरण को भी दृष्ट है । इसीलिए ४४६ वें सूत्र से लेकर ४८९ वें सूत्र तक जितने भी अव्ययपद पढ़े गए हैं, उन सब से स्यादि प्रत्ययों का लोप किया गया है ।

★ अथ धातुनामनेवार्थकला ★

६३०—धातवोऽर्थान्तरेऽपि । ८ । ४ । २५६ । उक्तावर्थादर्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते ।

बलिः प्राणने पठितः, खादनेऽपि वर्तते । बलइ, खादति, प्राणनं करोति वा । एवं कलिः संख्याने, संज्ञानेऽपि, कलइ । जानाति, संख्यानं करोति वा । रिगिगंतौ, प्रवेशेऽपि । रिगइ, प्रविशति, गच्छति वा । कांक्षतेऽर्थात् आदेशः आकृते । वल्कइ । इच्छति, खादति वा । फक्कते-स्वक्क आदेशः । थक्कइ, नीचां गतिं करोति, विलम्बयति वा । विलप्युपालम्भ्योर्भङ्ग आदेशः । भङ्गइ । विलपति, उपालभते, भाषते वा । एवं पडिवालेइ, प्रतीक्षते, रक्षति वा । केचित् कैश्चिदुपसर्गेनित्यम् । पहरइ, युध्यते । सहरइ, संवृणोति । अणुहरइ, सहशी भवति । नीहरइ, पुरीषोत्सर्गं करोति । विहरइ, क्रीडति । आहरइ, खादति । पडिहरइ, पुनः पूरयति । परिहरइ, त्यजति । उवहरइ, पूजयति । बाहरइ, आह्वयति । एवसइ, देशान्तरं गच्छति । उच्छुपइ, चटति । उल्लुहइ, निःसरति ।

* इति प्राकृतभाषा-विवेचनम् *

★ अथ धातूनाम्नवेकार्थकला ★

संस्कृत-भाषायां यथा "धातवोऽनेकार्थकाः भवन्ति" एवमेव प्राकृत-भाषायामपि धातूनामनेकार्थकता समुपलभ्यते । तैवाऽत्र सूत्रकारेण निर्दिश्यते—

६३०—उक्तावर्थात्तरेऽपि । धातुपाठे ये धातवः वेद्वर्थेषु पठिताः, तेष्वर्थेषु तु तेषां प्रयोगो भवेत्येव, परन्तु ९३० सूत्रेण तेषां धातूनां प्रयोगोऽन्येष्वपि अर्थेषु क्रियते इति भावः । यथा—बलि-धातुः प्राणने-प्राणधारणेऽर्थे धातुपाठे पठितः, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण खादनेऽर्थेऽप्यस्य प्रयोगो जायते, अत एवोच्यते अनेकार्था हि धातवः । १—बलति । बल् प्राणने-प्राण-धारणे । बल् + तिव् । ९१० सू० प्रकाशगमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्वादेशे बलइ खादति, प्राणधारणं करोति, जीवति वेत्यर्थः । एवमेव—२—कलति । कलिधातुः संख्याने । कल् + तिव् । पूर्ववदेव कलइ इति भवति । कल्धातुः संख्यानार्थकः, परन्तु संज्ञानेऽपि अस्य प्रयोगो भवति । अतः कलइ जानाति, संख्यानं करोति वेत्यर्थः । ३—रिङ्गति । रिगि-धातुः गत्यर्थकः, परन्तु प्रवेशार्थेऽप्यस्य प्रयोगो भवति । यथा—रिङ्गति । रिगि गती । रिग् + तिव्, पूर्ववदेव रिगइ प्रविशति, गच्छति वेत्यर्थः । ४—कांक्षते । कांक्ष-धातुः इच्छार्थकः परन्तु खादनेऽप्यस्य प्रयोगो जायते । यथा—कांक्ष इच्छायाम् । कांक्ष् + ते । ८६३ सू० कांक्षधातोः स्थाने वम्फ इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्वादेशे अम्फइ इच्छति, खादति वेत्यर्थः । ५—फक्कति । फक्क-धातु अघोर्गत्यर्थकः, परन्तु विलम्बेऽपि प्रयुज्यते । फक्क् + तिव् । ७५८ सू० फक्क्धातोः थक्क इत्यादेशे, पूर्ववदेव थक्कइ नीचां गच्छति, विलम्बयति वेत्यर्थः । ६—विलपति । ७—उपालम्भते । विलपधातुः रोदने, उप-भाङ्-पूर्वकः लम्भ-धातुः उपालम्भे । विलप् + तिव्, उपलम्भ् + ते । ८१९ सू० विलपधातोः स्थाने भङ्ख इत्यादेशे, ८२७ सू० उपालम्भधातोरपि भङ्ख इत्यादेशे, पूर्ववदेव भङ्खइ इति भवति । भङ्खस्य प्रयोगः विलापे, उपालम्भे वा भवति, परन्तु प्रस्तुत-सूत्रबलेन एतस्य भाषणेऽपि प्रयोगो जायते । भङ्खइ विलपति, उपालम्भते, भाषते वेत्यर्थः । ८—प्रतिपालयति । प्रतिपूर्वकः पालधातुः प्रतीक्षायां वर्तते किन्तु प्रस्तुतसूत्रबलेनैतस्य प्रयोगः रक्षणेऽपि जायते । प्रतिपाल् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, २३१ सू० पकारस्य चकारे, ९१० सू० प्रकाशगमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इत्वादेशे पडि-

वालेइ प्रतीक्षते, रक्षति वेत्यर्थः । केचित् कश्चिदुपसर्गेनित्यम् । केचिद् धातवः कश्चिदुपसर्गः सह सम्मी-
 ल्याथन्तिरे नित्यं प्रयुज्यन्ते । यथा — हृच् धातुः हरणार्थकः, परन्तु प्र-उपसर्गपूर्वकस्तु नित्यरूपेण युद्धार्थे
 प्रयुज्यते । एवमग्रेतनेष्वपि प्रयोगेषु बोध्यम् । १—प्रहरति । प्रहृ प्रहरणे । प्रहृ + तिव् । ३५० सू० रेफ-
 लोपे, १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, पूर्ववदेव तिव इत्वादेशे पहरइ इति भवति, युध्यत इत्यर्थः । २—
 संहरति । सम्पूर्वकः हृ-धातुः सम्वरणे । संहृ + तिव् = संहरइ सम्वरणं करोति, संहरइ इत्यस्य संहारं
 करोत्ययमर्थोऽपि भवति । ३—अनुहरति । अनुपूर्वकः हृधातुः अनुहरणे-अनुकरणे । अनुहृ + तिव् । २२८
 सू० नकारस्य णकारे—अणुहरइ सदृशी भवति, अथवा अनुकरणं करोतीत्यर्थः । ४—निहृरति । निहृ-
 पूर्वकः हृधातुः पुरीषोत्सर्गकरणे । निहृ + तिव् । ११ सू० रेफलोपे, ९३ सू० इकारदीर्घे—नीहरइ पु-
 रीषोत्सर्ग-मलोत्सर्गं करोतीत्यर्थः । ५—विहरति । विपूर्वकः हृधातुः क्रीडायाम् । विहृ + तिव् । पूर्ववदेव
 विहरइ क्रीडति, विहरणं करोति वेत्यर्थः । ६—आहरति । आहृपूर्वकः हृधातुः आहारे । आहृ + तिव् =
 आहरइ आहारं करोतीत्यर्थः । ७—प्रतिहरति । प्रतिपूर्वकः हृधातु पुनः पूरणे, प्रतिहारे-निवारणे वा ।
 प्रतिहृ + तिव् । रेफलोपे, तकारस्य डकारे, पूर्ववदेव पडिहरइ इति भवति । पुनः पूरयति, प्रतिहारं क-
 रोति वेत्यर्थः । ८—परिहरति । परिपूर्वकः हृधातुः परिहारे-त्यागे । परिहृ + तिव् = परिहरइ त्यजती-
 त्यर्थः । ९—उपहरति । उपपूर्वकः हृधातुः उपहारे, पूजायाम् । उपहृ + तिव् । २३१ सू० पकारस्य वकारे
 उवहरइ (पूजयति) इति भवति । १०—आहृरते । वि-आहृ-पूर्वकः हृधातुः आहृ-वाते । आहृ + तिव् ।
 ३४९ सू० यकारलोपे, ७४७ सू० व-वदेव वाहरइ इति भवति, आहृ-वयतीत्यर्थः । ११—प्रवसति । प्रपूर्वकः
 वस्धातु प्रवासे देशान्तरगमने । प्रवस् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, पूर्ववदेव पवसइ देशान्तरं गच्छती-
 त्यर्थः । १२—उच्युपति । उत्पूर्वकः चुपधातुः आरोहणे-चटने । उच्युप् + तिव् । पूर्ववदेव उच्युपइ चट-
 तीत्यर्थः, १३—उत्सुहति । उत्पूर्वकः लुहृ-धातुः निःसरणे । उत्सुहृ + तिव् । पूर्ववदेव उत्सुहइ निःसर-
 तीत्यर्थः । इति प्राकृतभाषा-विवेचनम् । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण ९३० सूत्रैः प्राकृत-भाषा-विविधविधानस्य
 निरूपणं कृतमस्ति, ९३० सूत्रस्य समाप्ती प्राकृत-भाषा-विवेचनमपि समाप्तिमेतीति भावः ।

* प्राकृत-भाषायाः विवरणं समाप्तम् *

★ धातुओं का अर्थान्तर प्रकरण ★

संस्कृत-भाषा में प्रायः कहा जाता है—“अनेकार्थका हि धातवः” अर्थात् धातु अने-
 कार्थक (अनेक अर्थ वाले) होते हैं । किन्तु संस्कृत-भाषा के समान प्राकृत-भाषा में भी धातु
 अनेकार्थक पाए जाते हैं । धातु अपने अर्थ का बोधक होता हुआ भी अर्थान्तर में कैसे परि-
 वर्तित हो जाता है ? इसी तथ्य को प्रस्तुत प्रकरण में निर्दिष्ट किया जा रहा है—

६३०—धातुपाठ में धातुओं के जो अर्थ दिए गए हैं, उनके उनसे भिन्न अर्थ भी होते हैं । जैसे—
 १—बलि धातु धातुपाठ में प्राणन (प्राण धारण करना) इस अर्थ में पढ़ा गया है किन्तु इससे भिन्न
 इसका खादन (खाना), यह अर्थ भी होता है । जैसे—बलति = बलइ = खादति, प्राणनं करोति वा =
 वह खाता है अथवा वह प्राण धारण करता है । इसी प्रकार २—कलि धातु का अर्थ धातुपाठ में सं-
 ख्यान (आवाज करना, गणना करना) है, किन्तु इससे भिन्न इस का संज्ञान (जानना) अर्थ भी होता है ।
 जैसे—कलति = कलइ = जानाति, संख्यानं करोति वा = वह जानता है अथवा संख्यान (गणना) करता
 करता है । ३—रिमि धातु का धातुपाठ में गति (जाना) अर्थ है, किन्तु इस से भिन्न—प्रवेश (दाखल

होना) अर्थ भी होता है। जैसे—रिङ्गति=रिगइ=प्रविशति, गच्छति वा=वह प्रवेश करता है, अथवा वह गमन करता है। ४—काक्षि धातु का अर्थ धातुपाठ में इच्छा करना होता है, किन्तु इसके अलावा इसका—खात्वा यह अर्थ भी होता है। जैसे—काक्षते=वम्फइ=इच्छति, खादति वा=वह चाहता है, इच्छा करता है अथवा वह खाता है। यहाँ काक्षि धातु को ८६३ सूत्र से 'वम्फ' यह आदेश किया गया है। ५—फक्क धातु का धातुपाठ में 'नीचे जाना' यह अर्थ होता है, किन्तु इससे भिन्न इसका—विलम्ब (देरी करना) यह अर्थ भी होता है। जैसे—फक्कति=यक्कइ=नीचां गति करोति, विलम्बयति वा=वह नीचे जाता है, अथवा वह विलम्ब करता है। यहाँ फक्क धातु के स्थान में ७५८ सूत्र से यक्क आदेश किया गया है। ६—वि-उपसर्ग-पूर्वक लप् धातु रोने अर्थ में तथा वि आङ् (आ) उपसर्ग पूर्वक लभ् धातु उपालम्भ इस अर्थ में प्रयुक्त होता है, किन्तु इन दोनों धातुओं का प्रयोग 'भाषण करना' इस अर्थ में भी हो जाता है। जैसे—विलपति, उपालम्भते=भङ्गइ=विलपति, उपालम्भते भाषते वा=वह रोता है, वह उपालम्भ देता है, वह भाषण करता है। इस तरह भङ्गइ इस पद के तीन अर्थ हो जाते हैं। ८१९ सूत्र से विलप् के स्थान में तथा ८२७ सूत्र से उपालम्भ के स्थान में भङ्ग यह आदेश किया गया है। इसी प्रकार ७—प्रतिपालयति=पडिवालेइ=प्रतीक्षते, रक्षति वा=वह प्रतीक्षा करता है अथवा वह रक्षा करता है। प्रति उपसर्ग पूर्वक पाल् धातु प्रतीक्षा अर्थ में व्यवहृत होता है, किन्तु प्रस्तुतसूत्र के निर्देश से इसका "रक्षा करना" यह अर्थ भी होता है। इस तरह यह सूत्र प्राकृत-भाषा में धातुओं को द्वयर्थक बना डालता है।

कई एक आचार्यों का मत है कि यदि धातुओं के साथ कई एक उपसर्गों का संयोजन हो तो उनका अर्थ वैकल्पिक (अनेक अर्थों का बोधक) नहीं रहता है, किन्तु उन का नित्य ही अर्थान्तर (दूसरा अर्थ) हो जाता है। जैसे—१—ग्रहरति=ग्रहरइ (वह युद्ध करता है), ह्र धातु का अर्थ हरण (चोरी) करना होता है, किन्तु प्र उपसर्ग का योग होने से इस अर्थान्तर हो गया और यह अर्थान्तर वैकल्पिक नहीं रहता है किन्तु नित्य ही माना जाता है। इसी प्रकार आगे भी समझ लेना चाहिए। २—संहरति=संहरइ (वह संवरण-बुनाव करता है), संहरति का—वह संहार करता है, ऐसा अर्थ भी होता है। ३—अनुहरति=अणुहरइ (वह समान होता है), ४—निहरति=नीहरइ (वह मल-त्याग करता है), ५—विहरति=विहरइ (वह क्रीडा करता है), ६—आहरति=आहरइ (वह आहार करता है, वह खाता है), ७—प्रतिहरति=पडिहरइ (फिर से परिपूर्ण करता है), ८—परिहरति=परिहरइ (वह परिहार करता है, वह छोड़ता है), ९—उपहरति=उवहरइ (वह पूजा करता है, वह उपहार देता है), १०—व्याहरते=वाहरइ (वह बुलाता है), ११—प्रवसति=पवसइ (वह प्रवास करता है, वह देश-न्तर (दूर अन्य देश को) जाता है), १२—उच्चुपति=उच्चुपइ (वह चढता है), १३—उल्लुहति=उल्लुहइ (वह निकलता है) इस तरह उपसर्गों के संनियोग (सामीप्य) से धातुओं के अर्थ परिवर्तित हो जाते हैं।

पहले सूत्र से लेकर ९३० सूत्र तक ऊपर जो कुछ लिखा गया है, यह सब प्राकृत-भाषा का विधि-विधान था। ९३० सूत्रों द्वारा आचार्य श्री हेमचन्द्र जी ने प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी नियमों तथा उपनियमों का निर्देश कर दिया है। इस सूत्र की समाप्ति के साथ ही प्राकृत-भाषा-सम्बन्धी विवेचन समाप्त होता है।

प्राकृत-भाषा का गुणा, परिपूरण व्याख्यान,

पदो पडाग्रो ध्यान से, विज्ञ बनो मुनि ज्ञान ।

★ प्राकृतभाषा-विवेचन समाप्त ★

★ अथ शौरसेनी-भाष्या-प्रकरणम् ★

६३१—सो ङोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य । ८ । ४ । २६० । शौरसेन्यां भाषायामना-
दावपदादौ वर्तमानस्य तकारस्य दकारो भवति, न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति । तदो
पुरिद-पदिञ्चरेण माददिणा मन्तिदो । एतस्मात् । एदाहि, एदाओ । अनादाविति किम् ?
तथा करेभ जघा तस्स राइणो अणुकम्पणीया भोमि । अयुक्तस्येति किम्? मत्तो । अय्यउत्तो ।
असंभाविद-सककारं । हला सउन्तले ! ।

६३२—अधः क्वचित् । ८ । ४ । २६१ । वर्णान्तरस्याधोवर्तमानस्य तस्य शौरसेन्यां
वो भवति । क्वचित्त्वध्यानुसारेण । महन्दो । निच्चिन्दो । अन्देउरं ।

६३३—आदेस्तावति । ८ । ४ । २६२ । शौरसेन्यां तावच्छब्दे आदेस्तकारस्य वो आ
भवति । दाव, ताव ।

६३४—आ आमन्व्ये सौ वेनो नः । ८ । ४ । २६३ । शौरसेन्यामिनो नकारस्य आ-
मन्व्ये सौ परे आकारो वा भवति । भो कञ्चुइया ! । सुहिआ ! । पक्षे भो तवस्सि ! । भो
मणस्सि ! ।

६३५—भो वा । ८ । ४ । २६४ । शौरसेन्यामामन्व्ये सौ परे नकारस्य मो वा भवति ।
भो रायं ! । भो विअयवम्मं ! । सुकम्मं ! । भयवं ! कुसुमाउह ! । भयवं ! तित्थं पवसेह ।
पक्षे । सयल-खोअ-अन्तेआरि ! भयव ! हुदवह ! ।

६३६—भवद्भूगवतोः । ८ । ४ । २६५ । आमन्व्य इति निवृत्तम् । शौरसेन्यामनयोः
सौ परे मस्य मो भवति । कि एत्थभवं हिदएण चिन्तेदि । एदु भवं । समणो भगवं महालीरे ।
एज्जलिदो भयवं हुदासणो । क्वचिदन्यत्रापि । मधवं पागसासणो । संपाइयवं सीसो । कयवं ।
करेमि, काहं व ।

६३७—न वा यो द्यः । ८ । ४ । २६६ । शौरसेन्यां यस्य स्थाने यो वा भवति ।
अय्यउत्त ! पय्याकुलीकदम्हि । सुम्यो । पक्षे । अज्जो । पज्जाउत्तो । कज्ज-परवसो ।

६३८—घो घः । ८ । ४ । २६७ । शौरसेन्यां घस्य घो वा भवति । कधेदि, कहेदि ।
णाओ, णाहो । कधं, कहं । राज-पघो, राज-पहो । अपदादावित्येव । थामं । थेषो ।

६३९—इह-हचोर्हस्य । ८ । ४ । २६८ । इहशब्दसम्बन्धिनो मध्यमस्येत्याह्वी [३.
१४३] इति विहितस्य हचश्च हकारस्य शौरसेन्यां घो वा भवति । इध । होध । परित्ता-
यध । पक्षे । इह । होह । परित्तायह ।

६४०—भुवो भः । ८ । ४ । २६६ । भवतेर्हकारस्य शौरसेन्यां भो वा भवति । भोदि, होदि, भुवदि, हुवदि, भवदि, हवदि ।

६४१—पूर्वस्य पुरवः । ८ । ४ । २७० । शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरवः नाडयं । अपुरवागदं । पक्षे । अपुव्वं पदं । अपुव्वागदं ।

६४२—क्त्वा इय-दूणौ । ८ । ४ । २७१ । शौरसेन्यां क्त्वा-प्रत्ययस्य इय, दूण इत्यादेशौ वा भवतः । भविय, भोदूण, हविय, होदूण । पठिय, पठिदूण । रमिय, रन्दूण । पक्षे । भोत्ता, होत्ता । पठित्ता । रन्त्ता ।

६४३—कृ-गमो ङडुम्रः । ८ । ४ । २७२ । आभ्यां परस्य क्त्वा-प्रत्ययस्य डित् ङडुम्र इत्यादेशो वा भवति । कडुम्र । गडुम्र । पक्षे । करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

६४४—दिरिचेचोः । ८ । ४ । २७३ । त्यादीनामाद्य-त्रयस्याद्यस्येष्वौ [३.१३६] इति विहितयोरिचेचोः स्थाने दिर्भवति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । भोदि, होदि ।

६४५—अतो देशच । ८ । ४ । २७४ । अकारात्परयोरिचेचोः स्थाने देशकारात् दि-श्च भवति । अच्छदे, अच्छदि । गच्छदे, गच्छदि । रमदे, रमदि । किञ्जदे, किञ्जदि । अत् इति किम् ? वसुमादि । नेदि । भोदि ।

६४६—भविष्यति स्तिः । ८ । ४ । २७५ । शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्तिर्भवति । हि-स्मा-हामपवादः । भविस्तिदि । करिस्तिदि । गच्छिस्तिदि ।

६४७—अतो ङसेर्डादो-डादू । ८ । ४ । २७६ । अतः परस्य ङसेः शौरसेन्यां आदो, आदु इत्यादेशौ डितौ भवतः । दूरादो ध्येव दूरादु ।

६४८—इदानीमो दाणि । ८ । ४ । २७७ । शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने दाणि इत्यादेशो भवति । अनन्तर-करणाय दाणि आणवेदु अय्यो ! । व्यत्ययत्वात् प्राकृतेऽपि । अन्नं दाणि बोहि ।

६४९—तस्मात्ताः । ८ । ४ । २७८ । शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जाव पविसामि । ता अलं एदिणः माणेण ।

६५०—मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः । ८ । ४ । २७९ । शौरसेन्यामन्त्यान्मकारात् पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा भवति । इकारे । जुत्तं रिमं जुत्तमिणं । सरिसं रिमं, सरिसमिणं । ए-कारे । किं एदं, किमेदं । एवं एदं, एवमेदं ।

६५१—एवार्थे ध्येव । ८ । ४ । २८० । एवार्थे ध्येव इति निपातः शौरसेन्यां प्रयोक्तव्यः । मम ध्येव बभ्रमणस्स । सो ध्येव एसो ।

६५२—हञ्जे चेट्याह्वाने । ८ । ४ । २८१ । शौरसेन्यां चेट्याह्वाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । हञ्जे चदुरिके ।

६५३—हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे । ८ । ४ । २८२ । शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयोक्तव्यः । विस्मये । हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जराणी । निर्वेदे । हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण निय-विधिणो दुव्ववसिदेण ।

६५४—णं नन्वर्थे । ८ । ४ । २८३ । शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः । णं अफलोदया । णं अव्य-भिस्सेहि पुढमं य्येव आणत्तं । णं भवं मे अग्गदो चसदि । आर्थे वाक्कात्तञ्जारेऽपि इत्येते । नमोऽस्यु णं । जया णं । तथा णं ।

६५५—अम्महे हर्षे । ८ । ४ । २८४ । शौरसेन्यां अम्महे इति निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः । अम्महे एमाए सुम्मिलाए सुपल्लिगद्धिदो भवं ।

६५६—हीही विदूषकस्य । ८ । ४ । २८५ । शौरसेन्यां हीही इति निपातो विदूषकाणां हर्षे द्योते प्रयोक्तव्यः । हीही भो ! संपन्ना मणोरथा पिय-वयस्सस्स ।

६५७—शेषं प्राकृत-वत् । ८ । ४ । २८६ । शौरसेन्यामिह प्रकरणे यत्कार्यमुक्तं ततोऽन्यच्छौरसेन्यां प्राकृतवदेव भवति । दीर्घ-ह्रस्वो मिथो वृत्तौ [१.४] इत्यारभ्य 'तो दोऽनादी शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०], एतस्मात्सूत्रात्प्राग् यानि सूत्राणि एषु यान्नुदाहरणानि तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव शौरसेन्यां भवन्ति, अमूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः प्रति-सूत्रं स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः । यथा—अन्दावेदी । जुवदि-जणी । मणसिला । इत्यादि ।

✽ समाप्तं शौरसेनी-भाषा-प्रकरणम् ✽

★ अथ शौरसेनी-भाषा-प्रकरणम् ★

जगद्गुरुं महावीरमभिवन्द्य जिनेश्वरम् ।

प्राकृतानन्तरं भाषा, शौरसेनी विविच्यते ॥

सिद्धहेमशब्दानुशासनस्याष्टभाष्याये प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-चूलिकापञ्च-ज्ञानां तद्विधानां भाषाणां विवरणं समुपलभ्यते, तत्र प्रथमपादादारभ्य इतः पर्यन्तं प्राकृत-भाषायाः विवेचनं कृतम्, साम्प्रतं शौरसेनीभाषाविषये यद्विवेचनीयं तद्विवृणोति सूत्रकारः । वयमपि बालमनोरमाख्यायां टोकायां शौरसेनीभाषाशब्दानां प्रक्रियानुवादमुपक्रमामहे ।

६३१—ततः । अव्ययपदमिदम् । ९३१ सू० द्वितीयतकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य स्थाने ङो (ओ) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशेर्लोपे तवो इति भवति । पूरितप्रतिज्ञेन । पूरितः प्रतिज्ञा येन सः, तेन । पूरितप्रतिज्ञा + टा । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्र तकारस्य दकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १११८ सू० भाषा-व्याख्ये कृते, ९६४ सू० जस्य ऊत्र इत्यादेशे, ४९५ सू० टास्थाने ण इत्यादेशे, ५०३ सू० यकारस्य एकारे

पूरिवपविञ्जने ९७७ सू० णकारस्य नकारे पूरिवपविञ्जने इत्यपि भवति । माहतिना । महतोऽपत्यं मा-
 हतिः-हनुमान् । माहति+टा । तकारस्य दकारे, ५१३ सू० टास्थाने णा इत्यादेशे माहविद्या णकारस्य
 नकारे माहविना इत्यपि भवति । मन्त्रितः । मन्त्रित+सि । रेफलोपे, तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः,
 डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि मन्त्रितो इति भवति । एतस्मात् । एतद्+ङसि । तकारस्य दकारे, ११ सू०
 दकारलोपे, ४९७ सू० ङसेः स्थाने हि, दो इत्यादेशो, ५०१ सू० अकारस्य आकारे एवाहि एदादो १७७ सू०
 दकारलोपे एवाहो इति भवति । अमावाविति किम् ? । न आदौ, अनादौ । अनादौ वर्तमानस्यैव तकार-
 स्य दकारो भवति, नत्वादिभूतस्य तकारस्यापि । यथा—तथा । अव्ययपदमिदम् । आदि-भूतत्वात्तकार-
 स्य दकारो न जातः । ९३८ सू० यकारस्य घकारे तथा इति भवति । कुक्षत् । डुकृञ्(कृ)करस्यो । कृ+त ।
 इत्यत्र ९०५ सू० श्कारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६३२ सू० त इत्यस्य हच् (ह)
 इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य घकारे करेष इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य
 जकारे, यकारस्य घकारे जवा इति भवति । तस्य—तस्स, प्रक्रिया ५५२ सूत्रे ज्ञेया । राज्ञः । राजन्+
 ङस् । ५३९ सू० ङसः स्थाने णो इत्यादेशे, ५४१ सू० जकारस्य इकारे, ११ सू० नकारलोपे राइणो इति
 भवति । अनुकम्पनीया । अनुकम्पनीया+सि । २२८ सू० उभयत्र नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकार-
 स्य लोपे, १११।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अनुकम्पणीया इति भवति । भवामि । भू
 सत्तायाम् । भू+तिङ् । ७३१ सू० भूधातोः ह्यो इत्यादेशे, ९४० सू० हकारस्य भकारे, ६३० सू० मिक्-
 स्थाने मि इत्यादेशे भोमि इति भवति । अयुक्तस्येति किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण अयुक्तस्य-असंयुक्तस्यैव त-
 कारस्य दकारो भवति, नान्यथा । यथा—मसः । तकारस्य संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, सेडोः, डिति
 परेऽन्त्यस्वरादेशोपि मसो इति भवति । आर्यपुत्रः । आर्यपुत्र+सि । ८४ सू० संयोते परे ल्लस्के, ९३७ सू०
 र्यस्य ग्य इत्यादेशे, १७७ सू० षकारस्य लोपे, ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० तकारद्वित्वे, पूर्ववदेव अ-
 व्यङ्ग्यो इति भवति । असंभावितमस्कारम् । असंभावितः-संभावनाशून्यः सत्कारो यस्य, तद् । असंभा-
 वितसत्कार+सि । तकारस्य दकारे, ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ५१४ सू० सेमकारे,
 २३ सू० मकारानुस्वारे असंभाविदसककारं इति भवति । हे शकुन्तले ! । ४६६ सू० सम्बोधने ह्रस्वा इ-
 त्यस्य प्रयोगो भवति । शकुन्तला+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू०
 आकारस्य एकारे, १ । १ । ३७ । सू० सेरिकार-लोपे, १० सू० सकारलोपे सङ्गन्तले ! इति भवति । अ-
 चापि तकारस्य संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तभावः ।

६३२—अणान्तरस्याऽधीवर्तमानस्य । अन्यो वर्णः वर्णान्तरं तस्य, अधोवर्तमानस्य, संयुक्तवर्णयो-
 र्भवे अधःस्थितस्य-पश्चाद्वर्तितः, न तु पूर्ववर्तितः तकारस्येति भावः । क्वचित्कथयानुसारेण । प्रस्तुत-
 सूत्रस्य प्रवृत्तिः क्वचित्-कस्मिच्चित् स्थले एव लक्ष्यानुसारेण-प्रयोगानुसारेण भवति, न तु सर्वत्रेति-
 भावः । यथा—महान् । मह्+शत् । ९१० सू० अकारस्य आगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे,
 सि-प्रत्यये, ९३२ सू० अधोवर्तमानस्य-पश्चाद्वर्तितः तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्व-
 रादेशोपि महन्वो इति भवति । निश्चिन्तः । निश्चिन्त+सि । ३४९ सू० लकारलोपे, ३६० सू० चकार-
 द्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव निश्चिन्वो इति भवति । अन्तःपुरम् = अन्तेउरं, प्रक्रिया
 ६० सूत्रे ज्ञेया । प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य दकारे अन्तेउरं इति भवति ।

६३३—तावत् । अव्ययपदमिदम् । ९३३ सू० तकारस्य स्थाने वैकल्पिके दकारे, ११ सू० त-
 कारस्य लोपे ताव, ताव इति भवति ।

६३४—भो । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेव शीरसेत्यां प्रयुज्यते । कञ्चुकिम् ! । कञ्चुकिन्+सि ।

१७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपे, १३४ सू० नकारस्य वैकल्पिके आकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे कञ्चुहका ! इति भवति । सुखिन् ! । सुखिन् + मि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, नकारस्य वैकल्पिके आकारे, सेलोपे-सुहिआ ! इति भवति । पक्षे । प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । भो तपस्विन् ! । तपस्विन् + सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० सकारस्य द्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, सेलोपे, तवस्सि ! इति भवति । भो मनस्विन् ! । मनस्विन् + मि । २२८ सू० नकारस्य णकारे मणस्सि ! इति तवस्सिवत्-साध्यम् । वैकल्पिकत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६३५—भो ! अव्ययपदमिदं संस्कृत-तुल्यमेव शीरसेन्यां प्रयुज्यते । राजन् ! । राजन् + सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारविशिष्टेऽकारे, १३५ सू० नकारस्य वैकल्पिके मकारे, २३ सू० मकारस्य अनुस्वारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे रायं ! इति भवति । भो विजयवर्मन् ! । विजयवर्मन् + सि । १७७ सू० जकारस्य लोपे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, नकारस्य वैकल्पिके मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेलोपे विजयवर्मन् ! इति भवति । सुकर्मन् ! । शोभनं कर्म यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । सुकर्मन् + सि । विजय-वर्मन्-वदेव सुकर्मन् ! इति साध्यम् । एवमेव भगवन् ! । भगवद् + सि । संस्कृतनियमेन भगवन् + सि इति जाते, १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ—भयवं ! इति भवति । कुसुमायुध ! । कुसुमान्येव आयुधानि यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । कुसुमायुध + सि । इत्यत्र १७७ सू० यकारलोपे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, सेलोपे कुसुमायुध ! इति भवति । भगवन् ! । भगवद् + सि = भयवं ! इति पूर्ववदेव साध्यम् । तीर्थम् । तीर्थं + मम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० यकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तित्थं इति सिद्धम् । प्रवर्तय । प्रपूर्वकः वृद्धातुः प्रवर्तने । संस्कृतनियमेन प्रवर्त् + णिग् + त इति जाते, ३५० सू० लभयत्रापि रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६६५ सू० 'त' इत्यस्य हकारे पवसेह इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । सकल-लोक-अन्तश्चारिन् ! । सकलश्चासौ लोकः, सकललोकः, अन्तश्चारितुं शीलमस्य सोऽन्तश्चारी, सकल-लोकस्य अन्तश्चारी सकल-लोकान्तश्चारी, तत्सम्बोधनम् । सकललोक-अन्तश्चारिन् + सि । १७७ सू० ककार-द्वयस्य चकारस्य च लोपे, १८० सू० प्रथमाकारस्य यकारस्य श्रुतौ, ६० सू० तकारश्चाकारस्य एकारे, ११ सू० रेफस्य नकारस्य च लोपे, सेलोपे सवल-लोप-अन्तश्चारि ! इति भवति । भगवन् ! । भगवद् + सि = भगवन् + सि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, विकल्पत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्या-प्रवृत्तौ ११ सू० नकारलोपे, सेलोपे भयवं ! इति भवति । हुतवह ! । हुतवह + सि । १३१ सू० तकारस्य दकारे, सेलोपे हुववह ! इति भवति ।

६३६—आमन्थ्य इति निवृत्तम् । ८३४ सूत्रतः 'आमन्थ्ये' इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिरप्याति स्म, परं साम्प्रतं तस्य निवृत्तिजितिति भावः । किम् । किम् + मम् = कि, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र । अव्यय-पदमिदम् । ५७ सू० प्रथमाकारस्य एकारे, ४३२ सू० ऋस्य त्थ इत्यादेशे एत्थ इति भवति । भवान् ! भवद् + सि । संस्कृतनियमेन भवान् इति जाते, ६७ सू० आकारस्य अकारे, १३६ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे भवं इति भवति । हृदयेन । हृदय + टा । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २६९ सू० वैकल्पिकत्वात् सस्वर-यकार-लोपाभावे, १७७ सू० यकारलोपे, ४९५ सू० टास्थाने णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे ह्रिवण इति भवति । चिन्तयति । चिन्त् चिन्तने । चिन्त् + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४४ सू० इचः दि इत्यादेशे चिन्तेदि इति भवति । एतु !

इण् गतो । इ + तु । इत्यत्र ९०८ सू० इकारस्य एकारे, ६६२ सू० तुवः दु इत्यादेशे एवु इति भवति । भगवान् ! = भवं ! इति पूर्ववदेव साध्यम् । भ्रमणः । भ्रमण + सि । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते, ९५८ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १ । १ । ३७ । सू० सेरि-कारलोपे, ११ सू० सकारलोपे समसो इति भवति । भगवान् । भगवद् + सि = भगवं, प्रक्रिया ९३५ सूत्रे ज्ञेया । केवलमन्तरभिदं यत् १७७ सू० गकारस्य लोपो नाऽभवत्तथा १८० सू० यकारश्रुतिरूप न जाता । महावीरः । महावीर + सि = महावीरे, इति समसोवत् साध्यम् । प्रज्वलितः । प्रज्वलित + सि । ३५० सू० रेफस्य वकारस्य च लोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, इति परेऽत्यस्वरादेशोपि पञ्जलिवो इति भवति । भगवान् ! = भयवं ! इति ९३५ सूत्र-वदेव साध्यम् । हुताशनः । हुताशन + सि । तकारस्य दकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव हु-दासणो इति भवति । बवन्निवन्थापि । प्रस्तुतसूत्रेण भवद्-भगवत्-पद-द्वयस्यैव नकारस्य मकारो विधी-यते, नान्यत्र । यथा—मघवान् । मघवत् + सि । संस्कृतनियमेन मघवान् + सि इति जाते, ६७ सू० अ-कारस्य अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे मघवं इति भवति । पाकशासनः । पाकशासन + सि । इत्यत्र १११८ सू० भाषाव्यत्यये कृते, १०६७ सू० ककारस्य गकारे, २६० सू० श-कारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपि पागसासरो इति भवति । संपादितवान् । संपादितवत् + सि । संस्कृतनियमेन संपादितवान् + सि इति जाते, १७७ सू० दकारस्य तकारस्य च लोपे, ६७ सू० द्वितीयाकारस्य स्थाने अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेलोपि संपादितवं इति भवति । शिष्यः । शिष्य + सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे पूर्ववदेव सीसो इति भवति । कृत-वान् । कृतवत् + सि । संस्कृतनियमेन कृतवान् + सि इति जाते, १२६ सू० ऋकारस्य ऌकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, ६७ सू० आकारस्य अकारे, बाहुल्येन नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, सेलोपि कथवं इति भवति । करोमि = करेमि, प्रक्रिया ४६१ सूत्रे ज्ञेया । करिष्यामि = काहं, प्रक्रिया ६५९ सूत्रे ज्ञेया ।

६३७ - आर्यपुत्रः । आर्यपुत्र + सि । ९३१ सूत्रसमानमेव अय्यउत्त + सि इति जाते, १।१।३७। सू० सेरि-कारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अय्यउत्त ! इति भवति । पर्याकुली-कृता । पर्याकुलीकृता + सि । ९३७ सू० यंस्य य्य इत्यादेशे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, सेलोपि पय्या-कुली-कृता इति भवति । अस्मि = म्हि, प्रक्रिया ६३६ सूत्रे ज्ञेया । पय्याकुलीकृता + म्हि, इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे पय्याकुलीकृत् म्हि इति भवति । सूर्यः । सूर्य + सि = सूर्य + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९१ सू० सेडोः, इति परेऽत्यस्वरादेशोपि सुद्यो इति भवति । पक्षे । यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता तत्रेति भावः । यथा—आर्यः = अर्यो, प्रक्रिया ५२७ सूत्रे ज्ञेया । पर्याकुलः । पर्याकुल + सि । २९५ सू० यंस्य अकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० ककारलोपे, पूर्ववदेव पञ्जलिवो इति भवति । कार्य-परवशः । कार्येण परवशः । कार्यपरवश + सि । यंस्य जकारे, जकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव पञ्जपरवशो इति भवति । एषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६३८—कथयति । कथ् कथने । कथ् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ९३८ सू० विकल्पेन थकारस्य घकारे, ६३८ सू० णिगः एकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे कथेदि

घकाराभावे १८७ सू० थकारस्य हकारे कहेवि इति भवति । नाथः । नाथ + सि = नाथ + सि, नाह + सि, २२६ सू० नकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरालोपे णाथो, एाहो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके घकारे, पूर्ववदेव कथम्, कहम् इति जाते, २३ सू० मकारानुस्वारे कर्ध, कहं इति भवति । राजपथः । राजां पन्था । राजपथ + सि । पूर्ववदेव राजपथो, राजपहो इति भवति । अपवावावित्थेव । यत्र थकारः पदस्यादिभूतो न भवेत्तत्रैव तस्य वकारो भवति, पदादि-भूतस्य थकारस्य न भवतीति भावः । यथा — स्थाम । स्थामन् + सि । ३४८ सू० सकारलोपे, ११ सू० नकारलोपे, ५२५ सू० सेर्मकारे, १३ सू० मकारानुस्वारे थामं इति भवति । स्तोकः । स्तोक + सि । ३९६ सू० स्तोकस्य धेव इत्यादेशे, १७७ सू० वकारलोपे, पूर्ववदेव धेओ इति भवति । अत्र थकारस्य पदादित्वात् घकारो न जातः ।

६३६—इह । अव्ययपदमिदम् । १३९ सू० विकल्पेन हकारस्य थकारे इध, इह इति भवति । भवथ । भू सत्तायाम् । भू + थ । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ६३२ सू० थकारस्य हच् (ह) इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन हकारस्य थकारे होथ, होह इति भवति । परित्रायध्वे । परिपूर्वकः त्रि-धातुः परिपालने । परित्र + ध्वे । संस्कृतनियमेन परित्राय + ध्वे, इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ६३२ सू० ध्वे इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हकारस्य वैकल्पिके थकारे परित्रायध, परित्रायह इति भवति ।

६४०—भवति । भूधातुः सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो, हुव, हव, इत्यादेशाः, १४० सू० हकारस्य वैकल्पिके भकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, १४४ सू० हचः स्थाने दि इत्यादेशे भोवि, होवि, भुववि, हुववि, भववि, हववि इति भवति ।

६४१—अपूर्वम् । न पूर्वमपूर्वम् । अपूर्व + सि । १४१ सू० पूर्वस्य स्थाने वैकल्पिके पुरव इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे अपुरवं इति भवति । नाटकम् । नाटक + सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, पूर्ववदेव नाड्यं इति भवति । अपूर्वागदम् । अपूर्वमगदम् । अपूर्वागद + सि = अपुरवागद + सि । पूर्ववदेव अपुरवागदं इति भवति । पक्षे । आदेशाभावपक्षे । अपूर्व + सि इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव अपुक्वं इति भवति । पदम् । पद + सि = पवं इति पूर्ववदेव साध्यम् । एवमेव अपूर्वागद + सि = अपुरवागदं इति साध्यम् ।

६४२—भ्रुत्वा । भू सत्तायाम् । भू + क्त्वा । ७३१ सू० भूधातोः हव, हो इत्यादेशौ, १४० सू० हकारस्य वैकल्पिके भकारे, १४२ सू० क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पेन इय, दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे, धञ्भीने परेण संयोज्ये भविय भोदूण हविय होदूण इति भवति । पठित्वा । पठ् पठने । पठ् + क्त्वा । १९९ सू० ठकारस्य ढकारे, ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः विकल्पेन इय दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे पठिय पठ् + दूण, इत्यत्र ६४६ सू० अकारस्य इकारे पठिदूण इति भवति । रश्वा । रमु क्रीडायाम् । रम् + क्त्वा । क्त्वः इय दूण इत्यादेशौ, रमिय रम् + दूण इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये रन्दूण इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभाव-पक्षे । भू + क्त्वा = हो + क्त्वा, १४० सू० हकारस्य विकल्पेन भकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे भोत्ता, होत्ता इति भवति । पठ् + क्त्वा = पठ् + ता । ६४६ सू० अकारस्य इकारे पठित्ता इति भवति । रम् + क्त्वा = रम् + ता, मकारानुस्वारे, ३६३ सू० तकारस्य द्वित्वाभावे, अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये रन्ता इति भवति ।

६४३—कृत्वा । हुकृञ् (कृ) करणे । कृ + क्त्वा । ९४३ सू० क्त्वः विकल्पेन डित् अडुञ् इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशे लोपे कडुञ् आदेशाभावे—९०५ सू० ऋकारस्य ऋर इत्यादेशे, ९४२ सू० क्त्वः स्थाने इय दूण इत्यादेशौ, १० सू० स्वरस्य लोपे करिय ६४६ सू० अकारस्य इकारे करिवृण इति भवति । ग-श्वा । गल्-गम् गतौ । गम् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः विकल्पेन डित् अडुञ् इत्यादेशे, पूर्ववदेव गडुञ् आदेशाभावे ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्विस्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे, क्त्वः स्थाने इय दूण इत्यादेशौ, पूर्ववदेव गच्छिय गच्छिवृण इति भवति ।

६४४—वेति निवृत्तम् । ९३५ सूत्रतः वा इति पदस्यानुवृत्तिरायाति स्म, परमस्मिन् सूत्रे तस्य निवृत्तिर्जातिरिति भावः । नयति । णीञ् (नी) प्रापणे । नी + तिव् । ९०९ सू० ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे नेचि इति भवति । वा इति पदस्यानुवृत्तेः निवृत्ती नात्र वैकल्पिका प्रवृत्तिर्जाता । बवति । डुदाञ् (दा) दाने । दा + तिव् । ९०९ सू० आकारस्य एकारे, पूर्ववदेव वेचि इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ९४० सू० तकारस्य वैकल्पिके भकारे, पूर्ववदेव भोचि, होचि इति भवति ।

६४५—धास्ते । आस् उपवेशे । आस् + ते । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्विस्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० स्वरस्य लोपे ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दे, दे इत्यादेशौ, ततः अच्यवे, अच्यवि इति भवति । गच्छति । गम्-गम् गतौ, गम् + तिव् । ९४३ सूत्रतुल्यमेव गच्छ + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण इचः स्थाने दे दि इत्यादेशौ, ततः गच्छवे, गच्छवि इति भवति । रमते । रमु-कीडायाम् । रम् + ते । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे, पूर्ववदेव रमवे, रमवि इति भवति । क्रियते । हुकृञ् (कृ) करणे । कृ + क्य + ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० ऋकारस्य लोपे, अज्जोने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव किज्जवे, किज्जवि इति भवति । अत इति किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण अकारान्तादेव दे दि इत्यादेशौ भवतः, नान्यत्र । यथा—उद्घाति । उत्पूर्वकः वाधातुः ऊर्ध्वगतौ । उद्घा + तिव् । ६८२ सू० उद्घाधातोः वसुष्वा इत्यादेशे, तिव इच्चादेशे, आकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे वसुष्वावि इति भवति । नयति । णीञ् (नी) प्रापणे । नी + तिव् । ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, तिव इच्चादेशे, एकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्राप्रवृत्तौ, पूर्ववदेव नेचि इति भवति । भवति—भोचि, प्रक्रिया ९४४ सूत्रे ज्ञेया । अत्रापि ओकारान्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

६४६—हि-स्ता-हामपवाहः । ६५५ सूत्रेण विहितस्य हि इत्यागमस्य, तथा ६५६ सूत्रविहितयोः स्ता हा इत्यागमयोश्च ९४६ सूत्रमपवादसूत्रं बोध्यम् । भविष्यति । भूधातुः सत्तायाम् । भू + स्यति । ७३१ सू० भूधातोः ह्व इत्यादेशे, ९४० सू० हकारस्य भकारे, ९४६ सू० प्रत्ययस्यादौ स्सि इत्यस्य प्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यति इत्यस्य इच्चादेशे, ९४४ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे भविस्सवि इति भवति । करिष्यति । हुकृञ् (कृ) करणे । कृ + स्यति । ९०५ सू० ऋकारस्य ऋर इत्यादेशे, पूर्ववदेव करिस्सवि इति भवति । गमिष्यति । गम्-गम् गतौ । गम् + स्यति । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्विस्वे, ३६१ पूर्वछकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, १० सू० अकारस्य लोपे पूर्ववदेव अकारस्य इकारे गच्छिस्सि इति भवति ।

६४७—दूरात् । दूर + ङिति । ९४७ सू० ङितिप्रत्ययस्य आदौ, धातु इत्यादेशौ ङितौ भवतः,

इति परेऽन्त्यस्वारादेर्लोपे हूरादौ, हूराद् इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । ९५१ सू० एवार्थे एवैव इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते ।

६४८—अनन्तरकरणीयम् । अनन्तरकरणीय + सि । ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे अनन्तरकरणीयं इति भवति । इवामीम् । अव्ययपदमिदम् । ९४८ सू० इदानीमः स्थाने दाणिं इत्यादेशे दाणिं इति भवति । आजापयतु । आङ्पूर्वकः जप्-धातुः आजापने । आजप् + णिम् + तुम् । ३१३ सू० जस्य णकारे, २३१ सू० णकारस्य वकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे आणवेकु इति भवति । आयं ! । आर्य + सि । ९३७ सू० यस्य य इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९१ सू० सेर्द्धोः, इति परेऽन्त्यस्वारादेर्लोपे अयो ! इति भवति । स्वत्ययात्प्राकृतेऽपि । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः शौरसेनीभाषाग्रामेव जायते, परन्तु १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते प्राकृतभाषायामपि 'इवामीम्' इत्यव्ययस्य दाणिं इत्यादेशो भवति । यथा—अन्याम् । अन्या + अम् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्विस्वे, ५२५ सू० आकारस्य अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, २३ सू० मकारानुस्वारे अस्मं इति भवति । इवामीम् । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने दाणिं इत्यादेशे दाणिं इति भवति । बोधिम् । बोधि + अम् । १८७ सू० धकारस्य हकारे, ६१३ सूत्रेण अदन्तवस्वात् ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे बोहि इति भवति । अत्र प्राकृत-भाषायामपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

६४९—अस्माद् । तद् + ङसि । ९४९ सू० ङसिप्रत्ययेन सह तदः स्थाने ता इत्यादेशे ता इति भवति । यावद् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे जाव इति भवति । प्रविशामि । प्रपूर्वकः विश्धातुः प्रवेशे । प्रविश् + मिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६३० सू० मिवः स्थाने मि इत्यादेशे, ६४३ सू० अकारस्य आकारे पविसामि इति भवति । तस्माद् = ता इति पूर्ववदेव साध्यम् । अस्मम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे अस्मं इति भवति । एतेन = एदिणा, प्रक्रिया ५५८ सूत्रे जेया । मानेन । मान + टा । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९५ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे मासेण इति भवति ।

६५०—इकारे । इकारे परे सति यत्र णकारागमो भवति तदुदाहरणानि प्रदर्शयति वृत्तिकारः । युक्तम् । युक्त + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकार-द्विस्वे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे युक्तं इति भवति । इवम् । इवम् + सि । ५६१ सू० इवमः इम इत्यादेशे, जुक्तम् + इम + सि, इति स्थितौ, ९५० सू० इकारे परे सति, मकारात्पर वैकल्पिको णकारागमः, ततः जुक्तम् + ष + इम + सि इत्यत्र २३ सू० ह्रस्व-मकारस्यानुस्वारे, १० सू० णकारस्यस्य अकारस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, सेर्मकारे, मकारानुस्वारे युक्तं णिम् इति सिद्धम्, णकारागमाभावे ५६७ सू० सिना सह इवमः स्थाने इमं इत्यादेशे इस्मं इति भवति । जुक्तम् + इणं इत्यत्र अजभीने परेण संयोज्ये युक्तमिस्मं इति भवति । सद्गमम् । सद्ग + सि । १४२ सू० श्कारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे, ३६४ सू० रेफद्विस्वनिषेधे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव सरिसं इति भवति । इवम् = इम + सि = इमं इति पूर्ववदेव जाते, सरिसम् + इमं इत्यत्रापि पूर्ववदेव प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिके णकारागमे सिमं णकारागमाभावे पूर्ववदेव सरिसम् + इणं = सरिसमिस्मं इति भवति । एकारे । एकारे परे सति अन्त्यमकारात्परो यत्र णकारागमो भवति तदुदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । किम् ? किम् + सि । ५६१ सू० सिना सह किम्शब्दस्य कि इत्यादेशे कि इति भवति । एतद् । एतद् + सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे

११ सू० हलन्त-दकारलोपे, पूर्ववदेव एवं इति भवति । किम् + एवं इति स्थितौ प्रस्तुतसूत्रेण वकल्पके णकारागमे किं लोबं णकारागमाभावे किम् + एवं इत्यत्र अज्झीने परेण संयोज्ये किमेवं इति भवति । ए-कम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे एवं इति भवति । एतद् + सि । एतद् + सि । पूर्ववदेव एवं ततः एवम् + एवं, इत्यस्य पूर्ववदेव एवं लोबं णकारागमाभावे एवमेवं इति रूपं भवति ।

६५१—मम । अस्मद् + इस् = मम, प्रक्रिया ६०० सूत्रे ज्ञेया । एव । अव्यय-पदमिदम् । १५१ सू० एकार्थे व्येव इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । आह्वणस्य । आह्वण + इस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्रास्य म्ह इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते १०८३ सू० म्हस्य म्भ इत्यादेशे, ४९९ सू० ङसः स्स् इत्यादेशे वम्भणस्स इति भवति । सः । तद् + सि = सो, प्रक्रिया १७७ सूत्रे ज्ञेया । एव—व्येव, इति पूर्ववदेव साध्यम् । एषः । एतद् + सि = एसो, प्रक्रिया ३८७ सूत्रे ज्ञेया ।

६५२—हे । अव्यय-पदमिदम् । १५२ सू० चेत्याः आह्वाने (हे इत्यर्थे) ह्यञ्जे इति निपातः प्रयुज्यते । शौरसेनीभाषायां निपाता अव्यया एव मन्थ्यन्तेऽतएवाऽत्र अव्ययत्वात् [संस्कृत-भाषा-सममेव] सेलीपो जायते । एवमेवाऽपि बोध्यम् । चतुरिके ! । चतुरिका + सि । १३१ सू० तकारस्य दकारे, ५३० सू० धाकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे चतुरिके ! इति भवति ।

६५३—विस्मयः । विस्मयार्थे १५३ सू० हीमाणहे इति निपातः प्रयुज्यते । जीवद्बत्सा । जीवद् बत्सो यस्याः, सा । जीवत्-बत्सा + सि । जीवद् इति शब्दः शतृ-प्रत्ययान्तः, यतः जीव् + शतृ, इत्यत्र ११० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, जीवन्तवत्सा + सि, इति जाते, २९२ सू० तस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे जीवन्तवत्सा इति भवति । मे । अस्मद् + इस् = मे, प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । जननी । जननी + सि । २२८ सू० उभयत्र नकारस्य णकारे, सेलीपे जण्णी इति भवति । निर्व्वेदः । प्र-स्तुतसूत्रेण निर्व्वेदार्थे-दुःस्वार्थे हीमाणहे इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । परिष्वजन्तः । परिपूर्वकः ष्वज्वातुः प-रिष्वज्ज्ने । परिष्वज् + शतृ । १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते, १५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० व-कारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ११ सू० जकारलोपे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, जस्-प्रत्यये, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे पलित्सा इति भवति । व-यम् । १११८ सू० भाषा-व्यत्यये कृते, १७२ सू० वयम् इत्यस्य ह्ये इत्यादेशे ह्ये इति भवति । एतेन । एतद् + टा । १३१ सू० तकारस्य दकारे, ११ सू० दकारलोपे, ४९५ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे एदेण इति भवति । निजविधेः । निजस्य विधिः, तस्य । निजविधि + इस् । १७७ सू० ज-कारलोपे, बहुलेन १८० सू० यकारश्रुतौ, ५१२ सू० ङसः णो इत्यादेशे नियविधिणो इति भवति । १८७ सूत्रे प्रायोप्रहणादत्र धकारस्य हकारो न जातः । दुर्व्व्यवसितेन । दुर्व्व्यवसित + टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १३१ सू० तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव दुर्व्व्यवसितेन इति भवति ।

६५४—ननु । अव्ययपदमिदम् । १५४ सू० नन्वर्थे णं इति निपातः प्रयुज्यते । अफलोदया । न फलमफलम्—निष्फल उदयो यस्याः, सा । अफलोदया + सि । १ । १ । ३७ । सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अफलोदया इति भवति । आर्यमिश्रः । आर्यमिश्र + भिस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९३७ सू० र्यस्य थ्य इत्यादेशे, ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ४९६ सू० भिसः हि इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे अर्यमिस्सेहि इति भवति । प्रथमम् । प्रथम + सि । रेफस्य लोपे, ५५ सू० पकारस्थाकारस्य उकारे, २१५ सू० अकारस्य ङकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३

सू० मकारानुस्वारे पुढम् इति भवति । एव=येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । आज्ञप्तम् । आज्ञप्त+सि । ३१३ सू० जस्य णकारे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे पूर्ववदेव आरासं इति भवति । ननु=णं, पूर्ववदेव साध्यम् । भवान्=भवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । मे । अस्मद्+इस्=मे, प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । अग्रतः । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (घो) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि अग्राडो इति भवति । चलति । चल् चलते । चल्+तिच् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, ९४५ सू० इचः दि इत्यादेशे चलति इति भवति । आर्षं वाक्यालङ्कारेऽपि । आर्षं शौरसेन्यां णं इत्यव्ययपदं वाक्यालङ्कारे=वाक्यसौन्दर्येऽपि प्रयुज्यते । यथा—नमः=नमो, प्रक्रिया ५३५ सूत्रे ज्ञेया । अस्तु । क्रियापदमिदम् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे अस्तु इति भवति । नमो+अस्तु इत्यत्र प्रोकारात् परो योऽकारस्तस्य संस्कृतनियमेन पूर्वरूपे जाते नमोऽथु इति भवति । नमोऽथु णं, इत्यत्र णं इत्यव्ययपदं वाक्यसौन्दर्यार्थं बोध्यम् । एवमेव जया णं, तथा णं इत्यत्रापि णं इत्यव्ययपदं वाक्यालङ्कारार्थकं ज्ञेयम् । यथा इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्चतो जया एवं तवा-तथा इति भवति ।

६५५—अम्महे इति निपातः ९५५ सू० हृषर्थे प्रयुज्यते । एतथा=एत्राए, प्रक्रिया ५२१ सूत्रे ज्ञेया । सुमिलया । सुमिला+टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने एकारे सुमिलयाए इति भवति । सुपरिघटितः । सुफुरूपेण परिघटितः-परिगृहीतः । सुपरिघट्+क्त (त)+सि । १११८ सू० भाषाव्यत्यये कृते, ९५९ सू० रेफस्य सकारे, ७८३ सू० घट्वातोः गढ इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि सुपलिगडिबो इति भवति । भवान्=भवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया ।

६५६—होहो इति निपात-पदं ९५६ सू० विदूषकस्य-राजप्रमोदकस्य हर्षे शोते प्रयुज्यते । भो । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव शौरसेन्यां प्रयुज्यते । सम्पन्नाः । सम्पन्न+जस् । ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वस्वरस्य दीर्घे सम्पन्ना इति भवति । मनोरथाः । मनोरथ+जस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९३८ सू० थकारस्य थकारे, पूर्ववदेव मनोरथा इति साध्यम् । प्रियवयस्यस्य । प्रियवयसासौ वयस्यः, तस्य । प्रियवयस्य+इस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३४९ सू० संयुक्त-यकारलोपे, ३६० सू० सकारद्वित्वे, ४९९ सू० डसः स्थाने एस् इत्यादेशे प्रिय-वयसस्स इति भवति ।

६५७—शौरसेन्यामिह । शौरसेनी-भाषाप्रकरणे यानि कार्याण्युक्तानि तदतिरिक्तानि कार्याणि प्राकृत-भाषातुल्यानि बोध्यानीति भावः । प्रस्तुताष्टमाध्याये चतुर्थ-सूत्रादारभ्य ९३० सूत्रपर्यन्तं यानि सूत्राणि पठितानि, तेषु सूत्रेषु यानि चोदाहरणानि प्रदत्तानि, तेषूदाहरणेषु मध्ये यान्युदाहरणानि शौरसेनीप्रकरणे गृहीतानि सन्ति तानि तदवस्थानीत्युच्यन्ते, यथा ९४९ सूत्रे पठितानि जात्र पविसामि, ९५१ सूत्रोक्तानि मम, सो, एतो इत्यादीनि रूपाणि किञ्चिदपि परिवर्तनरहितानि प्राकृतभाषा-नियम-सिद्धानि शौरसेनीभाषायां गृहीतानि सन्त्यतएवैतानि पदानि तदवस्थानीति ज्ञेयानि । यानि च रूपाणि प्राधान्येन शौरसेनीभाषानियमः निष्पादितानि सन्ति, तानि एवंविधानि बोध्यानि । तथा—९३१ सूत्रे एवाहि, ९५१ सूत्रे येव, ९५२ सूत्रे हञ्जे, इत्यादयः प्रयोगाः प्राधान्येन शौरसेनी-भाषानियमैः साधिताः सन्ति, अतएवैते एवंविधा अवगन्तव्याः । कानि रूपाणि संक्षेपस्थानि कानि च एवंविधानि ? इति विभागः पाठकैः स्वयमेव प्रतिसूत्रमभ्यूह्य-विचार्य दर्शनीयः=व्याख्यातव्यः । यथा—अन्तर्वेदि+सि । ११

सू० रेफलोपे, ४ सू० तकारस्थाकारस्य आकारे, १७७ सू० दकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १११३७ सू० सेरिकास्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे अस्तावेर् इति रूपं प्राकृतभाषायां निष्पद्यते, परन्तु शौरसेन्यान्तु ९३१ सू० तकारस्य दकारे अन्धावेर् इति भवति । एवमेव युवतिजनः । युवतिश्चासौ जनः । युवति-जन + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९१ सू० सेर्डीः, इति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जुवविजणौ इति भवति । मनःशिला । मनस्-शिला + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, सेर्लोपे मणसिला इति भवति । एषु प्रयोगेषु शौरसेनीभाषानियामकैः सूत्रैरपि कार्यं विहितं परन्तु तदतिरिक्तं कार्यं प्राकृतभाषानियामकैः सूत्रैः सम्पादितमतएव वृत्तिकारेणोक्तम्—शौरसेन्यामिह प्रकारो यत्कार्यं युक्तं ततोऽप्यशौरसेन्यां प्राकृत-भाषा-धरोऽव भवति । इति शौरसेनीभाषाविवेचनम् । आचार्य-श्री-हेमचन्द्रेण ९३१ सूत्रादारभ्य ९५७ सूत्र-पर्यन्तं शौरसेनी-भाषा-विधिविधानं निरूपितम्, ९५७ सूत्रतः तस्य समाप्तिर्जायतेऽतएवोच्यते यच्छौरसेनी-भाषा-विवेचनं समाप्तम् । यदा मूलग्रन्थे शौरसेनी-भाषा-प्रकरणं समाप्तमगमत्तदा बालमनोरमाख्यायां टीकायामपि शौरसेनीभाषा-प्रकरणं समाप्तमेति ।

शौरसेनी-गिरा-दीर्घः, पूर्णं ज्ञानमनोरमा ।

आत्मारामं गुरुं ध्यात्वा, मुनिज्ञानेन निमिता ॥१॥

* समाप्तं शौरसेनी-भाषाया विवेचनम् *

★ अथ शौरसेनी भाषा-विधि ★

महावीर भगवान् जिन, जगतारक अखिलेश,

मङ्गलकारी नाम है, सुखदायक परमेश ।

वन्दन कर श्री वीर को, मन में रख कर ध्यान,

गुरुवर आत्मा राम का, करता है गुणगान ।

गुरुचरणों की शरण ले, नतमस्तक "मुनि ज्ञान",

भाषा शौर-सेनी का, लिखता है व्याख्यान ॥

हेमशब्दानुशासन के आठ अध्याय हैं, पहले सात-अध्यायों में संस्कृत-भाषा के विधिविधानों का उल्लेख किया गया है । शेष आठवें अध्याय में, १—प्राकृत, २—शौरसेनी, ३—मागधी, ४—पेशाची, ५—चूलिका-पेशाचिक और ६—अपभ्रंश इन छः भाषाओं का निरूपण कर रखा है । प्रारम्भ के तीन पादों में तथा चतुर्थपाद के २५६ सूत्रों में प्राकृत-भाषा के स्वरूप का परिचय कराया गया है । इसके अनन्तर आचार्य श्री हेमचन्द्र शौरसेनी भाषा के सम्बन्ध में जानकारी देने लगे हैं । प्राचीनकाल में शौरसेन ("महाराज शूरसेन का राज्य, प्राधुनिक ब्रजमण्डल, जिसकी राजधानी शूरसेन-मथुरा थी) प्रदेश में (मथुरा के आस-पास) यह भाषा बोली जाती थी । कोषकारों के कथनानुसार खड़ी बोली हिन्दी के निर्माण में शौरसेनी

तथा अपभ्रंश का बहुत बड़ा हाथ है, क्योंकि इन तीनों (शौरसेनी, अपभ्रंश तथा खड़ी बोली हिन्दी) का क्षेत्र (मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश) समान है। शौरसेनी भाषा का क्या विधिविधान है? प्राकृतभाषा से इसका क्या मौलिक भेद है? आदि बातों के सम्बन्ध में प्रस्तुत प्रकरण में प्रकाश डाला जा रहा है।

६३१—शौरसेनी भाषा में अनादि (जो आदि में विद्यमान न हो) तकार के स्थान में दकारादेश होता है। यदि वह तकार वणन्तर (अन्य वर्ण) से संयुक्त न हो। जैसे—१—ततः पूरित-प्रतिशेव मासतिना मंत्रितः=तदो पूरित-पदिम्रेण मन्तिदो (इस के अनन्तर पूर्ण की हुई प्रतिज्ञा वाले हनुमान ने उसे सलाह दी), २—एतस्मात्=एदाहि, एदाधो (इस से), यहां पर असंयुक्त तथा अनादि तकार को दकार किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “अनादी” यह पद देने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि—तथा कुचत, यथा तस्य राज्ञः अनुकम्पनीया भवामि=तथा करेध जथा तस्स राज्ञो मशुकम्पणीया भोमि (तुम वैसा काम करो, जैसे मैं उस राजा की अनुकम्पनीया (अनुकम्पा का पात्र) हो जाऊँ) आदि स्थलों में पद के आदि में विद्यमान तकार के स्थान में दकारादेश न हो, इस विचार से सूत्रकार ने “अनादी (आदि में अ-विद्यमान)” यह पद पढा है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रकार के “अयुक्तस्य (संयोग से रहित हो)” यह पद ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि—१—मत्तः=मत्तो (मद वाला, अभिमानी), २—आर्यपुत्रः=अर्यउत्तो (पति, स्वामी का पुत्र), ३—असंभावित-सत्कारम्=असंभावित-सक्कार (जिस के सत्कार की कोई संभावना नहीं, उसको), ४—हे शकुन्तले ! =हला सउन्तले ! (हे शकुन्तले !, शकुन्तला कुमारी को सम्बोधित किया जा रहा है), इन उदाहरणों में तकार संयुक्त है, दूसरे व्यञ्जन से सम्बन्धित है अतः यहां संयुक्त तकार को दकार न हो जाये, इस दृष्टि से सूत्रकार ने ‘अयुक्तस्य’ इस पद का उल्लेख किया है। भाव यह है कि शौरसेनी भाषा में तकार को दकार हो जाता है, परन्तु वह अनादि और असंयुक्त होना चाहिए।

६३२—वणन्तर (अन्य वर्ण से) से संयुक्त तकार यदि अक्षरवर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरा) हो तो उसे कहीं-कहीं पर लक्ष्य (प्रयोग) के अनुसार दकार का आदेश हो जाता है। जैसे—१—महान्=महन्दो (सत्र से बड़ा), २—निचिन्तः=निचिन्दो (चिन्ता से रहित), ३—अस्तःपुरम्=अन्दे-उरं (रानियों का निवास-स्थान), यहां पर तकार संयुक्त होने पर अक्षर-वर्तमान था, संयुक्त वर्ण में दूसरा था, अतः उसे प्रस्तुतसूत्र से दकारादेश कर दिया गया है।

६३३—शौरसेनी भाषा में तावत् इस अव्ययपद के आदिम तकार को विकल्प से दकार होता है। जैसे—तावत्=दाव, आदेश के अभाव-पक्ष में ताव (तब तक) यह रूप बनता है।

६३४—शौरसेनी भाषा में इन् के तकार को आमन्त्रण सम्बन्धी सिप्रत्यय परे रहने पर (अर्थात् सम्बोधन के एकवचन में) विकल्प से आकारादेश होता है। जैसे—१—भो कञ्चुकिन् ! =भो कञ्चुइआ ! (हे कञ्चुकिन् !, अन्तःपुर के सेवक !), २—सुखिन् ! =सुहिआ ! (हे सुखमय जीवन व्यतीत करने वाले !), आदेश के अभावपक्ष में—१—भो तपस्विन् ! =भो तवस्सि ! (हे तपस्या करने वाले !), २—भो मणस्विन् ! =भो मणस्सि ! (हे विचारक !) ऐसे रूप बनते हैं। यहां पर वैकल्पिक होने से इन् के तकार को आकार नहीं हो सका।

६३५—शौरसेनी भाषा में आमन्त्रण-सम्बन्धी सिप्रत्यय परे रहने पर नकार को विकल्प से मकारादेश होता है। जैसे—१—भो राजन् ! = भो राय ! (हे राजन् !), २—भो विजयवर्मन् ! = भो विजयवर्मन् ! (हे विजयवर्मन् !, विजय-वर्मा किसी व्यक्ति का नाम है, यह उस का सम्बोधन है), ३—सुकर्मन् ! = सुकर्म ! (हे अच्छे कर्म करने वाले !), ४—भगवन् ! = भयवं ! (हे भगवन् !), ५—कुसुमायुष ! = कुसुमायुह ! (हे कुसुमायुध !, अर्थात् जिस के कुसुम-पुष्प ही आयुध-शस्त्र हैं, कामदेव !), ६—भगवन् ! तीर्थ प्रवर्तय = भयवं ! तित्थं पवसेह (हे भगवन् ! आप तीर्थ की प्रवृत्ति करो, लोकाभितक देव तीर्थकर भगवान से निवेदन करते हैं कि आप तीर्थ (धर्म) की स्थापना करने की कृपा करें), आदेश के अभावपक्ष में—सकललोक-अन्तश्चारिन् ! भगवन् ! हुतवह ! = सयल-लोग-अन्तश्चारि ! भयवं ! हुतवह ! (सकललोक में विचरण करने वाले !, हे भगवन् !, हे अग्निदेव !) ऐसा रूप होता है। यहाँ पर नकार को मकारादेश नहीं किया गया।

६३६—प्रस्तुत सूत्र में “आमन्त्रये” (आमन्त्रण सम्बन्धी) इस पद की निवृत्ति हो जाती है। अर्थात्—यहाँ ‘आमन्त्रण—सम्बन्धी’ यह पद जोड़ने की आवश्यकता नहीं है। शौरसेनी भाषा में भवद् और भगवद् इन शब्दों के नकार को सिप्रत्यय परे होने पर मकारादेश होता है। जैसे—१—किमत्र भवान् हृदयेन चिन्तयति = कि एत्थ भवं ह्रिदएण चिन्तेदि ? (क्या आप इस सम्बन्ध में हृदय से विचार कर रहे हैं ?), २—एतु भवान् = एतु भवं (याप जाएं), ३—अमणः भगवान् महावीरः = समरो भगवं महावीरे (अमण = तपस्वी, भगवान् महावीर), ४—प्रज्वलितो भगवान् हुताशनः = पज्जलितो भगवं हुदासणो (जाज्वल्यमान भगवान् अग्नि-देव अथवा भगवान् अग्निदेव प्रज्वलित हो रहे हैं), यहाँ पर भवद् और भगवद् शब्दों के नकार को मकारादेश किया गया है। बहुलाधिकार के कारण २ सूत्र से उक्त दोनों शब्दों से भिन्न पदों के नकार को भी मकारादेश हो जाता है। जैसे—१—मघवान् पाकशासनः = मघवं पागसासणो (मघवान् और पाकशासन ये दोनों इन्द्र के नाम हैं), २—सम्पावितवान् शिष्यः = संपावइयवं सीसो (काम को पूर्ण करने वाला शिष्य), ३—कृतवान् = कयवं (वह करने वाला है), ४—करोमि = करेमि (मैं करता हूँ), ५ और ५—करिष्यामि = काहं (मैं करूँगा) यहाँ मघवान् आदि पदों के नकार को प्रस्तुत सूत्र से मकारादेश नहीं हो सकता था किन्तु बहुलाधिकार से नकार को मकार बना दिया गया है। करेमि और करिष्यामि का सम्बन्ध कृतवान् पद से समझना चाहिए। जैसे कृतवान् करेमि (मैं कृतवान् (जिसने काम कर रखा है) करता हूँ और कृतवान् करिष्यामि (मैं कृतवान् करूँगा)। यहाँ पर बहुलता से प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

६३७—शौरसेनी भाषा में य के स्थान में ‘य्य’ यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—आर्यपुत्र ! पर्याकुलीकृताऽस्मि = अय्यउत्त ! परयाकुलीकदम्हि (हे आर्यपुत्र ! मैं बुरी तरह से दुःखी कर दी गई हूँ), २—सूर्यः = सुय्यो (विवाकर) आदेश के अभाव-पक्ष में—१—आर्यः = अज्जो (श्रेष्ठ), २—पर्याकुलः = पज्जाउत्ता (दुःखी), ३—कार्य-परवशः = कज्जपरवसो (कार्य के कारण पर-वश (पराधीन) बना हुआ), ये रूप बनते हैं। यहाँ पर प्रस्तुतसूत्र से ‘य’ को ‘य्य’ यह आदेश नहीं किया गया।

६३८—शौरसेनी भाषा में धकार के स्थान में विकल्प से धकार का आदेश होता है। जैसे—

*संहतशब्दार्थ-कौस्तुभ नामक कोष में आर्यपुत्र के धर्मेकी धर्य लिखे हैं—१—प्रतिष्ठित जन का पुत्र, २—दोक्षाणुष का पुत्र, ३—सम्मानित, ४—सम्मानजनक संज्ञा, अपने पति के लिए परती की अथवा अपने राजा के लिए उस के केशवति की सम्मानजनक संज्ञा।

१—कथयति=कथेदि, आदेश के अभावपक्ष में—कथेवि (वह कहता है), २—नाथः=नाधो, गाहो (स्वामी, प्रीतम), ३—कथम्=कथं, कथं (कैसे), ४—राजपथः=राजपथो, राजपहो (मुख्य सड़क), यहां पर धकार के स्थान में वैकल्पिक घकार किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि अपवादिभूत (जो पद के आदि में विद्यमान न हो) धकार को ही घकारादेश हो सकता है, अन्य को नहीं। जैसे—१—स्थाम्=धामं (तावत्, शक्ति-अचलता, स्तम्भन शक्ति), २—स्तोकः=धेधो (स्वल्प) यहां पर धकार आदि में विद्यमान था, अतः प्रस्तुत सूत्र से इसे घकारादेश नहीं हो सका।

६३९—'इह' इस अव्ययपद से सम्बन्धित हकार को तथा ६३२ सूत्र से मध्यमपुरुष के बहुवचन के स्थान में विहित 'हृच्' इस आदेश के हकार को शौरसेनी भाषा में विकल्प से धकारादेश होता है। जैसे—१—इहृ=इध (यहां पर), २—भवथ=होष (तुम सब होते हो), ३—परिप्रायष्ये=परित्तायध (तुम संरक्षण करते हो), आदेश के अभावपक्ष में—इहृ=इह, भवथ=होह तथा ... परिप्रायष्ये=परित्तायह, ये रूप बनते हैं। यहां हकार को धकारादेश नहीं किया गया।

६४०—शौरसेनी भाषा में भूधातु के हकार को विकल्प से भकारादेश होता है। जैसे—१—भवति=भोदि, भुवदि, भवदि आदेश के अभावपक्ष में—होवि, हुववि, हुववि (वह होता है) ऐसे रूप बन जाते हैं।

६४१—शौरसेनी भाषा में पूर्व इस शब्द के स्थान में विकल्प से 'पुरव' यह आदेश होता है। जैसे—१—अपूर्वं नाटकम्=अपुरवं नाटयं (नाटक-तमाशा अपूर्व-अनोखा है), २—अपूर्वागवम्=अपुरवागदं (अगद=अपौषधि अपूर्व-अद्भुत है), आदेश के अभावपक्ष में—१—अपूर्वं पवम्=अपुर्व्वं पदं (पद-शब्द अपूर्व-अनोखा है), २—अपूर्वागवम्=अपुर्वागदं, ऐसे रूप बनते हैं।

६४२—शौरसेनी भाषा में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में 'इय' और 'इण' ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—१—सूत्वा=भविय, भोइण, हविय, होइण (हो करके), २—पठित्वा=पडिय, पडिइण (पठ करके), ३—रन्त्वा=रमिय, रण्ण (खेल करके) आदेश के अभावपक्ष में—१—सूत्वा=भोत्ता, होत्ता, २—पठित्वा=पडित्ता, ३—रन्त्वा=रन्ता, ये रूप बनते हैं।

६४३—कृ और गम् इन धातुओं से क्त्वाप्रत्यय के स्थान में क्त्वि (जिस का डकार इत्-संज्ञक हो) अद्भुत, यह आदेश विकल्प से हो जाता है। जैसे—१—कृत्वा=कडुअ (कर के), २—गत्वा=गडुअ (जा करके), आदेश के अभावपक्ष में—कमवाः=करिय, करिइण और गच्छिय, गच्छिइण ये रूप बन जाते हैं।

६४४—प्रथमपुरुष के एकवचन के स्थान में ६२८ वें गतसूत्र से विहित इच् और एच् इन दोनों आदेशों के स्थान में 'दि' यह आदेश होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहां पर 'वा' इस पद की अनुवृत्ति की निवृत्ति सम्भन्नी चाहिए। सूत्र के प्रयोग इस प्रकार हैं। १—नयति=नेदि (वह ले जाता है), २—दधाति=देदि (वह देता है), ३—भवति=भोदि, होदि (वह होता है), यहां पर प्रथम-पुरुषीय एकवचन के स्थान में होने वाले इच् आदेश को 'दि' यह आदेश किया गया है।

६४५—यदि इच् और एच् ये दोनों आदेश अकार से परे हों तो इनके स्थान में 'दे' तथा सूत्रोक्त चकार के कारण 'दि' यह आदेश होता है। जैसे—१—आस्ते=अच्छदे, अच्छदि (वह बैठता है), २—गच्छति=गच्छदे, गच्छदि (वह जाता है), ३—रभते=रमदे, रमदि (वह झीड़ा करता है), ४—क्रियते=किज्जदे, किज्जदि (उस से किया जाता है) यहां पर इच् आदि आदेशों को दे और दि ये दो आदेश किए

याएँ हैं। प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्र में अतो यह पद किस लिए ग्रहण किया गया है? उत्तर में निवेदन है कि—१—उदात्ति=वसुधादि (वह ऊर्ध्व गति करता है), २—व्यति=नेदि (वह ले जाता है), ३—भवति=भोदि (वह होता है) आदि प्रयोगों में वे और द्वि ये आदेश न हो जाएँ, इस उद्देश्य से सूत्रकार ने 'अतो' इस पद का ग्रहण किया है। इन प्रयोगों में इच् आदेश प्रकार से आने नहीं है। अतः यहाँ प्रस्तुत सूत्र का कोई कार्य नहीं हो सका।

६४६—शौरसेनी भाषा में भविष्यदर्शक में किए गए प्रत्यय के परे होने पर 'स्ति' इसका विकरण होता है। अर्थात् धातु और प्रत्यय के मध्य में 'स्ति' यह आगम होता है। ६५५ सूत्र से भविष्यदर्शक प्रत्ययों के आदि में हि तथा ६५६ सूत्र से उत्तम पुरुष में भविष्यदर्शक प्रत्ययों के आरंभ में स्ता और हा इन दोनों का प्रयोग होता है। प्रस्तुत सूत्र से होने वाला स्ति का प्रयोग इन सब का अपवाद माना गया है। उदाहरण इस प्रकार हैं—१—भविष्यति=भविस्सिदि (वह होगा), २—करिष्यति=करिस्सिदि (वह करेगा), ३—गमिष्यति=गमिस्सिदि (वह जायगा), यहाँ पर भविष्यदर्शक प्रत्यय के आदि में स्ति का आगम किया गया है।

६४७—शौरसेनी भाषा में अकारान्त शब्द से परे डसि-प्रत्यय के स्थान में आदो और आदु ये दो डित् (जिस में डकार इत् हो) आदेश होते हैं। जैसे—१—दूराद् एष=दूरादो व्येव (दूर से ही), २—दूराद्=दूरादु (दूर से) यहाँ पर डसि प्रत्यय को आदो और आदु ये डित् आदेश किए गए हैं।

६४८—शौरसेनी भाषा में 'इदानीम्' इस अव्ययपद के स्थान में दाणि यह आदेश होता है। जैसे—अनन्तरकरणोयम् इदानीमाज्ञापयतु आर्य !—अनन्तर-करणोयं दाणि आणवेदु अर्यो ! (हे आर्य ! इस के अनन्तर क्या करना चाहिए ? अब आप आज्ञा फरमाएँ) यहाँ पर 'इदानीम्' के स्थान में 'दाणि' यह आदेश किया गया है। १११८ सूत्र द्वारा प्राकृत आदि भाषा-लक्षणों (भाषा-सम्बन्धी नियमों) का व्यत्यय होने से प्राकृतभाषा में भी इदानीम् के स्थान में 'दाणि' यह आदेश हो जाता है। जैसे—अस्यामिदानीं बोधिम्=अस्त्वं दाणि बोधि (अब दूसरे बोधि=ज्ञान को) यहाँ प्राकृतभाषा में भी इदानीम् को 'दाणि' आदेश कर दिया गया है।

६४९—शौरसेनी भाषा में 'तस्मात्' इस शब्द को 'ता' यह आदेश होता है। जैसे—१—तस्माद् यावत् प्रविशामि=ता जाव पविसामि (इस लिए जब तक मैं प्रवेश करता हूँ), २—तस्माद् अलमेतेन मानेन=ता अलं एदिणा माणेण (इसलिए इस अभिमान से बस करो) यहाँ पर 'तस्मात्' इस शब्द के स्थान में 'ता' यह आदेश किया गया है।

६५०—शौरसेनी भाषा में इकार और एकार के परे होने पर अन्त्यमकार से आने विकल्प से एकार का आगम होता है। जैसे—इकार के उदाहरण—१—युक्तम् इवम्=जुत्तं णिमं, जुत्तमिणं (यह युक्त अर्थात् ठीक है), २—सदृशम् इवम्=सरिसं णिमं, सरिसमिणं (यह समान है), एकार के उदाहरण—१—किम् एतद्=किं रोदं, किमेदं (यह क्या है ?), २—एवम् एतद्=एवं रोदं, एवमेदं (यह ऐसे है), यहाँ पर इकार और एकार के परे रहने पर अन्त्य मकार को णकार का आगम विकल्प से किया गया है।

६५१—शौरसेनी भाषा में 'एष' (निश्चय, ही) इस अर्थ में 'य्येष' इस निपात का प्रयोग होता है। जैसे—१—मम एष ब्राह्मणस्य=मम य्येष बम्भणस्स (मुझ ब्राह्मण का ही), २—स एष एषः=सो य्येष एसो (वह यही है) यहाँ एवार्थ में 'य्येष' इस निपात का प्रयोग किया गया है। शौरसेनी भाषा में निपातों को अव्यय माना जाता है, अतएव प्रस्तुत में य्येष से सिप्रत्यय का लोप हो गया है। ऐसे

ही स्थिति आगे भी समझनी चाहिए।

६५२—शौरसेनी भाषा में चेदि-दासी के सम्बोधन में 'हञ्जे' इस निपात को प्रयुक्त किया जाता है। जैसे—हे चतुरिके ! = हञ्जे ! चतुरिके । (अयि चतुर-दासी !), यहाँ पर दासी के सम्बोधन में हञ्जे इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५३—शौरसेनी भाषा में विस्मय और निर्वेद (ग्लानि) इन अर्थों में हीमाणहे इस निपात का प्रयोग किया जाता है। विस्मय का उदाहरण—अहो जीवद्-वत्सा मे जननी = हीमाणहे जीवन्तव-च्छा मे जणणी (भावचर्य है कि मेरी माता जीवद्-वत्सा (जिस का वत्स (बछड़ा, बेटा) जीवित हो) है) निर्वेद का उदाहरण—हा ! परिष्वजन्तो अयमेतेन निजबिधेः बुध्यवसितेन = हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण नियविधिणो दुक्क-वसिदेण [खेद है कि हम परिष्वङ्ग (मेल, स्पर्श अथवा घालिङ्गन) करते हुए अपने भाग्य की प्रतिकूलता से (फस गए)] यहाँ पर विस्मय और निर्वेद अर्थ में 'हीमाणहे' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५४—शौरसेनी भाषा में 'ननु' इस अव्ययपद के अर्थ में एणं इस निपात का प्रयोग किया जाता है। जैसे—१—ननु अफलोदया ! = एणं अफलोदया ! (मैं पूछता हूँ कि क्या यह नारी अफलोदया (जिस का उदय-जन्म फलयुक्त न हो) है ?), २—ननु आर्य-मिथोः प्रथममेव आज्ञप्तम् ? = एणं अर्यमि-स्सेहि पुढमं य्येव आणसं ? (क्या आर्य-मिथो-भद्रपुरुषों ने पहले ही यह आज्ञा प्रदान कर दी थी), ३—ननु भवान् मे अग्रतः चलति = एणं भवं मे अग्गदो चलदि (मुझे सन्देह है कि आप मेरे आगे चल रहे हैं) यहाँ 'ननु' इस अर्थ में 'एणं' इस निपात का प्रयोग किया गया है। अर्थ-शौरसेनी में एणं यह निपात वाक्य के अलंकार (सौन्दर्य) में भी देखा जाता है। जैसे—१—नमोऽस्तु = नमोऽस्तु एणं (नमस्कार हो), २—यदा = जया एणं (जब), ३—तदा = तथा एणं (तब) यहाँ पर एणं का प्रयोग वाक्य की सुन्दरता के लिए किया गया है।

६५५—शौरसेनी भाषा में 'हर्ष' (प्रसन्नता) इस अर्थ में 'अम्महे' इस निपात को प्रयुक्त किया जाता है। जैसे—हर्षः, एतया सुमित्तया सुपरिघटितो भवान् = अम्महे एआए सुम्मिजाए सुपलिगडिदो भवं (यह प्रसन्नता की बात है कि सुमिता (कोई नारी) द्वारा आप खूब परिघटित (परिगृहीत) हैं) यहाँ पर हर्षार्थ में 'अम्महे' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

६५६—शौरसेनी भाषा में विदूषकों (मसखरों, भांडों, हाज़िर-जवाबों) के हर्ष को प्रकट करने के लिए 'हीही' इस निपात का प्रयोग किया जाता है। जैसे—हीही भो सम्पन्नाः मनोरथाः प्रियवयस्य-स्य = हीही भो संपन्ता मनोरथा प्रियवयससस (आहा आहा, प्रिय मित्र के मनोरथ (इच्छाएँ) पूर्ण हो गए) यहाँ पर विदूषकों के हर्ष का द्योतक हीही निपात प्रयुक्त किया गया है।

६५७—शौरसेनी-भाषा में जो-जो कार्य कहे जा चुके हैं, इनसे अन्य समस्त कार्य शौरसेनी भाषा में प्राकृत-भाषा के समान ही होते हैं। भाव यह है कि शौरसेनी भाषा में जिन विधिविधानों का उल्लेख किया गया है, उन से अतिरिक्त शौरसेनी-भाषा के जो विधिविधान हैं वे समस्त विधि-विधान प्राकृत-भाषा के विधिविधान के समान ही समझने चाहिए। प्रश्न हो सकता है कि प्राकृत-भाषा के कौन-कौन से विधिविधान हैं जो शौरसेनी भाषा के अन्तर्गत जानने चाहिए ? उत्तर में निवेदन है कि प्राकृत-भाषा के चतुर्थ सूत्र से लेकर ९३१ वें सूत्र से पहले-पहले जितने भी सूत्र हैं, और

* यह अव्यय जिसका व्यवहार कोई बात पूछने, सन्देह प्रकट करने या वाक्य के आरंभ में किया जाता है।

इन सूत्रों में जितने भी उदाहरण हैं, इनके मध्य में इतने विधिविधान तो तदवस्थ (प्राकृत-भाषा के समान) ही शौरसेनी भाषा में प्रयुक्त होते हैं। इसके अतिरिक्त, ये उदाहरण शौरसेनी भाषा में इस तरह के होते हैं, अर्थात् शौरसेनी-भाषा-सम्बन्धी विधिविधान द्वारा अमुक उदाहरण शौरसेनी के बन जाते हैं? इस प्रकार का विभाग प्रत्येक सूत्र की अपेक्षा स्वयं विचार करके समझ लेना चाहिए। जैसे— 'अन्तर्वेदिः' यह शब्द है, प्राकृतभाषा में इसका अन्तर्वेदि, यह रूप बनता है, किन्तु शौरसेनी भाषा के नियमानुसार ९३१ सूत्र से तकार को दकार हो जाता है, अतः वहाँ अन्तर्वेदी (मध्य की वेदिका) यह रूप होता है। इसी भाँति— १—युवति-जनः = जुवदि-जणो (जवान स्त्रियाँ), २—मनःशिला = मणसिला (लाल वर्ण की एक उपधातु) ये उदाहरण समझने चाहिए। युवति-जनः का प्राकृत-भाषा में 'जुवद्-जणो' किन्तु शौरसेनी भाषा के नियमानुसार तकार को दकार होने से तथा जकार का लोप न होने से जुवदि-जणो ऐसा रूप बनता है, तथा 'मणसिला' यह शब्द प्राकृतभाषा के समान ही शौरसेनी भाषा में प्रयुक्त होता है। इस शब्द पर शौरसेनी भाषा का कोई नियम लागू नहीं होता, अतः यह प्राकृत-भाषा की भाँति शौरसेनीभाषा में व्यवहृत होता है। इसी भाँति प्राकृतभाषा-प्रकरण में वर्णित अन्य शब्दों में कहीं-कहीं शौरसेनी भाषा का विधिविधान चरितार्थ होता है, और उनमें कहीं-कहीं परिवर्तन आता है? यह सब पाठकों को स्वयं समझने का प्रयास करना चाहिए।

९५७ वें सूत्र का उदाहरण करने के अनन्तर बिना किसी संकोच के यह कहा जा सकता है कि शौरसेनी भाषा का मूल आधार प्राकृत भाषा ही है। प्राकृत-भाषा को यदि शौरसेनी भाषा की जन्मी कहें तो यह उपयुक्त ही प्रतीत होता है। यही कारण है कि ये दोनों भाषाएँ एक-दूसरे के बहुत अधिक निकट हैं, इन में बहुत स्वल्प अन्तर है। पाठक जानते ही हैं कि प्राकृतभाषा के विधिविधान का वर्णन करने वाले ९३० सूत्र हैं, जबकि शौरसेनी भाषा के विधिविधान का वर्णन केवल २७ सूत्रों द्वारा किया गया है। इस से स्पष्ट है कि प्राकृत-भाषा और शौरसेनी भाषा में केवल २७ कार्यों की भिन्नता है, शेष सब कार्य एक जैसे हैं, इन में कोई अन्तर नहीं है।

शौरसेनी भाषा का आरंभ ९३१ वें सूत्र से होता है, और इसकी समाप्ति ९५७ वें सूत्र में ही जाती है। प्रस्तुत सूत्र शौरसेनी भाषा के विधिविधान का अन्तिम विधायक सूत्र है। इसकी व्याख्या के साथ शौरसेनी भाषा सम्बन्धी विवेचन भी समाप्त होता है।

शूरसेन के वेश की, भाषा का व्याख्यान।

पूर्ण हुआ, गुरुदेव की, शिरपा से मुनि ज्ञान ॥

✽ शौरसेनी-भाषा-विवेचन समाप्त ✽

★ अथ आगच्छी-भाषा-प्रवृत्तयाम् ★

६५८—अत एत्सौ पुंसि भागध्याम् । ८ । ४ । २८७ । भागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य एकारो भवति, पुंसि-पुल्लिङ्गे । एषः मेषः । एशे मेशे । एशे पुल्लिङ्गे । करोमि भवन्त !, करेमि भन्ते ! । अत इति किम् ? शिही । कली । गिली । पुंसीति किम् ? जलं । यद्यपि "पोराणमद्व-मागह-भासा-निययं हवइ सुत्तं" इत्यादिनाप्यस्य अर्ध-भागध-भाषा-नियत-त्वमाप्नायि वृद्धेस्तद्यपि प्रायोऽस्यैव विधानान्न वक्ष्यमाण-लक्षणास्य । कयरे आगच्छइ । से

तारिसे दुक्खसहे जिइन्दिए । इत्यादि ।

६५६—र-सोर्ल-शौ । ८ । ४ । २८८ । मागध्यां रेफस्य दन्त्यसकारस्य च स्थाने यथा-
संख्यं लकारस्तालव्य-शकारश्च भवति । र । नले । कले । स । हंशे । शुदं । शोभणां । उभयोः ।
शालशे । पुलिशे ।

लहश-धश-नमिल-शुल-शिल-विअलिद-मन्बाल-लायिदंहि-युगे ।

वील-यिणे पवखालदु मम शयलमवट्य-यम्बालं ॥१॥

६६०—स-षोः संयोगे सोऽग्रीष्मे । ८ । ४ । २८९ । मागध्यां सकार-षकारयोः संयोगे
वर्तमानयोः सो भवति, ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः । स । पखलदि हस्ती ।
बुहस्पदी । मस्कली । विस्मये । ष । शुस्क-दालुं । कस्टं । विस्नुं । शस्प-कवले । उस्मा । नि-
स्फलं । धनुस्खण्डं । अग्रीष्म इति किम् ? गिम्ह-वाशले ।

६६१—ट्ट-ठयोः स्तः । ८ । ४ । २९० । द्विरुक्तस्य टकारस्य, षकाराक्रान्तस्य च ठका-
रस्य मागध्यां सकाराक्रान्तः टकारो भवति । ट्ट । पस्ते । भस्टालिका । भस्टिणी । षठ । शुस्टु
कदं । कोस्टागालं ।

६६२—स्थ-थयोः स्तः । ८ । ४ । २९१ । स्थ, थं इत्येतयोः स्थाने मागध्यां सकारा-
क्रान्तः तो भवति । स्थ । उवस्तिदे । शुस्तिदे । थं । अस्त-वदी । शस्त-वाहे ।

६६३—ज-झ-यां यः । ८ । ४ । २९२ । मागध्यां ज-झ-यां स्थाने यो भवति । ज ।
याणादि । यणवदे । अय्युणो । दुय्यणो । गय्यदि । गुणवय्यिदे । झ । मय्यं । अय्य किल वि-
व्याहृते भागदे । य । यादि । यथा-शलूवं । याण-वत्तं । यदि । यस्य यत्त्वविधानम् “भादेयो
जः [१.२४५]” इति बाधनार्थम् ।

६६४—न्य-ण्य-ज्ञ-ञ्जां ऊञ्जः । ८ । ४ । २९३ । मागध्यां न्य, ण्य, ज्ञ, ऊञ्ज इत्येतेषां
द्विरुक्तो जो भवति । न्य । अहिमञ्जु-कुमाले । अञ्ज-दिशं । शामञ्ज-गुणो । कञ्जका-वलणां ।
ण्य । पुञ्जवन्ते । अबम्हञ्ज । पुञ्ज्राहं । पुञ्जं । ज्ञ । पञ्जा-विशाले । शब्बञ्जे । अवञ्जा ।
ऊञ्ज । अञ्जली । धणञ्जए । पञ्जले ।

६६५—वजो जः । ८ । ४ । २९४ । मागध्यां व्रज्जेकारस्य ऊञ्जो भवति । यापवादः ।
वञ्जदि ।

६६६—छस्य इचोऽनादौ । ८ । ४ । २९५ । मागध्यामनादौ वर्तमानस्य छस्य तालव्य-
शकाराक्रान्तश्चो भवति । गश्च, गश्च । उश्चलदि । पिश्चले । पुश्चदि । लाक्षणाकस्याऽपि ।
आपन्न-वत्सलः । आवन्न-वश्चले । तिर्यक् प्रेक्षते । तिरिश्छि पेच्छह । तिरिश्च पेस्कदि । अ-
नादाविति किम् ? छाले ।

६६७—क्षस्य ङकः । ८ । ४ । २६६ । मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्य को जिह्वा-मूलीयो भवति । यङ्के । लङ्कशे । अनादावित्येव । खय-यल-हला । क्षयजलधरा इत्यर्थः ।

६६८—स्कः प्रेक्षाचक्षोः । ८ । ४ । २६७ । मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराकान्तः को भवति । जिह्वामूलीयापवादः । पेस्कदि । आचस्कदि ।

६६९—तिष्ठस्य चिष्ठः । ८ । ४ । २६८ । मागध्यां स्याधातोर्यस्तिष्ठ इत्यादेशस्तस्य चिष्ठ इत्यादेशो भवति । चिष्ठदि ।

६७०—अवर्णादा डसो डाहः । ८ । ४ । २६९ । मागध्यामवर्णात्परस्य डसो डित् आह इत्यादेशो वा भवति । हगे न एलिशाह कम्माह काली । भगदत्त-शोणिदाह कुम्भे । पक्षे । भीमशेणस्स पञ्चादो हिण्डीअदि । हिडिम्बाए घडुक्कय-शोके ए उवशमदि ।

६७१—आमो डाहँ वा । ८ । ४ । ३०० । मागध्यामवर्णात्परस्य आमोऽनुनासिकान्तो डित् आहादेशो वा भवति । शयणाहँ सुहँ । पक्षे । नलिन्दारां । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । ताहँ । तुम्हाहँ । अम्हाहँ । सरिआहँ । कम्हाहँ ।

६७२—अहं-वयमोहँगे । ८ । ४ । ३०१ । मागध्यामहं-वयमोः स्थाने हगे इत्यादेशो भवति । हगे शक्कावदाल-तिस्त-रिवाशी धीवले । हगे शंपत्ता ।

६७३—शेषं शौरसेनी-वत् । ८ । ४ । ३०२ । मागध्यां यदुक्तं ततोऽन्यस्त्रौरसेनी-वद् द्रष्टव्यम् । तत्र "तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.२६०]" पविशदु आबुत्ते शामि-पशादाय । अधः क्वचित् [४.२६१] । अले ! किं एशे महन्दे कलयले ? । वादेस्तावति [४.२६२] । मा-लेष वा धलेष वा । अयं दाव शे आगमे । आ सामन्थे सौ वेनो नः [४.२६३] । भो कञ्चु-इआ ! । भो वा [४.२६४] । भो रायं ! । भवद्भगवतोः [४.२६५] । एदु भवं । शमरो भ-यवं महावीले । भयवं कदन्ते ये अप्पणो पङ्कं उज्जिक्कय पलस्स पङ्कं पमाणी-कलेशि । न वा यो व्यः [४.२६६] । अथ्य ! एशे खु कुमाले मलयकेदू । धो धः [४.२६७] अले कुम्भला ! कधेहि । इह-हचोहँस्य [४.२६८] । ओशल्य अथ्या ओशलध । भुवो भः [४.२६९] भोदि । पूर्वस्य पुरवः [४.२७०] अपुरवे । क्व इय-दूणी [४.२७१] किं खु शोभरो बम्हरो शि त्ति कलिय लञ्जा पलिंगहे दिणो । कृ-गमो डडुअः [४.२७२] । कडुअ । गडुअ । दिरिचेवोः । [४.२७३] । अमच्च-लङ्कशं पिक्खिदुं इदो व्येव आगश्चदि । अतो देश्च [४.२७४] अले ! किं एशे महन्दे कलयले शुणीधदे ? । भविष्यति स्सिः [४.२७५] । ता कहिं नु मदे लुहिलप्पिए भ-विस्सिदि । अतो ड्सेडादो-डादू । [४.२७६] । अहं पि भागुलायणादो मुद् पावेमि । इदा-नीमो दाणि । [४.२७७] । शुणध दाणि हगे शक्कावदाल-तिस्त-रिवाशी धीवले । तस्मात्ताः

[४.२७८] ता याव पविशामि । मोञ्ज्याणो वेदेतोः [४.२७९] । युत्तं णिम् । षलिशं णिम् । एवाऽर्थे ष्येव । [४.२८०] । मम ष्येव । हञ्जे चेट्याह्वाने [४.२८१] । हञ्जे चदुलिके ! । ही-
माणहे विस्मय-निर्वेदे । [४.२८२] विस्मये । यथा उदात्तराघवे । राक्षसः । हीमाणहे जीवन्त-
वश्वा मे जराणी । निर्वेदे । यथा—विक्रान्तभीमे । राक्षसः । हीमाणहे पयलिस्सन्ता हगे एदेश
निग-विहितो दुव्वविदेण । एं नन्वर्थे । [४.२८३] । णं अवशलोपशपाणीया लायाणो ।
अम्महे हर्षे [४.२८४] । अम्महे एम्माए शुम्मिलाए शुपलिगद्धिदे भवं । हीही विदुषकस्य [४.
२८५] । हीही सम्पन्ता मे मणोलधा विय-वयस्सस्स । शेषं प्राकृतवत् [४.२८६] । माग-
ध्यामपि “दीर्घं-ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ [१.४]” इत्यारभ्य“तो दोऽनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४.
२६०]” इत्यस्मात्प्राग् यानि सूत्राणि तेषु यान्युदाहरणानि सन्ति तेषु मध्ये अमूनि तदवस्था-
न्येव मागध्याममूनि पुनरेवंविधानि भवन्तीति विभागः स्वयमभ्यूह्य दर्शनोद्यः ।

★ समाप्तं मागधी-भाषा-प्रकरणम् ★

★ अथ मागधी-भाषा-व्युत्पन्नम् ★

विश्ववन्द्यं महावीरं, विश्व-कल्याण-कारकम् ।

गुरुं च ज्ञानदं तत्त्वा, मागधीगीः प्रतन्यते ॥

शौरसेनी-भाषा-व्याख्यानानन्तरं मागधीभाषायाः विधिविधानं प्रदर्शयत्याचार्यः ।

६५८—एषः । एतद् + सि । इत्यत्र ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ९५९ सू० मागध्यां सकारस्य
सकारे, ११ सू० दकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० स-
कारलोपे एशे इति भवति । मेषः । मेष + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, मागध्यां सकारस्य षकारे,
अकारस्य एकारे, पूर्ववदेव मेषे इति साध्यम् । एषः = एशे, इति पूर्ववदेव साध्यम् । पुरुषः । पुरुष + सि ।
१११ सू० रेफस्योकारस्य इकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव पुलिशे
इति भवति । करोमि । कुक्कभ् करणे । कृ + मिन् । २०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० द्वि-
तीयाकारस्य एकारे, ६३० सू० मिन् + मि इत्यादेशे करोमि इति भवति । भदन्त ! । भदन्त + सि । १७७ सू०
दकारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य एकारे, सेलोपे भन्ते !
इति भवति । अत इति किम् ? प्रस्तुत-सूत्रेण अकारस्यैव एकारो भवति, नान्यत्र । यथा—निधिः ।
निधि + सि । २२९ सू० नकारस्य षकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ५०८ सू० इकारस्य दीर्घे, सेलोपे
णिही इति भवति । करिः । करि + सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, पूर्ववदेव सेलोपे कली इति सिद्धम् ।
गिरिः । गिरि + सि । पूर्ववदेव गिली इति भवति । पुंसीति किम् ? पुल्लिङ्गे एव अकारस्य एकारो
भवति, नान्यत्र । यथा—जलम् । जल + सि । ५१४ सू० सेर्यकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे जलं इति
भवति । क्लीबत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । *पोराणमहमागह-भासेति । पुराणानां-तीर्थकरण-

*पुलावरसंज्ञुत वेरसकरं, संततमविरुद्धं ।

पोराणमहमागह-भाषा-नियमं हवह सुत्तं १।१।८५।

—वृत्तकल्पे लघुभाष्यकारः

घराणामिदं पौराणं सूत्रमित्यस्य विशेषणमिदम् । अर्थं मागधानामित्यर्थमागधाः, तेषामियम् अर्थमागधी, अर्थमागधी चासौ भाषा अर्थमागधी-भाषा, तस्यां नियतम्-निबद्धम् अर्थमागधीभाषानियतं भवति, सूत्रम्-जैनशास्त्रम् । “पौराणमर्थमागध-भाषानियतं भवति सूत्रम्” इत्यार्षेयवाक्यमाश्रित्यैव वृद्धाचार्यैः जैनागमानामर्थमागधीभाषानियतत्वमाग्धादि-स्वीकृतम्, तदपि प्रायोऽस्यैव ९५८ सूत्रस्यैव विधानमपेक्ष्य न तु वक्ष्यमाणलक्षणस्य-वक्ष्यमाणसूत्रसमुदायस्य विधानमाश्रित्येति भावः । मागधीभाषायां ९५८ सूत्रादारभ्य १७३ सूत्रपर्यन्तं सर्वाणि षोडशसूत्राणि सन्ति, एषु मध्ये जैनागमेषु ९५८ सूत्रस्यैव प्रायः उपयोगो दृश्यते, न तु सर्वेषां सूत्राणाम् । अतएव जैनागमभाषा अर्थमागधीभाषा भण्यते । यदि जैनागमेषु सर्वेषां मागधीसूत्राणामुपयोगोऽभविष्यत्तदैव जैनागमानां भाषा मागधीभाषा इति वक्तुमुचितमभविष्यत् । पौराणम् । पौराण + सि । १५९ सू० श्रीकारस्य शोकारे, पूर्ववदेव पौराणं इति भवति । अर्थ-मागध-भाषानियतम् । अर्थ-मागध-भाषा-नियत + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० घकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य दकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, पूर्ववदेव अद्भुतमागध-भाषानियतं इति भवति । भवति = हवद्, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । सूत्रम् । सूत्र + सि । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, पूर्ववदेव सुत् इति भवति । कतरः । कतर + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे — कयरे इति भवति । आगच्छति । आङ्पूर्वकः गम्त् (गम्)-धातुः आगती । आगम् + तिच् = आगच्छद् । प्रक्रिया ८३४ सूत्रे ज्ञेया । कयरे इत्यत्र आगमीय-प्रयोगत्वाद् ९५९ सूत्रेण रेफस्य लकारो नाभूद् । सः । तद् + सि । २७५ तकारस्य एकारे, ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य एकारे, पूर्ववदेव से इति भवति । तादृशः । तादृश + सि । १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव तारिसे इति भवति । दुःखसहः । दुःखं सहते इति । दुःखसह + सि । ३४८ सू० जिह्वामूलीयस्य लोपे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, पूर्ववदेव दुःखसहे इति भवति । जितेन्द्रियः । जितानि इन्द्रियाणि येन, सः । जितेन्द्रिय + सि । १७७ सू० तकारस्य यकारस्य च लोपे, ८४ सू० एकारस्य इकारे, ३५० सू० रेफलोपे, पूर्ववदेव जिह्न्दिष् इति भवति । आगमीयप्रयोगत्वान् से, तारिसे, दुःखसहे एतेषु प्रयोगेषु ९५९ सूत्रेण सकारस्य शकारो न जातः । केवलमत्र ९५८ सूत्रस्यैव प्रवृत्तिर्दृश्यते । अर्थमागधी-भाषाया एक-सूत्रविधानाश्रयणेनैव जैनागमानां भाषा अर्थमागधीभाषा भण्यत इति भावः ।

९५६—नरः । नर + सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे नसे इति भवति । करः । कर + सि । पूर्ववदेव—कले इति भवति । हंसः । हंस + सि । प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य शकारे, पूर्ववदेव हंसे इति भवति । श्रुतम् । श्रुत + सि । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य शकारे, ९३१ सूत्रेण तकारस्य दकारे, ५१४ सू० सेर्कारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शुबं इति भवति । शोभनम् । शोभन + सि । शकारस्य सकारे, सकारस्य शकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव शोभनं इति भवति । सारसः । सारस + सि । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि सकारस्य शकारे, रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे शारसे इति भवति । पुरुषः । पुरुष + सि = पुलिसे प्रक्रिया ९५८ सूत्रे ज्ञेया ।

रभस-वश-नम्र-सुरशिरो-विगलित-मन्वार-राजितांध्रियुगः ।

बीर-जिनः प्रज्ञालयतु मम सकलमद्य-जन्मालम् ॥ १ ॥

भावार्थः—पापविमुक्त्यर्थं कश्चित्साधकः भगवन्तं महावीरं प्रार्थयते । रभसस्य-श्रद्धा-वेगस्य; वक्षेन नम्राः-विनताः, सुराः—देवाः, रभसवश-नम्रसुराः, तेषां शिरोभ्यः विगलितानि-पतितानि मन्दा-राणि-मन्दारपुष्पाणि रभस-वश-नम्र-सुर-विगलित-मन्दाराणि, तैः राजितं-शोभितम्, अत्रियुगम्-चरण-युगलं यस्य सः, वीरजिनः, वीरश्चासौ जिनः वीरजिनः, महावीर-स्वामी, मम-मदीयं सकलम्-समस्तम्-वक्षजम्बालम्-पापरूप-कदम्बं प्रक्षालयतु-शोधयतु, दूरीकरोत्वित्यर्थः ।

रभस...मन्दार-राजितांघ्रियुगः । रभस-वश-नम्र-सुर-शिरोविगलित-मन्दार-राजितांघ्रियुग + सि । रभस-वश इत्यत्र १५९ सू० रेफस्य लकारे, सकारस्य च शकारे, १८७ भकारस्य हकारे [लहश-वशा] नम्रः । नमनशीलः नम्रः, अथ शीलार्थे विहितस्य र-प्रत्ययस्य ४१६ सू० इर इत्यादेशे, प्रस्तुत-सूत्रेण रेफस्य लकारे (ममिल); सुर इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य शकारे, रेफस्य च लकारे (शुल), शिरस् इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य शकारे, रेफस्य च नकारे, ११ सू० सकार-लोपे (शिल), विगलित इत्यत्र १७७ सू० गकारलोपे, २३१ सू० तकारस्य दकारे (विगलिव), मन्दार इ-त्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे (मन्वाल), राजितांघ्रियुग इत्यत्र रेफस्य लकारे, १६३ सू० जकारस्य य-कारे, २३१ सू० तकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, १८७ सू० धकार-स्य हकारे, (सायिदंति), युग + सि इत्यत्र १५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे युगे इति भवति । वीरजिनः । वीरजिन + सि । प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, १६३ सू० जकारस्य यकारे, २२८ सू० नकारस्य एकारे, पूर्ववदेव वीरधियो इति भवति । प्रक्षालयतु । प्रपूर्वकः क्षल्-घातुः प्रक्षालने-शौचकर्मणि । प्रक्षल् + णिग् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, २७४ सू० क्षस्य लकारे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वलकारस्य ककारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० घा-तोरादेशकारस्य अकारे, ६६२ सू० तिवः दु इत्यादेशे पवखालदु इति भवति । मम । अस्मद् + डस् = मम, प्रक्रिया ६०२ सूत्रे ज्ञेया । सकलम् । सकल + अम् । प्रस्तुतसूत्रेण सकारस्य शकारे, १७७ सू० क-कारलोपे, १८० सू० यकारधुती, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे शयलम् इति भवति । अवक्षजम्बालम् । अ-वक्षजम्बालम् + अम् । १६३ सू० क्षस्य यकारे, ३६० सू० यकारद्वित्वे, १६३ सू० जकारस्य यकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे अवक्ष-यम्बालम् इति सिद्धम् । शयलम् + अवय्यम्बालम्, इत्यत्र अज्झीने परेण संयोज्ये शयलमवय्यम्बालम् इति भवति ।

६६०—ऊर्ध्व-लोपादीति । ३४८ सूत्रेण ऊर्ध्वस्थितयोः सकार-यकारयोः लोपो जायते, ४३ सू-त्रेण च लुप्त-सकारादीनां शब्दानामाद्येः स्वरस्य दीर्घो भवति किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण एतत्सर्वं बाधितमत एव अपवादसूत्रमिदमिति बोध्यम् । प्रस्खलति । प्रपूर्वकः स्खल्-घातुः प्रस्खलने । प्रस्खल + तिव् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३४८ सू० सकारस्य लोपप्राप्तिरासीत् किन्तु १६० सू० संयुक्तसकारस्य सकारे, ११० सू० अकारानभि, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, १४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे प्रस्खलति इति भवति । ह्रस्वी । ह्रस्विन् + सि । ३१६ सू० स्तस्य अकारप्राप्तिरासीत् किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तसकारस्य सकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे ह्रस्वी इति भवति । बृहस्पतिः । बृहस्पति + सि । १३८ सू० ञकारस्य उकारे, ३२४ सू० स्फस्य फकारप्रा-प्तिरासीत् किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तसकारस्य गकारे, २३१ सू० तकारस्य दकारे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, पूर्ववदेव बृहस्पती इति भवति । मस्करी । मस्करीन् + सि । ३४८ सू० सकारलोपप्राप्तिरासीत् किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तसकारस्य सकारे, १५९ सू० रेफस्य लकारे, ११ सू० नकारलोपे, पूर्ववदेव मस्करी

इति भवति । विस्मये । विस्मय-+ङि । ३४९ सू० मकार-लोप-प्राप्ती यथा ३४८ सू० सकारलोप-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तसकारस्य सकारे, ५०० सू० डेः स्थाने ङित्-एकारे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपि विस्मये इति भवति । शुष्कवाह । शुष्कं च तदाह । शुष्कदाह-+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ३४८ सू० षकारस्य ककारस्य च लोपप्राप्ती, प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तषकारस्य सकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शुष्कवाह इति भवति । कष्टम् । कष्ट-+सि । ३०५ सू० ष्टस्य ठकार-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तषकारस्य सकारे, पूर्ववदेव क-स्य इति भवति । विष्णुम् । विष्णु-+धम् । ३४८ सू० षकारलोपप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्त-षकारस्य सकारे, १११८ सू० भाषाव्यत्यये, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ६१३ सू० अदन्तवदन्तिदेशात्, ४९४ सू० असोऽकारस्य लोपे, पूर्ववदेव विष्णु इति भवति । शष्पकवलः । शष्पस्य कवलः । शष्पकवल-+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ३२४ सू० षस्य षकारप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तषकारस्य सकारे, ९५८ सू० षकारस्य एकारे, सेर्लोपि शष्पकवले इति भवति । ऊष्मा । ऊष्मन्-+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० षकारलोपप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तषकारस्य सकारे, ५४५ सू० राजवत्त्वात्, ११ सू० नकारलोपे, ५३८ सू० षकारस्य आकारे, सेर्लोपि ऊष्मा इति भवति । निष्फलम् । निर्गतं फलं यस्मात्, तत् । निष्फल-+सि । ३४८ सू० षकारलोपप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्त-षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव निष्फलं इति भवति । घनुष्-खण्डम् । घनुष्ः खण्डम् । घनुष्खण्ड-+सि । ३४८ सू० षकार-लोप-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण संयुक्तषकारस्य सकारे, पूर्ववदेव घनुष्खण्डं इति भवति । अघ्रीष्म इति किम् ? अघ्रीष्म-शब्दे प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—अघ्रीष्म-वासरः । अघ्रीष्मस्य वा-सरः । अघ्रीष्मवासर-+सि । ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रे “अघ्रीष्मे” इति पाठेन प्रस्तुतसूत्राप्रवृत्तौ ३४५ सू० षस्य म्ह इत्यादेशो, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, रेफस्य च लकारे, पूर्व-वदेव-मिम्ह-वाशले इति भवति ।

६६१—पट्टः । पट्ट-+सि । ९६१ सू० ट्टस्य स्त इत्यादेशो, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे पट्टे इति भवति । भट्टारिका । भट्टारिका-+सि । ट्टस्य स्त इत्यादेशो, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, सेर्लोपे भट्टारिका इति भवति । भट्टिनी । भट्टिनी-+सि = भट्टिनी-+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, सेर्लोपे भट्टिणी इति भवति । सुष्टु । अथ्ययपदमिदम् । ९५९ सू० सकारस्य शकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ष्टस्य स्त इत्यादेशो सुष्टु इति भवति । कृतम् । कृत-+सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे क्वं इति भवति । कोष्ठागारम् । कोष्ठागार-+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ष्टस्य स्थाने स्त इत्यादेशो, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, पूर्ववदेव कोष्ठागारं इति भवति ।

६६२—उपस्थितः । उपस्थित-+सि । २३१ सू० षकारस्य वकारे, ९६२ सू० थस्य स्थाने स्त इत्यादेशो, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे ११ सू० सकारलोपे उपस्थिते इति भवति । सुस्थितः । सुस्थित-+सि । ९५९ सू० सकारस्य शकारे, पूर्ववदेव सुस्थिते इति भवति । अर्थपतिः । अर्थपति-+सि । प्रस्तुतसूत्रेण थस्य स्त इत्यादेशो, २३१ सू० षकार-स्य वकारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, सेर्लोपे अस्सववी इति भवति । सार्ध-वाहः । सार्धवाह-+सि । ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९६२ सू० थस्य स्थाने स्त इत्यादेशो, ८४ सू० आ-कारस्य अकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे शस्तवाहे इति भवति ।

६६३—जानाति । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा + तिव् । ६७८ सू० ज्ञाधातोः जाण इत्यादेशे, ९६३ सू० जकारस्य यकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे याणवि इति भवति । जनपदः । जनपद + सि । प्रस्तुत-सूत्रेण जकारस्य यकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३।७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे यणवदे इति भवति । अर्जुनः । अर्जुन + सि । ३५० सू० रेफलोपे, जकारस्य यकारे, ३६० सू० यकारद्वित्वे, नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव अर्जुणो इति भवति । दुर्जनः । दुर्जनः + सि । पूर्ववदेव दुर्जणो इति भवति । गर्जति । गर्ज् गर्जने । गर्ज् + तिव् = गर्ज् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः दि इत्यादेशे गर्जवि इति भवति । गुणवर्जितः । गुणः वर्जितः । गुणवर्जित + सि । पूर्ववदेव गुणवर्जित + सि इति जाते, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे गुणवर्जिते इति भवति । मद्यम् । मद्य + सि । प्रस्तुतसूत्रेण दस्य यकारे, यकारद्वित्वे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे मद्य इति भवति । अद्य । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण दस्य स्थाने यकारे, यकारद्वित्वे अद्य इति भवति । किल । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव मागध्यां प्रयुज्यते । विद्याधरः । विद्यां धरतीति । विद्याधर + सि । दस्य यकारे, यकारद्वित्वे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे विद्याहले इति भवति । आगतः । आगत + सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव आगवे इति भवति । याति । या गति-प्राप्तयोः । या + तिव् । २४५ सू० यकारस्य जकारप्राप्ती, प्रस्तुतसूत्रेण यकारस्य यकारे, तिव इत्यादेशे, ९४४ सू० इचः दि इत्यादेशे यावि इति भवति । यथास्वरूपम् । स्वरूपमनतिक्रम्येति । यथास्वरूप + सि । यकारस्य जकारप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण यकारस्य यकारे, १११८ सू० भाषा-व्यत्यये, ९३८ सू० धकारस्य धकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, रेफस्य लकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, पूर्ववदेव यथाशब्द इति भवति । यानपात्रम् । यानस्य पात्रमिति । यानपात्र + सि । यकारस्य जकार-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण यकारस्य यकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव यानवत् इति भवति । यदि । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव मागध्यां प्रयुज्यते । यतिः, इतिच्छायायान्तु २४५ सू० यकारस्य जकार-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण यकारस्य स्थाने यकारे एव जाते, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, सेलोपे यदि इति भवति । यस्य यस्वविधानम् । २४५ सूत्रेण यकारस्य जकारो भवति परन्तु तस्य वाचनार्थे प्रस्तुतसूत्रेण यकारस्य स्थाने यकारादेश एव निदिष्टः ।

६६४—अभिमन्युकुमारः । अभिमन्युकुमार + सि । १८७ सू० अकारस्य हकारे, ९६४ सू० न्यस्य ऊञ् इत्यादेशे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३।७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे अभिमन्युकुमाले इति भवति । अन्यविशम् । अन्यदिशा + अम् । प्रस्तुतसूत्रेण न्यस्य ऊञ् इत्यादेशे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ५२५ सू० आकारस्य अकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे अऊञ्विशं इति भवति । सामान्यगुणः । सामान्यगुण + सि । सकारस्य शकारे, न्यस्य ऊञ् इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अकारस्य एकारे, सेलोपे सामन्यगुणे इति भवति । कन्यकावरणम् । कन्यकावरण + सि । न्यस्य ऊञ् इत्यादेशे, रेफस्य लकारे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कऊञ्कावरणं इति भवति । पुण्यवान् । पुण्यमत् + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ण्यस्य ऊञ् इत्यादेशे, ४३० सू० मत्पुः स्थाने वन्त इत्यादेशे, अकारस्य एकारे, सेलोपे पुण्यवन्ते इति भवति । अत्रहाण्यम् । अत्रहाण्य + सि । ३५० सू० रेफलोपे, २४५ सू० ह्यस्य म्ह इत्यादेशे,

पूर्ववदेव अवञ्जम् इति भवति । पुण्याहम् । पुण्यं च तदहः—शुभदिवसमित्यर्थः । पुण्याहं + सि = पु-
ञ्जाहं + सि । पूर्ववदेव पुञ्जाहं इति भवति । पुण्यम् । पुण्य + सि = पुञ्जं इति पूर्ववदेव साध्यम् । प्र-
ज्ञाविशालः । प्रज्ञया विशालः, प्रज्ञा विशाला यस्य वा, सः । प्रज्ञाविशाल + सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे,
ज्ञस्य ञ्ज इत्यादेशे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १५९ सू० सकारस्य शकारे, पूर्ववदेव पुञ्जाविशाले इति
भवति । सर्वज्ञः । सर्वज्ञ + सि । सकारस्य शकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ज्ञस्य ञ्ज
इत्यादेशे, पूर्ववदेव सर्वज्ञज्ञे इति भवति । अज्ञा । अज्ञा + सि = अज्ञञ्जा + सि । सेलोपि अज्ञञ्जा इति
भवति । अञ्जलिः । अञ्जलि + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ञ्जस्य ञ्ज इत्यादेशे, ५०८ सू० इकारस्य दीर्घे, सेलोपि
अञ्जली इति भवति । अनञ्जयः । अनञ्जय + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ञ्जस्य ञ्ज इत्यादेशे,
१७७ सू० षकारलोपे, १५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपि अञ्जण इति भवति । पञ्जरः । पञ्जर +
सि । ञ्जस्य ञ्ज इत्यादेशे, १५९ सू० रेफस्य लकारे, पूर्ववदेव पञ्जले इति भवति ।

१६५—मापवाहः । १६३ सूत्रेण जकारस्य यकारो भवति, परन्तु प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं
ज्ञेयम् । व्रजति । व्रज् गतौ । व्रज् + तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, १६३ सू० जकारस्य यकार-प्राप्ती १६५
सू० जकारस्य ञ्ज इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इचादेशे, १४५ सू० इचः दि इत्यादेशे वञ्जवि इति भवति ।

१६६—गञ्ज । गञ्जु (गम्) गतौ । गम् + सिव् । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, १६६ सू० छ-
कारस्य इच इत्यादेशे, ६६२ सू० सिवः सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि गश्च इति भवति । उञ्जलति ।
उत्पूर्वकः छलधातुः उञ्जलने । उञ्जल् + तिव् । ११ सू० तकारलोपे, छकारस्य इच इत्यादेशे, ११०
सू० अकारामभे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे, १४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे उञ्जलवि इति
भवति । पिञ्जलः । पिञ्जल + सि । प्रस्तुतसूत्रेण छकारस्य इच इत्यादेशे, निमित्तापाये नैमित्तकस्या-
प्यभावे, इति न्यायेन चकारस्य अभावे, १५८ सू० अकारस्य एकारे, १११३७ सू० सेरिकार-लोपे,
११ सू० सकारलोपे पिञ्जले इति भवति । पुञ्जति । पुञ्ज् पुञ्जयाम् । पुञ्ज् + तिव् । ७६८ सू० प्र-
ञ्जधातोः पुञ्ज इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण छकारस्य इच इत्यादेशे, छकार-निमित्तापाये नैमित्तकस्य च-
कारस्याप्यभावे, तिव इचादेशे, पूर्ववदेव पुञ्जवि इति भवति । लाक्षणिकस्याऽपि । लक्षणोन्-व्याकरण-
सूत्रेण आगतः लाक्षणिकः । यदि लाक्षणिकः छकारो भवेत्तदापि तस्य इच इत्यादेशो भवति । यथा—
आपन्नवत्सलः । आपन्नवत्सल + सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २९२ सू० त्सस्य छकारे, छकारस्य
इच इत्यादेशे, पूर्ववदेव आपन्नवत्सले इति भवति । अत्र छकारो लाक्षणिको बोध्यः । तिर्यक् । तिर्यच् +
सि । ४१४ सू० तिर्यच्शब्दस्य तिरिच्छ इत्यादेशे, सेलोपि तिरिच्छ इति भवति । प्रेक्षते । प्रपूर्वकः ईक्ष-
धातुः प्रेक्षते । प्रेक्ष् + ते । ३५० सू० रेफलोपे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे पेच्छह इति भवति । प्रयोगदर्शनात् ८४ सूत्र-
स्य प्रवृत्तिर्न जाता । अत्रापि लाक्षणिकः छकारः, फलतः प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तौ तिरिच्छि चेष्ववि इति
भवति । अत्र छकारापाये चकारस्याप्यभावो जातः । प्रेक्षते । प्रेक्ष् + ते । इत्यत्र २७४ सूत्रस्याप्रवृत्तौ
१६८ सू० क्षस्य स्व इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, १४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे पेस्कवि
इति भवति । अनावाविति किम् ? न आदिः, अनादिः, प्रस्तुतसूत्रेण अनादी वर्तमानस्यैव छकारस्य
इचादेशो भवति, नान्यथा । यथा—छागः । छाग + सि । १९१ सू० मकारस्य लकारे, पूर्ववदेव छागले इति
भवति । छकारस्यादिभूतत्वादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

*अत्र चकारः छकारनिमित्तकोऽस्ति, अतः निमित्ताभावेन नैमित्तकस्याप्यभावो जायते ।

६६७—यक्षः । यक्ष+सि । ९६३ सू० यकारस्य यकारे, ९६७ सू० क्षस्य ऽक इत्यादेशे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे य=के इति भवति । राक्षसः । राक्षस+सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, सकारस्य च क्षकारे, प्रस्तुतसूत्रेण क्षस्य ऽक इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव ल=कश्चे इति भवति । अनादाकित्येव । अनादिभूतस्यैव क्षस्य ऽक इत्यादेशो भवति, नान्यत्र । यथा—क्षयजलधराः । क्षयस्य-प्रलयकालस्य जलधराः-मेघाः । क्षयजलधर+जस् । क्षस्य आदिभूतत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्ती, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ९६३ सू० अकारस्य यकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ५०१ सू० अकारदीर्घे, ४९३ सू० असौ लोपे क्षय-जलहता इति भवति ।

६६८—जिह्वामूलीयापवादः । ९६७ सूत्रेण क्षस्य स्थाने जिह्वामूलीयः ऽको भवति, प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं ज्ञेयम् । प्रेक्षते । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+ते=पेस्कदि, प्रक्रिया ९६६ सूत्रे ज्ञेया । आचक्षते । आङ्पूर्वकः चिक्षिष्धातुः व्यक्तायां वाचि । आचक्ष्+ते । ९६८ सू० क्षस्य स्थाने स्क इत्यादेशे, ६२८ सू० 'ते' इत्यस्य इच्चादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे आचस्कदि इति भवति । अत्र ९६७ सूत्रेण क्षस्य स्थाने जिह्वामूलीयः ऽक इत्यादेशो न जातः ।

६६९—तिष्ठति । ष्ठा-स्था गतिनिवृत्ती । स्थाधातु+तिव् । संस्कृतनियमेन तिष्ठ+तिव् इति जाते, ९६९ सू० तिष्ठस्य स्थाने चिद् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे चिष्ठि इति भवति ।

६७०—अहम् । ९७२ सू० अहम् इत्यस्य हगे इत्यादेशे हगे इति भवति । न । इत्यव्ययपदं सं-स्कृतसमानमेव मागध्यां प्रयुज्यते । ईदृशस्य । ईदृश+ङ् । १०५ सू० इकारस्य एकारे, १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारलोपे, ३६४ सू० रेफस्य द्वित्वाभावे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९७० सू० ङसः स्थाने विकल्पेन डाह (आह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरालोपे एलिगाह इति भवति । कर्मणः । कर्मन्+ङ् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण विकल्पेन ङसः डाह (आह) इत्यादेशे, पूर्ववदेव कम्माह इति भवति । कारी । कारिन्+सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे काली इति भवति । भगवत्त-शोणितस्य । भगवत्त-शोणित+ङ् । २६० सू० अकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९३१ सू० तकारस्य वकारे, ङसः विकल्पेन डाह इत्यादेशे, पूर्ववदेव भगवत्तशोणिताह इति भवति । कुम्भः । कुम्भ+सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे कुम्भे इति भवति । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्षे । भीमसेनस्य । भीमसेन+ङ् । सकारस्य शकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ४९९ सू० ङसः स्स इ-त्यादेशे भीमशेणस्स इति भवति । पश्चात् । अव्ययपदमिदम् । ४४५ सू० पश्चात् इत्यस्य पश्चादो इति निपात्यते । हिण्ड्यसे । हिण्ड् भ्रमणे । हिण्ड्+क्य+ते । ६४९ सू० क्यस्य ईग्र इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे हिण्डोमि इति भवति । हिडिम्बायाः । हिडिम्बा+ङ् । ५१८ सू० ङसः स्थाने एकारे हिडिम्बाए इति भवति । घटोत्कच-शोकः । घटोत्कच-शोक+सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, ३४८ सू० तकारस्य लोपे, ३६० सू० प्रथम-ककारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपे घटुत्कचशोके इति भवति । प्रयोगदर्शनात् १७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपो न जातः । न । अव्ययपदमिदम् । २२९ सू० नकारस्य स्थाने णकारे

ण इति भवति । उपशाम्यति । उपपूर्वकः शमुधातुः उपशमे । उपशम् + तिच् । २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य स्थाने शकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० तिचः स्थाने इच्देशे, ९४५ सू० इचः स्थाने वि इत्यादेशे उपशमदि इति भवति ।

६७१—स्वजनानाम् । स्वजन + ग्राम् । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९६३ सू० जकारस्य स्थाने यकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९७१ सू० ग्रामः स्थाने विकल्पेन डार्हं (आर्हं) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे शयणाहं इति भवति । सुखम् । सुख + सि । १८७ सू० लकारस्य हकारे, ५१४ सू० सेमंकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सुहं इति भवति । सुखम् इत्यपि पाठो दृश्यते, तत्र मुख + सि = पुहं इति भवति । पक्षे । आदेशाभावपक्षे । नरेन्द्राणाम् । नरेन्द्र + ग्राम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९५ सू० ग्रामः स्थाने णकारे, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे, २७ सू० णकारस्यान्ते धनुस्वारागमे नलिन्दारणं इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । उपत्ययाः प्राकृतेऽपि । १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये कृते प्राकृतभाषायामपि ग्राम्-प्रत्ययस्य डार्हं इत्यादेशो भवति । यथा—सेषाम् । तद् + ग्राम् । प्रस्तुतसूत्रेण बैकल्पिके ग्रामः डार्हं (आर्हं) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे तार्हं इति भवति । युष्माकम् । युष्मद् + ग्राम् । २४६ सू० यकारस्य तकारे, ३४५ सू० षमस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव तुम्हाहं इति साध्यम् । अस्माकम् । अस्मद् + ग्राम् । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव अम्हाहं इति भवति । सरित्ताम् । सरित् + ग्राम् । ११ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव सरिताहं इति भवति । इत्यत्र बाहुल्येन डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपाभावो बोध्यः । कर्मणाम् । कर्मन् + ग्राम् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव कम्माहं इति साध्यम् ।

६७२—अहम् । अस्मद् + सि । ९७२ सू० अहम् इत्यस्य हमे इत्यादेशे हमे इति भवति । शक्रावतार-तीर्थनिवासी । शक्रावतार-तीर्थनिवासिन् + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९६२ सू० र्थस्य स्त इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, ११।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे शक्रावतार-तिस्त-निवासी इति भवति । धीवरः । धीवर + सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलपि धीवले इति भवति । वयम् । ९७२ सू० वयम् इत्यर्थे हमे इति प्रयुज्यते । सम्प्राप्ताः । सम्-प्राप्त + जस् । सकारस्य शकारे, २३ सू० सम्-उपसर्गस्य मकारस्य धनुस्वारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ४९३ सू० असौ लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे शंपस्ता इति भवति ।

६७३—मागध्यामिति । मागधी-भाषा-प्रकरणे यदुक्तं तत्सर्वं ज्ञातमेवास्ति किन्तु मागधी-भाषा-प्रकरणे यन्तोक्तं तत्सर्वं शौरसेनीभाषातुल्यमेव ज्ञातव्यम् । अयं भावः—शौरसेनीभाषानिवमाः मागधीभाषायामप्युपादेयाः । ६३१ सूत्रस्योदाहरणम् । यथा—प्रविशतु । प्रपूर्वकः विश्धातुः प्रवेशे । प्रविष् + तुच् (तु) । ३५० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ९३१ सू० तकारस्य 'द' इत्यादेशे प्रविशद् इति भवति । *आवुसः । आवुत् + सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, ११।३७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे आवुसे इति भवति ।

*आवुतोः-अग्निनीधतिः, पत्न्याः ज्येष्ठो भ्राता कनिष्ठी वा ।

स्वामिप्रसादाय । ७५० सू० वकारस्य रेफस्य च लोपे, सकारस्य शकारे शाभिपशादाय इति भवति । प-
विशदु इत्यत्र शौरसेनीप्रकरणस्य ९३१ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इत्यत्र ६६२ सूत्रेणापि कार्यमिच्छिमवितुं
शक्नोति स्म, परन्तु सूत्राणां पर्यन्यत्रप्रवृत्तिर्जायतेऽतएवाऽत्र ९३१ सूत्रस्यैव प्रवृत्तिः करणीया । ६३२
सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**घरे** ! । अथयपदमिदम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे अले ! इति भवति । किम् ।
किम् + सि । ५६९ सू० सिना सव किम् : स्थाने कि इत्यादेशे कि इति भवति । एणः । एतद् + सि । ५७५
सू० तकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ११ सू० दकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे,
सेलोपि एते इति भवति । महान् । मह् + शत् । ९१० सू० अकाराम्भे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे,
९३२ सू० तकारस्य दकारे, पूर्ववदेव महन्वे इति भवति । कलकलः । कलकल + सि । १७७ सू० द्वितीय-
ककारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, पूर्ववदेव कलयले इति भवति । ६३३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**मार-**
यथ । मृङ् प्राणत्यागे । मृ + णिम् + थ । ९०५ सू० ऋकारस्य घर इत्यादेशे ६३८ सू० णिगः एकारे, ६४२
सू० आदेरकारस्य दीर्घे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, १० सू० स्वरस्य जोपे, अउभौने परेण संयोज्ये, ९३८
सू० थकारस्य धकारे मालेष इति भवति । वा । अथयपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेव मागध्यां प्रयुज्यते ।
घरथ । ध्रञ् धारणे । ध्र + थ । ऋकारस्य घर इत्यादेशे, रेफस्य लकारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे,
पूर्ववदेव धलेष इति भवति । अथम् । संस्कृततुल्यमेव अथम् [अथं] इति पदं मागध्यां प्रयुज्यते । तावत् =
भाव इत्यस्य प्रक्रिया ९३३ सूत्रे ज्ञेया । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य
शकारे, ११ सू० दकारलोपे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलोपि शे इति भवति । आगमः । आगम +
सि । पूर्ववदेव आगमे इति भवति । ६३४ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**भो कञ्चुकिन्** ! = भो कञ्चुइया !,
प्रक्रिया ९३४ सूत्रे ज्ञेया । ६३५ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**भो राजन्** ! = भो रायं !, प्रक्रिया ९३५ सूत्रे
ज्ञेया । ६३६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**एतु भवान्** = एतु भवं, तथा **धमणः भगवान् महावीरः** = शमणे
भगवं महावीले, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र मागध्यां विशेषोऽयम्-**शमणे** इत्यत्र ९५९ सू० सकारस्य
शकारो जातः, भयवं इत्यत्र १७७ सू० गकारलोपः, १८० सू० यकारश्चुतिर्जाता, महावीले इत्यत्र ९५९
सू० रेफस्य लकारोऽभवद् । भगवान् = भयवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । कृतान्तः । कृतान्त + सि । १२६
सू० ऋकारस्य अकारे, ९३१ सू० प्रथम-तकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९५८ सू० अकार-
स्य एकारे, सेलोपि कवन्ते इति भवति । यः । यत् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ९६३ सू० जकारस्य
यकारे, ११ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव ये इति भवति । आत्मनः । आत्मन् + जस् = **अप्यणो**, प्रक्रिया ४६८
सूत्रे ज्ञेया । पक्षम् । पक्ष + अम् । ९६७ सू० अस्त्वं = क इत्यादेशे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू०
मकारानुस्वारे पक्षं इति भवति । उज्जिभ्रवा । उज्ज् त्यागे । उज्ज् + क्त्वा । ९४२ सू० क्त्वः स्थाने इय
इत्यादेशे उज्जिभ्रव इति भवति । परस्थ । पर + ऊस् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ४९९ सू० ऊसः स्त इत्या-
देशे पलस्त इति भवति । प्रमाणीकरोषि । प्रमाणीकृ + सिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ९०५ सू० ऋकार-
स्य अर इत्यादेशे, रेफस्य लकारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२९ सू० सिवः सि इत्यादेशे, ९५९ सू०
सकारस्य शकारे पमाणीकलेशि इति भवति । ६३७ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—**आर्ये** ! । आर्ये + सि । ९३७
सू० र्यस्य र्य इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, सेलोपि, अर्य्य ! इति भवति । यत्र अर्ये ! इति पाठस्तत्र
९५८ सू० अकारस्य एकारो जातः । एषः । एतद् + सि = एते उपरि साधितमेवेद रूपम् । खलु = खु, प्र-
क्रिया ४६९ सूत्रे ज्ञेया । कुमारः । कुमार + सि = कुमाले, प्रक्रिया ९६४ सूत्रे ज्ञेया । मलयकेतुः । मल-
यकेतु + सि । ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५०८ सू० उकारस्य ऊकारे, सेलोपि मलयकेतु इति भवति ।

६३८ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अरे । अव्ययपदमिदम् । ९५९ सू० रेफस्य लकारे अस्ते इति भवति । कुम्भिला । कुम्भिला + सि । सेर्लोपे कुम्भिला इति भवति । इत्येव । कथ् अथने : कथ् + सिक् । ९३८ सू० चकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६६२ सू० सिवः स्थाने सु इत्यादेशे, ६६३ सू० सु इत्यस्य हि इत्यादेशो कथेहि इति भवति । ६३६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अपसरथ । अपपूर्वकः सूधातुः मत्तौ । अपस् + थ । १७२ सू० अप-उपसर्गस्य ओकारे, २०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, रेफस्य च लकारे, ६३२ सू० थस्य हृच् (ह) इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य चकारे ओवालथ इति भवति । आर्याः । आर्य + जस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९३७ सू० यंस्य व्य इत्यादेशे, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे अर्या इति भवति । ६४० सूत्रस्योदाहरणं, यथा—भवति—भोदि, प्रक्रिया ९४० सूत्रे ज्ञेया । ६४१ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अपूर्वम् । अपूर्व + सि । ९४१ सू० पूर्वस्य पुरव इत्यादेशे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे अपुरवे इति भवति । ६४२ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—किम् । किम् + सि = कि, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । खलु = खु, प्रक्रिया ४६९ सू० ज्ञेया । शोभनः । शोभन + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ६५९ सू० सकारस्य शकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव शोभरो इति भवति । ब्राह्मणः । ब्राह्मण + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्रास्य मह इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव ब्रह्मरो इति भवति । असि । असि भुवि । असि + सिक् । ६३५ सू० सिना मह अस्धातोः सि इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे सि इति भवति । इति = ति, प्रक्रिया ४२ सूत्रे ज्ञेया । कलिस्वा (कलयित्वा) । कल-कल् संह्रस्वम् । कल् + णिम् + क्त्वा । ९१० सू० अकारागमे, ९४२ सू० क्तवः इय इत्यादेशे, १० सू० अकारलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये कलिय इति भवति । राजा । राजन् + टा । संस्कृतनियमेन राजा इति जाते, ९५९ सू० रेफस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९६४ सू० जस्य ऋ इत्यादेशे लब्ध्वा इति भवति । परिग्रहः । परिग्रहः । परिग्रह + सि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेर्लोपे पलिग्रहे इति भवति । दत्तः । दत् + सि । ४६ सू० अकारस्य इकारे, ३१४ सू० त इत्यस्य णकारे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, पूर्ववदेव दिणो इति भवति । ६४३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—कृत्वा = कडुम्, गत्वा = गडुम्, प्रक्रिया ९४३ सूत्रे ज्ञेया । ६४४ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अमात्यराक्षसम् । अमात्यराक्षस + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, संयोगे परे ह्रस्वे, ९६७ सू० क्षस्य ङ्क इत्यादेशे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे अमच्छ-सङ्कशं इति भवति । प्रेक्षितुम् । अपूर्वक ईक्ष्धातुः प्रेक्षो । प्रेक्ष् + तुम् । संस्कृतनियमेन प्रेक्षितुम् इति जाते, ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे विविख्दुं इति भवति । इतः । तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (घो) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे इको इति भवति । एव = एवेव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । आगच्छति । आहपूर्वकः गम्ल् (गम्) धातुः आगमने । आगम् + तिक् । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ९६६ सू० छकारस्य इच् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे, ९४४ सू० इचः दि इत्यादेशे आगच्छति इति भवति । ६४५ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अरे ! किनेचः महान् कलकलः ? = अले ! कि एषो महन्ने कलयले ? प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे पूर्वं द्रष्टव्या । अपते । अ-श्रु + ष्य + ते । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे,

९१२ सू० णकारागमे, ६४९ सू० क्यस्य ईय इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे, ९४५ सू० इचः स्वाने दे इत्यादेशे शुणोऽदे इति भवति । ६४६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—तस्मात्—ता, प्रक्रिया ९४९ सूत्रे ज्ञेया । कस्मिन्—कहि, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । तु । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव मागध्यां प्रयुज्यते । गदः । गद+सि । ९५८ सू० अकारस्य एकारे, सेलपि गवे इति भवति । क्विञिञिः । क्विञिञि+ति । ९५९ सू० उभयत्रापि रेफस्य लकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, पूर्ववदेव लुहिलपिण् इति भवति । भविष्यति=भविस्सिदि, प्रक्रिया ९४६ सूत्रे ज्ञेया । ६४७ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—अहम् । अस्मद्+सि=अहं, प्रक्रिया ५९४ सूत्रे ज्ञेया । अपि=पि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । भागुरायणात् । भागुरायण ङसि । ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९४७ सू० डसेः डादो (यादो) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे भागुरायणादौ इति भवति । मुद्राम् । मुद्रा+घम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, ५२५ सू० आकारस्य अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, २३ सू० मकारानुस्वारे मुद् इति भवति । प्राप्नोमि । प्रपूर्वक आप्लु (धाप्)-धातुः प्राप्ता । प्राप्+मि । ३५० सू० रेफलोपे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य स्थाने वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६३० सू० मित्रः मि इत्यादेशे पाषेमि इति भवति । ६४८ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—शृणुषु । श्रु-धातुः श्रवणे । श्रु+थ । ३५० सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९१२ सू० णकारागमे, ६३२ सू० थस्य हच् (ह) इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य घकारे शुणव इति भवति । इवानीम्=दाणि, प्रक्रिया ९४८ सूत्रे ज्ञेया । अहम्=हणे, सक्रावतार-तीर्थनिवासी धीवरः=शककावयाल-तिस्त-णिद्राशी धीवले, प्रक्रिया ९७२ सूत्रे ज्ञेया । शककावयाल इत्यत्र १७७ सू० दकारलोपे जाते सति १८० सू० यकारधुतिरभूद् । ६४९ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—तस्मात् यावत् प्रविशामि=ता याव पविशामि, प्रक्रिया ९४९ सूत्रे ज्ञेया । अयं विशेषः, मागध्यां याव इत्यत्र ९६३ सूत्रेण जकारस्य यकारो जातः, पविशामि इत्यत्र ९५९ सू० सकारस्य शकारोऽभूद् । ६५० सूत्रस्योदाहरणं, यथा—युक्तमिदम्=युक्तं णिमं, सहशमिदम्=शालिशं णिमं, प्रक्रिया ९५० सूत्रे ज्ञेया । अयं विशेषः, युक्तं इत्यत्र मागध्यां ९६३ सूत्रेण जकारस्य यकारः, शालिशं इत्यत्र ९५९ सूत्रेण उभयत्रापि सकारस्य शकारः, रेफस्य च लकारो जातः । ६५१ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—मम एव=मम ध्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । ६५२ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—हे चतुरिके ! =हृज्जे चतुरिके !, प्रक्रिया ९५२ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु चतुरिके !, इत्यत्र ९५९ सू० रेफस्य लकारो जातः । ६५३ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—यथा उवासेति । उवासरधक् इति नामधेयो हि काव्यविशेषः, तत्र राक्षसाभिधानः कश्चिद् व्यक्तिरेवमवादीत्—हीमाणहे जीवद्वत्सा मे जननी=हीमाणहे जीवन्तवच्छा मे जणणी । प्रक्रिया ९५३ सूत्रे ज्ञेया । मागधीभाषायान्तु ९६६ सू० छकारस्य इच इत्यादेशे जीवन्त-वच्छा इति भवति । छकारापायेऽत्र चकारोऽपि गतः । हीमाणहे परिद्वजन्तः वयमेतेन निजविधिना दुर्व्यवसितेन=हीमाणहे पलिस्तन्ता हणे एदेण नियत्रिधिना दुर्ववसिदेण, प्रक्रिया ९५३ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सूत्रेण सकारस्य शकारे कृते पुष्प-वर्षिणेण इति भवति । विक्रान्तभीम—नामधेये काव्ये कस्यचिद् राक्षसस्योत्तरियम् । ६५४ सूत्रस्योदाहरणं यथा—नम्=णं, प्रक्रिया ९५४ सूत्रे ज्ञेया । अवसरोपसर्पणीयाः । अवसरेण अवसरे वा उपसर्पणीयाः । अवसरोपसर्पणीय+जस् । ९५९ सू० उभयत्रापि सकारस्य शकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ५०१ सू० पूर्वकारदीर्घे, ४९३ सू० जसो लुकि अवशालोपश-

पणीया इति भवति । श्राजानः । राजन् + जस् । रेफस्य लकारे, ६६३ सू० जकारस्य यकारे, ११ सू० नकारलोपे, ५३९ सू० जसः णो इत्यादेशे, ५०१ सू० पूर्वाकारदीर्घे लाघाणो इति भवति । ६५५ सूत्र-स्योदाहरणं, यथा—अम्महे एतया सुमिलया सुपरिघटितो भवान्—अम्महे एआए सुम्मिलाए सुपलिंग-द्विदो भवं, प्रक्रिया ९५५ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सू० सकारस्य षकारे शुम्मिलाए, शुपलिंगद्विदे इति भवति । शुपलिंगद्विदे इत्यत्र ९५८ सू० अकारस्य एकारः, सेतोपश्च जातः । ६५६ सूत्रस्योदाहरणं, यथा—हीही सम्पन्ताः मे मनोरथाः प्रियवयस्यस्य—हीही संपन्ता मे मणोरथा पियवयससस, प्रक्रिया ९५६ सूत्रे ज्ञेया । मागध्यान्तु ९५९ सूत्रेण रेफस्य लकारे जाते मणोलथा इति भवति । शेषं प्राकृत-वदिति । मागधीभाषाप्रयोगेषु मागधी-भाषानियमास्तु व्यवहियन्ते एव किन्तु शौरसेनीभाषानियमा अपि व्यवहियन्ते, यत्र शौरसेनीभाषानियमा अपि प्रवृत्ति न भजन्ते तत्र प्राकृतभाषा-नियमानामपि व्यवहारो जायते । एतमेवाभिप्रायं संसूचयितुं शेषं शौरसेनीवद्, शेषं प्राकृतवद्, इत्येतेषां पदाना-मुल्लेखो विहितः । विभागः स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः । प्रस्तुताष्टमाध्याये ४ सूत्रादारभ्य ९३० सूत्रपर्यन्तं सान्युदाहरणानि प्रदत्तानि, तन्मध्येऽभूमि उदाहरणानि तदवस्थानि—प्राकृतभाषानियमैः शौरसेनी-भाषा-नियमैश्च सिद्धानि, मागध्यां गृह्यन्ते तथा असूनुदाहरणानि एवञ्चिधानि—मागधीभाषानियमैः साधितानि, इति विभागः-विभेदः स्वयमेव अभ्यूह्य-सम्यग्विचार्य पाठकैः दर्शनीयः, ज्ञानविषयीकर-णीयः । समाप्तं मागधीभाषा-प्रकरणम् । मागधीभाषायाः प्रकरणम्-अध्यायः समाप्तम्-सम्पूर्णतां ग-तम् । मूलग्रन्थे मागधीभाषा-प्रकरणस्य समाप्तौ बालमनोरमा-टीकायामपि मागधी-भाषा-व्याख्यानं समाप्तमेति ।

सम्पूर्णा मागधीटीका, रम्या बालमनोरमा ।

आत्म-गुरोः प्रसाधेन, मुनिज्ञानेषु-निर्मिता ॥

* समाप्तं मागधीभाषा-विवेचनम् *

★ अथ मागधी-भाषा-विधिः ★

महावीर भगवान् का, पावन सुखमय नाम,

शुद्ध हृदय से जो जपे, जीवन हो सुखधाम ।

गुरुवर आत्माराम जी, भ्रमण-संघ-शृङ्गार,

शरण-शरण जगतारिका, महिमा का ना पार ।

गुरुवरणों को शरण ले, हर्ष-चित्त मुनि ज्ञान,

गिरा मागधी का करे, हिन्दी में व्याख्यान ।

हैमशब्दानुशासन के इस अष्टम अध्याय में प्राकृत आदि ६ भाषाओं का वर्णन किया गया है । इन में तीसरी मागधी भाषा है । मगधदेश की प्राचीन भाषा का नाम मागधी है । बिहार के दक्षिणी प्रान्त को पहले मगध के नाम से पुकारते थे । इस प्रान्त के निवासी प्रा-

१—अवसरोपसर्णीयाः-अवसरेण गन्तव्याः राजानो अवस्यतोऽवसर्षं समीक्ष्य तेषां समीपे गन्तव्यमिति भावः ।

२—भाषा ।

चोनयुग में जिस भाषा द्वारा अपना व्यवहार सम्बन्ध किया करते थे, वही भाषा मागधी कहलाती है। मागधी भाषा का प्राकृत और शौरसेनी भाषा के साथ कितना सम्बन्ध है? ये भाषाएँ आपस में एक दूसरे के कितनी निकट हैं? इन्हीं समस्याओं को लेकर इस प्रकरण में चिन्तन प्रस्तुत किया जा रहा है।

१५८—यदि अकारान्त शब्द पुल्लिङ्ग हो तो मागधी भाषा में अकार को एकारादेश हो जाता है। जैसे—१—एषः मेषः=एशे मेशे (यह भेड़ है), २—एषः पुरुषः=एशे पुलिशे (यह पुरुष है), ३—करोमि भवन्त !=करेमि भन्ते ! (हे भगवन् ! मैं करता हूँ), यहाँ पर अकार को एकार किया गया है। प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने "अतः" (अकार को) इस पद का ग्रहण क्यों किया है? उत्तर में निवेदन है कि—१—निषिः=णिही (खजाना), २—करिः=कली (हाथी), ३—गिरिः=गिली (पहाड़) इन अकारान्त-भिन्न शब्दों के इकार को एकारादेश न हो जाए इस उद्देश्य से सूत्रकार ने "अतः" इस पद का उल्लेख किया है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि सूत्रपठित पुंसि (पुल्लिङ्ग में) इस पद के ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि जलम् =जल (पानी) आदि पुल्लिङ्ग-भिन्न (स्त्रीलिङ्ग तथा नपुंसकलिङ्ग) शब्दों के अकार के एकारादेश का निषेध करने के लिए सूत्रकार ने 'पुंसि' इस पद का आश्रयण किया है। जल नपुंसकलिङ्ग का शब्द है, अतः प्रस्तुत सूत्र से यहाँ पर अकार को एकारादेश नहीं हो सका।

बृहत्कल्पसूत्र के लघुभाष्यकार एक स्थान पर लिखते हैं—

पुष्पावर-संयुक्तं वैराग्यकरं सततमविचलं ।

पौराणमर्द्धभागध-भाषा-नियतं ह्यवद सुप्तं ॥

अर्थात्—सूत्र पांच प्रकार का माना गया है। जैसे—१—पूर्वापरसंयुक्त =जिस में पहले और पीछे का अविरोध हो, जिसके पहले और पिछले कथन में कोई विरोध न आता हो, २—वैराग्यकर =वैराग्य (विषय-सुख के प्रति उदासीन भाव) को पैदा करने वाला हो, ३—स्वतंत्राविचल =अपने सिद्धान्त से विरोध न खाता हो, ४—पौराण =तीर्थकर तथा मणधर आदि पूर्व पुरुषों से प्रणीत (निर्मित) हो, ५—अर्द्धभागध-भाषा-नियत =अर्द्धमागधी भाषा (प्राकृत का वह रूप जो पटना और मथुरा के बीच बोला जाता था अथवा आधे मगध देश की भाषा) से नियत (नियम द्वारा स्थिर, बन्धा हुआ) हो, अर्थात् अर्द्धमागधी भाषा में लिखा हुआ हो।

बृहत्कल्पसूत्र के भाष्य की उक्त गाथा के अन्तिम "पौराणमर्द्धभागध-भाषा-नियतं भवति सूत्रम्" इन दो चरनों का प्रस्तुत सूत्र में वृत्तिकार ने उल्लेख किया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि जो "सूत्र पौराण और अर्द्धभागध-भाषा-नियत होता है" यह कहकर वृद्ध (पूर्व) पुरुषों ने आर्षप्राकृत को अर्द्ध-मागधी भाषा के नियमों से बंधा हुआ स्वीकार किया है, वह प्रायः प्रस्तुत सूत्र (१५८) के विधान की अपेक्षा से ही स्वीकार किया गया है। आगे कहे जाने वाले (१५९ आदि) सूत्रों के विधिविधान को आगे रख कर उन्होंने उक्त मान्यता का निर्देश नहीं किया। भाव यह है कि आर्ष-प्राकृत (जैनागमों) में प्रायः इसी सूत्र का कार्य दिखाई देता है, मागधी-भाषा में वणित अर्थ सूत्रों द्वारा विहित नियमों का आर्ष-प्राकृत में उपयोग नहीं किया गया। आर्षप्राकृत के उदाहरण इस प्रकार हैं—१—कतरः प्रागच्छति =कयरे प्रागच्छइ ? (दो में से कौन आता है ?); २—स तावदाः बुःसतहः जितेन्द्रियः =से तारिसे बुवल-

उद्दे विद्विद् (यह जैसा शिलेगितम् (इन्द्रियों का लभन करने वाला) है, वैसा दुःखों को भी सहन करने वाला है) इत्यादि उदाहरणों में षकार को एकार किया गया है। और ये सब आर्षप्राकृत के उदाहरण हैं। अतएव वृत्तिकार फरमाते हैं कि आर्षप्राकृत में प्रस्तुत सूत्र का ही विशेष रूप से उपयोग होने से जैनागमों की भाषा आर्षभाषा कही जाती है।

६५६—मागधीभाषा में रेफ तथा दन्त्य (जिस का दन्त स्थान हो) सकार के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार) लकार तथा तालव्य (जिस का तालु स्थान हो) षकार होता है। अर्थात् रेफ को लकार और सकार को षकार हो जाता है। जैसे—रेफ के उदाहरण—१—नरः=नले (मनुष्य), २—करः=कले (हाथ), सकार के उदाहरण—१—हंसः=हंसे (मान-सरोवर में मोती चुगने वाला पक्षी), २—श्रुतम्=शुदं (शास्त्र, सुना हुआ), ३—शोभनम्=शोभणं (सुन्दर), दोनों (रेफ और लकार) के उदाहरण—१—सारसः=शालसे (सारस नामक पक्षी), २—पुलिके=पुलिके (मनुष्य) इन प्रयोगों में प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति की गई है।

रभस-वज्र-नक्ष-सुर-शिरो-विगलित-मन्दार-राजितांघ्रियुगः ।

धीरजिनः प्रक्षालयतु मम सकलमवद्य-जम्बालम् ॥१॥

अर्थात्—पार्श्वों से मुक्ति अधिगत करने की लालसा रखने वाला कोई साधक भगवान महावीर की स्तुति करता हुआ कहता है कि अर्द्धातिरेक के वेग के कारण नक्ष(भुके)हुए देवों के शिरो से गिरे मन्दार नामक पुष्पों से जिनका चरण-युगल (दोनों चरण) सुशोभित हो रहा है, वे जिनेन्द्र भगवान महावीर मेरे सकल अवद्य (पाप) रूप जम्बाल (काई) को प्रक्षालित करें, उसे दूर कर दें।

इस श्लोक में पठित—१—रभस=लहस, २—नक्ष=नमिल, ३—सुर=शुल, ४—शिरस्=शिल, ५—मन्दार=मन्दाल, ६—राजित=लायित, ७—वीर=वील, ८—सकल=शयल इन शब्दों में प्रस्तुत सूत्र से रेफ को लकार और सकार को षकार किया गया है।

६६०—मागधीभाषा में संयोग में वर्तमान (विद्यमान) सकार और षकार को सकारादेश होता है, किन्तु ग्रीष्म शब्द के षकार को स का आदेश नहीं होता। ३४८ वें सूत्र से ऊर्ध्वस्थित (संयुक्त वर्ण में पहले रहे हुए) षकार और सकार का लोप हो जाता है और जिन षकार, षकार और सकार के आदि में स्थित यकार आदि वर्णों का लोप होता है, उनके आदिम स्वर को ४३ वें सूत्र से दीर्घ होता है, किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने इन सब कार्यों को बाध कर संयुक्त सकार और षकार को सकारादेश का विधान कर दिया है। इसी लिए इस को ऊर्ध्वलोप आदि विधियों का अपवादसूत्र माना जाता है। सकार के उदाहरण इस प्रकार हैं—१—प्रखलति हस्ती=प्रखलति हस्ती (हाथी गिरता है), २—बृहस्पतिः=बृहस्पति (बृहस्पति, देवों का गुरु), ३—मस्करी=मस्कली (साधु, चन्द्रमा), ४—विस्मये=विस्मये (आश्चर्य में), षकार के उदाहरण—१—शुष्कदारु=शुष्क-दारु (सूखा लकड़), २—कष्टम्=कष्ट (दुःख), ३—विष्णुम्=विष्णु (विष्णु को), ४—शष्पकवलः=शष्प-कवले (घास का घास), ५—उष्मा=उष्मा (गरमी), ६—निष्फलम्=निष्फल (फल से रहित), ७—धनुष्-लण्डम्=धनुष्-लण्ड (धनुष् का टुकड़ा), यहां पर संयुक्त सकार और षकार को सकारादेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में—अधीष्णे (ग्रीष्म शब्द को छोड़कर), यह पद किस लिए पढ़ा गया है? उत्तर में निवेदन है कि—ग्रीष्मावसरः=गिम्ह-वाशले (ग्रीष्म ऋतु का दिन) आदि पदों में संयुक्त षकार को सकारादेश का निषेध करने के लिए 'अधीष्णे' इस पद का ग्रहण किया गया है।

६६१—मागधीभाषा में द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) टकार को तथा सकारान्त (सकार से युक्त) टकार को सकारान्त (सकार से युक्त) टकार होता है। अर्थात् ट्ट और ठठ को 'स्ट' यह आदेश हो जाता है। 'ट्ट' के उदाहरण—१—पट्टः=पस्टे (तख्ती, लिखने की पटिया, तांबे आदि धातुओं की चिपटी पट्टी, जिस के ऊपर राजाजा या दान आदि देने की सनद (प्रमाणपत्र) खोदी जाती थी, आदि), २—भट्टारिका=भस्टालिका (पूज्य नारी), ३—भट्टिनी=भस्टिणी (महारानी, ब्राह्मण की स्त्री), ठठ के उदाहरण—१—सुष्ठु कृतम्=सुस्तु कदं (अच्छा किया), २—कोष्ठागारं=कोस्टागालं (बान्ध आदि रखने का स्थान), यहाँ पर ट्ट और ठठ के स्थान में क्रमशः 'स्ट' यह आदेश किया गया है।

६६२—मागधीभाषा में स्थ और थ इन संयुक्त वर्णों के स्थान में सकारान्त (सकार से युक्त) तकार होता है। जैसे—स्थ के उदाहरण—१—उपस्थितः=उवस्तिदे (हाजिर), २—सुस्थितः=सुस्तिदे (अच्छी तरह से रहा हुआ), थ के उदाहरण—१—अथपतिः=अस्त-वदी (घन का स्वामी), २—सार्थ-वाहः=सस्तवाहे (सार्थ (व्यापारियों) का समूह) का मुखिया, संघनायक) यहाँ पर स्थ और थ इन के स्थान में 'स्त' यह आदेश किया गया है।

६६३—मागधीभाषा में ज, झ और य इन के स्थान में यकारादेश होता है। जकार के उदाहरण—१—जानाति=याणदि (वह जानता है), २—जनपदः=यणवदे (देश), ३—अर्जुनः=अयसुरो (पाण्डु-पुत्र अर्जुन), ४—दुर्जनः=दुयसुरो (दुष्ट आदमी), ५—गर्जति=गययदि (वह गरजता है), ६—युग-वजितः=गुण-वय्यदे (गुणों से रहित), झ के उदाहरण—१—मज्जम्=मय्यं (मदिरा), २—अथ किल विद्याधरः आगतः=अयय किल विद्याहले आगदे (निश्चय ही आज विद्याधर आ गया है), यकार के उदाहरण—१—याति=यादि (वह जाता है), २—यथास्वरूपम्=यथाशस्व (स्वरूप के अनुसार), ३—यानपात्रम्=याण-वत्तं (नाव, जहाज), ४—यत्रि (मतिः)=यदि (अगर अथवा साधु), यहाँ पर जकार आदि के स्थान में यकारादेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यकार का यह विधान २४५ वें सूत्र से सकार के स्थान में होने वाले जकारादेश को बाधित करने के लिए किया गया है।

६६४—मागधीभाषा में न्य, ञ्य, ज्ञ और ञ्ज इन संयुक्त वर्णों के स्थान में द्विरुक्त (जिसे दो बार कहा गया हो) ञकार होता है। जैसे—न्य के उदाहरण—१—अभिमन्युकुमारः=अहिमञ्जु-कुमाले (अर्जुन का योद्धा पुत्र), २—अन्य-विज्ञाम्=अञ्जदिसं (दूसरी दिशा को), ३—सामान्यगुणः=शामञ्ज-गुरो (साधारण गुण), ४—कन्यकावरणम्=कञ्जका-वलणं (कन्या का वरण-चुनाव याचना, या पदी), ञ्य के उदाहरण—१—पुण्यवान्=पुञ्जवन्ते (पुण्य वाला), २—अब्रह्मण्यम्=अबम्हञ्जं (ब्राह्मण के अयोग्य), ३—पुण्याहः=पुञ्जाहं (पुण्य रूप दिन), ४—पुण्यम्=पुञ्जं (पवित्र कार्य), ज्ञ के उदाहरण—१—प्रज्ञाविशालः=पञ्जाविशाले [जिसकी प्रज्ञा-बुद्धि विशाल (बड़ी) हो], २—सर्वज्ञः=सर्ववञ्जे (सब कुछ जानने वाला), ३—अवज्ञा=अवञ्जा(अनादर), ञ्ज के उदाहरण—१—अञ्जलिः=अञ्जली (कर-सम्पुट, अभिवादन का संकेत), २—अनञ्जयः=अणञ्जए (अजुन), ३—पञ्जरः=पञ्जले (प-सलो, बारीर, भी का एक संस्कार-विशेष), यहाँ पर न्य आदि संयुक्त वर्णों के स्थान में 'ञ्य' यह आदेश किया गया है।

६६५—मागधीभाषा में ञ्जधातु के जकार को 'ञ्ज' यह आदेश होता है। २६३ वें सूत्र से जकार को सकारादेश होता है, किन्तु यह उसका अपवादसूत्र है। जैसे—ञ्जति=वञ्जदि (वह जाता है) यहाँ पर जकार को 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है।

१६६—मागधी भाषा में अनादि (जो आदि में विद्यमान न हो) छकार के स्थान में तालव्य (जिस का तालु स्थान हो) शकार से आक्रान्त (युक्त) चकार होता है। जैसे—१—गच्छ, गच्छ = गद्व, गद्व (तू जा, तू जा), २—उच्छलति = उद्वलति (वह उछलता है), ३—विच्छिन्नः = विद्विल्ले (चि-कना, रपटन वाला, पूछ वाला), ४—पृच्छति = पुद्वदि (वह पूछता है) यहाँ पर 'छ' के स्थान में इच्च यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि लाक्षणिक (लक्षण-व्याकरण सूत्र से निष्पन्न) छ के स्थान में भी 'इच्च' यह आदेश हो जाता है। जैसे—१—आपन्नवत्सलः = आवन्न-वद्वले (जिसे वत्सल आपन्न-प्राप्त है), २—तिर्यक् प्रेक्षते = तिरिच्छि वेच्छइ मागधी भाषा में—तिरिच्छि वे-स्कदि (वह टेढा देखता है), ये रूप बनते हैं। यहाँ पर त्स को छ, तिर्यक् को तिरिच्छि तथा क्ष को छ किया गया है। यह छ लाक्षणिक है, अतः इसे 'इच्च' यह आदेश कर दिया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में "अनादी (आदि में अविद्यमान)" इस पद का ग्रहण क्यों किया गया है? उत्तर में निवेदन है कि छाणः = छाले (बकरा) इस पद में आदिभूत छकार को 'इच्च' यह आदेश न हो जाए, इस विचार से 'अनादी' इस पद का ग्रहण किया गया है।

१६७—मागधीभाषा में अनादि में वर्तमान (विद्यमान) क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ऋक यह आदेश होता है। जिह्वा के मूल (जड) से उच्चारित वर्ण जिह्वामूलीय कहलाता है। जैसे—१—यक्षः = यॠके (यक्ष जाति का देवविशेष), २—राक्षसः = लॠकशे (राक्षस, वान-व्यन्तर जाति का देवविशेष), यहाँ पर क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ऋक यह आदेश किया गया है। ध्यान रहे कि यह आदेश अनादि-भूत क्ष के स्थान में ही होता है, आदिभूत क्ष को यह आदेश नहीं हो पाता। जैसे—अय-जलधराः = अय-जलहला (अय-प्रलयकाल के जलधर-मेघ) यहाँ पर 'क्ष' आदिभूत वर्ण है, फलतः इस को जिह्वामूलीय ऋक यह आदेश नहीं हो सका।

१६८—मागधीभाषा में प्रेक्ष और आच्छ इन् वातुयों के 'क्ष' को सकार से आक्रान्त (युक्त) ककारादेश होता है। यह १६७ वें सूत्र से क्ष के स्थान में होने वाले 'जिह्वामूलीय ऋक' का अपवाद सूत्र है। जैसे—१—प्रेक्षते = पेस्कदि (वह देखता है), २—आच्छते = आचस्कदि (वह कहता है), यहाँ पर १६७ वें सूत्र से क्ष के स्थान में जिह्वामूलीय ऋक न हो कर प्रस्तुत सूत्र से 'स्क' यह आदेश किया गया है।

१६९—संस्कृत-व्याकरण के अनुसार स्वाधातु का जो 'तिष्ठ' यह रूप होता है, मागधीभाषा में इसे 'चिष्ठ' यह आदेश हो जाता है। जैसे—तिष्ठति = चिष्ठति (वह ठहरता है), यहाँ पर 'तिष्ठ' को 'चिष्ठ' यह आदेश किया गया है।

१७०—मागधीभाषा में अवर्ण से परे इस्-प्रत्यय के स्थान में इत् (जिसमें उकार इत् हो) आह यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—अहं न ईदुशस्य कर्मणः कारी = हमे न एलिशाह क-म्माह कारी (ऐसे कर्म का करने वाला मैं नहीं हूँ), २—भगवत्-शीघ्रितस्य कुम्भः = भगदत्त-शीघ्रिताह कुम्भे (भगदत्त नामक मनुष्य के शीघ्रित-रक्त का घड़ा), यहाँ पर इस्-प्रत्यय के स्थान में आह (आह) यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—१—भीमसेनस्य पदचात् हिच्छयते = भीमसेनस्य पदचादो हिच्छिदि (वह भीमसेन के पीछे घूमता है), २—हिडिम्बाया घटोत्कच-शोकः न उपशान्ति = हिडिम्बाए धडुक्कय-शोके ण उवशमदि (हिडिम्बा (एक राक्षसी, जो पाण्डुपुत्र अर्जुन की पत्नी थी) का घटोत्कच (हिडिम्बा का पुत्र)-अभ्य शोक उपशान्त नहीं हो रहा है), यहाँ पर इस् प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से आह (आह) यह आदेश नहीं हो सका। वैसे एक ही प्रयोग में सूत्र की वैक-

ल्पक प्रवृत्ति का निर्देशन होना चाहिए था, किन्तु वृत्तिकार ने भिन्न-भिन्न प्रयोगों में जो उस का निर्देश किया है, इसका कारण वृत्तिकार की अपनी स्वतंत्रता ही कहा जा सकता है।

६७१—मागधीभाषा में अर्धवर्ण से परे यदि ग्राम् प्रत्यय हो तो उसके स्थान में अनुनासिकान्त (जिसके अन्त में अनुनासिक हो) और हित् (जिसमें डकार इत् हो) आह यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—स्वजनानां सुखम् = शयणाहं सुहं (अपने मनुष्यों का सुख) यहाँ पर ग्राम्-प्रत्यय के स्थान में आह (आहँ) यह वैकल्पिक आदेश किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—नरेन्द्राणाम् = नलिन्दाणं (राजाओं का) यह रूप बनता है। यहाँ पर ग्राम् को 'आहँ' यह आदेश नहीं हो सका। वृत्तिकार फरमाते हैं कि १११८ वें सूत्र से प्रस्तुत में मागधीभाषा-सम्बन्धी नियमों का व्यत्यय (परिवर्तन) हो जाने पर प्राकृतभाषा में भी ग्राम्-प्रत्यय के स्थान में 'आहँ' यह आदेश हो जाता है। जैसे—१—तेषाम् = ताहँ (उनका), २—युष्माकम् = तुम्हाहँ (तुम्हारा), ३—अस्माकम् = अम्हाहँ (हमारा), ४—सरिताम् = सरिआहँ (नदियों का), ५—कर्मणाम् = कम्माहँ (कर्मों का) व्यत्यय के कारण यहाँ पर प्राकृत-भाषा के उक्त शब्दों के ग्राम्-प्रत्यय को भी आहँ (आहँ) यह आदेश कर दिया गया है।

६७२—मागधीभाषा में अहम् तथा वयम् इन सर्वनाम शब्दों के स्थान में 'हगे' यह आदेश होता है। जैसे—१—अहं शक्रावतार-तीर्थ-निवासी धीवरः = हगे शक्रावतार-तिस्त-निवासी धीवले (मैं शक्रावतार नामक तीर्थ-स्थान का निवासी धीवर-मच्छीमार या मल्लाह हूँ), २—वयं सम्प्राप्ताः = हगे शंपला (हम सम्प्राप्त हैं, प्राप्त कर चुके हैं), यहाँ पर अहम् और वयम् इन दोनों पदों के स्थान में क्रमशः 'हगे' यह आदेश किया गया है।

६७३—मागधीभाषा में जो कुछ कहा गया है, अर्थात् मागधी-भाषा-सम्बन्धी जितने नियम बताए जा चुके हैं, उन से भिन्न मागधीभाषा के जो नियम हैं, वे सब नियम शौरसेनी भाषा के समान ही समझने चाहिए। भाव यह है कि मागधी-भाषा के द्विविधिवान का ९५८ वें सूत्र से लेकर ९७२ वें सूत्र तक वर्णन कर दिया गया है। इसके अलावा शेष सब नियम शौरसेनी के तुल्य ही जानने चाहिए। शौरसेनी-भाषा के जिन-जिन विधानों का मागधीभाषा में आश्रयण किया जाता है, उन्हें वृत्तिकार उदाहरणों द्वारा स्वयं संसूचित करते हैं। जैसे—१—प्रविशतु आवुलः स्वामि-प्रसादाय = प्रविशतु आवुले स्वामि-प्रसादाय (स्वामी के प्रसाद (अनुग्रह, या हर्ष) के लिए आवुल-भगिनीपति (बहनोई) प्रवेश करें), प्रविशतु यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३१ वें सूत्र से लकार को डकार किया गया है। २—अरे ! किमेव महान् कलकलः ? = अरे कि एते महन्दे कलकले ? (अरे यह महान कलकल (शोर) क्या है ?, क्यों हो रहा है ?) यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३२ वें सूत्र से 'महन्दे' इस शब्द के अधोवर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरे) लकार को डकारादेश किया गया है। ३—मारपथ वा अरथ वा । अयं तावत् स आगमः = मारपथ वा अरथ वा । अयं दावं शे आगमे (वह यह आगम (धन आदि का आगमन) इतना है, मारो अथवा धारण करो-रखो), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३३ वें सूत्र से 'तावत्' इस अव्ययपद के आदिम लकार को डकार किया गया है। ४—भो कञ्चुकिन् ! = भो कञ्चुइआ ! (हे रनिवास के रखवाले !, अथवा हे लम्पट !), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३४ वें सूत्र से इन् के लकार को आकार किया गया है। ५—भो राजन् ! = भो राय ! (हे नृप !), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३५ वें सूत्र से लकार को मकार किया गया है। ६—एतु भवान् । अथवा भगवान् महावीरः = एतु भवं । शमसे भयवं महावीले (आप जाएं । भयम भगवान महावीर), भगवन् ! कृतान्तः, यः आत्मनः पक्षमुज्झिक्त्वा परस्य पक्षं प्रमाणी-करोषि ? = भयवं ! कदन्ते ये अप्पणी पञ्कं उज्झिय पलस्स पञ्कं पमाणी-कलेशि ? (हे भगवन् ! आप यमराज

हैं, जो अपने पक्ष को छोड़कर दूसरे के पक्ष को प्रमाणित कर रहे हैं?), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३६ वें सूत्र से भवत् और भगवद् इन दोनों शब्दों के तकार को मकारादेश किया गया है। ७—आर्य ! एष खलु कुमारः मलयकेतुः = अर्य ! एषे ख कुमाले मलयकेतु (हे आर्य ! निश्चय ही यह कुमार मलयकेतु है), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३७ वें सूत्र से 'यं' के स्थान में 'य' यह आदेश किया गया है। ८—अरे कुम्भिले ! कथय = अरे कुम्भिला ! कर्धेह (अरे कुम्भिला ! कहे) यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३८ वें सूत्र से थकार को धकार किया गया है। ९—अपसरथ आर्या ! अपसरथ = ओशलथ अर्या ! ओश-लथ हे आर्यो ! हटो, हटो), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९३९ वें सूत्र से 'हृष्' के हकार को धकार किया गया है। १०—भवति = भोदि (वह होता है), यहाँ पर शौरसेनी भाषा के ९४० वें सूत्र से भूधातु के हकार को भकार किया गया है। ११—अपूर्वः = अपुरवे (प्रदभुत), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९४१ वें सूत्र से पूर्व शब्द के स्थान में 'पुरव' यह आदेश किया गया है। १२—कि खलु शोभनो ब्राह्मणोऽसि इति कलित्वा राज्ञा परिग्रहः दत्तः ? = कि खु शोभणे बम्हणे शि त्ति कलिय लब्धा पलिगहे दिण्णे ? (क्या "निश्चय ही तुम अच्छे ब्राह्मण हो" यह जानकर राजा ने तुम्हें परिग्रह (सम्पत्ति) दिया है ?), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९४२ वें सूत्र से क्त्वा प्रत्यय के स्थान में 'इय' यह आदेश करके 'कलिय' यह शब्द बनाया गया है। १३—कृत्वा = कडुभ (करके), गत्वा = गडुभ (जा करके), यहाँ पर शौरसेनी-भाषा के ९४३ वें सूत्र से कृ और गम् धातु से परे आए क्त्वा प्रत्यय के स्थान में क्त्वा अडुभ यह आदेश करके कडुभ और गडुभ ये रूप बनाए गए हैं। १४—अमात्यराक्षसं प्रेषितु इत एव आगच्छति = अम-च्च-ल-क्षं पिबिखदु इदो द्येव अगच्छदि [वह अमात्य (मंत्री) रूप राक्षस को अर्थात् वह राक्षस नामक मंत्री को देखने के लिए इधर ही आ रहा है], यहाँ पर शौरसेनी भाषा के ९४४ वें सूत्र द्वारा 'इच्' इस तिवादेश को 'दि' यह आदेश किया गया है। १५—अरे ! किमेव महान कलकलः भयते = अरे ! कि एसे महन्दे कलयले शुणीप्रदे ? (अरे ! यह क्या महान कोलाहल सुना जा रहा है ?), यहाँ पर शौरसेनी-भाषा के ९४५ वें सूत्र द्वारा 'एच्' के स्थान में 'दे' यह आदेश किया गया है। १६—तस्मात् कस्मिन् गदः रुधिर-प्रियो भविष्यति ? = ता कहि नु गदे लुहिलपिए भवविस्सदि ? (उस से किस में रुधिर-प्रिय (रक्त को समाप्त करने वाला) रोग होगा?, यह अनिश्चित है), यहाँ पर पढा नु यह अण्य-पद है। इसके अर्थ है—सन्वेह, अनिश्चय। यह संभावना और अवश्य इस अर्थ में भी प्रयुक्त होता है। यहाँ पर शौरसेनी भाषा के ९४६ वें सूत्र से भविष्यदर्थक प्रत्यय से पूर्व 'स्ति' का प्रयोग किया गया है। १७—अहमपि भागुरायणात् मुद्रां प्राप्नोमि = अहं पि भागुरायणादो मुद् पावेमि (मैं भी भागुरायण से मुद्रा (अंगूठी, लगमा, गुप्तभेद, हथिया) प्राप्त करता हूँ), यहाँ पर शौरसेनी भाषा के ९४७ वें सूत्र से क्वि-प्रत्यय के स्थान में 'दादो' (आदो) यह आदेश किया गया है। १८—शूण्य इवानीम् अहं शक्राक-तार-तीर्थ-निवासी धीवरः = शुणध दाणि हणे शक्राकयाल-तिस्त-णिवाशी धीवले (अब सुनो, मैं शक्रा-वतार नामक तीर्थ का रहने वाला धीवर हूँ), यहाँ पर शौरसेनी भाषा के ९४८ वें सूत्र से इवानीम् इस अण्य के स्थान में 'दाणि' यह आदेश किया गया है। १९—तस्मात् यावद् प्रविशामि = तां याव पविशामि (इसलिए जब तक मैं प्रवेश करता हूँ), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९४९ वें सूत्र से 'तस्मात्' इस शब्द के स्थान में 'ता' यह आदेश किया गया है। २०—युक्तम् इवम् = युक्तं णिमं (यह युक्त-ठीक है), सदुक्तम् इवम् = शलिशं णिमं यह समान है, यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९५० वें सूत्र से मकार से आगे, इकार के पूर्व, णकार का आगम किया है। २१—मम एव = मम द्येव (मेरा ही), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९५१ वें सूत्र से 'एव' इस अर्थ में 'द्येव' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २२—हे चतुरिके ! = हज्जे

बहुलिके! (हे चतुर दासी!), यहाँ पर शौरसेनी के ९५२ वें सूत्र से छेडि के ग्रामन्त्रण में 'हृञ्जे' इस निपात का प्रयुक्त किया गया है। २३—विस्मयः, जीवद्वत्सा मे जवनी—हीमाणहे, जीवन्तवदवा मे जणणी [आश्चर्य है कि मेरी माता जीवद्वत्सा (जिस का बछड़ा जोवित है) है], उवात्तराघव नामक काव्य में एक राक्षस का यह कथन है, उसी का उद्धरण यहाँ दिया गया है। यहाँ विस्मय अर्थ में शौरसेनी-भाषा के ९५३ वें सूत्र से 'हीमाणहे' इस निपात का प्रयोग किया गया है। तथा—खेदः, परिश्वजस्तो वयमेतेन निजविधेः दुर्घ्ववसितेन—हीमाणहे, पलिस्सन्ता हणे एदेण नियविधिणो दुब्बवसिदेण [खेद है कि हम परिश्वज्ज (घालिज्जन) करते हुए अपने भाग्य की प्रतिकूलता से फंस गए], यहाँ पर निर्वेद-रत्नानि अर्थ में शौरसेनीभाषा के ९५३ वें सूत्र से 'हीमाणहे' इस निपात का विधान कर रखा है। यह वाक्य 'विक्रान्त भौम' नामक काव्य में एक राक्षस की ओर से कहा गया है, उसी का उल्लेख यहाँ किया गया है। २४—ननु अवधरोपसर्णीयाः राजानः?—णं अवधलोपसर्णीया लायाणो? [क्या राजा-लोक अवसर (मौके) के अनुसार चलने वाले होते हैं?], यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९५४ वें सूत्र से 'ननु' इस अर्थ में 'णं' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २५—हर्षः, एतया सुमिलया सुपरिघटितो भवान्—अम्महे एआए शुम्मिलए सुपरिगटिदे भवं [यह हर्ष की बात है कि आप सुमिला (नारी) से सुपरिघटित हैं, उस ने आप को खूब ग्रहण कर रखा है] यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९५५ वें सूत्र से हर्षार्थ में 'अम्महे' इस निपात का प्रयोग किया गया है। २६—हीही, सम्पन्नाः मे मनोरथाः प्रियवयस्वस्य—ही-ही सम्पन्ना मे मनोरथा प्रियवयस्वस्य (आहा, आहा!), मेरे प्रिय मित्र के मनोरथ पूर्ण हो गए), यहाँ पर शौरसेनीभाषा के ९५६ वें सूत्र से विदूषकों के हर्ष की अभिव्यक्ति में 'हीही' इस निपात का प्रयोग किया गया है।

९५७ वें सूत्र के अनुसार मागधीभाषा में भी प्राकृतभाषा के विधिविधान का आश्रयण किया जाता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्राकृतभाषा के प्रकरण में पठित चतुर्थ सूत्र से लेकर ९३१ वें सूत्र तक जितने भी सूत्र हैं और उन में जो-जो उदाहरण हैं, इन के मध्य में अमुक उदाहरण (जो मागधी-भाषा के साथ मिलते जुलते हैं) तदवस्थ (प्राकृत के समान) ही मागधी में संगृहीत होते हैं, और अमुक उदाहरण उन से (प्राकृत-भाषा-प्रकरण में पठित उदाहरणों से) भिन्न अमुक प्रकार के (मागधी-भाषा-सम्मत नियमों से नियमित) होते हैं, यह विभाग-पर्यालोचन (सम्यक् विवेचन) करके स्वयं ही जान लेना चाहिए। भाव यह है मागधी भाषा के विधिविधान में प्राकृत-भाषा तथा शौरसेनी भाषा के विधि-विधान का भी आश्रयण होता है। लोप, आगम, आदेश आदि जिन कार्यों का निर्देश प्राकृत तथा शौरसेनी भाषा में कर रखा है, उनका मागधी भाषा में भी संग्रहण कर लेना चाहिए किन्तु ध्यान रहे कि जिनका मागधीभाषा के नियमों के साथ विरोध नहीं है, उन्हीं नियमों का इस भाषा में संग्रहण होता है, अन्यो का नहीं। जैसे—प्राकृत भाषा में संयुक्त षकार का ३४८ वें सूत्र से लोप होता है, किन्तु मागधी-भाषा ९६० वें सूत्र से संयुक्त षकार को सकारादेश का विधान करती है। ऐसी दशा में (षकारलोप प्रसंग में) मागधीभाषा में प्राकृत-भाषा का निबन्ध लागू नहीं होगा। इसी भांति अन्यत्र भी समझ लेना चाहिए।

गिरा मागधी का हुआ, परिपूरण व्याख्यान ।

पतो छात्रगण ! ध्यान से, विस्तार से "मुनि ज्ञान" ॥

✽ मागधी-भाषा-विवेचन समाप्त ✽

★ अथ पेशाञ्चीभाष्या-प्रकरणम् ★

६७४—ज्ञो ङ्जः पेशाञ्चाम् । ८ । ४ । ३०३ । पेशाञ्च्यां भाषायां ङस्य स्थाने ङ्जो भवति । पञ्जा । सञ्जा । सव्वञ्जो । ङ्जानं । विञ्जानं ।

६७५—राज्ञो वा चिञ् । ८ । ४ । ३०४ । पेशाञ्च्यां राज इति शब्दे यो जकारः तस्य चिञ् प्रादेशो वा भवति । राचिञ्जा लपितं, रञ्जा लपितं । राचिञ्जो धनं, रञ्जो धनं । ज इत्येव । राजा ।

६७६—न्य-व्योञ्जः । ८ । ४ । ३०५ । पेशाञ्च्यां न्य-व्योः स्थाने ङ्जो भवति । क-ञ्जका । अभिमञ्जू । पुञ्ज-कम्मो । पुञ्जाहं ।

६७७—णो नः । ८ । ४ । ३०६ । पेशाञ्च्यां णकारस्य नो भवति । गुण-घन-युक्तो । गुणेन ।

६७८—तदोस्तः । ८ । ४ । ३०७ । पेशाञ्च्यां तकार-दकारयोस्तो भवति । तस्य । भ-गवती । पध्वती । सतं । दस्य । मतन-परवसो । सतनं । तामोत्तरो । पतेसो । वतनकं । होतु । रमतु । तकारस्याऽपि तकारविधानमादेशान्तर-बाधनार्थम् । तेन पताका, वेतिसो इत्याद्यपि सिद्धं भवति ।

६७९—लो लः । ८ । ४ । ३०८ । पेशाञ्च्यां लकारस्य लकारो भवति । सीलं । कुलं । जलं । सुखिलं । कमलं ।

६८०—श-षोः सः । ८ । ४ । ३०९ । पेशाञ्च्यां श-षोः शो भवति । श । सोभति । सोभनं । ससी । सकको । सहो । ष । विसमो । किसानो ! । न क-ग-च-जादि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् [४.३२४] इत्यस्य बाधकस्य बाधनार्थोऽयं योगः ।

६८१—हृदये यस्य षः । ८ । ४ । ३१० । पेशाञ्च्यां हृदयशब्दे यस्य षो भवति । हितपकं । किं पि, किं पि हितपके अर्थं चिन्तयमानी ।

६८२—टोस्तुर्वा । ८ । ४ । ३११ । पेशाञ्च्यां टोः स्थाने तुर्वा भवति । कुतुम्बकं, कुटुम्बकं ।

६८३—क्त्वस्तूनः । ८ । ४ । ३१२ । पेशाञ्च्यां क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने तून इत्यादेशो भवति । गन्तून । रन्तून । हसितून । पठितून । कश्चितून ।

६८४—ध्वन-स्थूनी ष्ट्वः । ८ । ४ । ३१३ । पेशाञ्च्यां ष्ट्वा इत्यस्य स्थाने ध्वन, स्थून इत्यादेशो भवतः । पूर्वस्यापवादः । नध्वून, नस्थून । तध्वून, तस्थून ।

६८५—य-स्व-ष्टां रिय-सिन-सटाः क्वचित् । ८ । ४ । ३१४ । पेशाञ्च्यां य-स्व-ष्टां स्थाने यथासंख्यं रिय-सिन-सट इत्यादेशाः क्वचिद् भवन्ति । भार्या, भारिया । स्नातं, सिनातं । कष्टं, कसटं । क्वचिदिति किम् ? सुञ्जो । सुनुसा । सिद्धो ।

६८६—क्यस्येय्यः । ८ । ४ । ३१५ । पेशाच्या क्य-प्रत्ययस्य इय्य इत्यादेशो भवति । गिय्यते । दिव्यते । रमिय्यते । पठिय्यते ।

६८७—कृगो डीरः । ८ । ४ । ३१६ । पेशाच्या कृगः परस्य क्यस्य स्थाने डीर इत्यादेशो भवति । पुधुम-तंसने सब्वस्स य्येव संधानं कीरते ।

६८८—यादृशादेर्दुस्तिः । ८ । ४ । ३१७ । पेशाच्या यादृश इत्येवमादीनां दृ इत्यस्य स्थाने ति इत्यादेशो भवति । यातिसो । तातिसो । केतिसो । एतिसो । भवातिसो । अञ्जातिसो । युम्हातिसो । अम्हातिसो ।

६८९—इचेचः । ८ । ४ । ३१८ । पेशाच्यामिचेचोः स्थाने तिरादेशो भवति । वसु-प्राति । भीति । नेति । तेति ।

६९०—प्रात्तेश्च । ८ । ४ । ३१९ । पेशाच्यामकारात्परयोः इचेचोः स्थाने तेः, चकारात् तिश्चादेशो भवति । लपते, लपति । अञ्छते, अञ्छति । गञ्छते, गञ्छति । रमते, रमति । प्रादिति किम् ? होति । नेति ।

६९१—भविष्यत्येय्य एव । ८ । ४ । ३२० । पेशाच्यामिचेचोः स्थाने भविष्यति ए-य्य एव भवति, न तु तिः । तं तद्धून चिन्तितं का एसा हुवेय्य ।

६९२—अतो डसेड्ढतो-डातू । ८ । ४ । ३२१ । पेशाच्यामकारात्परस्य डसेड्ढतो प्रातो प्रातु इत्यादेशो भवतः । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्टो । तूरातु । तुमातो, तुमातु । ममातो, ममातु ।

६९३—तदिदमोष्ठा नेन स्त्रियां तु नाए । ८ । ४ । ३२२ । पेशाच्यां तदिदमोः स्थाने टा-प्रत्ययेन सह नेन इत्यादेशो भवति, स्त्रीलिङ्गे तु नाए इत्यादेशो भवति । तत्थ च नेन कत-सिनानेन । स्त्रियाम् । पूजितो च नाए पातग्म-कुसुम-प्पतात्तेन । डेति किम् ? एवं चिन्तयन्तो अतो सो ताए समीपं ।

६९४—शेषं शौरसेनी-वत् । ८ । ४ । ३२३ । पेशाच्यां यदुक्तं ततोऽन्यच्छेषं पेशाच्यां शौरसेनीवद् भवति । अथ ससरीरो भगवं मकर-धजो । एत्थ परिब्रमन्तो हुवेय्य । एवंविधाए भगवतीए कथं तापस-वेस-गहनं कतं । एतिसं अतिट्ट-पुरवं महाधनं तद्धून । भगवं ! यति मं वरं पयञ्छसि । राज्ञं ! च दाव लोक । ताव च तीए तूरातो य्येव तिट्टो सो आगच्छमानो राजा ।

६९५—न क-ग-च-जावि-षट्-शम्यन्त-सूत्रोक्तम् । ८ । ४ । ३२४ । पेशाच्यां क-ग-च-ज-त-द-प-य-वा प्रायो लुक् [१.१७७] इत्यारम्य षट्-शमी-शाव-सुधा-सप्तपर्णोष्वादेश्छः [१.२६५] इति यावद्यानि सूत्राणि तैर्यदुक्तं कार्यं तन्न भवति । मकरकेतू । समर-पुस्त-वचनं । वि-

जयसेनेन लपितं । मतनं । पापं । आयुर्धं । तेवरो । एवमन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

* समाप्तं पेशाची-भाषा-प्रकरणम् *

★ अथ पेशाची-भाषा-दिवेचनम् ★

वीरं तीर्थपतिं नत्वा, ज्ञानालोक-प्रसारकम् ।

बन्धवन्धं गुरुं नत्वा, पेशाचीं अभिधीयते ॥

भागधी-भाषा-दिवेचनानन्तरं पेशाची-भाषाया विधिविधानं प्रतिपादयत्याचार्यः ।

६७४—प्रज्ञा । प्रज्ञा + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ९७४ सू० ञस्य ञ इत्यादेशे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे षञ्जा इति भवति । संज्ञा । संज्ञा + सि । २८ सू० अनुस्वारस्य लोपे, पूर्ववदेव सञ्जा इति भवति । सर्वज्ञः । सर्वज्ञ + सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ञस्य ञ इत्यादेशे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि सञ्जा इति भवति । ज्ञानम् । ज्ञान + सि = अज्ञान + सि । ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे ञ्जानं इति भवति । विज्ञानम् । विज्ञान + सि । पूर्ववदेव विज्ञानं इति साध्यम् ।

६७५—राजा । ९७५ सू० ञस्य विकल्पेन चिञ् इत्यादेशे राञ्जिञ् आदेशाभावे ९७४ सू० ञस्य ञ इत्यादेशे राञ्जा, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे ञञ्जा इति भवति । राज्ञिञ् । २३ सू० मकारानुस्वारे लपितं इति भवति । राज्ञो धनम् = राज्ञिञो (२३ सू० मकारानुस्वारे) धनं आदेशाभावे पूर्ववदेव रञ्जो धनं इति भवति । ञ इत्येव । यत्र ञो भवति तत्रैव ९७५ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भाव्यते, नान्यत्र । अतएव राजा इत्यत्र ञस्याभावात् चिञ् आदेशो न जातः । संस्कृततुल्यमेव पेशाच्यां प्रयुज्यते ।

६७६—कन्यका । कन्यका + सि । ९७६ सूत्रेण न्यस्य ञ इत्यादेशे, १११३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे ञञ्जका इति भवति । अभिमन्वुः । अभिमन्वु + सि = अभिमञ्जु + सि । ५०८ सू० उकारदीर्घे, सेलोपे अभिमञ्जू इति भवति । पुण्यकर्मा । पुण्यकर्मन् + सि । ष्यस्य ञ इत्यादेशे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि पुञ्जकर्मो इति भवति । पुण्याहम् । ष्यस्य ञ इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे पुञ्जाहं इति भवति ।

६७७—गुण-गण-युक्तः । गुण-गणोन् युक्तः । गुण-गणयुक्त + सि । ९७७ सू० उभयत्रापि णकारस्य नकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि गुण-गण-युक्तो इति भवति । अत्र २४५ सू० षकारस्य जकारप्राप्तिरासीत् किन्तु ९९५ सूत्रेण सा निषिद्धा । गुरोर्न । ९७७ सू० णकारस्य नकारे गुरोर्न इति भवति ।

६७८—भगवती । १७७ सू० तकारलोपप्राप्ती ९७८ सू० तकारस्य तकारे एव विहिते भगवती इति भवति । पावती । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० तकार-लोप-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण तकारस्य तकार एव स्थिते षवती इति भवति । शतम् । ९८० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव तकारस्य तकारे एव स्थिते, २३ सू० मकारानुस्वारे सतं इति भवति । मदन-परवशः । मदनेन-कामदेवेन परवशः-पराधीनः । मदन-परवश + सि । १७७ सू० ढकार-लोप-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण ढकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, ४९१ सू० सेडों, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि मतनपरवशो इति भवति । सदनम् । सदन + षम् । १७७ सू० ढकारलोप-प्राप्ती प्रस्तुत-सूत्रेण ढकारस्य तकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे सतनं इति भवति ।

दामोदरः । दामोदर + सि । दकारलोप-प्राप्ती, उभयत्रापि दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव तामोदरो इति भवति । प्रदेशः । प्रदेश + सि । ३५० सू० रेफलोपे, दकारलोपप्राप्ती दकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव पतेसो इति भवति । बबनकम् । दकारलोपप्राप्ती दकारस्य तकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे षतमकं इति भवति । भवत् । भूधातुः सत्तायाम् । भू + तुक् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, ६६२ सू० तुक्ः दु इत्यादेशे, दकारलोपप्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य मकारे होत् इति भवति । रमताम् । रम् क्रीडायाम् । रम् + ताम् । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य दु इत्यादेशे, दकारलोप-प्राप्ती प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे रमत् इति भवति । तकारस्याऽपीति । प्रस्तुतसूत्रेण तकारदकारयोः स्थाने तकारादेशो विहितः, किन्तु तकारस्य स्थाने पुनः तकारविधानं किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरयति वृत्तिकारो यत्तकारस्यापि तकारविधानं तत्तकार-स्थाने आदेशान्तरबाधनार्थम् । अन्यः आदेशः, आदेशान्तरम्, तस्य बाधनार्थमिति भावः । तेन पताका, वेतिसो इत्यादयः प्रयोगाः सिद्ध्यन्ति । यथा - पताका इत्यत्र २०६ सू० तकारस्य डकारप्राप्तिरासीत्किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण तस्य परिहारो विहितः । वेतसः । वेतस + सि । ४६ सू० आदेरकारस्य इकारे, २०७ सू० तकारस्य डकार-प्राप्तिरासीत् परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण सा निषिद्धा, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि वेतिसो इति भवति ।

६७६—शीलम् । शील + सि । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ९७९ सू० लकारस्य लकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शीलं इति भवति । एवमेव—कुलम् । कुल + सि = कुलं, जलम् । जल + सि = जलं, सलिलम् । सलिल + सि = सलिलं, कमलम् । कमल + सि = कमलं इति साध्यम् । लकारस्य स्थाने लकार-विधानम् । २५५, २५६ तथा २५७ सूत्रेण लकारस्य रेफः, णकारश्च जायते, पेशाची-भाषायां तन्निवृत्त्यर्थकं सूत्रमिदं बोध्यम् । अत्र तु सूत्राणां पर्यन्यद्वृत्तिवत् प्रवृत्तिर्जाता ।

६८०—शोभते । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ६२८ सू० शे इत्यस्य इच्चादेशे, ९८९ सू० इच्चा स्थाने ति इत्यादेशे शोभति इति भवति । शोभनम् । प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य शकारे, ९७७ सू० णकारस्य तकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे शोभनं इति भवति । शशी । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि शकारस्य सकारे सशो इति भवति । शकः । शक + सि । प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ४९१ सू० सेडोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि सशको इति भवति । शङ्खः । शङ्ख + सि । पूर्ववदेव शङ्खो इति भवति । विषमः । विषम + सि । प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव विसमो इति भवति । *कृशानो ! । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण शकारस्य सकारे किसानो ! इति भवति । वृषाणः इति पाठे तु ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण षकारस्य सकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ४९१ सू० सेडोः, पूर्ववदेव विसाणो इति भवति । न क-य-च-जादि । २६० सूत्रेण शकारस्य षकारस्य च सकारो भवत्येव तर्हि प्रस्तुतसूत्रस्य काऽऽसीदावश्यकता ? इति प्रश्नः । प्रश्नस्य-तस्य समाधानं कुर्वन् वृत्तिकारोऽभणद् यद् १७७ सूत्रादारभ्य २६५ सूत्र-पर्यन्तं याति सूत्राणि सन्ति, तैः सूत्रैः यद्यत् कार्यमुक्तं तत्सर्वं पेशाचपां ९९५ सूत्रेण निषिद्धमतएव प्रस्तुतसूत्रस्यासीदावश्यकता । अर्थ-भावः—९९५ सूत्रस्य बाधनार्थमेव प्रस्तुतसूत्रस्य योगः-रचना विहितोऽस्ति ।

६८१—हृदयकम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९८१ सू० यकारस्य पकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे हितपकं इति भवति । किम् = कि, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । अपि = पि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । हृदयके । हृदयक + डि । पूर्ववदेव हितपक + डि इति जाते, ५०० सू० डि-

*अर्थार्थकस्य कृशानुक्तस्य सम्बोधनमिवम् ।

प्रत्ययस्य स्थाने डित्-एकारे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे हित्पके इति भवति । अर्थम् । अर्थ + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे अस्थं इति भवति । चिन्तयन्ती । चिती चिन्तायाम् । संस्कृत-नियमेन णिजन्तत्वेन चिन्तय् + शतृ + सि इति जाते, ११० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतृ स्थाने माण इत्यादेशे, ५२१ सू० डी(ई)प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे चिन्तयमाणी इति भवति ।

६८२—कुटुम्बकम् । कुटुम्बक + सि । ९८२ सू० टु इत्यस्य स्थाने वैकल्पिके तु इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कुटुम्बकं, कुटुम्बकं इति भवति ।

६८३—गम्वा । गम् (गम्) गती । गम् + क्त्वा । २३ सू० मकारानुस्वारे, ९८३ सू० क्त्वः स्थाने लून इत्यादेशे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये गम्लून इति भवति । रम्वा । रमु-रम् क्रीडायाम् । रम् + क्त्वा । पूर्ववदेव रम्लून इति भवति । एवमेव हसित्वा । हस् हासे । हस् + क्त्वा । ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, पूर्ववदेव हसितून इति भवति । पठित्वा । पठ् पठने । पठ् + क्त्वा । पूर्ववदेव पठितून इति भवति । इत्यत्र १९९ सू० ठकारस्य ढकारप्राप्तिरासीत्किन्तु ९९५ सू० सा निषिद्धा । कथयित्वा । कथ् कथने । कथ् + क्त्वा । ९३८ सू० थकारस्य धकारे, हसितून-वदेव कथितून इति भवति ।

६८४—पूर्वस्यापवावः । पूर्वगतस्य ९८३ सूत्रस्य अपवादसूत्रमिदं बोध्यम् । नष्टा । ९८४ सू० ष्टा इत्यस्य स्थाने ङून, स्थून इत्यादेशौ, ततः नङून, नत्पून इति भवति । हष्टा । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ९७८ सू० ढकारस्य तकारे, नङून-वदेव तङून, नत्पून इति भवति ।

६८५—भार्या । ९८५ सू० यंस्य रिय इत्यादेशे भारिया इति भवति । स्नातम् । प्रस्तुतसूत्रेण स्नस्य सिन इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे सिनातं इति भवति । कष्टम् । कष्ट + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ष्टस्य सट इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कसटं इति भवति । क्वचिदिति । बह्वाधिकारात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः कुत्रचिदेव भवति, नतु सर्वत्र । यथा—सूर्यः । सूर्य + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० यंस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेर्दोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सुञ्जो इति भवति । स्नुषा । बाहुल्येन ३८४ सूत्रेण उकारस्य विकरलो जाते, ९८० सू० षकारस्य सकारे सुनुसा इति भवति । दृष्टः । दृष्ट + सि । ९७८ सू० ढकारस्य तकारे, १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४९१ सू० सेर्दोः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सिट्टो इति भवति । उक्तेषु प्रयोगेषु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

६८६—गीयते । गी शब्दे । गी + क्य + ते । इत्यत्र ९८६ सू० क्यस्य इय्य इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे, ९९० सू० इचः स्थाने ते इत्यादेशे गियते इति भवति । वीयते । डुदाञ् (दा) दाने । दा + क्य + ते । पूर्ववदेव विठयते इति भवति । रम्यते । रमु-रम् क्रीडायाम् । रम् + क्य + ते । पूर्ववदेव रमियते एवमेव पठ्यते । पठ् पठने । पठ् + क्य + ते पठियते इति भवति ।

६८७—प्रथमत्रयंसने । ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, ५५ सू० षकारस्य थकारस्य चाकारस्य उकारे, ९३८ सू० थकारस्य धकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे पुष्पमसने इति भवति । सर्वस्य । सर्व + ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ४९९ सू० ङसः स्थाने स्त इत्यादेशे सव्यस्त

इति भवति । एव = एवम्, इत्यस्य प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । सन्मानम् । सन्मान + सि । २५ सू० नकार-
स्यानुस्वारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे संमानं इति भवति । कियते । डुकृञ् (कृ) करणे ।
कृ + वय + ते । ९८७ सू० क्यस्य स्थाने डीर (ईर) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्भीने परेण
संयोज्ये, ६२८ सू० से इत्यस्य इच्चादेशे, ९९० सू० इचः स्थाने ते इत्यादेशे कीरते इति भवति ।

६८८—यादृशः । यादृश + सि । इत्यत्र ९८८ सू० दृ इत्यस्य ति इत्यादेशे, ९८० सू० शकार-
स्य सकारे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे यातिसो इति भवति । अत्र ९९२ सूत्रेण पैवाची-
वत्वात् ९९५ सूत्रबलेन २४५ सूत्रेण प्राप्तः यकारस्य जकारो न जातः । एवमेवाऽग्रेऽपि बोध्यम् । ता-
दृशः । तादृश + सि । पूर्ववदेव तातिसो इति भवति । कीदृशः । कीदृश + सि । १०५ सू० ईकारस्य एकारे,
पूर्ववदेव केतिसो इति भवति । ईदृशः । ईदृश + सि । ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव एतिसो इति भवति ।
भवादृशः । भवादृश + सि । पूर्ववदेव भवातिसो इति भवति । अन्यादृशः । अन्यादृश + सि । ९७६ सू०
न्यस्य स्थाने ञ् इत्यादेशे, पूर्ववदेव अजातिसो इति भवति । युष्मादृशः । युष्मादृश + सि । ३४५ सू०
यस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव युष्मातिसो २४६ सू० यकारस्य ङकारे युष्मातिसो इति भवति ।
अस्मादृशः । अस्मादृश + सि । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, पूर्ववदेव अम्हातिसो इति भवति ।

६८९—उद्वाति । उत्पूर्वकः वा-धातुः ऊर्ध्वगती । उद्वा + तिव् । इत्यत्र ६८२ सू० उद्वाधातोः
स्थाने वसुधा इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, ९८९ सू० इचः स्थाने ति इत्यादेशे वसुधाति
इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्यादेशे, १११८ सू० भाषा-
व्यस्यये, ९४० सू० हकारस्य भकारे, पूर्ववदेव भोति इति भवति । नयति । णीञ्-(नी)-धातुः नयने । नी +
तिव् । ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, पूर्ववदेव नेति इति भवति । ददाति । डुदाञ् (दा) दाने । दा + ति ।
९७८ सू० दकार-तकारे, ९०९ सू० दकारस्य एकारे, पूर्ववदेव तेति इति भवति ।

६९०—लपति । लप् क्यक्तायां वाचि । लप् + तिव् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू०
तिवः स्थाने इच्चादेशे, ६९० सू० इचः स्थाने से, ति इत्यादेशो, ततः लपते, लपति इति भवति । आस्ते ।
आस् उपवेशने । आस् + ते । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य
चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव अछ्यते, अछ्यति इति भवति । गच्छति । गम् (गम्) धातुः
गती । गम् + तिव् । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, पूर्ववदेव गच्छते, गच्छति इति भवति । रमते । रमु
क्रीडायाम् । रम् + ते । पूर्ववदेव—रमते, रमति इति भवति । आविति किम् । अकारान्त-धातुष्वेव प्रस्तुत-
सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते, नान्यत्र । यथा—भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिव् । ७३१ सू० भूधातोः हो इत्या-
देशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, ९८९ सू० इचः स्थाने ति इत्यादेशे भोति इति भवति । नयति ।
णीञ्-(नी)-नयने । नी + तिव् = नेति, प्रक्रिया ९८९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र अकारान्तस्वाभावात् प्रस्तुतसूत्रस्य
प्रवृत्त्यभावात् बोध्यः ।

६९१—ताम् । तद् + अम् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(धा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी,
५२५ सू० अमि परे ह्रस्वे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति ।
दृष्ट्वा = तद्धून, प्रक्रिया ९८४ सूत्रे ज्ञेया । चिन्तितम् । चिन्ती-धातुः चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त् +
त्तं इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, ५१४ सू० सेर्मकारे,
२३ सू० मकारानुस्वारे, चिन्तितं इति भवति । राज्ञा । रञ्जा, प्रक्रिया ९७५ सूत्रे ज्ञेया । का । किम् +
सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, स्त्रीत्वादाप्-(धा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी, १११३७ सू०

सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे का इति भवति । एषा एतद् + सि = एसा, प्रक्रिया ५७४ सूत्रे ज्ञेया । भविष्यति । भू सत्ताधाम् । भू + स्यति । ७३१ सू० भू-धातोः स्थाने हुक् इत्यादेशे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने ह्वादेशे, ९९१ सू० इच्चः स्थाने एच्य इत्यादेशे, १११८ सू० भाषाव्यत्यये, ९४६ सूत्रेण प्राप्तस्य 'स्सि' इत्यस्य विकरणस्य च निषेधे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये हुक्वेच्य इति भवति ।

६६२—तावत् । अव्ययपदमिदम् । ११ सू० तकारलोपे ताव इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृततुल्यमेव पेशाची-भाषायां प्रयुज्यते । तथा । तद् + टा = तीए, प्रक्रिया ४६४ सूत्रे ज्ञेया । अत्र १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । दूरात् । दूर + ङसि । ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९९२ सू० ङसेः स्थाने डातो (आतो) तथा डातु (मातु) इत्यादेशो, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपित्तरातो, दूरात् इति भवति । एव = व्येव, प्रक्रिया ९५१ सूत्रे ज्ञेया । दृष्टः = तिङ्गो, प्रक्रिया ९८५ सूत्रे ज्ञेया । स्वत् । युष्मद् + ङसि । ५८५ सू० युष्मदः स्थाने तुम् इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसेः स्थाने डातो, डातु इत्यादेशो, पूर्ववदेव तुमातो, तुमात् इति भवति । यत् । अस्मद् + ङसि । ६०० सू० ङसः स्थाने मम् इत्यादेशे, तुमातो-सु-मातु-वदेव ममातो, ममात् इति भवति ।

६६३—तत्र । अव्ययपदमिदम् ४३२ सूत्रेण त्र इत्यस्य स्थाने त्थ इत्यादेशे तत्थ इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-समानमेव पेशाच्यां प्रयुज्यते । तेन । तद् + टा । ९९३ सू० टाप्रत्ययेन सह तद्ः स्थाने तेन इत्यादेशे तेन इति भवति । कृत-स्नानेन । कृतः स्नानो येन, तेन कृतस्नानेन । इत्यत्र १२६ सू० इकारस्य अकारे, ९८५ सू० स्नस्य स्थाने सिन इत्यादेशे कृतसिनानेन इति भवति । त्रियाम् । स्त्रीलिङ्गे तु टाप्रत्ययेन सह तद्-शब्दस्य स्थाने नाए इत्यादेशो भवतीति भावः । यथा—पूजितः । पू-जित + सि । ४९१ सू० सेडोः, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि पूजितो इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेव पेशाच्यां प्रयुज्यते । तथा । तद् + टा । प्रस्तुतसूत्रेण स्त्रीलिङ्गे तद् + टा इत्यस्य नाए इत्यादेशे नाए इति भवति । पाषाणकुसुमप्रदानेन । ९७८ सू० उभयत्रापि दकारस्य तकारे, ३५० सू० उ-भयत्रापि रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य पकारस्य च द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे पाषाण-कुसुमप-दानेन इति भवति । तेषि किम् ? । टाप्रत्ययेन सहैव प्रस्तुतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यथा । यथा—एवम् । अव्ययपदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे एव इति भवति । चिन्तयन् । चिन्ताधातुः चिन्ता-याम् । णिजन्तत्वेन संस्कृतसममेव चिन्तय् + शत् इति जाते, ९१० सू० अकाराम्भे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, सेडोः, पूर्ववदेव चिन्तयन्तो इति भवति । गतः । गत + सि । पूर्ववदेव गतो इति भवति । सः । तद् + सि = सो, प्रक्रिया ५७५ सूत्रे ज्ञेया । तस्याः । तद् + ङस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्री-त्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ५१८ सू० ङसः स्थाने एकारे ताए इति भवति । अत्र इस्-प्रत्य-यत्वेन प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । समीपम् । २३ सू० मकारानुस्वारे समीपं इति भवति ।

६६४—पेशाच्याम् । पेशाचीभाषायां यदुक्तं ततोऽन्यत्सर्वं शौरसेनी-भाषा-तुल्यमेव बोध्यम् । यथा—अथ । अव्ययपदमिदम् । ९३८ सू० थकारस्य धकारे अथ इति भवति । सशरीरः । सशरीर + सि । ९८० सू० शकारस्य सकारे, ४९१ सू० सेडोः, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि सशरीरो इति भवति । भगवान् = भगवं, प्रक्रिया ९३६ सूत्रे ज्ञेया । मकरध्वजः । मकरध्वज + सि । ३५० सू० वकारलोपे, वै-ल्पिकत्वात् ३६८ सू० धकारस्य द्वित्वाभावे, पूर्ववदेव मकरध्वजो इति भवति । अत्र = एत्थ, प्रक्रिया ५७ सूत्रे ज्ञेया । परिभ्रमन् । परिपूर्वकः भ्रमुधातुः परिभ्रमणो । परिभ्रम् + शत् । ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः न्त इ-त्यादेशे, सिप्रत्यये, पूर्ववदेव परिभ्रमन्तो इति भवति । भविष्यति = हुक्वेच्य, प्रक्रिया ९९१ सूत्रे ज्ञेया ।

एवंविधया । एवंविधा + टा । ५१८ सू० टास्थाने एकारे एवंविधाए इति भवति । भगवत्या । भगवती + टा । ५१८ सू० टास्थाने एकारे भगवतीए इति भवति । कथम्—कथं, प्रक्रिया ९३८ सूत्रे ज्ञेया । तापस-वेध-ग्रहणम् । तापस-वेध-ग्रहण + सि । ९८० सू० षकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, वकल्पितत्वात् ३६८ सू० गकारस्य द्वित्वाभावे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, तापसवेधग्रहणं इति भवति । कुतम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे कत्तं इति भवति । ईहलम् । १०५ सू० ईकारस्य एकारे, ९८८ सू० दृ इत्यस्य ति इत्यादेशे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे एतिसं इति भवति । अष्टपूर्वम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ९७८ सू० ढकारस्य तकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, ९४१ सू० पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशे, २३ सू० मकारानुस्वारे अतिद्विपुरवं इति भवति । महाधनम् । २३ सू० मकारानुस्वारे महाधनं इति भवति । ह्यम्—तद्धन, प्रक्रिया ९८४ सूत्रे ज्ञेया । भगवन् ! । भगवद् + ति । संस्कृतनियमेन भगवन् + सि इति जाते, ९३५ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १।१।३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे भगवं ! इति भवति । यदि । अव्ययपदमिदम् । ९७८ सू० षकारस्य तकारे यदि इति भवति । माम् । अस्मद् + अम्—मं, प्रक्रिया ५९६ सूत्रे ज्ञेया । वरम् । २३ सू० मकारानुस्वारे वरं इति भवति । प्रयच्छति । ३५० सू० रेफलोपे पयच्छसि इति भवति । राजन् ! । राजन् + सि । ९३५ सू० नकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे राजन् ! इति भवति । च । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेव पेशाच्यां प्रयुज्यते । तावत्—दाव, प्रक्रिया ९३३ सूत्रे ज्ञेया । लोकश्च । लोक दर्शने । लोक + सिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० तिवः स्थाने सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोलुं कि लोक इति भवति । तावच्च तथा दूरादेव ह्यः—ताव च तोए तूरातो ध्येव तिद्वो, प्रक्रिया ९९२ सूत्रे ज्ञेया । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० ढकार-लोपे, सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे सो इति भवति । आगच्छन् । आङ्पूर्वकः गम्लृ-(गम्)-धातुः आगमने । आगम् + शतृ । ८८६ सू० मकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने माण इत्यादेशे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ४९१ सू० सेर्डीः, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे आगच्छमानो इति भवति । राजा । संस्कृतसममेव पेशाच्यां प्रयुज्यते । उपर्युक्तेषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्र-बलेन शौरसेनीभाषा-विधानस्य प्रवृत्तिर्जातेति भावः ।

६६५—पेशाच्यामिति । प्राकृतभाषागतानि १७७ सूत्रादारभ्य २६५ सूत्रपर्यन्तं यानि सूत्राणि भणितानि, तदुक्तानि निखिलानि कार्याणि पेशाचीभाषायां न भवन्तीति भावः । यथा—मकर-केतुः । अत्र १७७ सूत्रेण ककारयोः, नकारस्य च लोपप्राप्तिः, किन्तु ९९५ सूत्रेण सा निषिद्धा । ततः ५०८ सू० उकारस्य उकारे, १।१।३७। सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे मकरकेतु इति भवति । सगरपुत्र-वचनम् । अत्रापि १७७ सू० गकारस्य चकारस्य च लोपप्राप्ती, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे सगर-पुत्र-वचनं इति भवति । विजयसेनेन लपितम् । अत्र १७७ सू० ज, य, प, त इत्येतेषां वर्णानां लोपप्राप्तिरासीत्, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, २२८ सूत्रेण नकारस्य णकार-प्राप्ती तन्निषेधे च, २३ सू० मकारानुस्वारे विजयसेनेन लपितं इति भवति । मधनम् इत्यत्र १७७ सूत्रेण ढकारस्य लोपप्राप्तिः, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, ९७८ सू० ढकारस्य तकारे, पूर्ववदेव मतनं इति भवति । पापम् । अत्र १७७ सूत्रेण एकार-लोप-प्राप्ती, प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव पापं इति भवति । पापुषम् । इत्यत्र १७७ सूत्रेण यकारलोप-प्राप्तिः, तथा १८७ सू० षकारस्य हकारप्राप्तिरासीत्

परन्तु प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव आयुषं इति भवति । वेवरः । अत्र १७७ सूत्रेण दकार-वकार-लोक-प्राप्तौ प्रस्तुतसूत्रेण तन्निषेधे, पूर्ववदेव १७८ सू० दकारस्य तकारे, ४९१ सू० सेडोः, इति परेऽन्त्य-स्वरावेलोपे सेकरो इति भवति । एवमन्यसूत्राणामपि । यथा — १७७ सूत्रादीनामुदाहरणानि प्रदत्तानि, एवमेव अन्यसूत्राणामप्युदाहरणानि स्वबुद्ध्या समवगन्तव्यानीति भावः । समाप्तं पेशाचीभाषेति । पेशाचीभाषायाः प्रकरणम्-ग्रन्थायः समाप्तम्-सम्पूर्णतां गतम् । मूलग्रन्थे यथा पेशाचीभाषा-प्रकरणं समाप्तिसंगमस्यैव बालमनोरमाटीकायामपि तद्विवेचनं समाप्तमेति ।

पेशाच्याः ललिता व्याख्या, मुनिज्ञानेन निर्मिता,
आत्मगुरोः प्रसाधेन, गता पूरणतां खलु ।

✽ समाप्तं पेशाचीभाषा-विवेचनम् ✽

★ अथ पेशाची-भाषा-विधि ★

त्रिशलानन्दन वीरवर, महावीर भगवान,
मनसा वाचा, कर्मणा, पलपल करुं प्रणाम ।

जपी, तपी विद्वान् थे, गुरुवर आत्माराम,
धर्मद्विवाकर योगि-वर, मङ्गलमय शुभ नाम ।

गुरुचरणों का ध्यान कर, लिखता है "मुनि ज्ञान",
अब पेशाची गिरा का, हिन्दी में व्याख्यान ।

हैमशब्दानुशासन के आठवें अध्याय में प्राकृत और शौरसेनी आदि छः भाषाओं का विवेचन किया गया है । पेशाची भाषा का उन में चतुर्थ स्थान है । क्रमानुसार अब इस का विवेचन करने लगे हैं । पेशाची शब्द के कोषकारों ने अनेकों अर्थ लिखे हैं । जैसे—१—धार्मिक कृत्य के अवसर पर दी जाने वाली भेंट, २—रात्रि, ३—किसी धार्मिक विधान के समय बनाया हुआ नैवेद्य-भोज्य पदार्थ जो किसी देवता को अर्पण किया जाता है, ४—प्राकृतिक (प्रकृति से उत्पन्न) भाषा का एक भेद । प्रस्तुत में पेशाची शब्द एक प्राचीन भाषा का बोधक है । यह भाषा कभी प्राचीन युग में बोली जाती रही है । इस के क्या विधिविधान हैं ? प्राकृत, शौरसेनी तथा मागधी भाषा से इसका कितना अन्तर है ? प्रस्तुत प्रकरण में इन सब बातों पर प्रकाश डाला जा रहा है ।

६७४—पेशाचीभाषा में 'ज्ञ' के स्थान में 'ञ्ज' यह आदेश होता है । जैसे—१—प्रज्ञा=पञ्जा (बुद्धि), २—संज्ञा=सञ्जा (चेतना, होश, ज्ञान, व्याकरण में वह विकारी शब्द जिससे किसी यथार्थ या कल्पित पदार्थ का बोध हो), ३—सर्वज्ञः=सर्वञ्जो (सब कुछ जानने वाला), ४—ज्ञानम्=ञ्जानं (बोध), ५—विज्ञानम्=विञ्जानं (विशिष्ट ज्ञान), यहाँ पर ज्ञ के स्थान में 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है ।

६७५—पेशाची भाषा में 'राज्ञ' इस शब्द में जो 'ज्ञ' है, इसके स्थान में 'विञ्ज' यह आदेश

विकल्प से होता है। जैसे—१—राज्ञा लपितम् = राञ्जिञा लपितं आदेश के अभावपक्ष में रञ्ज्ना लपितं (राजा ने कहा), २—राज्ञो धनम् = राञ्जिञो, धनं, रञ्ज्जो धनं (राजा का धन), यह रूप होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि पेशाचीभाषा में 'ज्ञ' को ही 'ञ्ज' यह आदेश होता है, किसी अन्य वर्ण को नहीं। जैसे—राज्ञा = राजा (नृप) यहां पर ज्ञ का अभाव था, अतः यहां 'ञ्ज' यह आदेश नहीं हो सका।

६७६—पेशाचीभाषा में न्य और ण्य इन संयुक्त वर्णों के स्थान में 'ञ्ज' यह आदेश होता है। जैसे—१—कन्यका = कञ्जका (लड़की), २—अभिमन्नुः = अभिमञ्जू (अर्जुन का पुत्र), ३—पुण्यकर्मा = पुञ्जकर्मो (पुण्य कर्म-पवित्र काम, करने वाला), ४—पुण्याहम् = पुञ्जाहं (पुण्य रूप दिन) यहां पर न्य और ण्य को 'ञ्ज' यह आदेश किया गया है।

६७७—पेशाचीभाषा में णकार को नकारादेश होता है। जैसे—१—गुण-गण-युक्तः = गुन-गन-युक्तो (गुणों के समुदाय से युक्त), २—गुणेन = गुनेन (गुण से), यहां पर णकार को नकार किया गया है।

६७८—पेशाचीभाषा में तकार और दकार के स्थान में लकार होता है। जैसे—तकार के उदाहरण—१—भगवती = भगवती (ऐश्वर्येशालिनी, भगवत्स्वरूपा), २—पार्वती = पर्वती (गणेश जी की जननी, शिव-पत्नी), ३—शतम् = सतं (१०० की संख्या), दकार के उदाहरण—१—मदन-परवशः = मदन-परवसो (कामदेव के अधीन), २—सदनम् = सतनं (घर), ३—दामोदरः = तामोतरो (श्रीकृष्ण), ४—प्रदेशः = पतेसो (देश का एक भाग), ५—ववनकम् = वतनकं (मुख), ६—भवतु = होतु (वह हो), ७—रमताम् = रमतु (वह क्रीडा करे), यहां पर तकार तथा दकार को तकारादेश किया गया है। यहां प्रश्न उपस्थित होता है कि तकार के स्थान में लकार का विधान करने का क्या प्रयोजन है? उत्तर में निवेदन है कि तकार के स्थान में भी जो तकार का विधान किया गया है, इससे तकार के स्थान में होने वाले अन्य आदेशों का निवारण किया गया है। जैसे—१—पताका, यहां पर २०६ वें सूत्र से तकार को डकार होना था, इसी प्रकार—वेतसः, यहां पर वेतस के अकार को ४६ वें सूत्र से डकार होने पर २०७ वें सूत्र से तकार को डकारादेश की प्राप्ति थी किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने तकार के स्थान में तकारादेश का विधान करके डकारादेश नहीं होने दिया। पेशाचीभाषा में पताका का पताका (भण्डी) तथा वेतसः का वेतिसो (वैत) यही रूप रहता है।

६७९—पेशाचीभाषा में लकार को लकारादेश होता है। जैसे—१—शीलम् = शीलं (स्वभाव), २—कुलम् = कुलं (कुल, खानदान), ३—सलिलम् = सलिलं (पानी), ४—कमलम् = कमलं (कमल), यहां पर लकार के स्थान में लकारादेश किया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि लकार के स्थान में लकारादेश करने की क्या आवश्यकता थी? उत्तर में निवेदन है कि प्राकृतभाषा में २५५ वें सूत्र से लकार को रेफ और २५६ वें एवं २५७ वें सूत्र से लकार को णकारादेश होता है, परन्तु पेशाचीभाषा में ऐसा नहीं होता, अतः यहां लकार के स्थान में लकारादेश का विधान किया गया है। प्रस्तुत में शीलम् आदि जो उदाहरण दिए गए हैं, इन के लकार को प्राकृतभाषा के किसी सूत्र से कोई आदेश नहीं होता, तथापि इन का जो उल्लेख किया गया है, इस का कारण—“सूत्र की पर्यन्यथत् प्रवृत्ति होती है” यह सूचित करना ही समझना चाहिए।

६८०—पेशाचीभाषा में शकार और षकार को सकारादेश होता है। शकार के उदाहरण, जैसे—१—शोभते = सोभति (वह शोभा पाता है), २—शोभनम् = सोभनं (सुन्दर), ३—शशी = ससी (चन्द्र), ४—शक्रः = सक्रो (सकेन्द्र महाराज, पहले देवलोक के स्वामी), ५—शङ्खः = सङ्खो (शंख) ष-

कार के उदाहरण, जैसे—१—विषमः=विसमा (जो सम न हो, असमान, अव्यस्थित, भीषण, कष्टजनक), २—कृशामो ! =किसानो ! (हे अग्नि देव !), यहाँ पर शकार और षकार को सकार किया गया है। कहीं पर वृषाणः=विसानो (सींग) ऐसा पाठ भी उपलब्ध होता है। यहाँ पर प्रश्न उपस्थित होता है कि शकार और षकार के स्थान में सकारादेश तो २६० वें सूत्र से ही हो सकता था फिर यहाँ पर यह विधान करने की क्या आवश्यकता थी? उत्तर में निवेदन है कि १९५ वें सूत्र ने १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक सभी सूत्रों द्वारा होने वाले, सभी कार्यों का पेशाचीभाषा में निषेध कर दिया था, अतः इस बाधक सूत्र को बाधित करने के लिए इस योग (सूत्र) की रचना की गई है।

६८१—पेशाचीभाषा में हृदय शब्द के यकार को पकार होता है। जैसे—१—हृदयकम्=हितपकं (हृदय, दिल), २—किमपि, किमपि हृदये अर्थ चिन्तयन्ती=किं पि, किं पि हितपके अर्थ चिन्तयमाती (वह हृदय में कुछ भी, कुछ भी अर्थ सोचती हुई), यहाँ पर यकार को पकार किया गया है।

६८२—पेशाचीभाषा में 'डु' के स्थान में 'तु' यह आदेश होता है। जैसे—१—कुटुम्बकम्=कुतुम्बकं, आदेश के अभावपक्ष में—कुटुम्बकं (परिवार) यह रूप बनता है।

६८३—पेशाचीभाषा में क्त्वा प्रत्यय के स्थान में तून यह आदेश होता है। जैसे—१—गत्वा=गन्तून (जा करके), २—रन्त्वा=रन्तून (कीड़ा करके), ३—हसित्वा=हसितून (हंस करके), ४—पठित्वा=पठितून (पढ़ करके), ५—कथयित्वा=कथितून (कह करके), यहाँ क्त्वा प्रत्यय के स्थान में 'तून' यह आदेश किया गया है।

६८४—पेशाचीभाषा में 'ष्ठा' के स्थान में ङून और त्थून ये दो आदेश किए जाते हैं। यह सूत्र ९८३ वें सूत्र का अपवादभूत सूत्र है। जैसे—नष्ठा=नङून, नत्थून, यहाँ पिछले सूत्र से क्त्वा के स्थान में 'तून' आदेश होना था, किन्तु उसे बाधकर प्रस्तुत सूत्र ने ङून के स्थान में ङून और त्थून ये दो आदेश कर दिये हैं। फलतः नङून, नत्थून (नष्ट करके) ये रूप बनते हैं। इसी प्रकार—हष्ठा=हङून, हत्थून (देखकर) ये रूप बन जाते हैं।

६८५—पेशाची भाषा में र्ध, स्न और ष्ट इन संयुक्त वर्णों के स्थान में कहीं पर यथासंख्य (संख्या के अनुसार) रिय, सिन और सट ये आदेश होते हैं। जैसे—१—भार्धा=भारिया (पत्नी), २—स्नातम्=सिनातं (स्नान किया हुआ), ३—कष्टम्=कसटं (दुःख) यहाँ पर र्ध को रिय, स्न को सिन और ष्ट को सट यह आदेश किया गया है। सूत्र में पठित क्वाचत् (कहीं-कहीं पर) इस पद को ग्रहण करने का क्या प्रयोजन है? इस प्रश्न का समाधान करते हुए वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'क्वचित्' इस पद-ग्रहण के कारण—१—सूर्यः=सुज्जो (सूर्य), २—स्नुषा=सुनुसा (पुत्रवधू), ३—दृष्टः=तिट्ठो (देखा हुआ), इन स्थलों में प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

६८६—पेशाची भाषा में क्य-प्रत्यय को इव्य यह आदेश होता है। जैसे—१—गीयते=गिइयते (उस से गाया जाता है), २—दीयते=दिइयते (उस से दिया जाता है), ३—रम्यते=रमिइयते (उससे खेला जाता है), ४—पठ्यते=पठिइयते (उस से पढ़ा जाता है) यहाँ पर क्य-प्रत्यय के स्थान में इव्य यह आदेश किया गया है।

६८७—पेशाचीभाषा में कृण् (डुकृञ्-कृ) धातु से परे यदि क्य-प्रत्यय हो तो उसके स्थान में डीर (ईर) यह आदेश होता है। जैसे—प्रथम-असने सर्वस्य एव सम्मानं क्रियते=पुधुमतंसने सठवस्स ध्येव सम्मानं कीरते (पहले असने में सबका ही सम्मान किया जाता है), यहाँ पर क्य-प्रत्यय को डीर

(ईर) यह आदेश किया गया है। तसने का बर्शने यह रूप भी होता है, २६ वें सूत्र से आद्य स्वर को अनुस्वारागम, २७८ वें सूत्र से दकार को तकार, ३५० वें सूत्र से रेफलोप और ९८० वें सूत्र से शकार को सकार हो जाता है।

६८८—पैशाचीभाषा में याहश इस जैसे शब्दों के 'ह' इस अवयव को ति यह आदेश होता है। जैसे—१—याहशः=यातिसो (जैसा), २—ताहशः=तातिसो (वैसा), ३—कोहशः=केतिसो (कैसा), ४—ईहशः=ऐतिसो (ऐसा), ५—भवाहशः=भवातिसो (आप जैसा), ६—अन्याहशः=अन्आतिसो [अन्य (दूसरे) जैसा], ७—मुम्माहशः=मुम्हातिसो (तुम्हारे जैसा), ८—अस्माहशः=अम्हातिसो (हमारे जैसा), यहां पर ह के स्थान में ति यह आदेश किया गया है।

६८९—पैशाची भाषा में इच् और एच् इन दोनों आदेशों के स्थान में ति यह आदेश होता है। जैसे—१—उच्वाति=वसुआति (वह ऊर्ध्व गमन करता है), २—भवति=भोति (वह होता है), ३—नयति=नेति (वह ले जाता है), ४—ददाति=तेति (वह देता है), यहां इच् को ति आदेश किया गया है।

६९०—पैशाची भाषा में अकार से परे जो इच् और एच् हैं, इनके स्थान में ते तथा सूत्रोक्त चकार से ति यह आदेश होता है। जैसे—१—लपति=लपते लपति (वह स्पष्ट बोलता है), २—सस्ते=अच्छते, अच्छति (वह बैठता है), ३—गच्छति=गच्छते, गच्छति (वह जाता है), ४—रमते=रमते, रमति (वह क्रीड़ा करता है), यहां पर अकार से परवर्ती इच् और एच् को ते और ति ये दो आदेश किए गए हैं। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में आत् (अकार से) यह पद क्यों पढ़ा गया? इसको ग्रहण करने का क्या उद्देश्य है? उत्तर में निवेदन है कि—१—भवति=होति (वह होता है), २—नयति=नेति (वह ले जाता है) आदि अकारान्त-भिन्न धातुओं से परे आए इच् और एच् को ते तथा ति ये आदेश न हो जाएं, इस दृष्टि से सूत्रकार ने आत् इस पद का उल्लेख किया है।

६९१—पैशाची भाषा में भविष्यत्-कालीन इच् और एच् के स्थान पर एध्य का ही आदेश होता है, स्सि का आगम नहीं हो पाता। जैसे—सां हृष्टा चिन्तितं राजा, का एषा भविष्यति?—तं तद्भूत चिन्तितं रज्ज्वा, का ऐसा हुवेद्य? (उसको देख कर राजा ने सोचा, यह कौन होगी?) यहां पर इच् के स्थान में एध्य यह आदेश किया गया है। यहां पर ९४६ वें सूत्र से भविष्यदर्शक प्रत्यय के आदि में स्सि का आगम होना था किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने उसका निषेध कर दिया।

६९२—पैशाची भाषा में अकार से परे डसि-प्रत्यय के स्थान में डित् (जिस में डकार इत् ही) आतो और आतु ये दो आदेश होते हैं। जैसे—१—तावत् च तथा दूरादेव दृष्टः=ताव च तीए तूरातो, तूरातु व्येव तिट्ठो (और तब तक उस ने दूर से ही देखा), २—त्वत्=तुमातो, तुमातु (तुमसे), ३—मत्=ममातो, ममातु (मुझ से) यहां पर डसि-प्रत्यय को डातो और डातु ये दो आदेश किए गए हैं।

६९३—पैशाची भाषा में टा-प्रत्यय के साथ तद् और इदम् इन शब्दों के स्थान में नेन और स्त्रीलिङ्ग में नाए यह आदेश होता है। जैसे—तत्र च तेन कृतस्नानेन=तत्थ च नेन कत-सिनानेन (और स्नान-किए हुए उस पुरुष ने वहाँ पर) स्त्रीलिङ्ग का उवाहरण-पूजितदत्त तथा पद्मप्र-कुसुम-प्रदानेन=पूजितो च नाए पातभा-कुसुम-प्पानेन (और उस देवी के द्वारा पांशों के आगे कुसुमों के समर्पण से पूजित-सम्मानित) यहां पर पुल्लिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में टा-प्रत्यय के साथ इदम् शब्द के स्थान में नेन और नाए ये आदेश किये गये हैं। प्रस्तुत सूत्र में "टा (टा-प्रत्यय के साथ)" यह पद पढ़ने का क्या उद्देश्य है? इस प्रश्न का समाधान करते हुए वृत्तिकार फरमाते हैं कि—एवं चिन्तयन् गतः स तस्याः समीपम्=एवं चिन्तयन्तो गतो सो ताए समीपं (इस तरह सोचता हुआ वह उस देवी के निकट गया) आदि उवा-

हरणों में टा-प्रत्यय के अभाव में इस् आदि प्रत्ययों के साथ भी तद् शब्द को नेन या नाए ये आदेश न हों इस दृष्टि से सूत्रकार ने टा इस पद का उल्लेख किया है।

६६४—पैशाची-भाषा में जो कुछ कहा गया है अर्थात् पैशाची-भाषा-प्रकरण में जो नियम बताए गए हैं, इन नियमों से अन्य जो नियम हैं, वे सब शौरसेनी-भाषा के ही पैशाची भाषा में लागू होते हैं। दूसरे शब्दों में—पैशाची-भाषा के शेष सभी नियम शौरसेनी-भाषा की भांति ही समझने चाहिए। जैसे—१—अथ सशरीरः भगवान् मकर-एवंजो अत्र परिभ्रमन् भविष्यति = अथ सररीरो भगवं मकरवजो, एत्थ परिभ्रमन्तो हुवेय्य [इस के पश्चात् भगवान् कामदेव शरीर-सहित (साकार) यहां पर परिभ्रमण करते हुए होंगे], २—एवंविधया भगवत्या कथं तापस-वेश्यहृत् ? = एवंविधाए भगवतीए कथं-तापस-वेश-गहनं कतं ? (इस प्रकार की भगवती ने तपस्वियों का वेष कैसे ग्रहण कर लिया ?), ३—इदंशम् अदृष्ट-पूर्वं महाधनं दृष्ट्वा = एतिसं अतिदृष्टुपूर्वं महाधनं तददून [ऐसा अदृष्ट-पूर्व (जो पहले कभी न देखा हो) महान धन देख कर], ४—भगवन् ! यवि माम् वरं प्रयच्छसि = भगवं ! यति मं वरं पय-च्छसि (हे भगवन् ! यदि आप मुझे वर देते हैं), ५—राजन् ! च तावत् लोकस्व = राजं ! च दाव लोक (हे राजन् ! तब तक उस को देखो) और ६—तावच्छ तथा दूरावेव दृष्टः, स आगच्छन् राजा = ताव च तीए तूरातो द्येव तिष्ठो सो आगच्छमानो राजा (और तब तक उस देवी ने वह आता हुआ राजा दूर से ही देखा), इन उदाहरणों से वृत्तिकार ने यह संसूचित किया है कि पैशाची भाषा में शौरसेनीभाषा की भांति भी कार्य हो जाता है। भाव यह है कि पैशाची भाषा में प्राकृत-भाषा और शौरसेनी भाषा के कार्य भी हो सकते हैं। जिन-जिन नियमों का विशेष रूप से पैशाचीभाषा में विधान किया गया है, उन के अतिरिक्त प्राकृत तथा शौरसेनी के नियमों का भी इस भाषा में आश्रयण कर लिया जाता है। पैशाची भाषा के किसी शब्द को सिद्ध करने के लिए शौरसेनी या प्राकृत-भाषा के सूत्र का उपयोग करते समय यह आशंका उत्पन्न होती है कि पैशाचीभाषा में प्राकृत आदि भाषाओं के नियमों का उपयोग क्यों किया गया ? इसी आशंका का उत्तर देते हुए सूत्रकार कहते हैं कि पैशाची-भाषा में जो कुछ नहीं कहा गया वह सब विधिविधान शौरसेनी भाषा के समान ही समझना चाहिए। प्रस्तुत में पुनः प्रश्न ही सकता है कि सूत्रकार ने तो 'शौरसेनी-वत्' (शौरसेनी के समान) यह कहा है, इसमें प्राकृत-भाषा के नाम का तो ग्रहण नहीं किया गया फिर प्राकृत-भाषा का कोई नियम पैशाचीभाषा में नहीं लगना चाहिए ? उत्तर में निवेदन है कि १५७ वें सूत्र से शौरसेनीभाषा को प्राकृत भाषा के तुल्य मान लेने के कारण शौरसेनी भाषा में प्राकृत-भाषा अन्तर्हित हो ही जाती है। अतः शौरसेनी के समान कहने से ही 'प्राकृत-भाषा के समान' यह भाव स्वतः प्राप्त हो जाता है।

६६५—प्राकृत-भाषा के १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक जितने भी सूत्र हैं और इन के द्वारा जिन कार्यों का विधान किया गया है, वे सब कार्य पैशाची-भाषा में नहीं किए जाते। जैसे—१—मकरकेतुः = मकर-केतु (कामदेव की एक उपाधि) यहां पर १७७ वें सूत्र से मकर और केतु इन दोनों शब्दों के ककारों तथा तकार का लोप होना था, परन्तु इस सूत्र ने इस लोप का निषेध कर दिया। २—सगरपुत्र-वचनम् = सगर-पुत्रवचनं (सगर राजा के पुत्र का वचन) यहां पर १७७ वें सूत्र से मकार और चकार के लोप की प्राप्ति थी तथा २२८ वें सूत्र से नकार को णकार होना था, किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने इन सब कार्यों का निषेध कर दिया। इसी प्रकार—१—विजयसेनेन लपितम् = विजयसेनेन लपितं (विजयसेन नामक पुरुष ने स्पष्ट कहा), २—सवनम् = मतनं (कामदेव), ३—पापम् = पापं (अनिष्ट आचार), ५—आयुषम् = आयुधं (शस्त्र), ६—वेवरः = तेवरो (पति का छोटा भाई) इन उदाहरणों

में जकार आदि वर्णों का लोप होना था, नकार को णकार के आदेश की प्राप्ति हो रही थी, आदि सभी कार्यों का प्रस्तुत सूत्र ने निषेध कर दिया। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य सूत्रों के उदाहरण भी देख लेने चाहिए। भाव यह है कि १७७ वें सूत्र से लेकर २६५ वें सूत्र तक जितने भी विधिविधान कहे गए हैं, वे पेशाचीभाषा के जिन उदाहरणों में चरितार्थ नहीं होते, उनकी कल्पना या विचारणा स्वयं करने का प्रयास कर लेना चाहिए।

पेशाचीभाषा का विधिविधान ९७४ वें सूत्र से आरम्भ होकर ९९५ वें सूत्र में समाप्त होता है। इस तरह इस भाषा के व्यवस्थापक २२ सूत्र हैं। इन सूत्रों में ही इस भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया गया है। इन सूत्रों में जो वर्णन कर रखा है, उस से अन्य पेशाचीभाषा का जो विधिविधान है वह सब शौरसेनी भाषा के समान होता है, यह निर्देश करके सूत्रकार ने शौरसेनीभाषा की पेशाचीभाषा का मूलाकार स्वीकार किया है। पेशाचीभाषा के प्रकरण का यह अन्तिम सूत्र है। इस प्रकरण की समाप्ति के साथ ही हमारी आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी टीका में भी पेशाचीभाषा का विवेचन समाप्त होता है।

यह पेशाची का हुआ, परिपूरण व्याख्यान,
ध्यान सहित इसको पढ़ो, विज्ञ बनो 'मुनि ज्ञान'।

* पेशाची-भाषा-विवेचन समाप्त *

★ अथ चूलिका-पेशाची-भाषा-प्रकरणम् ★

६६६—चूलिका-पेशाचिके तृतीय-तुर्ययोराद्य-द्वितीयौ । ८।४।३२५। चूलिकापेशाचिके वर्गाणां तृतीय-तुर्ययोः स्थाने यथासंख्यमाद्य-द्वितीयौ भवतः । नगरम्, नकरं । मार्गणाः, मक्कनो । गिरितटम्, किरितटं । मेघः, मेखो । व्याघ्रः, वक्खो । घर्मः, खम्मो । राजा, राचा । जर्जरम्, चञ्चरं । जीमूतः, चीमूतो । निर्भरः, निच्छरो । भर्भरः, छच्छरो । तडागम्, तटाकं । मण्डलम्, मण्टलं । डमरुकः, टमरुको । शाडम्, काठं । षण्ठः, सण्ठो । ठक्का, ठक्का । मदकः, मतनो । कन्दर्पः, कन्तप्पो । दामोदरः, तामोतरो । मधुरम्, मथुरं । बान्धवः, पन्धवो । धूली, थूली । बालकः, पालको । रभसः, रफसो । रम्भा, रम्फा । भगवती, फक्वती । निधोजितम्, नियोजितं । कचिल्लाक्षणाकस्याऽपि । पडिमा इत्यस्य स्थाने पटिमा । दाढा इत्यस्य स्थाने ताठा ।

६६७—रस्य लो वा । ८।४।३२६। चूलिकापेशाचिके रस्य स्थाने लो वा भवति ।

पनमथ पनय-पकुप्पित-गोली-चलनग-लग-पति-बिम्बं ।

तससु नख-तप्पनेसु एकातस-तनु-थलं लुहं ॥ १ ॥

नच्चन्तस्स य लीला-पातुक्खेवेन कम्पिता वसुथा ।

उच्छल्लन्ति समुहा सइला निपत्तन्ति तं हत्तं नमथ ॥ २ ॥

६६८—नादि-युज्योरन्येषाम् । ८।४।३२७। चूलिकापेशाचिकेऽपि अन्येषामाचार्याणां मतेन तृतीय-तुर्ययोरादौ वर्तमानयोर्युजिघातो च आद्यद्वितीयौ न भवतः । गतिः, गती । घर्मः

घम्मो । जीमूतः, जीमूतो । भर्भरः, भर्भरः । डमरुकः, डमरुको । ठक्का, ठक्का । दामोदरः-
दामोदरो । बालकः, बालको । भगवती, भगवती । नियोजितम्, नियोजितम् ।

६६६—शेषं प्राग्वत् । ८ । ४ । ३२८ । चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोरित्यादि यदुक्तं
ततोऽन्यच्छेषं प्राक्तन-पैशाचिकवद् भवति । नकरं । मक्कनो । अनयोर्नो एत्वं न भवति । ए-
स्य च नत्वं स्यात् । एवमन्यदपि ।

※ समाप्तं चूलिका-पैशाचीभाषा-प्रकरणम् ※

★ अथ चूलिका-पैशाची-भाषा-विवेचनम् ★

महावीरं गुरुं नत्वा, योगिनाथं दिवाकरम् ।

पैशाची चूलिका भाषा, ज्ञानेन्दुना विविच्यते ॥

पैशाचीभाषा-व्याख्यामानन्तरं, चूलिकापैशाचीभाषाया विवेचनं क्रियते—

६६६—चूलिका-पैशाचिके वर्णानामिति । चूलिकापैशाची-भाषायां वर्णानां तृतीयस्य तुर्यस्य-च-
तुर्थस्य च वर्णस्य स्थाने क्रमशः प्रथमद्वितीय-वर्णा भवतः । यथा—नगरम् । ९९६ सू० मकारस्य ककारे,
२३ सू० मकारानुस्वारे मकरं इति भवति । वाहृत्येन ३६० सूत्रेण ककारस्य द्वित्वाभावः । मार्गणः ।
मार्गण+सि । ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण गकारस्य स्थाने ककारे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ८४ सू०
संयोगे परे ह्रस्वे, ९७७ सू० गकारस्य नकारे, ४९१ सू० खेडोः, इति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे मक्कनो इति
भवति । गिरितम् । प्रस्तुतसूत्रेण गकारस्य ककारे, १९५ सूत्रेण टकारस्य डकार-प्राप्ती, ९९९ सूत्रेण
पैशाचीवस्वात् ९९५ तन्निषेधे, २३ सू० मकारानुस्वारे किरितम् इति भवति । मेघः । मेघ+सि । प्रस्तुत
सूत्रेण घकारस्य खकारे, पूर्ववदेव मेखो इति भवति । व्याघ्रः । व्याघ्र+सि । ३४९ सू० थकारलोपे, ८४
सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण घकारस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वखकारस्य ककारे, पूर्ववदेव खखो इति भवति । घर्मः । घर्म+सि । प्रस्तुतसूत्रेण घकारस्य खकारे,
रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकार-द्वित्वे, पूर्ववदेव खम्मो इति भवति । राजा । प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य चकारे
राच्चा इति भवति । जर्जरम् । प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य उभयत्रापि चकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू०
द्वितीय-चकारद्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे चच्चरं इति भवति । जीमूतः । जीमूत+सि । प्रस्तुतसूत्रेण
जकारस्य चकारे, पूर्ववदेव जीमूतो इति भवति । निर्भरः । निर्भर+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, प्रस्तुत-
सूत्रेण भकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, पूर्ववदेव निचछरो इति भ-
वति । भर्भरः । भर्भर+सि । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि भकारस्य छकारे, पूर्ववदेव छचछरो इति भ-
वति । तडागम् । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, गकारस्य च ककारे, २३ सू० मकारस्वानुस्वारे तडाकं
इति भवति । मण्डलम् । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, पूर्ववदेव मण्डलं इति साध्यम् । डमरुकः । डम-
रुक+सि । प्रस्तुतसूत्रेण डकारस्य टकारे, पूर्ववदेव डमरुको इति भवति । नाडम् । प्रस्तुतसूत्रेण गकार-
स्य ककारे, ठकारस्य च ठकारे, पूर्ववदेव नाठं इति भवति । षण्डः । षण्ड+सि । ९८० सू० षकारस्य
सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ठकारस्य ठकारे, ५१४ सू० सेर्माकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सण्डं इति भवति ।
एवमेव ठक्का । प्रस्तुतसूत्रेण ठकारस्य ठकारे ठक्का इति भवति । मदनः । मदन+सि । प्रस्तुतसूत्रेण
दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव मतनो इति भवति । कन्दर्पः । कन्दर्प+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दकारस्य तकारे,

३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकार-द्वित्वे, पूर्ववदेव कन्तप्शो इति भवति । वामोदरः । वामोदर + सि । प्रस्तुतसूत्रेण उभयत्रापि दकारस्य तकारे, पूर्ववदेव लामोदरो इति भवति । मधुरम् । मधुर + सि । प्रस्तुतसूत्रेण धकारस्य थकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे मधुरं इति भवति । बान्धवः । बान्धव + सि । प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य पकारे, धकारस्य च थकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, पूर्ववदेव पन्धवो इति भवति । धूली । धूली + सि । प्रस्तुतसूत्रेण थकारस्य थकारे, १।१।३७। सू० सेरि-कारलोपे, ११ सू० सकारलोपे धूली इति भवति । धूलिः इतिच्छायायान्तु धूलि + सि, इत्यत्र थकारस्य थकारे, ५०८ सू० इकारदीर्घे, सेर्लोपे धूली इति भवति । बालकः । बालक + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य पकारे, पूर्ववदेव बालको इति साव्यम् । रभसः । रभस + सि । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे पूर्ववदेव रफसो इति भवति । रम्भा । रम्भा + सि । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे, सेर्लोपे रम्भा इति भवति । भगवती । प्रस्तुतसूत्रेण भकारस्य फकारे, गकारस्य च ककारे, सेर्लोपे फकवती इति भवति । नियोजितम् । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य धकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे नियोजितं इति भवति । कचिल्लक्षणिकस्याऽपि । बाहुल्येन कश्मिश्चित् स्थले लाक्षणिकस्य-सूत्रनिष्पन्नस्यापि डकारस्य टकारः, ढकारस्य च ठकारो भवति । यथा—प्रतिमा । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य डकारस्य टकारे प्रतिमा इति भवति । एवमेव दंष्ट्रा । ४१० सू० दंष्ट्राशब्दस्य दाढा इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य दकारस्य तकारे, ढकारस्य च ठकारे ताढा इति भवति ।

६६७—

प्रणमत प्रणयप्रकुपित-गौरी-चरणाय-लग्नप्रतिबिम्बम् ।

दशसु नखदर्पणेषु एकादश-तनुधरं रुद्रम् ॥१॥

भावार्थः—महादेवप्रणामव्याजेन कश्चित्कविः गौरीचरणयोः नखानां समुज्ज्वलतां प्रतिपादयति । रुद्रम्—महादेवं यूयं प्रणमत-नमस्कारं कुरुत । किञ्चिच्छिष्टं रुद्रम् ? प्रणयेन-प्रेम्णा प्रकुपिता-प्रकर्षेण क्रुद्धा प्रणयप्रकुपिता, प्रणयप्रकुपिता चासौ गौरी-पार्वती तस्याः चरणयोरग्रे लग्नम्-सम्बद्धम्, चरणलग्नं प्रति-बिम्बं-प्रत्याकृतिर्यस्य तथाभूतम् । पुनः किञ्चिच्छिष्टं रुद्रम् ? नखान्येव दर्पणानि नखदर्पणानि, तेषु दशसु-दशसंख्यकेषु, एकादश च इमाः तनवः शरीराणीति एकादशतनवः, ताः धरतीति एकादश-तनुधरः तथा-भूतम् । गौर्याः चरणाययोः ये दशनखाः सन्ति, तेषामत्युज्ज्वलतया महादेवस्य प्रतिबिम्बं तेषु प्रति-भाति । अनेन गौर्याः चरणनखाः दर्पणतुल्यकान्तिमन्तः सन्ति, इति संसूच्यते ।

प्रणमत । प्रपूर्वकः णम-(नम्)-धातुः प्रणामे । अत्र लोट्-लकारः, किन्तु १११८ सूत्रेण लकार-व्यत्यये जाते सति लोट्-लकारस्थाने लट्-लकारो जातः, ततः प्र + नम् + थ इति जाते ३५० सू० रेफलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारप्राप्तौ, ९९९ सूत्रेण पेशाचो-दत्त्वात् ९९५ सू० तन्निषेधे, ९१० सू० अकार-स्यागमे, ६३२ सू० यस्य ह्रच्-ह्र इत्यादेशे, ९३९ सू० हकारस्य धकारे, ९९६ सू० धकारस्य थकारे पनमथ इति भवति । प्रणयप्रकुपित-गौरी-चरणाय-लग्न-प्रतिबिम्बम् । प्रणय इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे (पनय), प्रकुपित इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०१ सू० पकारद्वित्वे (प्रकुपित), गौरी इत्यत्र १५९ सू० ओकारस्य ओकारे, ९९७ सू० रेफस्य स्थाने लकारे (गौरी), चरणाय इत्यत्र ९९७ सू० रेफस्य लकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे (चलमग्न) लग्न इत्यत्र ३४९ सू० नकारलोपे, गकारस्य द्वित्वे (लग्न) प्रतिबिम्बम् इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे प्रतिबिम्बं इति भवति । दशसु इत्यत्र ९७८ सू० दकार-स्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे दशसु इति भवति । नखदर्पणेषु । इत्यत्र २२९ सू० नकारस्य

णकारप्राप्ती ९९९ सूत्रस्य बलेन ९९५ सू० णकारनिषेधे, १८७ सू० खकारस्य हकारप्राप्ती ९९५ सू० तन्निषेधे, ९९९ *सूत्रस्य बलेन ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ९७७ सू० एकारस्य नकारे, ९८० सू० षकारस्य सकारे, २७ सू० अन्तेऽनुस्वारस्य मन्त्रतत्त्व-वैशु इति भवति । एकावश-तनुधरम् । इत्यत्र ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ९८० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सूत्रेण णकारप्राप्ती, पूर्ववदेव ९९५ सू० तन्निषेधे, ९९६ सू० षकारस्य स्थाने षकारे, प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे एकावश-तनुधरम् इति भवति । ह्रस्वम् । प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, ३५० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, २३ सू० मकारानुस्वारे लुब्ध इति भवति । श्लोकेऽस्मिन् गोप्ती, कलनगा, तनुधरं, लुब्ध इत्येतेषु शब्देषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्बोद्ध्या ।

नृत्यतश्च लीलापावोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा ।

उच्छलन्ति समुद्राः शैला निपतन्ति तं हरं वसत ॥२॥

भावार्थः—नृत्यतः, इत्यत्र सप्तम्यर्थे षष्ठीविभक्तिर्वर्तते । ६२३ सूत्रेण सप्तम्यर्थे षष्ठीविभक्ति-जतिता । ततोऽस्य श्लोकस्यायमन्वयः—लीलापावोत्क्षेपेण, लीलया-विनोदेन पादस्य-चरणस्य उत्क्षेपेण-उ-त्थापनेन उन्मयनेन वा यस्मिन् महादेवे नृत्यति-ताण्डवनृत्यं कुर्वति सति, वसुधा-पृथ्वी कम्पिता चलिता, समुद्राः उच्छलन्ति-भर्यादार्यातक्रामयन्ति, शैलाः-पर्वताः निपतन्ति-निश्शेषण पतन्ति, एतादृशं हरम्-शिव नमत-नमस्कारं कुरुतेति भावः ।

नृत्यतः । तृती-धातुः गात्रविक्षेपे । संस्कृतनियमेन नृत्य+शतृ, इति जाते, २२९ सू० नकारस्य णकार-प्राप्ती ९९९ सूत्रबलेन ९९५ सू० णकारनिषेधे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २८४ सू० त्यस्य च-कारे, ३६० सू० चकारस्य द्वित्वे, ६७० सू० शतृः स्थाने न्त इत्यादेशे, ऊसुप्रत्यये जाने, ४९९ सू० ऊसः स्थाने स्स इत्यादेशे नञ्बन्तस्स इति भवति । ख । प्रथमपदमिदम् । १७७ सू० चकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुती य इति भवति । लीलापावोत्क्षेपेण । इत्यत्र ९७८ सू० दकारस्य तकारे, ३४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० तकारलोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९७७ सू० णकारस्य नकारे लीलापावोत्क्षेपेण इति भवति । कम्पिता । संस्कृततुल्यमेव चूलिकापेशाच्च्यां प्रयुज्यते । वसुधा । ९९६ सू० षकारस्य थकारे वसुधा इति भवति । उच्छलन्ति । उत्पूर्वकः छलधातुः उच्छलने । उत्छल्+भि । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६३१ सू० भिप्रत्ययस्य स्थाने न्ति इत्या-देशे उच्छलन्ति इति भवति । समुद्राः । समुद्र+जस् । ३५१ सू० वैकल्पिके रेफलोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, ४९३ सू० जसो लुकि, ५०१ सू० पूर्वाकारवोर्धे समुद्रा इति भवति । शैलाः । शैल+जस् । ९८० सू० शकारस्य सकारे, १५२ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, जसो लुकि, पूर्ववदेव सइसा इति भवति । निपतन्ति । निपूर्वकः पत्- (पत्)-धातुः निपतने । निपत्+भि । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, उच्छ-लन्ति-वदेव निपतन्ति इति भवति । तम् । तद्+अम् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ४९४ सू० अमोऽकार-लोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे लं इति भवति । हरम् । प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लकारे, २३ सू० मकारानु-स्वारे ह्रस्वं इति भवति । वसत । १११८ सूत्रेण लकारव्यत्यये लोट्-लकारस्य लट्-लकारे जाते वसथ प्रथमश्लोक-पठित-पनमथ-वदेव साध्यम् । श्लोकेऽस्मिन् ह्रस्वं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

६६८—चूलिका-पेशाच्चिकेऽपि । ९९६ सूत्रेण वर्गाणां तृतीयवर्णस्य स्थाने प्रथमो वर्णः, चतुर्थ-वर्णस्य च द्वितीयवर्णो जायते, किन्तु केषाञ्चिदाचर्याणां मते आदिवर्तमानयोः तृतीय-चतुर्थवर्णयोः क्रमशः

*९९६ सूत्रतः पूर्ववर्तिनां सूत्राणां यद्यत्र प्रकल्पे प्रवृत्तिर्भवति तथा ९९९ सूत्रस्य बलेनैव भवतीति सर्वत्र बोध्यम् ।

प्रथमद्वितीय-वर्णो न भवतः । तथा युञ्धातोःपि जकारस्य चकारो न भवति । ९९८ सूत्रे सूत्रकारेण ९९६ सूत्र-सम्बन्धिमतान्तरं प्रदर्शितमिति भावः । यथा—गतिः । गति + ति । इत्यत्र ९९६ सूत्रेण गकारस्य ककारप्राप्तिरासीत्परन्तु प्रस्तुत-सूत्रेण तन्निषेधे ५०८ सू० इकारदीर्घे १।१।३७। सू० सेरिकार-लोपे, ११ सू० सकारलोपे गती इति भवति । एवंमेवाग्रिमा अपि शब्दाः बोध्याः । यथा—घर्मः । घर्म + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ४९१ सू० सेर्डी, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेशलोपे घर्मो इति भवति । अत्र ९९६ सू० घकारस्य स्थाने खकारः प्राप्तः, किन्तु प्रस्तुत-सूत्रेण तन्निषेधो विहितः । जीमूतः । जीमूत + सि । पूर्ववदेव जीमूतो इति साध्यम् । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण जकारस्य चकारो नाऽभूद् । भ्रभ्ररः । भ्रभ्रर + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ९९६ सू० द्वितीय-भ्रकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, पूर्ववदेव भ्रभ्ररो इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रबलेन प्रथमभ्रकारस्य छकारो न जातः । डमरुकः । डमरुक + सि । पूर्ववदेव डमरुको इति भवति । अत्र डकारस्य टकारो न जातः । डक्का । डक्का + सि । सेर्लोपे डक्का इति भवति । अत्र डकारस्य टकारो न जातः । दामोदरः । दामोदर + सि । इत्यत्र ९९६ सू० द्वितीयदकारस्य तकारे, पूर्ववदेव दामोदरो इति भवति । अत्र प्रथमदकारस्य तकारो न जातः । बालकः । बालक + सि । पूर्ववदेव बालको इति साध्यम् । अत्र प्रस्तुत-सूत्रेण बकारस्य पकारो न जातः । भगवती । भगवती + सि । ९९६ सू० गकारस्य ककारे, सेर्लोपे भकवती इति भवति । अत्र भकारस्य फकारो न जातः । नियोजितम् । नियोजित + सि । २२९ सूत्रेण नकारस्य णकारप्राप्ती ९९९ सूत्रबलेन ९९५ सूत्रेण णकार-निषेधः, ९९६ सू० युञ्धातोः जकारस्य चकारप्राप्ती, परन्तु प्रस्तुतसूत्रबलेन तस्य जकारस्य चकाराभावे, ५१४ सू० सेर्कारे, २३ सू० मकारानुस्वारे नियोजितं इति भवति ।

६६६—प्राक्तन-पेशाञ्जिकवद् । चूलिकापेशाचीभाषायां खलु ९९६ सूत्रादारभ्य ९९८ सूत्रपर्यन्तं यानि कार्याण्युक्तानि तदतिरिक्तानि कार्याणि प्राक्तन-(पूर्वभणित)-पेशाची-भाषातुल्यानि ज्ञेयानि । ९७४ सूत्रादारभ्य ९९५ सूत्रपर्यन्तं पेशाचीभाषा-प्रकरणं विद्यते तत्प्रकरणे यानि कार्याणि भणितानि, तेषां कार्याणि चूलिकापेशाची-भाषाप्रकरणेऽपि ग्रहणं बोध्यमिति भावः । यथा—नगरम् । नगर + सि = नकरं, प्रक्रिया ९९६ सूत्रे द्रष्टव्या । अत्र पेशाची-भाषाप्रकरणस्य ९९५ सूत्रेण २२८ सूत्रविहिता नकारस्य णकारप्राप्तिनिषिद्धा । पेशाची-भाषा-विहित-कार्यं ९९९ सूत्र-बलेन चूलिकापेशाचीभाषायामपि संजातमिति भावः । एवंमेवाग्रेऽपि बोध्यम् । यथा—मार्गणः । मार्गण + सि = मरुको, प्रक्रिया ९९६ सूत्रे ज्ञेया । अनयोर्नो सार्वं न भवति । नकरं इत्यत्र नकारस्य २२८ सूत्रेण प्राप्तः णकारः, ९९५ सूत्रेण निषिद्धः । मरुको इत्यत्रापि पूर्ववदेव २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारो न जातः । रास्य ख नत्वं स्यात् । मार्गणः = मरुको, इत्यत्र ९७७ सू० णकारस्य नकारो जातः, णकारस्य नकारविधायकं किमपि सूत्रं चूलिकापेशाची-भाषायां नास्ति, किन्तु पेशाच्यां तद्वर्तते । ९९९ सूत्रबलेन तस्य पेशाचीभाषा-नियमस्य चूलिकापेशाच्यामपि प्रवृत्तिर्जाति । एवंमन्थवपि । एवंमेवाऽन्ये प्रयोगा अपि समवगन्तव्याः । समाप्तं चूलिकापेशाची-प्रकरणम् । चूलिकापेशाचीभाषायाः प्रकरणम्-अध्यायः समाप्तम् । मूलग्रन्थे चूलिकापेशाचीभाषा-प्रकरणस्य समाप्तौ बालमनोरमा-टीकायापि तद्विवेचनं समाप्तमेति ।

पेशाची चूलिका टीका, पूर्णा बालमनोरमा ।

आत्मगुरोः प्रसादेन, ज्ञानेन्दु-मुनि-निर्मिता ॥

✽ समाप्तं चूलिकापेशाची-भाषा-विवेचनं ✽

★ अथ चूलिका-पैशाची-भाषा-विधि ★

विश्ववन्द्य प्रभु वीर हैं, जगती के आधार,
स्वयं तरें जग तारते, महिमा अपरम्पार ।

वन्दन कर प्रभु वीर को, *आत्मगुरु का ध्यान,
चूलिका पैशाची का, करता हूँ व्याख्यान ॥

हैमशब्दानुशासन के अष्टमाध्याय में वर्णित प्राकृत आदि षड्विध भाषाओं में पांचवीं भाषा चूलिकापैशाची है । इसे चूलिका-पैशाचिक भी कहते हैं । इस प्रकरण में इसी भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया जा रहा है ।

६६६—चूलिकापैशाचिक भाषा में वर्णों के तीसरे और चौथे वर्ण के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार, क्रमशः) पहला और दूसरा वर्ण होता है । अर्थात् तीसरे वर्ण के स्थान में पहला और चौथे के स्थान में दूसरा वर्णन हो जाता है । जैसे—१—नगरम् = नकरं (शहर), २—मार्गसुः = मक्कतो (यात्रक), ३—गिरितटम् = किरितटं (पर्वत का किनारा), ४—मेघः = मेखो (बादल), ५—व्याघ्रः = बकखो (बाघ), ६—धर्मः = धम्मो (धूप), ७—राजा = राचा (नरेश), ८—जर्जरम् = जर्जरं (कमजोर), ९—जीमूतः = जीमूतो (बादल), १०—निर्भरः = निच्छरो (स्रोत, करना), ११—भर्भरः = छच्छरो (ढोल, केत-बैत की छड़ो, कलियुग), १२—तडागम् = तटाकं (तालाब), १३—सण्डलम् = मण्डलं (समूह, गोल, जिला), १४—डमरुकः = टमरुको (डमरु, वाद्यविशेष), १५—गाढम् = काठं (कठिन, मजबूत), १६—षष्ठाः = सण्ठी (नर्पुसक), १७—ठक्का = ठक्का (वाद्यविशेष, बड़ा ढोल), १८—मदनः = मततो (काम-देव), १९—कन्वर्पः = कन्तणो (कामदेव), २०—वामोदरः = तामोतरो (श्रीकृष्ण), २१—सधुरम् = मधुरं (मीठा), २२—बान्धवः = पन्धवो (भाई, बन्धु), २३—धूलो = धूली (रज), २४—बालकः = पालको (बच्चा), २५—रभसः = रफसो (अहसा, एकदम, क्रोध, हृष, खेद), २६—रम्भा = रम्फा (अप्सराविशेष), २७—भगवती = फकवती (भगवत्स्वरूपा नारी), २८—नियोजितम् = नियोजितं (कार्य में लगाया हुआ), यहां पर वर्ण के तीसरे वर्ण को पहला और चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण किया गया है । वृत्तिकार फरमाते हैं कि कहीं पर वर्ण के लाक्षणिक (लक्षण-व्याकरण के नियम से प्राप्त) तीसरे वर्ण को पहला और चौथे को दूसरा वर्ण भी हो जाता है, जैसे—१—प्रतिमा के रेफ का ३५० वें सूत्र से लोप, तथा २०६ वें सूत्र से उसके लकार को डकार हो कर पडिमा और २—दंष्ट्रा का ४१० वें सूत्र से दाढा यह रूप बनता है । यहां पर डकार और ढकार लाक्षणिक है—व्याकरण के लक्षणों-सूत्रों से सम्प्राप्त है, अतः प्रस्तुत सूत्र से वर्ण के तृतीय वर्ण को पहला वर्ण होने पर पडिमा = पडिमा (फोटो) और वर्ण के चतुर्थ वर्ण को दूसरा वर्ण होने पर दाढा = ताठा (दाढ, बड़ा दान्त) यह रूप हो जाता है ।

६६७—चूलिकापैशाचिक भाषा में रेफ के स्थान में विकल्प से लकार होता है । जैसे—

प्रशमत् प्रणयप्रकृपित-गौरी-धरणाप्र-लग्न-प्रतिबिम्बम् ।
वशसु मखदर्पशेषु एकादश-तनु-धरं रुद्रम् ॥ १ ॥

* जैन-धर्म-विवाकर, आचार्यसंज्ञाद् गुरुदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज ।

नृत्यश्च लीला-पादोत्क्षेपेण कम्पिता वसुधा ।

उज्ज्वलित समुद्रः, शैला निपतन्ति तं हरं नमत ॥ २ ॥

अर्थात्—प्रणय (प्रेम) के कारण प्रकुपित (रुष्ट) हुई पार्वती के चरणान्तों (चरणों के अग्रभागों) के नखरूपी दश-दर्पणों में जिस का प्रतिबिम्ब (परछाई) पड़ रहा है, एकादश-शरीर-धारी ऐसे रुद्र-शंकर को तुम नमस्कार करो । भाव यह है कि पार्वती के पावों के दश नाखून दर्पण (शीशे) के समान इतने चमकीले हैं कि उन में शिवशंकर को प्रतिमूर्ति स्पष्ट रूप से दिखाई दे रही है । नखों के दश प्रति-बिम्ब तथा एक महादेव स्वयं, इस तरह शंकर के ग्यारह रूप बन जाते हैं । इसीलिए कवि कहता है कि ११ शरीरधारी शंकर को नमस्कार करो ॥१॥

लीला (विनोद) के कारण जिस के पादोत्क्षेप (पाव को ऊपर उठाने) से नृत्य करने पर व-सुधा (जगतीतल) कम्पित हो गई है, समुद्र उछल पड़े हैं, और पर्वत गिरने की स्थिति में आ गए हैं, उस हर (महादेव) को नमस्कार करो ।

यहां पर—१—गौरी = गोली, २—चरण = चलन, ३—तनुधरं = तनुधलं, ४—रुद्रम् = रुद्रं, ५—हरं = हलं, इन शब्दों के रेफ को लकारादेश किया गया है ।

६६६—चूलिका-पैशाचिक भाषा में भी दूसरे आचार्यों के मत से आदि में वर्तमान (शब्द के आरम्भ में विद्यमान) वर्ग के तीसरे और चौथे वर्ण को तथा युञ् धातु के तीसरे वर्ण को पहला और दूसरा वर्णन नहीं होता । भाव यह है कि चूलिका-पैशाचिक भाषा के विद्वान कई एक आचार्यों की ऐसी मान्यता है कि यदि वर्ग का तीसरा वर्ण शब्द के आदि में हो तो उसे पहला वर्ण नहीं होता, इसी तरह यदि वर्ग का चौथा वर्ण शब्द के आदि में हो तो उसे भी वर्ग का दूसरा वर्ण नहीं हो पाता । इस के अतिरिक्त, युञ् धातु के जकार को वर्ग का प्रथम वर्ण अर्थात् चकार नहीं हो सकता । जैसे—१—गतिः = गती (गमन, जाना), २—धर्मः = धर्मी (धूप), ३—जोमूतः = जीमूतो (बादल), ४—भर्भरः = भर्भरो (ढोल), ५—डमरुकः = डमरुको (डमरु), ६—ढक्का = ढक्का (बड़ा ढोल), ७—दामोदरः = दामो-तरो (श्रीकृष्ण), ८—बालकः = बालको (बच्चा), ९—भगवती = भगवती (भगवत्स्वरूपा नारी), १०—नियोजितम् = नियोजितं (काम में लगाया हुआ) इन उदाहरणों में वर्ग के आदिभूत तीसरे वर्ण को पहला वर्ण तथा चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण नहीं हो सका । नियोजितम्, यह युञ् धातु का उदाहरण है । यहां जकार आदिभूत नहीं था, किन्तु विशेषरूप से युञ् धातु का निर्देश होने से इस के जकार को चकार नहीं हो सका । इस सूत्र से यह स्पष्ट हो जाता है कि आदिभूत (आदि में विद्यमान) वर्ग के तीसरे वर्ण को पहला तथा चौथे वर्ण को दूसरा वर्ण बनाने का जो विधान है, यह वैकल्पिक है, किसी आचार्य के मत में यह कार्य हो जाता है और किसी को यह कार्य इष्ट नहीं है ।

६६६—चूलिकापैशाची भाषा में “वर्ग के तृतीय वर्ण को पहला तथा चतुर्थ वर्ण को दूसरा वर्ण होता है” आदि जो विधिविधान कहा गया है, इस से अन्य जो शेष कार्य हैं, वे सब पहले कही पैशाचिक (पैशाची) भाषा के तुल्य होते हैं । भाव यह है कि चूलिकापैशाची के जो नियम बताए जा चुके हैं इन के अतिरिक्त, इस की सब नियमावलि पैशाची-भाषा के समान ही जाननी चाहिए । जैसे—१—नगरम् = नकरं (शहर), २—मार्गणः = मक्कनो (याचक), इन शब्दों में नकार को णकार नहीं होता और णकार को नकार हो जाता है । इसी प्रकार शेष नियमों के सम्बन्ध में भी जान लेना चाहिए । इन प्रयोगों को दिखलाने का उद्देश्य यह है, कि नकरं के नकार को २२९ वें सूत्र से णकारादेश की प्राप्ति थी

किन्तु पेशाची-भाषा के ९९५ वें सूत्र से उस का निषेध हो गया, तथा सांगणः = मयकनो, यहाँ पर पेशाची-भाषा के ९७७ वें सूत्र से णकार को नकार किया गया है। ये दोनों कार्य पेशाची भाषा के हैं, तथापि चूलिका-पेशाची में इन का आश्रयण किया गया है। इसीलिए प्रस्तुत ९९९ वां सूत्र कहता है कि चूलिका-पेशाची भाषा में ९९६ वें सूत्र से लेकर ९९८ वें सूत्र तक जो कार्य बतला दिए गए हैं, वे तो इस भाषा में होते ही हैं, किन्तु इनके अतिरिक्त ९९५ वें सूत्र से नकार को णकार का निषेध तथा ९७७ वें सूत्र से णकार को नकारादेश आदि पूर्व-दर्शित पेशाची-भाषा के सब कार्य भी चूलिका-पेशाची भाषा में हो जाते हैं। वृत्तिकार ने "एवमन्यत्रपि (इस प्रकार अन्य नियम भी जानने चाहिए)" यह कह कर पाठकों को सूचना दी है कि पेशाची भाषा के अन्य नियम चूलिका-पेशाची-भाषा के किन्-किन उदाहरणों में लागू होते हैं, इस की कल्पना स्वयं कर लेनी चाहिए। इस सूचना के साथ ही वृत्तिकार ने चूलिका-पेशाची-भाषा का प्रकरण समाप्त कर दिया है। चूलिका-पेशाची-भाषा के प्रकरण की समाप्ति के साथ ही हमारी आत्मगुण-प्रकाशिका हिन्दी टीका में भी इस भाषा का विवेचन समाप्त होता है।

चूलिकापेशाची का, हुआ पूर्ण व्याख्यान।

ध्यान सहित जो भी पढ़े, प्राज्ञ बने सुनिजान।

✽ चूलिका-पेशाची-भाषा-विवेचन समाप्त ✽

★ अथ अपभ्रंशस्वराणां प्रायोऽपभ्रंशः ★

[अथ स्वरविधिः]

१०००—स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे । ८। ४। ३२९। अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वरा भवन्ति । कच्छु, काच्च । वेण, वीण । बाह, बाहा, बाहू । पट्टि, पिट्टि, पुट्टि । तरु, तिरु, तृणु । सुकिदु, सुकिओ, सुकुदु । किन्नओ, किलिन्नओ । लिह, लीह, लेह । गउरि, गोरि । प्रायो-ग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते, तस्याऽपि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ।

१००१—स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ । ८। ४। ३३०। अपभ्रंशे नाम्नोऽस्त्यस्वरस्य दीर्घ-ह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः । सौ ।

ढोल्ला सामला धण चम्पा-वण्णी ।

णाइ सुवण-रेह कस-वट्टइ विण्णी ॥१॥

ग्रामन्त्र्ये—

ढोल्ला ! मइं तुहें वारिया, मा कुरु दीहा माणु ।

निहए गमिही रसडी दडवड होइ विहाणु ॥२॥

स्त्रियाम्—

बिट्टीए ! मइ मणिय तुहें मा कर वड्की दिट्टि ।

पुत्ति ! सकण्णी भल्लि जिबें मारइ हिअइ पइट्टि ॥३॥

जसि—

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग ।

एथु मुणीसिम जाणीअइ जो न वि बालइ वग ॥४॥

एकं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ।

१००२—स्वमोरस्योत् । ८ । ४ । ३३१ । अपभ्रंशे अकारस्य स्वमोः परयोः उकारो भवति ।

बहमुहु भुवण-भयंकरु तोसिअ-संकरु णिग्गउ रह-अरि चडिअउ ।

चउमुहु छमुहु ऋइवि एवकहि लाइवि णावइ दइवे घडिअउ ॥१॥

★ अथ अपभ्रंश-भाषा-त्रिवेचनम् ★

[अथ स्वरविधिः]

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं, सर्वकल्याणकारकम् ।

महावीरं, गुरुं नत्वा, अपभ्रंशो निगद्यते ॥

प्रस्तुताष्टमाध्याये प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पैशाची-ब्रह्मिकापैशाची-अपभ्रंश-नामधे-
याः षड्भाषाः विद्यन्ते, तासां मध्ये पञ्चभाषाः प्राग् वर्णिता एव सन्ति, साम्प्रतं षष्ठ्या अपभ्रंश-
भाषायाः वर्णनं क्रियते । अपभ्रंश-भाषायां स्वराणां स्थाने प्रायः ये विभिन्नाः स्वरा भवन्ति,
तान् प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१०००—कञ्चित् । इष्टप्रवचनार्थकमिदमव्ययपदम् । १००० सू० इकारस्य स्थाने उकारे, १११७
सूत्रबलेन शौरसेनी-वत्वात् ११ सू० लकारलोपे कञ्चु प्रस्तुतसूत्रेण प्रथमस्य अकारस्य आकारे, उकारस्य
च अकारे कञ्च इति भवति । वेणिः । वेणि + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इकारस्य अकारे, १०१५ सू०
सेलोपि वेण एकारस्य ईकारे, इकारस्य च अकारे जाते क्षीण इति भवति । बाहुः । बाहु + सि । प्रस्तुत-
सूत्रेण उकारस्य अकारे, सेलोपि बाहु उकारस्य आकारे जाते बाहा यत्र किमपि न जातं तत्र बाहु इति
भवति । पृष्ठम् । पृष्ठ + सि । प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य अकारे, इकारे, उकारे च, ३४८ सू० षकारस्य
लोपे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, प्रस्तुतसूत्रेण द्वितीयाकारस्य इकारे, बाहु-
त्येन ५०८ सू० इकारदीर्घाभावे, १०१५ सू० सेलोपि—पडिठ, पिडिठ, पुडिठ इति भवति । तृणम् । तृण +
सि । प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य अकारे, इकारे च तथा अकारस्य उकारे, पूर्ववदेव तणु, तिणु यत्र ऋकारस्य
ऋकार एव स्थितस्तत्र तृणु इति भवति । सुकृतम् । सुकृत + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण ऋकारस्य इकारे,
१३१ सू० लकारस्य दकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य उकारे, सेलोपि सुकिबु बाहुत्येन यत्र लकारस्य दकारो
न जातस्तत्र १७७ सू० लकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य ओकारे सुकिओ यत्र ऋकार एव अवस्थितस्तत्र
पूर्ववदेव सुकिबु इति भवति । किलिअकः । किलिअक + सि । इत्यत्र ३५० सू० लकारलोपे, १७७ सू० द्वितीय-
ककारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सेलोपि किअओ ३७७ सू० लकारात् पूर्वं
इकारागमे किलिअओ इति भवति । लेखा । लेखा + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण एकारस्य इकारे, ईकारे च
जाते, १८७ सू० लकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपि—लिह, लीह यत्र एकार
एव अवस्थितस्तत्र लेह इति भवति । गौरी । गौरी + सि । इत्यत्र १६२ सू० औकारस्य अउ इत्यादेशे,
१०१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपि गउरि प्रस्तुतसूत्रेण औकारस्य ओकारे गौरि इति भ-
वति । प्रायोगहणाद् । १००० सूत्रे प्रायोगहणाद् यस्य प्रयोगस्य, अपभ्रंशे = अपभ्रंशभाषायां विशेषो

वक्ष्यते—विशिष्टनियमः प्रतिपादयिष्यते, तस्याऽपि प्रयोगस्य कश्चित्—कस्मिंश्चिदस्थले प्राकृतवत्—
प्राकृतभाषा-तुल्यं शौरसेनी-वच्च—शौरसेनीभाषा-तुल्यञ्च कार्यं भवति । अयमत्र भावः—अपभ्रंश-
भाषा-नियमेष्वपि कुत्रचित् प्राकृत-शौरसेनीभाषा-नियमाः प्रवर्तन्ते ।

१००१—नाम्नोऽस्येति । नाम्नः—सतिपदिकरस्य । अन्ते गतोऽस्यः अन्तगङ्गासौ स्वरोऽन्त्य-
स्वरस्तस्येति भावः । दीर्घश्च-ह्रस्वश्च दीर्घ-ह्रस्वौ इति द्वन्द्वसमासः । सौ । सिप्रत्यये परे सति प्रस्तुत-
सूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

नायकः श्यामलः नायिका चम्पकवर्णा ।

इव सुवर्णरेखा कषपट्टके वसा ॥१॥

भावार्थः—कश्चित् कविः नायकस्य नायिकायाश्च वर्णसौन्दर्यमुपमयन्नाह—नायकः-काव्यविशे-
षस्य चरित-नायकस्तु, श्यामलः—श्याम एव श्यामलः कृष्णवर्ण इत्यर्थः । किन्तु नायिका—नायक-
भार्या, काव्ये यस्याः प्राधान्यं भवति सा नारी वा । चम्पकवर्णा-चम्पकं पुष्पविशेषं तस्य वर्णः चम्पकवर्णः,
चम्पकवर्ण इव वर्णा यस्याः सा चम्पकपुष्पसमाना इत्यर्थः । यथा कृष्णवर्णं कषपट्टके—निकषे [कसीटी
इति भाषायाम्] सुवर्णरेखा सुवर्णस्य रेखा—चिन्हं दत्ता—लिखिता शोभते, तदिव चम्पकवर्ण-समान-
वर्णवती नायिका श्याम-नायकेन संयुक्ता शोभां भजते ।

नायकः । नायक+सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० नायक-स्थाने ङोत्ल इति शब्दः प्रयुज्यते, १००१
सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि ङोत्ला इति भवति । श्यामलः । श्यामल+सि । इत्यत्र २६०
सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य आकारे, सेलोपि सामला इति भ-
वति । नायिका । नायिका+सि । अपभ्रंशे नायिकास्थाने 'धण' इति शब्दः प्रयुज्यते, स्वीत्वादाप्-(या)-
प्रत्यये, दीर्घ-सन्धौ, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, सेलोपि धण इति भवति । चम्पकवर्णा । चम्पकवर्णा+
सि । १७७ सू० ककारलोपे ५ सू० दीर्घसन्धौ, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण
आकारस्य स्थाने प्रकारे, स्वीत्वविधक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे,
अङ्गोने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि-चम्पावर्णी इति भवति । प्रस्तुत-सूत्रे प्रायो-ग्रहणादत्र ईका-
रस्य इकारो न जातः । इव । अव्ययपदसिद्धम् । इत्यत्र १११५ सू० इवार्थे नाह इति प्रयुज्यते, २२८
सू० नकारस्य णकारे साह इति भवति । सुवर्णरेखा । सुवर्णरेखा+सि । इत्यत्र ३५० रेफलोपे, ३६०
सू० णकारद्वित्वे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सेलोपि सुवर्ण-
रेह इति भवति । कषपट्टके । कषपट्टक+डि । २६० सू० णकारस्य सकारे, २३१ सू० णकारस्य स्थाने
वकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह प्रकारस्य इकारे कसवट्टइ इति भवति । वसा ।
दत्ता+सि । ४६ सू० अकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, चम्पावर्णी-
सममेव विष्णी इति भवति । ङोत्ला, सामला, धण, चम्पावर्णी, सुवर्णरेह, विष्णी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य
प्रवृत्तिर्दृश्यते । ग्रामन्त्ये । ग्रामन्त्ये—सम्बोधने प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

नायक ! मया त्वं वारितः, मा कुरु दीर्घं मानम् ।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः, शीघ्रं भवति विभातम् ॥२॥

भावार्थः—नायक !-प्रिय ! मया त्वं वारितः-निवारितः, सत्यमिदम् तथापि त्वं दीर्घम्-अधिकं
मानं-गर्वं मा कुरु, यतः रात्रिस्तु निद्रया गमिष्यति, विभातं-प्रभातं च शीघ्रं-सत्वरमेव भवति-भविष्य-
तीति क्रोधावेशेन मौनावलम्बितं निजनायकं प्रति कस्याश्चिन्ननायिकाया उक्तिरियम् ।

नायक !। नायक + सि = ढोल्ला इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया उपर्युक्तश्लोके ज्ञेया । अत्र सम्बोधनार्थकं पदमिदम् । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मया । अस्मद् + टा । १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महँ इत्यादेशे महँ इति भवति । त्वम् । युष्मद् + सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहुँ इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य *अनुनासिके, १०१५ सू० सेलोपि तुहुँ इति भवति । वारितः । वारित + सि । इत्यत्र १७७ सू० लकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य आकारे, सेलोपि वारिया इति भवति । मा । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुरु । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + हि । १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ९०९ सू० आद्याकारस्य उकारे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, १०५८ सू० सोः स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये कुरु इति भवति । दीर्घम् । दीर्घ + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वीहा इति भवति । मानम् । मान + अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे माणु इति भवति । निद्रया । निद्रा + टा । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०२० सू० टास्थाने एकारे निहृए इति भवति । गमिष्यति । गम्लृ-(गम्)-प्रत्यये : गम् + ट्यति । १३० सू० लकारस्यागमे, ६५५ सू० प्रत्ययस्यादौ हि इत्यस्य प्रयोगे, ६४६ सू० अकारस्य इकारे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इञ् (इ) इत्यादेशे, गमि + हि + इ इत्यत्र ५ सू० दीर्घसन्धौ गमिही इति भवति । रात्रिः । रात्रि + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे ३६० सू० लकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपि, अज्भीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षायां ११०२ सू० डी-(डी)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपि, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि रस्तडी इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्रार्थे दडवड इतिशब्दोऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । भवति = होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विभातम् । विभात + सि । अपभ्रंशे विभातार्थे विहाण इति-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि विहाणु इति भवति । ढोल्ला, वारिया, वीहा, निहृए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । स्त्रियाम् । स्त्रीलिङ्गे प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिः प्रदर्श्यते । यथा—

पुत्रि ! भया भणिता त्वं, मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।

पुत्रि ! सकर्णा भल्लीर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥३॥

भावार्थः—हे पुत्रि !-वस्से !, मया त्वं पूर्वं भणिता-कथिता यद् दृष्टिं वक्रां-विकारयुक्तां मा कुरु-विधेहि, हे पुत्रि ! यथा हृदये-वक्षःस्थले प्रविष्टा सकर्णा-कर्णेन सह वर्तमाना, लीङ्गाग्रभागा भल्लीः—तीरं मारयति-प्राणानं हन्ति, तथैव वक्रा दृष्टिरपि जीवानां प्राणनाशं करोति । मातुः, पितुः गुरोर्वा पुत्रीं प्रतीयमुक्तिः ।

पुत्रि !। अपभ्रंशे पुत्री इत्यर्थे विट्टी इति-शब्दः प्रयुज्यते । ततः विट्टी + सि इति जाते, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, स्त्रीत्वविवक्षायाम् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ विट्टीआ + सि इति स्थिते, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेलोपि विट्टीए ! इति भवति । मया = महः, प्रक्रिया ५९८ सूत्रे ज्ञेया । भणिता । भणिता + सि । इत्यत्र १७७ सू० लकारलोपे, वाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुती, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि भणिय इति भवति । त्वम् = तुहुँ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया प्रस्तुतसूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । मा । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुरु । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + हि । १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५८ सू० हेः स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य

लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये करु इति भवति । चक्राम् । चक्र+अम् । २६ सू० आदिस्वरस्य अनुस्वारागमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, ३५० सू० रेफलोपे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये वञ्जी+अम् इति जाते, १०१५ सू० अमो लोपे वञ्जी इति भवति । वृष्टिम् । वृष्टि+अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे १०१५ सू० अमो लोपे विट् इति भवति । पुत्रि ! । पुत्री+सि । ३३० सू० रेफलोपे, ३२० सू० ऋकारस्य ङिणो, प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे पुत्ति ! इति भवति । सकर्णा । सकर्णा+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे सकर्णा इति भवति । भल्लीः । भल्ली+सि । प्रस्तुतसूत्रेण ईकारस्य इकारे, सेलोपे भल्लि इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिम(इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिबे इति भवति । नारयति । मृड् (मृ) प्राणत्यागे । मृ+णिग्+तिव् । ९०५ ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग यकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे मारड् इति भवति । हृदये । हृदय+डि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे ह्रिअइ इति भवति । प्रविष्टा । प्रविष्टा+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० वकारलोपे, विट्-वदेव पड्डा इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य प्रकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे पड्डि इति भवति । भणिय, पुत्ति !, भल्लि, पड्डि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अस्ति । जस्-प्रत्यये परे सति प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

एते तेऽश्वाः, एषा, स्थली एते ते निशिताः खड्गाः ।

अत्र मनुष्यत्वं ज्ञायते, यो नार्जयि बालयति बल्लाम् ॥४॥

भावार्थः—एते ते-तव, अथवा तद्-शब्दस्यैव बहुवचनम् ते, अश्वाः-घोटकाः, एषा स्थली—रणाङ्गणम्, एते च ते निशिताः-त्रीक्षणाः, खड्गाः—प्रसयः सन्ति, अत्र एतादृशे अनुकूल-युद्ध-सामग्री-संग्रहे युद्धकाले इत्यर्थः । मनुष्यत्वम्-मनुष्यस्य भावः मनुष्यत्वं-पीरुषं-पुरुषबलमित्यर्थः, ज्ञायते—ज्ञातुं शक्यते, यः बल्लाम्—मश्व-बन्धन-रज्जु-विशेषं नार्जयि-न कदाचिदपि, बालयति पश्चादावर्तयति ।

एते । एतद्+जस् । १०३४ सू० एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लुकि एइ इति भवति । ते । तद्+जस् । इत्यत्र १००० सू० अकारस्य इकारे, ११ सू० दकारलोपे, जसो लुकि ति इति भवति । अश्वाः । अश्व+जस् । अपभ्रंशे अश्वार्थे घोड-शब्दः प्रयुज्यते, ५०१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लुकि घोडा इति भवति । एषा । एतद्+सि । इत्यत्र १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे एह इति भवति । स्थली । स्थली+सि । ३४८ सू० सकारलोपे, प्रस्तुत-सूत्रेण ईकारस्य इकारे, सेलोपे थलि इति भवति । निशिताः । निशित+जस् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लुकि निशिता इति भवति । खड्गाः । खड्ग+जस् । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ५०१ सू० अकारस्य आकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लुकि खड्गा इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० ऋस्य स्थाने छेत्थु (एत्थु) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे एत्थु इति भवति । मनुष्यत्वम् । मनुष्यस्य भावः । मनुष्यत्व+सि । १००० सू० आद्याकारस्य उकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००० सू०

उकारस्य ईकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य स्थाने डिमा (इमा) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि मुणी-
सिम इति भवति । ज्ञायते । ज्ञा-धातुः अवबोधने-ज्ञाने । ज्ञा + क्य + ते । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने जाण
इत्यादेशे, ६४९ सू० वयस्य स्थाने ईम इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू०
ते इत्यस्य इच् (इ) इत्यादेशे जाणीश्च इति भवति । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११
सू० षकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपि जो इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसम-
मेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र ४८१ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भ-
वति । बालयति । बल-बल् बलने-पश्चादावर्तने । बल् + भिग् + तिच् । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे,
६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ६२८ सू० तिव इचादेशे बालइ इति भवति । बलगाम् । बल्गा + अम् ।
३५० सू० लकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, प्रस्तुतसूत्रेण आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे
वग इति भवति । थलि, निसिअ, खग, मुणीसिम, वग इत्येषु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।
एवं विभक्त्यन्तरेषु । एवम्-पूर्वोक्तप्रकारेण विभक्त्यन्तरेषु-अन्यासु विभक्तिष्वपि उदाहार्यम्-अन्यानि उ-
दाहरणानि बोधय्यातीति भावः ।

१००२—दशमुखः भुवनभयंकरस्तोषितशंकरो निर्गतः रथवरे आरूढः ।

चतुर्मुखं प्रपुष्णं ध्यात्वा इक्ष्मिन् लात्वा इव देवेन घटितः ॥१॥

भावार्थः—दशमुखानि यस्य स दशमुखः-रावणः कीदृशोऽसौ रावणः? भुवनभयंकरः, भुवने भुव-
नस्य कृते वा भयंकरः-भीषणः, पुनः कीदृशो रावणः?, तोषितशंकरः, तोषितः-प्रसन्नतां नीतः शंकरः-
महादेवो येन सः, पुनः कीदृशो रावणः? रथवरे-रथश्चासौ वरः, तस्मिन् विशिष्ट-रथे, आरूढः-स्थितः, पुनः
कीदृशो रावणः? निर्गतः-युद्धार्थं निष्कान्तः । एतादृशो रावणः एवं प्रतिभाति, इव-यथा चतुर्मुखम्-
चत्वारि मुखानि यस्य सः, तं ब्रह्माणम्, षण्मुखं—षड्मुखानि यस्य सः, तं-कार्तिकेयं महादेवपुत्रं ध्यात्वा-
चिन्तयित्वा तयोः दशमुखानि एकस्मिन्-एकस्मिन् मनुष्ये लात्वा = प्रादाय, इवेन-विधिना रावणो घ-
टितः = निर्मितः ।

दशमुखः । दशमुख + सि । इत्यत्र २६२ सू० शकारस्य स्थाने वैकल्पिके हकारे, १८७ सू० खकारस्य
स्थाने हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वहपुहु इति भवति । भुवनभयंकरः ।
भुवनभयंकर + सि । २२८ सू० लकारस्य णकारे, प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि
भुवणभयंकर इति भवति । तोषितशंकरः । तोषितशंकर + सि । २६० षकारस्य शकारस्य च सकारे,
१७७ सू० तकारस्य लोपे, पूर्ववदेव तोषिमसंकर इति भवति । निर्गतः । निर्गत + सि । २२९ सू० लका-
रस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, पूर्ववदेव निर्गाइ
इति भवति । रथवरे । रथवर + डि । १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे, १००५ सू० डिना सह अका-
रस्य इकारे रथवरि इति भवति । आरूढः । आरूढपूर्वकः रूह्-धातुः आरोहणे । आरूह् + क्त-त् । इत्यत्र
८७७ सू० आरूह्-धातोः स्थाने चड इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सि-
प्रत्यये, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये स्वाधिक-कप्रत्ययस्य च लोपे चडिमश्च +
सि इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण अन्तिमस्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि अडिअइ इति भवति । चतु-
र्मुखम् । चतुर्मुख + अम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, वैकल्पिकत्वात् ३६८ सू० म-
कारस्य द्वित्वाभावे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे

बहुमुहु इति भवति । षण्मुलम् । षण्मुल + अम् । इत्यत्र २६५ सू० षकारस्य छकारे, २५ सू० णकार-
स्थानुस्वारे, १५७ सू० छकारस्य हकारे, पूर्ववददेव छंमुहु इति भवति । ध्यात्वा । ध्येधातुः चिन्तायाम् ।
ध्यं + क्त्वा । इत्यत्र ६७७ सू० ध्येधातोः स्थाने भा इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थाने इवि इत्यादेशे
भाइवि इति भवति । एकस्मिन् । एक + ङि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्था प्रवृत्तौ, १०२६
सू० छेः स्थाने हि इत्यादेशे एकस्मिन् इति भवति । लक्ष्मणः । लक्ष्मणादाने । ला + क्त्वा । उपयुक्त-भाइ-
वि-कदेव लाइवि इति साध्यम् । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे नावइ इत्यस्य प्रयोगे, २२९
सू० तकारस्य णकारे नावइ इति भवति । बंवेन । देव + वा । १५१ सू० ऐकारस्य मइ इत्यादेशे, १००४
सू० अन्त्याकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे बइर्थे इति भवति । घटितः । घटित + सि ।
इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य, छकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे
अप्रत्यये कप्रत्ययस्य लोपे च, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि घडिअउ इति भवति ।
बहुमुहु, भुवण-भयंकर, तेसिअ-संकर, णिगउ, अडिअउ, कउमुहु, छंमुहु, घडिअउ इत्यत्र प्रस्तुतस्य [१००२]
सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ अपभ्रंश-भाषा-विविधि ★

महावीर परमेश हैं, करुणा के अवतार,
वीतराग अखिलेश हैं, जाएं सब बलिहार ।

शान्तिसुधा के पुञ्ज हैं, क्षमा वया साकार,
करता हूं प्रभु वीर को, बन्दत बारम्बार ।
बधाशील गुरुदेव हैं, मुनिवर धात्माराम,
धर्म-दिवाकर जितमदन, जप तप सब अभिराम ।

गुरुवर की शुभ शरण ले, हिन्दी में व्याख्यान,
अपभ्रंश का ध्यान से, करता है "मुनि ज्ञान" ।

हैमशब्दानुशासन में प्राकृत और शौरसेनी आदि जिन ६ भाषाओं का विवेचन किया गया है, उन में अपभ्रंश भाषा का अन्तिम स्थान है । कोषकारों के मत में अपभ्रंश भाषा प्राकृत भाषाओं का वह परवर्ती रूप है, जिन से उत्तर भारत की आधुनिक आर्य भाषाओं की उत्पत्ति मानी जाती है । प्रस्तुत प्रकरण में अपभ्रंश भाषा के व्याकरण-सम्बन्धी विविध विधान का निरूपण किया जा रहा है । प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पंजाबी तथा चूलिका-वंशाची इन भाषाओं से अपभ्रंश भाषा क्या भिन्नता लिए हुए है ? इस प्रश्न का प्रस्तुत प्रकरण में समाधान किया जायगा ।

१०००—अपभ्रंश-भाषा में स्वरों के स्थान में प्रायः अन्य स्वरों का आदेश हो जाता है । अर्थात् किसी भी स्वर के स्थान में कोई भी स्वर किया जा सकता है । जैसे—१—कम्बित्=कब्बु, काब्ब (यह अव्ययपद—प्रश्न, हर्ष और मञ्जल का बोधक है), २—वेणुः=वेण, वीण (केशों की चोटी, गुत्त), ३—

बाहुः=बाह, बाहा, बाहु (सुजा), ४—पृष्ठम्=पट्टि, पिट्टि, पुट्टि (पीठ), ५—तृणम्=तणु, तिणु, तृणु (तिनका), ६—सुकृतम्=सुकिदु, सुकिप्रो, सुकृदु (अच्छा काम), ७—विलम्बकः=किन्तप्रो, किलिन्तप्रो (घाई), ८—लेखा=लिह, लीह, लेह (रेखा, लकीर, बाह), ९—गौरी=गउरि, गोरि (पार्वती, सुन्दराङ्गी); यहाँ पर स्वरों के स्थान में अन्य स्वरों का आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने “प्रायः (आम तौर पर)” इस पद का जो ग्रहण किया है, इस के बल से “अपभ्रंश भाषा में जो विशेष नियम बताए जा रहे हैं” वहाँ पर भी कहीं प्राकृत और कहीं पर शौरसेनी-भाषा के समान कार्य किया जा सकता है। भाव यह है कि प्रस्तुत सूत्रोक्त प्रायः यह पद अपभ्रंश भाषा में भी प्राकृत और शौरसेनी भाषा के नियमों को लागू कर देता है।

१००१—अपभ्रंश भाषा में सि आदि प्रत्ययों के परे रहने पर नाम-प्रातिपदिक के अन्तिम स्वर को प्रायः दीर्घ और ह्रस्व स्वर हो जाता है। अर्थात् ह्रस्व स्वर, दीर्घ और दीर्घस्वर, ह्रस्व स्वर बन जाता है। सि-प्रत्यय का उदाहरण—

नायकः श्यामलः, नायिका चम्पक-वर्णा ।

इव सुवर्णरेखा कवपट्टके वस्ता ॥१॥

अर्थात्—कवि नायक और नायिका के वर्ण-गत सौन्दर्य का वर्णन करता हुआ कहता है कि नायक (किसी काव्य का चरितनायक, मुख्यपुरुष) श्याम (कृष्ण) रंग का है और नायिका (काव्य की प्रधान पात्री, स्वामिनी, भार्या), चम्पक पुष्प के रंग (स्वर्ण-जैसे रंग) वाली है। इन दोनों का सम्बन्ध ऐसा है, जैसे कवपट्टक (सोना परखने के लिए घिसाने के काम में आने वाला काला-गन्धक, कसौटी) पर सुवर्ण की रेखा (लकीर) दे रखी हो।

यहाँ पर नायकः=ढोल्ला तथा श्यामलः=सामला के अकार को आकार, नायिका=घण तथा सुवर्णरेखा—सुवर्णरेह के आकार को अकार किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में प्रायः इस पद का ग्रहण होने से चम्पक-वर्णी तथा विष्णी यहाँ पर ईकार को इकार नहीं हो सका। आमन्त्रण-सम्बन्धो सि-प्रत्यय का उदाहरण—

नायक ! मया त्वं चरितः, मा कुव वीर्यं मानम् ।

निद्रया गमिष्यति रात्रिः, शीघ्रं भवति विभातम् ॥२॥

अर्थात्—नायिका कुपित नायक से कह रही है कि हे नायक ! मैंने तुझे रोका था, यह सत्य है किन्तु लम्बे समय तक अभिमान मत कर, क्योंकि रात्रि तो निद्रा से ही व्यतीत हो जाएगी, और फिर शीघ्र प्रभात हो जाने वाला है।

यहाँ पर १—नायक ! =ढोल्ला को ढोल्ला ! (अकार को आकार), २—चारितः=चारिय को चारिया (अकार को आकार), ३—वीर्यम्=वीह को वीहा (अकार को आकार), ४—निद्रया को निद्रए (आकार को अकार) बनाया गया है। स्त्रीलिङ्ग का उदाहरण—

पुत्रि ! मया भणित्वा त्वं, मा कुव वक्रां दृष्टिम् ।

पुत्रि ! सकर्णा भल्लीर्यया मारयति हृदये प्रविष्टा ॥३॥

अर्थात्—माता अपनी पुत्री को समझाती हुई कहती है कि हे पुत्रि ! मैंने तुझे कहा था कि दृष्टि को वक्र-कुटिल (विकारमय) मत कर, क्योंकि पुत्रि ! वक्र दृष्टि हृदय में प्रविष्ट होकर सकर्ण (तीक्ष्ण शोक वाले) भाले की भाँति मनुष्य को मार देती है।

जैसे पुल्लिङ्ग में सि आदि प्रत्ययों के आगे रहने पर शब्दों के दीर्घ स्वर को ह्रस्व तथा ह्रस्व स्वर को दीर्घ स्वर हो जाता है, वैसे स्त्रीलिङ्ग में भी दीर्घ स्वर को ह्रस्व और ह्रस्व स्वर को दीर्घ स्वर हो जाता है। जैसे यहाँ पर (तीसरे श्लोक में), १—भणित्वा=भणिया को भणिय (आकार को अकार), २—पुत्रि! =पुत्री को पुसि! (ईकार को इकार), ३—भस्त्रीः=भस्त्री को भस्ति (ईकार को इकार), तथा ४—प्रविष्टा=पड्डा को पड्डि (आकार को इकार) बनाया गया है। अस्-प्रत्यय का उदाहरण—
एते तेऽश्वाः, एषा स्थली एते ते निशिताः खड्गाः।

अथ मनुष्यत्वं ज्ञायते यो नार्जि बालवति वल्गाम् ॥४॥

अर्थात्—युद्धकाल में सेनापति अपने सैनिकों से कह रहा है कि ये वे थोड़े हैं, यह युद्ध-भूमि है और वे वे तीक्ष्ण खड्ग हैं, युद्ध-सामग्री से परिपूर्ण ऐसे युद्धकाल में जो योद्धा अपने थोड़े की लगाम पीछे नहीं खींचता, अर्थात् आगे बढ़ता है, उसी योद्धा का वीरत्व जाना जाता है।

यहाँ पर १—स्थली=बली को बलि (ईकार को इकार), २—निशिताः=निशित्र को निशिया (अकार को आकार), ३—वल्गाम्=वल्गा को वगा (आकार को अकार), ४—खड्गाः=खड्गा का खग्ग (आकार को अकार), बनाया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य विभक्तियों में भी ऐसे उदाहरणों की कल्पना कर लेनी चाहिए, जिनमें दीर्घ को ह्रस्व और ह्रस्व को दीर्घ स्वर बनाया जाता है।

१००२—अपभ्रंश भावा जे सि और अम्, इन दोनों प्रत्ययों के परे रहने पर अकार के स्थान में उकारादेश होता है। जैसे—

दशमुखः भुवनभयंकरस्तोषित-शंकरो निर्गतः रक्षवरे आरूढः।

चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन् साक्षाद्देवेन घटितः ॥१॥

अर्थात्—भुवन (संसार) के लिए भयंकर और तोषित-शंकर (जिसने तपस्या द्वारा शंकर को प्रसन्न कर रखा ही) दशमुख (दशमुख वाला) रावण श्रेष्ठ रथ पर आरूढ (सवार) हो कर निकला। ऐसा प्रतीत होता है कि मानों चतुर्मुख (चार मुख वाले) ब्रह्मा तथा ६ मुख वाले कार्तिकेय का चिन्तन करके दशमुखों को एक ही शरीर में लाकर देव (भाग्य) ने उसे बनाया है।

सिप्रत्यय परे रहने पर १—दशमुखः (दहमुहु), २—भुवन-भयंकरः (भुवण-भयंकर), ३—तोषित-शंकरः (तोषित्र-संकर), ४—निर्गतः (निगउ), ५—आरूढः (अडिअउ), ६—घटितः (घडिअउ) इन शब्दों के अकार को उकार हुआ तथा अम्-प्रत्यय परे रहने पर—१—चतुर्मुखम् (चउमुहु) और २—षण्मुखम् (छमुहु) इन शब्दों के अकार को उकार किया गया है। जैसे इन शब्दों में सि तथा अम् प्रत्यय परे होने पर अकार को उकार किया गया है, वैसे प्रथमा तथा द्वितीया विभक्ति के एक वचन के परे होने पर अन्य उदाहरणों में भी अकार को उकारादेश कर लेना चाहिए।

★ अथ पुल्लिङ्गीय-स्यात्सि-विधिः ★

१००३—सौ पुंस्योद्वा । ८ । ४ । ३३२ । अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोऽकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति ।

अगलिअ-नेह-निवट्टाहं जोअण-लक्खु वि जाउ ।

वरिस-सएण वि जो मितइ सहि ! सोवखहं सो ठाउ ॥१॥

पुंसोति किम् ? अङ्गहिं अङ्गु न मिलिड हलि! अहरें अहरु न पत्तु ।

दिङ् लोप्रन्तिहेँ मुह-सवाङ्गु एप्पइ सुरुण्ड शमत्तु ॥२॥

१००४—एट्टि । ८ । ४ । ३३३ । अपभ्रंशे अकारस्य टायाभेकारो भवति ।

जे महु दिण्णा दिअहडा वडएँ पवसन्तेण ।

ताण गणन्तिए अङ्गुलिड जज्जरिआड नहेण ॥१॥

१००५—डिनेच्च । ८ । ४ । ३३४ । अपभ्रंशे अकारस्य डिना सह इकारः, एकारश्च भवति ।

सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइ ।

सामि सुमिच्चु वि परिहरइ संमाणेइ ललाइँ ॥१॥

तले घल्लइ ।

१००६—भिस्येत्ता । ८ । ४ । ३३५ । अपभ्रंशे अकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ।

गुणहिं न संपइ, कित्ति पर फल लिहिआ भुज्जन्ति ।

केसरि न लहइ बोद्धिअ वि गय लक्खेहिँ धेप्पन्ति ॥१॥

१००७—डसेहेँ-ह । ८ । ४ । ३३६ । अस्येति पञ्चम्यन्तं विपरिणाम्यते । अपभ्रंशे अकारात्परस्य डसेहेँ, हु इत्यादेशो भवतः ।

वच्छहेँ गृण्हइ फलइँ जणु कडु-पल्लव वज्जेइ ।

तो वि सहवुमु सुअणु जिबेँ ते उच्छड्ढि धरेइ ॥१॥

वच्छहु गृण्हइ ।

१००८—भ्यसो हुं । ८ । ४ । ३३७ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य भ्यसः पञ्चमी-अहुवचनस्य हुं इत्यादेशो भवति ।

दूरुड्डाणेँ पडिड खलु अप्पणु जणु मारेइ ।

जिह गिरि-सिङ्गहुँ पडिअ सिल अन्नु वि चूरुकरेइ ॥१॥

१००९—डसः सु-हो-स्सवः । ८ । ४ । ३३८ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य डसः स्थाने सु, हो, स्सु इति त्रय आदेशा भवन्ति ।

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।

तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहो बलि-किज्जउँ सुअणस्सु ॥१॥

१०१०—आत्तो हं । ८ । ४ । ३३९ । अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति ।

तणहेँ तइज्जी भड्ढि न वि तेँ अवड-यडि वसन्ति ।

अह जणु लगिगवि उत्तरइ अह सह सइँ मज्जन्ति ॥१॥

१०११—हुं चेदुद्भ्याम् । ८ । ४ । ३४० । अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं, हुं चादेशी भवतः ।

वद्भु घडावद् वणि तरुहुं सडणिहुं पक्क-फलाइं ।

सो वरि सुक्खु पइद्द ण वि कण्णहिं खल-वयणाइं ॥१॥

प्रायोऽधिकारात् क्वचित्सुपोऽपि हुं ।

धवलु विमूरइ सामिअहो गरुआ भरु पिक्खेवि ।

हउं किं न जुस्तउ दुहुं विसिहिं खण्डइं दोण्णि करेवि ॥१॥

१०१२—इसि-भ्यस्-डीनां हे-हुं-हयः । ८ । ४ । ३४१ । अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां इसि, म्यस्, डि इत्येतेषां यथासंख्यं हे, हुं, हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इसेर्हे ।

गिरिहे सिलायलु तरुहे फलु घेप्पइ नीसाधेन्नु ।

घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रन्नु ॥१॥

भ्यसो हुं— तरुहुं वि वक्कलु फलु सुणि वि परिहणु असणु लहन्ति ।

सामिहुं एत्तिउ अग्गलउं आयरु भिच्चु गृहन्ति ॥२॥

डेहि । अह विरल-पहाउ जि कलिहि घम्मु ।

१०१३—आट्टो णाऽनुस्वारौ । ८ । ४ । ३४२ । अपभ्रंशे अकारात्परस्य टावचनस्य णाऽनुस्वारावादेशी भवतः । वइएं पवसन्तेण । [३३३.४] ।

१०१४—एं चेदुतः । ८ । ४ । ३४३ । अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य *एं चकारात् णाऽनुस्वारौ च भवन्ति । एं—

अग्गिएं उण्हउ होइ जगु वाएं सीअलु तेवें ।

जो पुणु अग्गिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवें ॥१॥

णाऽनुस्वारौ । विप्पिअ-आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ।

अग्गिण वड्ढा जइ वि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥२॥

एवमुकारादप्युदाहार्याः ।

१०१५—स्यम्-जस्-शसां लुक् । ८ । ४ । ३४४ । अपभ्रंशे सि अम्, जस्, शस् इत्येतेषां लोपो भवति । एइ ति घोडा एह थति । [३३०.४] इत्यादि । अत्र स्यम्-जसां लोपः ।

जिवें जिवें वक्किम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।

तिवें तिवें वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥१॥

अत्र स्यम्-शसां लोपः ।

१०१६—षष्ठ्याः । ८ । ४ । ३४५ । अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्याः प्रायो लुग् भवति ।

संगर-सएहिं जु वणिग्नइ वैक्खु अम्हारा कन्तु ।

अइमत्तहं चत्तङ्कुसहं मय कुम्भइं वारन्तु ॥१॥

पृथर्योगो लक्ष्यानुसाराथः ।

१०१७—ग्रामन्त्र्ये जसो होः । ८ । ४ । ३४६ । अपभ्रंशे ग्रामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसो हो इत्यादेशो भवति । लोपाऽपवादः । तरुणहो !, तरुणहो ! मुणित्त मइं करहु म अप्पहो घाउ ।

१०१८—भिस्सुपोहि । ८ । ४ । ३४७ । अपभ्रंशे भिस्सुपोः स्थाने हि इत्यादेशो भवति । गुणहिं न संपइ कित्ति पर [३३५, ४] ।

सुप् । माईरहि जिबं भारइ मगेहिं तिहिं वि पयइइ ।

★ अथ पुल्लिङ्गीय-स्याद्विधिविधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां पुल्लिङ्ग-प्रकरणे स्यादि-प्रत्ययैः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं समी-
हितं भवति, तत्प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१००३— अगलित-स्नेह-निवृत्तानां योजन-लक्षमपि यातु ।

वर्षशतेनाऽपि यः मिलति सखि! सौख्यानां स स्थानम् ॥१॥

भावार्थः—हे सखि ! सः मे प्रिय इति यावत्, सौख्यानां सुखमेव सौख्यं तेषाम् स्थान-कारणं विद्यते । कीदृशानां सौख्यानाम् ? अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम्, अगलितो अविच्छेदः स्नेहः तेन निवृत्तम्-निष्पन्नम्, तेषाम् । यः प्रियः योजनलक्षमपि, चत्वारः क्रोशाः योजनं तेषां लक्षमपि यातु-गच्छतु, किञ्च, यः वर्षशतेनाऽपि, वर्षाणां शतं, तेन, वर्षशतव्यतिक्रान्तेऽपि मिलति—सन्मुखमायाति तथापि सः सौख्यानां जनकं जायते । अर्थ भावः—यत्र पारस्परिकः स्नेहस्तत्र वर्षशतेनाऽपि यदि सम्मिलनं भवेत्तदापि तत् सुखोत्पादकं भवति । अतएवोच्यते—

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः, यो यस्य हृदये स्थितः ।

यो यस्य हृदये नाऽस्ति, समीपस्थोऽपि दूरतः ॥१॥

अगलित-स्नेह-निवृत्तानाम् । अगलित-स्नेह-निवृत्त-आम् । १७७ सू० तकारलोपे, ३४८ सू० सकारलोपे, ३५० सू० रेफलोपे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ३०० सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकार-द्वित्वे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे अगलित-स्नेह-निवृत्तानां इति भवति । योजन-लक्षम् । योजनलक्ष-सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० जकार-लोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अन्त्याकारस्य लकारे, १०१५ सू० सेलोपे जोअण-लक्ष्णु इति भवति । अपि । अव्यय-पदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । यातु । या-धातुः प्राप्सो । या-तुव् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६६२ सूत्रेण तुवः स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० टकारलोपे जाउ इति भवति ।

वर्षशतेन । वर्षशत + टा । ३७६ सू० रेफात् पूर्वं इकारागमे, २६० सू० षकारस्य शकारस्य च सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे वरिस-सएण इति भवति । यः । यद् + सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुत-सूत्रेण अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे ओ इति भवति । मिलति । मिल् संगमे-मिलने । मिल् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने ह्वादेशे मिलइ इति भवति । सखि ! । सखी + सि । इत्यत्र १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे सखि! इति भवति । सौख्यानाम् । सौख्य + आम् । १५९ सू० श्रीकारस्य ओकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, बाहुल्येन ङ्ङ सूत्रस्याप्रवृत्ती, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्या-देशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके जाते सौख्यहं इति भवति । १००१ सूत्रे प्रायो-ग्रहणादत्र अ-कारस्य आकारो न जातः । तत् । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे सो इति भवति । स्थानम् । ष्टा (स्था) धातुः गतिनिवृत्ती । स्था + ल्युट्-अन । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ष्टा इत्यादेशे, बाहुल्येन न इत्यस्य लोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ष्टाड इति भवति । जो, सो इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पुंसीति किम् ? पुल्लिङ्गे एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, नान्यत्र । यथा—

अङ्गीः अङ्गं न मिलितं, सखि ! अधरेणाधरः न प्राप्तः ।

प्रियस्य पश्यन्त्याः मुखकमलमेव सुरतं समाप्तम् ॥२॥

भावार्थः—काचित् सखी निजसखीं प्रति निजदूनं कथयति । यथा—हे सखि ! अङ्गीः शरीरा-वयधैः सह अङ्गं न मिलितम्, अधरेण अधस्तनोष्ठेन सह अधरः-अधस्तनोष्ठः न प्राप्तः, किन्तु प्रियस्य मुखकमलं कमलतुल्यं प्रियस्थानमेव पश्यन्त्याः-अवलोकयन्त्याः समं सुरतं समाप्तम्, कामक्रीडा समा-प्ता । सभोगेहा न पूर्णता गतेति भावः ।

अङ्गीः । अङ्ग + भिस् । इत्यत्र १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके अङ्गहिं इति भवति । अङ्गम् । अङ्ग + सि । क्लीबत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्ती १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अङ्गु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अप-भ्रंशे प्रयुज्यते । मिलितम् । मिलित + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, क्लीबत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्या-प्रवृत्ती, पूर्ववदेव मिलित इति भवति । सखि ! । सखी + सि । इत्यत्र ४६६ सूत्रेण सख्या आमंत्रणार्थं हले इति प्रयुज्यते, १००० सू० एकारस्य इकारे, अव्ययत्वात् सेलोपे हलि! इति भवति । अधरेण । अधर + टा । १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे अहरे इति भवति । अधरः । अधर + सि = अहर + ति । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याप्रवृत्ती, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे १०१५ सू० सेलोपे अहइ इति भवति । प्राप्तः । प्राप्त + सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ङ्ङ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्याप्रवृत्ती, पूर्ववदेव पत्तु इति भवति । प्रियस्य । प्रिय + ङ्ङ् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १०१६ सू० ङ्सो लोपे पिअ इति भवति । पश्यन्त्याः । दृशिर (दृश्) दर्शने । अप-भ्रंशे दृशार्थे १०६६ सू० जोश् इति देश्य-धातुः प्रयुज्यते, ततः जोश् + शतु इति जाते, ६७१ सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, ङ्ङ्-प्रत्यये, जोमन्ती + ङ्ङ् इति स्थिते, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० ङसेः स्थाने हे इत्यादेशे,

१०८१ सू० उकारणलाघवे जोअन्तिहे इति भवति । मुखकमलम् । मुखकमल+अम् । १०७ सू० खकारस्य हकारे, क्लीबत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० असो लोपे मुहकमलु इति भवति । एवमेव । अव्यय-पद-द्वयम् । १०९१ सू० एवमेव इत्यस्य स्थाने एम्बइ इत्यादेशे एम्बइ इति भवति । सुरतम् । सुरत+सि । १७७ सू० तकारलोपे, क्लीबत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ, १००२ सू० अन्त्याकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुरउ इति भवति । समाप्तम् । समाप्त+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० णकारलोपे, ३६० सू० तकारद्विस्वे, क्लीबत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्याप्रवृत्तौ १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे समस्तु इति भवति । अङ्गु, भिलिउ, मुह-कमलु, सुरउ, समस्तु इत्यत्र क्लीबत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१००४—

ये मम वसा विवसाः, दयितेन प्रवसता ।

तान् गणयन्त्याः अङ्गुल्य जर्जरिता नखेन ॥१॥

भाषार्थः—प्रवसता-देशान्तरं गच्छता सता दयितेन-प्रियेण मम-मदर्थं ये विवसाः-दिनानि वसाः-नियतीकृताः, इत्यतो दिवसान् यावदहं पुनरागमिष्यामि एवंविधेन वचसा ये दिवसाः संकेतिताः, आसन्, तान् दिवसान् नखेन-कराग्रेण गणयन्त्याः मम अङ्गुल्यः जर्जरिताः-जीर्णतां गताः ।

ये । यद्+जस् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे(ए)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जै इति भवति । मम् । अस्मद्+ङ् । इत्यत्र १०५० सू० ङसा सह अस्मदः स्थाने महु इत्यादेशे महु इति भवति । वसाः । वत्+जस् । ४६ सू० आद्याकारस्य इकारे, ३१४ सू० त इत्यस्य स्थाने णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० असो लोपे विष्णा इति भवति । विवसाः । दिवस+जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्ययस्य, कप्रत्ययस्य लोपे च, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, असो लोपे विअहडा प्रति भवति । दयितेन । दयित+टा । इत्यत्र १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे ङइण् इति भवति । प्रवसता । प्रपूर्वकः-वस् धातुः प्रवासे । प्रवस्+शतृ । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे पवसन्तेण इति भवति । तान् । तद्+जस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, ४९५ सू० शसः स्थाने णकारे तान् इति भवति । गणयन्त्याः । गण् गणनायाम् । गण्+शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७१ सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरे परे स्वरस्य लोपे, ५१८ सू० ङसः स्थाने एकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे गणन्तिण् इति भवति । अङ्गुल्यः । अङ्गुलि+जस् । १०१९ सू० जसः स्थाने उकारे अङ्गुलिउ इति भवति । जर्जरिताः । जर्जरिता+जस् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, पूर्ववदेव अङ्गुलिउ इति साध्यम् । नखेन । नख+टा । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे नहेण इति भवति । ङइण्, पवसन्तेण, नहेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१००५—

सागर उपरि तृणं धरति, तले क्षिपति रत्नानि ।

स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति सम्मानयति क्षलान् ॥१॥

भाषार्थः—स्वामी-नायकः, सुभृत्यमपि-शोभनो भृत्यः-सेवकः, तमपि परिहरति-तिरस्करोति, अथ-च क्षलान्-दुष्टान् सम्मानयति । कः इव यथा सागरः-समुद्रः रत्नानि-सरोपेत-वस्तूनि तले-प्रधोभागे क्षि-

पति-पातयति तेषां क्षेपं करोति किन्तु तृसं-धासमुपरि-जलस्योर्ध्वभागे धरति-धारयति । यथा सागर-स्यायं प्राकृतिकः स्वभावः, एवमेव स्वामिनोऽपि स्वभावोऽस्तीति भावः ।

सागरः । सागर+सि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सायह इति भवति । उपरि । अव्ययपदमिदम् । ३७० सू० पकारस्य द्वित्वे ङपरि इति भवति । तृणम् । तृण+अम् । १२६ सू० ऋकास्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे तणु इति भवति । धरति । धृङ् (धृ) धारणे । धृ+तिक् । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे धरह इति भवति । तले । तल+ङि । १००५ सू० छिना सह प्रकारस्य इकारे तलि इति भवति । क्षिपति । क्षिप्-धातुः प्रक्षेपे । क्षिप्+तिक् । अप-अंशे क्षिपार्थे घल्ल इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे घल्लह इति भवति । रत्नानि । रत्न-कञ् । ३७२ सू० नकारात् पूर्वं अकारागमे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे रयनाई इति भवति । स्वामिन् । स्वामिन्+ति । ३५० सू० अकारलोपे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे सामि इति भवति । सुभृत्यम् । सुभृत्य+अम् । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २८४ सू० त्यस्य स्थाने चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सुभिष्यु इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इति प्रयुज्यते । परिहरति । परिपूर्वकः हृधातुः परिहरणे । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे परिहरह इति भवति । संमानयति । सम्पूर्वकः मान्-धातुः संमानने । सम्-मान्+णिम्+तिक् । २३ सू० मकारानुस्वारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, पूर्ववदेव संमानेह इति भवति । बाहुल्येनात्र २२८ सू० नकारस्य णकारो न जातः । खलान् । खल+शस् । १००१ सू० अकारस्य आकारे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे खलाई इति भवति । तलि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण छिना सह प्रकारस्य इकारो जातः । यत्र छिना सह अकारस्य एकारो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—तले । तल+ङि । १००५ सू० छिना सह अकारस्य एकारे तले इति भवति । क्षिपति=वल्लह, पूर्ववदेव साध्यम् ।

१००६— गुर्गुः न संपत् कीर्तिः परं, फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति ।

केसरी कर्षविकामपि न लभते गजः लक्षं गृह्णाते ॥१॥

भावार्थः—गुर्गुः-शीर्ष्यादिगुणैः कीर्तिर्भवति, यशस्-सम्पदः प्राप्तिर्जायते, परं-किन्तु तेर्गुर्गुः सम्पत् न प्राप्यते । फलानि-कर्म-फलानि लिखितानि, ललाटपट्टके-मस्त्रके यथाऽङ्कितानि सन्ति तथैव भुञ्जन्ति-प्राप्तुं शक्यानि भवन्ति । भाग्यादेव लाभो जायते । एतमेवाभिप्रायं दृष्टान्तेन स्पष्टयति इलाककाटः । यथा—केसरी सिंहः शीर्ष्यादिगुणसम्पन्नोऽपि कर्षविकामात्रमपि मूल्यं न लभते किन्तु गजाः सिंहमपेक्ष्य वीरत्वादिगुणहीना अपि लक्षं गृह्णाते-प्राप्यन्ते । गुरोभ्यो भाग्यं बलवत्तरमिति भावः ।

गुर्गुः । गुण+भिस् । १००६ सू० अकारस्य वैकल्पिके एकारे, १०१८ सू० भिस्ः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके गुर्गोहिं गुणहिं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सम्भेदापत्रे प्रयुज्यते । संपत् । संपद् सि । १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे संपह इति भवति । कीर्तिः । कीर्ति+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकार-द्वित्वे, सेलोपे किलि इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० 'परम्' इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । फलानि । फल+शस् । १०१५ सू० शसो लोपे फल इति भवति । लिखितानि । लि-क्षित+शस् । १८७ सूत्रेण खकारस्य हकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, शसो

लोपे लिहिआ इति भवति । भुञ्जन्ति । भुजधातुः पालनाऽभ्यवहारयोः । संस्कृतनियमेन भुञ्ज् + अन्ति इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे भुञ्जन्ति इति सिद्धम् । केसरी । केसरिन् + सि । इत्यत्र ११ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे केसरि इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । लभते । लुलभष्-(लम्)-धातुः लाभे । लभ् + ते । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० मकारस्य हकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे लहइ इति भवति । कपदिकाम् । कपदिका + अम् । अपभ्रंशे कपदिकार्थे १०९३ सू० बोद्धिआ इति शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे बोद्धिअ इति इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । गजाः । गज + जस् । इत्यत्र १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारधृतौ, १०१५ सू० जसो लोपे गय इति भवति । लक्षः । लक्ष + भिस् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००६ सू० अकारस्य वैकल्पिके एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे लक्षोहि इति भवति । गृह्णाते । ग्रह्-धातुः उपादाने । ग्रह् + क्य + अन्ते । ९२७ सू० ग्रह्-धातोः स्थाने घेप्प इत्यादेशे, क्यस्य च लोपे, ६३१ अन्ते इत्यस्य न्ति इत्यादेशे घेप्पन्ति इति भवति । गुणोहिं, गुणहिं, लक्षोहिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१००७—अस्येति पञ्चम्यन्तम् । १००२ सूत्रे अस्य इति पदं षष्ठ्यन्तं वर्तते, किन्तु प्रस्तुते (१००७) सूत्रे तत्पदं षष्ठ्यन्तेन विपरिणाम्यते-परिवर्त्यते । व्याकरण-शास्त्रे-‘अर्थवशाद् विभक्ति-परिणामः’ इति न्यायः आद्रियते । अतएवाऽत्र षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः विपरिणामो जातः । फलतः इत आरभ्य, अकारात् इत्यस्य पदस्यानुवृत्तिर्बोद्ध्या ।

वृक्षाद् गृह्णाति फलानि, जनः कटुपल्लवान् वर्जयति ।

ततोऽपि महाद्रुमः सुजनो यथा तानुत्सङ्गे धरति ॥१॥

भावार्थः—जनः-मनुष्यः वृक्षाद् भास्वादयोभ्यानि फलानि गृह्णाति, परन्तु कटुपल्लवान्-कटव-क्षामी पल्लवाः, तान्, मधुरस्वाद-रहितानि पत्राणि वर्जयति-परिश्यति । ततोऽपि-तथापि महाद्रुमः-महाश्वासी द्रुमः-वृक्षः सुजन इव-यथा श्रेष्ठजनः दुर्जनमपि आश्रये धरति तथैवेत्यर्थः । तान्, कटु-पल्लवान् उत्सङ्गे-कोष्ठे धरति, तेभ्यः आश्रयं ददातीति भावः ।

वृक्षाद् । वृक्ष + ङसि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, २८८ सू० क्षस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १००७ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणे लाघवे = अनुनासिके जाते वृक्षहे इति भवति । गृह्णाति । ग्रह्, उपादाने । ग्रह् + तिक् । इत्यत्र ८८० सू० ग्रह्-धातोः स्थाने गेण्ह इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य ऋकारे, ६२८ सू० तिक् स्थाने इच्चादेशे गृण्हइ इति भवति । फलानि । फल + जस् । १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे फलई इति भवति । जनः । जन + सि । २२८ सू० तकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य लकारे, १०१५ सू० सेलोपे जणु इति भवति । कटुपल्लवान् । कटुपल्लव + वास् । १९५ सू० टकारस्य डकारे, क्लीबत्वाभावात् १०२४ सू० ङसः स्थाने ई इत्यादेशाभावे, १०१५ सू० जसो लोपे कटुपल्लव इति भवति । वर्जयति । वृजी-(वृज्)-धातुः वर्जने । संस्कृतनियमेन वर्ज् + णिग् + तिक् इति जाते, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, ६३८ सू० णियः स्थाने एकारे, ६२८ सू० तिक् स्थाने इच्चादेशे वृजेइ इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य स्थाने तो इत्यादेशे तो इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । महाद्रुमः । महाद्रुम + सि । ८४ सूत्रेण आकारस्य अकारे, ३५० सू० रेफस्य

लोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सि-प्रत्ययस्य लोपे महद्बुम् इति भवति । सुजनः । सुजन+सि । १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे सुअणु इति भवति । यथा—जिर्वे, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । तान् । तद्+शस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ५०३ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१५ सू० शसो लुकि ते इति भवति । उत्सङ्गो । उत्सङ्ग+ङि । २९२ सू० तस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य स्थाने चकारे, १००५ सू० छिना सह अकारस्य इकारे उच्छ-ङ्गि इति भवति । धरति । धृङ् (धृ) धारणो । धृ+तिव् । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे अरेइ इति भवति । वच्छहे इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण असि-प्रत्ययस्य हे इत्यादेशो जातः । यत्र असि-प्रत्ययस्य स्थाने हु इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्शयते, यथा—वृक्षात् । वृक्ष+असि=वृच्छ+असि । १००७ सू० ङसेः स्थाने हु इत्यादेशो वच्छङ्गु इति भवति । गृह्णाति=गृह्णङ्, इति पूर्ववदेव साध्यम् ।

१००८— दूरोद्भयनेन पतितः खलः, आत्मानं जवं मारयति ।

यथा गिरिशृङ्गोभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णो करोति ॥१॥

भाषार्थः—दूरोद्भयनम्-दूरञ्च तद् उद्भयनम्, ऊर्ध्वगमनम्, तेन पतितः खलः-दुर्जनः आत्मानम्-स्वम्, जनम्-अन्यज्जनं च मारयति । ऊर्ध्वगतोऽपि दुर्जनः अथः आगतः आत्मानं, स्वनिकटवर्तिनं च जनं विज-स्नेहभाजनमपि पुरुषं परिपीडयति, किमिव, यथा-येन प्रकारेण गिरिशृङ्गोभ्यः, गिरेः शृ गणि, तेभ्यः पतिता स्वलिता शिला अस्मत्खण्डं स्वयमपि चूर्णीभवति, स्वसमीपस्थितमन्यदपि च वस्तु चूर्णो करोति । दुर्जनः न केवलं स्वयं नश्यति, किन्तु स्वसम्बद्धानपि जनान् नाशयतीति भावः ।

दूरोद्भयनेन । दूरोद्भयन+टा । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने अनु-स्वारे वृह्णार्षे इति भवति । पतितः । पतित+सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पडिड इति भवति । खलः । खल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे खलु इति भवति । आत्मानम् । आत्मन् + अम् । इत्यत्र ३२२ सू० त्स्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, पञ्चीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्पणु इति भवति । जनम् । जन+अम् । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, पूर्ववदेव जणु इति भवति । मारयति । मृङ् (मृ) प्राणत्यागे । मृ+णिग्+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आद्याकारस्य आकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्चीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे मारेइ इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० अकारस्य ज-कारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिह्-(दह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि जिह् इति भवति । गिरि-शृङ्गोभ्यः । गिरिशृङ्ग+भ्यस् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, १३० सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे गिरि-सिङ्गङ् इति भवति । पतिता । पतिता+सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे पडिड इति भवति । शिला । शिला+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सूत्रेण आकारस्य अकारे, सेलोपे सिल इति भवति । अन्यद् । अन्यद्+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० द-

कारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि अघ् इति भवति । अपि—वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । चूर्णीकरोति । अचूर्णं चूर्णं करोतीति । चूर्णीकृ+तिव् । अपभ्रंशभाषायां १०९३ सू० चूर्णी इत्यस्य चूरु इति शब्दः प्रयुज्यते, ९०५ सू० ऋकाःस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० प्रत्याकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे चूरुकरेइ इति भवति । गिरि-सिङ्गुं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-जिता ।

१००६— गो गुणान् गोपयति आत्मीयान्, प्रकटं करोति परस्य ।

तस्याऽहं कलियुगे दुर्लभस्य बलीक्रिये सुजनस्य ॥१॥

भावार्थः—यः-मज्जन्तः, आत्मीयान्-स्वकीयान् गुणान् गोपयति-आच्छादयति, परन्तु परस्य गुणान् प्रकटं करोति तस्य दुर्लभस्य-दुष्प्राप्यस्य सुजनस्य, शोभनश्चासौ जनः, सुजनस्तस्य कृते अहं कलियुगे बलीक्रिये-नेजं बलिदानं करोमि, आत्मानं तस्मै समर्पयामीति भावः ।

यः । यद्+सि=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । गुणान् । गुण+शस् । १०१५ सू० शसो लोपे गुण इति भवति । गोपयति । गुप् (गुप्) रक्षणे । गुप्+णिग्+तिव् । १००० सू० उकारस्य ओकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे, गोपइ इति भवति । आत्मीयान् । आत्मीय+शस् । इत्यत्र १०९३ सू० आत्मीयस्य स्थाने अप्पण इत्यादेशे १००० सू० अत्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे अप्पणा इति भवति । प्रकटम् । प्रकट+अम् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००१ सू० अत्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पयइ इति भवति । करोति । डुकृञ्-(कृ)-धातुः करोति । कृ+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे करइ इति भवति । परस्य । पर+डस् । इत्यत्र १००९ सू० डसः स्थाने स्मु इत्यादेशे परस्स् इति भवति । तस्य । तद्+डस् । ११ सू० डकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने सु इत्यादेशे तसु इति भवति । अहम् । अस्मद्+सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हउं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके, १०१५ सू० सेलोपि हउं इति भवति । कलि-युगे । कलियुग+ङि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे कलि-युगि इति भवति । दुर्लभस्य । दुर्लभ+डस् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० लकार-द्विस्वे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हो इत्यादेशे दुर्लहहो इति भवति । बली-क्रिये । बलिपूर्वकः डुकृञ् (कृ) धातुः बलिहारे । संस्कृत-निघण्टेन बलीकृ+क्य इति जाते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने डज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, ए-प्रत्यये, १०५६ सू० ए-प्रत्ययस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके बलिफिज्जउं इति भवति । सुजनस्य । सुजन+डस् । इत्यत्र १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने स्मु इत्यादेशे सुजणस्सु इति भवति । परस्सु, तसु, दुर्लहहो, सुजणस्सु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिजिता ।

१०१०— तृणानां तृतीया भङ्गी, नाऽपि तेन अघटतटे तिष्ठन्ति ।

अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ॥१॥

भावार्थः—तृणानां तृतीया भङ्गी-प्रकारः नाऽपि-नेत्र वर्तते, इति सुनिश्चितम्, तेन-अतएव तानि तृणानि अघटतटे रूपस्य तटे उपरिभागे तिष्ठन्ति । अथ जनः-प्राणिवर्गः जलस्य पारगन्तुमधिकामो मनुष्यः तानि तृणानि लगित्वा-आश्रित्य अवलम्ब्य वा उत्तरति-पारमधिगच्छति । अथ-अथवा तानि तृणानि तेन मज्जता जनेन सह स्वयमपि-स्वस्थानादुत्तमाद्यमानान्यपि मज्जन्ति-जलमग्नानि भवन्ति । तृणानि परोप-कार-कारकाणि भवन्ति, अतएव तानि जलतटे स्थितिं कुर्वन्ति । तानि तृणानि निमज्जतो जनस्य साहाय्यं

कर्वन्ति, यदि मज्जन्तं जनं पारयितुं नाऽन्नं भवन्ति, तदा तानि “उपकार-शून्यस्य जीवनं घिग्” इति हेतोः निमज्जता जनेन सार्द्धमेव निमज्जन्ति । तृणजीवनस्य “असहायस्य साहाय्यकरणम्” अथवा “जीवनो-त्सर्गः” एतद् लक्ष्यद्वयमेव वर्तते, एतेषां तृतीया गतिर्नास्तीति भावः ।

तृणानाम् । तृण+आम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके तण्हं इति भवति । तृतीया । तृतीया+सि । ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० द्वितीय-तकारलोपे, २४८ सू० यकारस्य स्थाने ज्ज इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, स्त्री-त्वविवक्षायामाप्प्रसंगे, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि तइज्जी इति भवति । प्रायोगहणाद् अत्र १००१ सूत्रेण ईकारस्य इकाराभावो बोध्यः । भङ्गी । भङ्गी+सि । १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपि भङ्गि इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसम-मेवापञ्चशे प्रयुज्यते । अदि=वि, प्रक्रिया ४८६ सूत्रे ज्ञेया । तेन । तद्+टा । ११ सू० टकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे तं इति । अवटतटे । अवट-तट+डि । १९५ सू० उभयभाषि टकारस्य उकारे, १७७ सू० टकारलोपे, २५० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे अवडयडि इति भवति । वसन्ति । वस (वस्) निवासे । वस्+अन्ति । इत्यत्र ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे वसन्ति इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० यकारस्य हकारे अह इति भवति । जनः=जगु प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । लगित्वा । लग्-धातुः लग्ने । लग्+क्त्वा । ९०१ सू० गकार-द्वित्वे, १११० सू० क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशे लगित्वा इति भवति । उत्तरति । उत्-पूर्वकः तृधातुः उत्तरणे । उत्+तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इवादेशे उत्तरइ इति भवति । सह । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवापञ्चशे प्रयुज्यते । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० तकारलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे सह इति भवति । मज्जन्ति । दुमस्जो (मस्ज्) शुद्धौ । मस्ज्+अन्ति । ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, वसन्तिवत् मज्जन्ति इति भवति । तण्हं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०११— देवं घटयति वने तरुणां शकुनीनां पक्षफलानि ।

तद् वरं सौख्यं प्रविष्टानि नाऽपि कर्णयोः खलवचनानि ॥१॥

भावार्थः— देवं-प्रकृतिः वने शकुनीनां-पक्षिणां कृते तरुणां-वृक्षाणां पक्षफलानि-पक्वानि च तानि फलानि, घटयति-निर्मापयति, तत्तेषां भक्षणं वरं-श्रेष्ठम्, सौख्यं-सुखोत्पादकं किन्तु बहुजन-समाकीर्णेषु-नगरे कर्णयोः-श्रोत्रयोः प्रविष्टानि खलवचनानि खलानां-दुर्जनानां वचनानि-वर्चांसि नाऽपि-नैव न कदा-चिदपि सुखकरानि भवन्तीत्यर्थः । वने निवसन्तं श्रेष्ठतमं न तु दुष्टजनाकीर्णं नगर इति भावः ।

देवम् । देव+सि । १५३ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि बहवु इति भवति । घटयति । घट्-धातुः सेष्टायाम् । घट्+णिग्+तिव् । इत्यत्र १९५ सू० टका-रस्य उकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने आव इत्यादेशे, १० सू० स्वरलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इवादेशे घडावइ इति भवति । वने । वन+डि । इत्यत्र २२८ सू० तकारस्य णकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे वणि इति भवति । तरुणाम् । तरु+आम् । इत्यत्र १०११ सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके तण्हं इति भवति । शकुनीनाम् । श-कुनि+आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० तकारस्य णकारे, १०११

सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, पूर्ववदेव अनुस्वारस्य अनुनासिके सउणिहं इति भवति । पञ्च-फलानि । पञ्चफल + जस् । ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० ककार-द्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे पञ्चफलानि इति भवति । तद् । तद् + सि । ३३ सू० तद्-वाब्दस्य लिङ्गस्य व्यत्यये, ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे लौ इति भवति । वरम् । वर + सि । इत्यत्र १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, सेलोपे वरि इति भवति । लौख्यम् । लौख्य + सि । १६० सू० औकारस्य उकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० खकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे १०१५ सू० सेलोपे सुबन्तु इति भवति । प्रविष्टानि । प्रविष्ट + जस् । ३५० सू० रेफस्य लोपो, १७७ सू० वकारलोपे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १०१५ सू० जसो लोपे पद्दठ इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे ण इति सिद्धम् । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कर्णयोः । कर्ण + ओस् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुप्-प्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके कर्णणिहं इति सिद्धम् । खलवचनानि । खलवचन + जस् । १७७ सू० चकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे खलवचनानि इति भवति । सरुहं, सउणिहं, कर्णणिहं इत्यत्र प्रस्तनसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रायोऽधिकारात् । १००० सूत्रे पठितस्य प्रायः इति पदस्यात्र सूत्रेऽनुवृत्तिरायाति, तेन सुप्-प्रत्ययस्यापि हं इत्यादेशो भवति । यथा—

धवलः खिद्यति स्वामिनः गुरुं भरं प्रेक्ष्य ।

अहं किं न युक्तः द्वयोर्विशोः खण्डे द्वे कृत्वा ॥१॥

भावार्थः— अ किञ्चित् स्वामिभक्तः धवलः-श्वेतो वृषभः स्वामिनः गुरुं-महन्तं भरं-भारं प्रेक्ष्य, महद्भारं वहमानं स्वामिनं समीक्ष्येत्यर्थः । यदा खिद्यति-दुःखी भवति, तदा विचारयति यदहं द्वयोर्विशोः-उभयोः पार्श्वयोः द्वे खण्डे-भागद्वयं कृत्वा-विधाय किं-कथं न युक्तः-योजितः ? कस्यचित् सार्थस्य एको वृषभः पञ्चस्वमुपगतः, तदाऽसौ शकटं वृषभञ्च कस्यचिद् व्यक्तैः पार्श्वे त्यक्त्वा स्वयमेव आवहयकं भारं मस्तकोपरि निधाय चलितः । तदा द्वितीयो वृषभः एतादृशीं दशां प्रेक्ष्य खिन्नयतीति भावः ।

धवलः । धवल + सि । इत्यत्र १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे धवन्तु इति भवति । खिद्यति । खिद्-धातुः परितोपे । खिद् + तिच् । इत्यत्र ८०३ सू० खिद्-धातोः स्थाने विसूर इत्यादेशे, ६२८ सू० खिद्-स्थाने इत्यादेशे विसूरइ इति भवति । स्वामिनः । स्वामिन + डस् । इत्यत्र ३५० सू० वकारलोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे सामिभो इति भवति । गुरुम् । गुरु + अम् । इत्यत्र १०९ सू० आदेशुकारस्य स्थाने अकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गुरुणा इति भवति । भरम् । भर + अम् । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, अमो लोपे भर इति भवति । प्रेक्ष्य । प्रपूर्वकः ईष्-धातुः प्रेक्षरो । प्रेक्ष् + क्त्वा । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य स्थाने ककारे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एधि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये पिबस्तेति इति भवति । अहम् । अस्मद् + सि । इत्यत्र १०४६ सू० अस्मद्-स्थाने ह्रस्व इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिके, १०१५ सू०

सेलोपे हुँ इति भवति । किम् । किम् + सि । इत्यत्र २३ सू० मकारानुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारस्य लोपे, १०१५ सू० सेलोपे कि इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवापञ्चने प्रयुज्यते । युक्तः । युक्त + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ३४८ सू० ककार-लोपे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जुस्त इति भवति । द्वयोः । द्वि + ओस् । ९४ सू० हकारस्य उकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने, वस्तुते [१०११] सूत्रे प्रायोऽधिकारात् सुपः स्थानेऽपि हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य स्थाने अनुनासिके हुँ इति भवति । विशोः । दिश् + ओस् । १९ सू० शकारस्य सकारे, दिस + ओस् इति जाते, १००० सू० अकारस्य इकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य अनुनासिके विसिहिँ इति भवति । खण्डे । खण्ड + औ । द्विवचनस्य बहुवचने, १०२४ सू० असः स्थाने ई इत्यादेशे खण्डई इति भवति । द्वे । द्वि + औ = बोधिण, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा । डुकृञ्-कृ करणे । कृ + क्त्वा । ९०५ सू० ऋकारस्य ऌरादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण सयोज्ये करेवि इति भवति । आ-योगहणाद् हुँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०१२—इसेहँ । १०१२ सूत्रेण यत्र ङसः स्थाने हे इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदीयते वृत्ति-कारेण । यथा—

गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम् ।

गृहं नृक्त्वा मानुषाणां ततोऽपि न रोचतेऽरम्यम् ॥१॥

भाषार्थः—निःसामान्यं, निः-निश्चयं, सर्वं च तत् सामान्यं-साधारणमिति, सर्वैरपि जनैरिति यावत् । अथवा निः-निर्गतं सामान्यम्-साधारणं यत्र तन्निस्सामान्यं विशेषरूपेणेत्यर्थः सकलैः प्राणिभिरित्यध्याहार्यम् । अयनाद्यर्थं *गिरेः-पर्वतात् शिलातलं, शिलायाः तलमुपरिभागं गृह्यते-प्राप्यते, किञ्च, तरोः-वृक्षाद् फलं-फलानि जनैः गृह्यते, तथापि गृहं त्यक्त्वा मानवेभ्यः वर्तन रोचते । मानवः वनेऽपि स्वजीवननिर्वाहं निविधनतया कर्तुं शक्नोति, तथाप्यसौ धन-धान्य-परिवारादीनां मोहाद् गृहं त्यक्तुं न समर्थ इति भावः ।

गिरेः । गिरि + ङस् । इत्यत्र १०१२ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे-अनुनासिके गिरिहेँ इति भवति । शिलातलम् । शिलातल + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे शिलायसु इति भवति । तरोः । तरु + ङस् । १०१२ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तरोहेँ इति भवति । फलम् । फल + अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे फलु इति भवति । गृह्यते । गृह्, उपादाने । गृह् + क्व + ते । ६२७ सू० गृह्-धातोः स्थाने घेप् इत्यादेशे, क्वस्य च लुकि, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इत्यादेशे घेप्इ इति भवति । निस्सामान्यम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निस्सामान्य + अम् । ३४८ सू० संयुक्त-सकारलोपे, ४३ सू० आदिस्वरस्य दीर्घे, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे नीसार्वन्तु इति भवति । गृहम् । गृह + अम् । ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे घर इति भवति । मुक्त्वा । मुच्लृ (मुच्) लोचने । मुच् + क्त्वा ७६२ सू० मुच्धातोः स्थाने मेरुल इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य

*गिरेः शिलातलम्, तरोः फलम्, एतेषु पदेषु आतावेक्यवचनं बोध्यम् ।

लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये भेलेपिण्यु इति भवति । ननुञ्जानाम् । ननुञ् + आम् । २२८ सू० नकार-
स्य णकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हुं इत्यादेशे माणुसहं इति भवति ।
ततः=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८२ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं
संस्कृतसममेवापञ्चशे प्रयुज्यते । शोचते । रुच-रुच् दीप्ती अभिप्रीती च । रुच् + ते । १०१ सू० चकारद्वित्वे,
११० सू० अकारागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे रुक्चइ इति भवति । अरण्यम् । अरण्य +
सि । ६६ सू० आदेरकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य
उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रन्तु इति भवति । गिरिहे, तरुहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । म्यसो
हुं । १०१२ सूत्रेण यत्र म्यसः स्थाने हुं इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्शयते वृत्तिकारेण । यथा—

तदम्योऽपि वल्कलं फलं मुनयोऽपि परिधानमशनं लभन्ते ।

स्वामिभ्यः इयवप्रकम्, आवरं भृत्याः गुह्णन्ति ॥२॥

भाषार्थः—मुनयोऽपि=सन्तजना अपि परिधानं=परिधानार्थं, वस्वार्थं, तदम्यः=तरुणां सकाशात्
वल्कलं=तरुवृक्षं, भोजनार्थम्=अशनं=फलदिकं लभन्ते, परन्तु भृत्याः यत् स्वामिभ्य आवरं=सम्मानं गुह्णन्ति
इयव्-एतावदेव अयकम्=अधिकम् विशिष्टत्वं प्राप्नुवन्ति । भृत्याः सम्मानार्थमेव भृत्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति न
तु भोजनाद्यार्थम् । भोजनादिकं तु अधिकचना मुनयोऽपि लभन्त एवेति भावः ।

तरुभ्यः । तरु + म्यस् । १०१२ सू० म्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तरुहं
इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८२ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । वल्कलम् ।
वल्कल + अम् । इत्यत्र ३५० सू० समुक्त-लकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उ-
कारे, १०१५ सू० अमो लोपे वक्कलु इति भवति । फलम् = फलु इति प्रथमदलोकवत् साध्यम् । मुनयः ।
मुनि + जस् । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मुणि इति भवति । परिधानम् ।
परिधान + अम् । १८७ सू० अकारस्य हकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, २२८ सू० नकारस्य ण-
कारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे परिहणु इति भवति । अशनम् । अ-
शन + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, परिहणु-वदेव असणु इति भवति ।
लभन्ते । लुलभष् (लभ्) आभे । लभ् + अन्ते । १८७ सू० भकारस्य हकारे, ११० सू० वातोरन्तेऽकारा-
गमे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य स्थाने न्ति इत्यादेशे लहन्ति इति भवति । स्वामिभ्यः । स्वामिन् + भ्यस् ।
इत्यत्र ३५० सू० यकार-लोपे, ११ सू० नकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण म्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू०
अनुस्वारस्य अनुनासिके सामिहुं इति भवति । इयव् । इयव्-शब्दस्य प्रकृतिः इयम् वर्तते । संस्कृतव्या-
करणेन इयसः स्थाने इष् (इ) इत्यादेशे, घतु (अतु) प्रत्यये इ + अतु इति जाते, ४२८ सू० अतुप्रत्ययस्य
स्थाने ऐत्तिश्च (एत्तिश्च) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अम्-प्रत्यये एत्तिश्च + अम् इति जाते, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे एत्तिल इति भवति । अयकम् । अय + अम् । इत्यत्र ३५०
सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ४४५ सू० अगलशब्दस्य निपातेन लकारागमे, ४३५ सू० क-प्रत्यये,
११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे अगलश्च + अम् इति जाते, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने
सानुस्वारे उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अगलश्च इति भवति । आवरम् । आवर + अम् । १७७ सू०
दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे आवर इति भवति । भृ-
त्याः । भृत्य + जस् । १२८ सू० अकारस्य हकारे, २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० जसो लोपे भिच्चु इति भवति । गुह्णन्ति । गुह्-धातुः उपा-

दाने । ग्रह् + अन्ति । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १००० सू० अकारस्य ऋकारे, ११० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशो गृह्णति इति भवति । तद्ग्रह्, सार्भिहु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । ङेहीति । यत्र ङेः स्थाने हि इत्यादेशो भवति, तस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—अथ विरलप्रभावः एव कलौ धर्मः । अयं भावः—अथ अव्ययपदमिदं निश्चयार्थं वर्तते । कलौ-कलियुगे धर्मः-अहिंसा-संयमा-अनुष्ठानं, विरलप्रभावः, विरल-स्वरूपः प्रभावो-महत्त्वम्, महिमा यस्य सः, तुच्छप्रभाव एव जातः, इत्यर्थः । अथ । १८७ सू० अकारस्य हकारे ग्रह् इति भवति । विरल-प्रभावः । विरलप्रभाव + सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, १८७ सू० अकारस्य हकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरल-पहाउ इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०११ सू० एवार्थे जि इत्यस्य प्रयोगे जि इति भवति । कलौ । कलि + ङि । इत्यत्र १०१२ सू० ङेः स्थाने हि इत्यादेशो कलिहि इति भवति । धर्मः । धर्म + सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे धम् इति भवति । कलौ-कलिहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०१३—दमितेन प्रवसता—दद्वं पवसन्तेण, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००४ सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण टा-प्रत्ययस्य स्थाने अनुस्वारो णकारश्च त्रिहितः ।

१०१४—ए । एं (एँ इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते) इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

अग्निना उष्णकं भवति जगद्, वातेन शीतलं तथा ।

यः पुनरग्निना शीतलः, तस्योष्णत्वं कथम् ? ॥१॥

भाषार्थः—अग्निना जगत्-संसारः, जीवसमुदायः, उष्णकं भवति-तापमुपयाति । तथा वातेन-शीतानिलेन शीतलं-शीतलतामुपमच्छति । यः पुनः अग्निनाऽपि शीतलम्-क्षैत्यमनुभवति, तस्योष्णत्वं कथम् ? अयं भावः-अनुकूलसमये सर्वे जनाः शान्तिं विन्दन्ते, किन्तु प्रतिकूलेऽपि काले यो धैर्यधुरीणः सुखमुपैति, स एव उत्तमः । यः सम्पदि न हृष्यति, विपदि न विषीवति, स महापुरुष इति भण्यते ।

अग्निना । अग्नि + टा । ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १०१४ सू० टास्थाने एँ इत्यादेशो अग्निँ इति भवति । उष्णकम् । उष्णक + सि । ३४६ सू० षणस्य स्थाने ष्ह इत्यादेशो, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, क-प्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे उष्णहृड इति भवति । भवति—होइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । जगद् । जगद् + सि । ११ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे जगु इति भवति । वातेन । वात + टा । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे वाँ इति भवति । शीतलम् । शीतल + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ली-असु इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डेम (एम) इत्यादेशो, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्भीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिक वकारे त्थे इति भवति । यः । यद् + सि = जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनर् । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१७ सू० स्वार्थे डु (उ) प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्भीने परेण संयोज्ये पुणु इति भवति । अग्निना । अग्नि + टा । इत्यत्र ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकार-द्वित्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे अग्निं इति भवति । शीतलः । शीतल + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे ली-असु इति भवति । तस्य । तद् + ङस् । ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने सु इत्यादेशो तसु इति भवति ।

उष्णत्वम् । उष्णत्व+सि । इत्यत्र ३४६ सू० णस्य स्थाने ण्ह इत्यादेशे, ४२५ सू० त्वस्य स्थाने ण्ण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि उण्हत्तणु इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० यकारस्य स्थाने डेम (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपि, अजकीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे केव इति भवति । अग्निर् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । णाऽनुस्वारो । णकारस्य अनुस्वारस्य षोडाहरणं प्रदीयते, वृत्तिकारेण । यथा—

विप्रिय-कारको यद्यपि प्रियस्ततोऽपि तन्मानय अद्य ।

अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं, ततस्तेनाऽग्निना कार्यम् ॥२॥

भावार्थः—हे सखि ! मम प्रियो यद्यपि विप्रियकारकः अप्रियकर्ता विद्यते ततोऽपि तथापि मम कृते स्वमद्य तन्मानय । यद्यपि-यतोहि कदाचन अग्निना-वह्निना गृहं पटादिकं वा दग्धं भवति, तथापि तेनाऽग्निना कालान्तरे कार्यं भवत्येव, तेनैवाऽग्निना अनेनादीनि गृहानि कार्यणि सन्त्यन्ते । यतः कदाचन विप्रियकारकोऽपि मम भर्ता न सर्वदाकृते बहिष्करणीयः ।

विप्रिय-कारकः । विप्रिय-कारक+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० यकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारस्य ककारद्वयस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि विप्रिय-कारक इति भवति । यद्यपि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जह इति सिद्धम् । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि पिड इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य तो इत्यादेशे तौ इति भवति । तम् । तद्+अम् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे सं इति भवति । आनय । आङ्पूर्वकः णीञ्-(नी)-वातुः आनयने । आनी+हि । इत्यत्र १००० सू० ईकारस्य अकारे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने वैकल्पिकाः इ, उ, ए इत्यादेशाः प्राप्ताः, किन्तु वैकल्पिकत्वाद् अत्र तेषामभावे आणहि इति भवति । अद्य । अव्ययपदमिदम् । २९५ सू० हस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे अज्जु इति भवति । अग्निना । अग्नि+टा । ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १०१४ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे अग्निण इति भवति । दग्धम् । दग्ध+सि । इत्यत्र ३११ सू० ग्धस्य ढकारे, ३६० सू० ढकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य ढकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि दग्धा इति भवति । गृहम् । गृह+सि । ४१५ सू० गृस्य घर इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, सेलोपि गृह इति भवति । तेन । तद्+टा । ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे सं इति भवति । अग्निना । अग्नि+टा=अग्नि+टा । प्रस्तुतसूत्रेण टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे अग्निं इति भवति । कार्यम् । कार्य+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० यंस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि कज्जु इति भवति । अग्निम्, अग्निं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण टास्थाने णकारः, अनुस्वारश्च विहितः । एवमुकारावपि । एवम्-अनेनैव प्रकारेण उकारान्तावपि शब्दात् टास्थाने एं, णकारानुस्वारो च इत्यादेशा भवन्ति । उकारान्तानां शब्दानामुदाहरणानि स्वयमेव कल्पनीयानीति भावः ।

१०१५—एते ते अद्याः, एषा स्थली=एह ति षोडा, एह थलि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतेन [१०१५] सूत्रेण सि, अम्, जस् इत्येतेषां प्रत्ययानां लोपो जाता ।

यथा यथा वक्रिमार्णं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।

तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खरप्रस्तरे लीक्षयति ॥१॥

भाषार्थः—यथा, यथा श्यामला-एतन्नामधेया काचिद् वनिता, अथवा श्यामवर्णा काचिन्नायिका लोचनयोः वक्रिमार्ण-वक्रत्वं नितरां-पर्याप्तं क्रियाविशेषणमिदं शिक्षते-कटाक्षकरणे कौशल्यमापद्यते, तथा तथा मन्मथः—कामदेवः, खरप्रस्तरे—खरश्चासी प्रस्तरः, तस्मिन्, लीक्षणपाषाण इत्यर्थः, निज-कशरान्—निज एव निजकः, तस्य बाणाः, स्वकीयशरान् इति यावत्, लीक्षयति—लीक्षणम् करोति । यथा-यथा कुरङ्ग-लोचनानां नायिकानां कटाक्षवृद्धिर्जायते तथा-तथा कामुकानां मनांसि प्रखर-वासना-तरङ्गितानि भवन्तीति भावः ।

यथा । अव्ययपदमिदम् । जिघृ, इत्यस्य प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । वक्रिमार्णम् । वक्रिमन् + अम् । २६ सू० आदेरकारस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० अमो लोपे वक्रिम इति भवति । लोचनयोः । लोचन + ओस् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने लोचन + अम् इति जाते, १०१० सू० आम्-प्रत्ययस्य स्थाने ह् इत्यादेशे लोअणह् इति भवति । नितराम् । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंश-भाषार्या १०९३ सू० नितरामर्थे णिश् इति शब्दः प्रयुज्यते । श्यामला । श्यामला + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, १००० सू० आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे सामलि इति भवति । शिक्षते । शिक्ष-धातुः विद्योपादाने । शिक्ष + लोप् इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ९१० सू० धातोरस्तेऽकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे सिक्खेइ इति सिद्धम् । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० धा इत्यस्य स्थाने डिम् (इम्) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तिक् इति भवति । मन्मथः । मन्मथ + सि । २४२ सू० मकारस्य वकारे, ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००२ सू० थकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वम्महु इति भवति । निजकशरान् । निजक-शर + शस् । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य ख लोपे, १८० सू० द्वितीयाकारस्य यकारश्चुती, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० शसो लोपे निजय-सर इति भवति । खरप्रस्तरे । खर-प्रस्तर + डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे खरप्रस्तरि इति भवति । लीक्षयति । लीक्षण-लीक्ष-लीक्षण-करणे । लीक्ष + णिग् + तिक् । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, १० सू० स्वरलोपे, ६२८ सू० तिक् इच्चादेशे तिक्खेइ इति भवति । वक्रिम, सामलि, वम्महु, निजयसर इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अत्र स्वम्शसात् । अस्मिन् श्लोके सि-अम्-शसां प्रत्ययानां लोप उदाहृतोऽस्ति ।

१०१६— संगरशतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्मदीयं कान्तम् ।

अतिमसानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् वारयन्तम् ॥१॥

भाषार्थः—काचिन्नारी निजपतेः वीरत्वप्रदर्शनाय निजसखीं प्रत्याह—हे सखि ! इत्यव्याहार्यम् । यः पुरुषः संगरशतेषु-संगराणां-युद्धानां शतानि तेषु संगरशतेषु वर्ण्यते-प्रशस्यते, यत्तदोनिह्यसम्बन्धः, इति न्यायेन तम्, अस्मदीयं कान्तम्, अस्माकमयमस्मदीयः, तं प्राणनाथं पश्य-अवलोकय । पुनः कीदृशं कान्तम् ? अतिमसानाम्-अतितरां मत्ताः, अत्यधिकमदयुक्ताः, तेषां, त्यक्ताङ्कुशानाम्-त्यक्ताः तिरस्कृताः

अंकुशाः-हस्तिवश-कारकाः शस्त्र-विशेषाः यैः, तेऽङ्कुशप्रहारानप्युपेक्ष्य स्वैरिणः, तेषां गजानां कुम्भान्-मस्तकानि शारयन्तम्-भेदयन्तम् । एवंविधस्य प्राणवल्लभस्य जीवनसहचरीत्वमासादयन्त्या मयाऽपि भा-भ्यशालिन्या भूयते, इति व्यज्यते ।

संगरशतेषु । संगरशत + सुप् । २६० सू० झकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हिइत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे संगरसएहिं इति भ-वति । यः । यद् + सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० से-लोपि ङु इति भवति । वर्ण्यते । वर्णधातुः श्लाघायाम् । वर्ण् + क्य + ते । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईञ् इत्यादेशे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे षण्णिअइ इति भवति । पश्य । दृशिर (दृश्) धातुः दर्शने । दृश् + हि । ८५२ सू० दृषाः स्थाने देक्ख इत्यादेशे, १०५८ सू० हि-स्थाने उ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये वैक्खु इति भवति । अस्मदीयम् । अस्मदीय + अम् । ३४५ सू० रमस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयस्य डार (अार) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अन्त्याकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अम्हारा इति भवति । काश्तम् । कास्त + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे कन्तु इति भवति । अतिमत्तानाम् । अति-मत्त + आम् । १७७ सू० असंयुक्त-तकारस्य लोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे अहमत्तहं इति भ-वति । १०१६ सूत्रे प्रायोग्रहणादत्र षष्ठी-विभक्तेः लोपो न जातः । त्यक्ताङ्कुशानाम् । त्यक्ताङ्कुश + आम् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ३० सू० अनुस्वारस्य ङगन्तिये, ८४ सू० परे संयोगे ह्रस्वे, २६० सू० लकारस्य सकारे, पूर्ववदेव चत्तङ्कुसहं इति भवति । अत्रापि प्रस्तुतसूत्रे प्रायोग्रहणात् षष्ठीविभक्तेः लोपो नाऽभवद् । गजानाम् । गज + आम् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १०१६ सू० आम्प्रत्ययस्य लोपे गय इति भवति । अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य पृवृत्तिर्जाता । कुम्भान् । कुम्भ + षत् । अत्र कुम्भशब्दः पुलिङ्गस्तस्य १११६ सू० नपुंसकत्वे विहिते, १०२४ सू० शसः स्थाने हं इत्यादेशे कुम्भहं इति भवति । शारयन्तम् । श्-धातुः विदारणे । श् + णिग् + शतृ । १०५ सू० ऋकारस्य शर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अ-जभीने परेण संयोज्ये, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, अम्-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उ-कारे, १०१५ सू० अमो लोपे शारस्तु इति भवति । गय इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पृथग्योगेति । १०१५ तथा १०१६ इत्येतत् सूत्रद्वयं वर्तते, प्रथमसूत्रेण स्यम्-जस्-शसां प्रत्ययानां लोपो भवति, द्वितीय-सूत्रेण डस्-ओसाम्-प्रत्ययानां लोपो जायते । अत्राशंका जायते यत् १०१५ सूत्रे एव षष्ठीविभक्तेरपि ग्रहणं करणीयमासीत्, १०१६ सूत्रस्य नाशीदावश्यकता, तर्हि किमर्थं पृथक्सूत्रस्य रचना विहिता ? वैयाकरणास्तु 'एकमात्रात्साधवेन पुत्रोरसथं मन्यन्ते,' तर्हि कथमत्र गुह्यताश्चिता ? प्रदनस्यैतस्य समाधानं कुर्वन् वृत्तिकारो भणति यत् पृथक्-योगः-पृथक्सूत्रकरणं लक्ष्यानुसारार्थः-लक्ष्यस्य-प्रयोगस्य अनुसारः-अनुसरणम् तदर्थं वर्तते । अयं भावः-पृथग्योगेन प्रयोगमनुसृत्यैव षष्ठ्याः लोपः करणीयः, यत्र लोपो दृश्यते तत्रैव लोपो विधेयः, यत्र षष्ठ्या लोपो न दृश्यते, तत्र लोपो न कार्यः ।

१०१७—लोपाऽपवादः । १०१५ सूत्रेण असो लोपो जायते, किन्तु १०१७ सूत्रेण तस्य विधेयो वि-हितः । अतः प्रस्तुतसूत्रमिदं १०१५ सूत्रस्यापवादसूत्रं जातव्यम् । यथा—तरुणाः ! तरुण्यः !, आत्वा मां, कुरुत मां आत्मनो घातम् । अयं भावः-उपपत्तिना सह रन्तुं काचिद् भुवतिः संकेतितस्थलेऽगच्छत्, तत्र

केनचित् पुरुषेण तौ रममाणी अवलोकितौ, तदा संजातत्रयी शरीर-पाताय उद्यतौ, तदा तौ प्रति स पुरुषः
धंसति—हे तरुणाः !, हे तरुण्यः ! मां ज्ञात्वा आत्मनः-निजस्य घातं-हृमनं मा कुरुत ।

तरुणाः । तरुण + जस् । इत्यत्र १०१७ सू० जसः स्थाने हो इत्यादेशे तरुणहो इति भवति । तरु-
ण्यः । तरुणी + जस् । १००१ सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण जसः स्थाने हो इत्यादेशे तरुणिहो इति
भवति । ज्ञात्वा । ज्ञाधातुः अवबोधने । ज्ञा + क्त्वा । ६७८ सू० ज्ञाधातोः स्थाने मुण इत्यादेशे, १११०
सू० कर्कः स्थाने इउ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भ्रीने परेण संयोज्ये मुणित् इति भवति । माम् ।
अस्मद् + मम् । १०४८ सू० अस्-प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महँ इत्यादेशे महँ इति भवति । कुचत । कु-
कुञ् (कु) करणे । कु + त । ९०५ सू० ऋकारस्य स्थाने अर इत्यादेशे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे
करहु इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । आत्मनः ।
आत्मन् + डस् । इत्यत्र ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे, ११ सू० नकारस्य लोपे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे
अप्पहो इति भवति । घातम् । घात + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
१०१५ सू० सेलोपे घाउ इति भवति ।

१०१८—भित्-प्रत्ययस्थोदाहरणं प्रदर्शयते । यथा-गुरोः न सम्भत्, कीर्तिः परम्—गुणहिं न संपद्
किति पर, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुत-सूत्रेण भितः स्थाने हि इत्यादेशो
विहितः । सुप् । साम्प्रतं सुप्-प्रत्ययस्य उदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । यथा—

भागीरथी यथा भारते मार्गेषु त्रिषु अपि प्रवर्तते ।

भाकार्यः—भागीरथी-गङ्गा भारते भरतस्थायं भारतः तस्मिन्, भारते देशे इत्यर्थः । त्रिष्वपि
मार्गेषु-ऊर्ध्वलोक-मध्यलोक-पाताल-लोकेषु प्रवर्तते-प्रवहतीत्यर्थः । अतएव कथ्यते-भागीरथी त्रिपथा”
इत्यमरः । भागीरथी-प्रभृतीनां शब्दानां साधना त्वित्थम्—भागीरथी । भागीरथी + सि । १७७ सू०
गकारस्य लोपे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००१ सू० अन्त्यस्य ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे
भाईरहि इति भवति । यथा—त्रिषु, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भारते । भारत + डि ।
१७७ सू० तकारलोपे, १००५ सू० डिन सह अकारस्य इकारे भारइ इति भवति । मार्गेषु । मार्ग + सुप् ।
इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५०४ सू० अकारस्य
एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चा-
रणस्य लाघवे मग्गे हिं इति भवति । त्रिषु । त्रि + सुप् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, मग्गे हिं-वदेव तिहिं इति
भवति । अपि—कि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । प्रवर्तते । प्रपूर्वकः वृत्तु(वृत्)धातुः प्रवर्तने, कार्यसंलग्ने ।
प्रवृत् + ते । संस्कृत-नियमेन प्रवृत् + ते इति जाते । ३५० सू० प्रथम-रेफस्य लोपे, १७७ सू० वकारलोपे,
१८० सू० थकार-श्रुती, ११० सू० धातोरन्तेऽकाराममे, ३०१ सू० तस्य स्थाने टकारे, ३६० सू० टकार-
द्वित्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्यादेशे पयट्टइ इति भवति ।

★ अथ पुल्लिङ्गीय स्याद्विधिः ★

अपभ्रंश-भाषा के पुल्लिङ्ग-प्रकरण में सि आदि प्रत्ययों को लेकर जो विधिविधान
पाया जाता है, अब सूत्रकार उस का निर्देश कर रहे हैं—

१००३—अपभ्रंश-भाषा में सि-प्रत्यय के परे रहने पर पुल्लिङ्ग में वर्तमान (विद्यमान) नाम-

प्रातिपदिक के अकार को विकल्प से ओकार होता है। जैसे—

अगलित-स्नेहमिर्बुसानां योजन-लक्षमपि यातु ।

वर्ष-शतेनाऽपि यः मिलति सखि ! सौख्यानां स स्थानम् ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! जिन का स्नेह अगलित—अविनष्ट (स्वाधी) होता है, वे लाख योजन की दूरी पर भी चले जाएं, और सौ वर्षों की अवधि के बाद भी उनका मिलन हो तो भी वे सौख्य-सुख के स्थान होते हैं। अर्थात् जिन हृदयों में पारस्परिक अनुराग होता है, वे भले ही लाख योजन दूर बैठे हों तथा सौ वर्षों के अनन्तर भी उनका समागम होता हो तथापि उनका सम्मिलन बड़ा सुखप्रद लगता है। इसके विपरीत स्नेह-हीन व्यक्ति प्रतिक्षण भी मिलते रहें तब भी वहां सुखानुभूति नहीं हो पाती।

यहां पर प्रस्तुतसूत्र से सि-प्रत्यय परे होने पर यः को जो तथा सः को सो बना कर अकार को ओकार किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में सूत्रकार ने पुंसि (पुल्लिङ्ग में) इस पद का ग्रहण क्यों किया है? वृत्तिकार इस प्रश्न का उत्तर प्रदान करते हुए फरमाते हैं—

अङ्गोः अङ्गं न मिलितं सखि ! अधरेण अधरः न प्राप्तः ।

द्विसप्ततः पञ्चमस्ताः [गमः] कुण्डलमगनेल सुदत्तं समाप्तम् ॥२॥

अर्थात्—हे सखि ! अपने प्रीतम के अङ्गों के साथ मेरा अङ्ग भी नहीं मिल सका, तथा मैंने अधर से अधर भी प्राप्त नहीं किया। अर्थात् अधर-पान (शुम्बन) भी नहीं हो सका, किन्तु प्रिय के मुखकमल को निहारती हुई मुझ अभागिनी का व्यर्थ ही सुरत (काम-क्रीडा) समाप्त हो गया।

इस श्लोक में पठित—‘अङ्ग’ शब्द अकारान्त है, तथा इस के आगे सिप्रत्यय भी अवस्थित है, किन्तु यह नपुंसकलिङ्गी है, पुल्लिङ्गी नहीं है, ऐसे पुल्लिङ्ग-भिन्न अकारान्त शब्दों के अकार को सि-प्रत्यय परे होने पर ओकार न हो जाए, इस दृष्टि से सूत्रकार ने प्रस्तुत में पुंसि इस पद का उल्लेख किया है।

१००४—अपञ्चश भाषा में टा-प्रत्यय के परे होने पर अकार के स्थान में एकार का आदेश होता है। जैसे—

ये मम वता दिवसाः, दयितेन प्रवसता ।

ताम् नरायन्त्याः अङ्गुल्यः जर्जरिता नखेन ॥१॥

अर्थात्—प्रवास करते (विदेश जाते) हुए मेरे प्रिय (प्रीतम) ने जो दिन दिए थे, अर्थात् “अमुक दिन तक मैं वापिस लौट आऊँगा” ऐसा कहा था, उन दिनों को नाखून से गिनती हुई मुझ भाग्यहीना की अङ्गुलियां जर्जरित हो गई हैं, घिस गई हैं।

यहां पर—दयित तथा नख शब्द से टाप्रत्यय के परे रहने पर इन के अकार के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से एकारादेश होने पर दइए तथा नहेरा यह रूप बनता है।

१००५—अपञ्चश भाषा में डि-प्रत्यय के साथ अकार के स्थान में क्रमशः इकार और एकार ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

सागरः उपरि तृणानि धरति, तले क्षिपति रत्नानि ।

स्वामी सुमृत्यमपि परिहरति सम्मानयति क्लृप्तान् ॥१॥

अर्थात्—सागर-समुद्र जिस प्रकार तिनकों को तो ऊपर रखता है, किन्तु रत्नों (बहुमूल्य पदार्थों) को नीचे फेंक देता है, इसी प्रकार स्वामी भी अच्छे नौकर को छोड़ देता है और खलों-दुष्टों को सम्मान करता है।

यहां पर तबे इस शब्द के डि-प्रत्यय को अकार के साथ इकार और एकार बना करके—तलि तथा तले ये दो शब्द बनाए गए हैं। श्लोक में पठित तले क्षिपति का तलि घल्लइ तथा तले घल्लइ यह रूप होता है।

१००६—अपभ्रंश-भाषा में भिस्-प्रत्यय आने होने पर अकार के स्थान में विकल्प से एकारादेश होता है। जैसे—

गुणोः न सम्पत्, कीर्तिः, परं फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति ।

केसरी कर्पविकामपि न लभते, गजाः लक्षः गृह्यन्ते ॥१॥

अर्थात्—गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति मिलती है, और सुख, दुःख आदि फल तो अपने भाग्य के अनुसार ही लिखे हुए मिलते हैं। क्योंकि शौर्य आदि गुणों से सम्पन्न होने पर भी केसरी-सिंह का मूल्य एक कौड़ी भी नहीं होता, किन्तु हाथियों का मूल्य लाखों रुपये पड़ता है।

यहां पर गुणोः=गुणहिं, तथा लक्षः=लखेहि, इन दो उदाहरणों में भिस् प्रत्यय के परे होने पर अकार को एकारादेश विकल्प से किया गया है।

१००७—व्याकरण-जगत में एक नियम प्रसिद्ध है—अर्थवशात् विभक्ति-परिणामः। अर्थात् प्रयोजन-वश विभक्ति का परिणाम-परिवर्तन कर लिया जाता है, इस नियम के आधार पर प्रस्तुत सूत्र में वृत्तिकार ने षष्ठ्यन्त पद का पञ्चम्यन्त पद के रूप में परिवर्तन किया है। १००२ वें सूत्र से अस्य (अकार को) इस पद की अनुवृत्ति खली आ रही है। यह षष्ठ्यन्त पद है। प्रस्तुत में वृत्तिकार को यह पद पञ्चम्यन्त अपेक्षित है। अतः वृत्तिकार फरमाते हैं कि “अस्य” यह षष्ठ्यन्त पद पञ्चम्यन्त पद के रूप में परिवर्तित किया जाता है। विभक्ति का परिवर्तन कर लेने के अनन्तर सूत्र का अर्थ होता है—अपभ्रंश भाषा में अकार से परे आए डि-प्रत्यय के स्थान में हे और हु ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

वृक्षात् गृह्णाति फलानि जनः, कटु-पल्लवान् वर्जयति ।

ततोऽपि महाद्रुमः सुजनो यथा तान् उत्सङ्गे धरति ॥१॥

अर्थात्—मनुष्य वृक्ष के (मधुर) फलों को तो ग्रहण कर लेता है, किन्तु उस के कटुक (कटुवे) पल्लवों (पत्तों) को त्याग देता है, तथापि सुजन (खेठ मनुष्य) के समान महावृक्ष (महान वृक्ष) उन कटुवे पत्तों को भी अपने उत्संग (भोद) में वारण किए रहता है, उनका परित्याग नहीं करता।

वृक्षात् गृह्णाति—इस वाक्य के—वृक्षहे गृह्णइ, वृक्षहु गृह्णइ (वह वृक्ष से ग्रहण करता है) ये दो रूप बनते हैं। यहां प्रस्तुत सूत्र से डि-प्रत्यय के स्थान में हे और हु ये दो आदेश किए गए हैं।

१००८—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे यदि षष्ठ्यन्त विभक्ति का बहुवचन भ्यस्-प्रत्यय पड़ा हो तो उसके स्थान में ‘हुं’ यह आदेश होता है। जैसे—

वूरोद्भयनेन पतितः खलः आत्मानं जनं मारयति ।

यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि घूर्णीकरोति ॥२॥

अर्थात्—जैसे पर्वत की चोटियों से गिरी हुई शिला अपना तथा अन्य वस्तुओं का भी विनाश कर डालती है, वैसे ही दूर की उडान से अर्थात् बहुत ऊंचे चढ़ कर यदि खल-बुद्ध व्यक्ति का पतन होता है तो वह भी अपने आप को तथा अन्य लोगों को भी मार डालता है।

यथा गिरिशृङ्गेभ्यः—गिरिसिद्धं (पर्वत की चोटियों से), इस प्रयोग में प्रस्तुत सूत्र से भ्यस् के स्थान में ‘हुं’ यह आदेश किया गया है।

१००६—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे आए डस्-प्रत्यय के स्थान में सु, हो और स्सु ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

यो गुणान् गोपयति आशुभियान् प्रकटं करोति परस्य ।

तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलीकिये सुजनस्य ॥१॥

अर्थात्—जो मनुष्य अपने गुणों को छिपाता है, और दूसरे के गुणों को प्रकट करता है, कलियुग में ऐसे दुर्लभ (जिस का प्राप्त करना मुश्किल हो) सुजन (श्रेष्ठ मनुष्य) के मैं बलिहारी जाता हूँ।

यहाँ पर—१—परस्य=परस्सु (दूसरे के), २—तस्य=तस्सु (उस के), ३—दुर्लभस्य=दुल्लहहो (दुर्लभ के), ४—सुजनस्य=सुजनस्सु (सुजन पुरुष के) इन शब्दों में यथास्थान प्रस्तुत सूत्र से डस्-प्रत्यय के स्थान में 'सु, हो और स्सु' ये तीन आदेश किए गए हैं।

१०१०—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त शब्द से परे आए आम्-प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश किया जाता है। जैसे—

तृणानां तृतीया भङ्गरे नाऽपि तेन अवट-तटे वसन्ति ।

अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं भजन्ति ॥१॥

अर्थात्—जो घास कूप आदि के किनारे पर पैदा होते हैं, उन की दो ही अवस्थाएँ होती हैं, तीसरी अवस्था नहीं होती। वे घास अवट-तट (कूप, जलाशय के तट) पर रहते हैं, उन के साथ लगा मनुष्य (उनको पकड़ कर) पार उत्तर जाता है, अन्यथा वे घास डूबने वाले मनुष्य के साथ ही डूब जाते हैं। भाव यह है कि या तो घास मनुष्य को बचा लेता है या फिर उसके साथ ही समाप्त हो जाता है।

यहाँ—तृणानाम्=तणहं (तिनकों की) इस शब्द में प्रस्तुत सूत्र से आम् प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश किया गया है।

१०११—अपभ्रंश-भाषा में इकार और उकार से आगे आए आम्-प्रत्यय के स्थान में हं और हं ये दो आदेश होते हैं। जैसे—

वंशं घटयति वने तरुणां शकुनीनां पशवफलानि ।

तद् वर सौख्यं प्रविष्टानि नाऽपि कर्णयोः खलवचनानि ॥१॥

अर्थात्—वन में पक्षियों के लिए देव-प्रकृति (भाग्य) ने वृक्षों के फल पैदा कर दिए हैं, उनको खाकर वन में रहना सुखदायक है, परन्तु नगरों में रह कर दुष्टों के दुर्वचनों का कानों में प्रविष्ट होता श्रेष्ठ नहीं है।

यहाँ—१—तरुणाम्=तरुहं, (वृक्षों के), २—शकुनीनाम्=सउणिहं (पक्षियों के) इन शब्दों में आम्-प्रत्यय के स्थान में क्रमशः हं और हं ये दो आदेश किए गए हैं। वृत्तिकार फरमाते हैं कि यहाँ पर १००० वें सूत्र से 'प्रायः' इस पद का अधिकार चला आ रहा है। यहाँ पर 'प्रायः' शब्द 'बहुलता' इस अर्थ का बोधक समझना चाहिए। अतः बहुलाधिकार से कहीं पर सुप्-प्रत्यय के स्थान में भी 'हं' यह आदेश हो जाता है। जैसे—

धवसः खिद्यते स्वामिनः गुरुं भरं प्रेक्ष्य ।

अहं किं न युक्तः, द्वयोर्विशोः खंडे द्वे कृत्वा ॥१॥

अर्थात्—स्वामिभक्त इवेत वृषभ अपने स्वामी के महान भार को देख कर विषादयुक्त हो रहा है और मन में विचार करता है कि मेरे दो टुकड़े करके दोनों दिशाओं में (गाड़े के दोनों ओर) मुझ

को ही क्यों न जोत दिया गया। यहाँ पर—द्वयोः=दुहं (दोनों), इस शब्द में सुप्-प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुतसूत्र में प्रायः का अधिकार होने से 'हुं' यह आदेश किया गया है।

१०१२—अपभ्रंश भाषा में इकारान्त और उकारान्त शब्दों से परे आए डसि, भ्यस् और डि इन प्रत्ययों के स्थान में यथासंख्य (संख्या के अनुसार, क्रमशः) हे, हुं और हि ये तीन आदेश होते हैं। डसि प्रत्यय के स्थान में होने वाले हे इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामाभ्यम् ।

गृहं मुक्त्वा मानुषाणां ततोऽपि न रोचतेऽरभ्यम् ॥१॥

अर्थात्—बिना किसी भेदभाव के, प्रत्येक मनुष्य विश्रामार्थ पर्वतों से शिलातल (शिला का ऊपरी भाग, पट्टाणपुल) तथा भक्ष्यार्थ वृक्षों से फल प्राप्त कर सकता है, तथापि दुःखरूप वर को छोड़कर मनुष्यों को वन में रहना पसन्द नहीं है।

यहाँ पर—१—गिरेः=गिरिहे (पहाड़ से), २—तरोः=तरुहे (वृक्ष से) इन शब्दों के डसि-प्रत्यय को प्रस्तुत सूत्र से हे यह आदेश किया गया है। भ्यस् के स्थान में हुए हुं इस आदेश का उदाहरण—

तरुण्योऽपि बल्कलं फलं मुनयोऽपि परिधानमशनं लभन्ते ।

स्वामिभ्यः इयवप्रकमावरं भृत्याः गृह्णन्ति ॥२॥

अर्थात्—मुनिजन वृक्षों से परिधानार्थ (पहनने के लिए) बल्कल-छाल और भोजनार्थ फल प्राप्त कर लेते हैं, इतनी ही अधिकता है कि स्वामिजनों से नौकर-लोग आदर प्राप्त कर लेते हैं। भाव यह है कि मनुष्य नौकरी केवल सम्मान की दृष्टि से ही करता है न कि भोजनादि के लिए, क्योंकि भोजन और वस्त्र की समस्या तो अकिञ्चन मुनि भी वनों से समाहित कर लेते हैं। अथवा—भोजन की समस्या तो वन में भी समाहित हो सकती है, मनुष्य व्यर्थ ही जरा से आदर की भूल से विवक्ष होकर अपने आश को परतन्त्र बना लेता है।

यहाँ पर—१—तरुभ्यः=तरुहे (वृक्षों से), २—स्वामिभ्यः=सामिहे (मालिकों से) इन शब्दों में भ्यस् के स्थान में हुं यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय के स्थान में हुए हि इस आदेश का उदाहरण—

“अथ विरल-प्रभावः एव कलौ धर्मः”

अर्थात्—निश्चय ही कलियुग में धर्म विरल-प्रभाव (जिस का प्रभाव बहुत कम हो) हो गया है। भाव यह है कि कलियुग में धर्म का प्रभाव (शक्ति) बहुत कम देखने में आता है। यहाँ पर—कलौ =कलिहि (कलियुग में) इस शब्द में डि-प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश किया गया है।

१०१३—अपभ्रंशभाषा में अकारान्त शब्द से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में ए और अनु-स्वार (०) ये दो आदेश होते हैं। जैसे—दयितेन प्रवसता=दइए पवसत्तेण (प्रदेश को गए प्रीतम ने) यहाँ पर टा-प्रत्यय को क्रमशः अनुस्वार तथा ए ये दो आदेश किए गए हैं। दयितेन प्रवसता यह श्लोक का एक हिस्सा है। सम्पूर्ण श्लोक १००४ वें सूत्र में दिया गया है।

१०१४—अपभ्रंश भाषा में इकार और उकार से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में ए तथा सूत्रोक्त चकार के कारण ण और अनुस्वार इस तरह तीन आदेश होते हैं। ए इस पद का एँ यह पाठान्तर भी अन्य प्रतियों में उपलब्ध होता है। अतः आदेश के ये दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किए जा सकते हैं। 'एँ' इस आदेश का उदाहरण—

अग्निना उष्णकं भवति जगद् वातेन शीतलं तथा ।

यः पुन अग्निना शीतलः, तस्य उष्णत्वं कथम् ? ॥१॥

अर्थात्—संसार अग्नि से उष्णता (गरमी) और (शीत) वायु से शीतलता प्राप्त करता है, परन्तु जो पुरुष अग्नि से भी शीतलता का अनुभव करता है, उस के लिए उष्णता कहाँ ? भाव यह है कि शान्ति से परिपूर्ण वातावरण में सब शान्त रहते हैं, किन्तु अशान्त वातावरण में भी शान्त रहना, यह बहुत बड़ी बात है। दुःख में भी समता को संभालने वाला व्यक्ति महापुरुष होता है।

यहाँ पर—अग्निना—अग्निर् (अग्नि से) इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में एँ यह आदेश किया गया है। ञ और अनुस्वार के उदाहरण—

विप्रिय-कारकः यद्यपि प्रियस्ततोऽपि तमानय मद्य ।

अग्निना वार्धं यद्यपि गृहं तत्तस्तेन अग्निना कार्यम् ॥२॥

अर्थात्—हे सखि ! यद्यपि प्रिय (प्रीतम) प्रतिकूलता करने वाले हैं, तथापि आज तुम उन को लाओ (क्योंकि उन के बिना मेरा निर्वाह नहीं हो सकता), यद्यपि अग्नि से घर जल जाता है तो भी उस अग्नि से ही काम चलता है।

यहाँ पर—१—अग्निना—अग्निर् (अग्नि से), २—अग्निना—अग्निं (अग्नि से) इस इकारान्त शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में क्रमशः 'ण' तथा अनुस्वार [०] ये दो आदेश किए गए हैं। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इकारान्त शब्द की भाँति उकारान्त शब्द से आए टा-प्रत्यय के स्थान में किए ए, ञ तथा अनुस्वार इन आदेशों के उदाहरण भी समझ लेने चाहिए, अर्थात्—इन के उदाहरणों की कल्पना भी स्वयं कर लेनी चाहिए।

१०१५—अपभ्रंश भाषा में सि, अम्, जस् और शस् इन चार प्रत्ययों का लोप होता है। जैसे—
१—एते तेऽङ्काः, एषा स्थली—एह ति घोडा, एह थलि (ये वे घोड़े हैं, यह रणस्थल है)। इत्यादि पदों में सि, अम् और जस् इन प्रत्ययों का लोप किया गया है। यह अपूर्ण श्लोक है, पूर्ण श्लोक १००१ सूत्र में दिया गया है। वह इस प्रकार है—

एह ति घोडा एह थलि एह ति निसिष्ठा खग ।

एत्थु मुणीसिम जाणीअह जो न वि कालइ वग ॥१॥

यहाँ पर—१—एते—एह (ये), २—ते—ति (वे), ३—घोटकाः—घोडा (घोड़े), ४—निसिष्ठाः—निसिष्ठा (तीक्ष्ण), ५—खङ्गाः—खग (तलवारें) इन शब्दों में प्रस्तुत सूत्र से जस्-प्रत्यय का, १—एषा एह (एह), २—स्थली—थलि (युद्धस्थल), ३—मनुष्यत्वम्—मुणीसिम (पुरुषत्व), ४—यः—जो (जो) यहाँ पर सिप्रत्यय का तथा थलाम्—वग (लगाम को) यहाँ पर अम् प्रत्यय का लोप किया गया है।

यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।

तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खर-प्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥१॥

अर्थात्—जैसे-जैसे श्यामला (श्याम वर्ण की कन्या) नेत्रों की वक्रता (कटाक्षपूर्वक वक्र देखना) सीखती चली जा रही है, अर्थात् इस के नयनों में वक्रता आती जाती है, जैसे-जैसे मन्मथ (कामदेव) अपने बाणों को कठोर-पत्थर पर तीक्ष्ण करता जा रहा है।

यहाँ पर—१—वक्रिमाणम्—वक्रिम (वक्रता को) इस शब्द में अम्-प्रत्यय का, २—श्यामला—सामलि (कृष्ण वर्ण की लड़की), ३—मन्मथः—मन्महु (कामदेव) इन शब्दों में सिप्रत्यय का, तथा—
४—निजकशरान्—निजय-सर (अपने बाणों को) यहाँ पर प्रस्तुत सूत्र से शस्-प्रत्यय का लोप किया गया है।

१०१६—अपभ्रंशभाषा में षष्ठी विभक्ति का प्रायः (आमतौर पर) लोप हो जाता है। जैसे—

संगर-शतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्मद्भयं कान्तम् ।

अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् वारयन्तम् ॥१॥

अर्थात्—अत्यधिक मदसे उन्मत्त तथा निरङ्कुश हाथियों के मस्तकों का भेदन करते हुए, तथा सैंकड़ों युद्धों में जिस के यश का वर्णन किया जाता है, ऐसे मेरे कान्त (प्रीतम) को तू देख ।

यहां—गजानाम्=गय (हाथियों के) इस शब्द में प्रस्तुत सूत्र से षष्ठी विभक्ति के ग्राम्-प्रत्यय का लोप किया गया है। यहाँ पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र से जिस कार्य का विधान किया गया है, वह विधान तो मत १०१५ वें सूत्र से ही हो जाना चाहिए था, वह सूत्र जहाँ पर सि, जस्, यस् और शस् इन प्रत्ययों का लोप करता है, वहाँ इस् और ग्राम् का भी लोप कर सकता था। फिर इस सूत्र की स्वतन्त्र रूप से रचना क्यों की गई?, उत्तर में निवेदन है कि प्रस्तुत सूत्र की जो पृथक् रचना की गई है, उस का प्रयोजन लक्ष्य-प्रयोग का अनुसरण करना है, भाव यह है कि जिस प्रयोग में षष्ठी के लोप की आवश्यकता प्रतीत हो, वहाँ इस सूत्र से लोप कर देना चाहिए, अन्यथा नहीं। इसी बात को वृत्तिकार ने—'पृथक् योग (सूत्र की रचना) लक्ष्य (प्रयोग) के अनुसरण के लिए है' इन शब्दों से संसूचित किया है। इसी कारण प्रस्तुत गाथा में—१—अतिमत्तानाम्=अतिमत्तहं, २—त्यक्ताङ्कुशानाम्=चतङ्कुसहं तथा ३—गजानाम्=गय इन तीन षष्ठ्यन्त पदों में से केवल 'गज' शब्द के ग्राम्-प्रत्यय का ही लोप किया गया है, शेष का नहीं।

१०१७—अपभ्रंश भाषा में आसन्ध (आसन्ध-सम्बन्धी) अर्थ में वर्तमान (विद्यमान) नास-प्रातिपदिक से परे आए जस्-प्रत्यय के स्थान में 'हो' यह आदेश होता है। यह सूत्र १०१५ वें सूत्र से होने वाले जस् के लोप का बाधक होने से लोपाऽपवाद-सूत्र कहलाता है। जैसे—तरुणाः ! तरुण्यः । ज्ञात्वा मां, कुस्त मा आत्मनो घातम्=तरुणहो ! तरुणहो ! मुण्डिड मई करहु म अप्यहो घाउ [हे तरुण-पुरुषो !, हे तरुण तारियों ! मुझे जान कर, अपनी घात (आत्महत्या) मत करो] यहाँ पर आसन्धसम्बन्धी जस् प्रत्यय के स्थान में 'हो' यह आदेश किया गया है।

१०१८—अपभ्रंशभाषा में भिस् और सुप् इन प्रत्ययों के स्थान में 'हि' यह आदेश होता है। भिस् प्रत्यय का उदाहरण, जैसे—गुणः न सम्पत्, कीर्तिः परम्=गुणहिं न संपद्, किति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति प्राप्त होती है] यहाँ भिस् प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है। यहाँ श्लोक का एक भाग दिया गया है। सम्पूर्ण श्लोक १००६ वें सूत्र में दिया जा चुका है। सुप् का उदाहरण-भागोरथी यथा भारते मार्गेषु शिष्यपि प्रवर्तते=भाईरहिं जिवं भारइ मगोहिं तिहिं वि पयट्टइ [जैसे गंगा नदी भारत में तीन मार्गों में बहती है] यहाँ मार्गेषु तथा शिष्यु इन शब्दों में सुप्-प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश करके मगोहिं, तिहिं ये रूप बनाए गए हैं।

★ अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्वास्त्रिविधिः ★

१०१९—स्त्रियां जस्-शसोरुदोत् । ८। ४। ३४८। अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशो भवतः । लोपाऽपवादी । जसः । अंगुलिउ जज्जरियाउ नहेण [३३३, ४] शसः । सुन्दर-सध्वङ्गाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण । वचनभेदान्त् यथासंख्यम् ।

१०२०—ट ए । ८ । ४ । ३४९ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने ए इत्यादेशो भवति ।

निअ-मुह-करहिं वि मुह कर अन्धारइ पडियेक्खइ ।

ससि-मण्डल-चन्दिमए पुणु काई न वूरे देक्खइ ॥१॥

जहि मरगय-कन्तिए संबलिअं ।

१०२१—इस्-इस्योर्हे । ८ । ४ । ३५० । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्ङम्, इति इत्येतयोः हे इत्यादेशो भवति । इसः—

तुच्छ-मज्झहे तुच्छ-जम्पिरहे ।

तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छ-राय ! तुच्छयर-हासहे ।

पिय-वयणु अलहन्तिअहे तुच्छकाय-वम्मह-निवासहे ।

अन्तु जु तुच्छउं तहे घणहे तं अक्खणहं न जाइ ।

कटरि अणंतरु मुहइहे जे मणु विच्चि ण माइ ॥१॥

इसेः—

फोडेन्ति जे हियडउं अण्णउं ताहं पराई कवण घृण ।

रक्खेज्जु लोअहो अण्णणा बालहे जाया विसम षण ॥२॥

१०२२—असामोर्हुः । ८ । ४ । ३५१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य म्यस आसश्च हु इत्यादेशो भवति ।

मल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि ! महारा कन्तु ।

लज्जेज्जन्तु वयसिअहु जइ मग्गा घर एन्तु ॥१॥

वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्यर्थः ।

१०२३—अहि । ८ । ४ । ३५२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य डेः सप्त-म्येकवचनस्य *हि [हि] इत्यादेशो भवति ।

वायसु उड्ढावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहस ति ।

अड्ढा वलया महिहि गय अड्ढा फुट्ट तड ति ॥१॥

★ अथ स्त्रीलिङ्गीय-स्यादि-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायाः स्त्रीलिङ्ग-प्रकरणे स्वादि-प्रत्ययानां स्थाने यद् विधिविधानं विधीयते तत्प्रदर्शयत्याचार्यः ।

१०१६—लोपाऽपवादोति । १०१५ सूत्रेण जस्-शसोः लोपो जायते, किन्तु तस्याऽपवादभूतो उकार-ओकारौ १०१९ सूत्रेण विधीयते । अतः प्रस्तुतसूत्रं तस्यापवादसूत्रं ज्ञेयम् । असः । जस्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते, यथा—अङ्गुलियः अङ्गरिताः मल्लेण—अङ्गुलिउ अङ्गरियाउ नहेण, प्रक्रिया १००४ सूत्रे ज्ञेया । अङ्गुलिउ इत्यत्र २५ सू० ङकारस्यानुस्वारो जातः । अङ्गरियाउ इत्यत्र बाहुल्येन १८० सूत्रेण यकारस्य ध्रुतिः संजाता । अङ्गुलिउ, अङ्गरियाउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण असः स्थाने उकारो जातः । असः । जस्-प्र-

*हि इति पाठान्तरमुपलभ्यते ।

त्यस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः, यथा—सुन्दरसर्वाङ्गाः विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम् । अयं भावः—सुन्दराणि सर्वाण्यङ्गानि यासां ताः सुन्दर-सर्वाङ्गाः विलासिनीः-विलासवतीः नारीः प्रेक्षमाणानां-पश्यतां पुरुषाणामित्यध्याहार्यम् । सुन्दरसर्वाङ्गाः । सुन्दर-सर्वाङ्गा + शस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१९ सू० शसः स्थाने उकारे सुन्दरसर्वाङ्गाव इति भवति । विलासिनीः । विलासिनी + शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१९ सू० शसः स्थाने ओकारे विलासिनीओ इति भवति । अस्मिन् प्रयोगद्वये प्रस्तुतसूत्रेण शसः स्थाने ऋमदाः उकारः, ओकारश्च विहितः । प्रेक्षमाणानाम् । प्रपूर्वक ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष् + आतश् + ग्राम् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २८८ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, ४९५ सू० ग्रामः स्थाने णकारे, ५०१ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घे वैच्छन्माण इति भवति । वचनभेदान्न यथासंख्यम् । वचनयोः भेदः, वचन-भेदः, तस्माद् न यथासंख्यम्-संख्यामनतिक्रम्येति यथासंख्यम् । अयं भावः—१०१९ सूत्रे जस्-शसोः [जस् च शस् चेति जस्-शसौ, तयोः] इति द्विवचनान्तं पदम् । उदीत् [उच्च ओच्च तयोः समाहारः, उदीत्] इत्येकवचनान्तम् । यत्र स्थानिनोः द्विवचनान्तत्वं भवति तत्रादेशयोरपि द्विवचनान्तत्वं भवितुमर्हति, किमर्थमन्नाऽत्र वचन-भेद उपन्यस्तः ? इत्याशंकाया उत्तरं प्रदीयते वृत्तिकारेण, यत् स्थान्यादेशयोः वचन-भेदकरणेनैवं ज्ञाप्यते यद् “यथासंख्यमनुवेशः समानाम्” इति न्यायो नाऽत्र प्रवर्तते । अतएव जस्-प्रत्ययस्य यथा उकारोकारौ भवतः, तथैव शस्-प्रत्ययस्याऽपि उकारोकारौ जायेते ।

१०२०—

निजमुखकरैः अपि मुग्धा करमन्वकारे प्रतिप्रेक्षते ।

शशिमण्डल-चन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति ॥१॥

भावार्थः—काचिद् मुग्धा सुन्दरी नारी यदा निजमुखकरैः-निजस्य मुखं तस्य करैः-किरणैः, अन्वकारे-ध्वान्तेऽपि निजं करं-हस्तं प्रतिप्रेक्षते-पश्यति, शशिमण्डलचन्द्रिकया-शशिनः चन्द्रस्य मण्डलं-गोलकं, तस्य चन्द्रिकया-कान्त्या, सा मुग्धा पुनः दूरे किं-कथं न पश्यति ? अपितु पश्यत्येवेति भावः । यथा चन्द्र-प्रभया जनाः दूरस्थितानपि पदार्थान् पश्यन्ति तथैव चन्द्रकान्तिवद्-मुखी इयं सुन्दरी निविडेऽन्वकारे समीपस्थी कराववलोकयेत्, को नाम विस्मयोऽत्र ? न कोऽपीति ।

निज-मुख-करैः । निज-मुख-कर + भिस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे निज-मुख-करहिं इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । मुग्धा । मुग्धा + सि । ३४८ सू० गकारस्य लोपे, ३६० सू० घकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य दकारे, १००१ सू० आकारस्य ऋकारे, १०१५ सू० सेलोपे मुद्ग इति भवति । करम् । कर + अम् । इत्यत्र १०१५ सू० अमो लोपे कर इति भवति । अन्वकारे । अन्व-कार + डि । १७७ सू० ककार-लोपे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे अन्वारद् इति भवति । प्रतिप्रेक्षते । प्रतिपूर्वकः ईक्षधातुः प्रतिप्रेक्षणे । प्रतिप्रेक्ष् + ते । ३५० सू० उभयत्रापि रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य डकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य स्थाने ककारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्यादेशे पक्षिप्रेक्षद् इति भवति । शशि-मण्डल-चन्द्रिकया । शशि-मण्डल-चन्द्रिका + टा । इत्यत्र २६० सू० उभयत्रापि शकारस्य सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १८५ सू० ककारस्य मकारे, १००२ सू० आकारस्य ऋकारे, १०२० सू० टास्थाने ए इत्यादेशे सशिमण्डल-चन्द्रि-

नए इति भवति । पुनर्—पुस्तु प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । किम् । किम् + सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काङ् इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपि काङ् इति भवति । न । प्रव्ययपदमिदं सं-
स्कृतवदेवापञ्च शो प्रयुज्यते । दूरे । दूर + डि । ५०० सू० डेः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिङि परेऽस्यस्व-
रादेलोपि, अञ्भीने परेषु संयोज्ये दूरे इति भवति । पश्यति । दृशिर्-(दृश्)-धातुः दर्शने । दृश् + तिव् ।
५५२ सू० दृक्षः स्थाने देक्ल इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्तादेशे देक्लह इति भवति । शशि-सञ्चल-
कान्तिकया—ससि-मण्डल-चन्द्रिमए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । चन्द्रिन् चन्द्रकान्त-कान्त्या संबलि-
तम् । अयं भावः— यस्मिन् मरकतकान्त्या, मरकत-मणिविशेषः, तस्य कान्तिः, तथा संबलित-मिश्रित-
मित्यर्थः । यस्मिन् । यद्-न-डि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डि इ-
त्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे जहि इति भवति । मरकत-कान्त्या । मरकत-कान्ति + टा । १०६७ सू० क-
कारस्य गकारे, १७७ सू० तकारलोपे १८० सू० यकारश्चतौ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०२० सू०
टाप्रत्ययस्य स्थाने ए इत्यादेशे, मरगय-कान्तिए इति भवति । संबलितम् । संबलित + सि । १७७ सू०
तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्माकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे संबलिद्यं इति भवति । मरकत-कान्त्या-मरगय-
कान्तिए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२१—डसः । डस्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पिण्याः [तुच्छजल्पनशीलायाः],

तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छराग ! तुच्छतर-हासायाः ।

प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः,

अन्यद् यस्तुच्छकं तस्याः घन्यायाः तदाख्यातुं न याति ।

आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति ॥१॥

भावार्थः—अन्यासक्तं प्रियं प्रति नायिकया प्रेषिता दूती संसति—हे तुच्छराग !—तुच्छः-स्वल्पो
रागोऽनुरागो यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । तस्याः घन्यायाः—पुण्यवतीनायिकायाः अन्यद् प्रस्तुतवर्णनाति-
रिक्तं यस्तुच्छकं जातं तदाख्यातुं न याति न कश्चित् पारयति । किभूतायाः तस्याः ? तुच्छमध्यायाः—
तुच्छो मध्यः—मध्यभागो यस्याः सा, तस्याः । पुनः किभूतायाः तस्याः ? तुच्छजल्पिण्याः, तुच्छजल्पन-
शीलायाः, पुनः किभूतायास्तस्याः ? तुच्छाच्छरोमावल्याः—रोम्णामावली पंक्तिः, रोमावली, यच्छाः
(निर्मलाः) च ताः रोमावल्याः, तुच्छाः अच्छरोमावल्याः यस्याः सा, तस्याः । पुनः किभूतायास्तस्याः ?
तुच्छ-तर-हासायाः—अतिशयेन तुच्छः तुच्छतरः, तुच्छतरो हासो यस्याः सा तस्याः । पुनः किभूतायास्त-
स्याः ? प्रियवचनम्—प्रियस्य कान्तस्य वचनं संभाषणमलभमानायाः । पुनः किभूतायास्तस्याः ? तुच्छ-
काय-मन्मथ-निवासायाः—तुच्छश्चासी कायः—जरीरं, तस्मिन् मन्मथस्य कामदेवस्य निवासः—निवसनं
यस्याः सा तस्याः । एतादृश्याः मुग्धायाः—सुन्दर्याः स्तनान्तरं—स्तनयोः अन्तरं—मध्यभागः आश्चर्यम्
—आश्चर्यजनकं जातमिति । येन अतएव मनोऽपि तत्र वर्त्मनि न माति । अयं भावः—स्तनी इयन्ती
पीनतमी मिथःसम्पृक्ता च वर्तते यत्तयोः मध्येऽल्पमपि स्थानं नास्ति । अतएव तत्र अतिसूक्ष्ममनसाऽपि
प्रवेष्टुं न शक्यते । स्तनयोरतिपीनत्वमभिव्यञ्जितं कवितेति ।

तुच्छमध्यायाः । तुच्छमध्या + डस् । २९७ सू० व्ययस्य भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वभकारस्य जकारे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने 'हे' इत्यादेशे
तुच्छ-मञ्जहे इति भवति । तुच्छ-जल्पिण्याः । तुच्छ-जल्पित्री + डस् । जल्प-धातुः जल्पने । जल्प + तन्

+ङस् । इत्यत्र ३५० सू० लकारलोपे, २६ सू० आदेशकारस्य अनुस्वारागमे, ३० सू० अनुस्वारस्य व-
र्गान्त्ये मकारे जाते जम्प+तृ+ङस् [अथवा जम्पिरहे इत्यस्य पदस्य *कथयिष्याः इति संस्कृत-रूपे
कम्प+णिम्+तृ+ङस् इति जाते, ६७३ सू० कथ-घातोः स्थाने जम्प इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने
अकारे, ६४२ सू० आदेशकारस्य आकारे, ८४ सूत्रेण आद्याकारस्य अकारे, १० सू० अन्त्याकारस्य लोपे,
अजम्हीने परेण संयोज्ये जम्प+तृ+ङस्] इति स्थिते, अत्र शीलार्थकः तृन्प्रत्ययोऽस्त्यतएव ४१६ सू०
तृनः स्थाने इर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्हीने परेण संयोज्ये तुच्छजम्पिर+ङस् इति जाते,
स्त्रीत्वाद् भाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने
हे इत्यादेशे तुच्छजम्पिरहे इति भवति । तुच्छाच्छरोमावत्यः । तुच्छाच्छरोमावली+ङस् । ८४ सू० सं-
योगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छाच्छरोमावलिहे
इति भवति । तुच्छरागः । तुच्छराग+सिः १७७ सू० गकार-लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू०
सेलपि तुच्छरागः । इति भवति । तुच्छतरहासायाः । तुच्छतरहासा+ङस् । १७७ सू० तकारस्य लोपे,
१८० सू० यकारश्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छतरहासहे
इति भवति । प्रियधम्मन् । प्रियधम्मन्+अन् । ३५० सू० ऐकलोपे, १७७ सू० चकारलोपे १८० सू०
यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमीलोपे पियव-
पण्णु इति भवति । अलभमानायाः । नञ्पूर्वकः(लम्)घातुः अप्राप्तौ । अ-लभ्+आनश्+ङस् । १८७ सू०
अकारस्य हकारे, २१० सूत्रेण घातोऽन्तोऽकारागमे, ६७१ सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वा-
दाप्-प्रत्यय-प्रसंगे ५२१ सू० डीप्-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्हीने परेण संयोज्ये, १००१
सू० ईकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने हे इत्यादेशे अलहन्तिहे इति भवति । तुच्छकाय-मन्मध-
निवासायाः । तुच्छकाय-मन्मध-निवासा+ङस् । २४२ सू० आदिम-अकारस्य अकारे, ३३२ सू० भ्यस्य
अकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुत-
सूत्रेण ङसः स्थाने हे इत्यादेशे तुच्छकाय-मन्मध-निवासहे इति भवति । अन्यद् । अन्यद्+सि, ३४९ सू०
थकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेलपि अन्नु इति भवति । यद् । यद्+हि । २४५ सू० यकारस्य अकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि ङु इति भवति । तुच्छकम् । तुच्छक+सि । १७७ सू० ककारलोपे,
१०२५ सू० सिना सह अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तुच्छङ् इति भवति । त-
स्याः । तद्+ङस । ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य
लाघवे तहे इति भवति । धन्यायाः । धन्या+ङस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सूत्रे "अवधिन्न भवति"
इति वचनात् द्वित्वाभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण
ङसः स्थाने हे इत्यादेशे अणहे इति भवति । तम् । तद्+अम् । इत्यत्र ११ सू० बकारस्य लोपे, ४९४
सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । आख्यातुम् । आङ्पूर्वकः ख्याधातुः कथने ।
आख्या+तुम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० लकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू०
पूर्व-लकारस्य ककारे, १११२ सू० तुमः स्थाने अणहं इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आका-
रस्य अकारे अणणहं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवापभ्रंशे प्रयुज्यते । याति । या गति-
प्राप्तयोः । या+तिष् । २४५ सू० यकारस्य अकारे, ६२८ सू० तिब इत्यादेशे जाह इति भवति । आ-

*कथन-शीलायाः, जल्पन-शीलाया इत्यर्थः ।

इत्थम् । अध्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे आश्चर्यम् इत्यर्थे १०९३ सू० कटरिषाब्दः प्रयुज्यते । स्तनान्तरम् । स्तनान्तर + सि । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २५ सू० नकारानुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे थरांतक इति भवति । मु-
ग्धायाः । मुग्धा + डस् । ३४८ सू० गकारस्य लोपे, ३६० सू० धकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-धकारस्य
दकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे ङङ् (यङ्)-प्रत्यये, कप्रत्ययस्य च लोपे, डिति परे-
ऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, प्रस्तुतसूत्रेण डसः स्थाने हे इत्यादेशो मुद्गङ्गे इति भवति । येन । यद् + टा । २४५ सू०
यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य स्थाने
घनुस्वारे ञे इति भवति । मनः । मनस् + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मरु इति भवति । वर्त्मनि । वर्त्मन् + डि । इत्यत्र १०९२ सू०
वर्त्मनः स्थाने विच्च इत्यादेशो, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे विच्चि इति भवति । न । अध्यय-
पदमिदम् । इत्यत्र २२९ सू० नकारस्य वैकल्पिके णकारे ण इति भवति । माति । माङ्(मा)धातुः माने ।
मा + तिव् । ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशो माइ इति भवति । तुच्छमज्जहे, तुच्छजम्बिरहे इत्यादिषु
नवसु प्रयोगेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण डस्-प्रत्ययस्य स्थाने हे इत्यादेशो जातः ।
इतिः । सम्प्रति डसि-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

स्फोटयतः यौ हृदयमात्मीयं तयोः परकीया का धृणा ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः जातो विषमौ स्तनौ ॥२॥

भावार्थः— बालायाः स्तनयोः प्रतिक्षयेन विकारजनकत्व-प्रदर्शनाय कश्चिन्ननायको भणति । यौ
स्तनौ आत्मीयम्-निजं, हृदयम्-वक्षः-स्थलं, स्फोटयतः-भिन्तः, तयोः-कुचयोः परकीया-परविषये का धृणा ?
न काऽपि अनुकम्पा भवितुं शक्नोति । अतो हे लोकाः ! यौ बालाया विषमौ—भयंकरौ विकारजनकौ वा
स्तनौ स्तः, ताभ्याम् आत्मानं रक्षत—स्वस्य रक्षां कुरुत । एतयोरुपरि न दृष्टिः प्रक्षेपणीयेति भावः ।

स्फोटयतः । स्फुट् स्फोटने-विदारणे । स्फुट् + णिग् + तस् । ३४८ सू० सकारलोपे, १००० सू०
उकारस्य ओकारे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य
बहुवचने, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशो कोडेन्ति इति भवति । यौ । यद् + औ । इत्यत्र २४५ सू०
यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए)
इत्यादेशो, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे जे इति भवति । हृदयम् । हृदय
+ अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, २६९
सू० द्वितीय-सस्वर-यकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये जाते, ११०१ सू० स्वार्थे ङङ्अ- (अङ्अ)-प्रत्यये
क-प्रत्ययस्य च लोपे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चा-
रणलाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे ह्रियङ्ङ इति भवति । आत्मीयम् । आत्मीय + अम् । १०९३ सू०
आत्मीयस्य शब्दस्य अप्पण इत्यादेशो, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू०
अकारस्य उं इत्यादेशो, १०१५ सू० अमो लोपे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणस्य लाघवे अङ्गाङ् इति
भवति । तयोः । तद् + ओस् । ११ सू० दकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अका-
रस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे ताहं इति भवति ।
परकीया । परकीया + सि । अपभ्रंशे परकीयार्थे १०९३ सू० पराई-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे
पराई इति भवति । का । किम् + सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशो, स्त्रीत्वाद्वाप्-

(आ)-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि कवण इति भवति । घृणा । घृणा + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपि घण वत्र बाहुल्येन ऋकारस्य अकारे न विहितस्तत्र तु घृण इति भवति । रक्षत । रक्ष्वातुः रक्षणे । रक्ष् + त । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २७७ सू० अस्य लकारे, ३६० सू० लकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे, *बहुलाधिकाराद् ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्ययोर्मध्ये 'ज्ज' इत्यस्य प्रयोगे, १०५५ सू० 'त' इत्यस्य हु इत्यादेशे रक्षेज्ज इति भवति । अथवा—रक्षत खलु, इतिच्छायायां तु । रक्षत । रक्ष् + त = रक्षे + त = इत्यत्र ६६६ सू० 'त' इत्यस्य स्थाने 'ज्ज' इत्यादेशे रक्षेज्ज इति भवति । खलु । अव्ययपदमिदम् । ४६९ सू० खल्वर्थे 'हु' इत्यस्य प्रयोगे 'हु' इति भवति । लोकाः । लोक + जस् । १७७ सू० जकारलोपे, १०१७ सू० जसः स्थाने हो इत्यादेशे लोअहो ! इति भवति । आत्मानम् । आत्मन् + अस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, अन्त्याकारस्य च आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्यणा इति भवति । बालायाः । बाला + ङसि । १००१ सू० द्वितीयस्य आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ङसेः स्थाने हे इत्यादेशे बालहे इति भवति । जाती । जात + औ । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे जाया इति भवति । विषमौ । विषम + औ । २६० सू० पकारस्य सकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे विसम इति भवति । स्तनी । स्तन + औ । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, २२८ सू० तकारस्य णकारे, १०१५ सू० जसो लोपे थण इति भवति । बालायाः = बालहे इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण ङसि-प्रत्ययस्य स्थाने हे इत्यादेशो जातः ।

१०२२— भव्यं भूतं यन्मारितः, भग्नि ! अस्मदीयः कान्तः ।

अलङ्छिष्ये वयस्याभ्यः यदि भग्नः गृहमेष्यत् ॥१॥

भावार्थः—हे भग्नि ! इदं भव्यं-साधु भूतम्-जातम्, यद् युद्धे अस्मदीयः कान्तः-प्रियः मारितः—शत्रुणा हतः । यद्यसौ भग्नः-शत्रुणा पराजितः, गृहमेष्यत्-गृहभागमिष्यत् तदाऽहं वयस्याभ्यः-सखीभ्यः, वयस्यानां वा, सखीनां मध्ये इत्यर्थः । अलङ्छिष्ये-लज्जामप्राप्स्यम् । युद्धे मरणं श्रद्धं न तु पश्चादावर्त-नमिति भावः ।

भव्यम् । भव्य + सि । अप भ्रंशे १०९३ सू० भव्यार्थकः भल्लशब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अन्त्या-कारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि भल्ला इति भवति । भूतम् । भू सत्तायाम् । भू + क्त-त । ७३२ सू० भू-धातोः स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सिप्रत्यये, सेलोपि हुआ इति भवति । यः । यद् + सि = जु, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । मारितः । मारित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलोपि मारिआ इति भवति । भग्नि ! । भग्निनी + सि । ३९७ सू० भग्निनी-शब्दस्य बहिष्णी इत्यादेशे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपि बहिष्णि ! इति भवति । अस्मदीयः । अस्माकमयमिति अस्मदीयः । अस्मद् + ईय + इस् । बाहुल्येन ६०२ सू० अस्मद्ः स्थाने मह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयप्रत्ययस्य डार(आर)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये महार + सि इति जाते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि महारा इति भवति । कान्तः । कान्त + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि कस्तु इति भवति । अलङ्छिष्ये । लज्ज मनोस्लक्षणी । लज्ज् + श्ये । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य एकारे, ६६८ सू० श्ये इत्य-

*बहुलाधिकाराद् ह्रस्व-धातोरपि स्वरात्सघातोश्च ज्ज इत्यस्य विकरणं जायते ।

स्य उज्ज इत्यादेशे, २६ सू० "व्यचिद् छन्वःपूरणेऽपि" इति वचनात् अनुस्वारागमे लज्जेज्जं इति भवति । तु । अव्ययपदमिदं पाद-पूरणे प्रयुज्यते । लज्जेज्जं + तु इत्यत्र ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये लज्जेज्जस्तु इति भवति । वयस्याभ्यः । वयस्या + भ्यस् । इत्यत्र २६ सू० द्वितीयस्वरस्यान्तेऽनुस्वारागमे, ३४९ सू० यकारलोपे, १००० सू० आकारस्य इकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धी वयसिआ + भ्यस् इति जाते, १००१ सूत्रेण आकारस्य अकारे, १०२२ सू० भ्यसः स्थाने हु इत्यादेशे वयसिअहु यत्र वयस्यानाम् इतिच्छाया तत्र वयस्या + आम् = वयसिअ + आम् इति स्थिते, १०२२ सू० आम्ः स्थाने हु इत्यादेशे वयसिअहु इति भवति । यवि । अव्यय-पदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे जङ् इति भवति । भग्नः । भग्न + सि । ३४९ सू० नधारलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे भग्ना इति भवति । गृहम् । गृह + अम् = घर प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य प्रथमे श्लोके ज्ञेया । ए-व्यत् । इण्धातुः गतौ । इ + स्यत् । १००० सू० इकारस्य एकारे, ६६९ सू० स्यत् इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे एम्तु इति भवति । एन्तु इत्यस्मिन् प्रयोगे स्यत् [क्रियातिपत्तेः—लृङः प्रथमपुरुषस्य एकवचनम्] इत्यस्य स्थाने ६६९ सूत्रेण 'न्त' इत्यादेशो भवति, अनया रीत्यैव एन्तु इति प्रयोगः सिध्यति । ६७० सूत्रेण शतृ, आनश् इत्येतयोः प्रत्यययोः स्थाने प्रत्येकं न्त, माण, इत्यादेशो भवतः । शतृ, आनश् इत्येतौ कृत्-प्रत्ययी स्तः । एतयोः स्थाने भवन्तौ न्त, भाण इत्येतौ आदेशावपि स्थानिवत्त्वात् कृत्प्रत्ययी एव भवतः । ६६९ सूत्रे यथा 'न्त' इत्यस्य विधानं विद्यते, तथैव ६७० सूत्रेऽपि 'न्त' इत्यस्य विधानं विद्यते । इत्थं [न्त इत्यत्र] वर्णसाध्यात्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृदन्ताधिकारविहितत्वाद्वा ६६९ सूत्रेण विधीयमानस्य 'न्त' इत्येतस्य आदेशस्याऽपि कृत्त्वं-कृत्-प्रत्ययत्वं भवति । एतत्कृत्प्रत्ययान्तस्य कृदन्तत्वात् नामत्वं-प्रातिपदिकत्वमस्ति । प्रातिपदिकत्वाच्च एन्त, इत्यस्मात् प्रातिपदिकात् सिप्रत्ययो जातः । नैतत्सन्देहव्यं यत्तिङ्-आदेशान्तस्य [तिङः स्थाने य आदेशः, तदन्तस्य] प्रातिपदिकत्वं न भवति । यतोहि व्याकरणे तिङ्-आदेशान्तस्याऽपि प्रातिपदिकत्वसाधकं प्रमाणमुपलभ्यते । तथाहि ५-२-२ हैमशब्दानुशासनस्य २सूत्रेण परोक्षा-[लिट्-लकार]-विषये वातोः परो क्वसुकानो विधीयेते, एतत्-प्रत्ययान्ताः शुश्रुवान्, ऐदिवान्, पेचिवान् इत्यादयः शब्दाः शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृदन्ताधिकार-विहितत्वाच्च प्रातिपदिकसंज्ञां लभन्ते । एवमेव एन्त इत्ययं तिङ्-आदेशान्त-शब्दोऽपि प्रातिपदिकसंज्ञाभाग् भवतीति बोध्यम् ।

१०२३ — डोहिः । हि इति पाठान्तरमपि समुपलभ्यते । प्रयोगानुसारं प्रवृत्तिविधेया ।

वायसमुद्गापयन्त्या [नायिकया] प्रियो वृष्टः सहसेति ।

अर्षानि वसयानि मह्यां गतानि, अर्षानि स्फुटितानि तद्विदिति ॥१॥

भावार्थः—वायसं-काकम्, उद्गापयन्त्याः प्रियविरह-जनित कार्श्यमनुभवन्त्याः नायिकाया दौर्बल्याऽधिक्येन अर्षानि वसयानि-कंकणानि मह्यां-पृथिव्यां गतानि-पतितानि । तस्मिन्नेव प्रसंगे सहसा-अकस्मात्पर्येव वायसमुद्गापयन्त्या नायिकया बहिरागतः निजः प्रियः-पतिः, वृष्टः-अवलोकितः, तदा तस्याः

१. पाणिनीयमतानुसारेण 'कृत्तद्धित-समासाश्च ॥१२॥४६॥' [कृत्तद्धिताम्बो समासाश्च तथा (प्रातिपदिकानि) स्तुः] इत्यनेन सूत्रेण कृदन्ताः शब्दाः प्रातिपदिक-संज्ञायुताः भवन्ति ।
२. एतन्न क्वसुकानो तदवत् ॥१२॥२॥ परोक्षामात्रविषये वातोः परो क्वसुकानो स्वाताम्, लो च परोक्षेव । शुश्रुवान् । ऐदिवान् । पेचिवान् । पेषानः । — हैमशब्दानुशासने ।

प्रियदर्शन-जनित-हर्षातिरेकादर्शानि-अवशिष्टानि बलयानि तद्धि इति ध्वनि विधाय स्फुटितानि-त्रुटि-
तानि । प्रियदर्शन-जनितहर्षशाहृत्येन बाह्वोः स्थौल्यं संजातमित्यभिष्यक्तं कवितेति ।

वायसम् । वायस+अम् । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे
वायसु इति भवति । उड्वापयन्त्या । उत्पूर्वकः डीङ्(डी)धातुः विहायसा गतौ । इत्यत्र संस्कृतनियमेन उ-
त्डी+णिग्+शतृ+टा इति जाते । ३४८ सू० तकारस्य लोपे, ३६० सू० डकारस्य द्वित्वे, ६३८ सू०
णिगः स्थाने श्राव इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६७० सूत्रेण शतुः स्थाने न्त
इत्यादेशे, स्त्रीत्वादात्-प्रसङ्गे, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये कृते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये
उड्वावन्ती+टा इति जाते, १००० सू० ईकारस्य एकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे
अप्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, २।४।१८। सू० *आप्-(आ)-प्रत्यये कृते, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आ-
कारस्य अकारे, १०२० सू० टा-स्थाने एकारे उड्वावन्तिअए इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । ३५०
सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विड इति
भवति । दृष्टः । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकार-द्वित्वे,
३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे विडुड
इति भवति । सहसा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे सहस इति भवति । इति । अ-
व्ययपदमिदम् । ४२ सूत्रेण प्रथमस्य इकारस्य लोपे, तकारस्य च द्वित्वे सि इति भवति । अर्धानि । अर्ध
+जस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० षकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वषकारस्य षकारे, १००१ सू०
अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे अडा इति भवति । बलयानि । बलय+जस् । अडा-
वदेव बलया इति भवति । मह्यम् । मही+ङि । इत्यत्र १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० डे-
स्थाने हि इत्यादेशे महिहि इति भवति । गतानि । गत+जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० य-
कारश्रुती, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गया इति भवति । स्फुटितानि । स्फु-
टित+जस् । अपभ्रंशे १०९३ सू० स्फुटितार्थकः फुट्ट-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० जसो लोपे फुट्ट इति
भवति । तद्धित् । ध्वन्यनुकरणकार्यकमव्यय-पदमिदम् । १००० सू० इकारस्य अकारे, ११ सू० तकारस्य
लोपे तड इति भवति । इति=त्ति इति पदं पूर्ववदेव साध्यम् । महिहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ स्त्री-लिङ्गीय-स्यादि विधिः ★

अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग-सम्बन्धी सि आदि प्रत्ययों के स्थान में जो विधि-विधान
पाया जाता है, अब सूत्रकार उसका निर्देश कर रहे हैं—

१०१६—अपभ्रंश भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम (प्रातिपदिक) से परे जस् और षस्
इन प्रत्ययों के स्थान में प्रत्येक को ज और ओ ये दो आदेश होते हैं । १०१५ वें सूत्र से जस् और षस्
का लोप होता है, किन्तु इस सूत्र ने इस लोप का निषेध कर दिया, अतः यह दोनों कार्य लोप के अपवाद-
स्वरूप कार्य समझने चाहिए । जस् का उदाहरण-अङ्गुल्यः जर्जरिताः नखेन=अंगुलिज्जर्जरियाज्ज-
हेण (नाखून से अंगुलियां जर्जरित हो गई हैं, घिस गई हैं) यह श्लोक का एक अवयव है, सम्पूर्ण श्लोक
१००४ वें सूत्र में दिया जा चुका है । यहां पर अङ्गुल्यः=अंगुलिज्ज, तथा जर्जरिताः=जर्जरियाज्ज, इन
शब्दों में जस्-प्रत्यय के स्थान में 'ज' यह आदेश किया गया है । षस्-प्रत्यय का उदाहरण—सुन्दर-सर्वाङ्गाः
विलासिनीः प्रेक्षमाणानाम्=सुन्दर-सर्वङ्गाज्ज विलासिणीओ पेच्छन्ताण [सभी अङ्गों से सुन्दर स्त्रियों

*धात् । २।४।१८। षकारात् स्त्रियाम् आप् स्यात् । खट्वा । या । सा । —हैमशब्दानुशासने ।

को देखते हृषों का] यहां पर सुन्दर-सर्वाङ्गाः = सुन्दर-सर्ववङ्गाः, तथा विलासिनीः = विलासिणीयो के शस् प्रत्यय के स्थान पर कर्मशः ३ और ओ ये आदेश किए गए हैं। यहां पर एक आशंका उत्पन्न होती है कि 'जस्-शसोः' यह स्थानिरूप पद द्वि-वचनान्त है और 'उदोत्' यह आदेश रूप पद एक-वचनान्त है, यह वचन-भेद क्यों है? उत्तर में निवेदन है कि यह वचन-भेद यहां व्यर्थ नहीं है, क्योंकि इस वचन-भेद के कारण यहां पर 'यथासंख्यमनुदेशः समान्ताम्', यह परिभाषा प्रवृत्त नहीं होती। इस परिभाषा का अर्थ है—समसम्बन्धी त्रिविध यथासंख्य होती है, जहां पर स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहां पर आदेश कम से प्रथम को प्रथम और द्वितीय को द्वितीय इस तरह यथासंख्य होते हैं। इस परिभाषा के प्रवृत्त न होने से यहां पर आदेश यथासंख्य नहीं हो पाते।

१०२०—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश होता है। जैसे—

निव-मुख-करः अपि मुग्धा करमन्धकारे प्रतिप्रेक्षते ।

शशिमण्डल-चन्द्रिकया पुनः किं न दूरे पश्यति ॥१॥

अर्थात्—अपने मुख की किरणों से जब कि वह मुग्धा-सुन्दरी अन्धकार में भी अपने हाथ को देख सकती है तो फिर चन्द्र-मण्डल की चन्द्रिका (रीखनी) के द्वारा दूर-स्थ वस्तु को क्यों नहीं देख सकती? उत्तर स्पष्ट है कि अवश्य देख सकती है।

यहां पर—शशिमण्डलचन्द्रिकया = शशिमण्डल-चन्द्रिकाए इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश किया गया है। दूसरा उदाहरण—यस्मिन् मरकत-कान्त्या संबलितम् = जहि मरगय-कन्तिए संबलितं [जिस में मरकत-मणि की कान्ति (आभा) से मिला हुआ] यहां पर-कान्त्या = कन्तिए, इस शब्द में टा-प्रत्यय के स्थान में 'ए' यह आदेश किया गया है।

१०२१—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए ङस् और ङसि इन प्रत्ययों के स्थान में 'हे' यह आदेश होता है। ङस्-प्रत्यय का उदाहरण—

तुच्छमध्यायाः तुच्छ-जल्पिण्याः (तुच्छजल्पन-शीलायाः),

तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छराग ! तुच्छतर-हासायाः ।

प्रिय-वचनमलभमःनायाः तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः,

अन्यद् यत्तुच्छकं तस्याः घन्यायाः तदाख्यातं न याति ।

आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धाया येन मनो वर्त्मनि न माति ॥१॥

अर्थात्—हे तुच्छराग [अन्यासक्त होने से जिस में अनुराग की स्वल्पता हो] नायक ! नायिका का मध्यभाग तुच्छ [सूक्ष्म] है, वह बहुत कम बोलने के स्वभाव वाली है, उसके शरीर की रोमावली [रोम-वृत्ति] स्वल्प है, उस का हास्य-विनोद-अत्यन्त कम हो चुका है, उसको अपने प्रीतम का वाणी-विलास भी अप्राप्त है, तथापि उस के दुबले, पतले शरीर में मन्मथ [कामदेव] का निवास है, उस नायिका के जीवन में जो कुछ और तुच्छता [स्वल्पता] है, उस का वर्णन नहीं किया जा सकता! यह सब कुछ होने पर भी एक बात का महान आश्चर्य है कि उस सुन्दरी के स्तनान्तर [स्तनों का मध्यभाग] की तुच्छता इतनी अधिक है कि उस के मध्य में मन जैसा अति सूक्ष्म पदार्थ भी नहीं समा सकता।

यहां पर—१—तुच्छमध्यायाः, २—तुच्छजल्पिण्याः, ३—तुच्छाच्छरोमावल्याः, ४—तुच्छतर-हासायाः, ५—अलभमनायाः, ६—तुच्छकाय-मन्मथ-निवासायाः, ७—अन्यायाः, ८—तस्याः, ९—मुग्धायाः ये ९ पद पठ्यन्त हैं। प्रस्तुत सूत्र से इन के ङस्-प्रत्यय के स्थान में 'हे' यह आदेश करके १—तुच्छ-म-

७-भङ्गे, २-तुच्छजम्बिरहे, ३-तुच्छच्छ-रोमावलिहे, ४-तुच्छपर-हासहे, ५-अलहस्तिभङ्गे, ६-तुच्छकाय-
धम्महनिवासहे, ७-तहे, ८-घणहे, ९-मुद्गडहे ये ९ रूप बलाए गए हैं। इसि-प्रत्यय का उदाहरण—
स्फोटयतः यो हृदयमास्मीर्य तयोः परकीया का घृणा।

रक्षत लोकाः । आत्मानं बालायाः, जातौ विषमौ स्तनौ ॥२॥

अर्थात्—जो स्तन अपने हृदय को फोड़ डालते हैं, वे दूसरों पर कैसे अनुकम्पा कर सकते हैं ?
अतः हे लोगो ! अपनी रक्षा करो, क्योंकि इस बाला के स्तन विषम [भीषण] हो चुके हैं।

यहां पर बालायाः=बालहे (लड़की से), इस पद में इसि-प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुत [१०२१]
सूत्र से 'हे' यह आदेश किया गया है।

१०२२—अपभ्रंशभाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए स्वस्
और आम् इन प्रत्ययों के स्थान में 'हु' यह आदेश होता है। जैसे—

भव्यं मृतं यन्मारितः, भग्नि ! अस्मदीयः कान्तः ।

अलज्जिज्जये वयस्याम्यः यदि भग्नः गृहमेष्यत् ॥१॥

अर्थात्—हे बहिन ! अकला हुआ, जो मेरा कान्त (प्रीतम) युद्ध में मारा गया, अन्यथा यदि
वह भग्न हो [भगौड़ा वन] कर घर में आता तो मुझे सखियों के मध्य में लज्जित होना पड़ता।

वृत्तिकार फरमाते हैं कि 'वयसिभङ्ग' इस पद के वयस्याम्यः [सहेलियों से] अथवा वयस्यानाम्
[सहेलियों के मध्य में] ये दो संस्कृत रूप होते हैं। यहां पर एक स्थान पर स्वस् के स्थान में तथा एक
स्थान पर आम् के स्थान में 'हु' यह आदेश किया गया है।

१०२३—अपभ्रंशभाषा में स्त्रीलिङ्ग में [वर्तमान] नाम-प्रातिपदिक से परे आए सप्तमी के
एक वचन डि-प्रत्यय के स्थान में 'हि' [हि] यह आदेश होता है। हि के स्थान पर हि ऐसा पाठान्तर
भी उपलब्ध होता है। अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किए जा सकते हैं। जैसे—

वायसमुद्गापयश्या [नायिकया] प्रियो हृष्टः सहसेति ।

अर्षानि वलयसि मह्यां गतानि, अर्षानि स्फुटितानि तडिदिति ॥१॥

अर्थात्—काग उडाती हुई नायिका के, पतिविरहजन्य दुर्बलता के कारण आधे वलय-कंगन
पृथ्वी पर गिर पड़े और जब उसने अकस्मात् अपने प्रीतम को देखा तो हर्षातिरेक के कारण भुजाओं
के स्थूल होने से उस के आधे कंगन तड़ाक से टूट गए।

यहां पर मह्याम्=महिहि (भूमि पर) इस शब्द में सप्तमी विभक्ति के एक वचन डि-प्रत्यय के
स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है।

★ अथ नल्लुसक-छिङ्गीन्य-स्याद्विविधः ★

१०२४—क्लीबे जस्-शसोरि । ८ । ४ । ३५३ । अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः प-
रयोर्जस्-शसोः *इं [ईं] इत्यादेशो भवति ।

कमलहं मेल्लवि अलि-उलहं करि-गण्डाहं महस्ति ।

असुलहमेच्छण जाहं मलि ते ण वि दूर गणन्ति ॥१॥

१०२५—कान्तस्यात उ स्यमोः । ८ । ४ । ३५४ । अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य

*इं इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते ।

नाम्नो योऽकारस्तस्य स्थमोः परयोः उं इत्यादेशो भवति । अन्तु जु तुच्छुं तहे वराहे [३५०.४]

नगगुं देविखवि निग्रय-बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।

उम्मिल्लइ ससिरेह जिबे करि करवालु पियस्सु ॥१॥

★ अथ नपुंसक-लिङ्गीय-व्याख्यिषिधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां नपुंसक-लिङ्ग-प्रकारो कदादि-प्रत्ययानां स्थाने यद् विचिद्विज्ञानं समीहितं वर्तते, तत्प्रतिपादयत्याचार्यः । यथा—

१०२४—इं इत्यादेशः । प्रस्तुतसूत्रेण जस्-शसोः स्थाने इं इत्यादेशो भवति । इं इत्यस्य स्थाने इं इति पाठान्तरमपि दृश्यते । अतः प्रस्तुतसूत्रेण जस्-शसोः स्थाने कुत्रचिद् इं इत्यादेशः, कुत्रचिद् इं इत्यादेशश्चाऽपि भवतीति ज्ञातव्यम् ।

कमलानि मुक्त्वाऽलिकुलानि करिगण्डान् कांक्षन्ति ।

असुलभमेष्टुं येषां निर्बन्धः ते नाऽपि दूरं गणयन्ति ॥१॥

भावार्थः—अलिकुलानि-अलीनां अमराणां कुलानि-समूहाः, कमलानि-पद्मानि मुक्त्वा-त्यक्त्वा करिगण्डान्-करिणां हस्तिनां गण्डाः-कपोलाः तान् कांक्षन्ति-अभिलषन्ति, यतोहि येषामसुलभं-दुष्प्रापं यथायमेष्टुं-प्राप्तुं निर्बन्धः-उत्साहः समस्ति, ते अमराः नाऽपि-नेत्र, दूरं-त्रिप्रकृष्टं गणयन्ति । दृढनिश्चयानां व्यक्तीनां कृते न किमपि दूरम्-न किमपि अलभ्यं भवतीति भावः ।

कमलानि । कमल + शस् । १०२४ सू० शसः स्थाने इं इत्यादेशे कमलइ इति भवति । मुक्त्वा । मुक्त्वा-मुच् मोक्षने । मुच् + क्त्वा । ७६२ सू० मुचः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये मेल्लधि इति भवति । अलि-कुलानि । अलिकुल + जस् । १७७ सू० ककारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण जसः स्थाने इं इत्यादेशे अलि-उलइ इति भवति । करिगण्डान् । करिगण्ड + शस् । १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, ३४ सूत्रेण गण्डशब्दस्य क्लीयत्वे, प्रस्तुतसूत्रेण शसः स्थाने इं इत्यादेशे करिगण्डाइ इति भवति । कांक्षन्ति । कांक्षि आकांक्षायाम् । संस्कृतनियमेन कांक्ष् + अन्ति इति जाते, ८६३ सू० कांक्ष्वातोः स्थाने मह् इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे महन्ति इति भवति । असुलभम् । असुलभ + धम् । इत्यत्र १८७ सू० भकारस्य हकारे, ४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० भकारस्यानुस्वारे असुलहं इति भवति । एष्टुम् । इष् इच्छायाम् । इष् + तुम् । १००० सू० इकारस्य एकारे, ८८६ सू० षकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-छकारस्य चकारे, १११२ सू० तुभः स्थाने अण इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये एष्टुण इति भवति । असुलहम् + एच्छण इत्यत्र अजम्भीने परेण संयोज्ये असुलहमेच्छण इति भवति । येषाम् । यद् + आम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ११ सू० यकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाहं इति भवति । निर्बन्धः । निर्बन्ध + सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० निर्बन्धार्थे भलि-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे भलि इति भवति । ते । तद् + जस् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये ते इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । २२९ सू० नकारस्य कैकल्पिके णकारे ण इति भवति । अवि । अव्ययपदमिदम् । ४१ सू० अकारस्य लोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे धि इति भवति । दूरम् । दूर + अम् । १०१५ सू० अमो लोपे दूर इति

भवति । अण्वन्ति । गण-(गण्)-धातुः संख्याने-गणनायाम् । गण्+णिग्+अन्ति । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, बाहुल्येन ६४२ सू० आदेरकारस्य दीर्घाभावे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे गण-णिग् इति भवति । कमलहं, अलिउलहं, करिगण्डाहं इत्येषु शब्देषु प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२५—अन्यद् यद् तुच्छञ्च तस्याः धन्यायाः—अन्तु जु तुच्छञ्च तद् धन्ये, प्रक्रिया १०२१ सू-त्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । तुच्छञ्च इत्यत्र प्रस्तुतेन [१०२५] सूत्रेण सि-प्रत्यये परे सति अकारस्य स्थाने च् इत्यादेशो जाते । अन्ति अण्-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

भग्नकं दृष्ट्वा निजक-बलं बलं प्रसृतकं परस्य ।

उन्मीलति शशि-रेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥१॥

भाषार्थः—काञ्चिन्नायिका निजसहचरीं प्रति निजपतेः वीरत्वमुपदर्शयति । हे सखि ! निजक-बलं-निजमेव निजकम्, तस्य बलं-सैन्यम्, स्वकीयसैन्यमित्यर्थः । भग्नकं-नष्टं दृष्ट्वा-समीक्ष्य तथा परस्य-रिपोः, शत्रोः बलं प्रसृतकम्-अत्युन्नतं दृष्ट्वा, स्वापकर्षं शत्रोरुत्कर्षं मवलोकयेत्यर्थः, प्रियस्य-मम पत्युः करे-हस्ते करवालः-कृपाणः एकमुन्मीलति-शोभते यथा शशिरेखा-चन्द्ररेखा दीप्यते । पराहृतः कन्दुकः यथा पूर्व-स्माद् द्विगुणमुत्प्लवते तथैव युद्धे शत्रुभिराहतोऽपि मे पतिः पूर्वपि क्षया द्विगुणोत्साहेन युध्यते इति भावः ।

भग्नकम् । भग्नक+अम् । ३४९ सू० नकारस्य लोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १७७ सू० ककार-लोपे, १०२५ सू० अकारस्य सानुस्वारे उकारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे, भग्नञ्च इति भवति । दृष्ट्वा । दृशिर् (दृश्) दर्शने । दृश्+क्त्वा । ८५२ सू० दृशः स्थाने देक्त्व इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इति इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये देक्त्विति इति भवति । निजक-बलम् । निजक-बल+अम् । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सू० य-कारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निजक-बलु इति भवति । बलम् । बल +अम् । पूर्ववदेव बलु इति साध्यम् । प्रसृतकम् । प्रपूर्वकः सृधातुः प्रसारे-विस्तारे । प्रस्+क्त-त् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० त-कारलोपे, अम्-प्रत्यये कृते, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य च् इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाते, १०१५ सू० अमो लोपे पसरिअञ्च इति भवति । परस्य । पर+इस् । १००९ सू० इसः स्थाने स्सु इत्यादेशे परस्सु इति भवति । उन्मीलति । उत्पूर्वकः मीलधातुः उन्मीलने-शोभायाम् । उन्मील्+तिक् । ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ९०३ सू० लकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० तिक्-प्रत्ययस्य स्थाने इच्-इ इत्यादेशे उन्मिल्लइ इति भवति । शशिरेखा । शशिरेखा+सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १८७ सू० लकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे श-सिरेह इति भवति । यथा—जिवं, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । करे । कर+ङि । १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे करि इति भवति । करवालः । करवाल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे करवालु इति भवति । प्रियस्य । प्रिय+इस् । ३५० सू० रेफलोपे, १००९ सू० इसः स्थाने स्सु इत्यादेशे पियस्सु इति भवति । भग्नञ्च, पसरिअञ्च इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ नप्तुं सक्कलिङ्गीय स्याद्विधिः ★

अपभ्रंश-भाषा में नप्तुं सक्-लिङ्ग-सम्बन्धी सि आदि प्रत्ययों के स्थान में जो आदे-शादि कार्य होते हैं, अब सूत्रकार उनका निर्देश कर रहे हैं—

१०२४—अपभ्रंशभाषा में, नपुंसकलिङ्ग में विद्यमान नाम-प्रातिपदिक से परे आए जस् और शस् इन प्रत्ययों के स्थान में ईं [ईं] यह आदेश होता है। ईं के स्थान पर ईं ऐसा पाठान्तर भी मिलता है। अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान ग्रहण किये जा सकते हैं। जैसे—

कमलानि मूक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डान् काक्षन्ते ।

असुलभनेष्टुं येषां निबन्धः ते नाऽपि दूरं गत्यन्ति ॥१॥

अर्थात्—अलिकुल (अमर-समूह) कमलों को छोड़कर सुगन्धि के लिए हाथियों के गण्डस्थलों को चाहते हैं। वास्तव में जिनका आग्रह असुलभ-दुर्लभ पदार्थों को प्राप्त करने का होता है, वे दूरी की परवाह नहीं किया करते, किसी पदार्थ को अलभ्य नहीं मानते।

यहाँ पर १—कमलानि—कमलईं (कमलों को), २—अलिकुलानि—अलि-उलईं (अमर-समूह), ३—करिगण्डान्—करिगण्डाईं (हाथियों के गण्डस्थलों को) इन शब्दों में शस् और जस् के स्थान में ईं तथा 'ईं' यह आदेश किया गया है।

१०२५—अपभ्रंशभाषा में नपुंसकलिङ्ग में विद्यमान ककारान्त (जिस के अन्त में ककार हो) नाम-प्रातिपदिक का अन्त अकार है। अकारों सि और अस् इन प्रत्ययों के परे रहते 'उं' यह आदेश होता है। सि-प्रत्यय का उदाहरण, जैसे—अभ्यद् यद् तुच्छकं तस्याः धन्यायाः = अन्तु जु तुच्छउं तहें धणहे (उस नायिका का जो और तुच्छ है) यहाँ पर—तुच्छउं, इस पद में सिप्रत्यय परे होने पर प्रस्तुत सूत्र से अकार को 'उं' यह आदेश किया गया है। अन्-प्रत्यय का उदाहरण—

भग्नकं हृष्टा निजक-बलं बलं प्रसृतकं परस्य ।

उन्मीलति शशि-रेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥१॥

अर्थात्—अपनी सेना को भग्न (हतोरसाह) हुई देखकर तथा शत्रु की सेना को बढी हुई निहार कर मेरे प्रीतम के हाथ में तलवार शशि-रेखा (अन्द्र की किरण) के समान चमक रही है।

यहाँ पर १—भग्नकम् = भग्नउं (नष्ट हुई को), २—प्रसृतकम् = पसरिअउं (बढी हुई को) इन शब्दों में अन्-प्रत्यय परे रहने पर अकार को 'उं' यह आदेश किया गया है।

★ अथ स्वर्गादिशब्दानां विधिः ★

१०२६—सर्वदिर्दसेर्हा । ८ । ४ । ३५५ । अपभ्रंशे सर्वदिरकारान्तात् परस्य ड्सेर्हा इत्यादेशो भवति । जहां होन्तउ आगदो । तहां होन्तउ आगदो । कहां होन्तउ आगदो ।

१०२७—किमो डिहे वा । ८ । ४ । ३५६ । अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात्परस्य ड्सेर्दिहे इत्यादेशो वा भवति ।

जइ तहें सुट्टउ नेहडा मईं सहें न वि तिल-तार ! ।

तं किहें बड्केहि लोअणोहिं जोइज्जउं सय-वार ॥१॥

१०२८—डेहि । ८ । ४ । ३५७ । अपभ्रंशे सर्वदिरकारान्तात्परस्य ड्ः सप्तम्येकवचनस्य हि इत्यादेशो भवति ।

जहिं कण्पिज्जइ सरिण सह छिज्जइ खणिण खग्गु ।

तहिं तेहइ मड-घड-निवहि कन्तु पयासइ मग्गु ॥१॥

एकहिं अक्खिहिं सावणुं अन्नहिं भइवउ,
 माहउ महिअल-सत्थरि गण्ड-स्थले सरउ ।
 अङ्गिहिं गिम्ह सुहच्छी-तिल-वणि भग्गसिरु,
 तहे मुडहे मुह-पङ्कइ आवासिउ तिसरु ॥२॥
 हिअडा ! फुट्टि तउ ति करि काल-क्खेवे काई ? ।
 देक्खउं हय-विहिं कहिं ठवइ पई विणु बुक्ख-सयाई ॥३॥

१०२६—यत्तत्तिकभ्यो डसो डामुने वा । ८ । ४ । ३५८ । अपभ्रंशे यत्तत्तिकम् इत्येते-
 भ्योऽकारान्तेभ्यः परस्य डसो डामु इत्यादेशो वा भवति ।

कन्तु महारउ हलि सहिए ! निच्छइ रुसइ जासु ।
 अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहिं वि ठाउ वि फेडइ तासु ॥१॥
 जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
 दोण्णि वि अवसर-निवडिअई तिणसम गणइ विसिट्ठु ॥२॥

१०३०—स्त्रियां डहे । ८ । ४ । ३५९ । अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तत्तिकभ्यः पर-
 स्य डसो डहे इत्यादेशो वा भवति । जहे केरउ । तहे केरउ । कहे केरउ ।

१०३१—यत्तवः स्यमोधुं अं । ८ । ४ । ३६० । अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्वधा-
 संख्यं धुं, अं इत्यादेशो वा भवतः । प्रङ्गणि चिट्ठदि नाहु धुं अं रणि करदि न भ्रन्ति । पक्षे ।
 तं बोत्थिअइ जु निक्खइइ ।

१०३२—इवम इमुः क्लीबे । ८ । ४ । ३६१ । अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः
 स्यमोः परयोः इमु इत्यादेशो भवति । इमु कुलु तुह तणउं । इमु कुलु देक्खु ।

१०३३—एतवः स्त्री-पुं-बन्तीके एह एहो एहु । ८ । ४ । ३६२ । अपभ्रंशे स्त्रियां, पुंसि, नपुं-
 सके वर्तमानस्यंतदः स्थाने स्यमोः परयोर्वधासंख्यम् एह, एहो, एहु इत्यादेशा भवन्ति ।

एह कुमारी, एहो नरु, एहु मणोरह-ठाणु ।

एहुं वड विन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥१॥

१०३४—एहजस्-शसोः । ८ । ४ । ३६३ । अपभ्रंशे एतदो जस्-शसोः परयोः एइ इ-
 त्यादेशो भवति । एइ ति घोडा एह पलि [३३०.४] एइ पेच्छ ।

१०३५—अवस ओइ । ८ । ४ । ३६४ । अपभ्रंशे अवसः स्थाने जस्-शसोः परयोः ओइ इ-
 त्यादेशो भवति ।

जइ पुच्छइ धर वडुइ तो वडु धर ओइ ।

विहलिअ-जण-अवभुठरणु कन्तु कुडीरइ ओइ ॥१॥

अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ।

१०३६—इदम आथः । ८ । ४ । ३६५ । अपभ्रंशे इदमशब्दस्य स्यादौ आथ इत्यादेशो भवति ।

आथइँ लोअहोँ लोअणइँ जाई रारइँ न भन्ति ।
अपिएँ विट्टइँ मउलिअहिँ पिएँ विट्टइँ विहसन्ति ॥१॥
सोसउ म सोसउ चिअ उअही बडवानलस्त कि तेण ? ।
ज जलइँ जले जलणो आएण वि कि न पज्जत्त ॥२॥
आथहोँ वडु-कलेवरहो ज वाहिउ तं सारु ।
जइँ उट्टुअइँ तो कुहइँ अह डज्जइँ तो छारु ॥३॥

१०३७—सर्वस्य साहो वा । ८ । ४ । ३६६ । अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति ।

साहुँ वि लोउ तडप्फडइँ वडुडत्तणहोँ तणेण ।

वडुडप्पणु परिपाविअइँ हत्थि मोक्कलडेण ॥१॥ पक्षे । सव्वु वि ।

१०३८—किमः काइँ-कवणौ वा । ८ । ४ । ३६७ । अपभ्रंशे किमः स्थाने *काइँ [काईँ] कवण इत्यादेशो वा भवतः ।

जइँ न सु आवइँ दूइँ ! घरु काइँ अहो-मुहु तुज्जु ।

वयणु जु खण्डइँ तउ सहिएँ !, सो पिउ होइँ न मज्जु ॥१॥

काइँ न दूरे देक्खइँ [३४६, ४] ।

फोडेन्ति जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराईँ कवण घण ।

रक्खेज्जहु लोअहोँ ! अप्पणा वालहेँ जाया विसम धण ॥२॥

सुपुरिस कडुगुहेँ अणुहरहिँ अण कज्जे कवणेण ।

जिवँ जिवँ वडुसणु लहहिँ तिवँ तिवँ नवहिँ सिरेण ॥३॥

पक्षे—

जइँ ससणेही तो मुइँअ अह जीवइँ निन्नेह ।

विहिँ वि पयारेँहिँ गइँअ धण कि गज्जहिँ खल-मेह ॥४॥

१०३९—युष्मदः सौ तुहं । ८ । ४ । ३६८ । अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहं इत्यादेशो भवति ।

अमर ! म रणभुजि रणणडइँ सा विसि जोइँ म रोइँ ।

सा मालइँ देसन्तरिअ जसु तुहँ मरहिँ विअोइँ ॥१॥

१०४०—जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइँ । ८ । ४ । ३६९ । अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च

*काइँ इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते ।

प्रत्येकं तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशो भवतः । तुम्हे, तुम्हइ जाणह । तुम्हे तुम्हइ पेच्छइ । वचनभेदो यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः ।

१०४१—टा-ङ्यमा पइ तइ । ८ । ४ । ३७० । अपभ्रंशे युष्मदः टा, डि, अम् इत्येतैः सह पइ [पई], तइ [तई] इत्यादेशो भवतः । टा—

पइ मुक्काहें वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।

तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह वि ता तेहिं पत्तेहि ॥१॥

महु हिअउं तइ, ताए तुहें, स वि अन्नं विनडिज्जइ ।

पिअ ! काइं करउं हउं, काइं तुहें, मच्छें मच्छु गिलिज्जइ ॥२॥

डिना—

पइं मइं बेहिं वि रण-गयहिं को जय-सिरि तक्केइ ।

केसहिं लेप्पिणु जम-घरिणि मण सुहु को थक्केइ ? ॥३॥

एवं तइ । अमा— पइं भेल्लन्तिहे महु मरणु मइं भेल्लन्तहो तुण्णु ।

सारस ! जसु जो वेमाला सो वि क्खन्तहो सज्जु ॥४॥ एवं तइ ।

१०४२—भिसा तुम्हेहि । ८ । ४ । ३७१ । अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहि इत्यादेशो भवति ।

तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं विट्टुं बहुअ-जणेण ।

तं तेवहुउं समर-भरु निज्जिउ एकक-खणेण ॥१॥

१०४३—इसि-इस्-भ्यां तउ तुज्जु सुध । ८ । ४ । ३७२ । अपभ्रंशे युष्मदो इसि-इस्-भ्यां सह तउ, तुज्जु, सुध इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । तउ होस्तउ आगदो । तुज्जु होन्तउ आगदो । सुध होन्तउ आगदो । इसा—

तउ गुण-संपइ तुज्जु मदि तुध अणुत्तर खन्ति ।

जइ उप्पसि अन्न जण महि-मंडलि सिक्खन्ति ॥१॥

१०४४—भ्यसाभ्यां तुम्हहं । ८ । ४ । ३७३ । अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस्, आम् इत्येताभ्याम् सह तुम्हहं इत्यादेशो भवति । तुम्हहं होन्तउ आगदो । तुम्हहं केरउं धराणु ।

१०४५—तुम्हासु सुपा । ८ । ४ । ३७४ । अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशो भवति । तुम्हासु ठिअं ।

१०४६—सावस्मदो हउं । ८ । ४ । ३७५ । अपभ्रंशे अस्मदः सो परे हउं इत्यादेशो भवति । तसु हउं कलि-जुगि दुल्लहहो [३३८.४] ।

१. पइं इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते ।

२. तइं इत्यपि पाठान्तरमुपलभ्यते । अतः यथास्थानं प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया ।

१०४७—जस्-शसोरम्हे अम्हइ । ८ । ४ । ३७६ । अपञ्च शो अस्मदो जसि, शसि च परे प्रत्येकम् अम्हे, अम्हइ इत्यादेशो भवतः ।

अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्ब मणन्ति ।

मुद्धि ! निहालहि गयण-यलु कह जण जोण्ह करन्ति ॥१॥

अम्बणु लाइवि जे मया पहिअ पराया के वि ।

अवस न सुअहिं सुहच्छिअहि जिबे अम्हइं तिवे ते वि ॥२॥

अम्हे देकखइ, अम्हइं देकखइ । वचनभेदी यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः ।

१०४८—टा-ड्यमा मइं । ८ । ४ । ३७७ । अपञ्च शो अस्मदः टा, डि, अम् इत्येतैः सह *मइं [मइं] इत्यादेशो भवति । टा ।

मइं जाणिते पिअ ! विरहिअहं क वि अर होइ विआलि ।

णवर विअडुकु वि तिह तवइ जिह विणयर खय-गालि ॥१॥

डिवा । पइं मइं वेहि वि रणगरहि [३७०, ४] अमा । मइं मेरुलन्तहो तुज्जु [३७०, ४] ।

१०४९—अम्हेहि भिसा । ८ । ४ । ३७८ । अपञ्च शो अस्मदो भिसा सह अम्हेहि इत्यादेशो भवति । तुम्हेहि, अम्हेहि जं किअउं [३७१, ४] ।

१०५०—महु-मज्जु डसि-डस्-भ्याम् । ८ । ४ । ३७९ । अपञ्च शो अस्मदो डसिना, डसा च सह प्रत्येकं महु, मज्जु इत्यादेशो भवतः । महु होन्तउ मदी । मज्जु होन्तउ गदी । डसा ।

महु कन्तहो वे दोसडा हेस्ति ! म क्कहहि आलु ।

वेन्तहो हउं पर उज्वरिअ जुज्जन्तहो करवालु ॥१॥

जइ भग्गा पारवकडा तो सहि ! मज्जु पिएण ।

अह भग्गा अम्हहं तणा तो ते मारिअडेण ॥२॥

१०५१—अम्हहं म्यसाम्भ्याम् । ८ । ४ । ३८० । अपञ्च शो अस्मदो म्यसा, आमा च सह अम्हहं इत्यादेशो भवति । अम्हहं होन्तउ आगदो । आमा । अह भग्गा अम्हहं तणा [३७९, ४] ।

१०५२—सुपा अम्हासु । ८ । ४ । ३८१ । अपञ्च शो अस्मदः सुपा सह अम्हासु इत्यादेशो भवति । अम्हासु ठिअं ।

★ अथ सर्वादिशब्दान्तं विधिः ★

सर्वं, विश्व, उभ, उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इयत्, त्वत्, त्व, नैम, सम, त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, किम् इत्यादयः शब्दाः सर्वादयो भवन्ति । अपञ्च-श-भाषायां सर्वादिशब्दैः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं भवति, तदप्रदर्शयते । यथा—

*मइं इत्यपि पाठान्तरमस्ति, प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया ।

१०२६—यस्माद् भवन् आगतः । यस्माद् । यद् + ङसि । २४५ सू० यकारस्य उकारे, ११ सू० द्रकारलोपे, १०२६ सू० ङसेः स्थाने हां इत्यादेशे जहां इति भवति । भवन् । भू सत्तायाम् । भू + शतृ । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे होन्तउ इति भवति । आगतः । आगत + सि । १०६७ सू० तकारस्य दकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो (घो) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशे लोपे आ- गधो इति भवति । तस्माद् भवन् आगतः । तस्माद् । तद् + ङसि । ११ सू० दकारस्य लोपे, जहां-वदेव तहां इति साध्यम् । भवन् = होन्तउ, आगतः = आगदो, इति पूर्ववदेव साध्यम् । कस्माद् भवन् आगतः । क- स्माद् । किम् + ङसि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, जहां-वत् कहां इति साध्यम् । भवन् आगतः- होन्तउ आगदो, इत्यपि पूर्ववदेव साध्यम् । जहां, तहां, कहां इत्येषु पदेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२७— यदि तस्याः श्रुतिः स्नेहः मया सह नाऽपि तिलतार ! ।

तत् कस्माद् वक्राम्यां लोचनान्यां दृश्ये शतवारम् ? ॥१॥

भावार्थः—हे तिलतार !-तिलवत् स्निग्धा तारा-कमीनिका यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । यदि त- स्याः-कस्याश्चिन्नाधिकायाः स्नेहः मया सह नाऽपि-नेव श्रुतिः-छिन्नः, तत्कस्मादहं तया वक्राम्यां-रोष- पूर्णाभ्यां, लोचनान्यां शतवारं-शतानां वारणां समाहारः शतवारम्, कथं दृश्ये ? स्नेहाऽस्तित्वे दृष्टिः वक्रा-रोषपूर्णा न भवित्येति भावः ।

यदि = जड, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । तस्याः । तद् + ङस् । ११ सू० दकार- लोपे, स्त्रीस्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी, १००१ सू० अकारस्य अकारे, १०२१ ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहै इति भवति । श्रुतिः । श्रु-श्रुट् विच्छेदे-विनाशे । श्रुट् + क्त = त । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ९०१ सू० टकारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १७७ सू० तकार- लोपे, सिप्रत्यये, बाहुल्येन ६४५ सूत्रस्थाप्रवृत्ती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुट्टु इति भवति । स्नेहः । स्नेह + सि । इत्यत्र ३४८ सू० सकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ-(अङ)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशे लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलोपे नेहडा इति भवति । मया । अस्मद् + टा । १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महँ इत्यादेशे महँ इति भवति । सह । अव्ययपदमिदम् । १०९० सू० सह इत्यस्य स्थाने सहँ इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहँ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४१ सू० अकारस्य लोपे, २३१ सू० पकारस्य वकारे वि इति भवति । तिलतार ! । तिलतार + सि । १०१५ सू० सेलोपे तिलतार ! इति भवति । तत् । तद् + सि । ११ सू० दकारलोपे, ५१४ सू० सेर्भकारे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे लं इति भवति । कस्मात् । किम् + ङसि । ५६० सू० किमः क इत्यादेशे, १०२७ सू० ङसेः स्थाने ङिहे [इहे] इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशे लोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे किहे इति भवति । वक्राम्याम् । वक्र + म्याम् । २६ सू० आदिस्वरस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गन्त्ये, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हिं इत्यादेशे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने ए- कारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणस्य लाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे वङ्केहि इति भवति । लोचनान्याम् । लोचन + म्याम् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, द्वि- वचनस्य बहुवचने, वङ्केहि-वदेव लोअलोहिं इति भवति । दृश्ये । दृशिर-दृश् दर्शने । दृग् + वय + ए । अपभ्रंशे १०९३ सू० दृशार्थे ङी इति देख्यधातुः प्रयुज्यते, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, बाहुल्येन

१० सूत्रस्थाप्रवृत्तौ, १०५६ सू० ए इत्यस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जोड्जज्ज इति भवति । शतवारम् । शत-वार+अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० अमो-लोपे सयकार १००२ सूत्रस्य प्रवृत्तौ तु सयकार इति भवति । तर्हे, किर्हे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२८— यस्मिन् कल्प्यते शरेण शरः छिद्यते खड्गेन खड्गः ।

तस्मिन् तादृशे भट-घटा-निवहे कान्तः प्रकाशयति मार्गम् ॥१॥

भावार्थः—यस्मिन्-युद्धे, शरेण-बाणेन, शरः-बाणः, कल्प्यते-कुर्यते, तथा खड्गेन-अस्त्रिणा, खड्गः-अस्त्रिः, छिद्यते-भिद्यते, तादृशे-सीधण-संग्रामे, भट-घटा-निवहे-भटानां-सुभटानां घटा-दलानि तासां निवहः-समुदायः यत्र तस्मिन् भट-घटा-निवहे-भयंकरतमे युद्धे, कान्तः-प्राणेश्वरः, मार्गं प्रकाशयति-नेतृत्वं करोति, कर्तव्यं बोधयतीत्यर्थः । अत्र काञ्चिन्नायिका निजकान्तस्य वीरत्वमुखेन श्लाघां करोति ।

यस्मिन् । यद्+ङि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० यकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तर्हि इति भवति । कल्प्यते । कल्प्+क्य+ते । ३५० सू० लकारलोपे, ३६० सू० पकाराद्वित्त्वे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे कप्पिज्जइ इति भवति । शरेण । शर+टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे सरिण इति भवति । शरः । शर+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सह इति भवति । छिद्यते । छिदिर्-छिद् द्वैधीकरणे । छिद्+क्य+ते । ११ सू० दकारलोपे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, कप्पिज्जइ-वदेव छिज्जइ इति साध्यम् । खड्गेन । खड्ग+टा । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्त्वे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने णकारे खणिण इति भवति । खड्गः । खड्ग+सि=खग्+सि । इत्यत्र १००२ सूत्रेण अन्त्याकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खग्गु इति भवति । तस्मिन् । तद्+ङि । ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तर्हि इति भवति । तादृशे । तादृश+ङि । १०७३ सू० दृश इत्यस्य स्थाने डेह (एह) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे तेहइ इति भवति । भट-घटा-निवहे । भट-घटा-निवह+ङि । १९५ सू० उभयत्राऽपि टकारस्य डकारे, ४ सू० आकारस्य अकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे भट-घट-निवहि इति भवति । कान्तः । कान्त+सि=कन्तु, इत्यस्य प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । प्रकाशयति । प्रपूर्वकः काश्-(काश्)-धातुः दीप्तिकरसो । प्रकाश्+णिग्+तिव् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, बाहुल्येन ६४२ सूत्रस्याप्रवृत्तौ, ६२८ सू० तिबः स्थाने इच्चादेशे पयासइ इति भवति । मार्गम् । मार्ग+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्त्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मग्गु इति भवति । तर्हि, तर्हि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । हिं इत्यादेशस्यान्यान्युदाहरणान्यपि प्रदर्शयति वृत्तिकारः ।

यथा—

एकस्मिन् अस्त्रिण आवणः, अन्यस्मिन् भाद्रपवः ।

माघवः [वसन्तः] सहीतल-खस्तरे गण्डस्थले शरत् ॥

अङ्गेषु प्रीणमः सुखसिका-तिलवने मार्गशिराः ।

तस्याः सुग्धायाः मुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥२॥

भाषार्थः—प्रियविरह-स्निग्धायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः ऋतूनां तुलनया तदङ्गानि वर्णयन्ते वि-
दुषा कविना । तस्याः सुगन्धायाः सुन्दर्यः, कीडालाः मुग्धायाः? प्रोषितभर्तृकायाः विरहवेदनयानवरतं रुद-
त्याः एकस्मिन् अक्षिण-नेत्रे धावणः, अन्यस्मिन्नेत्रे भाद्रपदः प्रतीयते । यथा धावण-भाद्रपदमासी वर्षामासी
जलस्राविणी भवतस्तथैव तस्याः नेत्रेऽपि अश्रु-स्राविणी संजाते । जलस्रावित्वेन नेत्रयुगलं वर्षत्सु नोपमि-
तम् । विरहजन्य-शोकात् महीतल-स्रस्तरे-मह्यास्तलं तत्र स्रस्तरे-संस्तारकः शय्येति यावत्, तस्य नवीन-
पल्लवमयत्वाद् माधवः वसन्तः उपकल्पितः । गण्डस्थले-कपोलप्रान्ते शरदत्सु नोपमिते, शरदत्सुः काश-
कुमुमादिबाहुल्याद् यथा पाण्डुरूपा जायते तथैव प्रिय-वियोगाद् विरहवत्याः कपोले कान्ति-हीनत्वात्
पाण्डुरूपे संजाते, अयमेव हेतुः यत्कपोली शरदत्सुना उपमीयेते । अङ्गेषु—शरीरावयवेषु कामजन्यताप-
बाहुल्यं वर्तते, अतएवाङ्गानि ग्रीष्मत्सु ना तुल्यतामावहन्ति, सुखासिका-तिलवने, मुखस्य आसिका-अवस्थानं,
तिलानां वनं तिलवनम्, सुखासिका एव तिलवनं सुखासिका-तिलवनम्, तस्मिन्, मार्गशिराः-यथा मार्गशीर्ष
तिलवनानामुच्छेदो जायते, तथैवाऽस्याः अपि पति-वियोगात् सुखावस्थानस्योच्छेदः संजातः, इति हेतोः
द्वयोः सुखावस्थान—ग्रीष्मयोः सादृश्यमुक्तम् । मुखपङ्कजे—मुखमेव पङ्कजं—कमलं, तस्मिन् शिशिरः
प्रावासितः-स्थितो वर्तते, माधफाल्गुणी किल शिशिरसंज्ञको, तस्मिन्-शिशिरे यथा कमलानां शतन-
म्लानत्वं भवति तथैवाऽस्या अपि मुग्धायाः मुखं म्लानं जातम् । म्लानत्वसाम्येन मुखं शिशिरत्सु नोप-
मितम् । कृत्स्नस्यापि श्लोकस्याऽयं भावो यन्नायिकायाः कृते प्रियवियोगोऽसह्यतमो जायते ।

एकस्मिन् । एक+ङि । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे एकर्हि
इति भवति । अक्षिण । अक्षिन्+ङि । २७४ सू० क्षस्य ङकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-
खकारस्य ककारे, ११ सू० तकारलोपे, अञ्जल्यदि-गण-वतिश्चात् ३५ सू० स्त्रीलिङ्गत्वे जाते, १०२३ सू०
डेः स्थाने हि इत्यादेशे अर्द्धिर्हि इति भवति । धावणः । धावण+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, २६०
सू० सकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि सावसु इति भवति । अन्य-
स्मिन् । अन्यद्+ङि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण
डेः स्थाने हि इत्यादेशे अर्द्धिर्हि इति भवति । भाद्रपदः । भाद्रपद+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५०
सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि भद्रवत् इति भवति । माधवः । माधव+सि । १८७ सू० धकारस्य
हकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि माह्वत् इति भवति । म-
हीतल-स्रस्तरे । महीतल-स्रस्तर+ङि । ४ सू० ईकारस्य ङकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३५० सू० रेफ-
लोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० डिना
सह अकारस्य इकारे महिअल-सत्थरि इति भवति । गण्डस्थले । गण्डस्थल+ङि । ३४८ सू० सकारलोपे,
३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे, १०८१
सू० उच्चारणस्य लाघवे गण्ड-स्थले इति भवति । शरत् । शरत्+सि । २६० सू० सकारस्य सकारे, १८
सू० तकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे सरत् इति सिद्धम् ।
अङ्गेषु । अङ्ग+सुप् । १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे अर्द्धिर्हि
इति भवति । ग्रीष्मः । ग्रीष्म+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३४५ सू० षस्य स्थाने
म्ह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलपि गिम्ह इति भवति । सुखासिका-तिल-वने । सुखासिका-तिलवन+ङि ।
अपञ्चये १०९३ सू० सुखासिकाऽर्थे सुहृच्छी इति-शब्दः प्रयुज्यते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू०

डिना सह अकारस्य इकारे सुहृच्छ्री-लिलवणि इति भवति । मार्गेश्वरः । मार्गेश्वरस् + सि । ८४ सू० सं-
योगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ममा-लिल इति भवति । तस्याः तद् + डस् । ११ सू० द-
कारलोपे, स्त्रोत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० डसः स्थाने हे इत्यादेशे,
१०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तद्हे इति भवति । मुग्धायाः । मुग्धा + डस् । ३४८ सू० गकारलोपे,
३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० डसेः
स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मुद्दहे इति भवति । मुखपङ्कजे । मुखपङ्कज + डि ।
१८७ सू० खकारस्य हकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे सुहृच्छ्री इति
भवति । आवासितः । आवासित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५
सू० सेलोपे आवासित इति भवति । शिशिरः । शिशिर + सि । २६० सू० उभयत्रापि शकारस्य सकारे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे शिशिर इति भवति । एषाहि, अर्षाहि इत्यत्र प्रस्तुत-
सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

हृदय ! स्फुट तडिविति [शब्दम्] कृत्वा कालक्षेपेण किम् ? ।

पश्यामि हृतविधिः कस्मिन् स्थापयति स्वया विना बुद्धशतानि ॥३॥

भावार्थः—कस्याचित् दुःखानुल्लाया नायिकायाः उत्तरियम् । हे हृदय ! तडिव इति शब्दं कृत्वा
श्रीघ्नं स्फुट-भिद्यताम्, कालक्षेपेण-कालस्य क्षेपः-विलम्बः, तेन किम् ? त्वया किमर्थं विलम्बो विधीयते ?
पश्यामि हृतविधिः-हृतश्चासौ विधिः-भाग्यम्, दीर्घमित्यर्थः । स्वया हृदयेन विना-बुद्धशतानि-दुःखानां
शतानि, कस्मिन् प्रदेशे स्थापयति । “वर्तमानसामोप्ये वर्तमानाद्दे” ति सिद्धान्तेन स्थापयिष्यतीति भावः ।
अथमभिप्रायः-दुःखानां स्थानं हृदयम् । हृदयनाशे तदाश्रितानां दुःखानामपि नाशोऽवश्यभावी ।

हृदय ! । हृदय + सि । १२८ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-
यकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, १००१ सू० अकारस्य आ-
कारे, १०१५ सू० सेलोपे हिमडा ! इति भवति । स्फुट । स्फुट-स्फुट भेदने । स्फुट + हि । ३४८ सू० स-
कारलोपे, १०१ सू० तकारद्वित्वे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे फुट्टि इति भवति । तडिव । अथयपव-
मिदम् । १००० सू० इकारस्य अकारे, ११ सू० तकारलोपे तड इति भवति । इति = ति, प्रक्रिया ४२
सूत्रे ज्ञेया । कृत्वा । बुद्धञ्-कृ करणे । कृ + क्त्वा । १०५ सू० अकारस्य अर इत्यादेशे, १११० सू० क्वः
स्थाने इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये करि इति भवति । काल-क्षेपेण । कालक्षेप +
टा । २७४ सू० अस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पका-
रस्य वकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे कालक्षेपे इति भवति ।
किम् । किम् + सि । १०३८ सू० किमः स्थाने काइ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे काइ इति भवति । प-
श्यामि । दृशिर्-दृश् दर्शने । दृश् + मिव् । ८५२ सू० दृशः स्थाने देवस् इत्यादेशे, १०५६ सू० मिक्ः स्थाने
उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे देवस् इति भवति । हृतविधिः । हृतविधि + सि । १७७
सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे हृतविहि इति
भवति । कस्मिन् । किम् + डि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण डेः स्थाने हिं इत्यादेशे,
१०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे कहिं इति भवति । स्थापयति । षठा-स्था गतिनिवृत्ती । स्था + णिग् +
तिव् । ६८७ सू० स्था-धातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने धाव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-
सन्धी, ९०९ सू० आकारस्य अकारे, ६२८ सू० तिक्ः स्थाने इत्यादेशे क्वाइ इति भवति । स्वया । मुष्मद्

+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पई इत्यादेशे पई इति भवति । बिना । अव्ययपद-
सिद्धम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे डु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अ-
ज्झीने परेण संयोज्ये विष्णु इति भवति । दुःख-शतानि । दुःख-शत+जस् । ३४८ सू० जिह्वामूलीयस्य
लोपे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू०
तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे
पुष्पसमाहं इति भवति । कर्हि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०२६— कान्तोऽस्मदीयः हला सखिके ! निश्चयेन रुष्यति यस्य ।

अस्त्रैः, शस्त्रैः, हस्तैरपि स्थानमपि भ्रंशयति तस्य ॥१॥

भावार्थः—हला-नारीणां कृते सम्बोधनार्थकमव्ययपदमिदम्, सखिके !, हे सखि ! इत्यर्थः, अ-
स्मदीयः कान्तः-नायकः, निश्चयेन यस्योपरि रुष्यति-रुष्टो भवति तदाऽसौ, तस्य-शत्रोः अस्त्रैः-क्षेप्तुं योग्यः
बाणादिभिः, अर्त्याहिं इत्यस्य अर्थः इत्यपि छाया भवति, अतः अर्थैः-द्रव्यदानैः, शस्त्रैः-क्षेप्तुमयोग्यैः क-
रवालादिभिः, हस्तैश्चापि स्थानमपि भ्रंशयति, शत्रोः मूलोच्छेदं करोतीति भावः ।

कान्तः । कान्त+सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेलोपे कण्ठु इति भवति । अस्मदीयः । अस्मदीय+सि । अत्र अक्षे प्रत्ययलोपादेशे १०१३ सू० अकारस्य-शब्दः
प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे महारउ इति भवति । हला । अव्ययपदमिदम् ।
१००० सू० आकारस्य इकारे हलि इति भवति । सखिके ! । सखिका+सि । इत्यत्र १८७ सू० खकारस्य
हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, सेलोपे सहिष् ! इति भवति । निश्चयेन । नि-
श्चय+टा । २९२ सू० इवस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य चकारे,
१७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे निष्पद्यं इति भ-
वति । रुष्यति । रुष-रुष् रोषे । रुष्+तिव् । ९०७ सू० उकारस्य ऊकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे,
९१० सू० अकारामभे, ३२८ सू० तिव इवादेशे रुसइ इति भवति । यस्य । यद्+ङस् । २४५ सू० य-
कारस्य जकारे, १०२९ सू० ङसः स्थाने ङासु [मासु] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे ङासु इति
भवति । अस्त्रैः । अस्त्र+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकाराद्वित्वे,
३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००० सू० अन्त्याकारस्य इकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे
अर्त्याहिं अर्थः इतिच्छायायान्तु अर्थ+भिस् इत्यत्र रेफलोपे, थकारद्वित्वे, पूर्वथकारस्य तकारे, अर्त्याहि-
वदेव अर्त्याहि इति साध्यम् । शस्त्रैः । शस्त्र+भिस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, रेफस्य लोपे, स्तस्य
थकारे, अर्त्याहि-वदेव सर्त्याहि इति साध्यम् । हस्तैः । हस्त+भिस् । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, पूर्व-
थकारे, अर्त्याहि-वदेव सर्त्याहि इति साध्यम् । १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हर्त्याहि इति भवति । अपि=वि, प्राक्रिया
४१ सूत्रे ज्ञेया । स्थानम् । षठा-स्था गतिनिवृत्ती । स्था+त्युट्—अन+सि । ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने
ठा इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ ठान+सि इति जाते, बाहुल्येन नकारस्य लोपे ठाअ+सि इति स्थिते,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ठाउ इति भवति । भ्रंशयति । भ्रंशु-भ्रंशु बिनाशे ।
भ्रंशु+णिग्+तिव् । ८४८ सू० भ्रंशुघातोः स्थाने फिड इत्यादेशे, १००० सू० इकारस्य एकारे, ६३८
सू० णिगः स्थाने प्रकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिव इवादेशे फेडइ
इति भवति । तस्य । तद्+ङस् । १०२९ सू० ङसः स्थाने ङासु (मासु) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादे-
स्ये तासु इति भवति । ङासु, तासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

जीवितं कस्य न बल्लभकं, धनं पुनः कस्य नेष्टम् ? ।

द्वेऽपि अवसर-निपतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥२॥

भाषार्थः—जीवितं-जीवनं कस्य न बल्लभकं-प्रियं भवति ? अपितु सर्वेषां भवति । धनम्—अर्थः कस्य न नेष्टम् ? अभिलषितम् ? प्रत्युत धनं सकलानामेव पुरुषाणां प्रियं भवति । किन्तु विशिष्टः—गुणज्ञः पुरुषः द्वेऽपि—जीवितधनेऽपि, कीदृशे द्वे अवसरनिपतिते—अवसरस्य निपातः, अवसरनिपातः, तेन युक्ते अवसरनिपतिते—सम्प्राप्तावसरे ते धनजीवने तृणसमे—तृणसमे—तुल्ये गणयति—मन्यते । उत्तमप्रकृतिको जनः अवसरे सम्प्राप्ते लोकादिभ्योऽपि धनजीवने धर्मार्थं त्यजतीति भावः ।

जीवितम् । जीवित+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि जीवित इति भवति । कस्य । किम्+ङस् । ५६० सू० किमः क इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण ङसः स्थाने ङासु (आसु) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि कासु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । बल्लभकम् । बल्लभक+अम् । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपि बल्ल-हर्ष इति सिद्धम् । धनम् । धन+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि धनु इति भवति । पुनर्=पुनः, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । इष्टम् । इष्ट+सि । ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि इष्टु इति भवति । द्वे । द्वि+घी । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६०९ सू० द्वेः स्थाने जसा सह दोणिण इत्यादेशे दोणिण इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । अवसरनिपतिते । अवसरनिपतित+घी । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०२४ सू० जसः स्थाने इ इत्यादेशे अवसर—निप-तिर्वा इति भवति । तृणसमे । तृणसम+घी । १२८ सू० ञकारस्य इकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहु-वचने, १०१५ सू० असौ लोपे त्रिणसम इति भवति । गणयति । गण-गण् गणनायाम् । गण्+णिग्+शिव् । ६३८ सू० णिग अकारे, प्रयोगदर्शनात् ६४२ सू० अकारस्य दीर्घाभावे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे गणय इति भवति । विशिष्टः । विशिष्ट+सि । २६० सू० वाकारस्य सकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वि-सिद्धु इति भवति । कासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३०—कस्याः । यद्+ङस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, १०३० सू० ङसः स्थाने डहे [अहे] इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अङ्गीने परेण संयोज्ये ङहे इति भवति । सम्बन्धी । सम्बन्धिन्+सि । १०९३ सू० सम्बन्धिन् इत्यस्य केर इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि केरउ इति भवति । त-स्याः । तद्+ङस् । ११ सू० दकारलोपे, जहे-वत् तहे इति साध्यम् । कस्याः । किम्+ङस् । प्रस्तुत-सूत्रेण ङस्प्रत्ययस्य डहे [अहे] इत्यादेशे, तहे-वदेव कहे इति भवति । जहे, तहे, कहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्र-स्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३१— “प्राङ्गणे तिष्ठति नाथो यः स रणे करोति न भ्रान्तिम्”

भाषार्थः—काञ्चिन्नारी स्वप्राणनाथं इलाघते यत्प्राङ्गणे गृहाङ्गणे यो नाथः तिष्ठति-मदीयः यो नाथः, यदि स प्राङ्गणे तिष्ठति-अवस्थितो वर्तते तदाऽसौ रणे-युद्धविषये भ्रान्तिं न करोति, भ्रान्ति-मान्नास्ति, अपितु निश्चयवानस्ति । युद्धार्थं सदाऽसौ सन्नद्धोऽवतिष्ठत इति भावः ।

प्राङ्गणे । प्राङ्गण+ङि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे प्रङ्गणि इति भवति । अत्र ३५० सूत्रेण रेफलोपप्राप्तिरासीत् किन्तु १०६९ सूत्रेण सा वैकल्पिका विहिताऽत्र एवाऽत्र तस्य प्रवृत्तिर्न जाता । तिष्ठति । षठा-स्था गतिनिवृत्ती । स्था+तिव् । ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने चिद् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच् इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे चिद् इति भवति । नाथः । नाथ+सि । १८७ सू० अकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नाहु इति भवति । यः । यद्+सि । १०३१ सू० यद् इत्यस्य ध्रुं इत्यादेशे, सेलोपे ध्रुं इति भवति । सः । तद्+सि । १०३१ सू० तद् इत्यस्य ञ् इत्यादेशे, सेलोपे ञ् इति भवति । रणे । रण+ङि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे रणि इति भवति । करोति । कृकृञ्-कृ करोति । कृ+तिव् । ६०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इच् इत्यादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे कर्वि इति भवति । न । अव्ययपदमिव संस्कृत-समभेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । भ्रान्तिम् । भ्रान्ति+अम् । ३५० सू० रेफस्य लोपप्राप्ती, १०६९ सूत्रस्य वैकल्पिकत्वात्तस्याऽभावे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० अमो लोपे भ्रन्ति इति भवति । ध्रुं, ञ् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । तद् कल्पते यद् निर्वहति । अर्गं भावः—अनेन पूरणेण तदेव कल्पते-प्रति-जायते, यद्यं निर्वहति—प्रतिपालयति । तद् । तद्+सि । २४ सूत्रे “बहुलाधिकाराद् अन्वस्याऽपि वञ्चजनस्य मकारः” इति पाठाद् दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे तं इति भवति । कल्पते । कथ-कथ् कथने । कथ्+क्य+ते । ६७३ सू० कथघातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य ईश्च इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे मोल्लिअइ इति भवति । यद् । यद्+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जु इति भवति । निर्वहति । निर्-पूर्वकः वह्-(वह्)-वातुः निर्वहि । निर्वह्+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकार-वित्त्वे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इचादेशे निर्वहइ इति भवति । प्रस्तुतसूत्रस्य वैकल्पिकत्वाद् तत्-तं, यत्-जु इत्यत्र प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०३२—इदम् । इदम्+सि । १०३२ सू० इदमः स्थाने इमु इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे इमु इति भवति । कुलम् । कुल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे कुलु इति भवति । तव । युष्मद्+उस्=तुह, प्रक्रिया ५८८ सूत्रे ज्ञेया । सम्बन्धी । सम्बन्धिन्+सि । १०९३ सू० सम्बन्धिन् इत्यस्य तण इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे तणउं इति भवति । इवं कुलं=इमु कुलु इति पूर्ववदेव साध्यम् । पश्य=देवन्, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । इदम्-इमु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३३— एषा कुमारी, एष नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम् ।

एतद् सूडानां चिन्तयतां पदवाद् भवति विभातम् ॥१॥

भावार्थः—एषा-समीपस्था शय्यासीनेति यावद् । कुमारी-कन्या विद्यते, एषो हि, नरो वर्तते, एतद् मनोरथस्थानम्-मनोरथानामभिलाषाणां स्थानम्-केन्द्रम् । एतद् चिन्तयतां-विचारयतामेव सूडानाम्-सूर्खपुरुषाणां विभातम्-प्रभातं भवतीति भावः ।

एषा । एतद्+सि । १०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे एह इति भवति । कुमारी । कुमारी+सि । १०१५ सू० सेलोपे कुमारी इति भवति । एषः । एतद्+सि । १०३३

सू० एतदः स्थाने एहो इत्यादेशे, सेलोपि एहो इति भवति । नरः । नर + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि नरु इति भवति । एतद् । एतद् + सि । १०३३ सू० एतदः स्थाने एहु इत्यादेशे, सेलोपि एहु इति भवति । मनोरथ-स्थानम् । मनोरथस्थान + सि । २२८ सू० प्रथम-नकारस्य णकारे, १८७ सू० थकारस्य हकारे, [षठा-स्था गतिनिवृत्ती । षठा + ल्युट्-अन्] ६८७ सू० षठा-धातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ सन्धी, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपि मनोरह-ठाणु इति भवति । एतद् । एतद् + अम् । १०३३ सू० एतदः स्थाने एहु इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य अकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे एहुव इति भवति । मूढानाम् । मूढ + आम् । १०९३ सू० मूढस्य वढ इत्यादेशे, १०१६ सू० आमो लोपे वढ इति भवति । चिन्तयताम् । चिन्ती चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त् + शतृ इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, आम्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे चिन्तन्ताहं इति भवति । पश्यात् । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० पश्चाद् इत्यस्य पच्छद् इत्यादेशे पच्छद् इति भवति । भवति । भू सत्तायाम् । भू + तिक् = होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विभातम् । विभात + सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० विभातार्थे विहाण-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० आकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपि विहाणु इति भवति । एह, एहो, एहु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३४—एते तेऽश्वाः, एषा स्थली—एइ ति घोडा, एह थलि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । एह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्यम् । एते । एतद् + जस् । प्रस्तुतसूत्रेण एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे एइ इति भवति । एतान् । एतद् + शस् । प्रस्तुतसूत्रेण एतदः स्थाने एइ इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे एइ इति भवति । पश्य । दृ-शिर-इम् दर्शने । दृश् + हि । ८५२ सू० दृशुधातोः स्थाने पेच्छ इत्यादेशे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोलुं कि पेच्छ इति भवति । एह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३५— यदि पृच्छय गृहाणि बृहन्ति ततो बृहन्ति गृहाण्यमूनि ।

विह्वलित-जनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य ॥१॥

भावार्थः—काञ्चिन्नायिका कञ्चित् पथिकं प्रत्याह-यदि मूर्धं बृहन्ति-महान्ति गृहाणि पृच्छय, ततो-तदा तानि गृहाणि अमूनि प्रत्यक्षोपलभ्यमानानि वर्तन्ते । यदि त्वं दानादीनामभिलाषी तदा तु कुटीरके सम्मुखस्थितायां कुट्यां विह्वलित-जनाभ्युद्धरणम्-विह्वलिताश्च ते जनाः तेषां, व्याकुल-जनानाम्, अभ्युद्धरणम्-समुद्धारकं मदीयं कान्तं-प्राणनार्थं पश्येति भावः ।

यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य अकारे, १७७ सू० दकारलोपे जइ इति भवति । पृच्छय । प्रच्छ-धातुः जीप्सायाम्-प्रणने । प्रच्छ् + थ । ७६८ सू० प्रच्छधातोः स्थाने पुच्छ इत्यादेशे, ६३२ सू० थकारस्य हच् (ह) इत्यादेशे पुच्छद् इति भवति । गृहाणि । गृह + शस् । ४१५ सू० गृहस्य धर इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे धर इति भवति । बृहन्ति । बृहत् + जस् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० अकारस्य वकारे, ४४५ सू० हकारस्य हु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे बृह्नाइ इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । बृहन्ति । बृहत् + जस् । पूर्ववदेव बृह्ना + जस् । इति जाते, १०१५ सू० जसो लोपे बृह्ना इति भवति । गृहाणि । गृह + जस् । गृहस्य धर इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे धर इति भवति । अमूनि । अद् + जस् । १०३५ सू० अदसः स्थाने सोइ इत्यादेशे,

१०१५ सू० असो लोपे ओइ इति भवति । विह्वलित-अनाम्युद्धरणम् । विह्वलित-अनाम्युद्धरण + अम् ।
 ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६०
 सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उ-
 णकारे, १०१५ सू० अमो लोपे विह्वलित-अनाम्युद्धरणम् इति भवति । कान्तम् । कान्त + अम् । ८४ सू०
 संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे कन्तु इति भवति । कुटीरके । कुटीरक + डि ।
 १९५ सू० टकारस्य डकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कुडीरइ इति
 भवति । पश्य । दृशिर्-दृश् दर्शने । दृश् + हि । अपभ्रंशे १०६६ सू० दृशर्थे जो इति प्रयुज्यते, १०५८
 सू० हेः स्थाने इकारे जोइ इति भवति । असूनि = ओः इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३६ — इमानि लोकस्य लोचनानि जातिं स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।

अप्रिये दृष्टे मुकुलितानि प्रिये दृष्टे विहसन्ति ॥१॥

भावार्थः — लोकस्य इमानि लोचनानि-नेत्राणि, जातिम्-स्वसमानजातीयं कमल-पुष्पं स्मरन्ति-
 स्मृतिपथमानयन्ति, नयनयोः कमलतुल्यत्वभावात्वात्, इति न भ्रान्तिः—न संशयः । यतः अप्रिये, न
 प्रियः, अप्रियः-अनिष्टः तस्मिन् अप्रिये दृष्टे नेत्राणि मुकुलितन्ति-संकोचमापद्यन्ते, प्रिये च दृष्टे विहसन्ति-
 विकसन्ति । अयं भावः—लोचनानि कमलनिभाति भवन्ति । यथा सूर्य-विकासि-कमलानि निजं प्रियं भा-
 स्करं विलोक्य विकसन्ति, अप्रियं शशधरं निरीक्ष्य संकोचतामुपयान्ति, तथैव लोचनान्वपि स्नेहिनं दृष्ट्वा
 विकासतां यान्ति, अप्रियमुद्वीक्ष्य मुकुलितानि जायन्ते ।

असूनि । इदम् + जस् । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इ-
 त्यादेशे आयइ इति भवति । लोकस्य । लोक + डस् । इत्यत्र १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००९ सू० डसः
 स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे लोअहो इति भवति । लोचनानि । लोचन + जस् ।
 १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे लोअणइ इति
 भवति । जातिम् । जाति + अम् । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो
 लोपे जाई इति भवति । स्मरन्ति । स्मृ स्मरणे । स्मृ + अन्ति । ३४९ सू० मकारस्य लोपे, १०५ सू० ऋ-
 कारस्य अर इत्यादेशे, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य हि इत्यादेशे, बाहुल्येन हकारस्य लोपे जाते सरइ इति
 भवति । न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतवदेव प्रयुज्यते । भ्रान्तिः । भ्रान्ति + सि । ३५० सू० रेफस्य
 लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेलोपे भन्ति इति भवति । अप्रिये । अप्रिय + डि । ३५०
 सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य
 एकारे अप्पिइ इति भवति । दृष्टे । दृष्ट + डि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे,
 ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य स्थाने ठकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू०
 ङिना सह अकारस्य इकारे विदुठइ इति भवति । मुकुलितानि । मुकुलितपदस्य आचारार्थक-क्रिबन्तात्
 वातुसंज्ञार्था अन्ति-प्रत्यये मुकुलित + अन्ति इति स्थिते, १७७ सू० ककारस्य तकारस्य च लोपे, १०५३
 सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे सुउलिअहि इति भवति । प्रिये । प्रिय + डि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १७७
 सू० अकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे पिइ इति भवति । विहसन्ति । विपूर्वकः ह्रस्-
 धातुः विहासे-विकासे । विहस् + अन्ति । ९१० सू० वातोऽन्तेऽकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इ-
 त्यादेशे विहसन्ति इति भवति । आयइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

शुष्यतु मा शुष्यतु बोवाधिः, बद्धवानलस्य किल्लेन ? ।

यद् ज्वलति जले ज्वलनः अग्नेनाऽपि किल्ल पर्याप्तम् ? ॥२॥

भाषार्थः—कविः वडवानलस्य-समुद्रवन्हेः सामर्थ्यं स्तौति । उदधिः-समुद्रः वन्हिना शुष्यतु-जल-
शून्यो भवतु, अथवा मा शुष्यतु, तेन वडवानलस्य किम् ? समुद्रवन्हेः का नाम हानिः ? न काऽपीति भावः ।
वा इति निश्चिन्तम्, परन्तु अस्मिन् उदधौ-वन्हिः यत् प्रज्वलति-उदधौ-वन्हिः, इति-वन्हिः किं न पर्याप्तम् ?
जले वन्हेरभावो जायते, इति सर्वेऽवगच्छन्ति, तथाऽपि तस्य जलराशौ प्रज्वलनं नहि किमपि साधारणं
कार्यं वर्तते, वन्हेरियमसाधारणताऽवसेयेति भावः ।

शुष्यतु । शुष-शुष् शोषणे । शुष् + तुव् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, १०००
सू० उकारस्य ओकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० षकारस्य
लोपे सोसञ्च इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । वा ।
अव्ययपदमिदम् । अव्ययशब्दाः निपाताः भवन्ति, तथा "निपाताः घातवश्च अनेकार्थकाः भवन्ति" इति
न्यायेन वा-पदमप्यत्रावधारणार्थकं बोध्यम् । ततः ४५५ सू० अवधारणार्थे चित्र इत्यस्य प्रयोगे, ३७०
सू० चकारद्वित्वे च्चिञ्ज इति भवति । उदधिः । उदधि + सि । १७७ सू० षकारलोपे, १८७ सू० षकार-
स्य हकारे, १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे जङ्गही इति भवति । वडवानलस्य । वडवा-
नल + डस् । ४९९ सू० डसः स्थाने स्स इत्यादेशे वडवानलस्स इति भवति । किम् । किम् + सि । ५६९
सू० सिना सह किमः स्थाने कि इत्यादेशे कि इति भवति । तेन । तद् + टा । इत्यत्र ११ सू० षकारलोपे,
१००४ सू० अकारस्य एकारे, १०१३ सू० टा-प्रत्ययस्य णकारे तेण इति भवति । यद् । यद् + सि । २४५
सू० यकारस्य जकारे, २४ सू० "बहुलाधिकारादन्यस्याऽपि व्यञ्जनस्य मकारः" इति पाठाद् षकारस्य
मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे १०१५ सू० सेलोपे ञं इति सिद्धम् । ज्वलति । ज्वल- [ज्वल्]-धातुः ज्व-
लने । ज्वल् + तिक् । ३५० सू० षकारलोपे, ९१० सू० घातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिञ्च इत्यादेशे ज्वलद्
इति भवति । जले । जल + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे जले इति भवति । ज्वलनः ।
ज्वलन + सि । ३५० सू० षकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे
ज्वलथी इति भवति । इनेन । इदम् + टा । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १७७ सू० यकार-
लोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे आएण इति भवति । अपि = वि,
प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदमप्यत्र संस्कृतवदेव प्रयुज्यते । पर्याप्तम् । पर्याप्त + सि ।
२९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ८४ सू०
अकारस्य अकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पञ्जसं इति भवति । आएण इत्यत्र प्र-
स्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अस्य दग्धकलेवरस्य यद् बाहितं तत्सारम् ।

यदि प्राच्छाद्यते तदा कुष्यति अथ बह्यते तदा क्षारः ॥३॥

भाषार्थः—अस्य दग्धकलेवरस्य, दग्ध-निष्कृष्टं च तत् कलेवरम्-शरीरं, निष्कृष्टदेहमित्यर्थः, तस्य-
तस्मादिति यावत् यद् बाहितं—निष्कासितं, सवन्मुठानादिकं कृतमिति भावः ? तत्रैव सारम्—तत्त्वम् ।
मरणान्तरं तु यदीदमाच्छाद्यते—पटादिना प्रात्रियते तदा कुष्यति—विकृतिमापद्यते, दीर्घमध्यं भजते ।
अथ यद्येतस्य बह्यते-अग्निसंस्कारः क्रियते तदा तच्छरीरं क्षारः—भस्मसाद् भवति । अतोऽमुना नद्वरेण
कायेन यद्दर्मादिकमाचरितन्तदेव साफल्यं शरीरस्येति भावः ।

अस्य । इदम् + डस् । इत्यत्र १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १००९ सू० डसः स्थाने
ही इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाधवे आयहो इति सिद्धम् । दग्ध-कलेवरस्य । दग्ध-कलेवर +
डस् । ३११ सू० णस्य ठकारे, ३६० सू० षकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वदकारस्य डकारे, १००९ सू० डसः

स्थाने हो इत्यादेशे बहु-कलेवरहो इति भवति । बह् । यद् + सि = जं प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके उपम्यस्ता । बाहितम् । बाहित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बाहित इति भवति । तद् । तद् + सि । २४ सूत्रेण (बहुलाधिकाराद्) दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे तं इति भवति । सारम् । सार + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे १०१५ सू० सेलोपे सार इति भवति । अदि- (छद्)-धातुः प्रावरसो । आ-छद् + क्य + ते । अपभ्रंशे १०६६ सू० 'आ-छद् + क्य' इत्यस्य उदुम्ब इतिदेश्यधातुः प्रयुज्यते, ततः ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे उदुम्बइ इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । कुष्पति । कुष्-कुष् दुर्गन्धे । कुष् + तिव् । १८७ सू० थकारस्य हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे कुहइ इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । बह्यते । दह-दह, दाह्ये । दह् + क्य + ते । २१८ सू० दकारस्य डकारे, ९१७ सू० हकारस्य ङक् इत्यादेशे क्यस्य च लोपे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे डङ्कइ इति भवति । क्षारः । क्षार + सि । २८८ सू० क्षस्य छकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे क्षार इति भवति । आयहो इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०३७—

सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते बृहस्वस्य कृते ।

बृहस्वं परिप्राप्यते, हस्तेन मुक्तेन ॥१॥

भाषार्थः—सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते-वेष्टते, उद्योगं करोतीति भावः । किमर्थम् ? बृहस्वस्य-महत्त्वस्य कृते परं बृहस्वं मुक्तेन हस्तेन-दानादिकर्मणा परिप्राप्यते-लभ्यते । महत्त्वं काममानंमनिर्बह-वारधिया दानादिकमाचरणीयमिति भावः ।

सर्वः । सर्व + सि । १०३७ सू० सर्वस्य विकल्पेन साह इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे साह इति भवति । अपि—वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । लोकः । लोक + सि । १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे लोड इति भवति । प्रस्पन्दते । प्रपूर्वकः स्पन्द-धातुः प्रस्पन्दने-वेष्टायाम् । प्रस्पन्द + ते । अपभ्रंशे प्रस्पन्दार्थे १०६६ सू० तडप्फड इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे तडप्फडइ इति भवति । बृहस्वस्य । बृहत्-त्व + डस् । बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ४४५ सू० हकारस्य हु इति निपातिते, ११ सू० तकार-लोपे, ११०८ सूत्रे प्रायोऽधिकाराद् त्वस्य षण्ण इत्यादेशाभावे, ४२५ सू० त्वस्य तण इत्यादेशे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे बहुसणहो इति भवति । कृते । अव्यय-पदमिदम् । इत्यत्र १०९६ सू० कृते इत्यस्य स्थाने तादर्थ्ये [तस्मै इदं तदर्थम्, तस्य भावः तादर्थ्यम्, तस्मिन्] श्रोत्रे तणोण इत्यस्य प्रयोगो भवति । बृहस्वम् । बृहत्-त्व + सि । पूर्वकदेव वकारस्य वकारे, ऋकारस्य अकारे, हकारस्य हु इत्यादेशे, तकारस्य लोपे, ११०८ सू० त्वस्य षण्ण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बहुष्णु इति भवति । परिप्राप्यते । परि-प्राप्-(प्रा)-पूर्वकः प्रा-प्लृ-धातुः परिप्राप्ती-लाभे । परिप्राप् + क्य + ते । ३५० सू० संयुक्त-रेफलोपे, २३१ सू० तृतीय-पकारस्य वकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईअ इत्यादेशे, अजभोने परेण संयोज्येपरिप्रावीअ + ते इति स्थिते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे परिप्राविअइ इति भवति । हस्तेन । हस्त + टा । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे हृत्थि इति भवति । मुक्तेन । मुक्त + टा । अपभ्रंशे मुक्तार्थे १०९३

सू० मोक्कलड-शब्दः प्रयुज्यते, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, १००४ सू० अकारस्य एकारे मोक्कलडेषा
इति भवति । सर्वः=साहु इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्य-
भावपक्ष इत्यर्थः । यथा—सर्वः । सर्व+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सञ्चु इति भवति । अत्र वैकल्पिकत्वात्प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
जाता । अवि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया ।

१०३५—काहं । मूलसूत्रे काहं इत्यादेशरयोल्लेखो दृश्यते, परं प्रत्यन्तरे काहं इत्यपि पाठान्तरं
समुपलभ्यते । प्रयोगानुसारिणीः प्रवृत्तः विधेया ।

यदि न स आधाति वृत्ति ! गृहं किमधोमुखं तव ? ।

वचनं यः खण्डयति तव सखिके ! स प्रियो भवति न मम ॥१॥

भावार्थः—कस्यचन परपुरुषस्य साकेतित-समय-स्खलनमवलोक्य खिद्यमानां द्वतीं नायिका प्रो-
वाच—हे वृत्ति ! यदि सः मम प्रियः गृहं न आधाति-प्रागच्छति, तर्हि तव अधोमुखं किम् ? का लज्जा, ?
त्वया न लज्जितव्यमिति भावः । हे सखिके ! यः प्रियः-कान्तः तव वचनं-कथनं खण्डयति—उल्लङ्घयति
सः ममाऽपि प्रियो नास्ति ।

यदि=जह, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदमप्यंशे संस्कृतसमनेत्र
प्रयुज्यते । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य
उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सु इति भवति । आधाति । आङ्पूर्वकः याधातुः आगती । आधा+तिवृ ।
अप्यंशे आधा इत्यर्थे १०६६ सू० आध इतिदेश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे आवह
इति भवति । वृत्ति ! । द्वती+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपे वृह !
इति भवति । गृहम् । गृह+अम् । ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
१०१५ सू० अमी लोपे छर इति भवति । किम् । किम्+सि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काहं इत्या-
देशे, सेलोपे काहं इति भवति । अधोमुखम् । अधोमुख+सि । १८७ सू० धकारस्य खकारस्य च हकारे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अधोमुख इति भवति । तव । युष्मद्+इस् । १०४३
सू० इसा सह युष्मदः स्थाने तुज्भ इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य उकारे तुज्भु इति भवति । वचनम् ।
वचन+सि । १७७ सू० चकारस्य लोपे, १८० सू० वकारस्य ध्रुती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२
सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे वचन इति भवति । यः=वु प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । खण्डयति ।
खडि-धातुः खण्डने । संस्कृतनियमेन खण्ड+णिग्+तिवृ इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२
सू० आदिरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे खण्डइ इति
भवति । तव । युष्मद्+इस् । १०४३ सू० इसा सह युष्मदः स्थाने तव इत्यादेशे तव इति भवति ।
सखिके ! । सखिका+सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य
एकारे १०१५ सू० सेलोपे सहिष् ! इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया ।
प्रियः=पिउ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । भवति=होव, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७३१
सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेव अप्यंशे प्रयुज्यते । मम । अस्मद्+इस् । १०५० सू०
इसा सह अस्मदः स्थाने मज्भु इत्यादेशे मज्भु इति भवति । किम्=काहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जाता । किं न दूरे पश्यति=काहं न दूरे देवत्वइ, प्रक्रिया १०२० सूत्रे ज्ञेया । किम्—काहं इत्यत्रापि प्र-
स्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

स्फोटयतः या हृदयभात्मयि सयोः परकीया का घृणा ? ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं बालायाः जाती विषमी स्तनी ॥२॥

श्लोकस्याऽस्य व्याख्या १०२१ सूत्रे विहिता । शब्दसाधनाऽपि तत्रैवाऽवलोकनीया । यौ=जे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । लोकाः ! =लोअहो !, बालायाः=बालहे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं जातम् । कवण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन ।

यथा यथा बृहत्त्वं लभन्ते, तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥३॥

भावार्थः— विनम्रपुरुषं धान्यविशेषदृष्टान्तेनोत्प्रेक्षते कविः । सुपुरुषाः-शोभनाः पुरुषाः, कङ्गोः-धान्यविशेषस्य अनुहरन्ति-अनुकुर्वन्ति, सदृशा भवन्तीत्यर्थः । भण-कथय, केन कार्येण-कया रीत्या ? उच्यते, यथा यथा ते कङ्गवः बृहत्त्वं-महत्त्वं लभन्ते तथा तथा ते शिरसा नमन्ति, विनम्रा भवन्ति । यथा कङ्गुनामधेयो धान्यविशेषः सम्बृद्धि प्राप्तः नम्रो भवति, एवमेव सज्जनोऽपि महत्त्वमधिगम्य नम्रः-मानरहितो भवति । इदमेव तेषां सादृश्यं बोध्यमिति ।

सुपुरुषाः । सुपुरुष + ङस् । १११ सू० रोकारस्य इकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे सुपुरिस इति भवति । कङ्गोः । कङ्गु + ङस् । ३५ सू० स्त्रीलिङ्गत्वे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे कङ्गुहे इति भवति । अनुहरन्ति । अनुपूर्वकः हृन्- (हृ)-धातुः अनुकरणे । अनुहृ + ण्ति । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे अणुहरहि इति भवति । भण । भण् कथने । भण् + हि । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लोपे भण इति भवति । कार्येण । कार्ये + टा । २९५ सू० र्यस्य जकारे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, ८४ सू० संशोभे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टा-स्थाने अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे कङ्गं इति भवति । केन । किम् + टा । १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १०१३ सू० टा-स्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, कवणेण इति भवति । यथा = जिवं, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । बृहत्त्वम् । बृहत्त्व + ङम् । १०३७ सूत्रतुल्यमेव बहुत्तण + ङम् इति जाते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे बहुत्तण इति भवति । लभन्ते । कुलभप्-लभ् प्राप्ती । लभ् + ण्ति । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशे लहहि इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० धा इत्यस्य डिम (इम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तिर्वे इति भवति । नमन्ति । नम (नम्) नमने । नम् + ण्ति । ८९७ सू० मकारस्य वकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे नभहि इति भवति । शिरसा । शिरसू + टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे शिरसा इति भवति । केन-कवणेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—

यदि सस्नेहा तवा मृत्तिका अथ जीवति निःस्नेहा ।

दान्यामपि प्रकाराभ्यां गलिका यस्या किं गर्जति छलमेघ ! ॥४॥

भावार्थः— कस्याश्चिद् नायिकायाः प्रियतमः देशान्तरं गतः, तत्र तद्-विरह-व्यथितोऽसौ कामातिरेकमभिव्यञ्जयन्तं मेघं प्रत्याह— हे छलमेघ !, दुष्टमेघ ! त्वं किं वृथा गर्जसि ? कोलाहलं करोसि ?

यतोहि सा मम नायिका यदि सस्नेहा-स्नेहेन सह वतमाना स्यात्तदा तु साऽवश्यमेव मृतिका-मृता स्यात्, मम विरहाद्धेतोरिति शेषः । अथ—अथवा यदि सा जीवति प्राणान् धारयति तदा निःस्नेहा-स्नेहशून्या एव वर्तते, इति मे दृढो निश्चयः । आभ्यां द्वाभ्यामेव सस्नेह-निःस्नेह-लक्षण-प्रकाराभ्यां मम धन्या प्रिया मृतिका-मृता, मृता भविष्यतीति यावत् ।

यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारस्य लोपे अह इति भवति । सस्नेहा । सस्नेहा + सि । ३७३ सू० नकारात् पूर्वोऽकारागमे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, स्त्रीत्वादाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे स-सरोही इति भवति । तदा=तो, प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । मृतिका । मृतिका + सि । इत्यत्र १३१ सू० इति ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे सु-इह इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे अह इति भवति । जीवति । जीव-धातुः प्राणधारणो । जीव् + तिच् । ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे जीवइ इति भवति । निःस्नेहा । निःस्नेहा + सि । १३ सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारस्य दीर्घे, ३४८ सू० सकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे नि-स्नेह इति भवति । द्वाभ्याम् । द्वि + भ्याम् । ६०८ सू० द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य इ-कारे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे विहि इति भवति । अवि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । प्रकाराभ्याम् । प्रकार + भ्याम् । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारलोपे, ६२५ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००३ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे पयारे हि इति भवति । मृतिका । मृतिका + सि । १७७ सू० सकारस्य ककारस्य च लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे गइह इति भवति । धन्या । धन्या + सि । ३४९ सू० यकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे षण इति भवति । किम् । किम् + सि = कि प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । गर्जसि । गर्ज-(गर्ज्)-धातुः गर्जने । गर्ज् + सिच् । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकार-द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १०५४ सू० सिक्-स्थाने हि इत्यादेशे गज्जहि इति भवति । खलमेघ । खलमेघ + सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे खलमेह ! इति भवति । किम्=कि इ-त्यत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०३६—तुहुं । युष्मदः स्थाने सौ परे तुहुं इत्यादेशो भवति । तुहुं इत्यपि पाठान्तरं समुपल-भ्यते । यथास्थानं प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया ।

भ्रमर ! मा कुरुभुणि [इति] शब्द, तां विशं दृष्ट्वा मा रुदिहि ।

सा मालती देशान्तरिता यस्याः [कृते] त्वं क्षिपसे विद्योगे । १॥

भावार्थः—कस्मिंश्चिदुद्याने मालतीलताऽऽसीत्, तस्यां कश्चिद् भ्रमर आसक्तोऽभूत्, किन्तु सा मालती केनचिदुत्पाट्य देशान्तरं नीता, तदाऽसौ भ्रमरः मालतीशून्यं स्थानमवलोक्य तद्वियोगेनातुरः सन् दुःखपूर्णं 'रुणभुणि' इति शब्दं करोति स्म । तं शिक्षमाणः कश्चिदाह—हे भ्रमर !-द्विरेफ !, द्वी रेफी यत्र स द्विरेफः, तत्सम्बोधनम् । त्वमरण्ये मा कुरुभुणि शब्दश्च रुणभुणि इति शब्दं मा कुरु, यस्यां दिशायां मालतीलताऽऽसीत्, तत्पुष्पाणि वाऽऽसन्, तां विशं दृष्ट्वा मा रुदिहि, रोदनं मा कुरु, यतः सा मालती देश-न्तरिता, अन्यो देशः देशान्तरं, देशान्तरं गता देशान्तरिता । यस्याः-मालत्याः विद्योगे-विरहे त्वं क्षिपसे-

मरणाय प्रयतसे । प्रिय-जन-वियोगे घट्यमवलम्ब्य स्थातव्यमिति भावः ।

अमर !। अमर+सि । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, १०१५ सू० सेलोपि अमर इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । रुणभ्रुणि इति अमरस्य ध्वनिः, एव-मेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । शब्द-धातुः ध्वनि-करणे । शब्द + हि । अपभ्रंशे शब्द इत्यर्थे १०६६ सू० रणण्ड इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने इ इत्यादेशे रण्णड्ड इति भवति । ताम् । तद्+अम् । बाहुल्येनाऽत्र द्वितीयाऽर्थे प्रथमा विभक्तिः प्रयुज्यते, तेन तद्+सि इति जाते, ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपि सा इति भवति । विशम् । दिश्+अम् । १९ सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येनाऽत्र द्वितीयाऽर्थे प्रथमा-विभक्तौ दिस+सि इति जाते, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००० सू० आकारस्य इकारे, सेलोपि विसि इति भवति । दृष्णम् । दृश्-धातुः दर्शने । दृश्+क्त्वा । १०९३ सू० दृशर्थे जो इति देश्यधातुः प्रयु-ज्यते, ततः जो+क्त्वा इति जाते, १११० सू० क्तवः स्थाने इ इत्यादेशे जोइ इति भवति । रुहि । रु-धातुः शब्दे । रु+हि । ९०८ सू० उकारस्य स्थाने ओकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने इकारे रोइ इति भ-वति । सा । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपि सा इति भवति । मालती । मालती+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, सेलोपि मालइ इति भवति । वृक्षान्तरिता । वृक्षान्तरिता+सि । इत्यत्र २५० सू० शकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० असंयुक्त-तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपि वेसन्तरिइ इति भवति । यस्याः । यद्+ङस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने सु इत्यादेशे असु इति भवति । स्वम् । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुम्हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लावणे, १०१५ सू० सेलोपि तुम्हं इति भवति । अग्रसे । मृद्-मृ प्राणत्यागे । मृ+सिक् । ९०५ सू० ष्टकारस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे अरहि इति भवति । वियोगे । वियोग+ङि । १७७ सू० यकारस्य गकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिता सह प्रकारस्य इकारे विभोइ इति भवति । त्वम्=तुम्हं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४०-युष्मन् । युष्मद्+जस् । इत्यत्र १०४० सू० युष्मदः स्थाने तुम्हे, तुम्हं इत्यादेशौ, १०१५ सू० जसो लोपे तुम्हे, तुम्हं इति भवति । ज्ञानीथ । ज्ञा-धातुः अवबोधने । ज्ञा+थ । इत्यत्र ६७८ सू० ज्ञा-धातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६३२ सू० थ इत्यस्य स्थाने हन् (ह) इत्यादेशे जाणह इति भवति । युष्मान् । युष्मद्+शस् । प्रस्तुतसूत्रेण युष्मदः स्थाने तुम्हे, तुम्हं इत्यादेशौ, १०१५ सू० जसो लोपे तुम्हे, तुम्हं इति भवति । प्रेक्षते । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+ते । ३५० सू० रेफलोपे, २८८ सू० क्षस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्वादेशे वेक्षइ इति भवति । अक्षनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । प्रस्तुतसूत्रे जस्-शसोः इति स्थानिपदं द्विवचनान्तं वर्तते, परन्तु तुम्हे, तु-म्हं इत्यादेशपदे च एकवचनान्ते वर्तते । अतोऽत्र “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” इति न्यायो न प्रयतते । वचनभेद एवाऽत्र कारणं बोध्यम् ।

१०४१-पहं तहं इति । पहं तहं इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते । प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिः विधेया । टा । टाप्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

त्वया मुक्तानामपि चरतरो !, अश्नति पत्रत्वं न पत्राणाम् ।

तव पुनः क्षामा यदि भवेत्, कथमपि तावत् तैः पत्रैः ॥१॥

भावार्थः—हे वरतरो !-इरस्वासी तरुः तरुसम्बोधनम्, हे उत्तमवृक्ष ! इत्यर्थः । स्वया मुक्ता-
नामपि-परित्यक्तानामपि पत्राणाम् किसलयानां पत्रत्वं न भ्रश्यति-नाऽपगच्छति । पुनः-किन्तु कथमपि-
केनाऽपि प्रकारेण, तावत् निश्चितमिदं यद् यदि तव स्वदीया छाया भवेत्, छाया भवितुं शक्नोति, तदा
तैः पत्रैरेव भवति, नान्यथा । पत्रैः सहैव वृक्षाणां शोभा संभवितुं शक्नोतीति भावः ।

स्वया । युष्मद् + टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पई इत्यादेशे पई इति भवति ।
मुक्तानाम् । मुक्त + ग्राम् । २७३ सू० स्तस्य ककारे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आ-
कारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाते मुक्ताहं इति भवति ।
अपि—वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । वरतरो ! । वरतरु + सि । १०१५ सू० सेलोपे वरतरु ! इति भवति ।
भ्रश्यति । भ्रंशु-भ्रंश् भ्रंशने । भ्रंश् + तिव् । ८४८ सू० भ्रंश्धातोः स्थाने फिट् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः
स्थाने इत्यादेशे फिट् इति भवति । पत्रत्वम् । पत्रत्व + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे,
४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण इत्यादेशे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पत्रत्वम् इति भवति ।
न । अव्ययपदमिदमपत्रं चो संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । पत्राणाम् । पत्र + ग्राम् = पत्र + ग्राम् । ४२५
सू० ग्रामः स्थाने णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, २७ सू० णकारस्यान्तेऽनुस्वाराम्ने पत्राणं
इति भवति । तव । युष्मद् + इस् । ५८५ सू० युष्मदः स्थाने तुह इत्यादेशे, ४२७ सू० इतो लुकि तुह
इति भवति । पुनः । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० मकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे हु- (उ)-प्रत्यये,
डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे पुण् इति भवति । छाया । छाया + सि । इत्यत्र १०१५ सू० सेलोपे छाया इति
भवति । यवि—जह, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । भवेत् । भू सत्तायाम् । भू + यात् । ७३१
सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६६६ सू० यात् इत्यस्य ज्ज इत्यादेशे होज्ज इति भवति । कथम् ।
अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य हकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारलोपे कह इति
भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । २७१ सू० सस्वर-वकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे ता इति भवति ।
तैः । तद् + भिस् । ११ सू० दकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्या-
देशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तैर्हि इति भवति । पत्रैः । पत्र + भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६०
सू० तकारद्वित्वे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे पत्रैर्हि इति भवति ।
त्वया—पई इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

मम हृदयं स्वया, तथा त्वं, साऽपि अन्येन विनाट्यते ।

प्रिय ! किं करोम्यहं, किं त्वं ?, मत्स्येन मत्स्यः गिह्यते ॥२॥

भावार्थः—काचिन्दायिका अन्येनायिकासक्तं स्वपतिं प्रतिवक्ति—हे प्रिय ! मम हृदयं स्वया
गृहीतम्, स्वच्छ तया वनितया गृहीतोऽसि, साऽपि अन्येन पुरुषेण विनाट्यते-विडम्ब्यते । प्रिय ! कथय
अहं किं करोमि, स्वच्छ किं कुर्याः ? जगतीतले मत्स्येन मत्स्यः गिह्यते-भक्ष्यते । लघीयान् मत्स्यः गरीयसा
मत्स्येन भक्ष्यते इति भावः ।

मम । अस्मद् + इस् । १०५० सू० इस्-प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महु इत्यादेशे महु इति भ-
वति । हृदयम् । हृदय + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-य-
कारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२
सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे हिअर्द्धे इति भवति । स्वया । युष्मद् + टा । १०४१ सू० टा-
प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने तद् इत्यादेशे तद् इति भवति । तथा । तद् + टा । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे,

स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे ताए इति भवति । त्वम् । युष्मद् + सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहं इत्यादेशे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलपि सुहं इति भवति । सा । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० वकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलपि स इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । अन्येन । अन्य + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अन्नं इति भवति । विनादघते । विपूर्वकः मद्धातुः विनर्तने । विनट् + क्य + ते । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे विनडिज्ज इति भवति । प्रिय ! । प्रिय + सि । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१५ सू० सेलपि पिअ ! इति भवति । किम् । किम् + सि । १०३८ सू० किमः स्थाने काइँ इत्यादेशे, १०१५ सेलपि काइँ इति भवति । करोमि । हुक्ञ्-कृ करणे । कृ + मिक् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उँ इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे करउँ इति भवति । अहम् । अस्मद् + सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हजं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हजँ इति भवति । मत्स्येन । मत्स्य + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, २९२ सू० तस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य, चकारे, १०१३ सू० टास्थाने अनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे मच्छे इति भवति । मत्स्यः । मत्स्य + सि = मच्छ + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि मच्छु इति भवति । गित्यते । गुवातुः निगर्तने । संस्कृतनियमेन गिल् + क्य + ते इति जाते, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने-परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे गिल्ज्ज इति भवति । त्वया = तहँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-जाता । डिना । पूर्वोक्तमुदाहरण-द्वयं टाप्रत्ययस्य बोधव्यम्, परन्त्वस्मिन् उदाहरणे डि-प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने महँ इत्यादेशो भवति । यथा—

त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयश्रियं तर्कयति ।

केसः स्नात्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ? ॥३॥

भावार्थः—रणशूरी द्वौ पुरुषौ निजवीरत्वं प्रशंसयन्तो प्राहतुः यस्त्वयि मयि चावयोः द्वयोरपि रणगतयोः रणे-युद्धे गतयोः-गतवतोः को नाम जयश्रियं-विजयलक्ष्मीं तर्कयति-शंकते ? भावयोः सम्मुखे को नाम योद्धा विजयं प्राप्तुं शक्नोति ? न कोऽपीति भावः । यतः यमगृहिणीम् यमस्य-कालस्य गृहिणी-प्रमदां केसः स्नात्वा-गृहीत्वा कः सुखं सुखपूर्वकः तिष्ठति-स्थानुं शक्नोति ? एतत्त्वमेव भण । यथा यम-राजस्यापराधं कुर्वतो जनस्य प्राणान्तत्वं सुनिश्चितं भवति तथैवाऽद्वयोरपि द्वयोः संग्रामाय प्रस्थितवतोः यः कोऽपि योद्धा युद्धार्थं समाममिष्यति, तस्य सर्वस्वं विनाशमुपयास्यतीति नाऽत्र संशयः करणीयः ।

त्वयि । युष्मद् + डि । इत्यत्र १०४१ सू० डिना सह युष्मदः स्थाने पइँ इत्यादेशे पइँ इति भवति । मयि । अस्मद् + डि । १०४८ सू० डिना सह अस्मदः स्थाने महँ इत्यादेशे महँ इति भवति । द्वयोः । द्वि + ओस् । ६०८ सू० द्विशब्दस्य स्थाने वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य बकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे वेहिँ इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । रणगतयोः । रणगत + ओस् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुतौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० सुपः स्थाने हि इत्यादेशे, रणगर्वाह इति भवति । कः । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य

ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि को इति भवति । जयश्रियम् । जयश्री + श्रम् । इत्यत्र ३७५ सू० रेफात् पूर्वे इकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जयसिरि इति भवति । तर्कयति । तर्क—तर्कं वितर्कने । तर्क् + णिग् + तिव् । इत्यत्र ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने एकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० सयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे लक्केइ इति भवति । केशीः । केश + भिस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे केशहिं इति भवति । सास्था । सा आदाने । सा + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये लेप्विणु इति भवति । यमगृहिणोम् । यमगृहिणी + श्रम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ४१५ सू० गृहस्य स्थाने घर इत्यादेशे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे ज-मघरिणि इति भवति । भण । भण—भण् भणने । भण् + हि । ११० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य स्थाने सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोऽङ्गि भण इति भवति । सुखम् । क्रियाविशेषणमिदम् । सुख + श्रम् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सुहु इति भवति । कः । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि को इति भवति । तिष्ठति । ष्ठा-(स्था)-घातुः गतिनिवृत्ती । स्था + तिव् । ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने थ-क इत्यादेशे, ६४७ अकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे लक्केइ इति भवति । त्वधि—पहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तद् । एवमेव तद् इत्यादेशस्याऽपि प्रयोगः कल्पनीयः । असा । अम्-प्रत्ययेन सहाऽपि युष्मद्ः स्थाने पहं इत्यादेशो भवति । यथा—

त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणं, मां मुञ्चतः तव ।

सारस ! यस्य थो दूर-वर्ती सोऽपि कृतान्तस्य साध्यः ॥४॥

भावार्थः—काचिद् वनिता स्वस्यामनुरक्तं कान्तं प्रति सारसान्धोक्त्या कथयति—हे सारस ! त्वां मुञ्चन्त्याः मम मरणमेव भविष्यति, तव विरहाऽसहनादिति भावः । मां मुञ्चतस्तव त्वदीयमपि मरणं भविष्यति, मम वियोगाऽसहनादिति यावत् । थो यस्य दूरवर्ती-परोक्षो भविष्यति सोऽपि-स एव कृतान्तस्य-यमराजस्य साध्यः-भोजनमस्ति, तस्य मरणं ध्रुवमिति ।

त्वाम् । युष्मद् + श्रम् । १०४१ सू० अमा सह युष्मद्ः स्थाने पहं इत्यादेशे पहं इति भवति । मुञ्चन्त्याः । मुञ्च-मुच् मोचने । मुच् + शतृ । ७६२ सू० मुचः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वाद् आप्-(घा)-प्रत्ययस्य प्राप्ती, ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, उस्प्रत्यये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० उः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मेल्लन्तिहे इति भवति । मम । अस्मद् + उस् । १०५० सू० उसा सह अस्मद्ः स्थाने मह इत्यादेशे मह इति भवति । मरणम् । मरण + सि । १००१ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि मरणु इति सिद्धम् । माम् । अस्मद् + श्रम् । १०४८ सू० अमा सह अस्मद्ः स्थाने मह इत्यादेशे मह इति भवति । मुञ्चतः । मुञ्च (मुच्) मोचने । मुच् + शतृ + उस् । पूर्ववदेव मेल्लन्त—उस् इति जाते, १००९ सू० उः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे मेल्लन्तहो इति भवति । तव । युष्मद् + उस् । १०४३ सू० उसा सह अस्मद्ः स्थाने तुज्भ इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य उकारे तुज्भु इति भवति । सारस ! । सारस + सि । १०१५ सू० सेलोपि सारस ! इति भवति । यस्य । यद् + उस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० उः स्थाने सु इत्यादेशे

बसु इति भवति । यः । यद् + सि । पूर्ववदेव ज + सि । इति जाति, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपि ओ इति भवति । दूरवर्ती । दूरवर्तिन् + सि । १०९३ सू० दूरवर्तिन् इत्यर्थे वेगल शब्दः प्रयुज्यते, १००० सू० अकारस्य आकारे, सेलोपि वेगला इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि ओ इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कृतान्तस्य । कृतान्त + ङस् । बाहुल्येन १२६ सू० ऋकारस्य अकाराभावे, १०६७ सू० आद्यतकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे कुबन्तहो इति भवति । साध्यः । साध्य + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९७ सू० व्यस्य ऋकारे, ३६० सू० अकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वअकारस्य जकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि सञ्भु इति भवति । स्वाम् = पद् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तद् । एवमेव तद् इत्यादेशस्याऽपि उदाहरणं कल्पनीयम् ।

१०४२—

युष्माभिरस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुकजनेन ।

तत्तावत् समरभरः, निजितः एकक्षणेन ॥१॥

भावार्थः—वीराः परस्परं स्ववीरत्वं दलाघन्ते । तथाहि-युष्माभिरस्माभिः यत्कृतम्-युद्धे विजयः सम्पादित इति भावः । तद् बहुकजनेन, बहुरेव बहुकः, बहुकद्वयासौ जनः बहुकजनः, तेन दृष्टम्, अवलोकितम्, तत्कृतं किस्वरूपमित्याह-तत्तावत्, क्रियाविशेषणमिदम् समर-भरः, समरस्य-युद्धस्य भरः-भारः महान् युद्धः इति भावः । एकक्षणेन-एकं च तत् क्षणं, तेन निजितः—विजितः ।

युष्माभिः । युष्मद् + भिस् । १०४२ सू० भिसा सह युष्मदः स्थाने तुम्हेहि इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे तुम्हेहि इति भवति । अस्माभिः । अस्मद् + भिस् । १०४९ सू० भिसा सह अस्मदः स्थाने अम्हेहि इत्यादेशे, १०८१ सू० एकारोच्चारणस्य लाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे अम्हेहि इति भवति । यद् । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे अं इति भवति । कृतम् । कृत + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपि किअउं इति भवति । दृष्टम् । दृष्ट + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ह्रस्वस्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे विदुडं इति भवति । बहुकजनेन । बहुकजन + टा । १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे बहुअक्षणेण इति भवति । तत् । तत् + सि । २४ सूत्रे “बहुलाधिकाराद् अन्यस्याऽपि व्यञ्जनस्य मकारः” इति पाठेन तकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे तं इति भवति । तावत् । तावत् + सि । १०७८ सू० वत् इत्यस्य डेवड [एवड] इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, ४३५ सू० स्वाधिक-कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, सेलोपि सेधडं इति भवति । समरभरः । समरभर + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि समरभर इति भवति । निजितः । निजित + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे १७७ सू० तकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि निजिजड इति भवति । एकक्षणेन । एकक्षण + टा । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सू० ह्रस्वाभावे, २७४ सू० क्षस्य लकारे, प्रयोगदर्शनात् ३६० खकारस्य द्वित्वाभावे,

१०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे एकरुल्लेखेण इति भवति ।
युष्माभिः = तुम्हेहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४३ - स्वत् । युष्मद् + ङसि । १०४३ सू० ङसिना सह युष्मदः स्थाने तउ, तुष्म, तुध
इत्यादेशाः भवन्ति । ततः— तव, तुष्म, तुध इति रूपाणि भवन्ति । भवन् । भू सत्तायाम् । भू + शतृ ।
७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अ-
प्रत्यये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे होन्तउ इति भवति । आगतः ।
आगत + सि । १०६७ सू० लकारस्य दकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे आगदो
इति भवति । ङसा । ङस्-प्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने ये आदेशा भवन्ति, तान् प्रदर्शयति वृत्तिकारः ।
यथा—

तव गुणसम्पदं तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम् ।

यदि उत्पत्त्या अग्रजनाः, महीमण्डले शिक्षन्ते ॥१॥

भाषार्थः—तव गुणसम्पदम्-गुणसम्पत्तिम्, तव मतिम् सम्यग्-ज्ञानम्, तव अनुत्तराम्, नास्ति उ-
त्तरा उत्कृष्टा यस्याः सा, तां क्षान्तिं-क्षान्तिं, महीमण्डले-अगतीतले, अग्रजनाः-अन्ये च ते जनाः अग्रजनाः
यदि उत्पत्त्या, उत्पत्तिः निष्पत्तिः-जन्म, तथैव, जन्म लब्ध्वैवेत्यर्थः । शिक्षन्ते—शिक्षां प्राप्नुयुरित्यर्थः, तदा
तेषां जीवनं सफलं भविष्यति । कश्चिद् भक्तजनः कश्चित् जगतारकं महापुरुषमुद्दिश्य भणति— हे प्रभो !
यदि मनुजाः तव गुणसम्पदं शिक्षेरन्, गृह्णीयुः, तव मतिं-ज्ञानं, तव प्रशस्तां क्षमां च गृह्णीयुस्तदा ते
सुखिनो भवेयुरिति भावः

तव । युष्मद् + ङस् । १०४३ सू० ङसा सह युष्मदः स्थाने तउ इत्यादेशे तउ इति भवति ।
युष्मसंभवम् । गुणसंपद् + अम् । १०७१ सू० दकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गुणसंभव इति भ-
वति । तव । युष्मद् + ङस् । प्रस्तुतसूत्रेण ङसा सह युष्मदः स्थाने तुष्म इत्यादेशे तुष्म इति भवति ।
मतिम् । मति + अम् । १०६७ सू० लकारस्य दकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मवि इति भवति । तव । यु-
ष्मद् + ङस् । प्रस्तुतसूत्रेण ङसा सह युष्मदः स्थाने तुध इत्यादेशे तुध इति भवति । अनुत्तराम् । अनुत्तरा
+ अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, अमो लोपे अणुत्तर इति भवति ।
क्षान्तिम् । क्षान्ति + अम् । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अमो लोपे खन्ति इति भ-
वति । यदि । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० दकारलोपे ञइ इति भवति ।
उत्पत्त्या । उत्पत्ति + टा । ३४८ सू० तकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, १०१४ सू० टास्थाने अनुस्वारे
उत्पत्ति इति भवति । अग्रजनाः । अग्रजन + जस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकाराद्वित्वे, २२८
सू० लकारस्य णकारे, १०१५ सू० जसो लोपे अग्रजण इति भवति । महीमण्डले । महीमण्डल + डि । ४
सू० ईकारस्य इकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे महिमण्डलि इति भवति । शिक्षन्ते । शिक्ष
(शिक्ष्) शिक्षायाम् । शिक्ष् + अन्ते । २६० सू० षकारस्य सकारे, ११० सू० वातोर्न्तेऽकारागमे, २७४
सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य
न्ति इत्यादेशो सिक्खन्ति इति भवति । तव = तउ, तुष्म, तुध इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४४—युष्मभ्यम् । युष्मद् + भ्यस् । १०४४ सू० भ्यसा सह युष्मदः स्थाने तुम्हेहि इत्यादेशे
तुम्हेहि इति भवति । भवन् । भू + शतृ = होन्तउ, आगतः = आगदो, इत्यस्य प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया ।
युष्माभ्यम् । युष्मद् + भ्याम् । १०४४ सू० भ्यासा सह युष्मदः स्थाने तुम्हेहि इत्यादेशे तुम्हेहि इति भवति ।

सम्बन्धी । सम्बन्धिन् + सि । १०९३ सू० सम्बन्धिन् इत्यस्य केर इत्यादेशे, ३४ सू० क्लीबस्वे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० घकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलपि केर उं इति भवति । अन् । अन् + सि । १००२ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० घकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि षण्णु इति भवति । युष्मस्यम् = तुम्हहं, युष्माकम् = तुम्हहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४५—युष्मासु । युष्मद् + सुप् । १०४५ सू० सुप् साह युष्मदः स्थाने तुम्हासु इत्यादेशे तुम्हासु इति भवति । स्थितम् । ष्टा-(स्वा)-धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था + क्त-त । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ष्टा इत्यादेशे, १००० सू० घाकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारस्य अनुस्वारे षिञ् इति भवति । युष्मासु = तुम्हासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०४६—तस्य अहं कलिपुगे दुर्लभस्य = तसु हर्षे कलिजुगि दुर्लहहो, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । अहम् = हर्षे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण सौ परे अस्मदः स्थाने हर्ष इत्यादेशो जातः ।

१०४७— वयं स्तोकाः, रिपवो बहवः, कातरा एव भवन्ति ।

मुग्धे ! निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्ना कुर्वन्ति ॥१॥

भावार्थः—वयं स्तोकाः—अल्पसंख्यकाः स्म, रिपवः—शत्रवः, बहवः—अत्यधिकाः सन्ति, एवं कातराः—भीरवः निर्बला वा भण्ति-निगदन्ति, यतोहि हे मुग्धे !—सुन्दरि !, गगनतलम्—गगनस्य तलं, त-भोमण्डलं तं निभालय—अवलोकस्व, कति-कियन्तो जनाः ज्योत्स्नां प्रकाशं कुर्वन्ति ? “एकश्चन्द्रः तमो हस्ति, न च तारागणोऽपि च” इति विचार्य अस्मदीया या संख्या-स्वल्पता वर्तते, तथा न भीतिः करणीया । एकाकिनोऽपि वयं कार्यं विधास्याम इति भावः ।

वयम् । अस्मद् + जस् । इत्यत्र १०४७ सू० अस्मदः स्थाने अम्हे इत्यादेशे, १०१५ सू० असौ लोपे अम्हे इति भवति । स्तोकाः । स्तोक + जस् । ३९६ सू० स्तोकस्य षोड इत्यादेशे, १००१ सू० घकारस्य आकारे, असौ लोपे षोका इति भवति । रिपवः । रिपु + जस् । १७७ सू० पकारलोपे, असौ लोपे रिड इति भवति । बहवः । बहु + जस् । ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, असौ लोपे बहुव इति भवति । कातराः । कातर + जस् । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, १०१५ सू० असौ लोपे कातर इति भवति । एवम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० एवम् इत्यस्य एम्ब इत्यादेशे एम्ब इति भवति । भणन्ति । भण-भण् भणने । भण् + अन्ति । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे भणन्ति इति भवति । मुग्धे ! । मुग्धा + सि । ३४८ सू० गकारलोपे, ३६० सू० घकारद्विस्वे, ३६१ सू० पूर्वघका-रस्य ढकारे, १००० सू० घाकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलपि मुद्धि ! इति भवति । निभालय । नि-पूर्वकः भाल्-धातुः निभालने-दर्शने । निभाल् + हि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६३ सू० सु इत्यस्य हि इत्यादेशे निहालहि इति भवति । गगनतलम् । गगनतल + सि । १७७ सू० द्वितीय-गकारस्य तकारस्य च लोपे, १८० सू० उभयत्राऽपि यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि गगणयसु इति भवति । कति । कति + जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० असौ लोपे कद् इति भवति । जनाः । जन + जस् । २२८ सू० तकारस्य णकारे, १०१५ सू० असौ लोपे जण इति भवति । ज्योत्स्नाम् । ज्योत्स्ना + अम् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३४८ सू० तकारलोपे, ३४६ सू० स्नस्य स्थाने ण् इत्यादेशे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याप्रवृत्तौ १००१ सू० घाकारस्य अकारे, १०१५ सू० असौ लोपे ज्योत्सु इति भवति । कुर्वन्ति । कुर्व्-कृ करणे । कृ + अन्ति । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे करन्ति इति

भवति । वयम्—अम्हे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अम्लस्व लारवा ये गताः पथिकाः परकीयाः केऽपि ।

अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायां, यथा वयं तथा तेऽपि ॥२॥

भावार्थः—ये केऽपि केचन परकीयाः—स्नेहपरवशाः पथिकाः—पान्थाः, अम्लस्व-स्नेहं लात्वा प्रादाय गताः, तेषां वियोगेन यथा वयं सुखासिकायां—सुखशय्यायां न स्वपामः, तथा-एवमेव तेऽपि पथिकाः अवश्यं-निश्चितरूपेणाऽऽत्मकं वियोगेन न स्वपन्ति क्षयिष्यन्ते इति भावः । एतेन पथिकानां पारस्परिकः स्नेहातिरेकोऽभिव्यञ्जितः ।

अम्लस्वम् । अम्लस्व + सि । १०९३ सू० अम्लस्वाऽर्थे अम्बण-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकार-स्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि अम्बण इति भवति । लात्वा । ला प्रादाने । ला + वत्वा । १११० सू० क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याप्रवृत्तौ लाइवि इति भवति । ये । यद् + जस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० वकारलोपे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेर्लोपि डे इति भवति । गताः । गत + जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गता इति भवति । पथिकाः । पथिक + जस् । १८७ सू० यकारस्य हुकारे, १७७ सू० ककारलोपे, जसो लोपे पहिअ इति भवति । परकीयाः । परकीय + जस् । १७७ सू० ककार-लोपे, १००० सू० ईकारस्य आकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, बाहुल्येन १७७ सू० यकारस्य लोपाऽभावे, १०१५ सू० जसो लोपे पराया इति सिद्धम् । के । किम् + जस् = के, प्रक्रिया ५६० सूत्रे ज्ञेया । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । अवश्यम् । अव्ययपद-मिदम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, १०९८ सू० स्वार्थे ड-(अ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपि अवस इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र शे प्रयुज्यते । स्वपन्ति अिष्वप्-ववप् स्वाप्ते । ववप् + अन्ति । २६० सू० वकारस्य सकारे, ६४ सू० प्रादेरकारस्य उकारे, बाहु-ल्येन ३५० सू० वकारलोपे, ९१० सू० अकारागमे, १७७ सू० पकारलोपे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सुअहिं इति भवति । सुखासिकायाम् । सुखासिका + डि । १०९३ सू० सुखासिकाऽर्थे सुहृच्छिषा-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० आकारस्य आकारे, १०२३ सू० डे-स्थाने हि इत्यादेशे सुहृच्छिअहि इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिम-(इम)-इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० अकारस्य सानुनासिके वकारे अिर्वे इति भवति । वयम् । अस्मद् + जस् । १०४७ सू० अस्मदः स्थाने अम्हई इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे अम्हई इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । अिर्वे-वदेव तिर्वे इति साध्यम् । ते । तद् + जस् = ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । वयम् = अम्हई इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्र-वृत्तिर्जाता । अस्मान् । अस्मद् + जस् । १०४७ सू० अस्मदः स्थाने अम्हे, अम्हई इत्यादेशौ, १०१५ सू० शसो लोपे अम्हे अम्हई इति भवति । पश्यति । दृशिर-दृश् दर्शने । दृश् + तिच् = देवखड, प्रक्रिया ८५२ सूत्रे ज्ञेया । अम्हे अम्हई इत्यादेशद्वयं प्रस्तुतसूत्रेणैव निष्पन्नं भवति । अचन-नेवो यथासंख्यभिवृत्त्यर्थः । प्रस्तुतसूत्रे जस्-शसोः इत्यनयोः निमित्तभूतपदयोः द्विवचनं दृश्यते, परन्तु “अम्हे अम्हई” इत्यत्र प्रा-देशभूतपदयोः द्विवचनाभावो वर्तते, वचनभेदादेवाऽत्र “यथासंख्यभिवृत्त्यर्थः समानाम्” इति न्यायो न प्र-वर्तते । १०४० सूत्रेऽपि प्रकारान्तरेण वचनभेदस्य हार्दं समुल्लिखितं विद्यते, तत्रैव समवलोकनीयम् ।

१०४८—अम्ह । अम्ह इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते । प्रयोगानुसारिणी प्रवृत्तिर्विधेया । टा ।

टा-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

मया प्रसृतं प्रिये ! विरहितानां जायति यथा भवति विकाले ।

केवलं मृगाङ्गोऽपि तथा तपति, यथा दिनकरः क्षयकाले ॥१॥

भावार्थः—प्रिये ! विरहितानां-प्रियावियुक्तानां पुरुषाणां कृते विकाले-सन्ध्याकाले काऽपि घरा-
अवलम्बनं भवति ? न भवतीति अध्याहार्यम् । एतत्सर्वं मया ज्ञातम्-अवगतम् । किमधिकम्, यतः मृ-
गाङ्ग-मृग एव अङ्गः-चिन्हं यस्य सः, चन्द्र इत्यर्थः । सोऽपि तथा तपति-अनया रीत्या तापं करोति यथा
क्षयकाले-प्रलयकाले दिनकरः—सूर्यः तपति । चन्द्रो हि शीतलो भवति, किन्तु तस्य शीतलताऽपि विर-
हितानां कृते महन्तं तापं जनयति, यथा कल्पान्तकाले सूर्यस्तापं प्रसारयति, तथैव चन्द्रोऽपीति भावः ।

मया ! अस्मद् + टा । इत्यत्र १०४८ सू० टा-प्रत्ययेन सह अस्मदा स्थाने महँ इत्यादेशे महँ इति
भवति । ज्ञातम् । ज्ञा-धातुः अवबोधने । ज्ञा + क्त (त) । ६७८ सू० ज्ञाघातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६४५
सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सि-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेमं-
कारे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जाणिङ् इति भवति । प्रिये ! प्रिया
+ सि । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे
विष् । इति भवति । विरहितानाम् । विरहित + ग्राम् । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १०१० सू० ग्रामः
स्थाने हं इत्यादेशे विरहितहं इति भवति । का । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, स्वी-
त्वाद् आप्- (आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे क इति
भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । यथा । घरा + सि । १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५
सेलोपे घर इति भवति । भवति = होइ, इत्यस्य प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विकाले । विकाल + डि । १७७
सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे विजाति इति भवति । केवलम् । केवल + सि ।
४५८ सू० केवलार्थे णवर इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते, अव्ययत्वात् संस्कृतवदेव सेलोपे णवर इति भवति । मृ-
गाङ्गः । मृगाङ्ग + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० मकारलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे १०१५ सू० सेलोपे मियङ् कु इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२
सू० था इत्यस्य डिह (इह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तिह इति भवति । तपति । तप-तप् तापे ।
तप + तिप् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे तवइ
इति भवति । यथा । अव्यय-पदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिह (इह)
इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे जिह इति भवति । दिनकरः । दिनकर + सि । २२८ सू० नकारस्य
णकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे
दिणयइ इति भवति । क्षयकाले । क्षयकाल + डि । २७४ सू० क्षस्य खकारे, १०६७ सू० ककारस्य ग-
कारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे क्षयगालि इति भवति । मया = महँ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य
प्रवृत्तिर्जाता । डिना । डि-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—त्वयि मयि ह्योरपि रणतयोः = पइ महँ
बेहि वि रण-गयहि, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । त्वयि इत्यत्र १०४१ सू० डिप्रत्ययेन सह
युष्मदः स्थाने पइ इति सनुस्वार आदेशो जातः । बेहि इत्यत्र १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवाभावाद्
बोध्यः । प्रस्तुतसूत्रेण मयि इत्यत्र डिना सह अस्मदः स्थाने महँ इत्यादेशोऽभूद् । अमा । यत्र अमा सह अ-
स्मदः स्थाने महँ इत्यादेशो जायते, तदुदाहरणं प्रदीयते । यथा-सां मुञ्जवत्सव = महँ मेलन्तहो तुञ्जुः
प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य चतुर्थ-श्लोके ज्ञेया । तुञ्जु इत्यस्य प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया ।

१०४६—युष्माभिः अस्माभिर्यत् कृतम् = तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किञ्चडं, प्रक्रिया १०४२ सूत्रे ज्ञेया । कृतम् = किञ्चडं इत्यत्र १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवं जातम् । अस्मद् + भिस् इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण भिसा सह अस्मदः स्थाने अम्हेहिं इत्यादेशो जातः ।

१०५०—महूः अस्मद् + ङसि । १०५० सू० ङसिना सह अस्मदः स्थाने महू, मज्जु इत्यादेशौ, ततः महू मज्जु इति भवति । भवन् = होन्तु, प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया । गतः । गत + सि । १०६७ सू० तकारस्य दकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे गङ्गो इति भवति । अस्मद् + ङसि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण ङसिप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महू मज्जु इत्यादेशौ जातौ । ङसा । ङस्-प्रत्ययेन सह यत्र अस्मदः स्थाने महू इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

मम कान्तस्य द्वी दोषी सखि !, उपालम्भस्व अलीकम् ।

ववतोऽहं परमुद्धृता, युध्यमानस्य करवालः ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निजपतेः गुण-द्वयमुखेन स्तुतिमाह—हे सखि ! मम कान्तस्य-प्रियस्य द्वी दोषी-दुर्गुणी स्तः, एतत्त्वम् अलीकं—व्यर्थमेव मा उपालम्भस्व-न उपालम्भं देहि, स्वद्-दृष्टी यी दोषी वर्तते तौ तु गुणावेव विद्येते । यथा-एकस्तावद् दानं ववता सता परमुत्कृष्टं यथा स्वासथाऽहमुद्धृता-ममोद्धारोविहितः अपरस्तावद् युध्यमानस्य-युद्धं कुर्वतः मम पत्युः युद्धेन करवाल-कृपाण उद्धृतः-सफली-कृतः । यदा मम पतिः दानं ददाति, तदा कस्याः पतिः दानं ददातीति विपृच्छया मम नाम सर्वत्र प्रसिद्धम् । तथा यदा मम पतिः युद्धे करवालं आमथति, तदा सैनिकाः भटिति वदन्ति—वर्शनीयः स्वल्पयं स्वङ्ग-जमत्कारः, इति कथनेन करवालस्य सर्वत्र ख्यातिर्जायते इति भावः ।

मम । अस्मद् + ङस् । १०५० सू० ङसा सह अस्मदः स्थाने महू इत्यादेशे महू इति भवति । कान्तस्य । कान्त + ङस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे कन्तहो इति भवति । द्वी । द्वि + श्री । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६०९ सू० जसा सह द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे वे इति भवति । दोषी । दोष + श्री । २६० सू० षकारस्य सकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अङ्गोने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे दो-सङ्गा इति भवति । सखि ! । सखी + सि । १०९३ सूत्रेण हे सखि ! इत्यर्थे हेल्लि इत्यस्य प्रयोगे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे हेल्लि ! इति भवति । प्रयोगदर्शनादत्र ८४ सू० एकारस्य स्थाने इकारो न जातः । मा । निषेधाथकमव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य स्थाने अकारे जाते म इति भवति । उपा-लम्भस्व । उप-माङ्-पूर्वकः लम्भ-धातुः उपालम्भे । उपालम्भ + स्व । ८२७ सू० उपालम्भ-धातोः स्थाने भस्व इत्यादेशे, ३० सू० अनुस्वारस्य वगन्त्ये, ६६२ सू० स्वप्रत्ययस्य स्थाने सु इत्यादेशे, ६६३ सू० सु इत्यस्य हि इत्यादेशे भस्वहि इति भवति । अलीकम् । अलीक + अम् । १०९३ सूत्रेण अलीकार्थे आलु इति देश्य-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० अमो लोपे आलु इति भवति । ववतः । वुदात्र्-(दा)-धातुः दाने । दा + शतृ । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ङस्-प्रत्यये, १००९ सू० ङस्-प्रत्ययस्य हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे वेन्तहो इति भवति । अहम् । अस्मद् + सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे हुं इति भवति । परम् । अव्यय-पदमिदम् । २३ सू० मकारानुस्वारे, १०८९ सू० परं इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । उद्धृता । उद्धृता + सि । १०९३ सू० उद्धृताथे उक्वरिआशब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे उक्वरिघ इति भवति । युध्यमानस्य । युध्-युष्-संप्रहारे । युष् + धानच् । २४५ सू० यकारस्य जकारे,

६८८ सू० षकारस्य भ्रू इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, ङस्-प्रत्यये, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे जुजभङ्गत्तो इति भवति । करवालः । करवाल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे करवालु इति भवति । मम = मज्जु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

यदि भग्नाः परकीयास्ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धितस्तदा तेन मारितेन ॥२॥

भावार्थः—हे सखि ! यदि परकीयाः-शत्रुसैनिकाः, भग्नाः-मारिताः, ततः—तदा मम प्रियेण-कान्तेन, ताऽन्येनेति भावः । अथ—यदि चास्माकं सम्बन्धितः-सैनिकाः, भग्नाः-हताः तदा तेन मारितेन-तस्मिन् प्राणनाथे मृत्युमुपगते सति, न तस्य जीवनावधिकाले इत्यर्थः ।

यदि = जङ्, प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया । भग्नाः । भग्न+जस् । ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० ङकारद्वित्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे भग्ना इति भवति । परकीयाः । परकीय+जस् । ४४ सू० आदेरकारस्य आकारे, ४१९ सू० कीयप्रत्ययस्य क्क इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य अकारे, जसो लोपे पारक्कडा इति भवति । ततः । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० ततः इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । सखि ! सखी+सि = सहि !, प्रक्रिया, १००३ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । मम । अस्मद्+ङस् = मज्जु, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । प्रियेण । प्रिय+टा । १०६९ सूत्रेण रेफस्य षेकल्पिके लोपे, १०७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने ङकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पिप्राण इति भवति । अथ = अह, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य चतुर्थ-श्लोके ज्ञेया । अस्माकम् । अस्मद्+ग्राम् । १०५१ सू० ग्रामा सह अस्मदः स्थाने अम्हहं इत्यादेशे अम्हहं इति भवति । सम्बन्धितः । सम्बन्धित्+जस् । १०९३ सू० सम्बन्धित् इत्यस्य तण इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे १०१५ सू० जसो लोपे तणा इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । तेन । तद्+टा = तें, प्रक्रिया १०१० सूत्रे ज्ञेया । मारितेन । मारित+टा । १०७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, १०१३ सू० टास्थाने ङकारे स्थानिवत्त्वेन १००४ सू० अकारस्य एकारे मारितेन इति भवति । मम = मज्जु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०५१—अस्मद् भवन् आगतः = अम्हहं होन्तउ मामदो, प्रक्रिया १०४४ सूत्रे ज्ञेया । अम्हहं इत्यस्य शब्दस्य साधना त्वित्थम्-अस्मद्+भ्यम् । १०५१ सू० भ्यसा सह अस्मदः स्थाने अम्हहं इत्यादेशे अम्हहं इति भवति । ग्रामा । ग्राम्-प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने अम्हहं इत्यादेशो भवति । तथा-अथ भग्नाः अस्माकं सम्बन्धितः = अह भग्ना अम्हहं तणा, प्रक्रिया १०५० सूत्रे ज्ञेया । अस्मद्+ग्राम् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण ग्राम्प्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने अम्हहं इत्यादेशो जातः ।

१०५२—अस्मासु । अस्मद्+सुप् । १०५२ सू० सुपा सह अस्मदः स्थाने अम्हासु इत्यादेशे अम्हासु इति भवति । स्थितम् = ठिअं, इत्यस्य प्रक्रिया १०४५ सूत्रे ज्ञेया । अस्मासु = अम्हासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ सर्वादि शब्देषु की द्विचि ★

अपभ्रंश भाषा में सर्वे आदि शब्दों से सम्बन्धित जो कार्य होते हैं । अथ सूत्रकार

उन कार्यों का निर्देश कर रहे हैं—

१०२६—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त सर्व आदि शब्दों से परे आए इति प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश होता है। जैसे—१—यस्माद् भवन् आगतः=जहां होन्तउ आगदो [जहां से होता हुआ आया है], २—तस्माद् भवन् आगतः=तहां होन्तउ आगदो [जहां से होता हुआ आया है], ३—कस्माद् भवन् आगतः=कहां होन्तउ आगदो [कहां से होता हुआ आया है] यहां पर अकारान्त सर्वनाम यद्, तद् और किम् शब्द से परे आए इति-प्रत्यय के स्थान में 'हं' यह आदेश किया गया है।

१०२७—अपभ्रंश भाषा में किम् शब्द के अकारान्त स्वरूप से परे आए इति-प्रत्यय के स्थान में 'हिहे' [इहे] यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

यधि तस्याः युटितः स्नेहः स्या सह नाऽपि तिलतार ! ।

तत् कस्माद् वकाम्यां लोचनान्यां वृश्ये (ग्रहं) शतवारम् ॥१॥

अर्थात्—हे तिलतार ! [तिल के समान जिस की आंख की तारा—कनीनिका स्निग्ध हो] यदि उस नायिका का स्नेह मेरे से समाप्त नहीं हो पाया है तो फिर वह मुझे वक्र-रोषपूर्ण लोचनों-नयनों से क्यों निहारती है ? भाव यह है कि जहां हृदयों में स्नेह-सम्बन्ध होता है, वहां पर नयनों में वक्रता-कटुता नहीं हुआ करती।

यहां पर कस्माद्=किहे [किस कारण से] इस शब्द में प्रस्तुत सूत्र से इति-प्रत्यय के स्थान में 'हिहे' [इहे] यह आदेश किया गया है।

१०२८—अपभ्रंश भाषा में अकारान्त सर्व आदि शब्दों से परे आए सप्तमी के एकवचन इति-प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश होता है। जैसे—

यस्मिन् कल्प्यते क्षरेण शरः, छिद्यते सङ्गेन खड्गः ।

तस्मिन् तादृशे भट-घटा-निबधे कास्तः प्रकाशयति मार्गम् ॥१॥

अर्थात्—जिस युद्ध में बाण से बाण काटा जाता है, तलवार से तलवार काटी जा रही है, योद्धा-रूप घटाओं के समूह वाले ऐसे युद्ध में मेरा कास्त [प्रीतम] मार्ग प्रकाशित करता है, योद्धाओं को युद्ध-कला की शिक्षा दे रहा है।

यहां पर १—यस्मिन्=जहिं [जिस में], २—तस्मिन्=तहिं [उस में] इन शब्दों के इति-प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है।

एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः, अन्यस्मिन् भाद्रपदः,

माघवः महीतल-अस्तरे, गण्डस्थले शरद् ।

अङ्गेषु प्रीष्मः सुखासिका-तिलवने मार्गशिरः,

तस्याः सुधाया मुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥२॥

अर्थात्—पति-वियोग-जन्य दुःख से व्याकुल किसी नायिका का वर्णन करता हुआ कवि कहता है कि उस की एक आंख में श्रावण और दूसरी में भाद्रपद मास निवास कर रहा है, अर्थात् श्रावण-भाद्रपद की भांति उस के दोनों नेत्रों में अश्रु बह रहे हैं। पृथ्वी-तल के अस्तरे [विछौने] पर माघ मास विद्यमान है, पृथ्वी पर पत्तों का विछौना किए हुए है। गण्डस्थल [कपोलों] पर शरद् ऋतु है—लालिमा के स्थान पर श्वेतिमा आई हुई है। वियोग-जनित उषणता के कारण अंगों में प्रीष्मत्-प्रीष्मता है। सुखासिका [सुख की अवस्थिति] रूप तिलवन [तिलों का वन] में मार्गशीर्ष है। अर्थात् मार्गशीर्ष

मास में जैसे तिलों का अन्त हो जाता है, उसी प्रकार उस विद्योगिनी के सुख रूपी तिलों का अन्त हो चुका है, और उस मुग्धा-मुन्दरी के मुखपङ्कज [मुखरूपी कमल] पर शिशिर का आवास है, विद्योग के कारण मुख की कान्ति भ्रान्त हो चुकी है।

१—एकस्मिन्=एकहि (एक में), २—अन्यस्मिन्=अन्यहि (दूसरे में) इन दोनों पदों में इति-प्रत्यय के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है।

हृदय ! स्फुट तद्विद् इति कृत्वा कालक्षेपेण किम् ? ।

पश्यामि हतविधिः कस्मिन् स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि ॥३॥

अर्थात्—हे हृदय ! 'तद्वाक' ऐसा शब्द करके विदीर्ण हो जा, फट जा, तू कालक्षेप [विलम्ब] क्यों कर रहा है ? तेरे विदीर्ण हो जाने पर मैं देखती हूँ कि हतविधि-दुर्भाग्य तेरे विना सैकड़ों दुःखों को कहां स्थापित करता है ?

यहां पर-कस्मिन्=कहि (किस में) इस शब्द के इति-प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुत सूत्र के द्वारा 'हि' यह आदेश किया गया है।

१०२६—अपभ्रंशभाषा में यत्, तत् और किम् (जब ये प्रकारान्त बन जाते हैं तब) इन प्रकारान्त शब्दों से आगे आए इत् प्रत्यय के स्थान में वासु (वासु) यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

कास्तः अस्मदीयः हला सखिके ! निश्चयेन सप्यति यस्य ।

अस्त्रैः शस्त्रैः हस्तैरपि स्थानमपि भ्रंशयति तस्य ॥१॥

अर्थात्—हे *हला सखि ! मेरा कान्त [प्रीतम] जब जिस पर रष्ट हो जाता है, तब वह उस के निवास स्थान को अस्त्रों [फेंक के मारे जाने वाले हथियारों], शस्त्रों [बिना फेंके मारे जाने वाले हथियारों] और [अधिक क्या] हाथों से भी नष्ट कर डालता है।

यहां पर—१—यस्य=वासु (जिसके), २—तस्य=तासु (उसके) इन दो शब्दों में प्रस्तुतसूत्र से इत्-प्रत्यय के स्थान में 'वासु' यह आदेश किया गया है।

जीवितं कस्य न अस्सभकं, धनं पुनः कस्य नेष्टम् ? ।

हे अपि अक्षर-निषतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥२॥

अर्थात्—जीवन किसे प्रिय नहीं है ? और धन किसे इष्ट नहीं है ? अर्थात् ये दोनों वस्तुएं सब को प्रिय हैं, इष्ट हैं, परन्तु भवसर आगे पर विशिष्ट व्यक्ति (महापुरुष) जीवन और धन इन दोनों को तृण के समान ही समझता है, दोनों का परित्याग कर देता है।

यहां पर कस्य=वासु (किसको) इस शब्द में इत्-प्रत्यय को 'वासु' यह आदेश किया गया है।

१०३०—अपभ्रंशभाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान यत्, तत् और किम् इन शब्दों से आगे आए इत्-प्रत्यय के स्थान में जहे(अहे)यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—१—यस्याः सम्बन्धी =जहे केरउ [जिस नारी का रिश्तेदार], २—तस्याः सम्बन्धी=तहे केरउ [उस नारी का सम्बन्धी], ३—कस्याः सम्बन्धी=कहे केरउ [किस नारी का सम्बन्धी] यहाँ पर यद् आदि शब्दों के इत्-प्रत्यय के स्थान में 'जहे' यह आदेश किया गया है।

१०३१—अपभ्रंश भाषा में यद् और तद् इन दोनों शब्दों के स्थान में सि और अस् इन प्रत्ययों के आगे रहने पर यथासंख्य-क्रमशः अस् और अं ये दो आदेश विकल्प से होते हैं। जैसे—प्राङ्गणे

*स्त्रियों को सम्बोधित करने का अर्थय। जैसे—बुला लक्ष्मणे । ।

तिष्ठति नाथः, यः सः रणे करोति न भ्रान्तिम्—प्रज्ञणि चिद्वि नाहु धुं वं रणि करदि न भ्रन्ति (मेरे पतिदेव प्राज्ञण में विराजमान हैं, वो जो युद्ध में भ्रान्ति नहीं करता है, भाव यह है कि उस व्यक्ति को युद्ध में जो सन्देह नहीं है, इसका कारण है कि मेरे पति-देव उसके सामने ध्यान में खड़े हैं) यहाँ पर—
यः को धुं और सः को वं ये दो आदेश क्रमशः विकल्प से किए गए हैं। आदेशों के अभावपक्ष में—तद् कथ्यते यद् निर्वहति—तं बोलिग्रह जु निर्वहद् (उस से वह कहा जाता है, जो वह निभाता है) यहाँ पर यद् और तद् इन शब्दों को क्रमशः धुं और वं ये दो आदेश नहीं हो सके।

१०३२—अपभ्रंशभाषा में, नपुंसकलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान इवम् शब्द को सि और अम् इन प्रत्ययों के आगे रहने पर 'इमु' यह आदेश होता है। जैसे—इवं कुलं तव सम्बन्धी। इवं कुलं पश्य—इमु कुलु तुह तणउं। इमु कुलु देखु [यह कुल-खानदान तेरा सम्बन्धी है, इस कुल को देखो] यहाँ पर इवम् शब्द को 'इमु' यह आदेश किया गया है।

१०३३—अपभ्रंश भाषा में स्त्रीलिङ्ग, पुल्लिङ्ग और नपुंसकलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान एतद् शब्द के स्थान में सि और अम् इन प्रत्ययों के परे होने पर ययासंख्य-क्रमशः एह, एहो और एहु ये तीन आदेश होते हैं। अर्थात्—एतद् शब्द को स्त्रीलिङ्ग में एह, पुल्लिङ्ग में एहो और नपुंसक-लिङ्ग में एतद् शब्द को एहु यह आदेश हो जाता है। जैसे—

एषा कुमारी, एष नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम्।

एतद् मूढानां चिन्तयतां पश्चात् भवति विभासम् ॥१॥

अर्थात्—यह कुमारी है—कन्या है, यह पुरुष है, यह मनोरथों का स्थान है, मूर्खों के इस प्रकार चिन्तन करते-करते ही पीछे प्रभात हो जाता है।

यहाँ पर-एषा को एह। (यह कन्या) एषः को एहो (यह पुरुष) और एतद् को एहु (यह स्थान) ये आदेश किए गए हैं।

१०३४—अपभ्रंश भाषा में जस् और शस् इन प्रत्ययों के परे रहने पर एतद् शब्द के स्थान में 'एइ' यह आदेश होता है। जैसे—१—एते तेऽश्वाः, एषा स्थली—*एइ ते घोडा, एह धलि [ये वे घोड़े हैं, यह युद्धभूमि है], २—एतान् पश्य—एइ पेच्छ [इन को देखो] यहाँ पर—१—एते=एइ (ये), २—एतान्=एइ (इन को) इन पदों में क्रमशः जस् और शस् प्रत्यय के परे रहते एतद् शब्द के स्थान में 'एइ' यह आदेश किया गया है।

१०३५—अपभ्रंश-भाषा में जस् और शस् इन प्रत्ययों के परे रहते अबस् शब्द के स्थान में 'ओइ' यह आदेश होता है। जैसे—

यदि पृच्छथ मुहानि बृहन्ति, ततो बृहन्ति मुहाणि अमूनि।

विह्वलित-अनाम्पुद्गरां कान्तं कुटीरके पश्य ॥१॥

अर्थात्—यदि तुम बड़े घरों को पूछते हो, तो देखो, बड़े घर ये सामने हैं। यदि पीड़ित जनों का उद्धार करने वाले महापुरुष को देखना हो तो कुटीर [छोटी कुटिया] में बंटे मेरे कान्त को देखो। भाव यह है कि वह कुटीर भी बड़ा घर होता है, जहाँ जन-कल्याण करने वाले लोगों का निवास रहता है।

यहाँ पर १—अमूनि=ओइ [वे हैं] इस पद में जस् प्रत्यय के परे रहते अदस् शब्द को ओइ यह आदेश किया गया है। अथवा—२—अमूनि पृच्छ [उन को पूछो] ऐसी व्याख्या होने पर अमूनि

यहां पर अबस् शब्द का शस् प्रत्यय के परे रहते 'ओइ' यह रूप बन जाता है।

१०३६—अपञ्च भाषा में सि आदि प्रत्ययों के परे होने पर इवम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश होता है। जैसे—

इमानि लोकस्य लोचनानि जाति न स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।

अप्रिये दृष्टे मुकुलितानि प्रिये दृष्टे विहसन्ति ॥१॥

अर्थात्—लोगों के ये लोचन-नयन अपनी जाति का [अपनी जाति वाले कमलों का] स्मरण करते हैं, इस में कोई भ्रान्ति सन्देह नहीं है, अप्रिय के देखने पर ये मुकुलित [बन्द] हो जाते हैं और प्रिय के देखने पर विकसित। भाव यह है कि जैसे सूर्यविकासी या चन्द्रविकासी कमल सूर्य या चन्द्र को देख कर विकसित तथा इन के अस्त हो जाने पर मुकुलित हो जाते हैं, वैसे ही भ्रान्जगत के नयन भी प्रिय को देखकर विकसित-प्रसन्न और अप्रिय जन को निहार कर मुकुलित-उदासीन हो जाते हैं।

यहां पर इमानि=आयई [ये] इस पद में प्रस्तुत सूत्र से अस् प्रत्यय परे होने पर इवम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश किया गया है। आय-आदेश का दूसरा उदाहरण—

शुष्यतु मा शुष्यतु वा उदधिः, वडवानलस्य किं तेन ? ।

यद् उदधति जले उदधनः, अनेनाऽपि किं न पर्याप्तम् ॥२॥

अर्थात्—उदधि-समुद्र सूखे अथवा न सूखे, वडवानल [समुद्र की अग्नि] को इस से क्या प्रयोजन है? जल के मध्य में वह अग्नि जलती रहती है, क्या इतना ही पर्याप्त नहीं? अर्थात् जल में अग्नि का सदा जाज्वल्यमान रहना, यह भी बहुत बड़ी बात है। शक्तिशाली शत्रु का भले ही बीजनाश न हो तथापि अशक्त व्यक्ति का सशक्त व्यक्ति के विरोध में खड़ा होना ही बड़े साहस का कार्य है।

यहां पर अनेन=आएण (इस से) इस पद में टा-प्रत्यय परे होने पर इवम् शब्द के स्थान में आय यह आदेश किया गया है। आय-आदेश का तीसरा उदाहरण—

अस्य दग्ध-कलेवरस्य यद् वाहितं तत्सारम् ।

यदि आच्छाद्यते तथा कुष्यति, अथ बह्यते तथा क्षारः ॥३॥

अर्थात्—इस दग्ध-कलेवर [निकृष्ट शरीर] में से संयम आदि अध्यात्म अनुष्ठानों के द्वारा जो प्राप्त कर लिया जाए, वही सार है, उत्तम है क्योंकि यदि इसे दवाया (दफनाया) जाए तो यह सड़ जाता है, और यदि इसे जलाया जाए तो इस की राख बन जाती है।

यहां पर पठित=अस्य=आयहो (इस का) इस पद में इस्-प्रत्यय परे होने पर प्रस्तुत सूत्र से इवम् शब्द के स्थान में 'आय' यह आदेश किया गया है।

१०३७—अपञ्च भाषा में सर्व शब्द के स्थान में 'साह' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

सर्वोऽपि लोकः प्रत्यम्बते बृहस्वस्य कृते ।

बृहस्वं परिप्राप्यते हस्तेन मुक्तेन ॥१॥

अर्थात्—सब लोग बड़प्पन के लिए बेचैन हो रहे हैं, परन्तु यह बड़प्पन तो मुक्त हस्त से अर्थात् दान करने से ही प्राप्त होता है।

यहां पर सर्वः=साह (सब) इस पद में सर्व शब्द को 'साह' यह आदेश विकल्प से किया गया है। जहां पर यह आदेश नहीं हो सका, वहां पर "सर्वः अपि" का 'सर्वु बि (सब ही)' यह रूप बन जाता है।

१०३८—अपञ्च भाषा में किम् शब्द के स्थान में काइं(काईं) और कवण ये दो आदेश विकल्प

से होते हैं। काइ के स्थान पर काई ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है। अतः आदेश के दोनों प्रकार यथास्थान प्रयुक्त किए जा सकते हैं। जैसे—

यदि न स आयाति इति ! गुहं किमधोमुखं तव ? ।

वचनं यः खण्डयति तव सखिके ! स प्रियो भवति न मम ॥१॥

अर्थात्—हे इति! यदि वे घर नहीं आते तो तेरा मुख अधः (अवनत) क्यों हो गया है?, तू उदासीन क्यों हो गई है?, हे सखि! जो तेरा वचन खण्डित करता है, तेरा कहना नहीं मानता है, वह मेरा भी प्रिय नहीं हो सकता। अर्थात् मेरा भी उस से कोई सम्बन्ध नहीं है।

यहां पर—किम् के स्थान में 'काइ' यह आदेश किया गया है। दूसरा उदाहरण—किं न दूरे पश्यसि ?—काई न दूरे देखेच्छह ? [क्या वह दूर नहीं देखता है] यहां पर भी किम् शब्द के स्थान में 'काई' यह आदेश कर रखा है। यह श्लोक का चतुर्थ चरण है, सम्पूर्ण श्लोक १०२० वें सूत्र में दिया जा चुका है। तीसरा उदाहरण—

स्फोटयतः यी हृदयमात्मीयं तयोः परकीया का घृणा ? ।

रक्षत लोकाः ! आत्मानं आत्मायाः आत्मी विषमो स्तनी ॥२॥

इस श्लोक का अर्थ १०२१ वें सूत्र में लिखा जा चुका है। यहां पर का के स्थान में कवण यह आदेश किया गया है। चतुर्थ उदाहरण—

सुपुंसवाः कङ्गोः अनुहरन्ति मण कार्येण केन ? ।

यथा यथा बृहत्त्वं लभस्ते तथा तथा नमस्ति शिरसा ॥३॥

अर्थात्—सज्जन पुरुष कङ्गु नामक मौढे का अनुसरण-अनुकरण करते हैं? यह अनुकरण कैसे किया जाता है? इस बात को स्पष्ट करते हुए श्लोककार कहते हैं कि जैसे कङ्गु के पौधे को ज्यों-ज्यों फल आते हैं त्यों-त्यों वह नीचे की ओर झुकता चला जाता है, वैसे ही सज्जन पुरुष ज्यों-ज्यों बड़प्पन प्राप्त करते हैं, त्यों-त्यों शिर के द्वारा विनत-विनम्र होते चले जाते हैं। भाव यह है कि सज्जन व्यक्तियों की महानता नम्रता में है, अभिमान में नहीं।

यहां पर केन—कवणेण [किस से] इस पद में टा-प्रत्यय के परे रहने पर किम् शब्द के स्थान में 'कवण' यह आदेश किया गया है। जहां पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं होती है वहां पर किम् शब्द को काई और कवण ये आदेश नहीं होते। जैसे—

यथा सस्नेहा तथा मृतिका, अथ जीवति निःस्नेहा ।

दाम्भ्यामपि प्रकाराभ्यां गतिका घन्या, किं गर्जसि खलमेध ! ॥४॥

अर्थात्—यदि वह स्नेह से युक्त है, तो वह मर चुकी है, यदि जीवित है तो स्नेह से रहित है। मेरे लिए वह दोनों अवस्थाओं में ही मृतक के समान है। इसलिए हे दुष्ट मेध! तू क्यों गरज रहा है?

यहां पर बैकल्पिक होने के कारण प्रस्तुत सूत्र से किम् शब्द के स्थान में काई या कवण यह आदेश नहीं हो सका। अतः किम् शब्द का कि यह रूप बनाया गया है।

१०३६—अपभ्रंश-भाषा में सि-प्रत्यय के परे होने पर शुष्मश् शब्द के स्थान में 'शुहं' यह आदेश होता है। जैसे—

अमर ! मा रणभुरिण [इति] शब्दय, तां विंशं दृष्ट्वा मा वविहि ।

सा मालती वेशान्तरिता यस्याः [कृते] त्वं विपसै विपोगे ॥१॥

अर्थात्—हे अमर! तू रुणभृणि इस प्रकार के शब्द मत कर और उस दिशा को देख कर रुदन भी न कर क्योंकि जिस के वियोग में तू मर रहा है, वह मालती [एक लताविशेष, इस के फूल बड़े खुशबूदार होते हैं] देशान्तर [अन्य देश] चली गई है !

यहां पर स्वम् = तुम्हें (तू) इस शब्द में सि-प्रत्यय परे होने पर युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हें' यह आदेश किया गया है।

१०४०—अपभ्रंश भाषा में युष्मद् शब्द के स्थान में अस् और जस् प्रत्यय परे रहने पर प्रत्येक को तुम्हे और तुम्हें ये दो आदेश होते हैं। अर्थात्—जस् प्रत्यय परे होने पर भी युष्मद् शब्द के स्थान में तुम्हे और तुम्हें ये दो आदेश होते हैं, और अस् प्रत्यय के परे होने पर भी युष्मद् शब्द के स्थान में तुम्हे और तुम्हें ये दो आदेश किए जाते हैं। जैसे—१—यूयम् जानीथ = तुम्हे, तुम्हें जानह (तुम सब जानते हो), २—युष्मान् प्रेक्षते = तुम्हे तुम्हें पेच्छइ (वह तुम को देखता है) यहां पर अस् और अस् प्रत्यय के परे होने पर युष्मद् के स्थान में तुम्हे और तुम्हें ये दो आदेश किए गए हैं। यहां पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में 'अस्-शसोः' यह द्विवचनान्त पद है, और 'तुम्हे तुम्हें' ये आदेश पद एकवचनान्त हैं। स्थानी और आदेश में यह वचन-भेद क्यों रखा गया है? उत्तर में निवेदन है कि इस वचनभेद का कारण यथासंख्यमनुदेशः समानाम् [स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहां पर आदेश क्रम से प्रथम को प्रथम और दूसरे को दूसरा इस प्रकार यथासंख्य होते हैं] इस परिभाषा की निवृत्ति करना है। अर्थात्—वचन-भेद के कारण वहां पर इस परिभाषा की प्रवृत्ति नहीं होती है।

१०४१—अपभ्रंश भाषा में टा, छि तथा अस् इन प्रत्ययों के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में पइ [पई] और तइ [तई] ये दो आदेश होते हैं। पइ और तइ ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है। अतः आदेशों के दोनों प्रकार आवश्यकतानुसार यथास्थान प्रयोग में लाए जा सकते हैं। टाप्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—

त्वया मुक्तानामपि वरतरो ! अश्रयति पत्रत्वं न पत्राणाम् ।

तव पुनः छाया यदि भवेत्, कथमपि तावत् तैः पत्रैः ॥१॥

अर्थात्—हे श्रेष्ठ वृक्ष! तुझ से छोड़ देने पर भी पत्रों (पत्तों) का पत्र-त्व समाप्त नहीं होता, परन्तु तेरी छाया तो उन पत्रों के अस्तित्व पर ही निर्भर है। भाव यह है कि हे वृक्षराज ! तुम्हारे से वियुक्त हो जाने पर भी पत्रों का पत्रत्व [उन का अपना स्वाभाविक गुण] कहीं नहीं जाता, किन्तु पत्रों के अभाव में तुम्हारा तो स्वरूपही लड़खड़ा जाता है, क्योंकि पत्रों के बिना छाया प्रदान करने की तुम्हारी क्षमता ही समाप्त हो जाती है। अतः तुम्हारी शोभा तो पत्रों के साथ ही है।

यहां पर स्वम् = पइ (तुझ से) इस पद में टा-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पइ' यह आदेश किया गया है। टा-प्रत्यय का दूसरा उदाहरण—

मम हृदय ! त्वया, तया त्वं, सऽपि अन्येन विनाद्यते ।

प्रिय ! किं करोम्यहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गित्यते ॥२॥

अर्थात्—तुझ से मेरा हृदय तथा उस से तू विडम्बित हो रहा है और वह किसी अन्य पुरुष से विडम्बित की जा रही है [खिन्नता अनुभव कर रही है] प्रिय ! मैं क्या करूं और तू भी क्या करे ? सब तो यह है कि बड़े मत्स्य के द्वारा छोटे मत्स्य को निगला जा रहा है।

यहां पर—स्वया—तई (तुम्हें से) इस पद में टा-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तइ' यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय का उदाहरण—

स्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयोः को जयधियं तर्कयति ? ।

केशः लात्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति ? ॥३॥

अर्थात्—तेरे और मेरे इस तरह दोनों के रण-युद्ध में जाने पर विजयलक्ष्मी में कौन सन्देह कर सकता है ? भाव यह है कि विजय-लक्ष्मी को हम अवश्य प्राप्त करेंगे, क्योंकि यमराज की गृहिणी को केशों से पकड़ने वाला कौन सुख से रह सकता है ? अर्थात् कोई नहीं ।

यहां पर—स्वयि—पई (तेरे) इस पद में डि-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पई' यह आदेश किया गया है। कृत्तिकार फरमाते हैं कि जैसे डि-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'पई' यह आदेश किया गया है, वैसे प्रस्तुत सूत्र से होने वाले 'तइ' इस दूसरे आदेश का उदाहरण भी समझ लेना चाहिए। अम्-प्रत्यय का उदाहरण—

त्वां मृच्छन्त्याः मम मरणां, मां मृच्छतः तव ।

सारस ! यस्य यः दूरवर्तो, सोऽपि कृतास्तस्य साध्यः ॥४॥

अर्थात्—तुम्हें को छोड़ती हुई का मेरा मरण है, और मुझे छोड़ते हुए का तेरा मरण है। हे सारस ! जो जिस के दूर है, वही मृत्यु के मुख में है ।

यहां पर स्वाम्—पई (तुम्हें) को) इस पद में अम्-प्रत्यय के साथ युष्मद् को पई यह आदेश किया गया है। 'पई' इस आदेश के समान ही 'तइ' इस आदेश का उदाहरण भी समझ लेना चाहिए।

१०४२—अपभ्रंश-भाषा में भिस्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हेहि' यह आदेश होता है। जैसे—

युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुक-जनेन ।

तत् तावत् समरभरः निर्जितः एक-अरणे ॥१॥

अर्थात्—तुमने और हम ने जो कुछ किया है, उसे बहुत से लोगों ने देखा है। वह इतना महान युद्ध एक क्षण में ही जीत लिया गया था ।

यहां पर-युष्माभिः—तुम्हेहि (तुम ने) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से भिस्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हेहि' यह आदेश किया गया है।

१०४३—अपभ्रंश-भाषा में इस्ति और इस् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में १—तउ, २—तुष्म और ३—तुध ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—१—स्वव् भवन आगतः—तउ होन्तउ आगदो, तुष्म होन्तउ आगदो अथवा तुध होन्तउ आगदो [तुष्म से होता हुआ आ गया] यहां पर इस्ति-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में तउ आदि तीन आदेश किए गए हैं। इस्-प्रत्यय का उदाहरण—

तव गुणसम्पत्, तव मति, अनुसरां क्षान्तिम् ।

यदि उत्पत्त्या अन्यजनाः महीमण्डले शिक्षन्ते ॥१॥

अर्थात्—हे प्रभो ! मही-मण्डल (जगत) में तेरी गुणसम्पत्ति, तेरी मति (बुद्धि) और तेरी अनुत्तरप्रधान क्षान्ति-क्षमा से यदि अन्य लोग जन्म से ही शिक्षा प्राप्त कर लें तो उनका अवश्य ही कल्याण हो जाए ।

यहां पर १—तव—तउ, २—तव—तुष्म, और ३—तव—तुध, इन पदों में इस्-प्रत्यय के साथ

युष्मद् शब्द के स्थान में कपलः लउ आदि तीनों आदेश किए गए हैं ।

१०४४—अपभ्रंश भाषा में भ्यस् और आम् इन प्रत्ययों के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हह' यह आदेश होता है । जैसे—युष्मभ्यं भवन् आगतः=तुम्हहं होन्तउ आगतो [तुम्हारे से होता हुआ आ गया], २—युष्माकं सम्बन्धी धनम्=तुम्हहं केरउं धनु [धन तुम्हारा सम्बन्धी है] यहाँ पर भ्यस् और आम् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हहं' यह आदेश किया गया है ।

१०४५—अपभ्रंशभाषा में सुप्-प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हासु' यह आदेश होता है । जैसे—युष्मासु स्थितम्=तुम्हासु ठिअं [तुम लोगों में ठहरा हुआ] यहाँ पर सुप् प्रत्यय के साथ युष्मद् शब्द के स्थान में 'तुम्हासु' यह आदेश किया गया है ।

१०४६—अपभ्रंश भाषा में सि-प्रत्यय परे होने पर अस्मद् शब्द के स्थान में 'हउ' यह आदेश होता है । जैसे—तस्य अहं कलियुगे बुलभस्य=तसु हउं, कलिजुगि *दुल्लहहो । अहम्=हउं यहाँ पर सिप्रत्यय परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में प्रस्तुत सूत्र से 'हउ' यह आदेश किया गया है ।

१०४७—अपभ्रंश-भाषा में जस् और शस् प्रत्यय परे होने पर अस्मद् शब्द को अम्हे और अम्हह ये दो आदेश होते हैं । जैसे—

वयं स्तोकाः, रिपवः बहवः, कातरा एव भणन्ति ।

मुग्धे ! निभालय गगनतलं कति जनाः ज्योत्स्नां कुर्वन्ति ॥१॥

अर्थात्—हम थोड़े हैं और शत्रु अधिक हैं, इस प्रकार की भाषा कायर लोग बोला करते हैं । मुग्धे ! [हे सुन्दरि !] देख, गगन-तल को, कितने लोग प्रकाशित करते हैं? अर्थात् अकेला सूर्य ही गगन-मण्डल को प्रकाश प्रदान करता है । अतः अकेलेपन से डरना नहीं चाहिए ।

यहाँ पर—१—वयं=अम्हे (हम) इस पद में जस्-प्रत्यय के आगे होने पर अस्मद् शब्द को अम्हे यह आदेश किया गया है । दूसरा उदाहरण—

अम्लस्थं (स्नेहं) स्नात्वा ये गताः पथिकाः परकीयाः केऽपि ।

अवश्यं न स्वपन्ति सुलासिकायां यथा वयं तथा तेऽपि ॥२॥

अर्थात्—जो परकीय-दूसरे पथिक लोग स्नेह लगाकर चले गए हैं, अवश्य ही वे सुला की शय्या पर नहीं सो सकते । जैसे हम दुःखी हैं, वैसे ही वे भी दुःखी होंगे ।

यहाँ पर वयम्=अम्हहं [हम] इस शब्द में जस्-प्रत्यय परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में अम्हहं यह आदेश किया गया है । शस् का उदाहरण—अस्मान् पश्यति=अम्हे देखइ, अम्हहं देखइ [बह हम को देखता है] यहाँ पर शस्-प्रत्यय के परे रहते अस्मद् शब्द के स्थान में 'अम्हे' और 'अम्हहं' ये दो आदेश किए गए हैं । यहाँ एक आशंका उत्पन्न होती है कि प्रस्तुत सूत्र में पठित "जस्-शसोः" यह द्विवचनान्त पद है, और "अम्हे अम्हहं" ये दोनों पद एकवचनान्त हैं । ऐसा क्यों? उत्तर में निवेदन है कि वचनभेद से यहाँ "यथासंख्यमनुवेशः समानासु [सम-सम्बन्धी विधि यथासंख्य होती है । अर्थात् यदि स्थानी और आदेश की संख्या समान हो तो वहाँ पर आदेश क्रम से प्रथम को प्रथम और द्वितीय को द्वितीय, इस प्रकार से यथासंख्य होते हैं]" इस परिभाषा की प्रवृत्ति नहीं हो पाती ।

१०४८—अपभ्रंश भाषा में दा, डि और अम् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में मह [महँ] यह आदेश होता है । महँ ऐसा पाठान्तर भी उपलब्ध होता है । अतः आदेश के ये दोनों

*अर्थ के लिए १००९ वां सूत्र देखो ।

प्रकार यथास्थान गृहीत किए जा सकते हैं। जहां पर जैसा प्रयोग मिले वैसा ही आदेश कर लेना चाहिए। टा-प्रत्यय का उदाहरण—

मया ज्ञातं प्रिये ! विरहितानां काऽपि धरा भवति विकाले ? ।

केवलं मृगाङ्गोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले ॥१॥

वार्ता—हे प्रिये ! मैंने यह जान लिया है कि विरहित-वियोगी व्यक्तियों की विकाल [सन्ध्या-काल] में बहुत बुरी दशा होती है, उन्हें कहीं पर भी शान्ति नहीं प्राप्त होती। अधिक क्या, उस समय चन्द्रमा भी ऐसे तपता है, जैसे प्रलयकाल में सूर्य।

यहां पर—मया=मैं (मैंने) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से टा-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'मह' यह आदेश किया गया है। डि-प्रत्यय का उदाहरण—त्वयि मयि द्वयोरपि रण-गतयोः=पहं महं वेहि वि रणमयहि [तेरे मेरे दोनों के ही रण में जाने परे] यहां-मयि=महं इस पद में डि-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'मह' यह आदेश किया गया है। यह श्लोक का एक अवयव है। सम्पूर्ण श्लोक १०४१ वें सूत्र में दिया गया है। धम्-प्रत्यय का उदाहरण—माम् मञ्जुः तव=महं मेत्लन्तहो तुञ्भु [मुझ को छोड़ते हुए तेरा] यहां पर अम्-प्रत्ययान्त माम् इस शब्द के स्थान में 'मह' यह आदेश किया गया है। यह भी श्लोक का एक अवयव है। सम्पूर्ण श्लोक १०४१ वें सूत्र में देखो।

१०४६—अपभ्रंश भाषा में भिस्-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में "अम्हेहि" यह आदेश होता है। जैसे—युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतम् = तुम्हे हिं जें किमउं [तुमने और हमने जो किया] यहां पर अस्माभिः इस भिस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द के स्थान में 'अम्हेहि' यह आदेश किया गया है। यह श्लोक का एक चरण है, सम्पूर्ण श्लोक १०४२ वें सूत्र में दिया जा चुका है।

१०५०—अपभ्रंश भाषा में इत्ति और इत् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'महु' और 'मज्भु' ये दो आदेश होते हैं। जैसे—मद् भवन् गतः=महु होन्तउ गदो, मज्भु होन्तउ गदो [मेरे से होता हुआ गया] यहां इत्ति-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द के स्थान में महु और मज्भु ये दो आदेश किए गए हैं। इत् प्रत्यय का उदाहरण—

मम कान्तस्य द्वौ दोषौ, सखि ! मा उपालम्भस्व अलीकम् ।

बबलोऽहं परमुद्धृता युध्यमानस्य करवालः ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! मेरे कान्त (प्रीतम) में दो दोष-अवगुण हैं, यह तू व्यर्थ उपालम्भ दे रही है, क्योंकि वे तो गुण ही हैं। देख, दान करते हुए उसने मेरा उद्धार कर दिया है, मेरा नाम अमर बना दिया है। दूसरे युद्ध करते हुए उसने तलवार का उद्धार कर दिया है, अर्थात्—युद्ध में तलवार के चमत्कार देखकर लोम तलवार के गीत गाते नहीं सकते हैं।

यहां पर इत्-प्रत्ययान्त अस्मद्-शब्द (मम) के स्थान में 'महु' यह आदेश किया गया है। इत् प्रत्यय का दूसरा उदाहरण इस प्रकार है—

यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्ना अस्माकं सन्वन्धितः, तथा तेन मारितेन ॥२॥

अर्थात्—यदि शत्रुपक्ष के सैनिक मारे गए हैं तो हे सखि ! वे मेरे प्रिय के द्वारा ही मारे गए हैं, और यदि हमारे सैनिक मारे गए हैं तो उस के मारे जाने के बाद ही। भाव यह है कि मेरे प्रीतम की अवस्थिति में हमारा कोई नुकसान नहीं कर सकता था।

यहां पर इस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (मम) के स्थान में प्रस्तुतसुव के द्वारा मज्जु यह आदेश किया गया है :

१०५१—अपभ्रंश भाषा में अस् और आम् इन प्रत्ययों के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में अम्हहं यह आदेश होता है। जैसे—१—अस्मद् भवन् आगतः=अम्हहं होन्तउ आगतो [हमारे से होता हुआ था गया है] यहां पर अस्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (अस्मद्) के स्थान में 'अम्हहं' यह आदेश किया गया है। आम्-प्रत्यय का उदाहरण=अथ भग्नाः अस्माकं सम्बन्धिनः=अह भग्ना अम्हहं तस्या [यदि हमारे सम्बन्धी—पक्ष वाले मारे गए हैं] यहां पर आम्-प्रत्ययान्त अस्मद्-शब्द (अस्माकम्) के स्थान में 'अम्हहं' यह आदेश किया गया है।

१०५२—अपभ्रंशभाषा में सुप्-प्रत्यय के साथ अस्मद् शब्द के स्थान में 'अम्हासु' यह आदेश होता है। जैसे—अस्मासु स्थितम्=अम्हासु स्थि (हमारे में रहा हुआ है) यहां पर सुप्-प्रत्ययान्त अस्मद् शब्द (अस्मासु) के स्थान में 'अम्हासु' यह आदेश किया गया है।

★ अथ ल्याङि-विधिः ★

१०५३—त्यादेराद्य-त्रयस्य संबन्धिनो हि न वा । ८। ४। ३८२। त्यादीनामाद्य-त्रयस्य संबन्धिनो बहुष्वर्येषु वर्तमानस्य वचनस्याऽपभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति ।

मुह-कबरि-बन्ध तहेँ सोह धरहि, न मस्त-बुज्जु ससि-राहु करहि ।

तहेँ सहहिँ कुरल भमर-उल-तुलिअ, न तिमिर-डिम्भ सेल्लन्ति मिलिअ ॥१॥

१०५४—मध्य-त्रयस्याऽद्यस्य हिः । ८। ४। ३८३। त्यादीनां मध्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्याऽपभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति ।

बप्पीहा ! पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास !

तुह जलि महु पुणु बल्लहइ विहुँ वि न पूरिअ आस ॥१॥

प्रात्मनेपदे ।

बप्पीहा ! कइँ बोत्तिएण, निग्घिण ! वार इ वार ।

सायरि भरिअइ विमल-बलि लहहि न एककइ धार ॥२॥

सप्तम्याम् ।

आयहिँ जम्महिँ अन्नहिँ वि गोरि ! सु विज्जहि कम्तु ।

गय मत्तहँ चत्तइकुसहँ जो अग्निइइ हसन्तु ॥३॥

पक्षे । रुअसि । इत्यादि ।

१०५५—बहुत्वे हुः । ८। ४। ३८४। त्यादीनां मध्यम-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्येषु वर्तमानं यद्वचनं तस्याऽपभ्रंशे हु इत्यादेशो वा भवति ।

बलि अन्नतथणि महु-महणु लहुइहआ सो इ ।

जइ इच्छहु, वड्डसणउं, देहु अ मगाहु को इ ॥१॥

पक्षे । इच्छह । इत्यादि ।

१०५६—अन्त्य-त्रयस्याऽऽद्यस्य उं । ८ । ४ । ३८५ । त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्याऽपभ्रंशे उं इत्यादेशो वा भवति ।

विहि विणडउ पीडन्तु गह मं धणि ! करहि विसाउ ।

संपइ कडुउं वेस जिबे छुडु अगधइ ववसाउ ॥१॥

बलि किज्जउं सुअणस्सु । (३३८,४) पक्षे । कड्डामि इत्यादि ।

१०५७—बहुत्वे हुं । ८ । ४ । ३८६ । त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्बचनं तस्य हुं इत्यादेशो वा भवति ।

खग-विसाहिउ जहिं लहहुं पिय ! तहिं वेसहिं जाहुं ।

रण-दुबिभक्खे मग्गाइं विणु जुज्जे न वलाहुं ॥१॥

पक्षे । लहिमु । इत्यादि ।

१०५८—हि-स्वयोरिदुदेत् । ८ । ४ । ३८७ । पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे छु, उ, ए इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति । इत् ।

कुञ्जर ! सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि ।

कवल जि पाविय विहि-वसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥१॥

उत्—

भमरा ! एत्थु वि लिम्बडइ के वि विघहडा विलम्बु ।

घण-पत्तलु छाया-बहुलु फुल्लइ जाम कयम्बु ॥२॥

एत्—

प्रिय ! एम्बहिं करे सेल्लु करि छडुहि तुहुं करवालु ।

जं काकालिय वण्णुडा लेहिं अमणु कवालु ॥३॥

पक्षे । सुमरहि । इत्यादि ।

१०५९—बत्स्यति-स्यस्य सः । ८ । ४ । ३८८ । अपभ्रंशे भविष्यदर्थ-विषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ।

दिअहा जन्ति भडण्णडहि पडहिं मनोरह पच्छि ।

जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥१॥ पक्षे । होहिइ ।

★ अथ लमाङ्गि-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां तिव्, तस्, अन्ति इत्यादि-प्रत्ययानां स्थाने यद्विधि-विधानं वर्तते, तत्प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०५३—भुस-कवरी-बन्धी तस्यां शोभां धरतः, इव भल्ल-पुढं शशि-राह कुस्तः ।

तस्याः राजन्ते कुरलाः भमर-कुस-सुलिताः, इव तिमिर-डिम्भाः खेलन्ति मिलिताः ॥१॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः शोभातिशयं वर्ण्यते । यथा शशिराहू, शशी च राहुश्च

शशिराह, मल्लयुद्धम्-मल्लयोः युद्धं कुर्वतः, इव एवमेव तस्याः-प्रत्यञ्जोपलभ्यमानायाः कस्याश्चिन्ननायिकायाः मुख-कवरी-बन्धौ, मुखं च कवरीबन्धश्च, मुखकवरीबन्धौ, कवरीः-वेण्याः बन्धः—रचनाविशेषः, तौ शोभां धरतः । अत्र मुखं शशितुल्यं गौरवर्णत्वात्, कवरीबन्धः राहुसमः कृष्णवर्णसाम्यात् । तस्याः ललनायाः मुख-कवरीबन्धावन्योऽयं शशि-राह इव युद्धं कुर्वन्ती प्रतीयते । पुनरुत्प्रेक्ष्यते, तस्याः कुरलाः-केशाः, राजन्ते, किम्भूताः केवाः, भ्रमर-कुल-तुलिताः, भ्रमराणां कुल-समूहं तस्यैव तुलिताः-समानाः, अथवा चपलाः । पुनः किम्भूतास्ते कुरलाः ? तिमिर-डिम्भा इव, यथा तिमिरस्य-अन्धकारस्य डिम्भाः—बालाः, ते मिलिताः सम्मिल्य खेलन्ति-क्रीडां कुर्वन्ति, एवमेव शशिराह-भूतास्ते कुरलाः अपि क्रीडां कुर्वन्तीति भावः ।

मुख-कवरी-बन्धौ । मुख-कवरी-बन्ध + औ । १८७ सू० खकारस्य हंकारे, ४ सू० ईकारस्य इकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे मल्ल-कवरीबन्ध इति भवति । तस्याः । तद् + ऊस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् प्राप्-(प्रा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०३० सू० ऊसः स्थाने ङहे (अहे) इत्यादेशे, ङिति परेऽन्त्यस्वरान्तेलोपे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहि इति भवति । शोभाम् । शोभा + अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे लोह इति भवति । धरतः । धृञ्-धृ धारणौ । धृ + तस् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे धरहि इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे न इत्यस्य प्रयोगे न इति भवति । मल्ल-युद्धम् । मल्लयुद्ध + अम् [युध्-धातुः सप्रहारे । युध् + क्त-त् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ८८८ सू० धकारस्य भ्र्भ इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वऋकारस्य जकारे, बाहुल्येन ६४५ सू०-स्याऽप्रवृत्तौ, १७७ सू० तकारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये मल्लजुञ्भ्र् + अम्, इति जाते] १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मल्लजुञ्भ्रु इति भवति । शशि-राह । शशिराह + औ । इत्यत्र २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे शशिराह इति भवति । कुर्वतः । कृञ्-कृ करणौ । कृ + तस् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०५३ सू० अन्ति इत्यस्य हि इत्यादेशे कर्हि इति भवति । राजन्ते । राज्-राज् दीप्ती । राज् + अन्ते । ७७१ सू० राज्धातोः स्थाने सह इत्यादेशे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहि इति भवति । कुरलाः । कुरल + जस् । १०१५ सू० जसो लोपे कुरल इति भवति । भ्रमर-कुल-तुलिताः । भ्रमरकुलतुलित + जस् । ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू० ककारस्य अन्तिम-तकारस्य च लोपे, जसो लोपे भ्रमर-उल-तुलिअ इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १७७ सू० तकारस्य लोपो न जातः । तिमिर-डिम्भाः । तिमिर-डिम्भ + जस् । १०१५ सू० जसो लोपे तिमिरडिम्भ इति भवति । खेलन्ति । खेल-खेल् क्रीडायाम् । खेल् + अन्ति । ९०१ सू० लकार-द्वित्वे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे खेलन्ति इति भवति । मिलिताः । मिलित + जस् । १७७ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे मिलिअ इति भवति । धरतः = धरहि, कुर्वत = कर्हि, राजन्ते = सहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०५४— चातक ! पिउ पिउ [इति] भणित्वा कियद् रोविषि हताश ! !

तव जले, मम पुनर्वल्लभे द्वयोरपि न पूरिताशा ॥१॥

भावार्थः—काचिद् वियोगिनी ताविका चातकान्योक्त्या मनः समाधातुं चेष्टते । हे चातक !

किभूतोऽसौ चातकः, हुताक्षः, हुता-भग्ना आशा यस्य, सः, तत्सम्बोधनम् । निराश-चातक ! पिउ पिउ इति भणित्वा कियद् रोविधि ? कियत्काल-पर्यन्तं रोदनं करिष्यसि ? रोदनं न विधेयमिति यावत् । हेतुराह-तव प्रीतिः जले वर्तते, मम च पुनः बल्लभे-प्रियतमे विद्यते, परं दुर्दैवाद् द्वयोरपि आशा न पूरिता भविष्यति, अतः चिन्तां न विधेहीति भावः ।

चातक ! । चातक+सि । १०९३ सू० चातकाऽर्थे ब्रष्पीह-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे ब्रष्पीहा इति भवति । पिउ पिउ इति ध्वनेरनुकरणमपभ्रंशे एवमेव प्रयुज्यते । नायिकापक्षे तु प्रियः प्रियः एवं भवति । तदा—प्रिय+सि, प्रिय+सि इति स्थिते, ३५० सूत्रेण रेफलोपे, १७७ सू० अकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिउ पिउ इति भवति । भणित्वा । भण-भण् भणने । भण्+क्त्वा । १११० सू० क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये भणवि इति भवति । कियद् । किं मानं यस्य तद् । हैमशब्दानुशासनस्य संस्कृतव्याकरणस्य *७।१।१४८। सू० अतुप्रत्यये किमः स्थाने किय् इत्यादेशे च किम्+अत् इतिजाते, ४२८ सू० अतोः स्थाने डित् एत्तिअ इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि, अज्भीने परेण संयोज्ये, अम्-प्रत्यये, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अतो लोपे किलिउ इति भवति । रोविधि । रुदिर्-रुद् अश्रुत्यागे । रुद्+सिद् । ९१० सू० अकारस्यागमे, १७७ सू० ढकारलोपे, १०५४ सू० सिवः स्थाने हि इत्यादेशे दग्रहि इति भवति । हुताक्षः । हुताक्ष+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २६० सू० अकारस्य सकारे, १०१५ सू० सेलोपे ह्यास ! इति भवति । तव । युष्मद्+इस्=तुह, प्रक्रिया ५८८ सूत्रे ज्ञेया । जले । जल+डि । इत्यत्र १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे जलि इति भवति । मम=महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । पुनर्=पुणु, इत्यस्य प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । बल्लभे । बल्लभ+डि । १८७ सू० अकारस्य हकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे बल्लह इति भवति । द्वयोः । द्वि+ओस् । ६०८ सू० द्विसब्दस्य वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० ढकारस्य षकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००० सू० एकारस्य इकारे, १०११ सू० आमः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे विहुं इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । पूरिता । पूरिता+सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे पूरिअ इति भवति । आशा । आशा+सि । २६० सू० अकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे आस इति भवति । रोविधि=दग्रहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिजति । आत्मनेपदे । रोविधि इति परस्मैपदस्य प्रयोगः, अत्र प्रस्तुतसूत्रेण सिव्प्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशो विहितः । सम्प्रति आत्मनेपदीय-क्रियापदस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

चातक ! किं कथितेन, निर्घृण ! वारम्बारम् ।

सागरे मृते विमलजले लभसे न एकामपि धाराम् ॥२॥

भावार्थः—हे निर्घृण !, निर्गता वृणा-लज्जा यस्मात् सः, तत्सम्बोधनम्, हे चातक ! वारं वारम् पीनः पुन्येन कथितेन-कथनेन किम् ? न किमपीत्यर्थः । यतः विमलजले, विमल-निर्मलं जलं यस्मिन्, तस्मिन् मृते-परिपूर्णं सागरे-पयोधौ एकामपि धारां न लभसे । अयं भावः-रे निर्लज्ज चातक ! सम्मुखे

*इदं किमोऽतुरिभ्यश्चि च्यास्य ।७।१।१४८। आभ्यां नात्तार्थिभ्यां षड्यर्थे मेयेऽतुः स्यात्, तद्व्योमे चाऽनयोः यथासंख्यमित्यु-
क्तिर्वा स्थातान् । इदम् । किमान् पटः ।—सिद्धहेमशब्दानुशासने ।

विमलतोयभृतो यः सागरो विद्यते तत्र त्वमेकामपि बिन्दुं पातुं न शक्नोषि, तर्हि व्यर्थमेव पिड पिड इतिकथनेन को नाम लाभो भविष्यति ? न किमपीति यावत् ।

चातक ! । चातक + सि = चप्पीहा प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे पूर्वश्लोके ज्ञेया । किम् = काई, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । इत्यत्र १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे कृते कङ् इत्यपि भवति । कथितेन । कथ-(कथ्)-धातुः कथने-प्रतिपादने । कथ् + क्त-त । इत्यत्र ६७३ सूत्रेण कथ्-धातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य स्थाने इकारे, टा-प्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे बोल्लिण्ण इति भवति । निघृण ! । निघृण + सि । ३५० सू० रेफलोपे, १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३६० सू० घकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वघकारस्य मकारे, १०१५ सू० सेलोपे निघिण ! इति भवति । वारम् वारम् । वार + अम्, वार + अम् । बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वार, वार ४८८ सूत्रेण पादपूरणार्थाय इकारस्य प्रयोगे वार इ वार इति भवति । सागरे । सागर + डि । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे सागरि इति भवति । भृते । डुभृञ्-[भृ]-धारण-पोषणयोः । भृ + क्त त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, डिप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे सागरि इति भवति । विमलजल + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे विमलजलि इति भवति । लभसे । डुलभष्-लभ् प्राप्ती । लभ् + से । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० भकारस्य इकारे, १०५४ सू० से इत्यस्य हि इत्यादेशे लहहि इति भवति । न । अव्ययपदमिदमपत्रं चो संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । एकाम् । एका + अम् । ३७० सू० ककारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सू० ह्रस्वस्याभावे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१५ सू० अमो लोपे एकइ इति भवति । वाराम् । वारा + अम् । १००१ सू० आकारस्य अकारे, अमो लोपे वार इति भवति । लभसे = लहहि इत्ययमात्मनेपदस्य प्रयोगः, अत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सप्तम्याम् । सप्तम्याम् [विधिलिङ्-लकारे] प्रस्तुतसूत्रेण यत्र मध्य-त्रयाद्य-वचनस्य स्थाने हि इत्यादेशो भवति, तदुदाहरणेन प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि ! तं दद्याः कान्तम् ।

गजानां मत्सानां त्यक्ताङ्कुशानां यः [सम्बुद्धे] संगच्छते हसन् ॥३॥

भावार्थः—श्रद्धाभरयुक्ता काचिन्नायिका तिजपतये पार्वतीं प्रार्थयते । यथा—हे गौरि !, पार्वति !, तं तादृशं कान्तं-प्राणनाथं हि अस्मिन् जन्मनि तथाऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि दद्याः-देहि, यः कान्तः त्यक्ताङ्कुशानाम्, त्यक्ताः अङ्कुशाः यैः, तेषामङ्कुश-नियन्त्रणबहिर्भूतानां, मत्सानाम्-मदयुक्तानां गजानाम्-हस्तिनामप्यथे हसन्-सहर्षं संगच्छते-सम्मुखमभ्येति ।

अस्मिन् । इदम् + डि । १०३६ सू० इदमः स्थाने आय इत्यादेशे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे आर्यहि इति भवति । जन्मनि । जन्मन् + डि । ३३२ सू० न्मस्य मकारे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, ३५ सू० स्त्रीत्वे, १०२३ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जन्महि इति भवति । अन्यस्मिन् । अन्यद् + डि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १०२८ सू० डेः स्थाने हि इत्यादेशे अन्यहि इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । गौरि ! । गौरी + सि । १५९ सू० श्रीकारस्य ओकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू०-सेलोपे गौरि ! इति भवति । लभ् । तद् + अम् । बाहुल्येन ५७५ सू०

सकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सु इति भवति । वधाः । ड्वाभ्र-वा दाने । दा + यास् । ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये उज इत्यस्य विकरणे, १००० सू० आकारस्य हकारे, १०५४ सू० यास् इत्यस्य हि इत्यादेशे विञ्जहि इति भवति । अयं साम्याः-विचि-लिङ्गस्य प्रयोगो ज्ञातव्यः । कान्तम् । कान्त + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कन्त् इति भवति । गजानाम् । गज + आम् । इत्यत्र १७७ सू० अकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १०१६ सू० आमो लोपे गय इति भवति । मतानाम् । मत्त + आम् । १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे मत्तहं इति भवति । त्यक्ताङ्कुशानाम् । त्यक्ताङ्कुश + आम् । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३४८ सू० संयुक्तकारस्य लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, २५ सू० डकारस्यानुस्वारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गन्त्ये, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे चत्तङ्कुसहं इति भवति । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य अकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि ओ इति भवति । संगच्छते । सम्पूर्वकः गम् (गम्)घातुः संगमने । सम्-गम् + ते । ८३५ सू० सम्गमः स्थाने अविभङ्ग इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे अविभङ्ग इति भवति । हसम् । हस् हासे । हस् + शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि हसन्तु इति भवति । वधाः — विञ्जहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रप्रवृत्त्य-भावपक्ष इत्यर्थः । यथा-रोदिवि । रुदिर-रुद् रोदने । रुद् + सिव् । ९१० सू० अकारागमे, १७७ सू० दकारलोपे, १०५४ सू० सिव्-प्रत्ययस्य वैकल्पिके हि इत्यादेशे रुअसि, हि इत्यादेशेभावपक्षे तु ६२९ सू० सिवः स्थाने सि इत्यादेशे रुअसि इति भवति । वैकल्पिकत्वाद्वा प्रस्तुतसूत्रेण सिवः स्थाने हि इत्यादेशो न विहितः । इत्यादि । एवमेवान्येऽपि प्रयोगाः स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५५—

अलेरभ्यर्थने मधुमथनो लघुकीभूतः सोऽपि ।

यदि इच्छथ बृहत्वं वत्, मा मार्गयत कमपि ॥१॥

भावार्थः— कविः दानस्य महत्त्वं दृष्ट्वास्तद्वारेण वर्णयति । यदि यूयं बृहत्त्वं-महत्त्वमिच्छथ-अभिलषथ तदा वत्-दानं कुरुत, किन्तु कमपि मा-न मार्गयत-कस्यापि दातृसृज्जनस्याऽन्वेषणं न करणीयम्, याचनां मा कुरुतेति भावः । यतोहि स जगत्प्रसिद्धः मधुमथनः, मधुम्-मधुनामकराक्षसं मथ्नाति-हिनस्तीति मधुमथनः-विष्णुः सोऽपि बलेः-पाताल-राजाद् अभ्यर्थने-याचने लघुकीभूतः, वामनावतार-धारणो लघुतमो भूतः । अतः कदाचिदपि याचना न करणीयेति भावः ।

बलेः । बलि + डस् । इत्यत्र १०१६ सू० डलो लोपे बलि इति भवति । अभ्यर्थने । अभ्यर्थन + ङि । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० अकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० अकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य तकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० जिना सह अकारस्य इकारे अङ्भत्थणि इति भवति । मधुमथनः । मधुमथन + सि । १८७ सू० अकारस्य अकारस्य च हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य डकारे, १०१५ सू० सेलोपि मधुमथन्तु इति भवति । लघुकीभूतः । लघुकीभूत + सि । इत्यत्र १८७ सू० अकारस्य भकारस्य च हकारे, १७७ सू० ककारस्य तकारस्य च लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि लहुईहजा इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि ओ इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४१ सू० अपेरादेरकारस्य

लोपे, १७७ सू० षकारलोपे इ इति भवति । यद्दि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० षकारलोपे जह इति भवति । इच्छथ । इष्-इष् इच्छायाम् । इष् + थ । ८८६ सू० षकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १०५५ सू० थ इत्यस्य स्थाने हु इत्यादेशे इच्छह इति भवति । बृहस्वम् । बृहत्-त्व + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ४४५ सू० हकारस्य हु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, ४२५ सू० त्वस्य सण इत्यादेशे, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे बहुसण उं इति भवति । वल । हुवात्र-(दा)-दाने । दा + त । १००० सू० आकारस्य एकारे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे वेहु इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । मार्ग-यत् । मार्ग (मार्गं) अन्वेषणे याचने वा । मार्ग + णिग् + त । ३५० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे मगह इति भवति । कम् । किम् + अम् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० अमो लोपे को इति भवति । अवि = इ इति पूर्ववदेव साध्यम् । इच्छथ = इच्छह, वल = वेहु, मार्गयत् = मगह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा— इच्छथ । इष् + थ = इच्छ + थ । ६३२ सू० थ इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे इच्छह इति भवति । वैकल्पिक-त्वादत्र प्रस्तुत-सूत्रेण हचः स्थाने हु इत्यादेशो न जातः ।

१०५६— विधिः विनाटयतु, पीडयन्तु ग्रहाः, मा धन्ये ! कुरु विषादम् ।

संपदं कर्षामि वेद्यां, यथा यदि राजते अवसायः ॥१॥

भावार्थः— सम्पद्विहीनस्य कस्यचिद् व्यापारिणः प्रियां प्रत्युक्तिरियम् । हे धन्ये !— हे प्रिये ! विधिः— भाग्यं विनाटयतु— प्रतिक्लृप्तो भवतु, ग्रहाः— पापग्रहाः, पीडयन्तु— पीडाकारकाः भवन्तु । तथाऽपि विषादं चिन्तां मा कुरु— कार्षीः । यदि अवसायः— व्यापारः, राजते— वृद्धिमाप्नुयाः तदा, यथा द्रव्येन गणिका आकृष्यते, तथैव वेद्यां वेद्यारूपां सम्पदं— लक्ष्मीं कर्षामि— आकर्षयिष्यामि, ग्रहीष्यामीति भावः ।

विधिः । विधि + सि । इत्यत्र १८७ सू० षकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे विहि इति भवति । विनाटयतु । विपूर्वको नटधातुः विनर्तने । विनट् + णिग् + तुव । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ११५ सू० टकारस्य डकारे, बाहुल्येन ६४२ सू० पूर्वाकारस्य दीर्घाभावे, ६६२ सू० तुवः स्थाने दु इत्यादेशे, १७७ सू० षकारलोपे विहाड इति भवति । पीडयन्तु । पीडधातुः उपतापे । पीड् + णिग् + अन्तु । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६६५ सू० अन्तु इत्यस्य न्तु इत्यादेशे पीडन्तु इति भवति । ग्रहाः । ग्रह + जस् । ३५० सू० रेफलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे गह इति भवति । मा । अव्यय-पदमिदम् । १०८२ सू० मा इत्यस्य मं इत्यादेशे मं इति भवति । धन्ये ! । धन्या + सि । ३४९ सू० य-कारलोपे, बाहुल्येन ३६० सूत्रेण नकारस्य द्वित्वाभावे, २२८ सू० नकारस्य, णकारे, १००० सू० आकारस्य ङकारे, १०१५ सू० सेलोपे धणि ! इति भवति । कुरु । कुक्-कृ करणे । कृ + हि । इत्यत्र ९०५ सू० ऋका-रस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे करहि इति भवति । विषादम् । विषाद् + अम् । ३६० सू० षकारस्य सकारे, १७७ सू० षकारलोपे १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे विसाड इति भवति । संपदम् । संपद् + अम् । १०७१ सू० षकारस्य ङकारे, १०१५ सू० अमो लोपे संपड इति भवति । कर्षामि । कृष्-कृष् कर्षणे । कृष् + मिथ । ८५८ सू० कृष्-घातोः स्थाने कड् इत्यादेशे, १०५६ सू० मिथः स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य साधने कडुड इति भवति । वेद्याम् । वेद्या +

अम् । ३४९ सू० यकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ अमी लोपे वेस इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य डिम-इम इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिर्वे इति भवति । यवि । अव्ययपदमिदम् । १०९३ सू० यदि इत्यस्य छुडु इत्यादेशे छुडु इति भवति । राजते । राज्-राज् दीप्ती । राज्+ते । ७७१ सू० राजधातोः स्थाने अश्च इत्याशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्वादेशे अग्घइ इति भवति । व्यवसायः । व्यवसाय+सि । ३४९ सू० संयुक्तयकारस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ववसाइ इति भवति । कर्षामि = कडुड इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । बलिं करोमि सुभनस्य = बलिं किञ्जउं सुभनस्सु, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । करो-मि = किञ्जउं इत्यत्रापि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—कर्षामि । कृष्-कृष् कर्षणे । कृष्+मिक् = कडु+मिक् । ६३० सू० मिक्ः स्थाने मि इत्यादेशे, ६४३ सू० अकारस्य आकारे कडुमि इति भवति । वैकृष्णिकस्य प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इत्यादि । एवमेवान्ये प्रयोगा अपि स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५७— खड्ग-विसाधितं यस्मिन् लभामहे प्रिये ! तस्मिन् देशे यामः ।

रणदुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे ॥१॥

भावार्थः—हे प्रिये ! यस्मिन् देशे खड्ग-विसाधितम्-खड्गेन विसाधितम्-निष्पादितं द्रव्यमित्य-ध्याहार्यम्, लभामहे-प्राप्नुमः, तस्मिन्नेव देशे यामः-यास्याम इति भावः । वयं रणदुर्भिक्षेण-रणस्य-दुर्भिक्षः, रणाभावस्तेन भग्नाः नष्टाः दुःखिताः संजाताः । अतः युद्धेन विना न वलामहे-प्रत्यावर्तामहे । योद्धानां कृते युद्धमेव जीवनस्य निर्वाहकं भूषणञ्च भवतीति भावः ।

खड्ग-विसाधितम् । खड्ग-विसाधित+अम् । ३४८ सू० डकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमी लोपे खड्ग-विसाहित इति भवति । यस्मिन् । यद्+ङि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० डकारलोपे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे जाते जहिं इति भवति । लभामहे । लुलभष्-लभ् लभे । लभ्+महे । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० अकारस्य हकारे, १०५७ सू० महे इत्यस्य हुं इत्यादेशे लहहुं इति भवति । प्रिये ! । प्रिया+सि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिय ! इति भवति । तस्मिन् । तद्+ङि । ११ सू० डकारलोपे, जहिं-वदेव तहिं इति साध्यम् । देशे । देश+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन १०२८ सू० डि-प्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे वेसहिं इति भवति । यामः । यावातुः प्राणो । या+मस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण मसः स्थाने हुं इत्यादेशे जाहुं इति भवति । रण-दुर्भिक्षेण । रण-दुर्भिक्ष+टा । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० अकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-अकारस्य अकारे, २७४ सू० अस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १०१३ सू० सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे रणदुर्भिक्षेण इति भवति । भग्नाः । भग्न+जस् । ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे भग्नाइं इति भवति । विना । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे डु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अञ्जीने परेण संयोज्ये विणु इति भवति । युद्धेन । युध—युध् संप्रहारे । युध्+क्त-त । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ८८८ सू०

धकारस्य भ्भ इत्यादेशे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, बाहुल्येन ६४५ सूत्रस्याऽप्रवृत्ती, १७७ सू० तकारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, टा-प्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे कुञ्जरे इति भवति । न । अव्ययपदमिदमपभ्रंशे संस्कृतसममेव प्रयुज्यते । बलामहे । बल-बल् प्रत्यावृत्तौ । बल् + महे । ९१० सू० धातारन्तेऽकारागमे, १००० सू० अकारस्य आकारे, प्रस्तुतसूत्रेण महे इत्यस्य हुं इत्यादेशे बलामहे इति भवति । लभामहे = लहहं, यामः = आहु, बलामहे = बलामहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । यक्षे । प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—लभामहे । डुलभप्-लभ् लामे । लभ् + महे = लह् + महे । ६३३ सू० महे इत्यस्य मु इत्यादेशे, ६४४ सू० अकारस्य इकारे लहिमु इति भवति । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । इत्यादि । ए-तादृशा अन्येऽपि प्रयोगाः स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५५ — कुञ्जरः । लोट्-लकारस्य हि-स्वयोः प्रत्यययोः स्थाने इ उ ए इत्यादेशाः वैकल्पिका भवन्तीति भावः । इत् । इकारस्योदाहरणं प्रदर्शयति कृत्कारः । यथा—

कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकी, सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।

कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तांश्चर मामं मा मुञ्च ॥१॥

भावार्थः—कुञ्जर !—हे हस्तिन् ! सल्लकीः-करिप्रियवृक्षविशेषान्, मा स्मर, तासां स्मरणं मा कार्षीः, तथा सरलान् दीर्घानित्यर्थः, श्वासान् मा मुञ्च । विधिवशेन, विधेः यशेन-भाग्यवशेन ये प्राप्ताः कवलाः-प्राप्ताः, तान् चर-भक्षय, मामं-स्वामिभानं मा मुञ्च-त्याक्षीः । दीनो मा भवेरिति भावः ।

कुञ्जर ! । कुञ्जर + सि । १०१५ सू० सेलोपि कुञ्जर ! इति भवति । स्मर । स्मृ चिन्तायाम् । स्मृ + हि । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये सुमरि इति भवति । मा = म, प्रक्रिया १०५५ सू० सूत्रे ज्ञेया । सल्लकीः । सल्लकी + शस् । १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१९ सू० जसः स्थाने उकारे सल्लइत् इति भवति । सरलान् । सरल + शस् । १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सरला इति भवति । श्वासान् । श्वास + शस् । ३५० सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, शसो लोपे सास इति भवति । मुञ्च । मुञ्च—मुच् मोचने । मुच् + हि । ७६२ सू० मुच्-धातोः स्थाने मेल्ल इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये मेल्लि इति भवति । कवलाः । कवल + जस् । १०१५ सू० जसो लोपे कवल इति भवति । ये । यद् + जस् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ५४७ सू० जसः स्थाने डे (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, १००० सू० एकारस्य इकारे जि इति भवति । प्राप्ताः । प्रपूर्वकः प्राप्त् [प्राप्] धातुः प्राप्ती । प्राप् + क्त-तः । ३५० सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य वकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारध्रुती, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, जस्-प्रत्यये, १०१५ सू० जसो लोपे पाबिय इति भवति । विधिवशेन । विधिवश + टा । १८७ सू० धकारस्य हकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टास्थाने णकारे विहि-वसिण इति भवति । तान् । तद् + शस् । ५४७ सू० शसः स्थाने डित् ए इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि ते इति भवति । चर । चर्-धातुः गती । चर् + हि । ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये चरि इति भवति । मानम् । मान + म् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य जकारे, १०१५ सू० अमो लोपे माणु इति भवति । स्मर = सुमरि, मुञ्च = मेल्लि, चर = चरि इत्यत्र

प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अत् । उकारदेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—

अमर ! अत्राऽपि निम्बके, कानपि विषसान् विलम्बस्व ।

घनपत्रवान् छायाबहुलः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥२॥

भावार्थः—कमपि विषदुग्रस्तं पुरुषं कश्चन धैर्य्यधारणाय आश्वसनाय च अमरोक्त्या कविः शिक्षयति । अमर ! अत्राऽपि अस्मिन्नेव निम्बके—वृक्षविशेषे कानपि विषसान्-कानिचिद् दिनानि यावत्, विलम्बस्व-प्रतीक्षस्व, तिष्ठेत्यर्थः । यदा कदम्बः-वृक्षविशेषः घनपत्रवान्-घनानि निविडानि पत्राणि, तानि सन्ति यस्य स घनपत्रवान्, छायाबहुलश्च छाया बहुला—अधिका यस्य सः, फुल्लति-पुष्पितो भवति, तदा-तावत्कालपर्यन्तवर्षेण निवासं कुरु, तदनन्तरं स्वाभीष्टस्थाने गन्तव्यमिति भावः ।

अमर ! । अमर + सि । ३५० सू० रेफलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे अमरा इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० अत्र इत्यस्य एत्थु इत्यादेशे एत्थु इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे यथा । निम्बके । निम्बक + छि । २३० सू० नकारस्य लकारे, ११०१ सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, स्वाधिक-क-प्रत्ययस्य च लोपे, छिति परेऽत्यस्वरादेलोपे, १००५ सू० छिना सह अकारस्य इकारे लिम्बडड इति भवति । कान् । किम् + शस् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५०३ सू० अकारस्य एकारे, १००१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० शसो लोपे के इति भवति । विषसान् । दिवस + शस् । १७७ सू० वकारलोपे, बाहुल्येन १६० यकारश्रुती, २६३ सू० सकारस्य हकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, छिति परेऽत्यस्वरादेलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे विषहजा इति भवति । विलम्बस्व । विपूर्वकः लविधातुः विलम्बे । संस्कृतनियमेन विलम्ब + हि इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये विलम्बु इति भवति । घनपत्रवान् । घनपत्रमन् + सि । २२५ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४३० सू० मतोः स्थाने आलु इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००० सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे घणपसलु इति भवति । छायाबहुलः । छायाबहुल + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे छायाबहुलु इति भवति । फुल्लति । फुल्ला (फुल्ल) विकासे । फुल्ल् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२६ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे फुल्लड इति भवति । यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य सकारे जाम इति भवति । कदम्बः । कदम्ब + सि । १७७ सू० दकारलोपे, १६० सू० यकारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कयम्बु इति भवति । विलम्बस्व = विलम्बु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एत् । ए इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

प्रिय ! इवानीं कुरु भल्लं करे, मुञ्च त्वं करवालम् ।

येन कपालिकाः वराकाः खान्तिभग्नं कपालम् ॥३॥

भावार्थः—प्रिय ! त्वं करवालम्-असि मुञ्च-त्यज किन्तु इवानीं भल्लं-कुन्तं करे-हस्ते कुरु-गूहाण । भल्लग्रहणकारणमाह-येन वराकाः दयनीयाः कपालिकाः-कपालाः-वरमुण्डाः, तेषां धारकाः, भिक्षु-विशेषाः, अभग्नम्-अखण्डितं कपालं खान्ति-ग्रहणं कुर्युः । खान्ति इत्यत्र १११८ सूत्रेण लकारव्यत्ययत्वात् सप्तम्याः-विधिलिङ्गस्य स्थाने वर्तमाना [लट्-लकारः] जाताऽस्ति । करवालेन तु शिरोभेदाऽंशका भवति, अतः करवालं विहाय भल्लग्रहणायऽसौ भणितः ।

प्रिय ! । प्रिय + सि । ३५० सू० रेफलोप-प्राप्ती, १०६९ सू० वकल्पकत्वाद् रेफलोपाभावे

१०१५ सू० सेलोपि प्रिय! इति भवति । इदानीम् । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० इदानीमः स्थाने एम्बहि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे एम्बहिं इति भवति । कुह । कुह् [कु] करणे । कु+हि । १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण हि इत्यस्य स्थाने एकारे, १० सू० स्वरस्व लोपे, अञ्जीने परेण सयोज्ये, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे करे इति भवति । भल्लम् । भल्ल+अम् । १०९३ सू० भल्लार्थे सेल्लशब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सेल्लु इति भवति । करे । कर+डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे करि इति भवति । मुञ्च । मुञ्च [मुञ्] मोचने । मुञ्+हि । ७६२ सू० मुञ्चः स्थाने छड् इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे छड् इति भवति । स्वम् । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे, १०१५ सू० सेलोपि तुहं इति भवति । करवालम् । करवाल+अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे करवालु इति भवति । वेन । यद्+टा । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे ञं इति भवति । कापालिकाः । कापालिक+जस् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १७७ सू० अन्त्य-ककार-लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ सू० जसो लोपे कापालिय इति भवति । वराकाः । वराक+जस् । १०९३ सू० वराकार्थे वप्पुड-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे वप्पुडा इति भवति । लान्ति । ला आदाने । ला+अन्ति । १००० सू० आकारस्य एकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सेहिं इति भवति । अभन्नम् । अभन्न+अम् । इत्यत्र ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अभन्नु इति भवति । कपालम् । कपाल+अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कपालु इति भवति । कुह=करे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रप्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा-स्वर । स्मृ चिन्तायाम् । स्मृ+हि । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि इत्यस्य स्थाने हि इत्यादेशे सुमरहि इति भवति । वैकल्पिकत्वाच्च प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । इत्यादि । एव-मेवाज्ये प्रयोगा अपि स्वयमेव कल्पनीयाः ।

१०५६—

दिवसाः यान्ति वेगः, पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।

यवांस्ते तन्मान्यते भविष्यति कुर्वन् मा आस्व ॥१॥

भावार्थः—कश्चित् सम्यक्-शेमुषीको जनः सामान्यजनानुपदिशति । दिवसाः-दिनानि, वेगः-स-त्वरं यान्ति-गच्छन्ति । मनोरथाः पश्चात् पतन्ति पश्चादवतिष्ठन्ते, पूर्णाः न भवन्तीत्यर्थः । यवांस्ते-यद्विद्यते तन्मान्यते-आद्वियते, यः कालो गतः स तु गत एवास्ति किन्तु योऽवशिष्टोऽस्ति स एव विचारणीयः, अ-वशिष्टे काले किमपि समाचरणीयम्, यदा वृद्धावस्था भविष्यति, तदा दानाऽऽदिकं दास्यामीति कुर्वन्-चिन्तयन् मान-न आस्व-तिष्ठेति भावः ।

दिवसाः । दिवस+जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे दिवसा इति भवति । यान्ति । या प्रापणे । या+अन्ति । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे जन्ति इति भवति । वेगः । वेग+भिस् । १०९३ सू० वेगार्थे ऋडण्ड-शब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे ऋडण्डहि इति भवति । पतन्ति । पत् [पत्] पतने । पत्+अन्ति । ९१० सू० अकारागमे, ८९० सू० सकारस्य डकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे पडहिं इति भवति ।

मनोरथाः । मनोरथ + जस् । १८७ सू० यकारस्य हकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मनोरह इति भवति । पश्चात् । अथयपदमिदम् । १०९१ सू० पश्चात् इत्यस्य पञ्चइ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये पच्छि इति भवति । यद् । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारस्यानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे ङं इति भवति । आस्ते । आस्-आस् उपवेशने । आस् + ते = अच्छइ, प्रक्रिया ८८६ सूत्रे ज्ञेया । तद् । तद् + सि । २४ सू० बाहुल्येन दकारस्य मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे तं इति भवति । मान्यते । मान [मान्] पूजायाम् । मान् + थय + ते । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने ईम् इत्यादेशो, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे माणिअइ इति भवति । भविष्यति । भू-धातुः सत्तायाम् । भू + स्यति । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण स्य इत्यस्य स्थाने विकल्पेन सकारे, ६२८ सू० ति इत्यस्य इच् (इ) इत्यादेशे होसइ इति भवति । कुर्वन् । कुर्व् [कृ] धातुः करणे । कृ + शतृ । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, २५ सू० नकारस्याऽनुस्वारे, २९ सू० अनुस्वार-लोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० यकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे करतु इति भवति । भा = म, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । आस्व । आस् उपवेशने । आस् + हि । ८८६ सू० सकारस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये अच्छि इति भवति । भविष्यति = होसइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा— भविष्यति । भू सत्तायाम् । भू + स्यति = हो + स्यति । ६५५ सू० हि इत्यस्य विकरणे, ६२८ सू० स्यतेः स्थाने इच्चादेशे होहिइ इति भवति । वैकल्पिकत्वाद्वा प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावो बोध्यः ।

★ अथ त्रयास्त्रि प्रत्यययो व्यो ह्योने जाली त्रिधि ★

अपञ्चशभाषा में ति, तस् और अन्ति आदि प्रत्ययों के स्थान में जो-जो कार्य होते हैं, अब सूत्रकार द्वारा उन का निर्देश किया जा रहा है—

१०५३—त्यादि (वर्तमानादि काल) के आद्य त्रय (प्रथमपुरुष के तीनों वचनों) से सम्बन्धित अनेक अर्थों में वर्तमान (विद्यमान) वचन अर्थात् वर्तमानादि काल के प्रथमपुरुषीय बहुवचन के स्थान में 'हि' यह आदेश विकल्प से होया है । जैसे—

सुख-कवरी-बन्धौ तस्माः शोभा धरतः, इव मल्लयुद्धं शशिराहू कुरुतः ।

तस्याः राजस्ते कुरलाः अमर-कुल-तुलिताः, इव तिमिर-डिम्भाः खेलन्ति मिलिताः । १॥

अर्थात्—उस स्त्री का सुख और उसका कवरी-बन्ध (केश-रचना) इस प्रकार शोभा को धारण कर रहे हैं, जैसे यन्द्रमा और राहु दोनों मिल कर युद्ध कर रहे हों । तथा उसके अमरकुल (अमर-समूह) के समान, कुरल-घुंघराखे बाल इस प्रकार सुशोभित हो रहे हैं, मानों तिमिर-शिशु (अन्धकार के बालक) मिल कर खेल रहे हैं ।

यहां पर १—धरतः = धरहि (धारण कर रहे हैं), २—कुरुतः = करहि (कर रहे हैं) और ३—राजस्ते = सहहि (शोभा पा रहे हैं) इन तीन पदों में प्रथमपुरुष के बहुवचन (अन्ति तथा अन्ते) के स्थान में 'हि' यह आदेश विकल्प से किया गया है ।

१०५४—अपञ्चश में त्यादि (वर्तमानादि काल) के मध्यत्रय (मध्यम पुरुष के तीनों वचनों) में जो आद्य वचन (सिक्) है, उस के स्थान में अर्थात् वर्तमानादि कालिक मध्यमपुरुषीय एक वचन

को 'हि' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

चातकः पिउं पिउं (इति) अस्मिन् क्रीयद् रोदिधि हताश ! ।

तत्र जले, मम पुनर्धूलभे, द्वयोरपि न पूरिता आशा ॥१॥

अर्थात्—हे हताश (जिस की आशाएं नष्ट हो रही हों) चातक ! पिउ, पिउ इस प्रकार कह कर कहां तक रुदन करेगा ? तेरी जल-प्राप्त करने की आशा तथा मेरी प्रीतम को पाने की आशा इस तरह दोनों की आशाएं कभी पूर्ण नहीं हो सकतीं ।

यहां पर—रोदिधि=रुद्रहि (तू रोता है) इस शब्द में मध्यम पुरुष के एकवचन सिच् के स्थान में 'हि' यह आदेश किया गया है। रोदिधि यह प्रयोग परस्मैपद का है। अब वृत्तिकार आत्मनेपद का उदाहरण दे रहे हैं—

चातक ! कि कथितेन निघृण ! बारम्बारम् ।

सागरे भृते विमल-जले लभसे न एकामपि धाराम् ? ॥२॥

अर्थात्—हे निघृण (निर्लज्ज) चातक ! बार-बार बोलने से क्या लाभ प्राप्त कर सकेगा ? विमल जल से भरे सागर में से भी जब तू एक बून्द प्राप्त नहीं कर रहा, तब व्यर्थ बोलने की क्या आवश्यकता है ?

यहां पर—लभसे=लहहि (तू प्राप्त करता है) इस पद में आत्मनेपदीय मध्यमपुरुष के एक वचन से के स्थान में हि यह आदेश किया गया है। अब वृत्तिकार सप्तमी (विधिलिङ्ग) के मध्यम-पुरुषीय एकवचन का उदाहरण देने लगे हैं—

अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि ! तं दद्याः कान्तम् ।

गजानां मत्सानां त्यक्ताङ्कुशानां यः संगच्छते हसन् ॥३॥

अर्थात्—हे गौरि ! (हे पार्वति !) इस जन्म में तथा अन्य जन्म में भी उस कान्त (प्रीतम) को देना जो निरङ्कुश और मदोन्मत्त हाथियों के सन्मुख हंसता हुआ गमन करे। भाव यह है कि इस जन्म में तथा दूसरे जन्म में ऐसा पति देने की कृपा करना जो निर्भयता की साकार प्रतिमा हो तथा जो वीर-शिरोमणि हो ।

यहां पर—दद्याः=दिज्जहि (तू दे) इस सप्तमी के मध्यम-पुरुषीय एकवचन-सम्बन्धी चात् प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश विकल्प से किया गया है ।

जहां पर प्रस्तुत सूत्र द्वारा मध्यम पुरुष के एकवचन-सम्बन्धी सिच् प्रत्यय के स्थान में हि यह आदेश हो जाता है, वहां पर तो रुद्रहि यह रूप बनता है। जहां पर हि का आदेश नहीं होता, वहां पर—रोदिधि=रुद्रसि (तू रोता है) यह रूप निष्पन्न होता है। इसी प्रकार आदेशाभाव में आत्मने-पदीय तथा सप्तमी के मध्यमपुरुषीय एकवचन के अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहिए ।

१०५५—अपभ्रंश भाषा में त्यादि सम्बन्धी (वर्तमानादि कालिक) मध्यमत्रय (मध्यमपुरुष) के बहुवचन को हु यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

बलेः अश्वर्थेन मधुमथनो सधुकी-भूतः सोऽपि ।

यदि इच्छय बृहस्वं बल मा मार्गयत कमपि ॥१॥

अर्थात्—बलि राजा से याचना करने पर मधुमथन (विष्णु) को भी सधु (वामन) होना पड़ा था, यदि महत्त्व चाहते हो तो किसी से कुछ भी याचना मत करो किन्तु अपने हाथों से कुछ दान दो ।

यहां पर—१—इच्छथ = इच्छहु (तुम चाहते हो), २—वस = देहु (तुम दान दो) और ३—मार्ग-यत् = मग्गहु (तुम याचना करो), इन तीनों पदों में मध्यमपुरुष के बहुवचन को हु यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के भावपक्ष में—इच्छथ का इच्छहु (तुम चाहते हो) यह रूप बनता है। इसी तरह आदेशाभावपक्ष में अन्य रूपों की भी कल्पना कर लेनी चाहिए।

१०५६—अपभ्रंश भाषा में त्यादिसम्बन्धी (वर्तमानादि कालिक) अन्त्यत्रय (उत्तमपुरुष) का जो आक्ष (पहला) वचन है, उसके स्थान में 'उं' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

विधिः विनाटयसु, पीडयन्तु प्रहाः, मा धन्ये ! कुरु विषादम् ।

संपदं कर्षामि वेश्यां, यथा यदि राजसे व्यवसायः ॥१॥

अर्थात्—हे धन्ये ! [हे प्रिये !] चाहे विधि-भाग्य विदम्बित (सन्तप्त) करे, और यह भी पीडित करें तो भी विषाद करने (दुःखी होने) की आवश्यकता नहीं, क्योंकि यदि मेरा व्यवसाय (व्यापार) चल पड़ा तो सम्पत्ति को वेश्या के समान आकर्षित कर के छोड़ूंगा।

यहां पर—१—कर्षामि = कड्डुँ (मैं खींचता हूँ) इस पद में उत्तमपुरुष के एकवचन को 'उं' यह आदेश किया गया है। २—बलि करोमि सुजनस्य = बलि किज्जुँ सुग्रणस्सु [धेष्ठ पुरुष के मैं बलिहार जाता हूँ] यहाँ—करोमि = किज्जुँ, इस पद में उत्तम-पुरुष के एकवचन को 'उं' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में—कर्षामि = कड्डामि [मैं खींचता हूँ] यह रूप बनता है। इसी प्रकार आदेशाभावपक्ष में अन्य रूपों की भी कल्पना कर लेनी चाहिए।

१०५७—अपभ्रंश-भाषा में त्यादि सम्बन्धी अन्त्यत्रय (उत्तमपुरुष) का जो बहुवचन है, उसके स्थान में 'हुं' यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—

लङ्ग-विस्तारितं तस्मिन् सभामहे प्रिये ! तस्मिन् वेशे यामः ।

रण-दुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न बलामहे ॥१॥

अर्थात्—हे प्रिये ! जिस देश में तलवार से अजित (कमाया हुआ) धन प्राप्त होगा, वहीं पर जाएंगे। रण के दुर्भिक्ष (अभाव) से विनष्ट हुए हम युद्ध के बिना वापिस नहीं लौटेंगे।

यहां पर—१—लभामहे = लहहुं (हम प्राप्त करते हैं), २—यामः = जाहुं (हम जाते हैं), और ३—बलामहे = बलाहुं (हम लौटते हैं) इन पदों में उत्तमपुरुष के बहुवचन को 'उं' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में लभामहे = लहिमु (हम प्राप्त करते हैं) यह रूप बनता है। इ-त्यादि शब्द के उल्लेख से वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार धन्य उदाहरण भी समझने चाहिए।

१०५८—अपभ्रंश-भाषा में पञ्चमी (लोट्) के हि और सु इन प्रत्ययों के स्थान में इ, उ और ए ये तीन आदेश विकल्प से होते हैं। इकार का उदाहरण, जैसे—

कुञ्जर ! स्मर मा सल्लकी, सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।

कवलाः ये प्राप्ताः विधिवशेन तश्चिर मानं मा मुञ्च ॥१॥

अर्थात्—हे कुञ्जर ! (हे मजराज !) सल्लकी नामक वृक्षों को याद मत कर, और सरल श्वासों को मत छोड़। अर्थात् होंके मत भर। विधिवश (भाग्यवश) जो कवल-प्राप्त प्राप्त हुए हैं, उन्हीं का भक्षण कर, तथा स्वाभिमान का परित्याग मत कर।

यहां-पर १—स्मर = सुमरि, (स्मरण कर), २—मुञ्च = मेल्लि (छोड़), और ३—चर = चरि (भक्षण कर) इन पदों में पञ्चमी (लोट्) के 'हि' इस प्रत्यय के स्थान में 'इ' यह आदेश विकल्प से किया

गया है । उकार का उदाहरण—

ध्रमर ! अत्राऽपि निम्बके कानपि दिवसान् विलम्बस्व ।

घन-पत्रवान् छायाबहुलः फुल्लति यावत् कदम्बः ॥२॥

अर्थात्—हे ध्रमर ! जब तक घने पत्तों वाला तथा विस्तृत छाया वाला कदम्ब नामक वृक्ष विकसित नहीं हो पाता तब तक यहीं भीम के वृक्ष के ऊपर कुछ दिन व्यतीत कर ।

यहां पर-विलम्बस्व = विलम्बु (तू व्यतीत कर), इस पद में पंचमी के हि इस प्रत्यय के स्थान में उकारादेश किया गया है । एकार का उदाहरण—

प्रियां इवानो कुरु भस्त्र कर, मुञ्च त्वं करवालम् ।

येन कापालिकाः वराकाः लान्ति अभन्ते कपालम् ॥३॥

अर्थात्—हे प्रीतम ! तू तलवार को छोड़ दे और अन्न भाले को हाथ में ग्रहण कर, ताकि वेचारे कापालिक [शैवसम्प्रदाय के अन्तर्गत एक उपसम्प्रदाय, इस सम्प्रदाय के लोग अपने पास खोपड़ी रखते हैं, और उसी में भोजन बना कर या रख कर खाते हैं, वामाचारी] अखण्डित कपाल (खोपड़ी) को प्राप्त कर सकें ।

यहां पर १—कुरु = करे (तू कर) इस पद में पंचमी हि प्रत्यय के स्थान में एकार का आदेश विकल्प से किया गया है । २—स्मर = सुमरि यहां पर प्रस्तुत सूत्र से हि प्रत्यय के स्थान में वैकल्पिक इ यह आदेश किया गया है किन्तु आदेश के अभाव-पक्ष में—स्मर = सुमरहि [तू याद कर] ऐसा रूप बनता है, वैकल्पिक होने से यहां पर प्रस्तुत सूत्र से पंचमी के हि प्रत्यय को इ यह आदेश नहीं हो सका । इत्यादि का उल्लेख करके वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहिए ।

१०५६—अपभ्रंशभाषा में भविष्यदर्थ-विषयक [भविष्यत्काल के अर्थ को अपना विषय बनाने वाले] ति आदि प्रत्ययों के स्य के स्थान में विकल्प से स का आदेश होता है । जैसे—

दिवसा यांति वेगः पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।

यवास्ते तन्माभ्यते भविष्यति (इति) कुर्वन् मा आस्व्य ॥१॥

अर्थात्—दिन शोघ्रता से व्यतीत हो जाते हैं, और मनुष्य के मनोरथ पूर्ण नहीं हो पाते, वर्तमान में जो कुछ है, उसी का आदर करो और भविष्य की आशाएं मत बांधो ।

यहां पर-भविष्यति = होसइ (होगा), इस पद में भविष्यदर्थक स्यादि प्रत्ययों के स्य को 'स' यह आदेश विकल्प से किया गया है, आदेश के अभावपक्ष में—भविष्यति = होहिइ (होगा) यह रूप बनता है ।

★ अथ छान्त्वाच्छेद-विधिः ★

१०६०—क्रियेः कीसु । ८ । ४ । ३८६ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्याऽपभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति ।

सन्ता भोग जु परिहरइ, तसु कन्तहो बलि कीसु ।

तसु दइवेण वि मुण्डियउं जसु खल्लिहउउं सीसु ॥१॥

पक्षे । साध्यमानाऽवस्थात् क्रिये इति संस्कृत-शब्दादेश प्रयोगः । बलि किञ्जउं सुभ्र-णसु [३३८.४] ।

१०६१—भुवः पर्याप्तो हुक्वः । ८ । ४ । ३९० । अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे

वर्तमानस्य हुच्च इत्यादेशो भवति ।

अइतुंगत्तणु जं थणहं सो छेयउ न हु लाहु ।

सहि ! जइ केवँ इ तुडिवसेँण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥१॥

१०६२—ब्रूगो ब्रूवो वा । ङ । ४ । ३६१ । अपभ्रंशे ब्रूगो घातोब्रूव इत्यादेशो वा भवति । ब्रूवह सुहासिउ किं पि । पक्षे ।

इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु हुसासणु ब्रोप्पि ।

तो हउँ जाणउँ एहो हरि जइ महु अगइ ब्रोप्पि ॥१॥

१०६३—ब्रजेर्बुवः । ङ । ४ । ३६२ । अपभ्रंशे ब्रजतेर्घातोर्बुव इत्यादेशो भवति । बु-
वइ । बुवेप्पि । बुवेप्पिणु ।

१०६४—दृजोः प्रस्सः । ङ । ४ । ३६३ । अपभ्रंशे दृजोर्घातोः प्रस्स इत्यादेशो भवति ।
प्रस्सदि ।

१०६५—ग्रहेर्गुण्हः । ङ । ४ । ३६४ । अपभ्रंशे ग्रहेर्घातोर्गुण्ह इत्यादेशो भवति । पढ
गृण्हेप्पिणु व्रतु ।

१०६६—तक्ष्यादीनां छोल्लादयः । ङ । ४ । ३६५ । अपभ्रंशे तक्षि-प्रभृतीनां घातूनां
छौल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति ।

जिवँ तिवँ तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।

तो जइ गोरिहेँ सुह-कमलि सरिसिम का वि लहन्तु ? ॥१॥

आदि-ग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः ।

बूडुल्लउ चुण्णीहोइ सइ मुडि ! कवोलि निहित्तउ ।

सासानल-जाल-भलविकअउ वाह-सलिल-संसित्तउ ॥२॥

अब्भउवंचिउ वे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावँ ।

सव्वासण-रिउ-संभवहो कर परिअत्ता तावँ ॥३॥

हिअइ खडुवकइ गोरडी गयणि घुडुवकइ मेहु ।

वासा-रसि-पवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥४॥

अम्मि ! पओहर वज्जमा निच्चु जेँ संमुह थंति ।

महु कन्तहोँ समरङ्गणइ गय-घड मज्जिउ जन्ति ॥५॥

पुत्तं जाएँ कवणु गुणु ? अणुगुणु कवणु मुएणु ? ।

जा वप्पीकी भुँहडी अम्पिज्जइ अवरेण ॥६॥

तं तेत्तिड जलु सायरहो सो तेवडु वित्थारु ।

तिसहे निवारणु पलु वि न वि पर धुट्ठुअइ असार ॥७॥

★ अथ चात्वाट्शब्धिः ★

अपभ्रंशभाषायां इकृञ् [कृ] इत्यादिभिः घातुभिः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं भवति, तत्प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०६०— सतो भोगान् यः परिहरति, तस्य कान्तस्य बलि क्रिये ।

तस्य ईवेनाऽपि मुण्डितं यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥१॥

भाषार्थः—भोग्यपदार्थाभावे त्यागं कुर्वतः पुरुषस्यापेक्षया, सति भोग्यपदार्थे तेषां भोग्यपदार्थानां त्यागं कुर्वतः पुरुषस्याऽऽधिक्यं नाधिका वर्णयति । यः कान्तः सतो-विद्यमानान् भोगान्-भोग्यपदार्थान् परिहरति—परित्यजति, तस्य कान्तस्योपरि बलि क्रिये, आत्मसर्वस्वेन तस्य पूजां करोमीति भावः । यस्य शीर्षम्-शिरः खल्वाटं—केशशून्यं भवति, तस्य तु ईवेनाऽपि—देवेनैव मुण्डितं शिरः । अतः त्यागस्तु तेषां-मेव सफलो भवति, ये खलु विद्यमानान् भोग्यपदार्थान् परित्यजन्ति ।

सतः । अस् भुवि । अस् + शत् । संस्कृतनियमेन प्रकारस्य लोपे, ११० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, शस्-प्रत्यये, १००१ सू० अन्वाकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सन्ता इति भवति । भोगान् । भोग + शस् । १०१५ सू० शसो लोपे भोग इति भवति । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ङु इति भवति । परिहरति । परिपूर्वकः हृञ् (हृ) घातुः परिहरणे । परिहृ + तिव् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे परिहरइ इति भवति । तस्य । तद् + डस् । ११ सू० दकार-लोपे, १००९ सू० डसः स्थाने सु इत्यादेशे तसु इति भवति । कान्तस्य = कान्तहो, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । बलि । बलि + सि । १०१५ सू० सेलोपे बलि इति भवति । क्रिये । क्रियापदमिदम् । १०६० सू० क्रिये इत्यस्य क्रियापदस्य स्थाने कौसु इत्यादेशे कौसु इति भवति । ईवेन । देव + टा । १५१ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे बह्वेण इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४१ सूत्रे ज्ञेया । मुण्डितम् । मुण्डित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुती, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककार-लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे मुण्डियउं इति भवति । यस्य = जमु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य चतुर्थदलोके ज्ञेया । खल्वाटम् । खल्वाट + सि । १०९३ सू० खल्वा-टास्य खल्लिहड-शब्दः प्रयुज्यते, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे खल्लिहडउं इति भवति । शीर्षम् । शीर्ष + सि । २६० सू० अकारस्य षकारस्य च क्रमशः सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सीसु इति भवति । कौसु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । साध्यमानाऽवस्थात् । साध्यमाना अवस्था यस्य स साध्यमानावस्थाः, तस्मात् साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दात् कौसु इति प्रयोगो निवृत्तः भवति । क्रिये इति पदं साध्यमानावस्थापन्नमिति कथने रहस्यमिदं वर्तते, यद् घात्वर्थो *द्विविधो भवति । यथा—सिद्धावस्थापन्नः, साध्यमावस्थापन्नश्च ।

*तिह-वाच्यं लिङ्गसंख्यान्वयाऽयोग्यं साध्यावस्थापन्नं, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं सिद्धावस्थापन्नम् । इति सिद्धा-स्तकौमुद्याः भावे ३।३।८। इत्यस्य सूत्रस्य बालमनोरमाटीकात् उद्धृतोऽयं श्लोकः ।

कृद्-वाच्यो लिङ्ग-संख्याऽन्वय-योग्यः [कृतो वाच्यः कृद्-वाच्यः, लिङ्गञ्च संख्या च लिङ्गसंख्ये, तयो-
रन्वयः, लिङ्गसंख्यान्वयः । तस्य योग्यः लिङ्ग-संख्यान्वययोग्यः] धात्वर्थः सिद्धावस्थापन्न उच्यते । यथा-
शक्तः, श्वातः, पठनं, गतिः इत्यादिषु शब्देषु कृद्-वञ्प्रत्ययो विद्यते, अत्र लिङ्गं (पुंस्त्वादिकं), संख्या
(एकवचनादिकं) अपि वर्तते । अतः एते प्रयोगाः सिद्धावस्थापन्नाः समवगन्तव्याः । यत्र कृद्-वाच्यो न
भवेत्, लिङ्गसंख्यान्वयश्च न भवेत्तत्र साध्यावस्था भवति । यथा-पचति, गच्छति इत्यादिषु लिङ्ग-
प्रयोगेषु, यो धात्वर्थः सः पुंस्त्वादिवमयुक्तो न विद्यते । अतएव पचति, क्रिये इत्यादयः शब्दाः साध्या-
वस्थापन्ना भवन्ति । साध्यावस्थापन्नाः शब्दाः साध्यमानावस्थापन्ना अपि उच्यन्ते । अतएवोक्तं सा-
ध्यमानाऽवस्थात् क्रिये इति संस्कृत-शब्दावेषः प्रयोगः । अयं भावः—क्रिये इति धात्वर्थः साध्यावस्थापन्नो
वर्तते, न तु सिद्धावस्थापन्नः, इति द्योतनायैव वृत्तिकारेण साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दावेष
प्रयोगः इति समुल्लिखितम् । बलिक्रिये सुजनस्य = बलि किञ्जडं सुप्रणस्म, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००९
सूत्रे ज्ञेया । वैकल्पिकत्वात् क्रिये = किञ्जडं इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६१— अतितुङ्गत्वं यस्तनयोः, तच्छेवकं न खलु लाभः ।

सखि ! यदि कथमपि वृद्धिबलेन अक्षरे प्रभवति नाथः ॥१॥

भावार्थः—यत् स्तनयोः-कुचयोरतितुङ्गत्वम्—अत्युन्नतत्वम्, अतिस्थूलत्वं वा वर्तते तत् खलु
छेवकं-हानिकारकं, बाधकमित्यर्थः । स्तनयोरतितुङ्गत्वेन न कोऽपि लाभो दृश्यते । का नाम बाधा ?
तदाह—हे सखि ! मम नाथः-कान्तः यदि कथमपि-प्रत्यायासेन, वृद्धिबलेन कालविलम्बरूपश्रुत्या अक्षरे-
निम्नोष्ठे प्रभवति अक्षर-चुम्बनं करोति । स्तनयोः स्थूलतमत्वात् दीर्घ-कालान्तरमक्षरचुम्बने समर्थो
भवति, इत्येव अतितुङ्ग-स्तनयोः हानिकारकता बोध्या ।

अतितुङ्गत्वम् । अतितुङ्गत्व + सि । १७७ सू० प्रथम-तकारलोपे, ४२५ सू० त्वस्य स्थाने लण
इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि अइतुङ्गत्वात् इति भवति । यत् । यद् +
सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे ञ् इति
भवति । स्तनयोः । स्तन + ओस् । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, २२८ सू० तकारस्य णकारे, ६१९ सू०
द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० आम्-प्रत्ययस्य स्थाने ह् इत्यादेशे थसुह् इति भवति । तत् । तद् +
सि । बाहुल्येन ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५
सू० सेलपि सो इति भवति । छेवकम् । छेवक + सि । १७७ सू० दकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सूत्रे
“कश्चिद् भवति” इति पाठात् थकारश्रुती, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि छेवज इति
भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । खलु । अव्ययपदमिदम् । ४६९ सू० ख-
त्वर्थे ह् इति प्रयुज्यते । लाभः । लाभ + सि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
१०१५ सू० सेलपि लाहु इति भवति । सखि ! । सखी + सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००१
सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलपि सहि ! इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-
श्लोके ज्ञेया । कथम् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १०७२ सू० थम् इत्यंशस्य डेम-एम् इत्यादेशे, डिति परे-
ऽन्त्यस्वरादेशे लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे केव् इति भवति ।
अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे वि इति प्रयुज्यते, बाहुल्येन १७७ सू० वकारलोपे इ इति
भवति । वृद्धिबलेन । वृद्धिवश + टा । ३५० सू० रेफलोपे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, २६० सू० शकार-
स्य सकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू०

एकारस्य उच्चारण-लाघवे तुडित्त्वेण इति भवति । अघरे । अघर+डि । १८७ सू० घकारस्य ह-कारे, १००५ सू० द्विवा सह अकारस्य इकारे अहरि इति भवति । प्रभवति । प्रपूर्वकः भूवातुः सामर्थ्ये । प्रभू+तिव् । ३५० सू० रेफलोपे, १०६१ सू० भूवातोः स्थाने हुक्व इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे पहुक्वइ इति फवति । नाथः=नाहु इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । प्रभवति=पहुक्वइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६२—ब्रू । ब्रूक्(ब्रूज्)-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+त् । १०६२ सू० ब्रूवातोः स्थाने विकल्पेन ब्रुव इत्यादेशे, आदेशसामर्थ्यात् ३५० सू० रेफस्य लोपाभावे, ६६५ सू० त इत्यस्य हकारे ब्रुवइ इति भवति । सुभाषितम् । सुभाषित+अन् । १०७५ सू० अकारस्य इकारे, २५० सू० लकारस्य सकारे, १७७ सू० लकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सुहासिउ इति भवति । किम् । किम्+अम् । ५६९ सूत्रेण अम्-प्रत्ययेन सह किमः स्थाने कि इत्यादेशे कि इति भवति । हरि=पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । ब्रूत्=ब्रुवइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—

इयम् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा ।

तवाऽहं जानामि एष हरिः यदि ममाऽग्रतः उक्त्वा ॥१॥

भावार्थः—दुर्योधनस्य गर्वोक्तिरियम् । शकुनिः-दुर्योधनस्य मातुलः, इयम् उक्त्वा ममाऽग्रे स्थितः, पुनः-तथा दुःशासनः-दुर्योधनस्य कनीयान् सहोदरः, इयमुक्त्वा ममाऽग्रे स्थितः । अहन्तु तदा जानामि यदि ममाऽग्रतः एष हरिः-श्रीकृष्णः उक्त्वा तिष्ठेत् । प्रयं भावः—श्रीकृष्णस्येयम्नाऽस्ति सामर्थ्यं यदसौ ममाऽग्रे किञ्चिदुक्त्वा तिष्ठेत् ।

इयम् । इदं परिमाणमस्येति । इदं परिमाणमस्य इत्यर्थे ७।१।१४८ सू० अतुप्रत्यये, इदमश्च स्थाने इय् इत्यादेशे इय्+अतु इति जाते, ४२८ सू० अतोः स्थाने डेतिअ (एतिअ) इत्यादेशे, डिति प-रेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अम्-प्रत्यये, १००० सू० द्वितीयस्य इकारस्य अकारे, १००२ सू० द्वितीयस्य अकारस्य उकारे, ६१३ सूत्रेण अदन्तवदतिदेशात्, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० म-कारस्यानुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे इत्तु इति भवति । उक्त्वा । ब्रूज्-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+क्त्वा । वैकल्पिकत्वात् १०६२ सू० रेफलोपाभावे, ११११ सू० क्त्वास्थाने एप्पिण्यु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण सधोऽग्रे, १००० सू० एकारस्य ओकारे ओप्पिण्यु इति भवति । शकुनिः । शकुनि+शि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलपि सउणि इति भवति । स्थितः । ठा-स्या गति-निवृत्ती । स्था+क्त-त् । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलपि ठिउ इति भवति । पुनः=पुन्यु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमे श्लोके ज्ञेया । दुःशासनः । दुःशासन+सि । ३४८ सू० संयुक्त-शकारस्य लोपे, ४३ सू० उकारस्य दीर्घे, २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलपि ब्रूसासणु इति भवति । उक्त्वा । ब्रूज्-ब्रू व्यक्तायां वाचि । ब्रू+क्त्वा । पूर्ववदेव वैकल्पिकत्वात् १०६२ सू० रेफस्य लोपाभावे, ११११ सू० क्त्वाः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोगे, १००० सू० एकारस्य ओकारे ओप्पि इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य ती इत्यादेशे ती इति भवति । अहम् । अस्मद्+सि । १०४६ सू० अस्मदः स्थाने हुउं इत्यादेशे,

१०८२ सू० उच्चवारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपि ह्रज् इति भवति । जानामि । जा अवबोधने । जा + मिव् । ६७८ सू० जा-धातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, १०५६ सू० भिवः स्थाने उं इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रसंख्याऽप्रवृत्ती, १०८२ सू० उच्चवारणस्य लाघवे जाण् इति भवति । एवः = एहो, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । हरिः । हरि + सि । १०१५ सू० सेलोपि हरि इति भवति । इति = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । मम = मह, प्रक्रिया १०५० सूत्रे ज्ञेया । अग्रतः । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्य स्थाने डो (ओ) इत्यादेशे, डिति परेऽस्त्यस्वरादेशोपि, १००० सू० ओकारस्य हकारे अगइ इति भवति । उक्त्वा = ओपिण्णु, उक्त्वा = ओपि इत्यत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६३—व्रजति । व्रज्-धातुः गमने । व्रज् + तिक् । १०६३ सू० व्रज्-धातोः स्थाने वुञ् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्थादेशे वुञ् इति भवति । व्रजिष्या । व्रज् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण व्रज्-धातोः स्थाने वुञ् इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एपि, एपिण्णु इत्यादेशो, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये वुञ्पि वुञ्पिण्णु इति भवति ।

१०६४—दृश्यति । दृशिर्-दृश् दर्शने । दृश् + तिक् । १०६४ सू० दृश्-धातोः स्थाने प्रस् इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्थादेशे, ९४५ सू० इचः स्थाने दि इत्यादेशे प्रस् इति भवति ।

१०६५—पठ । पठ्-धातुः पठने । पठ् + हि । ९१० सू० अकारागमे, १९९ सू० ठकारस्य ठकारे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सु इत्यस्य लोपे पठ इति भवति । गृहीत्वा । ग्रह्-धातुः उपादाने । ग्रह् + क्त्वा । १०६५ सू० ग्रह्-धातोः स्थाने गृह् इत्यादेशे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एपिण्णु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये गृह्पिण्णु इति भवति । व्रतम् । व्रत + अम् । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफ-लोपाऽभावे, बाहुल्येन १७७ सू० तकारलोपाऽभावे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे व्रतु इति भवति । गृहीत्वा = गृह्पिण्णु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

१०६६—यथा यथा लीक्षणान् ज्ञात्वा करान् यदि शशी अतक्षिष्यत ।

तथा अगति गौर्याः मुखकमलस्य सदृशत्वं किमपि अलप्यत ॥१॥

भावार्थः—कश्चिदुमाभक्तस्तस्याः शोभातिरेकं स्तोति । यथा यथा-येन केनाऽपि प्रकारेण शशी-चन्द्रः, यदि लीक्षणान् भयंकरान् आयुधान् लातना-आदाय करान्-स्वरश्मीन् अतक्षिष्यत-तेषां तक्षणमकरिष्यत्, तदा अगति-संसारे गौर्याः-पार्वत्याः, मुखकमलस्य-मुखं कमलमिव मुखकमलं तस्य सदृशत्वं-समानत्वं किमपि—किञ्चिदपि, स्वरूपमेव अलप्यत—प्राप्तमकरिष्यत् ? तथापि गौर्याः मुखमण्डलस्य सौन्दर्यस्य सादृश्यं प्राप्तुं न शक्नोतीति भावः । यतोहि शशी आयुधैः स्वकरान् तक्षयितुं नाऽलमस्ति, अतएव स शशी गौर्याः सादृश्यमपि प्राप्तुं न समर्थोऽस्ति । अनेन गौरीमुखस्य रूपलावण्यं शोभातिशयि उपमारहितं च वर्तते इति ध्वन्यते कविना ।

यथा = जिवे, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । तथा = तिवे, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । लीक्षणान् । लीक्ष्णु + शस् । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५३ सू० णकारस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने लकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे लिङ्गा इति भवति । ज्ञात्वा । ज्ञा आदाने । ज्ञा + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एपि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लेपि इति भवति । करान् । कर + शस् । १०१५ सू० शसो लोपे कर इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे

ज्ञेया । शशी । शशिन् + सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपि ससि इति भवति । अतस्त्रिष्यत् । तक्ष् [तक्ष] धातुः तक्षणे । तक्ष् + स्यत् । १०६६ सू० तक्ष्-धातोः स्थाने छोल्ल इत्यादेशे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये जज इत्यस्य विकरसो, ६४६ सू० अकारस्य इकारे छोल्लिज्ज + स्यत् इति जाते, ६६९ सू० स्यत् इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि छोल्लिज्जन्तु इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । जगति । जगत् + छि । १७७ सू० गकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे १००५ सू० जिना सह अकारस्य इकारे जङ्ग इति भवति । गौर्याः । गौरी + ङस् । १५९ सू० शीकारस्य स्थाने शीकारे, १००१ सू० ईकारस्य स्थाने इकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे गोरिहे इति भवति । मुखकमलस्य । मुखकमल + ङस् । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१६ सू० ङसो लोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे मुखकमलि इति भवति । सप्तशतम् । सप्तशत् + अम् । १४२ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, ३४८ सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य डिमा (इमा) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये सदि-सिमा + अम् इति जाते, १००१ सू० आकारस्य प्रकारे, २०६५ सू० अमो लोपे सदिजिम् इति भवति । किम् । किम् + अम् । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे का इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । अलक्ष्यत् । डुलभष्-लभ् लाभे । लभ् + स्यत् । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० अकारस्य हकारे, ६६९ सू० स्यत् इत्यस्य न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि सङ्गन्तु इति भवति । अतस्त्रिष्यत् = छोल्लिज्जन्तु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आविप्रहणाद् । १०६६ सूत्रे आदि-पद-ग्रहणाद् देशीषु—*तसद्-देश्य-भाषासु ये क्रियावचनाः, तिङन्त-कृदन्तादयः क्रियावचकाः शब्दा उपलभ्यन्ते, ते उदाहाराः, तेषामुदाहरणानि बोधव्यानि । यथा—

चूटकः चूर्णीभवति स्वयं, मुग्धे ! कपोले निहितः ।

श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः, वाष्प-सलिल-संसिक्तः ॥ २॥

भावार्थः—विरहवत्याः नायिकायाः दूःखपूर्णा दशां वीक्ष्य धैर्य-धारणाय कश्चित्तां प्रत्याह—
मुग्धे !—हे सुन्दरि !, कपोले-गण्डस्थले निहितः—स्थापितः चूटकः—विवाहकाले परिधापितो मङ्गल-भूतो हस्तिदन्तनिमित्तो लवधू-भुजाया आभूषणविशेषः चूर्णीभवति अचूर्णः चूर्णी भवतीति । किम्भूतः चूटकः ? श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः, श्वासानामनलः-वन्धिः, तस्य ज्वाला, ताभिः संतप्तः-दग्धप्रायः । पुनः किम्भूतः चूटकः ? वाष्प-सलिल-संसिक्तः, वाष्पस्य सलिलम् अश्रुजलमित्यर्थः, तेन संसिक्त-सिञ्चितः ।

चूटकः । चूटक + सि । १०९३ सू० चूटकार्ये चूडुल्लअ-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि चूडुल्लउ इति भवति । चूर्णी भवति । चूर्णीभू + तिक् । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६२८ सू० तिक् इत्यादेशे चुष्णीहोइ इति भवति । अथवा—चूर्णीभवति इत्यस्य क्रियावचनस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण चुष्णी-होइ इत्यादेशे चुष्णीहोइ इति भवति । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, २९ सू० अनुस्वारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे सङ्ग इति भवति । मुग्धे ! = मुद्धि !, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कपोले । कपोल + छि । २३१ सू०

*अमुक-देशे भवः देश्यः, देशविशेष-प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

पकारस्य वकारे, १००५ सू० छिना सह अकारस्य इकारे कबोलि इति भवति । निहितः । निहित + सि । ३७० सू० तकारद्वित्वे, ४३५ सू० कप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निहितउ इति भवति । इवासानल-ज्वाला-संतप्तः । इवासानल-ज्वाला-संतप्त + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० उभयवाचि वकारलोपे, ४ सू० द्वितीय-लकारस्यस्याऽऽकारस्य अकारे, संज्ञा अयं शब्दः सम्-पूर्वक-लप-भानुना निष्पन्नः, अतः प्रस्तुतसूत्रेण सम्पूर्वक-लप-धातोः स्थाने भलक्क इत्यादेशे भलक्क + ल इति जाते, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, ४३५ सू० क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सासानल-ज्वाल-भलक्कअउ इति भवति । वाष्प-सलिल-संसिक्तः । वाष्पसलिल-संसिक्त + सि । ३४१ सू० षस्य हकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४३५ सू० क-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, कप्रत्ययस्य च लोपे, पूर्ववदेव वाह-सलिल-संसिक्तउ इति भवति । संतप्तः = भलक्कअउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अनुगम्य द्वे पदे प्रम निवर्तते यावत् ।

सर्वाशन-रिपु-संभवस्य कराः परिवृत्ताः तावत् ॥३॥

भावार्थः—प्रेमेति । लक्षणया प्रेमपदात् प्रेमवती-नायिका गृह्यते । काचित् प्रेमवती नायिका प्रदेशं गन्तु-कामस्य स्वकीय-पत्युः द्वे पदेऽनुगम्य-प्राप्त्याविकं द्विपदानुगमनं विधाय यावत्-यस्मिन् काले निवर्तते-प्रत्यावर्तते तावत्-तस्मिन् काले सा एवं प्रतीयते यथा सर्वाशन-रिपु-संभवस्य-सर्वगवतीति सर्वाशन-वन्धिः तस्य रिपुः-शत्रुः सागर इत्यर्थः । तस्मात् संभवः-उत्पत्तिर्यस्य स सर्वाशनरिपु-संभवः-चन्द्रः, तस्य कराः-किरणाः परिवृत्ताः-प्रत्यावर्तिताः । नायिकायाः सौन्दर्यातिशयं व्यज्यते ।

अनुगम्य । क्रियापदमिदम् । १०६६ सू० अनुगम्याऽर्थे अऽभऽवन्चिउ-शब्दः प्रयुज्यते । द्वे । द्वि + औ । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६०९ सू० वासा सह द्विशब्दस्य वे इत्यादेशे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे वे इति भवति । पवे । पद + औ । इत्यत्र ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १०२४ सू० ङसः स्थाने ई इत्यादेशे ष्यङ् इति भवति । प्रेम । प्रेमन् + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३७० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११ सू० नकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पैम्मु इति भवति । निवर्तते । निपूर्वकः वृत्-वृत् निवर्तने । निवृत् + ले । संस्कृतनियमेन निवर्त् + ले इति जाते, १७७ सू० वकारलोपे, ९१० सू० अकारागमे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० ले इत्यस्य इवादेशे निवर्तद् इति भवति । यावत् । अऽभऽवन्चिउ-शब्दमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य मकारे, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे जा-र्व इति भवति । सर्वाशन-रिपु-संभवस्य । सर्वाशन-रिपु-संभव + ङस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० पकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने ही इत्यादेशे सव्वासण-रिउ-संभवह्री इति भवति । कराः । कर + जस् । इत्यत्र १०१५ सू० जसो लोपे कर इति भवति । परिवृत्ताः । परिवृत्त + जस् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० वकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे परिवृत्ता इति भवति । तावत् । अऽभऽवन्चिउ-शब्दमिदम् । १०७७ सूत्रेण वत् इत्यस्य मकारे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे तार्त्वे इति भवति । अनुगम्य = अऽभऽवन्चिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

ध्रुवमे धार्यायते गौरी, गगने वर्जति मेघः ।

वर्षारान्नि-प्रकासिनां विषमं संशुभमेतद् ॥४॥

भावार्थः—कविचत्कामुकः वर्षती नायिका-विरहाद् दुःखी भवन्नाह । यद् यदा गगने-तन्महि मेघो गर्जति तदा हृदये गौरी-प्रिया शल्यायते शल्यमिवाचरति, अत्यमिव पीडयतीति यावत् । हेतुमाह-वर्षा-रात्रि-प्रवासिनां-वर्षाणां रात्रिः, तस्यां ये प्रवासिनः-प्रदेशयात्रिकाः, तेषां कामुकानां कृते एतद्-मेघगर्जनं विषमं-भीषणं संकटं-दुःखोत्पादकं भवतीति भावः ।

हृदये । हृदय + डि । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० ढकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे हिषह इति भवति । शल्यायते । शल्याय + ते । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण शल्याय + ते इत्यर्थे घुङुक्कइ इति शब्दः प्रयुज्यते । गौरी । गौरी + सि । इत्यत्र १५९ सू० श्रीकारस्य ओकारे, ४३५ सू० कप्रत्यये, ११०० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये कप्रत्ययस्य च लोपे, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे गोरडी इति भवति । गगने । गगन + डि । इत्यत्र १७७ सू० द्वितीयगकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे गयणि इति भवति । गर्जति । गर्ज्-घातुः गर्जने । गर्ज् + तिव् । प्रस्तुतसूत्रेण गर्ज् + तिव् इत्यर्थे घुङुक्कइ-शब्दः प्रयुज्यते । मेघः । मेघ + सि । १८७ सू० अकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मेहु इति भवति । वर्षा-रात्रि-प्रवासिनाम् । वर्षा-रात्रि-प्रवासिन् + आम् । १०६९ सू० रेफलोपे, ४३ सू० आदेरकारस्य आकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०६९ सूत्रेण पुनः उभयत्राऽपि रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११ सूत्रमनुसृत्य समासे वाक्य-विभक्त्यपेक्षायामन्त्यत्वमन्त्यत्वश्च भवति । तेन षकारस्य आदिभूतत्वात् ३६० सू० द्वित्वाऽभावे, ९५ सू० सकारस्यस्य इकारस्य उकारे, ११ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशो आसा-रत्ति-पवासुग्रहं इति भवति । विषमम् । विषम + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे विसमा इति भवति । संकटम् । संकट + सि । १९५ सू० ङकारस्य उकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे संकटु इति भवति । एतद् = एहु प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । शल्यायते = घुङुक्कइ, गर्जति = घुङुक्कइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अम्ब ! पयोधरो वज्रमयी नित्यं यो संमुखं सिद्धतः ।

मम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति ॥५॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निज-कुच-दाढ्याधिक्यं वीक्ष्य आश्चर्यचकिता जाताऽतएव सा निजमातरमेवमुवाच-हे अम्ब!-मातः! मम पयोधरो-स्तनी, वज्रमयी-वज्रसदृशौ दृश्येते, यतः एती नित्यं-सर्वदा मम कान्तस्य सम्मुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठतः, प्रतिदिनं मर्दनेऽप्येतयोः किञ्चिदपि शैथिल्यं न जायते । किन्मूनस्य कान्तस्य ? समराङ्गणके-युद्धभूमौ तिष्ठतः, युद्धं कुर्वत इत्यर्थः, यस्य मम कान्तस्य सम्मुखं गजघटाः-गजानां-हस्तिनां घटाः-समूहा अपि भङ्क्त्वा यान्ति-भग्नीभूय पलायन्ते । परन्तु स्तनयोहपरितस्य प्रभावः न किञ्चिदपि उपलक्षितो भवति । अतः मदीय-स्तनाभ्यां सिंहपुहवोऽपि मे कान्तः पराजित इति भावः ।

अम्ब! । अम्बा + सि । इत्यत्र ३५० सू० ङकारलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००० सू० आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे अम्मि! इति भवति । पयोधरो । पयः-दुग्धं धरतीति पयोधरस्ती । पयोधर + श्री । १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकार-श्रुतिर्न जाता, १८७ सू० षकारस्य स्थाने हकारे, ६१९ सू० द्वित्वानस्य स्थाने बहुवचने, १०१५ सू० असौ लोपे पओहर इति भवति । वज्रमयी ।

वज्रमय + औ । १०६१ सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० यकारलोपे, अत्राऽपि बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतिर्न जाता, ततः वज्रमय + औ इति जाते, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, जसो लोपे वज्रमय इति भवति । नित्यम् । नित्य + सि । २८४ सू० त्यस्य चकारे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००२ सू० प्रकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि निष्पत्तु इति भवति । यौ । यद् + औ । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डित् ए इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०८१ सू० उच्चारण-लाघवे जे इति भवति । सम्मुखम् । क्रियाविशेषणमिदम् । सम्मुख + अम् । २३ सू० मकारस्यानुस्वारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, १०१५ सू० अमो लोपे समुह इति भवति । तिष्ठतः । षठा-स्था गतिनिवृत्ती । स्था + तस् । ३४८ सू० सकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे थन्ति इति भवति । सम = महु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके जेया । कान्तस्य = कन्तहो, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके जेया । समराङ्गणके । समराङ्गणक + डि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे समराङ्गणक इति भवति । गजघटाः । गजघटा + जस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गयघड इति भवति । भङ्क्त्वा । भञ्जो (भञ्ज्) विनाशे । भञ्ज् + क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण भञ्ज् इत्यस्य भञ्ज इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने इउ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये भञ्जिउ इति भवति । अथवा भञ्ज् + क्त्वा इत्यत्र २५ सू० प्रकारस्याऽनुस्वारे, २८ सू० अनुस्वारलोपे, ३७० सू० जकारद्वित्वे, १११० सू० क्त्वः स्थाने इउ इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये भञ्जिउ इति भवति । अथवा रीत्याऽपि पदमिदं निष्पन्नं भवति । यान्ति । यावातुः समने । या + यन्ति । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६३१ सू० यन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे जन्ति इति भवति । भङ्क्त्वा = भञ्जिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

पुत्रेण जातेन को गुणः ? अपगुणः को मृतेन ? ।

या [यस्मिन् जीवति] पैतृकी भूमिः, आक्रम्यतेऽपरेण ॥६॥

भावार्थः—पुत्रेण जातेन को गुणः ? अथवा जातस्य पुत्रस्य मृतेन कोऽपगुणः, अपकृष्टो गुणः—अपगुणः—हानिः, न कोऽपीति भावः, यतः यस्मिन् पुत्रे जीवति सति या पैतृकी-पितृसम्बन्धिनी भूमिः-स्थानं भवति, सा अपरेण-वात्रुजनेन आक्रम्यते-आत्रम्याच्छद्यते । या पुरुषः पैतृकी भूम्यादिसम्पत्तिमपि रक्षितुं नाऽनमस्ति तस्य जीवितमरणे कृत्ये स्तः, स हि कापुरुषो भूमौ भारायते, अतएव ईदृशः कुल-घातकः पुरुषः निन्दनीयो धिक्करणीयश्चाऽस्ति ।

पुत्रेण । पुत्र + टा । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य द्वित्वे, १०१३ सू० टा-स्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे गुण इति भवति । जातेन । जात + टा । १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे जाट् इति भवति । कः । किम् + सि । १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि कवण इति भवति । गुणः । गुण + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि गुण इति भवति । अपगुणः । अपगुण + सि । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य चकारे, पूर्ववदेव अपगुण इति भवति । मृतेन । मृत + टा । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे गुण इति भवति । या यद् ।

+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी, १०१५ सू० सेलोपे आ इति भवति । पैतृकी । पैतृकी +सि । १०९३ सू० पैतृकी इत्यर्थे वप्पीकी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे वप्पीकी इति भवति । भूमिः । भूमि +सि । १०९३ सू० भूम्यर्थे भु-हृडी-शब्दः प्रयुज्यते, पूर्ववदेव सेलोपे भुंहृडी इति भवति । आक्रम्यते । आङ्पूर्वकः कम् [कम्] धातुः आक्रमणे । आक्रम् + क्य +ते । प्रस्तुतसूत्रेण आक्रम्यते इत्यर्थे अम्पिज्जइ इति प्रयुज्यते । अवरेण । अपर +टा । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अवरेण इति भवति । आक्रम्यते = अम्पिज्जइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

तत्तावज्जलं सागरस्य, स तावान् विस्तारः ।

तृषायाः निवारणं पलमपि नाऽपि परं शब्दायतेऽसारः ॥७॥

भावार्थः—सागरोन्मोक्त्या कञ्चिद् कृपणं धनिनं प्रति कञ्चिदाह-तत् तावज्जलम्—स महान् जलराशिरित्यर्थः, तथा स तावान् विस्तारः—महान् विस्तारः सागरस्य—समुद्रस्य विद्यते तथाऽप्यसी तृषायाः—तृषितस्य पिपासायाः पलमपि—किञ्चिन्मात्रमपि निवारणं—निवृत्तिं नाऽपि—नैव करोति, परं—किन्तु सागरोऽग्रमसारः—न विद्यते सारो यस्मिन् सः असारः—सारशून्यः, व्यर्थमिति यावत् शब्दायते-शब्दं करोति । अयं भावः—तेन धनेन किं यो न ददाति न भुक्ते ? ।

तत् = तं, प्रक्रिया १०५९ सूत्रे ज्ञेया । तावत् । तावत् +सि । ४२८ सू० वत् इत्यस्य डित् एत्तिश्च इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सेत्ति इति भवति । वाहुल्येनाऽत्र = ४ सू० ह्रस्वो न जातः । जलम् । जल +सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जलु इति भवति । सागरस्य । सागर +ङ्स् । इत्यत्र १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १००९ सू० ऊसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सायरहो इति भवति । सः = सो, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । तावान् । तावत् +सि । १०७८ सू० वत् इत्यस्य डित् एवङ् इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सेवङ् इति भवति । विस्तारः । विस्तार +सि । इत्यत्र ३१६ सू० स्तस्य थ-कारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विस्तार इति भवति । तृषायाः । तृषा +ङ्स् । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, २६० सू० पकारस्य सकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ऊसः स्थाने हे इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे तिसहे इति भवति । निवारणम् । निवारण +सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निवारण इति भवति । पलम् । पल +सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, पूर्ववदेव पलु इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । स । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपत्रं शेषे प्रयुज्यते । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । शब्दायते । शब्दं करोतीति । शब्दाय ध्वनिकरणे । शब्दाय +ते । प्रस्तुतसूत्रेण शब्दायते इत्यस्य स्थाने घुट्टुअइ इति-शब्दः प्रयुज्यते । असारः । असार +सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे असार इति भवति । शब्दायते = घुट्टुअइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ कृ आच्छि ध्यातुओं को छोने वाली आदेश-विधि ★

अपत्रं श-भाषा में डुकृब् (कृ) आदि धातुओं के स्थान में जो आदेशादि कार्य होते हैं, अब सूत्रकार द्वारा उनका निर्देश किया जा रहा है ।

१०६०—अपभ्रंश-भाषा में 'क्रिये' इस क्रियापद के स्थान में कीसु यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—

सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलि क्रिये ।

तस्य त्वेवाऽपि मुण्डितं, यस्य खलवाटं शीर्षम् ॥१॥

अर्थात्—जिस ने विद्यमान (सम्प्राप्त) भोगों (भोग्य पदार्थों) का परित्याग कर दिया है, उस कान्त (प्रीतम) के मैं बलिहारी जाती हूँ। जिस का सिर खलवाट (गंजा) है, उसे तो देव (भाग्य) ने ही मुण्डित किया हुआ है।

यहाँ पर— क्रिये इस क्रियापद के स्थान में कीसु (करती हूँ) यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में साध्यमान अवस्था वाले क्रिये इस संस्कृत-शब्द का बलि क्रिये सुजनस्य = बलि किञ्जलं सुभ्रणसु (मैं सुजन-श्रेष्ठ मनुष्य के बलिहार जाता हूँ) यह रूप बनता है। यहाँ पर एक प्रश्न उपस्थित होता है कि वृत्तिकार ने साध्यमान अवस्था का जो उल्लेख किया है, इसका क्या अभिप्राय है? उत्तर में निवेदन है कि धात्वर्थ दो प्रकार का होता है। एक सिद्धावस्थापन्न दूसरा साध्यावस्थापन्न। साध्यावस्थापन्न को साध्यमानावस्थापन्न भी कहा जाता है। लिङ्ग और संख्या के अन्वय (सम्बन्ध) से युक्त कृदन्त प्रयोग सिद्धावस्थापन्न धात्वर्थ कहलाता है। जैसे—पाक (पकाना), पठन (पढ़ना) आदि कृदन्त शब्द लिङ्ग और संख्या के अन्वय से युक्त होते हैं। इनमें पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग या नपुंसक कोई न कोई लिङ्ग अवश्य रहता है तथा एक वचन, द्विवचन आदि संख्या भी पाई जाती है। अतः ये शब्द सिद्धावस्थापन्न कहे जाते हैं। इसके विपरीत, जो धात्वर्थ कृदन्त न हो, लिङ्ग और संख्या के अन्वय से भी युक्त न हो वह साध्यावस्थापन्न माना गया है। जैसे—पचति (वह पकाता है)। यह लिङ्गन्त शब्द कृदन्त नहीं है। तथा पुल्लिङ्ग आदि धर्मों से भी रहित है। इसलिए इसे साध्यमानावस्थापन्न कहा जाता है। इसी प्रकार 'क्रिये' यह क्रियापद भी लिङ्गन्त होने से पुंस्त्व आदि धर्मों से रहित है। अतः यह साध्यमानावस्थापन्न शब्द स्वीकार किया गया है। इसी दृष्टि को प्रामे रखकर वृत्तिकार ने—साध्यमान अवस्था वाले क्रिये इस संस्कृत शब्द का उल्लेख किया है।

१०६१—अपभ्रंश भाषा में पर्यप्ति (पर्यप्ति होने का भाव, समर्थ, तृप्ति) अर्थ में भू धातु के स्थान में हुक्च यह आदेश होता है। जैसे—

अतितुङ्गत्वं यस्तनयोः तद्यद्येवकं न खसु लाभः ।

सखि ! यदि कथमपि वृत्तिवेशन अधरे प्रभवति नाथः ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! स्तनों का अतितुङ्गत्व (अधिक ऊँचाई) लाभदायक नहीं है, किन्तु हानिकारक है, क्योंकि मेरे प्रीतम कठिनाई के साथ तथा देरी के साथ ही अधर (नीचे का होंठ) तक पहुंचने में समर्थ हो पाते हैं। भाव यह है कि स्तनों की अधिक ऊँचाई के कारण ही प्रीतम के लिए अधर-धुम्बन करना भी कठिन हो गया है।

यहाँ पर—पर्यप्त्यर्थक भू धातु के स्थान में हुक्च यह आदेश करके प्रभवति का पहुँचइ (वह समर्थ होता है, वह तृप्त होता है) यह रूप बनाया गया है।

१०६२—अपभ्रंश भाषा में ब्रू (ब्रू) धातु के स्थान में ब्रुव यह आदेश विकल्प से होता है। जैसे—ब्रुत सुभाषितं किमपि—ब्रुवह सुहासिउ कि पि (कुछ भी सुभाषित-सुन्दर उक्ति कही) यहाँ पर ब्रू धातु को ब्रुव यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभाव पक्ष में—

इयद् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्बुद्धशासन उक्त्वा ।

तदाऽहं जानामि एष हरिः यदि जनाऽपतः उक्त्वा ॥१॥

अर्थात्—दुर्योधन अभिमानपूर्ण भाषा में बोलता हुआ कहता है कि मेरे सामने इतना कह कर शकुनि बैठ गया, फिर दुरशासन भी इतना बोल कर बैठ गया, किन्तु तब जानूँ यदि मेरे आगे यह कृष्ण भी कुछ कह कर दिखाए ? अर्थात् श्री कृष्ण का मेरे सामने बोलने का साहस नहीं है ।

यहाँ पर—उक्त्वा=ब्रुव्णिष्णु तथा ब्रुव्णि (कहकर) इन पदों में ब्रुग् धातु का प्रयोग किया गया है, किन्तु वैकल्पिक होने के कारण प्रस्तुत सूत्र से इसे ब्रूय यह आदेश नहीं हो सका ।

१०६३—अपभ्रंश-भाषा में ब्रज् धातु के स्थान में 'ब्रुज्' यह आदेश होता है । जैसे—१—ब्रजति =ब्रुजइ (वह जाता है), २—ब्रजिस्था=ब्रुज्णिष्णु, ब्रुज्णिष्णु (जाकर) यहाँ पर ब्रज् धातु को ब्रुज यह आदेश किया गया है ।

१०६४—अपभ्रंश-भाषा में वृष्-धातु के स्थान में 'प्रस्स' यह आदेश होता है । जैसे—पश्यति = प्रस्सदि (वह देखता है) यहाँ पर वृष् धातु को प्रस्स यह आदेश किया गया है ।

१०६५—अपभ्रंश भाषा में ग्रह् धातु के स्थान में 'गृण्ह्' यह आदेश होता है । जैसे—पठ ग-होत्वा व्रतम् = पठ गृण्हेष्णिष्णु व्रतु (व्रत को ग्रहण करके पढो) यहाँ पर ग्रह् धातु के स्थान में गृण्ह् यह आदेश किया गया है ।

१०६६—अपभ्रंश भाषा में तक्षि आदि धातुओं के स्थान में 'छोल्ल' आदि आदेश होते हैं । जैसे—

यथा यथा लीक्षणान् लात्वा करान् यदि शशी अतक्षिष्यत ।

तदा जगति गौरीः मुखकमलस्य सहस्रत्वं किमपि अलप्स्यत ॥१॥

अर्थात्—यदि लीक्षण शस्त्रों को लेकर चन्द्रमा अपनी किरणों का तक्षण करे, चन्द्रमा अपनी किरणों को छीले तो ही वह [चन्द्रमा] गौरी [गौरवर्ण वाली नायिका या शिव-पत्नी पार्वती] के मुख-कमल को कुछ [थोड़ी सी] समानता को प्राप्त कर सकता है । अर्थात्—गौरी की सुन्दरता के सामने चन्द्रमा का सौन्दर्य नगण्य है ।

यहाँ पर अतक्षिष्यते = छोल्लिज्जन्तु (तक्षण किया जाए) इस पद में प्रस्तुत सूत्र से तक्षिधातु के स्थान से छोल्ल यह आदेश किया गया है । वृत्तिकार फरमाते हैं कि सूत्रोक्त 'तक्ष्यादीनाम्' इस पद में पठित आदि-पद से देशीय प्राकृत-भाषाओं में जो-जो भी क्रिया-वचन उपलब्ध होते हैं, उन सब के उदाहरण भी ग्रहण कर लेने चाहिए । जैसे—

चूटकः चूर्णीभवति स्वयं मूग्धे ! कपोले निहितः ।

श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः वाष्प-सलिल-संसिक्तः ॥२॥

अर्थात्—हे मुग्धे ! (हे सुन्दरि !) कपोल पर रखा हुआ कंकण श्वासरूपी अग्नि-ज्वालाओं से संतप्त तथा अश्रु-जल से संसिक्त (सींचा हुआ) हो जाने के कारण अपने आप ही चूरा-चूरा हो रहा है ।

यहाँ पर श्वासानल-ज्वाला-संतप्तः इस समस्त पद में पठित संतप्त इस क्रियापद के स्थान में भ्रूलक यह आदेश किया गया है । दूसरा उदाहरण—

अनुगम्य हे पदे प्रेम निवर्तते यावत् ।

सर्वज्ञान-रिपु-संभवस्य कराः परिवृताः तावत् ॥३॥

अर्थात्—दो कदम पीछे चल कर प्रेम [प्रेमवती नायिका] जिस समय वापिस लौट रही थी

तो उस समय ऐसे प्रतीत हो रही थी, जैसे सर्वाशक्त-रिपु-संभव (चन्द्रमा) की किरणों वापिस लौट गई हैं। अर्थात् नायिका का स्वरूप चन्द्रकिरणों जैसा तेजस्वी था।

यहां पर 'अनुगम्य' इस क्रियापद के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से—'अभङ्गवञ्चिञ्' यह आदेश किया गया है। तीसरा उदाहरण—

हृदये शल्यायते गीरी, गगने गर्जति मेघः ।

वर्षा-रात्रि-प्रवासिनां विषमं संकटमेतद् ॥४॥

अर्थात्—आकाश में मेघ गरज रहा है, हृदय में गीरी-सुन्दरी का श्लय-काँटा वेदना कर रहा है। सत्रमुत्र प्रवासियों [प्रदेश में यात्रा करने वालों] के लिए वर्षा की रात्रि बड़ी संकट-मय होती है।

यहां पर 'शल्यायते' इस क्रियापद के स्थान पर 'खुडुकड' यह आदेश किया गया है। तथा 'गर्जति' इस क्रियापद के स्थान पर 'घुडुकड' यह आदेश कर रखा है। चौथा उदाहरण—

अन्ध ! पयोधरो वज्रमयी मित्यं यी सम्मुखं तिष्ठतः ।

सम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्गस्त्वा यान्ति ॥५॥

अर्थात्—जिस मेरे कान्त-प्रीतम के सामने रणभूमि में हाथियों के भुण्ड भी हार कर भाग जाते हैं, उस के सामने भी ये स्तन वैसे ही खड़े रहते हैं। अतः हे मात! मेरे ये स्तन वज्रमय प्रतीत हो रहे हैं।

यहां पर प्रस्तुतसूत्र के द्वारा 'भङ्गो (भञ्ज)' इस धातु के स्थान पर 'भञ्ज' यह आदेश किया गया है। पांचवां उदाहरण—

पुत्रेण जातेन को गुणः अपगुणः को मृतेन ? ।

या पैतृकी भूमिः आक्रम्यतेऽपरेण ॥६॥

अर्थात्—उस पुत्र के पैदा होने से क्या लाभ है? तथा उसके मर जाने पर भी क्या हानि हो सकती है? जिस के होते हुए पैतृकी भूमि दूसरे से आक्रान्त हो जाती हो।

यहां 'आक्रम्यते' इस अर्थ में 'अन्पिञ्ज' इस क्रियापद का आदेश किया गया है। छठा उदाहरण—

तत्तावत् जलं सागरस्य, स तावान् विस्तारः ।

तृषायाः निवारणं पलमपि, नाऽपि परं शब्दायतेऽसारः ॥७॥

अर्थात्—सागर में इतना महान जल है और इसका इतना विशाल विस्तार है, तथापि यह प्यासे की थोड़ी सी तृषा का भी निवारण नहीं कर सकता और व्यर्थ ही शब्द कर रहा है।

यहां पर 'शब्दायते' इस क्रियापद के स्थान में धुदुष्य यह आदेश किया गया है।

★ अथ क्वाऽऽङ्ङिऽङ्ङ्यञ्जन्तानां गाऽऽङ्ङ्याऽङ्ङ्यञ्जिः ★

१०६७—अनादौ स्वरावसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः । ८ । ४ । ३६६ ।

अपञ्च शेषदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां स्थाने यथासंख्यं ग-घ-द-ध-ब-भाः प्रायो भवन्ति । कस्य गः ।

जं विदुर्जे सोम-गहणु असइहिं हसिजे निसङ्कु ।

पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु! मयङ्कु ॥१॥

कस्य घः—

अम्मोए ! सत्थावत्थोहिं सुधिं चिन्तिज्जइ माणु ।

पिए विट्ठे हल्लोहलेण को खेअइ अप्पाणु ? ॥२॥

त-थ-प-फानां द-ध-व-भाः । सबधु केरप्पिणु कविदु मई तसु पर सभलउ जम्मु ।

जासु न चाउ, न चारहडि, न य पम्हट्टउ धम्मु ॥३॥

अनादाविति किम् ? सबधु करेप्पिणु । अत्र कस्य गत्वं न भवति । स्वरादिति किम् ? गिलि गिलि राहु ! मयङ्कु । असंयुक्तानामिति किम् ? एकहि अक्खिहि सावणु [३५७, ४] प्रायोऽधिकारात् क्वचिन्न भवति ।

जइ केवँ इ पावीसु पिउ अकिआ कुहु करीसु ।

पाणिउ नत्तइ सरावि जिवँ सब्बङ्गे पइसीसु ॥४॥

उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कञ्चण-कन्ति-पयासु ।

गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥५॥

१०६८—मोऽनुनासिको यो वा । ८ । ४ । ३६७ । अपभ्रंशेऽनादी वर्तमानस्याऽसंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति । कवँलु, कमलु । भवँह, भमरु । लाक्षणिकस्याऽपि । जिवँ । तिवँ । जेवँ । तेवँ । अनादावित्येव । मयणु । असंयुक्तस्येत्येव । तसु पर सभलउ ज-म्मु [३६६, ४] ।

१०६९—वाऽधो रो लुक् । ८ । ४ । ३६८ । अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति । जइ केवँ इ पावीसु पिउ [३६६, ४] । पक्षे ।

जइ भग्गा पारवकडा तो सहि ! मज्झु प्रियेण [३७६, ४] ।

१०७०—अभूतोऽपि क्वचित् । ८ । ४ । ३६९ । अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोऽपि रेफो भवति ।

वासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइ-सत्थु पमाणु ।

मायहँ चलण नवन्ताहं दिवि दिवि गङ्गा-ण्हाणु ॥१॥

क्वचिदिति किम् ? वासेण वि भारह-खम्भि बद्ध ।

१०७१—आपद्विपत्संपदां द इः । ८ । ४ । ४०० । अपभ्रंशे आपद्, विपद्, संपद् इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति । “अणउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ” । विवइ । संपइ । प्रायो-ऽधिकारात् । गुणहिँ न संपय किलि पर [३३५, ४] ।

★ अथ क्वाऽद्धि-उयउजन्नानां वाऽद्धि-उयउजन्नादेशविधिः ★

अपभ्रंशभाषायां क, ख, त, थ, प, फ इत्यादि-उयउजन्नानां स्थाने गकारादयः ये आदेशा संजायन्ते, तान् प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

१०६७—कस्य गः । अपभ्रंशभाषायां ककारस्य स्थाने गकारो भवति । यथा—

यद् दृष्टं सोम-ग्रहणमसतीभिः [तदा] हसितं मिशंकम् ।

प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करं गिल गिल राहो ! मृगाङ्गम् ॥१॥

भावार्थः—असतीभिः-कुलटाभिः-नारीभिः यत् सोमग्रहणम्-सोमस्य चन्द्रस्य ग्रहणं-ग्रसनं, राहु-चन्द्र-सम्भिलसं वा दृष्टं, तदा ताभिः निश्शंकम्-शंकायाः निर्गतः, तदिव निश्शंकं-यथेच्छं यथा स्वासथा हसितम्-चन्द्रस्य उपहासो विहितः । किमुच्यताः—हे राहो ! मृगाङ्गम्-मृगोऽङ्गे-कोडे यस्य सः, प्रथवा मृगः अङ्गः-चिन्हं यस्य सः, तं चन्द्रं गिल गिल—ग्रस ग्रस, चन्द्रग्रसनं कुरु इति यावत् । यतोऽह्यं चन्द्रः अस्माद्दृशतां कृते दुःखः, अतः एतस्य ग्रसनमेव वरम् । किम्भूतं चन्द्रम् ? प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम्, प्रियाश्च ते मानुषाः-जनाः ते प्रियमानुषाः तेषां वियोगे यः विक्षोभः—व्याकुलत्वं तं करोतीति प्रिय-मानुषविक्षोभकरः, तम् । लोकदर्शनभिया उपपत्तिः प्रकाशे रन्तुस्नोत्सहते, अपितु भीतिमाप्नोति, अन्त-निहिते च निशाकरे जातान्धकारतया सः निश्शंकं रंस्यतीति भावः ।

यद् = जं, प्रक्रिया १०६१ सूत्रे जेया । दृष्टम् । दृष्ट + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेर्लोपे विट्ठञे इति भवति । सोम-ग्रहणम् । सोमग्रहण + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे सोमग्रहण इति भवति । असतीभिः । असती + भिसू । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे असद्विहिं इति भवति । हसितम् । हसित + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारस्याऽनुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे हसिञे इति भवति । निश्शंकम् । निश्शंक + अम् । ३४८ सू० अकारलोपे, बाहुल्येन ४३ सू० इ-कारस्य दीर्घभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गन्त्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निसङ्कु इति भवति । प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम् । प्रिय-मानुष-विक्षोभकर + अम् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, २६० सू० ष-कारस्य स्थाने सकारे, २८८ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १८७ सू० मकारस्य हकारे, १०६७ सू० ककारस्य गकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पिअ-भाणस-विच्छोह-गह इति भवति । गिल । गिल्-धातुः तिगलने । गिल् + हि । इत्यत्र १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, अउभीने परेण संयोज्ये गिलि इति भवति । राहो ! । राहु + सि । १०१५ सू० सेर्लोपे राहु ! इति भवति । मृगाङ्गम् । मृगाङ्ग + अम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० ग-कारलोपे, १८० सू० यकारश्चुती, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मयङ्कु इति भवति । प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करम् = पिअ-भाणस-विच्छोह-गह इत्यत्र प्र-स्तुतसूत्रेण ककारस्य स्थाने गकारो जातः । खस्य घः । साम्प्रतं प्रस्तुतेन (१०६७) सूत्रेण खकारस्य स्थाने घकारो विधीयते । यथा—

अम्बिके ! स्वस्थावस्थैः सुखेन चिन्त्यते मानः ।

प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन कश्चेतते आत्मानम् ? ॥२॥

भावार्थः—हे अम्बिके !-मातः !, सुखेन-सुखपूर्वकं स्वस्थावस्थैः, स्वस्मान् तिष्ठतीति स्वस्था अवस्था येषां ते स्वस्थावस्थाः, तैः, स्वस्थचित्तरित्यर्थः, मानोऽहङ्कारः चिन्त्यते, परं-किंतु प्रिये दृष्टे सति तदागमन-जनित-प्रसन्नताप्रतिरेकेन व्याकुलत्वेन आत्मानं कः क्षेतते - जानाति ? न कोऽनीत्यर्थः ।

अम्बिके ! । अम्बिका + सि । इत्यत्र ३५० सू० बकारस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १७७ सू०

ककारलोपे, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेलोपे अस्मिन् इति भवति । स्वस्वावस्थः । स्वस्वावस्थ+भिस् । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ३४८ सू० उभयत्राऽपि अनादि-संयुक्त-सकार-लोपे, ३६० सू० उभयत्राऽपि धकारद्वित्वे, ३६१ सू० उभयत्राऽपि पूर्वधकारस्य तकारे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे सस्यावस्थोहि इति भवति । सुखेन । सुख+टा । प्रस्तुत-सूत्रेण खकारस्य घकारे, प्रयोगदर्शनात् ३६० सू० घकारस्य द्वित्वाभावे, १००० सू० अकारस्य इकारे, १०१४ सू० टाप्रत्ययस्य सानुनासिके एकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० एकारस्य इकारे सुधिं इति भवति । चिन्त्यते । चिन्ती चिन्तायाम् । संस्कृतनियमेन चिन्त्+क्य+ते इति जाते, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे चिन्तिञ्चइ इति भवति । मानः । मान+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे आसु इति भवति । प्रिये । प्रिय+ङि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे पिए इति भवति । दृष्टे । दृष्ट+ङि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षटस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे विद्म इति भवति । व्याकुलत्वेन । व्याकुलत्व+टा । १०९३ सू० व्याकुलत्वाऽर्थे हल्लोहल-शब्दः प्रयुज्यते, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे हल्लोहलेण इति भवति । कः । किम्+सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे को इति भवति । चेतते । चित[चित्]सावधानतायाम् । चित्+ते । १००० सू० इकारस्य एकारे, ९१० सू० अकारस्यागमे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे चेषइ इति भवति । आत्मानम् । आत्मन्+अम् । ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य धाण इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अप्पाण इति भवति । सुखेन=सुधिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण खकारस्य घकारो जातः । ल-थ-य-फ-नां व-व-व-भाः । प्रस्तुतसूत्रेण यथा तकारस्य स्थाने दकारो भवति, तथा धकारस्य स्थाने घकारो भवति । एवमेव पकारस्य बकारः, फकारस्य च स्थाने भकारो भवति । एतदेव प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—

शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।

यस्य न त्यागः, न आरभटी, न च प्रमुञ्चितो धर्मः ॥ ३ ॥

भावार्थः—शपथं-प्रणं कृत्वा मया कथितं-भणितम्, यत् परं-केवलं तस्य एव जन्म सफलम्-फलेन सह वर्तमानं सफलं विद्यते, यस्य त्यागः न प्रमुञ्चितः-न नष्टः, यस्य च आरभटी—साहसः, धूरता, न नष्टा, तथा यस्य च धर्मः-कर्तव्यपरायणता न नष्टो भवति । यावज्जीवनं त्याग-शौर्य-युतैः, कर्तव्य-परायणैश्च भा. यमिति यावत् । शपथं विधाय वचिम् यत् तेषामेव नराणां जन्म सफलं जगति भवति, येः पुत्र्यैः दानं दत्तं, येषां साहसः धर्म-संरक्षकः जनगण-कल्याणकारकश्च विद्यते, यैश्च धर्मो न परित्यक्तः, ते एव प्राणिनः जीविताः सन्तीति भावः ।

शपथम् । शपथ+अम् । इत्यत्र २६० सू० षकारस्य स्थाने सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण पकारस्य बकारे, धकारस्य च धकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सञ्चु इति भवति । कृत्वा । डुकृञ् [कृ] करणे । कृ+क्त्वा । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ११११ सू० कत्वः स्थाने एष्विण्णु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये करेण्यिण्णु इति भवति । कथितम् । कथित+सि ।

प्रस्तुतसूत्रेण धकारस्य धकारे, लकारस्य लकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे क-
 विडु इति भवति । मया । अस्मद् + टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे
 मइ इति भवति । तस्य । तद् + ङसः । ११ सू० दकारस्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने सु इत्यादेशे तसु
 इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य स्थाने पर इत्यादेशे पर इति भवति ।
 सफलम् । सफल + सि । प्रस्तुतसूत्रेण फकारस्य भकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे,
 १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेर्लोपे सभलउं इति
 भवति । जन्म । जन्मन् + सि । ३३२ सू० न्मस्य स्थाने मकारे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ११ सू० नकार-
 लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जम्मु इति भवति । यस्य = जासु, प्रक्रिया
 १०२९ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतसममेवाऽप्यभ्रं शे प्रयुज्यते । त्यागः ।
 त्याग + सि । २८४ सू० त्यस्य चकारे, १७७ सू० गकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे चाउ
 इति भवति । च । अव्ययपदमिदं संस्कृत-तुल्यमेवाऽप्यभ्रं शे प्रयुज्यते । *आरभटी । आरभटी + सि । १८७
 सू० भकारस्य हकारे, १९५ सू० टकारस्य उकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे
 आरहडि इति सिद्धम् । च आरहडि इत्यत्र ५ सूत्रेण दीर्घसन्धी चारहडि इति भवति । च । अव्ययपद-
 मिदम् । १७७ सू० चकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ य इति भवति । प्रमुषितः । प्रमुषित + सि ।
 १०२३ सू० [अथवा ९०२९ सूत्रेण] प्रमुषितस्य स्थाने पम्हुडु इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य अकारे,
 ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पम्हुडु इति भवति ।
 धर्मः । धर्म + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५
 सू० सेर्लोपे धम्मु इति भवति । शपथम् = सबधु, कथितम् = कथिडु, सफलम् = सभलउं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्र-
 स्य प्रवृत्तिर्जातिः । अनादाविति किम् ? अनादि-भूतानामेव ककारादिव्यञ्जनानां स्थाने गकारादिव्य-
 ञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—शपथं कृत्वा—सबधु करेपिण्णु, प्रक्रिया प्रस्तुतसूत्रस्य तृतीयश्लोके
 समबलोकनीया । अत्र ककारस्याऽऽदिभूतत्वात् गकारो न जातः । स्वराविति किम् ? स्वरात्पर-वति-
 नामेव ककारादिव्यञ्जनानां गकारादिव्यञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—गिल गिल राहो ! मृगा-
 ड्कम् = गिलि गिलि राहो ! मयङ्कु, प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मयङ्कु इत्यत्र ककारस्य
 स्वरात्परत्वाभावात् गकारो न जातः । असंयुक्तानामिति किम् ? संयोग-शून्यानामेव ककारादिव्यञ्ज-
 नानां गकारादिव्यञ्जनानि भवन्ति, नान्यथा । यथा—एकस्मिन् अक्षिण आक्षणः = एकह्नि अक्लिह्
 सावणु, प्रक्रिया १०२८ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एकह्नि, अक्लिह् इत्यत्र ककारस्य संयुक्तत्वाद् ग-
 कारो न जातः । तथा सकारस्याऽपि च संयुक्तत्वात् लकारो न जातः । प्रायोऽधिकारत् क्विप्न भवति ।
 प्रस्तुत-सूत्रे १००० सूत्रतः प्रायः इत्यस्य पदस्याऽनुवृत्तिरायाति, अतः क्वचित्-क्वस्मिन्स्वत् स्थले प्रस्तुत-
 सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जायते । यथा—

यदि कथंचित् प्राप्स्यामि प्रियमकृतं कौतुकं करिष्यामि ।

पानीयं नवके शरावे, यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥४॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निजनायकं प्रति स्नेहाऽऽदिव्यं संसूचयति । यथा—यदि कथंचित्-
 केनाऽपि प्रकारेण प्रियं निजकान्तं प्राप्स्यामि निजपाद्वर्तिनं कुर्वानि, तदाऽहं अकृतं न कृतम्, अकृतम्-
 अपूर्वं कौतुकं कुतूहलोत्पादकं किमपि कृत्यं करिष्यामि । यथा—नवके-सूतने शरावे मृगमयभाजनविशेषे

*कोषेषु आरभटी-शब्दा नृत्यविशेषे, साहसे, रीति-भयानक-वीर-रस-विशेषक-वृत्तौ च प्रयुज्यते ।

पानीयं जलं सर्वाङ्गोण सर्वेषामङ्गानां समाहारः इति सर्वाङ्गम्, तेन सर्वाङ्गेन प्रवेशं करोति, एवमेव ग्रहमपि निजकान्ते सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि, कान्ताय सर्वस्वमपि समर्पयिष्यामीति भावः ।

यदि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । कथम् = केवँ, इत्यस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । चित् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १७७ सू० चकारलोपे, ११ सू० तकारलोपे इ इति भवति । प्राप्स्यामि । प्रपूर्वकः-आप्-लृ-(आप्)-धातुः प्राप्ता । प्राप्+स्य+मिच् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारागमे, २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, १००० सू० अकारस्य ईकारे, १०५६ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिचः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये पावीसु इति जाते, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे पावीसु इति भवति । प्रियम् । प्रिय+अम् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० अकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे पिउ इति भवति । अकृतम् । अकृत+अम् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अकिआ इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारादत्र ककारस्य गकारो न जातः । कौतुकम् । कौतुक+अम् । इत्यत्र १०९३ सू० कौतुकार्थं कोहु-शब्दः प्रयुज्यते, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० अमो लोपे कुहु इति भवति । करिष्यामि । इकुञ्(कु) करणे । कु+स्य+मिच् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १००० सू० द्वितीयस्य अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिचः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे करोसु इति भवति । पानीयम् । पानीय+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१ सू० ईकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पाणिउ इति भवति । नवके । नवक+ङि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य स्थाने इकारे, बाहुल्येन १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावे नवइ इति भवति । शरावे । शराव+ङि । २६० सू० अकारस्य सकारे, पूर्ववदेव शराङि इति भवति । यथा = जिवँ, इत्यस्य प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । सर्वाङ्गेण । सर्वाङ्ग+टा । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे सवञ्ज इति भवति । प्रवेक्ष्यामि । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश्+स्य+मिच् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारागमे, १००० सू० द्वितीयस्य अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, १०५६ सू० मिचः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे पइसीसु इति भवति । अकृतम् = अकिआ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्राप्तिरासीत् किन्तु प्रायोऽधिकारात् ककारस्य गकारो न जातः ।

पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः, काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः ।

गौरी-वदन-विनिर्जितकः, इव सेवते वनवासम् ॥५॥

भाषार्थः—गौर्याः सौन्दर्याऽऽधिक्यं कर्णिकार-पुष्पेणोत्प्रेक्ष्यते । हे सखि! स्वमेतत्पश्य यत्कर्णिकार-पुष्पविशेषः (कनेर इति नागव्याम्) गौरीमुखसौन्दर्येण पराजितो भूत्वा खिन्नमनाः इव वनवासम्-वनस्य वासः, तं सेवते । किम्भूतः कर्णिकारः ? प्रफुल्लितकः, प्रकर्षेण विकसितः, पुनः किम्भूतः ? काञ्चनकान्ति-प्रकाशः, काञ्चनस्य-सुवर्णस्य कान्तिः-दीप्तिः, तदिव प्रकाशो यस्य सः । पुनः किम्भूतः ? गौरी-वदन-विनिर्जितकः, गौर्याः-सुन्दर्याः वदन-मुखं तेन विनिर्जितकः-पराजितः । परमसौन्दर्यसम्पन्नोऽपि कर्णिकारः गौरीमुखसौन्दर्याऽतिशयेन पराजितः सन् सखज्जः वदमाश्रित इति भावः ।

पश्य । दृशिर(दृश)दर्शने । दृश + हि । संस्कृतनियमेन पश्य इति जाते । ४८२ सू० पश्यार्थे उव
 नृत्तमयपदं प्रयुज्यते । कणिकारः । कणिकार + सि । ३५० सू० रेफलोपे, बाहुल्येन ३६० सू० णकार-
 द्विस्वाभावे, १७७ सू० अन्तिम-ककार-लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कणिष्ठाह
 इति भवति । प्रफुल्लितकः । प्रफुल्लितक + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १०६७ सू० प्रायोऽधिका-
 रादत्र फकारस्य स्थाने भकारो न जातः, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य
 उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रफुल्लितक इति भवति । काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः । काञ्चन-कान्ति-प्रकाश +
 सि । ८४ सू० उभयत्राऽपि संयोगे परे ह्रस्वे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १७७ सू०
 ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, २६० सू० जकारस्य स्थाने सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
 सेलोपे कञ्चन-कान्ति-पयासु इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारादत्राऽपदादौ वर्तमानस्य ककारस्य
 गकारो नाऽभूद् । गौरी-वदन-विनिजितकः । गौरी-वदन-विनिजितक + सि । इत्यत्र १५९ सू० औकारस्य
 ओकारे, १७७ सू० ढकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, ३५०
 सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य
 स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गौरी-वदन-विनिजितक इति भवति । अत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रे प्रायो-
 ऽधिकारात् ककारस्य गकारो न जातः । इव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० इवार्थे न इति प्रयुज्यते ।
 सेवते । सेव् (सेव्) सेवायाम् । सेव् + ते । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच् (इ)
 इत्यादेशे सेवइ इति भवति । वनवासम् । वनवास + धम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अ-
 कारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वनवासु इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् प्रफुल्लितकः
 = प्रफुल्लितक, काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः = कञ्चन-कान्ति-पयासु, गौरी-वदन-विनिजितकः = गौरी-वदन-
 विनिजितक इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

१०६८—कमलम् । कमल + सि । १०६८ सू० मकारस्य वैकल्पिके सानुनासिके वकारे, १००२
 सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कर्बसु कमसु इति भवति । अमरः । अमर + सि । इत्यत्र
 १०६९ सू० रेफलोपे, १०६८ सू० मकारस्य वैकल्पिके सानुनासिके वकारे, पूर्ववदेव कर्बइ अमर इति
 भवति । लाक्षणिकस्याऽपि । लक्षणो-सूत्रेण जातम्-निष्पन्नं लाक्षणिकं तस्य लाक्षणिकस्याऽपि मकारस्य
 स्थाने सानुनासिको वकारो भवति । यथा—तथा इत्यस्मिन्नव्ययपदे १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डेम
 (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे तेम इति भवति । इत्यत्र मकारः लाक्षणिकः, नतु प्रतिपदो-
 क्तः-स्वाभाविकः । अतोऽत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जायते । कमलम् इत्यत्र मकारो न केनापि सूत्रेण जा-
 तोऽतोऽप्यं मकारः प्रतिपदोक्तः । व्याकरणशास्त्रे लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं भवतीति
 न्यायेन १०६८ सूत्रेण मकारस्य स्थाने यः सानुनासिको वकारो भवति स प्रतिपदोक्तस्यैव मकारस्याऽत्र-
 सेयं न तु लाक्षणिकस्याऽपि । परन्तु बाहुल्येन प्रस्तुतसूत्रेण लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थानेऽपि सानुनासि-
 को वकारो भवति । अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः । तेन प्रतिपदोक्तस्य मकारस्य, लाक्षणिकस्य च म-
 कारस्य स्थानेऽपि सानुनासिको वकारः करणीयः । तथाहि—यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यका-
 रस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यस्य स्थाने डिम(इम), डेम (एम) इत्यादेशी, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे,
 अञ्भोने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे जिबं जेबं इति
 भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य डिम(इम), डेम (एम) इत्यादेशी, जिबं-जेबं-
 वदेव जिबं तेबं इति साध्यम् । एषु प्रयोगेषु लाक्षणिकस्य मकारस्य स्थाने सानुनासिको वकारो जातः ।

अनादावित्येव । अनादौ वर्तमानस्यैव मकारस्य स्थाने सानुनासिको वकारो भवति, नान्यथा । यथा—म-
दनः । मदन + सि । मकारस्याऽऽदिभूतत्वाद् अत्र प्रस्तुतसूत्रस्याऽऽप्रवृत्तौ १७७ सू० वकारलोपे, १८० सू० यवा-
रश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मयसु इति भवति ।
असंयुक्तस्येव । असंयुक्तस्य [संयोगरहितस्य] मकारस्यैव साऽनुनासिको वकारो भवति, नान्यथा । यथा—
स्तस्य परं सफलं जन्म — तसु परं सभल उ जम्मु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । सफलम् । सफल
+ सि । इत्यत्र तु १०६७ सू० फकारस्य स्थाने भकारे, ४३५ सू० कप्रवये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२
सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सभल उ इति भवति । जन्म—जम्मु इत्यत्र मकारस्य
संयुक्तत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०६६—संयोगादथो वर्तमानस्य । यस्य वर्णस्योच्चारणं संयुक्तवर्णात् पूर्वं जायते तद् ऊर्ध्ववर्ण-
मुच्यते, यस्योच्चारणं संयुक्तव्यञ्जनयोः पश्चाद् भवति तद्-वर्णमधः उच्यते । पश्चाद्वर्ती वर्णः अधोवर्णः,
पूर्ववर्ती च वर्णः ऊर्ध्ववर्णः समवसेयः । यदि कश्चित्सु प्राप्स्यामि प्रियम्—जइ केवँ इ पावीसु पिउ, प्रक्रिया
१०६७ सूत्रस्य चतुर्थ-श्लोके ज्ञेया । प्राप्स्यामि—पावीसु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण रेफस्य लोपोऽभवद् । पक्षे ।
प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यथा—यदि भग्नाः परकीयाः सतः सस्त्रि ! मम प्रियेण—जइ भग्ना
पारस्कडा तो सहि ! मज्जु प्रियेण, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । प्रियेण—प्रियेण इत्यत्र
प्रस्तुतसूत्रेण वैकल्पिकत्वाद् रेफस्य लोपोऽभावः, १७७ सूत्रेण इत्युक्तेन वकारलोपोऽभावश्च समवसेयः ।

१०७०—अभूतोऽपीति । अभूतः—अविद्यमानः, यस्य पूर्वमभाव इत्यर्थः । अपञ्चशभाषायां य-
स्मिन् शब्दे रेफस्य सर्वथाऽभावो दृश्यते, तस्मिन् [अविद्यमानरेफेऽपि] शब्दे रेफस्य योजना विधेया । यथा—

व्यासो महर्षिः एतद् भणति, यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।

मातृणां चरणौ नमतां, दिवा दिवा गङ्गास्नानम् ॥१॥

भावार्थः—मातृचरण-नमस्कार-महिमानं व्यासर्षिः भणति । व्यासः—व्यासनामधेयः प्रसिद्धस्त-
पस्वी महर्षिः—महाश्वामी ऋषिः, महर्षिः, एतद् भणति—प्रतिपादयति । यदि श्रुतिशास्त्रम्—श्रुतयः-
वेदाः, शास्त्राणि-वेदातिरिक्ताः धर्मग्रन्थाः, तेषां समाहारः श्रुतिशास्त्रम्, प्रमाणम्—शिष्टजनसम्मतं तदा
मातृणां—जननीनां चरणौ नमतां सतां पुरुषाणां दिवा-दिवा—प्रतिदिनं गङ्गास्नानं भवति । वैदिकसंसारे
गङ्गानाम्नी पवित्रा नदी, तत्र स्नानं यथा कल्याणकरं, मङ्गलकरं, दुःखहरश्च मन्यते तथैव मातृचरण-
नमस्कारोऽपि तत्तुल्यमेवाऽवगन्तव्यः ।

व्यासः । व्यास + सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, १०७० सू० रेफस्याऽऽगमे, १००२ सू० अ-
कारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वासु इति भवति । महर्षिः । महद्-ऋषि + सि । इत्यत्र वाक्यापेक्षया
अन्त्यश्वे, ११ सू० वकारलोपे, ४ सू० हकारस्थाकारस्य आकारे, १४१ सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, २६०
सू० षकारस्य सकारे, १०१५ सू० सेलोपे महारिसि इति भवति । एतद् । एतद् + अम् । इत्यत्र १७७ सू०
तकारस्य लोपे, ११ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे एव इति भवति ।
भणति । भण [भण्] भणने । भण् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे भणइ इति
भवति । यदि—जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । श्रुतिशास्त्रम् । श्रुतिशास्त्र + सि । इत्यत्र १०६९ सू०
उभयत्राऽपि रेफलोपे, २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे, ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुइ-सस्यु इति भवति । प्रमाणम् । प्रमाण + सि । १०६९ सू० रेफ-

लोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपि पमाणु इति भवति । मातृणाम् । मातृ + आम् । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे मायहं इति भवति । चरणौ । चरण + औ । २५४ सू० रेफस्य लकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे चलण इति भवति । नमताम् । णम् [नम्] नमने । नम् + शतृ । ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ८९७ सू० मकारस्य ऋकारे, ६७० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, आम्-प्रत्यये, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे नवन्ताहं इति भवति । दिवा । अव्ययपदमिदम् । १०९० सू० दिवास्थाने दिवे इत्यादेशे, १००० सू० एकारस्य इकारे विवि इति भवति । गङ्गा-स्नानम् । गङ्गास्नान + सि । ३४६ सू० स्नस्य स्थाने ण्ह इत्यादेशे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याऽप्रवृत्ती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि गङ्गाण्हाणु इति भवति । व्यासः—वासु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । क्वचित् किम् ? प्रस्तुतसूत्रेण क्वचित्—कस्मिंश्चित् स्थले एव रेफाऽऽगमो विधीयते, न तु सर्वत्र । यथा—व्यासेन । व्यास + टा । ३४९ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे वासेण इति भवति । आप = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । भारतस्तम्भे । भारतस्तम्भ + डि । २१४ सू० तकारस्य हकारे, २७९ सू० स्तस्य खकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य “समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षायाम् अन्त्यत्वम् अनन्त्यत्वं च” स्वीकृतम्, तेन खकारस्याऽऽदिभूतत्वात् ३६० सूत्रेण द्विस्वाभावे, १००५ सू० जिना सह अकारस्य स्थाने इकारे भारह-क्लिप्त इति भवति । बद्धम् । बद्ध + सि । १०१५ सू० सेलोपि बद्ध इति भवति । प्रस्तुतसूत्रे क्वचित् इति पाठबलाद् व्यासेन—वासेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०७१—अनयम् । न नयः—नीतिः, अनयः—अनीतिस्तम् । अनय + अम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अणउ इति भवति । कुर्वन्तः । कुर्वन् [कु] करसो । कु + शतृ । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ऊसुप्रत्यये, १००९ सू० ऊसः स्थाने हो इत्यादेशे करन्तहो इति भवति । पुरुषस्य । पुरुष + ऊस् । १११ सू० रोक्कारस्य इकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव पुरिसहो इति साध्यम् । आपद् । आपद् + सि । २३१ सू० पकारस्य वकारे, १०७१ सू० वकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपि आवड इति भवति । आपाति । आङपूर्वकः माघातुः आगमने । आपा + तिक् । अपभ्रंशे १०६६ सू० आपा इत्यर्थे आव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे आवड इति भवति । विपद् । विपद् + सि । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य वकारे, प्रस्तुतसूत्रेण वकारस्य इकारे, सेलोपि विवड इति भवति । संपद् । संपद् + सि । बाहुल्येन २३१ सू० पकारस्य वकाराऽभावे, पूर्ववदेव संपड इति साध्यम् । आपद् = आवड, विपद् = विवड, संपद् = संपड इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रायोऽधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इति पदस्य अधिकारात् क्वचित् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न भवति । यथा—गुणोः न संपत् कीर्तिः परं—गुणहिं न संपय किति पर, प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । प्रायोऽधिकारात् संपत् = संपय इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । संपय इत्यस्य पदस्य साधना त्रिवत्थम्—संपद् । संपद् + सि । बाहुल्येन २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकाराऽभावे, १५ सू० वकारस्य स्थाने आकारे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे संपय इति भवति ।

★ अथ क्वादि व्यञ्जनों को हटाने वाली शकारादि आदेशविधि ★

अपभ्रंशभाषा में क, ख, त और थ आदि व्यञ्जनों के स्थान में जो न और घ आदि

आदेशकार्य होते हैं। अब सूत्रकार द्वारा उनका निर्देश किया जा रहा है—

१०६७—अपभ्रंश भाषा में, पद के अन्त में वर्तमान (विद्यमान) स्वर से परे, असंयुक्त क, ख, त, थ, ष और फ इत व्यञ्जनों के स्थान में प्रायः यथासंख्य (क्रमशः) ग, घ, ङ, च और भ ये आदेश होते हैं। ककार के स्थान में किए गए गकार का उदाहरण—

यद् दृष्टं सोम-ग्रहणमसतीभिः हसितं निश्शकम् ।

प्रिय-मानुष-विक्षोभ-करं गिल, गिल राहो ! मृगाङ्कुम् ॥१॥

अर्थात्—असती [कुलटा] स्त्रियों ने जब चन्द्र-ग्रहण को देखा, तो वे खिलखिलाकर हंसीं और कहने लगीं कि हे राहो! प्रिय मनुष्यों के विरह के कारण अशान्ति पैदा करने वाले चन्द्रमा को तू बिना किसी शंका के निगल जा, निगल जा ।

यहां पर—प्रिय-मानुष-विक्षोभकरम् = प्रिय-माणुस-विच्छोह-गरु [प्रिय मनुष्यों के वियोग के कारण विक्षुब्ध करने वाले को] इस पद में ककार के स्थान में गकार का आदेश किया गया है। खकार के स्थान में किए जाने वाले घकार का उदाहरण—

अम्बिके ! स्वस्थावस्थेः, सुखेन चिन्तयते मानः ।

प्रिये दृष्टे व्याकुलत्वेन कश्चेतते आत्मानम् ? ॥२॥

अर्थात्—हे जननि ! स्वस्थ अवस्था में स्वाभिमान का चिन्तन करना सुगम है, परन्तु प्रिय-जन के दिखाई देने पर व्याकुलता के कारण अपने-आप का किस को भान रहता है ?

यहां पर सुखेन = सुधि (सुख के साथ) इस पद में खकार के स्थान में घकार का आदेश किया गया है। लकार, शकार, षकार तथा फकार के स्थान में क्रमशः किए जाने वाले दकार, धकार, बकार तथा भकार रूप आदेश के उदाहरण—

शपथं कृत्वा कथितं मया, तस्य परं सफलं जन्म ।

यस्य न त्यागः, न शारभटी, न च प्रमुषितो धर्मः ॥३॥

अर्थात्—मैं शपथ [सौगन्ध] खाकर कहता हूँ कि उसी व्यक्ति का जन्म सफल होता है कि जिस का त्याग [दानधर्म], शारभटी [शूरवीरता] तथा धर्म नष्ट नहीं हुआ है ।

यहां पर—१—कथितम् = कधिदु [कहा है] इस पद में षकार को धकार और लकार को दकार का आदेश किया गया है। २—शपथम् = सबधु [सौगन्ध] इस पद में षकार को धकार तथा धकार को षकार कर रखा है। ३—सफलम् = सभलउ [फल वाला], इस पद में ककार को भकार बनाया गया है। प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “अनावी [आदि में अविद्यमान] इस पद का ग्रहण क्यों किया गया है ? उत्तर में निवेदन है कि—शपथं कृत्वा = सबधु करेण्यणु [शपथ करके] आदि प्रयोगों में आविज्ञत ककार को गकारादेश न हो जाए, इसलिए सूत्रकार ने अनावी इस पद का उल्लेख किया है। पुनः प्रश्न उपस्थित होता है कि प्रस्तुत सूत्र में “स्वराद् [स्वर से परे हो]” यह पद क्यों पढा है ? उत्तर में निवेदन है कि—गिल गिल राहो ! मृगाङ्कुम् = गिलि गिलि राहो ! मयङ्कु [हे राहो ! चन्द्र को निगल जा, निगल जा] इस प्रयोग में ककार [व्यञ्जन] से परे ककार को गकारादेश न हो, इस दृष्टि से सूत्रकार ने स्वरात् इस पद का आश्रयण किया है। पुनः आशंका उत्पन्न होती है कि सूत्रकार ने “असंपुवतामाम् [संयोग-रहितों को] इस पद का उल्लेख किस उद्देश्य से किया है ? उत्तर में निवेदन है कि—एकस्मिन् अक्षिण आवणः = एकहि अक्खिहि सावणु [एक आंख में आवण मास है] यहां पर

एकहि, अखिहि इन पदों में संयुक्त ककार को गकार तथा संयुक्त खकार को घकार न हो, इसलिए सूत्रकार ने 'असंयुक्तानाम्' यह पद पढ़ा है। इस के प्रतिरिक्त-प्रस्तुत सूत्र में प्रायः [आमतौर पर] इस पद का १००० वें सूत्र से अधिकार आ रहा है। "प्रायः" यह शब्द प्रस्तुत में बहुलार्थक का बोधक है। अतः कहीं-कहीं पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं भी होती। जैसे—

यदि कथञ्चित् प्राप्स्यामि प्रियमकृतं कौतुकं करिष्यामि ।

पानीयं नक्के शराथे यथा सर्वाङ्गोण प्रवेदयामि ॥४॥

अर्थात्—यदि किसी तरह अपने प्रिय को प्राप्त कर लूँ तो अकृत [जो किया न हो] कौतुक [त-माशा] करूँगी। नवीन प्याले में पानी की भाँति सर्व अङ्गों से प्रवेश करूँगी। भाव यह है कि नूतन प्याले के कण-कण में जैसे जल समा जाता है, वैसे मैं भी अपना सर्वस्व प्रीतम के चरणों में निछावर कर दूँगी।

यहाँ पर अकृतम् = अकिम् [जो किया न हो] इस पद में ककार को गकारादेश होना था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण नहीं हो पाया।

पश्य कर्णिकारः प्रफुल्लितकः काञ्चन-कान्ति-प्रकाशः ।

गौरी-वदन-विनिर्जितकः इव सेवते वनवासम् ॥५॥

अर्थात्—स्वर्ण की कान्ति के समान प्रकाश वाले और फूले हुए कनेर के फूल को देख, मानों गौरी [सुन्दरी] के सुन्दर मुख से पराजित हो कर यह वनवास का सेवन कर रहा है।

यहाँ पर—प्रफुल्लितकः = प्रफुल्लिमड [विकसित] इस पद में प्रस्तुत सूत्र से ककार के स्थान में झकार, लकार के स्थान में बकार और गकार के स्थान में गकार का आदेश होना था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण वह नहीं हो सका।

१०६८—अपभ्रंश-भाषा में अनादि में वर्तमान तथा असंयुक्त मकार के स्थान में विकल्प से सानुनासिक (अनुनासिक वाले) बकार का आदेश होता है। जैसे—१—कमलम् = कर्बलु, कमलु (क-मल), २—अमरः = भर्वरु, भमरु (भँवरा) यहाँ मकार के स्थान में सानुनासिक बकार का विकल्प से आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि लाक्षणिक अर्थात् लक्षण = सूत्र से निष्पन्न मकार को भी सानुनासिक बकार का आदेश हो जाता है। जैसे—१—यथा = जिम = जिर्व (जैसे), २—तथा = तिम = तिर्व (वैसे), ३—यथा = जेम = जेर्व (जैसे), ४—तथा = तेम = तेर्व (वैसे) यहाँ पर लाक्षणिक मकार को सानुनासिक बकारादेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि अनादिभूत मकार को ही सानुनासिक बकारादेश होता है, आदिभूत को नहीं। जैसे—भवनः = मयणु (कामदेव) यहाँ मकार आदिभूत था, अतः इसे सानुनासिक बकारादेश नहीं हो सका। इसके घलावा—मकार यदि असंयुक्त हो तो ही इसे उक्त आदेश होता है, अन्यथा नहीं। जैसे—तस्य परं सफलं जन्म = तसु परं सभलउ जम्मु (उस का जन्म बड़ा सफल है) यहाँ पर संयुक्त होने से मकार के स्थान में सानुनासिक बकारादेश नहीं हो सका।

१०६९—अपभ्रंश-भाषा में संयोग से अघो-वर्तमान (संयुक्त वर्ण में दूसरा वर्ण) रेफ का विकल्प से लोप होता है। जैसे—यदि कथञ्चित् प्राप्स्यामि प्रियम् = जइ केवँ इ पावीसु पिउ (यदि किसी तरह प्रिय को प्राप्त कर लूँ) यहाँ पर—प्रियम् = पिउ (प्रीतम को) इस पद में अघोवर्तमान रेफ का विकल्प से लोप किया गया है। लोप के अभावपक्ष में—यदि भग्नाः परकीयाः, ततः सखि मम प्रियेण = जइ भग्ना पारक्कडा, तो सखि ! मज्जु प्रियेण (हे सखि ! यदि शत्रुओं को भगाया है, तो मेरे प्रीतम

ने यह रूप बनता है। यहाँ पर—प्रियेण = प्रियेण (प्रीतम ने) इस पद में सूत्र का विधान वैकल्पिक होने से रेफ का लोप नहीं हो सका।

१०७०—अपभ्रंश-भाषा में कहीं-कहीं पर अविद्यमान (जो विद्यमान न हो), रेफ भी प्रयुक्त हो जाता है। जैसे—

व्यासो महर्षिः एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।

मातृणां चरणौ नमतां विद्यां विद्यां गङ्गा-स्नानम् ॥१॥

अर्थात्—महर्षि व्यास ऐसा कहते हैं कि यदि श्रुति शास्त्र प्रमाण है, प्रमाणस्वरूप है, सच्चे हैं तो माता के चरणों में किया गया दैनिक प्रणाम गंगा-स्नान के समान है।

यहाँ पर, व्यासः-वासो (व्यास ऋषि) इस पद में रेफ का सर्वथा अभाव था, किन्तु प्रस्तुत सूत्र ने उसका प्रयोग करके वासो यह रूप बना दिया। प्रश्न हो सकता है कि सूत्रकार ने 'वचचित्' (कहीं पर), इस पद का आश्रयण क्यों किया है? उत्तर में निवेदन है कि सर्वत्र अविद्यमान रेफ का प्रयोग न हो जाए इसलिए सूत्रकार ने वचचित् इस पद का उल्लेख किया है। जैसे व्यासेनापि भारतस्तम्भे बद्धम् = वासेण वि भारह-खम्भि बद्ध (व्यास ऋषि के द्वारा भी भारत-रूपी स्तम्भ में बांधा गया है) यहाँ वासेण इस पद में रेफ का प्रयोग नहीं किया गया है। भाव यह है कि रेफका प्रयोग सार्वत्रिक नहीं समझना चाहिए।

१०७१—अपभ्रंश-भाषा में आपद्, विपद् और संपद् इन शब्दों के बकार को इकारादेश होता है। जैसे—१—अनयं कुर्वंतः पुरुषस्य आपद् आयाति = अणउ करन्तहो पुरिसहो आवइ आवइ [अन्याय करने वाले मनुष्य पर मुसीबत आती है], २—विपद् = विवइ [विपत्ति], ३—संपद् = संपइ [सम्पत्ति] यहाँ आपद् आदि शब्दों के दकार को इकार किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में प्रायः [बहुल] का अधिकार होने पर कहीं पर प्रस्तुत सूत्र की प्रवृत्ति नहीं होती। जैसे—गुणः न सम्पद्, कीर्तिः परम् = गुणहिं न संपय किति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, परन्तु कीर्ति मिलती है] यहाँ सम्पत् शब्द था, प्रस्तुत सूत्र से इसके बकार को इकार होना चाहिए था, परन्तु बहुलाधिकार के कारण नहीं हो सका।

★ अथ ऋधन्नादिऋधन्सम्बन्धी आदेशान्निधिः ★

१०७२—कथं-यथा-तथां यादेरेमेमेहेधा डितः । ८ । ४ । ४०१ । अपभ्रंशे कथं, यथा, तथा इत्येतेषां यादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम, इम, इह, इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ।

केम सम्प्यउ बुट्ठु विणु किध रयणी छुडु होइ ।

नव-बहु-दंसण-लालसउ वहइ मणोरह सो इ ॥१॥

ओ गोरी-मुह-निज्जिअउ वहलि लुक्कु मियङ्कु ।

अन्नु वि जो परिहविय-तणु सो किधं भवइ निसङ्कु ॥२॥

विम्बाहरि तणु रयण-वणु किहू ठिउ सिरि-अनन्द ! ।

निरवम-रसु पिएं पिअवि जणु सेसहो दिण्णी मुइ । ३॥

भण सहि! निहुअउं तेवें महं जइ पिय विट्ठु सवोसु ।

जेवें न जाणइ मज्झु मणु पवसावडिअं तासु ॥४॥

जिवं जिवं वङ्कम लोमणहं । तिवं तिवं वम्महु निमय-सर (३४४,४) ।

महं जाणित प्रिय ! विरहिअहं क वि धर होइ विआलि ।

नवर मिअङ्कु वि तिह तवइ जिह विणयर खय-गालि ॥५॥ (३७७,४)

एवं तिघ-जिधाबुदाहार्यौ ।

१०७३—यादृक्तादृक्कोदृगोदृशां दावेड्हः । ८।४।४०२। अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेर-
वयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति ।

महं मणिअउ बलिराय ! तुहं केहउ मग्गण एह ।

जेहु तेहु न वि होइ, वढ ! सहं नारायणु एहु ॥१॥

१०७४—अतां उइसः । ८।४।४०३। अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृश-तादृश-
कीदृशेदृशानां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति । जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ।

१०७५—यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डित्तेत्थु । ८।४।४०४। अपभ्रंशे यत्र-तत्र-शब्दयोस्त्रस्य
एत्थु, अत्तु इत्येतौ डितौ भवतः ।

जइ सो घडदि प्रयावदो केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।

जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि मण तो तहि सारिक्खु ॥१॥

जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

१०७६—एत्थु कुत्राऽत्रे । ८।४।४०५। अपभ्रंशे कुत्र, अत्र इत्येतयोस्त्र-शब्दस्य डित्
एत्थु इत्यादेशो भवति । केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि । (४०४,४) ।

१०७७—यावत्तावतोर्वदिर्मं उं महि । ८।४।४०६। अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वका-
रादेरवयवस्य म, उं, महि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

जाम न निवडइ कुम्म-घडि सीह-चवेड-चडवक ।

ताम समत्तहं मयगलहं पइ पइ वज्जइ ठक्क ॥१॥

तिलहं तिलत्तणु ताउं पर जाउं न नेह गलन्ति ।

नेहि पणट्टइ ते जिज तिल तिल फिट्टवि खल होन्ति ॥२॥

जामहिं विसमी कज्जगइ जीवहं मज्जे एइ ।

तामहिं अच्छउ इयर जणु सुअणु वि अन्तरु वेइ ॥३॥

१०७८—वा यत्तदोतोर्वडः । ८।४।४०७। अपभ्रंशे यद्, तद् इत्येतयोरत्वन्तयोर्वा-
वत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ।

जेवडु अन्तरु रावण-रामहं, तेवडु अन्तरु पट्टण-गामहं ।

पक्षे । जेतुलो तेत्तुलो ।

१०७६—वेदं-किमोयदिः । ८ । ४ । ४०८ । अपभ्रंशे इदम्, किम् इत्येतयोरन्तयो-
रियत्किमतोर्यकारादेरवयवस्य डित् एवङ् इत्यादेशो वा भवति । एवङ् अन्तर । केवङ् अन्तर ।
पक्षे एत्तुलो । केत्तुलो ।

१०८०—परस्परस्याऽऽदिरः । ८ । ४ । ४०९ । अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ।

ते मुग्गडा हराविभ्रा जे परिधिडा ताहं ।

अवरोप्परु जोअन्ताहं सामिउ गज्जिउ जाहं ॥१॥

१०८१—कादि-स्थेदोत्तोरुच्चार-लाघवम् । ८ । ४ । ४१० । अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु
स्थितयोः ए, ओ इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

सुधे चिन्तिज्जइ माणु । (३६६, ४) । तसु हउं कलिजुगि कुल्लहहो (३३८, ४) ।

१०८२—पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् । ८ । ४ । ४११ । अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां
उं, हुं, हिं, हं इत्येतेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

अन्नु जु तुच्छउं तहे घणहे । (३५०, ४) । बलि किज्जउं सुअणस्सु । (३३८, ४) ।

दइउ घडावइ वणि तरुहं । (३४०, ४) । तरुहं वि वक्कलु । (३४१, ४) ।

खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहं । (३८६, ४) । तणहं तइज्जो भज्जि न वि । (३३६, ४) ।

१०८३—म्हो म्भो वा । ८ । ४ । ४१२ । अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इति मकाराक्रा-
न्तो भकारो वा भवति । म्ह इति पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्यां म्हः (८।२।७४) इति प्राकृत-लक्षण-
विहितोऽत्र गृह्यते, संस्कृते तदसंभवात् । गिम्भो । सिम्भो ।

वम्भ ते विरला के वि नर जे सव्वङ्ग-छइल्ल ।

जे वड्ढा ते वञ्चयर जे उज्जुअ ते वइल्ल ॥१॥

१०८४—अन्यादृशोऽन्नाइसाऽवराइसो । ८ । ४ । ४१३ । अपभ्रंशे अन्यादृश-शब्दस्य अन्ना-
इस, अवराइस इत्यादेशो भवतः । अन्नाइसो, अवराइसो ।

१०८५—प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्ब-पग्गिम्बाः । ८ । ४ । ४१४ । अपभ्रंशे प्रायस्
इत्येतस्य प्राउ, प्राइव, प्राइम्ब, पग्गिम्ब इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

अन्ने ते दीहर लोअण, अन्नु तं भुअ-जुअलु ।

अन्नु सुध ण-थण-हारु, तं अन्नु जि मुह-कमलु ।

अन्नु जि केस-कलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि ।

जेण गिअम्बिणि घडिअ स गुण-लायण-गिहि ॥१॥

प्राइव मुणिहँ वि भन्तडी तँ मणिअडा गणन्ति ।
 अखइ निरामइ परम-पइ अज्ज वि लउ न लहन्ति ॥२॥
 अंसु-जलँ प्राइम्ब गोरिअहे सहि! उब्बत्ता नयण-सर ।
 तँ संमुह सपेसिआ वेन्ति तिरिअडी घत्त पर ॥३॥
 एसी पिउ रुसेसु हउँ रट्टी मइँ अणुणेइ ।
 पग्गिम्ब एइ मणोरहइं डुक्करु वइउ करेइ ॥४॥

१०८६—वाऽन्यथोऽनुः ॥ ८।४।४१५। अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु इत्यादेशो वा भवति ।
 विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ को वि बुद्धिं वि ठिअउ ।
 अनु सिसिर-कालि सीअल-जलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ । १॥

पक्षे । अन्नह ।

१०८७—कुतसः कउ कहन्तिहु । ८।४।४१६ । अपभ्रंशे कुतस्-शब्दस्य कउ, कहन्तिहु
 इत्यादेशो भवतः ।

महु कन्तहोँ गुट्ट-ट्टिअहो कउ भुम्पडा चलन्ति ।
 अह रिउ-रहिरे उल्लवइ अह अप्पणे न भन्ति ॥१॥

धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ [४१५,४] ।

१०८८—ततस्तबोस्तोः । ८।४।४१७ । अपभ्रंशे ततस्, तदा इत्येतयोस्तो इत्यादेशो
 भवति ।

जइ भग्गा पारवकडा तो सहि! मज्झु पिएण ।
 अह भग्गा अम्हहं तणा तो तँ मारिअडेण ॥१॥ [३७६,४]

१०८९—एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक एम्ब-पर-समाणु-ध्रुवु-सं-मणाउं । ८।४।४१८।
 अपभ्रंशे एवमादीनां एम्बादय आदेशा भवन्ति । एवम एम्ब ।

पिय-संगमि कउ निहडी पिअहोँ परोक्खहोँ केम्ब ।
 मइँ विणिण वि विन्नासिआ तिह न एम्ब न तेम्ब ॥१॥

परमः परः । गुणहि न संपइ कित्ति पर [३३५,४] । सममः समाणुः ।

कन्तु जु सीहहोँ उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु ।
 सीहु निरवखय गय हणइ पिउ पय-रवख-समाणु ॥२॥

ध्रुवमो ध्रुवुः चञ्चलु जीविउ, ध्रुवु मरणु, पिअ! रुसिउजइ काइं ।
 होसहिँ विअहा रुसणा विअइँ वरिस-सयाइं ॥३॥

मो मं । सं घणि करहि विसाउ [३८५,४] प्रायोअहणात्—

माणि पणट्टइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।
 मा दुज्जण-कर-पल्लवेहिं वंसिज्जन्तु भमिज्ज ॥४॥
 लोणु विलिज्जइ पाणिण अरि खल-मेह ! म गज्जु ।
 वालिउ मलइ सु भुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥५॥
 मनाको मणाउं । विहवि पणट्टइ वड्कुडउ रिद्धिहिं जण-सामन्नु ।
 किं पि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥६॥

१०६०—किलाऽथवा-दिवा-सह-नहेः किराऽहवइ दिवे सहं नाहिं । ५।४।४१६। अपअं शे
 किलाऽऽदीनां किराऽऽदय आदेशा भवन्ति । किलस्य किरः ।

किर खाइ न पिअइ न विहवइ धम्मि न वेचवइ रुअडउ ।

इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पहुचवइ वूअडउ ॥१॥

अथवो हवइ । अहवइ न सुवंसहं एह खोडि ।

प्रायोऽधिकारात्— जाइज्जइ तहिं वेत्तइ लभइ पिअहो पमाणु ।

जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥२॥

दिवो दिवे । दिवि दिवि गङ्गा-ण्हाणु । [३६६,४] ।

सहस्य सहं । जउ पवसन्ते सहं न गय न सुअ विअोएं तस्सु ।

लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिं सुहय-जणस्सु ॥३॥

नहेनाहिं । एत्तहे मेह पिअन्ति जलु एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।

वेक्खु गहोरिम सायरहो एकक वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥४॥

१०६१—पश्चादेवमेवैवेदानां-प्रत्युत्तेतसः पच्छइ एम्बइ जि एम्बहिं पच्चलिउ एत्तहे ।

५ । ४ । ४२० । अपअं शे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति । पश्चातः पच्छइ ।

पच्छइ होइ विहाणु [३६२,४] । एवमेवस्य एम्बइ । एम्बइ सुरउ समत्तु [३३२,४] ।

एवस्य जिः । जाउ म जन्तउ पल्लवह देक्खउं कइ पय वेइ ।

हिअइ तिरिच्छी हउं जि पर पिउ डम्बरहं करेइ ॥१॥

इदानीमः एम्बहिं । हरि नच्चाविउ पङ्गणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।

एम्बहिं राह-पओहरहं जं भावइ तं होउ ॥२॥

प्रत्युत्तस्य पच्चलिउ । साव-सलोणी गोरडी नवखी क वि विस-गण्ठि ।

महु पच्चलिओ सो मरइ जासु न लग्गइ कण्ठि ॥३॥

इत्तस इत्तहे । एत्तहे मेह पिअन्ति जलु । [४१६,४] ।

१०६२—विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं । ८ । ४ । ४२१ । अपभ्रंशे विषण्णा-
दीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति । विषण्णस्य वुन्नः ।

मइं वुत्तउं तुहें घुरु घरहि कसरेहि विगुत्ताइं ।

पइं विणु धवल! न चडइ भरु एम्बइ वुन्नउ काइं? ॥१॥

उक्तस्य वुत्तः । मइं वुत्तउं [४२१,४] । वर्त्मनो विच्चः । जें मरु विच्चि न माइ [३५०,४] ।

१०६३—शौघ्राऽऽदीनां वहिल्लादयः । ८ । ४ । ४२२ । अपभ्रंशे शौघ्राऽऽदीनां वहि-
ल्लाऽऽदयः आदेशा भवन्ति ।

एक्कु कइअह वि न आवही अन्नु वहिल्लउ जाहि ।

मइं मित्तडा प्रमाणिअउ पइं जेहउ खलु नाहि ॥१॥

कखहस्य घञ्जलः । जिबें सुधुरिस तिवें घञ्जलइं जिबें नइ तिवें बलणाइं ।

जिबें डोङ्गर तिवें कोट्टरइं हिआ ! विसूरहि काइं ॥२॥

असुशय-संसर्गस्य विट्टालः । जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि घल्लन्ति ।

तहं सड्डहं विट्टालु परु फुक्कज्जन्त भमन्ति ॥३॥

भयस्य द्रवकः— दिवेंहिं विठत्तउं खाहि थड ! सन्धि म एक्कु वि द्रम्मु ।

को वि द्रवकउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥४॥

आत्मीयस्य अप्पणः । फोड्ढेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं [३६७,४] ।

दृष्टेर्द्रेहिः । एक्कमेक्कउं जइ वि जोएदि हरि सुट्टु सव्वायरेण,

तो वि द्रेहि जहिं कहि वि राही ।

को सवकइ संवरे वि वडु-नयणा नेहि पल्लुट्टा ॥५॥

भादस्य निच्चट्टुः । विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।

सो लेखडउ पठाविअइ जो लगइ निच्चट्टु ॥६॥

साधारणस्य सड्डलः— कहिं ससहरु कहिं मयरहरु कहिं बरिहिणु कहिं मेहु ।

दूर-ठिआहें वि सज्जणहं होइ असड्डलु नेहु ॥७॥

कौतुकस्य कोट्टुः— कुञ्जरु अन्नहें तरु-अरहं कुड्डेण घल्लइ हत्थु ।

मणु पुणु एक्कहिं सल्लइहिं जइ पुच्छह परमत्थु ॥८॥

क्रीडायाः खेडुः— खेडुयं कयमहेहिं निच्छयं किं पयम्पह ।

अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ! ॥९॥

रम्यस्य रवणः— सरिहिं न सरेहिं न सरबरेहिं न वि उज्जाण-वर्णेहि ।

देस रवणा होन्ति बड !, निवसन्तेहिं सुअणेहि ॥१०॥

अद्भुतस्य ढक्करिः— हिअडा ! पइ एहु बोल्लिअओ महु अगइ सय-वार ।

फुट्टिसु पिए पवसन्ति हउं भण्डय ! ढक्करि-सार ! ॥११॥

हे सखीत्यस्य हेल्लिः । हेल्लि ! न भङ्गहि आलु [३७६,४] पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुअः—

एक कुडुत्ती पञ्चहिं रुढी तहें पञ्चहें वि जुअंजुअ बुढी ।

बहिणुए ! तं घरु कहि किं नन्दउ जेत्यु कुडुम्बउं अण्यण-छन्दउं ॥१२॥

मूढस्य नालिअ-वढी—जो पुणु मणि जि खसफसिहअउ चिन्तइ देइ न बम्मु न रुअउ ।

रइ-वस-भमिअ करणमुल्लतलिउ धरहिं जि कोणु जुणइ सो नालिउ ॥१३॥

दिवेहिं विदसउं खाहि बड ! [४२२,४] नवस्य नवखः । नवखी क वि विसगण्ठि [४२०,

४], अदस्कन्दस्य दडवडः—

चलेहिं चलन्तेहिं लोअणेहिं जे तइं विट्टा बालि ! ।

तहिं मयरद्वय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥१४॥

यदेश्छुडुः—छुडु अगइ अकसाउ [३८५,४] संबन्धिनः केर-तणी—

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइ हरिणाइं ! ।

जसु केरण हुंकारडएं मुहहुं पडन्ति तृणाइं ॥१५॥

अह भगा अम्हहं तणा [३७६,४] मा भंषीरित्यस्य मन्मीसेति स्त्रीलिङ्गम्—

सत्यावस्थहं आलवणु साहु वि लोउ करेइ ।

आवन्नहं मन्मीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥१६॥

यद्यद्दृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्टिआ—

जइ रच्चसि जाइट्टिअए हिअडा !, मुद्ध-सहाव ! ।

लोहें फुट्टणएण जिवें घणा सहेसइ ताव ॥१७॥

१०६४—हुहरु-घुग्घादयः शब्द-चेष्टाऽनुकरणयोः । ८।४।४२३। अपञ्चंशे हुहुवदियः

शब्दाऽनुकरणो, घुग्घादयश्चेष्टाऽनुकरणो यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।

मइं जाणिउं बुढीसु हउं पेम्म-द्रहि हुहरु ति ।

नवरि अचिन्तिय संपडिय विणिय-नाव भड ति ॥१॥

आदिअहणात्— खण्णइ न उ कसरक्केहि पिज्जइ न उ घुण्टेहि ।

एम्बइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठें नयणेहि ॥२॥

अञ्ज वि नाहु महु जिज धरि सिद्धस्था वन्देइ ।

तार्जे जि विरहु गववखेहि मक्कड-घुग्घिउ वेइ ॥३॥

सिरि जर-खण्डी लोअडी गलि मणियडा न वीस ।

तो वि गोठुडा कराविआ मुद्धए उठुबईस ॥४॥ इत्यादि ।

★ अथ कथञ्चान्दि-हाड्डञ्चन्मन्धी त्विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायां कथम्, यथा इत्यादि-शब्दैः सम्बन्धितं यद्विधिविधानं समुपलभ्यते, तत्प्रदर्शयति कृत्तिकारः । यथा—

१०७२—धावेरिति । य आदिर्यस्य अवयवस्य स थादिस्तस्य थादेरवयवस्येत्यर्थः ।

कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं, कथं रजनी शीघ्रं भवति ।

नव-वधू-दर्शन-लालसः [कामुकः], वहति मनोरथान् सोऽपि ॥१॥

भाषार्थः—काम-वासनाकुलः कश्चिद् नव-विवाहितो युवा यद्विचारयति तदाह—दुष्टं दिनं कथं समाप्यताम्-केन प्रकारेण समाप्तिं गच्छेद् ? तथा रजनी-निशा कथं शीघ्रं भवति, सस्वरमेव भवेदिति यावद् । सोऽपि-नवविवाहितयुवकः एव एतादृशान् मनोरथान् प्रायः वहति-धारयति । किंभूतः युवकः ? नव-वधू-दर्शन-लालसः, नवा आसौ वधूः-पत्नी, तस्याः दर्शनं, तस्य लालसा-अभिलाषाऽस्ति यस्य सः ।

कथम् । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० थम् इत्यंशस्य डेम (एम) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरा-देलोपि, अञ्भीने परेण संयोज्ये कैम इति भवति । समाप्यताम् । सम्पूर्वकः आप्ल (आप) वातुः समाप्ती । समाप् + कथ + ताम् । संस्कृतनियमेन समाप्य + ताम् इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य दु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारस्य लोपे सम्प्यउ इति भवति । दुष्टम् । दुष्ट + सि । ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि दुष्टु इति भवति । दिनम् । दिन + सि । २२८ सू० नकार-स्य णकारे, अकारस्य उकारे, सेलोपि दिन्नु इति भवति । कथम् । प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य डिच (इच) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपि, अञ्भीने परेण संयोज्ये किच इति भवति । रजनी । रजनी + सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपि रजणी इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्रं यथा स्यात्तथा भवतीति क्रियाविशेषणमिदम् । शीघ्र + म् । अपभ्रंशे १०९३ सू० शीघ्राथं लुडु-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० अमो लोपे लुडु इति भवति । भवति = होइ, प्रकिया ७३१ सू० जेया । नव-वधू-दर्शन-लालसः । नव-वधू-दर्शन-लालस + सि । १८७ सू० धकारस्य हकारे, ४ सू० ऊ-कारस्य उकारे, २६ सू० दकारस्थस्याऽकारस्य अनुस्वारागमे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० शकारस्य द्वि-त्वनिघंठे, २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि नव-वधू-दर्शन-लालसउ इति भवति । वहति । वह्-धातुः प्रापणे । वह् + तिव् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे वहइ इति भवति । मनोरथान् । मनोरथ + शास् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १८७ सू० धकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० वासो लोपे मनोरह इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अ-कारस्य धोकारे, १०१५ सू० सेलोपि सो इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अप्यर्थे ति इत्यस्य प्रयोगे, १७७ सू० वकारलोपे इ इति भवति । कथम् = कैम, कथम् = किथ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

ओ । गौरीमुख-निजितकः, वार्दले निलीनः भृगाङ्कुः ।

अन्योऽपि यः परिभूत-तनुः, स कथं भ्रमति निःशंकम् ॥२॥

भाषार्थः— यदा निशाकरः कृष्णतमेषु मेघेषु प्रविशति तदा गौरी-मुख-सौन्दर्य-प्रभावितेन केनचित् पुरुषेण यद् भणितं तदाह-ओ इत्यव्ययपदमभिमुखीकरणे । अथवा पदमिदं सूचनायां प्रयुज्यते । ओ लोकाः! इत्यर्थः । यदा गौरीमुख-निजितकः, गौर्याः मुखं, तेन निजितकः-विजितः पराजितो यः सः भृगाङ्कुः-चन्द्रः, वार्दले-मेघसमूहे निलीनः-तिरोहितो जातः, गौरी-मुख-सौन्दर्यातिरेकं वीक्ष्य सलज्जः चन्द्रः मेघेषु प्रच्छन्न इति भावः । यदा चन्द्रस्यैतादृशी दशा विद्यते तदा यः अन्योऽपि-अन्यः-सामान्यो जनः, कीदृशोऽन्यो जनः ? परिभूततनुः-परिभूतं तिरस्कृतं तनु-शरीरं यस्य सः, साधारण-जन इति यावत् । कथं निःशंकं-यथेच्छं भ्रमति-भ्रमितुं शक्नोति ? न कोऽपीति यावत् ।

ओ । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र ४७४ सू० सूचनार्थं ओ इत्यव्ययपदं प्रयुज्यते । गौरी-मुख-निजितकः । गौरी-मुख-निजितक + सि । १५९ सू० ओकारस्य ओकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गौरी-मुख-निजितक इति भवति । वार्दले । वार्दल + डि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे वद्वलि इति भवति । निलीनः । निलीन + सि । इत्यत्र ९२९ सू० निलीनस्य लुक्क इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेलोपे लुक्कु इति भवति । भृगाङ्कुः । भृगाङ्कु + सि । इत्यत्र १३० सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० गकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अकारस्य उकारे, सेलोपे नियङ्कु इति भवति । अन्यः । अन्य + सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नु इति भवति । अवि = त्रि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । यः । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे ओ इति भवति । परिभूत-तनुः । परिपूर्वकः भूधातुः परिभावे-तिरस्कारे । परिभू + क्त + त + सि । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने ह्रस्व इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, परिहृतियतनु + सि इति जाते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपे परिहृतिय-तनु इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे सो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य डिम (इम) इत्यादेशे, डिमि परेऽन्तप्रस्वरादेशलोपे, अङ्भीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे किञ्च इति भवति । भ्रमति । भ्रम् (भ्रम्) भ्रमणे । भ्रम् + तिच् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे, ६२८ सू० तिच्ः स्थाने इच्चादेशे भर्षइ इति भवति । निःशंकम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निःशंक + अम् । ३४८ सू० शकारलोपे, बाहुल्येन ४३ सूत्रेण इकारस्य दीर्घाभावे, २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन ३६० सकारस्य द्वित्वाभावे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मिसङ्कु इति भवति । कथम् = किञ्च इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

विन्धाधरे तन्ध्याः रवन-घणः, कथं स्थितः श्री-आनन्द ! ।

निरुपमरसं प्रियेण, पीतवैद्य शेषस्य दस्ता मुद्रा ॥३॥

भाषार्थः— शृङ्गार-रस-रसिकः कश्चित्पुरुषः पृच्छति—हे श्रीआनन्द ! एषा कस्यचित् कामुक-

व्यक्तेः संज्ञा, तत्सम्बोधनम् । यदा श्रीमानन्दशब्दः रदनव्रणस्य विशेषणीभूतः, तदा नाऽयं सम्बोधनः । श्रियः आनन्दः, श्रीमानन्दः—शोभाकारक इत्यर्थः । तन्व्याः—कृशाङ्ग्याः नायिकायाः विम्बाधरे—विम्बं रक्ततमपुष्पविशेषस्तदिव अधरः-निम्नोष्ठः इति विम्बाधरः, तस्मिन् रदनव्रणः—रदनैः-दन्तैः कृतो व्रणः, दन्तक्षतम् [कीदृशः रदनव्रणः ? श्रीमानन्दः-नायिकायाः कृते शोभावर्धकः] कथं स्थितः—जातः ? इति प्रश्नः, तदा श्री-आनन्द उत्तरयति—यत् प्रियेण अधरस्य निरुपमरसम्, निरुपमः, निर्गतः उपमायाः, उपमाहीनः, इति यावत् । निरुपमश्च सः रसः, निरुपम-रसः, तमद्भुतरसं पीत्वा इव तेन प्रियेण शेषस्थ—मदक्षिण्टस्य रसस्योपरि पुनः पानार्थं मुदा दत्ता । विम्बाधरः मुद्राङ्कित इव कृत इति भावः ।

विम्बाधरे । विम्बाधर + डि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००५ सू० छिन्ना सह अकारस्य हकारे विम्बाहरि इति भवति । तन्व्याः । तन्वी + डस् । ३५० सू० वकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००० सू० ईकारस्य उकारे, १०१६ सू० डसो लोपे तणु इति भवति । रदन-व्रणः । रदनव्रण + सि । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०६९ सू० रेफलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रवण-वणु इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण थम् इत्यंशस्य स्थाने डिह [इह] इत्यादेशे, डिडिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये किह इति भवति । स्थितः । षठा [स्था] गतिनिवृत्तौ । स्था + क्तन्त । इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ठिड इति भवति । श्रीमानन्व ! । श्रीमानन्द + सि । ३७५ सू० रेफात् पुनै हकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ४ सू० ईकारस्य इकारे, २२८ सू० असंयुक्त-नकारस्य णकारे, १०१५ सू० सेलोपे सिरिमाण्व ! इति भवति । निरुपम-रसम् । निरुपम-रस + मम् । २३१ सू० एकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निरुपम-रसु इति भवति । प्रियेण । प्रिय + टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टा-स्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे पिएँ इति भवति । पीत्वा । पाधातुः पाने । पा + क्त्वा । इत्यत्र १००० सू० आकारस्य स्थाने इकारे, १११० सू० क्तवः स्थाने अदि इत्यादेशे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ पि-अदि इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । १११५ सू० एवार्थे जणु इत्यस्य प्रयोगे जण इति भवति । शेषस्य । शेष + डस् । २६० सूत्रेण शकारस्य षकारस्य च सकारे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सेसहोँ इति भवति । दत्ता । दत्ता + सि । इत्यत्र ४६ सू० आदेरकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, स्त्रीत्वविवक्षायामापप्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे दिण्णो इति भवति । मुद्रा । मुद्रा + सि । १०६२ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे मुह इति भवति । कथम्—किह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

मम सखि ! निभूतकं तथा मयि यदि प्रियो दुःखः स बोधः ।

यथा न जानाति मम मनः पक्षाऽऽपतितं तस्य ॥४॥

भावार्थः—काचिन्नायिका निज-नायक-विषये सन्दिहाना काञ्चित् निजसखीं पृच्छन्त्याह—हे सखि ! यदि मम प्रियः—कान्तः मयि-मद्विषये स बोधः-बोधोपेतोऽस्ति, मदुपरि सरोषो वर्ततेऽथवा मत्का-न्तेन मदीयः कश्चिदपराधः कृतो भवेदिति यावत्, तर्हि तथा भण—तत्सर्वं मां प्रति कथय । यतो मम मनः तस्य कान्तस्य पक्षाऽऽपतितं पक्षे आपतितं, पक्षपातयुक्तं वर्तते, प्रतस्तद् मे मनः, यथा-सम्यक्

प्रकारेण दोषान्न जानाति । पक्षपातपूर्णं मनः मम तस्य दोषान् जानतुं न शक्नोति, अतः निवृत्तत्वात्-प्रच्छन्नं, गुप्तरूपेणेति यावत्, त्वं तदीयान्-मम कान्तस्य दोषान् ब्रूहि, यतोऽहं वास्तविकीं स्थितिमवगच्छेयम् ।

भण । भण् [भण्] भणने । भण् + हि । ११० सू० अकारागमे, ६६२ सूत्रेण हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सेलोपि भण इति भवति । सखि ! सखी + सि । १८७ सू० खकारस्य स्थाने हकारे, १००१ सू० ईकारस्य स्थाने इकारे, १०१५ सू० सेलोपि सखि ! इति भवति । निभृतकम् । क्रियाविशेषणमिदम् । निभृतक + अम् । १८७ सू० अकारस्य स्थाने हकारे, १३१ सूत्रेण ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारस्य ककारस्य च लोपे, १०२५ सू० अन्त्याकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे, निभृतक इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यंशस्य डेम (एम्) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य स्थाने सानुनासिके वकारे जेवं इति भवति । यधि । अस्मद् + छि । १०४८ सू० छिप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । यधि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे जेया । प्रियः । प्रिय + सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिउ इति भवति । वृष्टः । वृष्ट + सि । इत्यत्र १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विट्ठु इति भवति । लघोषः । सदोष + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, पूर्ववदेव लघोषे इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यंशस्य डेम (एम्) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जेवं इति भवति । म । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । जानाति । ज्ञा-धातुः अवबोधने । ज्ञा + तिक् = जाणइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ६७८ सूत्रे जेया । मम = मजभु, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके जेया । मनः । मनस् + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि भण इति भवति । पक्षापतितम् । पक्षापतित + सि । २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, ८९० सू० प्रथम-तकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे पक्वस्वावडिश्च इति भवति । तस्य । तद् + डस् = तासु, प्रक्रिया १०२९ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके जेया । तथा = तेर्व, यथा = जेवं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः । तथा तथा मन्मथः निजकशरान् = जिवं जिवं वद्धिम लोप्रणहं । तिर्वं तिर्वं वम्पहु तिथय-सर, प्रक्रिया १०१५ सूत्रे जेया । जिवं, तिर्वं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्यम्-यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७२ सू० था इत्यंशस्य डिम (इम्) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०६८ सू० मकारस्य सानुनासिके वकारे जिवं इति भवति । तथा । अव्यय-पदमिदम् । १०७२ सू० था इत्यस्य डिम (इम्) इत्यादेशे, जिवं = वदेव तिर्वं इति साध्यम् ।

मया ज्ञातं प्रिये ! निरहितानां, काऽपि घरा भवति विकाले ।

केवलं मृगाङ्कोऽपि तथा लपति यथा विनकरः क्षयकाले ॥५॥

एतेषां पदानां शब्दसाधना १०४८ सूत्रे समवलोकनीया । भावाऽर्थश्चाऽपि तत्रैवाऽवलोकनीयः । जाणिठ (ज्ञातम्) इत्यत्र ५१४ सू० सेर्मकारो न जातः किन्तु १०१५ सूत्रेण तस्य लोपोऽभवत् । प्रिय इत्यत्र वैकल्पिकत्वाद् १०६९ सूत्रेण रेफस्य लोपो नाऽभवत्, बाहुल्येन १७७ सू० यकारस्य लोपोऽपि न जातः । नवर इत्यत्र केवलशब्दाऽर्थ ४५८ सू० नवर इत्यादेशे, बाहुल्येन णकारस्य नकारे नवर इति भवति । एवं

तिषजिषाषुवाह्यायी । एवमेव— तिष[तथा], जिष[यथा] इत्यनयोरप्युदाहरणानि कल्पनीयानि । साधना द्वित्थम्—तथा । अव्ययपदमिदम् । १०७२ सूत्रेण यथा इत्यंशस्य स्थाने डिध(इध)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये तिष इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १०७२ सू० यथा इत्यंशस्य स्थाने डिध-इत्यादेशे, पूर्ववदेव जिष इति भवति ।

१०७३— मया भणितः बलिराज !, त्वं कीदृग् भार्गव एषः ।

यादृक् तादृग् नाऽपि भवति, मूढ ! स्वयं नारायणः ईदृक् ॥१॥

भाषार्थः— हे बलिराज !-पातालाधिप !, मया त्वं भणितः-पृष्ठः, यदेषः वामनो भार्गवः-याचकः, कीदृग् ? को नाम महात्मा विद्यते ? इति पृच्छायामुत्तरयति बलिराजः, हे मूढ ! एषः याचकः, यादृक् तादृग् नाऽपि-नैव भवति-वर्तते, किन्तु ईदृग्-अयन्तु भार्गवः स्वयं भगवान् नारायणः-विष्णुर्वर्तते ।

मया । अस्मद्+टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने मइ इत्यादेशे मइ इति भवति । भणितः । भणित+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे भणिअउ इति भवति । बलिराज ! । बलिराज+सि । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, सेलोपे बलिराय ! इति भवति । त्वम् । युष्मद्+सि । १०३९ सू० युष्मदः स्थाने तुहं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे तुहं १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तुहं इति भवति । कीदृग् । कीदृक्+सि । १०७३ सू० दृक् इत्यंशस्य स्थाने डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे केहउ इति भवति । भार्गवः । भार्गव+सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० गकारस्य द्विस्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेलोपे भगवण इति भवति । एषः—एहु, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । यादृग् । यादृक्+सि । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, १०७३ सू० दृक् इत्यंशस्य डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे जेहु इति भवति । तादृग् । तादृक्+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृक् इत्यंशस्य डेह (एह) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्य-स्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तेहु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेव अपभ्रंशे प्रयुज्यते । अपि—वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । भवति—होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । मूढ ! । मूढ+सि । १०९३ सू० मूढशब्दस्य स्थाने वढ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे वढ इति भवति । स्वयम् । अव्ययपदमिदम् । ३५० सू० वकारलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००० सू० अकारस्य इकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे सइ इति भवति । नारायणः । नारायण+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नारायणु इति भवति । ईदृग् । ईदृक्+सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृक् इत्यंशस्य स्थाने डित् एह इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे एहु इति भवति । कीदृग्—केहउ, यादृक्—जेहु, तादृक्—तेहु, ईदृक्—एहु इत्येतेषु पदेषु प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०७४—यादृशाहीनाम् । यादृक्-शब्दस्त्रिविधो भवति । यथा—१—किप्-प्रत्ययान्तः—यादृक्, २—टक्-प्रत्ययान्तः-यादृशः, ३—सक्-प्रत्ययान्तश्च—यादृक्षः । प्रस्तुतसूत्रे सूत्रकारस्य टक्-प्रत्ययान्त-स्य यादृश-शब्दस्य ग्रहणमभीष्टमस्ति । यथा—यादृशः । यादृश+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७४ सूत्रेण दृश इत्यंशस्य स्थाने डित् ञइस इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य शोकारे, १०१५ सू० सेलोपे ञइसो इति भवति । तादृशः । तादृश+सि ।

पूर्ववदेव तदसौ इति भवति । कोदृशः । कीदृश + सि । पूर्ववदेव कदसो इति भवति । ईदृशः । ईदृश + सि । प्रस्तुतसूत्रेण दृशस्य स्थाने डित् अइस इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, १००३ सू० सकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे अइसो इति भवति ।

१०७५— यदि स घटयति प्रजापतिः कुत्राऽपि लात्वा शिक्षाम् ।

यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति भण तदा तस्याः सादृश्यम् ॥१॥

भावार्थः—यदि स प्रजापतिः, प्रजानां पतिः-स्वामी ब्रह्मा इत्यर्थः । कुत्राऽपि शिक्षां लात्वा-प्राप्य घटयति-जगन्निर्माणं करोति तदा-तदेव अत्र-अस्मिन् जगति तस्याः नायिकायाः निर्माणं जातम् । ब्रह्मणा परिपूरण-सतर्कतया एतस्याः नायः रचना कृताऽस्ति, अतएव यत्राऽपि तत्राऽपि-कुत्रचिदपीति तस्याः नायिकायाः सादृश्यम्-सादृश्यं, समानरूपता नहि प्राप्नोतीति भण-कथय, मया एतत् सत्यमुक्तमिति त्वमपि स्वीकुरु । ब्रह्मा यदि कुत्रचित् शिक्षां लब्ध्वा जगतः निर्माणं कुर्यात् तदेव एतादृशीं काश्चिन्नायिकां निर्मातुं प्रभवेन्नान्यथा । अतएव सम्यक् जगति तत्सप्रदृशी काऽपि सुन्दरी नास्तीति परमार्थः ।

यदि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे जेया । सः = सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके जेया । घटयति । घट [घट्] चेट्टायाम् । घट् + णिम् + तिच् । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, बाहुल्येन ६४२ सूत्रेण आदेरकारस्य आकाराभावे, ९४५ सू० तिच्ः स्थाने दि इत्यादेशे घटति इति भवति । प्रजापतिः । प्रजापति + सि । वैकल्पिकत्वाद् १०६९ सूत्रेण रेफस्याऽलोपे, १७७ सू० अकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्चुतो, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १११८ सूत्रेण भाषाव्यत्यये, ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००१ सू० इकारदीर्घे, १०१५ सू० सेलोपे प्रयाववी इति भवति । कुत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० अस्य स्थाने डित् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये जेत्यु इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे जेया । लात्वा । लाघातुः आदाने । ला + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एण्णिगु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये लेप्पिगु इति भवति । शिक्षाम् । शिक्षा + अम् । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, २७४ सू० अस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सिक्थु इति भवति । यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य अकारे, १०७५ सू० अस्य डिट् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये जेत्यु इति भवति । तत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७५ सू० अस्य डिट् एत्थु इत्यादेशे, जेत्युवदेव तेत्थु इति भवति । अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू० अस्य स्थाने डिट् एत्थु इत्यादेशे, तेत्थुवदेव एत्थु इति भवति । जगति । जगत् + ङि । ११ सू० तकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे जगि इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १७७ सू० गकारस्य लोपो न जातः । भण । भण [भण्] घातुः भणने । भण् + हि । ९१० सू० अकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोलुं कि भण इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्यादेशे तो इति भवति । तस्याः । तद् + डस् । ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् आप्- (प्रा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०३० सू० डसः स्थाने डहे (अहे) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये तहे १००१ सू० एकारस्य इकारे जाते तहि इति भवति । सादृश्यम् । सादृश्य + सि । १४२ सू० ऋकारस्य स्थाने रि इत्यादेशे, ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, २७४ सू० अस्य खकारे, ३६० सू० खकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सारिक्थु इति

भवति । यत्र=जेत्थु, तत्र=तेत्थु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति अस्तु इत्यादेशस्योदाहरण-
द्वयं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण अस्य
स्थाने डिद् अस्तु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीमे परेण संयोज्ये जस्तु इति भवति । स्थितः ।
ष्ठा-[स्था]-धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था+क्तन्त । ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू०
आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, सिप्रत्यये, १११८ सू० भाषाव्यत्यये, ९३१ सू० तकारस्य
दकारे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ठिञो इति भवति । तत्र । अव्ययपदमिदम् ।
१०७५ सू० अस्य स्थाने डिद् अस्तु इत्यादेशे, जस्तु-वदेव तस्तु इति भवति । स्थितः । पूर्ववदेव ठिञो इति
साध्यम् ।

१०७६—कुत्राऽपि लात्वा शिखां, यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति=केत्थु वि लेप्पिणु सिक्थु, जेत्थु
वि तेत्थु वि एत्थु जगि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०७५ सूत्रे ज्ञेया । अत्र=एत्थु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण त्र-
प्रत्ययस्य स्थाने डिद् एत्थु इत्यादेशो विहितः । साधना स्थितम्-अत्र । अव्ययपदमिदम् । १०७६ सू०
अस्य स्थाने डिद् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे एत्थु इति भवति ।

१०७७— यावत् निवसति कुम्भतटे सिंह-चपेटा-चटात्कारः ।

तावत्समस्तानां मदकलानां पदे पदे वाद्यते ढक्का ॥१॥

भावार्थः—यावत् कुम्भतटे-कुम्भस्य-हस्तिमस्तकस्य तटः-शरीरस्य अवयवानां संज्ञा, यथा-जघ-
नतटः कुचतटः । प्रस्तुतप्रकरणे मस्तक-तटो ग्राह्यः, तस्मिन् सिंहचपेटा-चटात्कारः, सिंहस्य चपेटा, तज्ज-
नितः चटात्कारः-ध्वनेरनुकरणं, सिंहस्य भीषणः प्रहार इत्यर्थः । न निपतति, तावत्समस्तानां मदकलानां-
मदमत्तानां गजानाम्-हस्तिनाम् पदे पदे प्रतिपदं ढक्का-महान् पटहः वाद्यते । अयं भावः-अभिमानो त-
दैव वाचालो भवति यदा विद्वान् मौनावलम्बी अवतिष्ठते ।

यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत् इत्यस्य मकारे जाम
इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । निपतति । निपूर्वकः पत्त् [पत्] ।
धातुः निपतने । निपत्+तिव् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ९१० सू० अकारागमे, ८९० सू० तकारस्य
डकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे निवञ्जइ इति भवति । कुम्भतटे । कुम्भतट+डि । १७७ सू०
तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य
इकारे कुम्भयडि इति भवति । सिंह-चपेटा-चटात्कारः । सिंह-चपेटा-चटात्कार+सि । २९ सू० अनु-
स्वारलोपे, ९२ सू० इकारस्य ईकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, ४
सू० प्रथमाऽऽकारस्य अकारे, १०९३ सू० चटात्काराऽर्थे चडक्क-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेर्लोपे
सिंह-चपेट-चडक्क इति भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वत् इत्यस्य स्थाने मकारे ताम
इति भवति । समस्तानाम् । समस्त+आम् । ३४८ सू० संयुक्तसकारस्य लोपे, ३६० सू० तकारस्य
द्वित्वे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लावके समत्तहं इति भवति ।
मदकलानाम् । मदकल+आम् । १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०६७ सू० ककारस्य
गकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे मयगलहं इति भवति । पदे । पद+डि । १७७ सू० द-
कारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पइ इति भवति । वाद्यते । वद् (वद्) सन्देशकथने ।
वद्+क्य+ते । संस्कृतनियमेन वाद्य+ते इति जाते, २९५ सू० अस्य जकारे, ३६० सू० अकारस्य द्वित्वे,
८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे वञ्जइ इति भवति । ढक्का । ढक्का+
सि । १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ढक्क-इति भवति । तावत्=ताम, यावत्=

जाम इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

तिलानां तिलत्वं तावत्परं यावन्न स्नेहाः गलन्ति ।

स्नेहे प्रणष्टे ते एव तिलाः, तिलाः भ्रष्ट्वा खला भवन्ति ॥२॥

भावार्थः—स्वस्वसम्पन्नलोकस्थितेः सम्मानकारणं भवति, निःस्वत्वानां यादृशी दशा भवति तां तिलाऽन्योक्त्याऽऽह—तिलानां तिलत्वं तावत् भवति यावत्सेषु स्नेहाः-तैलानि न गलन्ति-न नश्यन्ति, परं-किन्तु स्नेहे-तैले प्रणष्टे एति ते एव तिलाः-तिलवृक्षस्य बीजानि, तिलाः भ्रष्ट्वा-तिलत्वेन नष्टा खलाः निस्साराः भवन्ति । सस्नेहः एव तिलः, तिल उच्यते, अन्यथा स एव तिलः खलत्वमुपयातीति भावः ।

तिलानाम् । तिल + जाम् । इत्यत्र १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तिलहं इति भवति । तिलत्वम् । तिलत्व + सि । ४२५ सू० त्वप्रत्ययस्य तण इत्यादेशो, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तिलसण्णु इति भवति । तावत् । अव्ययपदमिदम् । १०७७ सू० वत् इत्यस्य स्थाने उं इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे तावत् इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य स्थाने पर इत्यादेशो पर इति भवति । यावत् । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, तावत्-वदेव यावत् इति भवति । १०१५ सू० प्रथमपदमिदं संस्कृत-सममेवाऽप्यत्र शेषे प्रयुज्यते । स्नेहाः । स्नेह + जस् । इत्यत्र ३४८ सू० सकारलोपे, १०१५ सू० जसो लोपे नेह इति भवति । गलन्ति । गल्-धातुः गलने । गल् + अन्ति । ९१० सू० अकारस्यागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशो गलन्ति इति भवति । स्नेहे । स्नेह + डि । ३४८ सू० सकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे नेहि इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट + डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे षण्णु इति भवति । ते । तद् + जस् = ते, इत्यस्य प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवार्थे जि ह्रस्वस्य प्रयोगे, ३६० सू० जकारद्वित्वे जिञ् इति भवति । तिलाः । तिल + जस् । १०१५ जसो लोपे तिल इति भवति । भ्रष्ट्वा । भ्रश्-धातुः नाशे । भ्रश् + क्त्वा । इत्यत्र ८४८ सू० भ्रश्वातोः स्थाने फिट् इत्यादेशो, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशो, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये फिट् इति भवति । खलाः । खल + जस् । १०१५ सू० जसो लोपे खल इति भवति । भवन्ति = होन्ति, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । तावत् = तावत्, यावत् = यावत् इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यावत् विषमा कार्यगतिः, जीवानां मध्ये एति ।

तावद् आस्तामितरो जनः सुजनोऽप्यन्तरं ददाति ॥३॥

भावार्थः—यावद्-यदा जीवानां—प्राणिनां मध्ये-जीवनमध्ये कार्यगतिः-कार्यसंचालनं, जीवनस्य निर्वाहः, कर्मगतिर्वा विषमा एति-भवति, वैषम्यं भजते, तावद् तदा इतरो जन आस्ताम्-तिष्ठतु, तस्य का चर्चा ?, किन्तु सुजनोऽपि-शिष्टजनोऽपि, अन्तरं ददाति-पृष्ठं ददाति । कर्मप्रतिकूलतायां दुःखवेलायां वा न कोऽपि सहायको भवतीति भावः ।

यावत् । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य महि इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जामहं इति भवति । विषमा । विषमा + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००० सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे विसमी इति भवति । कार्यगतिः । कार्यगति + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, २९५ सू० यस्य जकारे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० सकारस्य लोपे, सेलोपे कञ्जगद् इति भवति । जीवानाम् । जीव + जाम् । इत्यत्र १०१० सू० ग्रामः स्थाने

हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे जावहं इति भवति । मध्ये । मध्य + डि । २९७ सू० ध्यस्य भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य स्थाने भकारे, १००१ सू० डिन्ना सह भकारस्य एकारे मध्ये इति भवति । एति । इण्-(इ)-धातुः गतो-गमने । संस्कृतनियमेन एति इति जाते, १७७ सू० तकारस्य लोपे एङ् इति भवति । तावद् । अथयपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य स्थाने मर्हि इत्यादेशे जामर्हि-वदेव तामर्हि इति भवति । आस्ताम् । आस (यास्) उपदेशने । ८८६ सू० सकारस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ६६२ सू० ताम् इत्यस्य कु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे अङ्ङ इति भवति । इतरः । इतर + सि । १७७ सू० सकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे इयद् इति भवति । जनः । जन + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव जसु इति भवति । सुजनः । सुजन + सि । १७७ सू० जकारलोपे, पूर्ववदेव सुजसु इति भवति । धवि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । अन्तरम् । अन्तर + सि । १००२ सू० भकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्तर इति भवति । ववाति । वुदाञ् (दा) दाने । दा + तिव् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इष् (इ) इत्यादेशे वैइ इति भवति । यावत् = जामर्हि, तावत् = तामर्हि इत्यत्र प्रस्तुतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०७८ — “यावद् अन्तरं राम-रावणयोः, तावदन्तरं पट्टनग्रामयोः”-अयं भावः—रामरावणयोः, रामश्च रावणश्च रामरावणी, तयोः यावदन्तरं—पार्थक्यं विद्यते तावदेवाऽन्तरं पट्टन-ग्रामयोः—पट्टनश्च ग्रामश्च पट्टन-ग्रामी, तयोरन्तरं नगर-ग्रामयोर्भवति । एतेषां पदानां साधना त्वित्थम्—यावद् । यावद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७७ सू० वत्प्रत्ययस्य विकल्पेन डिद् एवङ् इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जेवङ् इति भवति । अन्तरम्—अन्तर, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । राम-रावणयोः । रामरावण + ओस् । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० ग्रामा स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे राम-रावणहं इति भवति । तावद् । तावद् + सि । प्रस्तुतसूत्रेण वत्प्रत्ययस्य स्थाने डेवङ् (एवङ्) इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जेवङ् इति साध्यम् । पट्टन-ग्रामयोः । पट्टन-ग्राम + ओस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, पूर्ववदेव पट्टणग्रामहं इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । यावद् । यावद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, विकल्पित्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः । प्रत्यय-ग्रहणे तदन्तस्थाऽपि ग्रहणमिति परिभाषया डावतोरपि ग्रहणम्, ततः ११०६ सू० अतु-प्रत्ययस्य स्थाने डिद् एत्तुल इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे जेत्तुलो इति भवति । तावद् । तावद् + सि । विकल्पित्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, ११०६ सू० अतु इत्यस्य प्रत्ययस्य स्थाने डेत्तुल (एत्तुल) इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे जेत्तुलो इति भवति ।

१०७९—इयद् । यत् परिमाणमस्येति । इयद् + सि । १०७९ सू० यद् इत्यस्य स्थाने विकल्पेन डिद् एवङ् इत्यादेशे, द्विति परेऽन्त्यस्वरादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे एवङ् इति भवति । अन्तरम् । अन्तर + सि । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्तर इति भवति । कियद् । किं परिमाणमस्येति । कियत् + सि । प्रस्तुतसूत्रेण यत् इत्यस्य

स्थाने विकल्पेन डिद् एवड इत्यादेशो, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, एवडु-वदेव के-
कडु इति भवति । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । इयत् । इदम् + अतु = इम् + अतु इति
संस्कृतनियमेन जाते, ११०६ सू० अतोः स्थाने डेतुल (एत्तुल) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, सि-
प्रत्यये, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे एत्तुलो इति भवति । कियत् । किम् + अतु
= किय् + अतु इति संस्कृत-नियमेन जाते, ११०६ सू० यद् इत्यस्य स्थाने डेतुल [एत्तुल] इत्यादेशे, ए-
त्तुलो-वदेव केत्तुलो इति साध्यम् । अत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतस्य [१०७९] सूत्रस्य प्रवृत्त्यभावः ।

१०८०—

ते मुग्गाः हारिताः ये परिविष्टास्तेषाम् ।

परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितो येषाम् ॥१॥

भावार्थः—परस्परम्-मिथो युध्यमानानां येषां-कलहकारिणां मनुजानां स्वामी पीडितः-दुखितो
भवति, तेषां पुरुषाणां कृते ये मुग्गाः-श्रान्यविशेषाः परिविष्टाः-प्रदत्ताः सन्ति ते हारिताः-व्यर्थाभूता एव
भवन्तीति ज्ञेयम् । कलहप्रियाणां नराणां भोजनादिना पोषणं भव्यर्थमेव भवतीति भावः ।

ते । तद् + जम् = ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । मुग्गाः । मुद्ग + जस् । ३४८ सू० दकारस्य लोपे,
३६० सू० गकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्भीने परेण
संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मुग्गडा इति भवति । हारिताः ।
हृङ् (हृ) हरणे । हृ + णिम् + क्तन्त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग स्थाने आर
इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकार-
लोपे, जस्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लोपे हराविष्टा इति भवति । ये = जे, प्रक्रिया ५४७
सूत्रे ज्ञेया । परिविष्टा । परि वष्ट + जस् । ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे,
३६१ सू० पूवठकास्य स्थाने टकारे, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे परि-
विष्टा इति भवति । तेषाम् । तद् + आम् । ११ सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आ-
कारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे ताहं इति भवति । परस्परम् । परस्पर + अम् । १०८० सू०
परस्परशब्दस्य आदौ अकारस्य प्रयोगे, २३१ सू० प्रथम-पकारस्य वकारे, ६२ सू० प्रथमरेफस्याकारस्य
ओकारे, ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू० अका-
रस्य उकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे अवरोप्यह इति भवति । युध्यमानानाम् । युध् + आतुः संप्रहारे ।
युध् + आतुः । अपभ्रंशे १०६६ सू० युध्-घातोः स्थाने जोअ इत्यस्य प्रयोगे, ६७० सू० आतुः स्थाने न्त
इत्यादेशे, आम्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे जोअन्ताहं
इति भवति । स्वामी । स्वामिन् + सि । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ४३५ सू०
स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सामिउ
इति भवति । पीडितः । पीडित + सि । १०९३ सू० पीडितार्थे गज्जिअ-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अका-
रस्य स्थाने उकारे, सेलोपे गज्जिअ इति भवति । येषाम् । यद् + आम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११
सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे जाहं इति भ-
वति । परस्परम् = अवरोप्यह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८१—उच्चारणस्य ताघर्षं प्रायो भवति । एकारस्य, ओकारस्य च दीर्घत्वं सर्वे व्यंजकरणा
अवगच्छन्त्येव, परन्तु अपभ्रंशभाषायां काश्चि-व्यञ्जनेषु ये एकाराः, ओकाराश्च स्थिताः भवन्ति, तेषा-
मुच्चारणं लघु [ह्रस्वः] जायते । यथा—मुखेन चिन्त्यते मानः = मुखे चिन्त्यते मानः, प्रक्रिया १०६७

सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सुधे इत्यत्र सुख + टा इति स्थिते, १०६७ सू० लकारस्य घकारे, १०२३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्योच्चारणस्य लाघवे सुधे इति भवति । तस्याऽहं कलियुगे बुलभस्य = तसु हर्षे कलियुगे कुलहहो, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । बुल्लहहो इत्यत्र १०८१ सूत्रेण ओकारस्योच्चारणस्य लाघवं जातम् ।

१०८२—उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति । यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्र-मध्य-मूलानां शीथिल्यं जायते, तल्लघूच्चारणम् । अनुस्वारस्योच्चारणं गुरु भवति, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽनुस्वारस्याऽनुनासिकस्य विधीयते । अनुनासिकोच्चारणस्य लाघवं सर्वप्रसिद्धमेव । यथा—अन्यद् यत्सुच्छकं तस्याः धन्यायाः = अन्नु जु तुच्छर्षे तर्हे घणहे, प्रक्रिया १०२१ सूत्रे ज्ञेया । सुच्छकम् = सुच्छर्षे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । बलिक्रिये सुजनस्य = बलि किज्जर्षे सुजनस्सु, एषां पदानां प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । बलि क्रिये = बलि किज्जर्षे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । दवं घटयति दवे तरुणाम् = दइउ घडावइ वणि तरुहुं, प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । देवम् । देव + सि । इत्यत्र १५३ सू० ऐकारस्य अइ इत्यादेशे, १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बइउ इति भवति । तरुणाम् = तरुहुं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । तरुण्योऽपि बलकलम् = तरुहुं वि वककलु, प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । तरुम्यः = तरुहुं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । खड्गवित्तवितं यस्मिन् लभामहे = खगविसा-हिउ जहिं लहहुं, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे ज्ञेया । यस्मिन् = जहिं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेणोच्चारणस्य लाघवं जातं, किन्तु प्रस्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् लहहुं इत्यत्र उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । तुणानां तृतीया भङ्गी नाऽपि = तणहं तइज्जी भङ्गि न वि, प्रक्रिया १०१० सूत्रे ज्ञेया । तुणानाम् = तणहं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । उक्तेषु प्रयोगेषु यथास्थानं प्रस्तुतसूत्रेण विहितमुच्चारणस्य लाघवं दृश्यते ।

१०८३—संस्कृते तवसंभवात् । म्ह इत्यस्य संस्कृतभाषायामुपयोगो न भवत्यतः ३४५ सूत्रेण प-क्षमवद-सन्नधिगतः संयुक्तस्य, षम-ष्म-स्म-ह्यां स्थाने विहितो यो म्ह इत्यादेशस्तस्यैवाऽत्र ग्रहणं भवति, तेन म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इत्यादेशो जायते इत्युक्तम् । यथा—घ्रीष्मः । घ्रीष्म + सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्वे, ३४५ सू० षमस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, १०८३ सू० म्हस्य स्थाने म्भ इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे गिम्भो इति भवति । श्लेष्मः । श्लेष्मन् + सि । ३५० सू० लकारलोपे, २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४५ सू० षमस्य म्हादेशे, पूर्ववदेव सिम्भो इति भवति । निम्नोक्तश्लोकेऽन्यदुदाहरणं प्रदीयते । यथा—

ब्रह्मन् ! ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्गच्छेकाः ।

ये वक्राः ते वञ्चकतराः, ये ऋजवस्ते बलीवर्धाः ॥१॥

भावार्थः—हे ब्रह्मन् !, हे विधातः !, ते केऽपि नराः विरलाः—स्वल्पाः वतन्ते ये सर्वाङ्गच्छेकाः, सर्वाणि च तान्यङ्गानि सर्वाङ्गानि—सर्वकार्याणि तेषु, छेकाः—दक्षाः, हेयोपादेयविवेककुशलाः नराः अल्पीयांस एव सन्ति, यतोहि ये वक्राः—सरलेतराः, ते वञ्चकतराः—प्रतिशयेन धूर्ताः भवन्ति । ये च पुनः ऋजवः—सरलाः सन्ति ते खलु बलीवर्धाः—वृषभतुल्याः, मूर्खाः भवन्तीति भावः ।

ब्रह्मन् ! । ब्रह्मन् + सि । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३४५ सू० ह्रस्य स्थाने म्ह इत्यादेशे, १०८३ सू० म्हस्य स्थाने म्भ इत्यादेशे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे षम्भ ! इति भवति । ते । तद् + जस् = ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । विरलाः । विरल + जस् ।

*उपाग्र-अत्रभागस्य समीपवर्ती भागः ।

१००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विरला इति भवति । के=के, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । नराः । नर+जस् । इत्यत्र १०१५ सू० जसो लोपे नर इति भवति । ये=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । सर्वाङ्गछेकाः । सर्वाङ्गछेक+जस् । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, ८४ सूत्रेण संयोगे परे ह्रस्वे, १०९३ सू० छेकाऽर्थे छद्दलशब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० जसो लोपे लव्यङ्ग-छद्दल इति भवति । बकाः । वक+जस् । २६ सू० प्रथमस्वरस्याऽनुस्वारागमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गाज्ज्ये वर्णे, १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे अङ्गु इति भवति । बञ्चकतराः । बञ्चकतर+जस् । १७७ सू० ककारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारस्य श्रुत्यभावे [बञ्च+श+तर+जस्], १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, जसो लोपे बञ्चयर इति भवति । ऋजवः । ऋजु+जस् । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, ३७० सू० ञकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, जसो लोपे उञ्जुअ इति भवति । ते । तद्+जस्=ते, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । १०८१ सूत्रेण उञ्कारणस्य लाघवे ते इति भवति । बलीवर्दाः । बलीवर्द+जस् । ४४५ सू० बलीवर्दस्य बद्दल इति निपातिते, १०१५ सू० जसो लोपे बद्दल इति भवति । ब्रह्मन् ।=ब्रभ । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८४—अन्यादृशः । अन्यादृश+सि । १०८४ सू० अन्यादृशस्य शब्दस्य अन्नाइस, अवराइस इत्यादेशौ, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नाइसो, अवराइसो इति भवति ।

१०८५— अग्रे ते शीर्षे लोचने, अन्येषु तद् भुजयुगलम् ।

अन्यः स घन-स्तन-भारः, तदग्न्यदेव मुखकमलम् ॥

अन्यः स केशकलापः, सोऽन्य एव प्रायो विधिः ।

येन नितम्बिनो घटिता सा गुण-लावण्य-निधिः ॥१॥

भाषार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः लावण्यं सौन्दर्यतिशयश्च निरूप्यते—ते शीर्षे—लम्बायमाने लोचने—नेत्रे, अन्ये—विलक्षणे, अनुपमे एव ज्ञेये । तद् भुजयुगलम्—भुजयोः युगलमग्न्यदेव-अपूर्वमेव, स घनस्तनभारः, घनै-अशिथिलौ च तौ स्तनौ-कुची, तयोः भारः, अन्यः—अद्भुत इति यावत् । तद्मुखकमलं, मुखं कमलमिव मुखकमलम्, तदग्न्यदेव, स केशकलापः, केशानां—केशानां कलापः अन्य एव, एतत्सर्वं विलक्षमेतस्याः इति यावत् । प्रायः स विधिः-विधाता अन्यः-विलक्षण एव प्रतिभाति, येन सा नितम्बिनो-प्रशस्तनितम्बवती [नितम्बप्रशस्त्ये इतिः] काचित् परमसुन्दरो—परमलावण्यमयी नायिका घटिता—निर्मिता । किम्भूता सा नायिका ? गुणलावण्यनिधिः, गुणाश्च लावण्यञ्च तेषां समाहारः, गुणलावण्यम्, तस्य निधि-भण्डारः गुण-लावण्य-निधिः । सहिष्णुता, कार्यकुशलता इत्यादयो गुणाः ज्ञेयाः । लावण्यञ्च अङ्गोपाङ्गानां सौन्दर्यं बोध्यम् ।

अन्ये । अन्यद्+घी । ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ५४७ सू० जसः स्थाने डित् एत् (ए) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अज्झीने परेण संयोज्ये अन्ये इति भवति । ते । तद्+घी । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, अग्ने-वदेव ते इति साध्यम् । शीर्षे । शीर्षं+घी । इत्यत्र ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० घकारस्य द्वित्वनिषेधे, १८७ सू० अकारस्य स्थाने हकारे, ४४२ सू० स्वार्थे रेफस्याऽऽगमे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जसो लोपे शीर्ष इति भवति । लोचने । लोचन+घी । इत्यत्र १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य एकारे, द्विवचनस्य बहुवचने, जसो लोपे लोचन इति भवति । अन्यत् । अन्यद्+सि । ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू०

नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि घन्तु इति भवति । एवमेव अन्यः । अन्यद् + सि = अन्नु इति साध्यम् । तद् । तद् + मि । इत्यत्र बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य स्थाने मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपि लं इति भवति । भुजयुगलम् । भुजयुगल + सि । १७७ सू० जकारलोपे, ११ सूत्रमनुसृत्य वाक्याऽपेक्षया पदस्यादिभूतत्वात् २४५ सूत्रेण यकारस्य स्थाने जकारे, १७७ सू० गकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि भुज जुभतु इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि सु इति भवति । घन स्तन-भारः । घन-स्तन-भार + मि । २२८ सू० उभयत्रापि नकारस्य णकारे, ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य वाक्याऽपेक्षया थकाराऽऽदेशस्य पदाऽऽदिभूतत्वात् ३६० सू० थकारद्वित्वाऽभावे, १८७ सू० मकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि घण-थण-हार इति भवति । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवार्थे जि इत्ययं प्रयोगे जि इति भवति । मुखकमलम् । मुखकमल + सि । १८७ सू० खकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि मुहकमलु इति भवति । केशकलापः । केशकलाप + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, २३१ सू० षकारस्य वकारे, पूर्ववदेव केशकलावु इति भवति । ग्रथः । अव्ययपदमिदम् । १०८५ सू० प्रायः इत्यस्य प्राउ इत्यादेशे प्राउ इति भवति । विधिः । विधि + सि । १८७ सू० धकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० सेलोपि विहि इति भवति । येन । यद् + टा । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे, ११ सू० दकारलोपे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे जेष इति भवति । नितम्बिनी । नितम्बिनी + सि । २२९ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० ईकारस्य दकारे, सेलोपि निम्बिनि इति भवति । घडिता । १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, सेलोपि घडिउ इति भवति । सः । तद् + सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वाद् माप्-(मा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि स इति भवति । गुण-लावण्य-निधिः । गुण-लावण्य-निधि + सि । १७७ सू० वकारस्य लोपे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १८७ सू० धकारस्य स्थाने हकारे, १०१५ सू० सेलोपि गुण-लावण्य-णिहि इति भवति । प्रायः—प्राउ इत्यत्र प्रस्तुः सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

प्रायः मुनीनामपि भ्रान्तिः तेन मणिकाम् गणयन्ति ।

अक्षये निरामये परमपदे अद्याऽपि लयं न लभन्ते ॥२॥

भावार्थः—प्रायो मुनीनामपि तपश्चरण-परायणानामपि भ्रान्तिर्वर्तते, तेन—अतएव ते मुनयः मणिकाम्—मालासंलग्नान् मणीन् गणयन्ति—जपन्ति । यद् अद्याऽपि ते अक्षये, न क्षयो यस्य सः, तस्मिन्, निरामये, आमयाद्—उत्पादविनाशाभ्यां निर्गतः सः, तस्मिन्, परमपदे, परमं च तत्पदं—मोक्षा तस्मिन्, लयं—तल्लीनतां न लभन्ते । केवलं बाह्याङ्गवरेण न किमपि हस्तमर्तं भवति, परन्तु शुद्धमनसा सहैव विहितं जापादिकं सफलं जायत इति भावः ।

१. ११ सूत्रे "समासे तु वाक्याविभक्त्यपेक्षया अन्त्यत्वं, अन्त्यत्वं च" इत्युक्तम् । तेन वाक्याऽपेक्षया, पदसमूहो वाक्यं तदपेक्षया, पदस्य आदिभूतत्वात् यकारस्य अकारो जातः ।

२. ११ सूत्रे "समासावस्थायां वाक्याऽपेक्षया विभक्त्यपेक्षया च अन्त्यत्वं, अन्त्यत्वं च भवति" इत्युक्तम् । तेनाऽपि वाक्याऽपेक्षया अकारादेशस्य आदिभूतत्वात् ३६० सूत्रेण यकारस्य द्वित्वं न जातम् ।

प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायः इत्यस्य प्राइव इत्यादेशे प्राइव इति भवति । मुनी-
नाम् । मुनि+आम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू०
उच्चाणस्य लाघवे मुणिहं इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । भ्रान्तिः । भ्रान्ति+सि ।
१०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्य-
स्वरादेशलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षायां ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्व-
रादेशलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे भस्वडी इति भवति । तेन । तद्+टा । ११ सू०
दकारस्य लोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे
से इति भवति । मणिकान् । मणिक+शस् । ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, क-प्रत्ययस्य च लोपे,
बाहुत्येन डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपाभावे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे—
मणिअडा इति भवति । मणअन्ति । मण [मण्] मणनायाम् । मण्+णिन्+अन्ति । ६३८ सू० णिव
अकारे, बाहुत्येन ६४२ सू० आदेशकारस्य दीर्घाभावे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे मणन्ति
इति सिद्धम् । अक्षये । अक्षय+ङि । २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य *वाक्यापेक्षया
खकारादेशस्य पदादिभूतत्वात् ३६० सू० खकारस्य द्वित्वाभावे, १७७ सू० यकारलोपे, १००५ सू०
ङिना सह अकारस्य इकारे अखइ इति भवति । निरामये । निरामय+ङि । १७७ सू० यकारलोपे,
पूर्ववदेव निरामइ इति भवति । परमवदे । परमपद+ङि । १७७ सू० दकारलोपे, पूर्ववदेव परम-सइ इति
भवति । अद्य । अव्यय-पदमिदम् । २९५ सू० अद्यस्य जकारे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे अज्ज इति भ-
वति । लयम् । लय+अम् । १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो
लोपे लः इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । लभन्ते । हुलभ [लभ्]
लाभे । लभ्+अन्ते । ९१० सू० अकारागमे, १८७ सू० अकारस्य हकारे, ६३१ सू० अन्ते इत्यस्य न्ति
इत्यादेशे लहन्ति इति भवति । प्रायः = प्राइव इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि ! उद्बुत्ते नयनसरसी ।

ते संमुखे सम्प्रेषिते वसः तिर्यग् घातं परम् ॥३॥

भावार्थः—हे सखि ! पतिवियोगात् समुद्भूतेन गौर्याः—सुन्दरीनायिकायाः अश्रुजलेन, अश्रु-
रूपं जलं, तेन नयनसरसी नयने एव सरसी—तडागी, उद्बुत्ते—उच्छलिते, ते नयन-सरसी कस्वचित्
पुरुषस्य सम्मुखं सम्प्रेषिते तिर्यक् यथा स्यात्तथा व्यापारिते परं विलक्षणं घातं हननस्वरूपं दुःखं वसः ।
पति-विरह-जन्यदुःखेन व्याप्ता काचिन्नायिका अश्रुपूर्ण-नयनाभ्यामपि यदि कश्चित् पुरुषं तिर्यग्-दृष्ट्या,
कामपूर्णदृष्ट्या समवलोकते तदाऽसौ दृष्टः पुरुषः कामवासनाजन्यां महतीं वेदनामनुभवति । कामु-
काया अश्रुपूर्णनयनयोरपि वक्रा दृष्टिः भयंकरा भवतीति भावः ।

अश्रुजलेन । अश्रुजल+टा । २६ सू० प्रथमस्वराऽन्तेऽनुस्वारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे,
१०६९ सू० रेफलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अं-
जलं इति भवति । प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायः इत्यव्ययस्य स्थाने प्राइव इति प्रयुज्यते ।
गौर्याः । गौरी+ङस् । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, ११०० सू० स्वार्थे
अप्रत्यये, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे इत्यादेशे गौरिअहे इति भवति । सखि ! = सहि !, प्रक्रिया १००३
सूत्रस्य प्रथमश्लोक ज्ञेया । उद्बुत्ते । उद्बुत्त+ओ । ३४८ सू० दकारस्य लोपे, ३६० सू० यकारस्य

*१००५ सूत्रस्य प्रथमश्लोकस्य व्याख्यायाः टिप्पणी सुनवलोकनीया ।

द्विस्वे, १२६ सू० अकारस्य अकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० असौ लोपे उव्वत्सा इति भवति । नयनसरसौ । नयनसरस् + श्री । वैकल्पिकत्वाद् २२९ सूत्रेण आदिमस्य नकारस्य णकाराऽभावे, २२८ सू० द्वितीय-नकारस्य णकारे, ११ सू० सकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० असौ लोपे नयनसर इति भवति । ते । तद् + श्री । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ११ सू० ङकारलोपे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० इकारस्य एकारे त् इति भवति । संमुखे । संमुख + श्री । १८७ सू० खकारस्य हकारे, द्विवचनस्य बहुवचने, असौ लोपे संमुह इति भवति । संप्रेषिते । संप्रेषित + श्री । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० षकारस्य स्थाने सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० असौ लोपे सपेतिश्चा इति भवति । वस्तः । डुदाञ् [दा] दाने । दा + तस् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे वेन्ति इति भवति । तिर्यक् । क्रियाविशेषणमिदम् । तिर्यक् + अम् । ४१४ सू० तिर्यक्-शब्दस्य तिरिच्छि इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्यस्य इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो लोपे तिरिच्छी इति भवति । घातम् । घात + अम् । ३७० सू० तकारद्विस्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, अमो लोपे घत्त इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । प्रायः—प्राहृष्व इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

एष्यति प्रियः रोषिष्याम्यहं रुष्टां मामनुनयति ।

प्रायः एतान् मनोरथान् बुष्करान् दयिता करोति ॥४॥

भावार्थः—काचन सगर्वा नायिका प्राह—यदा मम प्रियः-कान्तः, एष्यति-भविष्यति, सदाऽहं रोषिष्यामि-रुष्टा भविष्यामि । यतोऽसौ मम प्रियः कान्तः रुष्टां-सरोषां मामनुनयति-अनुकूलां कर्तुं प्रार्थयिष्यति । प्रायः दयिता-नायिका एतान् बुष्करान् कठिनान् पूर्वोक्तमनोरथान् करोति । प्रियवत्सभा नाय्यः प्रायः प्रणय-प्रकीर्षविवथकं चिन्तनं कुर्वन्तीति भावः ।

एष्यति । इण्-(इ)-घातुः गतौ । संस्कृतनियमेन ए + स्य + तिव् इति जाते, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे एस + इ इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००० सू० इकारस्य ईकारे एसौ इति भवति । प्रियः । प्रिय + सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि विड इति भवति । रोषि-ष्यामि । रुष् रोषे । रुष् + स्य + स्यामि । इत्यत्र ९०७ सू० उकारस्य स्थाने ऊकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ९१० सू० अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य एकारे, १०५६ सू० स्यामि इत्वस्य स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारस्य लोपे रुसेसु इति भवति । अहम्—हर्उ, प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । रुष्टाम् । रुष्टा + अम् । ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्विस्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० अमो लोपे रुष्टी इति भवति । माम् । अस्मद् + अम् । १०४८ सू० अमा सह अस्मदः स्थाने मई इत्यादेशे मई इति भवति । अनुनयति । अनुपूर्वकः णीञ्-(नी)-घातुः अनुनयने । अनुनी + तिव् । २२८ सू० उभयत्रा-र्षि नकारस्य णकारे, ९०८ सू० ईकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे अणुरोह इति सिद्धम् । प्रायः । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रायस् इत्यस्य परिगम्य इत्यादेशे परिगम्य इति भवति । एतान् । एतद् + शस् = एह, प्रक्रिया १०३४ सूत्रे ज्ञेया । मनोरथान् । मनोरथ + शस् । २२८ सू० नकारस्य ण-कारे, १८७ सू० षकारस्य हकारे, ३४ सू० क्लीबत्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे मणोरहं इति

भवति । वुष्करान् । वुष्कर + शस् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० शसो लोपे वुष्कश्च इति भवति । वयिता । वयिता + सि । १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००० सू० आकारस्य अकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वड्ड इति भवति । करोति । कुक्कृ [कृ] करणे । कृ + तिच् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६४७ सू० द्वितीयाऽकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिच् इत्यादेशे करेह इति भवति । प्रायः—पयिम्ब इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८६— विरहानल-ज्वाला-करालितः, पथिकः कोऽपि मङ्गस्त्वा स्थितः ।

अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलाद् धूमः कुतः उत्थितः ॥१॥

भावार्थः—जले धूमं प्रेक्ष्य कश्चित् पुरुषः प्राह—विरहानल-ज्वाला-करालितः, कान्तायाः विरहः-वियोगः, तज्जनितोऽनलः बन्धिः तस्य ज्वाला, तथा करालितः-पीडितः दग्ध इव इति यावत् । एतादृशः कोऽपि-कश्चित् पथिकः जले मङ्गस्त्वा-निमज्ज्य स्थितोऽस्ति, अन्यथा शिशिरकाले, शिशिरस्य शीतलोः कालः, तस्मिन्, शीतलजलात्, शीतलं च तज्जलं तस्मात् कुतः-कथं धूमः उत्थितः ?

विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहानल-ज्वाला-करालित + सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ४ सू० लकारस्थाऽऽकारस्य ञकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरहाणल-ज्वाल-करालिअड इति भवति । पथिकः । पथिक + सि । १८७ सू० यकारस्य हुकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे पहिड इति भवति । कः । किम् + सि । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, सेलोपे को इति भवति । अपि—वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । मङ्गस्त्वा । तुमस्ङ् [मस्ङ्] विशुद्धौ । मस्ङ् + क्त्वा । ७७२ सू० मस्ङ्घातोः स्थाने बुड् इत्यादेशे, १११० सू० क्तवः स्थाने इवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भोने परेण संयोज्ये बुद्धिवि इति भवति । स्थितः । ष्ठा [स्था] गतिलिङ्गोत्ती । स्था + क्त—त । ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सूत्रेण अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपे ठिअड इति भवति । अन्यथा । अन्वयपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण अन्यथाशब्दस्य विकल्पेन अनु इत्यादेशे अनु इति भवति । शिशिरकाले । शिशिरकाल + डि । २६० सू० उभयथाऽपि शकारस्य सकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे शिशिरकालि इति भवति । शीतलजलात् । शीतलजल + डसि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००७ सू० डसेः स्थाने हु इत्यादेशे शीतलजलहु इति भवति । धूमः । धूम + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे धुमु इति भवति । कुतः । अन्वयपदमिदम् । १०८७ सू० कुतः इत्यस्य स्थाने कहन्तिहु इत्यादेशे कहन्तिहु इति भवति । उत्थितः । उत्पूर्वकः स्थाघातुः उत्थाने । उद्स्था + क्त—त । ३४८ सू० दकारलोपे ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, सि-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे उद्धिअड इति भवति । अन्यथा—अनु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य वैकल्पिका प्रवृत्तिर्जाता । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः । अन्यथा । इत्यत्र ३४८ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, १८७ सू० यकारस्य हुकारे, १००० सूत्रेण आकारस्य अकारे अन्नह इति भवति । अत्र वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०८७— मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि बलन्ति ।

अथ रिपुरुधिरेण विध्यापयति, अथाऽऽत्मना न भ्रान्तिः ॥१॥

भावार्थः—गोष्ठस्थितस्य-गोशालायां स्थितस्य-विराजितस्य मम कान्तस्य कुटीरकाणि-गृहाणि कथं बलन्ति ?-ज्वलन्ति ? मम कान्तस्याऽवस्थितत्वावपि गृहाणि ज्वलन्तीति महदाश्चयम् । अथ-अथवा यदीमानि कुटीरकाणि केनचित् कण्टिका ज्वालितानि तदा मत्र नियतमः रिपुरुधिरेण रिपोः-शत्रोः रुधिरेण तानि कुटीरकाणि विध्यापयति-विध्यापयिष्यति-शमयिष्यतीति यावत् । अथ-अथवा यदीमानि कारणान्तरेण स्वयमेव ज्वलन्ति तदात्मना-स्वयमेव कस्याऽपि साहाय्यं विनैव मम कान्तः तानि कुटीरकाणि विध्यापयिष्यति, नाऽत्र भ्रान्तिः-सन्देहः कर्तव्येति भावार्थः । एतावता कथनेन काऽपि नारी स्वपत्युः शौर्यं श्लाघते ।

मम=मह, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । कान्तस्य =कन्तहो, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । गोष्ठ-स्थितस्य । गोष्ठ-स्थित+ङस् । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, (स्था+त्त =त इत्यत्र ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य हकारे) १७७ सू० तकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे गुट्ट-द्विठअहो इति भवति । कुतः । अव्ययपदमिदम् । १०८७ सू० कुतस् इत्यस्य स्थाने कउ इत्यादेशे कउ इति भवति । कुटीरकाणि । कुटीरक+जस् । अपभ्रंशे १०९३ सू० कुटीरकाऽर्थे भुम्पड-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० असौ लोपे भुम्पडा इति भवति । बलन्ति । बल-धातुः प्रीणने । "अनेकाऽर्थाः हि घातकः" इति न्यायेनाऽत्र बलधातुः ज्वलनेऽपि प्रयुज्यते । ततः बल्+ञन्ति इति स्थिते, ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ६३१ सू० ञन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे बलन्ति इति भवति । अथ=अह, इत्यस्य प्रक्रिया १०१० सूत्रे ज्ञेया । रिपु-रुधिरेण । रिपु-रुधिर+टा । १७७ सू० पकारलोपे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे रिउरुधिरै इति भवति । विध्यापयति । विपूर्वकः ध्यै-(ध्या)-धातुः विध्यापने । वि-ध्या+णिग्+तिब् । अपभ्रंशे विध्या+णिग् इत्यर्थे १०६६ सू० उल्लहव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इचादेशे उल्लहवह इति भवति । आत्मना । आत्मन्+टा । ३२२ सू० त्मस्य स्थाने पकारे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आण इत्यादेशे, अउभीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे अपरसौ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृततुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । भ्रान्तिः । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१५ सू० सेलोपे भन्ति इति भवति । कुतः=कउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । धूमः कुतः उर्यितः=धुम् कहन्तिहु उट्टिग्रउ, प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र कुतः इत्यव्ययस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण कहन्तिहु इत्यादेशो जातः ।

१०८८— यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्नाः अस्माकं सम्बन्धिनस्तथा तेन मारितेन ॥१॥

एतेषां पदानामर्थः, शब्दसाधना च १०५० सूत्रे समदलोकनीया । अत्र ततः इत्यव्ययस्य तथा तदा इत्यव्ययस्य च स्थाने प्रस्तुतेन [१०८८] सूत्रेण तो इत्यादेशे तो इति भवति ।

१०८९— एवम् एम्ब । एवम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने एम्ब इत्यादेशो भवति । यथा—

प्रियसंगमे कुतः निद्रा ? प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ? ।

मया द्वेऽपि विनाशिते, निद्रा नैवं न तथा ॥१॥

भावार्थः—काचिन्नायिका नायकं प्रति प्रेमाऽतिरेकं प्रकटयति । प्रियसंगमे, प्रियस्य-कान्तस्य संगमः-समागमः, तस्मिन् संजाते कुतो निद्रा ? संयोगजन्यहर्षहेतोः निद्रा नाऽऽयातीत्यर्थः । प्रियस्य परोक्षस्य-प्रिये परोक्षे सति कथं निद्रा ? अत्र सप्तम्यर्थे षष्ठी, अक्षणोः परं परोक्षम्, तस्मिन् परोक्षे जयनाऽगोचरे सति प्रिये कथं निद्रा समायाति ? नाऽऽयातीति यावत् । मया द्वेऽपि विनाशिते संयोगवियोग-कालयोः निद्राद्वयमपि संपूर्णतः नीतम् । संयोगवियोगाज्जन्त्याद्वयेऽपि मम निद्रा विनष्टा । अयं भावः—एवं-पतिसमागमे सति न-निद्रा न प्राप्स्यते, तथा-पतिवियोगेऽपि न-निद्रा नैव लभ्यते इति भावः ।

प्रियसंगमे । प्रियसंगम+ङि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, बाहुल्येन १७७ सू० यकारस्य लोपाऽभावे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे प्रियसंगमि इति भवति । कुतः । अव्ययपदमिदम् । १०८७ सू० कुतः इत्यस्य कउ इत्यादेशे कउ इति भवति । निद्रा । निद्रा+सि । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सूत्रेण डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशोपि, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे निद्बुद्धी इति भवति । प्रियस्त । प्रिय+ङस् । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे पिमहो इति भवति । परोक्षस्य । परोक्ष+ङस् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, बाहुल्येन ङङ् सू० संयोगे परे ह्रस्वाऽभावे पिअहो-वदेव परोक्षहो इति भवति । कथम् । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे १०९३ सू० कथम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने केम्ब इत्यादेशे केम्ब इति भवति । मया मई, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । द्वे=त्रिणि, इत्यस्य प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० यकारस्य अकारो जातः । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । विनाशिते । विनाशिता+प्रौ । ३७० सू० नकारस्य द्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य स्थाने बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विनासिप्रा इति भवति । निद्रा । निद्रा+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारद्वित्वे, १००१ सू० यकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे निद् इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । एवम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० एवम् इत्यस्य स्थाने एम्ब इत्यादेशे एम्ब इति भवति । तथा । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे तथाऽर्थे १०९३ सूत्रेण तेम्ब इतिशब्दः प्रयुज्यते । एवम्=एम्ब इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । परमः परः । परम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने पर इत्यादेशो भवति । यथा—गुणः न संपत् कीर्तिः परम्=गुणहि न संपद् किति पर, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००६ सूत्रे ज्ञेया । अन्तरं त्वित्थम्—गुणः । गुण+भिस् । १११८ सू० भाषाव्यत्यये जाते सति, ४९६ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे गुणहि इति भवति । परम्=पर, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सममः समाशुः । समम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने समाशु इत्यादेशो भवति । यथा—

कान्तो यत् सिंहस्योपमीयते तन्मम खण्डितो मानः ।

सिंहः नीरक्षकान् राजान् हन्ति प्रियः पवरक्षः समम् ॥२॥

भावार्थः—यन्मे कान्तः सिंहस्य उपमीयते—सिंहेनोपमीयते, तत्-तदा, मम-मदीयः, मानः-अभिमानः, खण्डितः-विनाशितः, यतः सिंहः नीरक्षकान्, निर्गताः रक्षकेभ्यः पुरुषेभ्यः, नीरक्षकाः, तान्—रक्ष-

करहितान् गजान् हन्ति—मारयति, किन्तु मम काष्ठः । पदरक्षः—पदाति-रक्षकः समम्-सह, पदाति-रक्षकेषु विद्यमानेष्वपि गजान् रणे हन्ति, अतः मम काष्ठः सिंहादधिकः पराक्रमी, इति व्यङ्ग्यार्थः ।

कास्तः । कास्त + सि । इत्यत्र ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे कन्तु इति भवति । यत् । यत् + सि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य ञकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ञु इति भवति । सिंहस्य । सिंह + ङस् । इत्यत्र २९ सू० अनुस्वारस्य लोपे, ९२ सू० इकारस्य ईकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे सीहहो इति भवति । उपनीयते । उपपूर्वकः साधातुः उपमाने । उपमा + क्य + ते । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ६४९ सू० न्यस्य स्थाने ईप् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इत्वादेशे उवमिअइ इति भवति । लब्—त इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । मम । अस्मद् + ङस् = महु, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । खण्डितः । खण्डित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे खण्डित इति भवति । मानः = भाणु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सिंहः । सिंह + सि । पूर्ववदेव सीह + सि इति जाते, १००२ सू० अकारस्य स्थाने ङकारे, सेर्लोपे सीह इति भवति । नीरक्षकान् । नीरक्षक + ङस् । १००० सू० ईकारस्य इकारे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य स्थाने ककारे, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १०१५ सू० वासो लोपे निरक्षस्य इति भवति । गजान् । गज + ङस् । १७७ सू० अकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुती, वासो लोपे गय इति भवति । हन्ति । हन [हन्] हिंसायाम् । हन् + तिच् । ९१० सू० अकारागमे, २२८ सू० नकारस्य ञकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्वादेशे हणइ इति भवति । विद्वः = पिड, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पदरक्षः । पदरक्ष + भिस् । इत्यत्र १७७ सू० दकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-खकारस्य ककारे, बाहुल्येन १०१६ सू० भिसो लोपे पयरवत् इति भवति । समम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण समम् इत्यस्य समाणु इत्यादेशे समाणु इति भवति । समम् = समाणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । ध्रुवनी ध्रुवः । ध्रुवम् इत्यस्य शब्दस्य स्थाने ध्रुवु इत्यादेशो भवति । यथा—

चञ्चलं जीवितं, ध्रुवं मरणं, प्रिय ! रुष्यसे किम् ? ।

अविद्यन्ति दिवसाः रोषणस्य दिव्यानि वर्षशतानि ॥३॥

भावार्थः—प्रिय !-स्वामिन् !, जीवितम्-जीवनं चञ्चलम्-क्षणभङ्गुरम्, विनाशशीलमिति यावत् । मरणम्—मृत्युरुच ध्रुवम्—निश्चितम्, अतो भवता किम्-कथं रुष्यसे ?-रोषः क्रियते । यतः रोष-स्य—रोषयुक्तस्य नरस्य दिवसाः—दिनानि दिव्यानि—देवस्य इमानि दिव्यानि, वर्षशतानि वर्षाणां शतानि भविष्यन्ति । दुःखावस्थायाः कालिचिद् दिनान्यपि शतवर्षतुल्यानि प्रतीयन्त इति भावः ।

चञ्चलम् । चञ्चल + सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सेर्लोपे चञ्चलु इति भवति । जीवितम् । जीवित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, अकारस्य उकारे, सेर्लोपे जीविड इति भवति । ध्रुवम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण ध्रुवम् इत्यस्य ध्रुवु इत्यादेशे ध्रुवु इति भवति । मरणम् । मरण + सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे मरणु इति भवति । प्रिय ! । प्रिय + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, सेर्लोपे पिड ! इति भवति । रुष्यते । रुष [रुष्] रोषे । रुष + क्य + ते । इत्यत्र ९०७ सू० उकारस्य ऊकारे, २६० सू० पकारस्य सकारे, ६४९ सू० न्यस्य स्थाने

इज्ज इत्यादेशे, अज्जीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे रुसिज्जइ इति भवति । किम् । अव्ययपदमिदम् । १०३८ सू० किमः स्थाने काइं इत्यादेशे काइं इति भवति । भविष्यति । भूधातुः स-त्तायाम् । भू+स्य+अन्ति । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, १०५९ सू० स्वस्य सकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे होसहिं इति भवति । विद्यताः । दिवस+जस् । इत्यत्र १७७ सू० वकारस्य लोपे, २६३ सू० सकारस्य स्थाने हकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विग्रहा इति भवति । रोषणस्य । हवतीति रोषणस्तस्य । सष्-धातुः रोषे । सष्+त्युट (अन) । १०७ सू० उकारस्य ऊकारे, ११० सू० अकारागमे, २६० सू० षकारस्य सकारे रुस+अन इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्जीने परेण संयोज्ये, २२८ सू० नकारस्य णकारे, इस्प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१६ सू० ङसो लोपे रुसणा इति भवति । विद्यानि । दिव्य+जस् । इत्यत्र ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सूत्रेण वकारस्य द्वित्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे दिव्यइं इति भवति । वर्ष-स्यतानि । वर्षसत+जस् । इत्यत्र ३७६ सू० रेफात्पूर्वं इकारागमे, २६० सू० षकारस्य शकारस्य च सकारे १७७ सू० लकारलोपे, १८० सू० यकार-ध्रुतो, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशे वरिस-सयाइं इति भवति । ध्रुवम् = ध्रुवु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मा मं । मा इत्यस्य शब्दस्य स्थाने मं इत्यादेशो भवति । यथा—मा धम्ये! कुरु विधादम् = मं धमि ! करहि विसाउ, प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । अत्र मा इत्यव्ययस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण मं इत्यादेशो जातः । प्रायोग्रहणात् । प्रस्तुत-सूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्य ग्रहणात् कुत्रचित् मा इत्यस्य मं इत्यादेशो न भवति । यथा—

माने प्रणष्टे यदि न तनु तदा देशं त्यज !

मा दुर्जन-कर-पल्लवः दृश्यमानः भ्राम्य ॥४॥

भाषार्थः—माने-स्वाऽभिमाने प्रणष्टे सति यदि तनु-शरीरं न त्यक्तुं शक्यं तदा देशं त्ववस्यमेव त्यज —परिहर, त्यक्तव्यो देश इति यावत् । यतः दुर्जनकर-पल्लवः, कराद्वच तं पल्लवाः, करपल्लवाः दुर्ज-नानां करपल्लवाः, तैः दुर्जनकरपल्लवैः दृश्यमानः—भो लोकाः! असी स एव याति, इति प्रकारेण करैः दृश्यमानः मा भ्राम्य —भ्रमणं मा कुरु । संभावितस्य चाऽकीर्तिः, मरणादतिरिच्यते, इति हार्दम् ।

माने । मान+ङि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे मारिण इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट+ङि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्ती पण्डुइ इति भवति । यदि = जइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-सममेवाऽप्यभ्रंशे प्रयुज्यते । तनु । तनु+सि । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य स्थाने ण-कारे, १०१५ सू० सेर्लोपे तनु इति भवति । तदा । अव्ययपदमिदम् । १०८८ सू० तदा इत्यस्य तो इत्या-देशे तो इति भवति । देशम् । देश+अम् । २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ११०० सू० ङङ-(अङ)-प्रत्यये, इति परेऽस्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्जीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वेसडा इति भवति । त्यज । त्यज [त्यज्] त्यागे । त्यज्+हि । ७५७ सूत्रे 'त्यजतेरपि चयइ' इति पाठात् त्यज्धातोः स्थाने चय इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, ६६६ सू० हि इत्यस्य ज्ज इत्यादेशे चइज्ज इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायोग्रहणात् मा-शब्दस्य स्थाने मं इत्यादेशोऽभावे, संस्कृतवदेवाऽप्यभ्रंशे प्रयुज्यते । दुर्जन-कर-पल्लवः । दुर्जनकरपल्लव+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० जकारस्य द्वित्वे, २२८ सू० नका-

रस्य स्थाने णकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे बुज्जण-कर-पल्लवे हि इति भवति । दृश्यमानः । दृशिर [दृश्] दर्शने । दृश् + णिग् + क्य + आनश् । ७०३ सू० ष्यन्तस्य दृशः स्थाने दंस इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वसिज्जन्तु इति भवति । आम्भ । अमु (अम्) धातुः अमणे । अम् + हि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, ६६६ सू० हि इत्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये भमिज्ज इति भवति । प्रायो-ग्रहणाद् मा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता ।

लवणं विलीयते पानीयेन अरे खलमेघ ! मा गर्जं ।

वालितं गलति तत्कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य ॥५॥

भाषार्थः—गर्जन्तं मेघं अग्नि कश्चिद् पुष्पः कथयति-अरे-अग्नि खलमेघ !-दुष्टमेघ ! मा गर्जं ग-जनं मा कुरु । यतः वालितं—वन्दिहा वाघं कुटीरकम्-सदनं पानीयेन-जलेन गलति-विनष्टो भवति, तथा गौरी-नायिका अद्य तिम्यति विषीदति, गर्जनेन वा-जनातिरेको जायते, अतएव नायिका खेद-खिन्ना भवति, तथा तस्याः लवणं—लावण्यं सौन्दर्यमपि विलीयते—क्षयते ।

लवणम् । लवण + सि । १७१ सू० परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह आदिस्वरस्य स्थाने ओकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि लोणु इति भवति । विलीयते । विपूर्वकः लीङ् (ली) धातुः विलये—क्षरणे । विली + क्य + ते । इत्यत्र ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे विलिज्जइ इति भवति । पानीयेन । पानीय + टा । १०१ सू० ईकारस्य इकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे १००४ सू० अकारस्य एकारे पाणिण इति भवति । अरे । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० एकारस्य इकारे अरि इति भवति । खलमेघ ! । खलमेघ + सि । १८७ सू० थकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपि खलमेह ! इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । प्र-स्तुतसूत्रे प्रायोऽधिकारात् मा इत्यस्य स्थाने म इत्यादेशो न जातः । गर्जं । गर्ज्-धातुः गर्जने । गर्ज् + हि । ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० जकारस्य द्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने उ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये गज्जु इति भवति । वालितम् । वालित + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वालिउ इति भवति । गलति । गल् गलने । गल् + तिच् । ९१० सू० अकारागमे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे गलिइ इति भवति । तत् । तद् सि । बाहुल्येन ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि सु इति भवति । कुटीरकम् । कुटीरक + सि = भुम्पडा, प्रक्रिया १०८७ सूत्रे ज्ञेया । तत्र कुटीर-कारिण वर्तते अत्र कुटीरकम्, अतः तत्र जसो लोपो जातः, अत्र तु सिप्रत्ययस्य लोपो ज्ञातव्यः । गौरी । गौरी + सि । १५९ सू० ओकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि गौरी इति भवति । तिम्यति । तिम्य् आर्दीभावे । तिम्य् + तिच् । ९१० सू० अकारागमे, ९०१ सू० मकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे तिम्यइ इति भवति । अद्य । अव्ययपदमिदम् । २९५ सू० चस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, १००० सू० अकारस्य स्थाने उकारे अज्जु इति भवति । प्रायोग्रहणात् मा = म इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । मनाको मनाजं । प्रस्तुतसूत्रेण मनाक् इत्यस्य शब्दस्य मनाजं इत्यादेशो भवति । यथा—

विभवे प्रणष्टे वक्रः, ऋद्धिभिः जनसामान्यः ।

किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नाऽन्यः ॥६॥

भाषार्थः—काञ्चनादिका विगतविभवस्य निज-प्रिय-नायकस्य चन्द्रमसा सह सादृश्यं प्रति-
पादयति । विभवे — सम्पत्सौ प्रणष्टे—विगते मम प्रिय-कान्तो वक्रो भवति—वक्रिमो जायते । यदा मानवः
समृद्धो भवति, तदाऽसौ वक्रःस्थलमुत्तम्य प्रचलति, परं यदाऽसौ समृद्धिहीनो जायते तदा स नैव तथा
गच्छति, नतकण्ठो यातीति । एवमेव मत्कान्तः धनहीनतया वक्रः—नतकण्ठः प्रचलति । विभवे प्रणष्टे
सत्येवाऽसौ नतकण्ठो न गच्छति, किन्तु ऋद्धि सम्पन्नोऽप्यसौ जनसामान्यो भवति, सम्पन्नदशायामपि सा-
मान्यजन इव मानं परित्यक्त्वा नतकण्ठः प्रचलति, वैभवशालि-दशायामपि असावभिमानं न करोति । वि-
नम्रीभूय जीवन-यापनं करोति । एवम्भूतस्य मम बल्लभस्य यदि किमपि मनाक्—स्वल्पमपि अनुहरति—
अनुकरणं करोति तदा स शशी—चन्द्र एव वर्तते नाऽन्यः । अयं भावः—यथा चन्द्रः विभवे-किरणसमूहे
प्रणष्टे सति वक्राकारमुक्तो तुल्यते, कान्तानां सम्पूर्णतायान्तु सरलो जायते । एवमेव मम पत्युर्दशा विद्यते ।

विभवे । विभव + डि । इत्यत्र १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००५ सू० जिना सह अकारस्य
इकारे विह्वि इति भवति । प्रणष्टे । प्रणष्ट + डि = पणष्टुइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य चतुर्थ-
श्लोके ज्ञेया । वक्रः । वक्र + सि । इत्यत्र २६ सू० आदिस्वरस्याऽनुस्वाराऽऽगमे, ३० सू० अनुस्वारस्य वर्गान्त्ये,
१०६९ सू० रेफस्य लोपे, ११०१ सू० स्वार्थे डडध-(अडध)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने
परेण संयोज्ये, १००० सू० द्वितीयस्य अन्त्यस्य च अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे वङ्कुडउ
इति भवति । ऋद्धिभिः । ऋद्धि + भिस् । १४० सू० ऋकारस्य रि इत्यादेशे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि
इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे रिद्धिर्हि इति भवति । जन-सामान्यः । जन-सामान्य + सि ।
२२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकार-द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे
परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे जणसामन्तु इति भवति । किम् ।
किम् + सि = किं, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । अपि = पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । मनाक् । अव्ययपद-
मिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण मनाक् इत्यस्य शब्दस्य मणाङ् इत्यादेशे मणाङ् इति भवति । मम = महु, प्रक्रिया
१०५० सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । प्रियस्य । प्रिय + ङस् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकार-
स्य लोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे पिअहो इति भवति । शशी । शशिन् + सि । २६० सू०
उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेर्लोपे सति इति भवति । अनुहरति ।
अनुपूर्वकः ह्रस्व-(ह्र -वातुः अनुहरणे—अनुकरणे । अनुहृ + तिव् । २२८ नकारस्य णकारे, १०५ सू०
ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे अणुहरइ इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । सं-
स्कृतसुल्यमेवाऽपत्रं प्रयुज्यते । अन्यः = अन्तु, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । मनाक् = म-
नाङ् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६० :—किलस्य किरः । किल इत्यव्ययस्य स्थाने किर इत्यादेशो भवति । यथा—

किल खावति, न पिबति, न विद्वति, धर्मं न ध्ययति कृष्यम् ।

इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति कृतः ॥१॥

भाषार्थः—इह जगति कृपणः प्रायः न किमपि खावति, किल-निषेधयः, नाऽव सन्देह इति यावत् ।

न किञ्चित् दुग्धादिकं पीबति, न किञ्चिद् धर्म-परमार्थं कृष्यम्-कृष्यकं ध्ययति
व्ययं करोति, एवं न किमपि विद्वति कुत्राऽपि दानादिकं ददाति, तथाऽसौ कृपण एतदपि न जानाति,

यद् यथा यमस्य दूतः क्षणेन प्रभवति-यमराजस्य सन्देशवाहकः क्षणमात्रेणैव जीवनलीलायाः समाप्तिं करोति । कृपणस्यैतादृशी शोचनीया दशा भवतीति भावः ।

किल । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण किल इत्यव्ययस्य किर इत्यादेशो किर इति भवति । खा-
वति । खाद्(खाद्)भोजने । खाद् + तिव् । ८९९ सू० दकारस्य लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशो खाइ
इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतत्रदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । पिबति । पाघालुः पाने । संस्कृत-
नियमेन पिब + तिव् इति जाते । १७७ सूत्रेण वकारस्य लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशो पिबइ इति
भवति । विव्रवति । विपूर्वकः द्रव्धातुः दाने । विद्रव् + तिव् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० व-
कारद्वित्वे, ९१० सू० अकारागमे, पूर्ववदेव विद्रवइ इति भवति । घर्म । घर्म + डि । १०६९ सू० रेफस्य
लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, १००५ सू० डि-प्रत्ययेन सह अकारस्य इकारे घर्मिइ इति भवति । व्य-
यति । विपूर्वकः अय्धातुः व्ययकरणे । व्यय् + तिव् । अपभ्रंशे व्यय् इत्यर्थे १०६६ सूत्रेण वेच्च इति-
पदं प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिव इत्यादेशो वेच्चइ इति भवति । रूप्यम् । रूप्य + सि । इत्यत्र ३४८ सू० य-
कारलोपे, १७७ सू० पकारलोपे, ११०१ सू० स्वार्थे डडम-(अडम)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, बाहु-
ल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू० शब्दाकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि खवड इति
भवति । इह । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । कृपणः । कृपण + सि । १२८ सू०
झकारस्य इकारे, २३१ सू० पकारस्य वकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि किवणु
इति भवति । जानाति । जा अवबोधने । जा + तिव् । ६७८ सू० जाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशो, ६२८
सू० तिव इत्यादेशो जाणइ इति भवति । यथा । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य स्थाने जकारे,
१८७ सू० थकारस्य हकारे, १००० सू० आकारस्य स्थाने अकारे जह इति भवति । यमस्य । यम + डस् ।
२४५ सू० यकारस्य जकारे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशो जमहो इति भवति । क्षणेन । क्षण
+ टा । २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्वात् १००४ सू०
अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणसाधने क्षणेण इति भवति । प्रभवति । प्र-
पूर्वकः भूधातुः प्रभुत्वे । प्रभू + तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, १०६१ सू० भूधातोः स्थाने हुच्च इत्यादेशो,
६२८ सू० तिव इत्यादेशो पृहच्चइ इति भवति । दूतः । दूत + सि । १७७ सू० तकारलोपे, ११०१ सू०
स्वार्थे डडम-(अडम)-प्रत्यये जाते, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००२ सू०
अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वृअड इति भवति । किल—किर इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जाता । अथवाऽहवइ । अथवा इत्यस्य पदस्य स्थाने अहवइ इत्यादेशो भवति । यथा—अथवा न सुवंशा-
नामेषः दोषः । अयं भावः—सुवंशानां शोभना । वंशाः येषां, तेषां पुरुषाणामेषो दोषो नास्ति । अथवा ।
अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण अथवा इत्यस्य स्थाने अहवइ इति प्रयुज्यते । न । अव्ययपदमिदं संस्कृ-
वदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । सुवंशानाम् । सुवंश + प्राम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१० सू० आभा-
स्थाने हं इत्यादेशो सुवंसहं इति भवति । एषः । पुल्लिङ्गोऽयं शब्दः, किन्तु दोष-शब्दस्य स्थाने यः स्त्रीलि-
ङ्गशब्दः प्रयुज्यते, सः स्त्रीलिङ्गकोऽस्ति, अतोऽयमपि स्त्रीलिङ्गको जातः । अत्र-विशेषण-विशेष्ययोः समान-
लिङ्गकत्वं, समानविभक्तिकत्वं, समानवचनत्वं च भवति' इति न्यायः प्रवर्तते । तेन—एतद् + सि । इत्यत्र
१०३३ सू० स्त्रीलिङ्गे एतदः स्थाने एह इत्यादेशो, १०१५ सू० सेलोपि एह इति भवति । दोषः । दोष +
सि । अपभ्रंशे दोषाऽर्थे १०९३ सू० स्त्रीलिङ्गशब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपि स्त्रीलिङ्ग इति भवति । अ-
थवा—अहवइ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रायोऽधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्या-

अधिकारात् कदाचिद् अथवा-पदस्य स्थाने ग्रहवद् इत्यादेशोऽपि न भवति । यथा—

यायते तस्मिन् देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।

यदि आयाति तदाऽऽनीयते अथवा तत्रैव निर्वाणम् ॥२॥

भावार्थः—प्रोषितभर्तृ का काचिन् नायिका दुःखभरेण विह्वला सती इदं वि-चिन्तयति-यत् त-
स्मिन् देशे सती वायते-गच्छते-गच्छति-यत्-गच्छति-देशे प्रियस्य प्रमाणम्-शुभाऽशुभाऽऽदिसूचकं किञ्चिद् वृत्तान्तं
चिह्नं वा लभ्यते । यद्यसौ प्रार्थनया आयाति-गृहमागच्छति, तदाऽऽनीयते-ग्रानेतव्यः, अथवा-यद्यसौ नाऽ-
आगच्छेत्तदा तु, तत्रैव-तत्रैव निर्वाणम्-मृत्युरालिङ्गनीयो मयेति भावः ।

यायते । या-धातुः गतौ । या + क्य + ते । २४५ सू० यकारस्य ङकारे, ६४९ सू० क्यस्य इञ्ज इ-
त्यादेशो, बाहुल्येन १० सू० स्वरलोपाऽभावे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे ङाइञ्जइ इति भवति । तस्मिन् । तद् + ङि । ११ सू० दकारस्य लोपे, १०२८ सू० डिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे त्हि इति भवति । देशे । देश +
ङि । इत्यत्र २६० सू० शकारस्य सकारे, ११०१ सू० स्वार्थे ङङ्य- (अङ्य)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादे-
लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य स्थाने इकारे, बाहुल्येन १० सू० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ
देशवद् इति भवति । लभ्यते । लभ्-धातुः लाभे । लभ् + क्य + ते । संस्कृत-नियमेन लभ्यते इति
जाते, ३४९ सूत्रेण यकारस्य लोपे, ३६० सू० भकारद्विष्वे, ३६१ सू० पूर्व-भकारस्य ङकारे, ६२८ सू० ते
इत्यस्य इच्चादेशे लङ्जइ इति भवति । प्रियस्य = विग्रहो, इत्यस्य शब्दस्य प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य षष्ठे
श्लोके ज्ञेया । १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे पञ्चहो इति जायते । प्रमाणम् । प्रमाण + सि । इत्यत्र
१०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलौपे पञ्चाणु इति भवति ।
यदि = अङ्, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । आयाति । आङ्- (आ)-पूर्वकः या-धातुः आगमने । आया + तिक् ।
अपभ्रंशे आया इत्यर्थे १०६६ सू० आव इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव इच्चादेशे आवइ इति भवति । तदा
= तौ, इत्यस्य प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । आनीयते । आङ्- (आ)-पूर्वकः णीञ्- (नी)-धातुः आनयने ।
आनी + क्य + ते । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ६४९ सू० क्यस्य ईञ् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य
लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे आशिअइ
इति भवति । अथवा । अन्वयपदमिदम् । प्रायोग्रहणात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १८७ सू० यकारस्य
स्थाने हकारे अहवा इति भवति । तद् = तं, इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव ।
अन्वयपदमिदम् । १०९१ सू० एवाऽर्थे जि इत्यस्य प्रयोगे जि इति भवति । निर्वाणम् । निर्वाण + सि ।
३५० सू० रेफस्य लोपे, बाहुल्येन ३६० सू० णकारस्य द्वित्वाऽभावे, १००२ सूत्रेण अकारस्य स्थाने उ-
कारे, १०१५ सू० सेलौपे निवाणु इति भवति । प्रायोग्रहणाद् अथवा = अहवा, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्र-
वृत्तिर्न जाता । दिवो दिवे । दिवा इत्यस्य पदस्य स्थाने दिवे इत्यादेशो भवति । यथा— दिवा दिवा
यज्ञ-स्नानम् = दिवि दिवि गङ्गाण्हाणु, प्रक्रिया १०७० सूत्रे ज्ञेया । अत्र प्रस्तुतसूत्रेण दिवा इत्यस्य
पदस्य स्थाने दिवे इत्यादेशो जातः । सहस्य सहं । सह इत्यस्य पदस्य स्थाने सहं इत्यादेशो भवति ।
यथा—

यतः प्रवसता सह न गता मृता विद्योगेन तस्य ।

लज्जयते सन्देशान् इवतीभिः सुभगजनस्य ॥३॥

भावार्थः—कस्याश्चित् प्रोषितभर्तृ कायाः (प्रोषितः-प्रवासं गतो भर्ता यस्यास्तस्याः) नायिकायाः
स्वसखीं प्रत्युक्तिः । हे सखि ! सुभगजनस्य, सुभगश्चासौ जना सुभगजनः, तस्य सुभगजनस्य सौभाग्यवतः
मम कास्तस्य सन्देशान्-वृत्तान् इवतीभिः-प्रेषयन्तीभिस्माभिः लज्जयते-त्रप्यते, यतः प्रवसता-प्रवासं-दे-

शान्तरं गच्छता कान्तेन सह-नाऽहं गता-गतवती, तस्य कान्तस्य वियोगेन च नाऽहं मृता-पञ्चत्वमुपगतम् ।
अतः कथन्नाम सन्देशरस्माभिः दातुमुच्चिनः ? मोचित इति भावः ।

पतः । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विस-
र्गस्य डो(घो)इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००० सू० ओकारस्य उ-
कारे अड इति भवति । प्रवसता । प्रपूर्वकः वस्-धातुः प्रवासे । प्रवस् + शतृ । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१०
सू० अकारस्याऽऽगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, टाप्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानि-
वस्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे एवसन्ते इति भवति । सह । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण
सह इत्यस्य सहं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सहं इति भवति । न । अव्ययपदमिदम् ।
संस्कृतवदेवाऽप्यंशे प्रयुज्यते । गता । गता + सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ,
१००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सेलोपे गय इति भवति । मृता । मृता + सि । १३१
सू० ऋकारस्य स्थाने उकारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे मृअ इति
भवति । वियोगेन । वियोग + टा । १७७ सू० यकारस्य गकारस्य च लोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे,
स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य स्थाने एकारे विशोऽं इति भवति । तस्य । तद् + डस् । ११ सू०
दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने स्मु इत्यादेशे तस्मु इति भवति । लज्ज्यते । शोलस्ज् (लस्ज्) ल-
ज्जाकरणी । लस्ज् + क्य + ते । इत्यत्र ३४९ सू० सकारलोपे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ६४९ सू० क्यस्य
इज्ज इत्यादेशे, अज्ज्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इजादेशे लज्जिअअह इति भवति । स-
न्देशान् । सन्देश + शस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, डिति प-
रेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्ज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे स-
न्देशा इति भवति । दक्षीभिः । हुदाञ्-(दा)-धातुः दाने । दा + शतृ । १००० सू० आकारस्य एकारे,
६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे,
अज्ज्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० ईकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, भिस्-प्रत्यये,
१०१८ सू० भिस्ः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे वेस्ते हिं ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे विस्ते हिं इत्यपि भवति । सुभगजनस्य । सुभगजन + डस् । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू०
गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ११ सूत्रवृत्तिमनुसृत्य जकारस्याऽऽदिभूतत्वात् १७७ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ,
२२८ सू० नकारस्य णकारे, १००९ सू० डसः स्मु इत्यादेशे सुहय-जणस्मु इति भवति । सह—सहं द-
त्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । नहेर्नाहि । नहि इत्यस्य पदस्य स्थाने नाहि इत्यादेशो भवति । यथा—

इतः मेघाः पिबन्ति जलमितः वडवानसः प्रावर्तन्ते ।

प्रेक्षस्व गभीरिमाणं सागरस्यैकाऽपि कणिका नह्यपन्नश्यते ॥४॥

भावार्थः—सागरस्य गाम्भीर्यं प्रतिपाद्यते । इतः-अस्मात् पार्श्वत् मेघाः-जलदाः जलं पिबन्ति,
इतः-अस्मात् पार्श्वत् वडवानसः-सामुद्रो बन्धिः आवर्तन्तते-प्रावर्तनं करोति, सागरस्य जलं शोषयतीति या-
वत् । तथापि हे मित्र ! सागरस्य गभीरिमाणम्-गाम्भीर्यं प्रेक्षस्व-पश्य यद् एकाऽपि कणिका-विन्दुमात्र-
मपि नहि अपन्नश्यते-हीनतां, न्यूनतां न यातीति भावः ।

इतः । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० इतस् इत्यस्य स्थाने एतहे इत्यादेशे, १०८१ सू० हकारगत-
स्य एकारस्य उच्चारणस्य लाघवे एसहे इति भवति । मेघाः । मेघ + जस् । इत्यत्र १८७ सू० घकारस्य
हकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मेह इति भवति । पिबन्ति । पा पाने । संस्कृतनियमेन पिब + अन्ति इति

जाते, १७७ सू० वकारलोपे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने नित् इत्यादेशे पिबन्ति इति भवति । जलम् । जल + सि । १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जलु इति भवति । बडवानलः । बडवानल + सि । १०१५ सू० सेलोपे बडवानल इति भवति । आवर्तते । आङ्(आ)-उपसर्ग-पूर्वकः वृत्- (वृत्)-धातुः प्रावर्तने । संस्कृत-नियमेन आवर्त + ते इति जाते, ३०१ सू० तस्य टकारे, ३६० सू० टकारस्य द्वित्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इच्चादेशे आवड्ड इति भवति । प्रेक्षस्व । प्र-पूर्वकः ईक्ष्धातुः प्रेक्षणो-दर्शने । प्रेक्ष् + हि । १०६९ सू० रेकलोपे, २७४ सू० क्षस्य स्थाने खकारे, ३६० सू० खकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य स्थाने उकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये पेक्षु इति भवति । गभीरिमाणम् । गभीरिभन् + अम् । १८७ सू० अकारस्य स्थाने हकारे, ११ सू० नकारस्य लोपे १०१५ सू० अमो लोपे गभीरिभ इति भवति । सागरस्य । सागर + ऊस् । १७७ सू० गकारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००९ सू० ऊमः स्थाने हो इत्यादेशे सायरहो इति भवति । एका । एक + सि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० सेलोपे एक इति भवति । अपि = वि, इत्यस्य प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कणिका । कणिका + सि । १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे कणिअ इति भवति । नहि । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण नहि इत्यस्य नाहि इत्यादेशे नाहि इति भवति । अपभ्रश्यते । अपपूर्वकः अश्धातुः अपभ्रंशे । अपभ्रश् + ते । १०९३ सू० अपभ्रश्-धातोः स्थाने ओहृइ इति प्रयुज्यते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे ओहृइ इति भवति । नहि = नाहि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६१—पञ्चात् : पञ्चइ । पञ्चात् इत्यव्ययस्य स्थाने पञ्छइ इत्यादेशो भवति । यथा—पञ्चात् भवति विभातम् = पञ्छइ होइ विहाणु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । पञ्चात् = पञ्छइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवमेवस्य एम्बइ । एवमेव इत्यस्य पदस्य स्थाने एम्बइ इत्यादेशो भवति । यथा—एवमेव सुरतं समाप्तम् = एम्बइ सुरउ समत्तु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एवमेव = एम्बइ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवस्य जिः । एव इत्यस्य पदस्य स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण जि इत्यादेशो भवति । यथा—

यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि कति पदानि ब्रवाति ।

हृदये तिर्यग्हृदये परं प्रियः डम्बराणि करोति ॥१॥

भावार्थः काचिन्नायिका कथयति—हे सखि ! यातु असौ मम प्रियः गच्छतु, यान्तं गच्छन्तं मा पल्लवत-तस्याऽऽवरोधाय वस्त्राञ्चलं न गृह्णीत, द्रक्ष्यामि—अत्रलोकयिष्ये कति पदानि ब्रवाति—कति पदानि गच्छतीति भावः । यतस्तस्य हृदये-हृदयस्य तिर्यग्—मध्ये तु अहमेव स्थिताऽस्मि, अतः द्रष्टव्यान् मे वि-श्वासः न यास्यति मे भर्ता, परं—केवलं प्रियः डम्बराणि—आडम्बराणि करोति । मम धैर्यं परीक्षते ।

यातु । या प्रापणे । या + तुक् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६६२ सू० तुक् स्थाने हु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे याज इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे अ इति भवति । यान्तम् । या-धातुः गती । या + शतृ । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, प्रम्-प्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे यान्तउ इति भवति । पल्लवत । पल्लवम्-प्रञ्चलं गृह्णीतेति पल्लवत । पल्लव + त । ६३२ सू० त इत्यस्य हृच् (ह) इत्यादेशे पल्लवह इति भवति । द्रक्ष्यामि । दृशिर्[दृश्]दर्शने । दृश् + मिक् । ८५२ सू० दृशः स्थाने देवख इत्यादेशे, १०५६ सू० मिक् स्थाने उं इत्यादेशे, आहुत्येन १० सू०

स्वरस्य लोपाऽभावे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे वेकल्लञ् इति भवति । कति । कति + षस् । १७७ सू० तकारलोपे, १०१५ सू० शसो लोपे कइ इति भवति । एवामि । पद + जस् । १७७ सू० दकारलोपे, १००० सू० यकारश्रुती, १०१५ सू० असो लोपे पय इति भवति । बवाति = देइ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । हृद्ये । हृद्य + डि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० वकारस्य यकारस्य च लोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे ह्रिअइ इति भवति । तिर्यग् । तिर्यच् + सि । ४१४ सू० तिर्यचः स्थाने तिरिच्छि इत्यादेशे, १००१ सू० अन्त्यस्य इकारस्य स्थाने ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे तिरिच्छो इति भवति । अहम् = हर्वे, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण एव इत्यस्य पदस्य जि इत्यादेशे जि इति भवति । परम् । अव्ययपदमिदम् । १०८९ सू० परम् इत्यस्य पर इत्यादेशे पर इति भवति । प्रियः । प्रिय + सि । १०६६ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पिड इति भवति । डम्बरणि । डम्बर + जस् । १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे डम्बरई इति भवति । करोति = करेइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । एव = जि इत्यस्य प्रस्तुतसूत्रस्य प्रदृशित्वात् । इदानीमः एम्वाहि । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने एम्वाहि इत्यादेशो भवति । यथा—

हरिः नतितः प्राङ्गणे, विस्मये पातितो लोकः ।

इदानीं राधा-पयोधरयोः, यद् भाति तद् भवतु ॥२॥

भावार्थः—पातालराजेन बलिदैत्येन हरिः—विष्णुः, प्राङ्गणे—त्रिभुवनाऽङ्गणे नतितः—तापकृतकारितः । वामनावतार-ग्रहणात्तस्य नृत्यत्वं समवसेयम्, तत्र शारीरिक-विलक्षण-व्यापार-सत्त्ववदित्यर्थः । तेन लोकः विस्मये आश्चर्ये पातितः । वामनः सन्नपि त्रिलोकनेकपदे कृतवानिति विस्मयकारणम् । इदानीं कामातुराऽवस्थायां राधा-पयोधरयोः राधा-कुषयोः यद् भाति—शोभते तद् भवतु । निजस्वामिनो वामनावतार-रूपं वीक्ष्य राधामनसि कामातिरेको जात इति भावः ।

हरिः । हरि + सि । १०१५ सू० सेलोपे हरि इति भवति । नतितः । नृती [नृत्] गात्रविक्षेपे-नर्तने । नृत् + णिग् + क्त—त + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, ८९६ सू० तकारस्य च्व इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने आत्रि इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे नञ्वाविड इति भवति । प्राङ्गणे । प्राङ्गण + डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे पङ्कणइ इति भवति । विस्मये । विस्मय + डि । ३४५ सू० स्मस्य म्ह इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, पङ्कणइ-वदेव विम्हइ इति भवति । पातितः । पातित + सि । ८९० सू० प्रथमतकारस्य डकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० पाविड इति भवति । लोकः । लोक + सि । १७७ सू० ककारलोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपे लोड इति भवति । इदानीम् । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इदानीमः स्थाने एम्वाहि इत्यादेशे एम्वाहि इति भवति । राधा-पयोधरयोः । राधा-पयोधर + ओस् । १८७ सू० उभयत्राऽपि अकारस्य हकारे, ४ सू० हकारस्थाऽऽकारस्य अकारे, १७७ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकार-श्रुत्यभावे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे राह-पयोधरहं इति भवति । यद् । यद् + सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, बाहुल्येन २४ सू० दकारस्य मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे, १०१५ सू० सेलोपे ञ् इति भवति । भाति । भाधातुः दीप्तौ । भा + णिग् + तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने भाव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे भावइ इति भवति । तत् = तं, प्रक्रिया १०८५

सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेयम् । भवतु । भूवातुः सत्तायाम् । भू + तुव् । ७३१ सू० भूवातोः स्थाने हो इत्यादेशे, ६६२ सू० तुवः हु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे होउ इति भवति । इवानीम्-एम्वाहि, इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । प्रस्तुतस्य पञ्चलिउ । प्रस्तुतसूत्रेण प्रत्युत इत्यस्य पदस्य पञ्चलिउ इत्यादेशो भवति । यथा—

सर्वलावण्या गौरी नवा काऽपि विषग्रन्थिः ।

भटः प्रत्युत स झियते यस्य न लगति कण्ठे ॥३॥

भावार्थः—इयं गौरी—गौर-वर्ण-वती नायिका काऽपि काचित् मया-नवीना अद्भुतस्यर्थः, विषग्रन्थिः विषस्य—हलाहलस्य ग्रन्थिवर्तते, प्रत्युत-यतो यस्य भटस्येयं कण्ठे न लगति-स्पृशति, तयाऽस्पृष्टोऽपि स भटः—योद्धा झियते । या लोक-प्रसिद्धा विषग्रन्थिविद्यते, सा तु कण्ठे विलग्ना सति प्राणिनं मारयति, किन्त्वियं गौरीरूपा विषग्रन्थिरेतादृशी भीष्मा वर्तते यत् कण्ठेऽलग्नेव प्राणिनं मारयतीति भावः ।

सर्वलावण्या । सर्वलावण्या + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १००० सू० आद्याऽकारस्य आकारे, दीर्घ-त्वात् ३६३ सू० वकारस्य द्विस्वाभावे, अत्र लवणार्थको लावण्यशब्दोऽस्त्यतः १७९ सू० परेण सस्वरस्य-अङ्गनेन सह आद्याकारस्य स्थाने ओकारे, ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६३ सू० णकारस्य द्विस्वाभावे स्त्री-त्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे सावलीणी इति भवति । गौरी । गौरी + सि । १५९ सू० औकारस्य स्थाने ओकारे, ११०० सू० स्वायं डड-(अड)प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परे-ऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे गौरडी इति भवति । नवा । नवा + सि । १०९३ सू० नव इत्यस्य स्थाने नवख इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, सेलोपे नवखी इति भवति । का । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी, १००१ सू० आकारस्य स्थाने आकारे, सेलोपे क इति भवति । अपि—वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । विषग्रन्थिः । विषग्रन्थि + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, ७९१ सू० ग्रन्थ-घातोः गण्ठ स्थाने इत्यादेशे विसगण्ठ + इ + सि इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे विसगण्ठ इति भवति । अ-टः । भट + सि । इत्यत्र १९५ सू० टकारस्य स्थाने डकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे भट्ट इति भवति । प्रत्युत । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण प्रत्युत इत्यस्य पञ्चलिउ इत्यादेशे, १००० सू० उकारस्य ओकारे पञ्चलिओ इति भवति । सः । तद् + सि = सो, प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथम-दलोके ज्ञेया । झियते । मूह प्राणत्यागे । मृ + ते । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे मरह इति भवति । यस्य—जासु, प्रक्रिया १०२९ सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । नः । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यत्र शो प्रयुज्यते । लगति । लग्-वातुः लगने । लग् + तिव् = लगमह, इत्यस्य प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । कण्ठे । कण्ठ + डि । १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कण्ठि इति भवति । प्रत्युत—पञ्चलिओ इत्यत्र प्र-स्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इतस एतहे । इतः इत्यस्य पदस्य स्थाने एतहे इत्यादेशो भवति । यथा—इतः मेघाः पिबन्ति जलम् = एतहे मेह पिबन्ति जलु, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०९० सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । इतः = एतहे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्दृश्यते ।

१०१२—विषण्णस्य कुन्ः । प्रस्तुतसूत्रेण विषण्णशब्दस्य कुन् इत्यादेशो भवति । यथा—

मयोक्तं त्वं घुरां धर गलिकृषभः विगुप्तानि ।

त्वया विना धवल ! नारोहति भरः एवमेव विषण्णः किल ? ॥१॥

भावार्थः—युग-काष्ठविक्षेपकं वृषभं प्रति कस्यचन शाकटिकस्य उक्तिरियम्-गलिवृषभः, गल-
यश्च ते वृषभाः गलिवृषभाः, तैः शक्तिचौरवृषभैः विगुप्तानि-अरक्षितानि, नीचैः पातितानि शकटादीनी-
त्यर्थः, हे धवल ! श्वेतवृषभ ! त्वया विना केनचिदप्यन्येन वृषभेन एव भरः-भारः नारोहति-नाऽवरोहुं
शक्यः, इति किल निश्चयोऽस्ति । अतः मयोक्तं यत्त्वं घुरां धर-भारं वाहय, एवमेव-अन्यथैवं विषण्णः-
दुःखितः सन् किं करिष्यसि ? न किमपीति भावः ।

मया—महं, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । उक्तम् । उक्त+सि । प्रस्तुतसूत्रेण उ-
क्त इत्यस्य क्त इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे १०२५ सू० अकारस्य उं
इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे क्तुत्वं इति भवति । त्वम्—तुहं, प्रक्रिया १०३९ सूत्रे ज्ञेया । घुराम् । घुरा-
+अम् । १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे घुर १००० सू० अकारस्य उकारे
घुइ इति भवति । धर । धृञ्-(घृ)-धरणे । घृ+हि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५४ सू० हि
इत्यस्य हि इत्यादेशे धरहि इति भवति । गलिवृषभः । गलिवृषभ+मिस् । अपभ्रंशे गलिवृषभाऽर्थे
१०९३ सू० कसर-शब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, ५०४ सू० अकारस्य एकारे
कसरेहि इति भवति । विगुप्तानि । विगुप्त+जस् । ३४९ सू० पकारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, १००१
सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने हं इत्यादेशे विगुप्ताहं इति भवति । त्वया—पहं, प्रक्रिया
१०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । विना । अव्ययपदमिदम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०९७ सू० स्वार्थे
दु-(उ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अञ्जीने परेण संयोज्ये विण् इति भवति । धवलः । धवल+सि ।
१०१५ सू० सेलोपे धवल इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । आरोहति ।
आरुपूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आरुह्+तिव् । ८७७ सू० आरुह् इत्यस्य स्थाने चड इत्यादेशे, ६२८
सू० तिव इत्यादेशे आरुह इति भवति । भरः । भर+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे भर इति भ-
वति । एवमेव—एवम्, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । विषण्णः । विषण्ण+सि । प्रस्तुतसूत्रेण विषण्णशब्दस्य
वुञ्च इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे वुञ्च इति भवति ।
किम्—काहं, प्रक्रिया १०३८ सूत्रे ज्ञेया । विषण्णः—वुञ्च इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । उक्तस्य क्तः ।
उक्त इत्यस्य पदस्य क्त इत्यादेशो भवति । यथा—मया उक्तम्—महं क्तुत्वं, प्रक्रियाऽस्मिन्नेव सूत्रे समु-
ल्लिखिताऽस्ति । मया । अस्मद्+टा । इत्यत्र १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मदः स्थाने महं इत्यादेशो
महं इति भवति । वर्त्मनो विष्व । वर्त्मन् इत्यस्य पदस्य स्थाने विष्व इत्यादेशो भवति । यथा—येन मनो
वर्त्मनि न याति—जे मरु विचिचि न माइ, प्रक्रिया १०२१ सूत्रे ज्ञेया । न इत्यत्र वैकल्पिकत्वात् २२९ सू०
नकारस्य णकारो न जातः । वर्त्मनि—विचिचि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६३— एकं कस्मिन् ह । अपि नाऽयासि अन्यत् शीघ्रं याति ।

मया मित्र ! प्रमाणितः त्वया यादृशः खलः नहि ॥१॥

भावार्थः—मित्रं प्रति रोषपूर्णमुपालम्भवाक्यं कश्चिदाह-ह इति सम्बोधने, हे इत्यर्थः । एकं-
प्रथमं तु त्वमस्माकं गृहे कस्मिन्-कदाचिदपि नाऽयासि, यदि कदाचिदायासि तदा शीघ्रमेव यासि-प्रस्थितो
भवसि । त्वया आचरितमिदं व्यवहारं समीक्ष्य हे मित्र ! मयाऽयं प्रमाणितः-निश्चितः, यथादृशस्त्वं
खलः-कठोरः तादृशः खलु न कोऽपि खलो वर्तते । त्वं बहुनिष्ठुरोऽसीति भावः ।

एकम् । एक+सि । ३७० सू० ककारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेलोपे एकम् इति भवति । कस्मिन् । किम्+ङि । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५५४ सू०

ङि इत्यस्य स्थाने इया इत्यादेशो, बाहुल्येन १० सूत्रस्याऽप्रवृत्ती, १००१ सू० आकारस्य प्रकारे कङ्ज इति भवति । ह । अव्ययपदमिदम् । संस्कृत-तुल्यमेवाऽप्यत्र खे प्रयुज्यते । अवि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसममेवाऽप्यत्र खे प्रयुज्यते । गच्छति । घञ्-पूर्वका प्रागन्तुः प्रागन्ते । आञ्+सि । अपभ्रंशे आया इत्यर्थे १०६६ सू० भाव इति प्रयुज्यते, १०५४ सू० सिप्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशो, १००० सू० इकारस्य ईकारे आबहो इति भवति । अन्यत् । अन्यद्+सि । इत्यत्र ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारस्य द्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अन्त्याकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे अन्नु इति भवति । शीघ्रम् । शीघ्र+अम् । प्रस्तुतसूत्रेण शीघ्र-पदस्य वहिल्ल इत्यादेशो, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वहिल्लउ इति भवति । यासि । या-घातुः गतौ । या+सिच् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०५४ सू० सिक्कः स्थाने हि इत्यादेशो आहि इति भवति । यथा=यद्, प्रक्रिया १०४८ सूत्रे ज्ञेया । मित्र । मित्र+सि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे मित्तङ्गा ! इति भवति । प्रमाणितः । प्रमाणित+सि । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफस्याऽलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रमाणितउ इति भवति । खया=पह, इत्यस्य प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । यादृशः । यादृश+सि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७३ सू० दृश इत्यस्य डेह (एह) इत्यादेशो, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे जेहउ इति भवति । खलः । खल+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खलु इति भवति । नहि । अव्यय-पदमिदम् । १०९० सू० नहि इत्यस्य नाहि इत्यादेशो नाहि इति भवति । शीघ्रम्=वहिल्लउ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । कलहस्य घञ्जलः* । कलह-शब्दस्य स्थाने घञ्जल इत्यादेशो भवति । यथा—

यथा सुपुरुषाः तथा कलहाः, यथा मद्यस्तथा बलमानि ।

यथा पर्वताः तथा कोटराणि, हृदय ! खिद्यसे किम् ? ॥२॥

भावार्थः—दुःख-भार-विकलं पुरुषं प्रति कस्यचन पुरुषस्य आश्वासनोक्तिरियम्— यथा-यादृशाः,

सुपुरुषाः—शोभनाः पुरुषाः भवन्ति तथा तादृशा एव कलहा अपि भवन्ति । यथा मद्यः स बलाः परोपकारिण्यश्च भवन्ति । तथा तासु बलमानि-वक्तवान्यपि भवन्ति । यथा विशालाः पर्वताः तथैव तेषु कोटराणि—गह्वराण्यपि भवन्ति । अतः हे हृदय ! दुःखेन किम्-कथम् खिद्यसे—किमर्थं दुःखी भवसि? यावन्तो महापुरुषाः सम्भूताः ते सर्वे दुःखान्यनुभूयैव महस्वमुपगताः । अतः स्वल्पेन दुःखेन विराशी मा भव ।

यथा=जिह्वे, इत्यस्य प्रक्रिया १०६८ सूत्रे ज्ञेया । सुपुरुषाः । सुपुरुष+जस् । १११ सू० रोहकारस्य इकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे सुपुरिस इति भवति । तथा=तिव, प्रक्रिया १०६८ सूत्रे ज्ञेया । कलहाः । कलह+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण कलहस्य घञ्जल इत्यादेशो, बाहुल्येन १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशो घञ्जलइ इति भवति । मद्यः । मदी+जस् । १७७ सू० दकारस्य लोपे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मइ इति भवति । बलमानि । बलन+जस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इं इत्यादेशो बलनाइ इति भवति । पर्वताः । पर्वत+जस् । अपभ्रंशे पर्वताऽर्थे प्रस्तुतसूत्रेण डोज्जर-शब्दः प्रयुज्यते, जसो लोपे डोज्जर इति

*कलहस्य घञ्जलः, इति वाक्यान्तरमपि समुपलभ्यते ।

भवति । कोटराणि । कोटर+जस् । ३७० सू० टकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११६ सू० उकारस्य ओकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इ इत्यादेशे कोटुरइ इति भवति । ह्रस्वः ॥ ह्रदय+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७० सू० ऌकारस्य लोपे, २६१ सू० ऋकारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे हिआ ! इति भवति । खिद्यसे । खिद् खिदे । खिद्+से । ८०३ सू० खिद्यधातोः स्थाने विसुर इत्यादेशे, १०५४ सू० से इत्यस्य हि इत्यादेशे विसुरहि इति भवति । किम्=काई, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कलहाः=अङ्घ्रलहं, पर्वताः=डोङ्गर, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टालः । अस्पृश्यसंसर्ग-शब्दस्य स्थाने विट्टाल इत्यादेशो भवति । यथा-

ये मुक्त्वा रत्ननिधिमात्मानं तटे क्षियन्ति ।

तेषां शङ्खानामस्पृश्यसंसर्गः परं फूत्कुर्वाणा भ्रमन्ति ॥३॥

भावार्थः—योग्यस्थानं पारत्यज्य गच्छन्तं कञ्चिन्वरं प्रति शङ्खान्योक्त्या कश्चिदाह-ये शङ्खाः, रत्ननिधिम्, रत्नानां निधिः, रत्ननिधिः, तं रत्ननिधिम्-रत्नाकरं समुद्रं मुक्त्वा—स्वक्त्वा आत्मानं तटे—समुद्रतटे क्षियन्ति—स्थापयन्ति, तेषां शङ्खानां संग्रहणं कृत्वा, अस्पृश्यसंसर्गः, अस्पृश्यः संसर्गो येषां तेष्वभजनाः गोपालकाः वा फूत्कुर्वाणाः-वादनपरा इतस्ततः भ्रमन्ति पर्वतन्तीति भावः ।

दे=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । मुक्त्वा । मुञ्चु(मुच्)मोचने । मुच्+क्त्वा । ७६२ सू० मुच्धातोः स्थाने छद् इत्यादेशे, ११११ सू० क्तवः स्थाने एधिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये छद्देविणु इति भवति । रत्ननिधिम् । रत्ननिधि+अम् । ३७२ सू० नकारात्पूर्वेऽकाराऽऽगमे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, २२८ सू० प्रथमनकारस्य णकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे रथणनिहि इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य नकारस्याऽऽदिभूतत्वाद् अत्र २२८ सू० णकारो न जातः । आत्मानम् । आत्मन्+अम् । ३२२ सू० त्मस्य पकारे, ३६० सू० पकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ११ सू० नकारलोपे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० अमो लोपे अण्ण्ड इति भवति । तटे । तट+डि । १९५ सू० टकारस्य ङकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे तडि इति भवति । क्षियन्ति । क्षिप् क्षिपे । क्षिप्+अन्ति । अपभ्रंशे क्षिपर्थे १०६६ सू० घल्ल इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे घल्लन्ति इति भवति । तेषाम् । तद्+आम् । ११ सू० ऌकारलोपे, १०१० सू० आमः स्थाने हं इत्यादेशे तहं इति भवति । शङ्खानाम् । शङ्ख+आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, पूर्ववदेव शङ्खहं इति भवति । अस्पृश्यसंसर्गः । अस्पृश्य-संसर्ग+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण अस्पृश्यसंसर्गस्य स्थाने विट्टाल-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० जसो लोपे विट्टालु इति भवति । परम्=पर, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया, १००० सू० अकारस्य उकारे पर इत्यपि भवति । फूत्कुर्वाणाः । फूत्पूर्वकः डुकृत्(कृ)धातुः फूत्-करणे । फूत्कृ+आनश्+जस् । इत्यत्र अपभ्रंशे १०६६ सू० फूत्कृ इत्यस्य स्थाने फुक्कज्ज इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६७० सू० आनशः स्थाने न्त इत्यादेशे, १०१५ सू० जसो लोपे फुक्कज्जन्त इति भवति । भ्रमन्ति । भ्रमु(भ्रम्)भ्रमणे । भ्रम्+अन्ति । १०६९ सू० रेफ-लोपे, ९१० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे भ्रमन्ति इति भवति । असस्पृश्य-संसर्गः=विट्टालु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । भयस्य द्रवणकः । प्रस्तुतसूत्रेण भयशब्दस्य स्थाने द्रवणक इत्यादेशो भवति । यथा—

विधेः अजितं खाद्यं मूढ । संक्षिनु मा एकमपि ब्रह्मम् ।

किमपि भयं तत्पतति येन समाप्यते जग्म ॥४॥

भावार्थः—कृपणं नरं प्रति कस्यचित् पुरुषस्योक्तिरियम् । हे मूढ !-हे विवेकविकल !, विवेक-सुरैजितम्-उपाजितं द्रव्य-वनादिकं खाद्य-भक्षण, सेवय । एकमपि ब्रह्मम्-गणितशास्त्रप्रतिष्ठं मानम्, तं मा त्यज्यपदं निषेधे संचिन्-संग्रहं कुरु, अतः सिद्धपि-अद्वितित्तम्, तद्-लाङ्घनं भयं पतति-प्राप्यति वेत्त स्फुटिति जन्म-जीवनं समाप्यते-समाप्तिमेति । कर्मणो गतिः विचित्रा वर्तते, अतः न जाने कदा कर्मणः प्रकोपो भवेदिति भावः ।

विवेकः । दिव + भिस् । १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१८ सू० भिस् स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे विवेहि इति भवति । अजितम् । अजित + सि । ९२९ सू० अजितस्य स्थाने कित्त इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककार-लोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे, १०१५ सू० सेलोपे विवसर्त्त इति भवति । खाद्य । खाद्य भक्षणे । खाद्य + हि । ८९९ सू० ढकारलोपे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे खाहि इति भवति । मूढ ! । मूढ + सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य स्थाने वढ इत्यादेशे, सेलोपे वढ ! इति भवति । संचिन् । सम्पूर्वकः चिन्-(चि)-धातुः चयने-संचये । संचि + हि । १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्बिने परेण संयोज्ये संचि इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे म इति भवति । एकम् । एक + अम् । इत्यत्र ३७० सू० ककारद्विस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे एककु इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९, सूत्रे ज्ञेया । ब्रह्मम् । ब्रह्म + अम् । वैकल्पिकत्वात् १०६९ सू० रेफलोपस्याऽभावे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे ब्रह्मु इति भवति । किम् । किम् + सि । अत्र किम्-शब्दः नपुंसकलिङ्गको वर्तते किन्तु भयस्य स्थाने यः द्रवक-शब्दाऽऽदेशो भवति, स पुल्लिङ्गः, तद्विशेषणत्वात् सर्वं किम्-शब्दोऽपि पुल्लिङ्ग एव संगृहीतः । ततः ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य स्थाने ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे को इति भवति । भयम् । भय + सि । प्रस्तुतसूत्रेण भयस्य स्थाने द्रवक इति पुल्लिङ्गाऽऽदेशे जाते, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे द्रवकडं इति भवति । तद् = सो, इत्यस्य प्रक्रिया १०११ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । पतति = पडइ, प्रक्रिया ८९० सूत्रे ज्ञेया । येन = जेण, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । समाप्यते ! सम्पूर्वकः आप्ल- (आप्)-धातुः समाप्ती । समाप् + क्य + ते । संस्कृतनियमेन समाप्य + ते इति जाते, ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० पकारद्विस्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे समाप्यइ इति भवति । जन्म । जन्मन् + सि = जन्मु, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भयम् = द्रवकड, इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आत्मीयस्य अप्पणः । प्रस्तुतसूत्रेण आत्मीय-शब्दस्य स्थाने अप्पण-शब्दः प्रयुज्यते । यथा—स्फोटयतः यौ हृदयमात्मीयम् = फोटेन्ति जे हिद्यडडं अप्पणडं, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । हिद्यडडं, अप्पणडं इत्यत्र बाहुल्येन १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । आत्मी-यम् = अप्पणडं, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । दृष्टेर्द्रिहिः । दृष्टिशब्दस्य स्थाने द्रेहि इत्यादेशो भ-वति । यथा—

एकमेकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वावरेण,
ततोऽपि दृष्टिः यस्मिन् कस्मिन्नपि राधा ।
का ज्ञानोति संवरोसु दृढमयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥५॥

भावार्थः—सर्वप्रियस्याऽपि कृष्णस्य राधाया उपरि स्नेहाप्रतिरेकं वीक्ष्य कस्यचनोक्तिरियम् । हरिः-कृष्णः यद्यपि, एकमेकं-प्रत्येकं प्रियजनं सुष्ठु-शोभनेन प्रकारेण सर्वावरेण, सर्वश्चासौ प्रादरस्तेत अ

पश्यतीति सत्यं ततोऽपि-तथापि यस्मिन् कस्मिन्नपि-यत्र कुत्राऽपि राधा भवति तत्रैव तस्य कृष्णस्य दृष्टिः-
पतति । यतः स्नेहेन पर्यस्ते-परिपूर्णं दृढनयने, दृढे-सबले नयने, संवरीतुं-निरोद्धुं कः शक्नोति ? को नाम
समर्थो भवति ? न कोऽपीति । यत्र स्नेहाऽऽधिक्यं भवति, तत्रैव दृष्टिर्यातीति भावः ।

एकमेकम् । एक + अम्, एक + अम् । इत्यत्र ३७० सूत्रेण प्रथमस्य ककारस्य द्वित्वे, ४९० सू०
वीप्साऽर्थके पदे परे अम्-प्रत्ययस्य मकारे, अज्झीने परेण संयोज्ये एकमेक + अम् इति जाते, ३७० सू०
ककारस्य द्वित्वे, ४३५ सू० कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५
सू० अमो लोपे एकमेककञ् इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः । यवि = अह, प्रक्रिया
१०५५ सूत्रे ज्ञेया । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । पश्यति । दृशिर्-(दृश्)-धातुः दर्शने । दृश् +
तिव् । अपभ्रंशे दृश् इत्यर्थे १०६६ सू० जोश्र इति देश्यधातुः प्रयुज्यते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इवादेशे,
९४४ सू० इवः स्थाने दि इत्यादेशे, ६४७ सू० अकारस्य एकारे ओएवि इति भवति । हरिः । हरि +
सि । १०१५ सू० सेलोपि हरि इति भवति । सुष्ठु । अव्ययपदमिदम् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू०
ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे सुद्धु इति भवति । सर्वादिरेण । सर्वादि + टा । ३५०
सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० वकारस्य द्वित्वे, १७७ सूत्रेण दकारलोपे, १८० सू० यकारध्रुती, १०१३
सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे लघ्वाधरेण इति भवति । ततः = तो,
इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । दृष्टिः । दृष्टि + मि । प्रस्तुतसूत्रेण दृष्टि-शब्दस्य ब्रैहि
इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपि ब्रैहि इति भवति । यस्मिन् = जहिं, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । कस्मिन् =
कहिं, प्रक्रिया ५४९ सूत्रे ज्ञेया । राधा । राधा + सि । इत्यत्र १८७ सू० धकारस्य हकारे, १००० सू०
घाकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपि राही इति भवति । कः = को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके
ज्ञेया । शक्नोति । शक् [शक्] शक्तौ । शक् + तिव् = सकह, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । संवरीतुम् ।
सम्पूर्वकः वृ-धातुः संवरणे । संवृ + तुम् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, अज्झाने परेण संयोज्ये,
१११२ सू० तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १०८१
सू० उच्चारणस्य लाघवे संवरे वि इति भवति । दृढनयने । दृढनयन + श्रौ । १२६ सू० अकारस्य अ-
कारे, ३७० सू० ढकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वढकारस्य ढकारे, ११ सूत्रमनुसृत्य "समासे तु लाक्ष्य-
विभक्त्यपेक्षायामश्वत्थमन्त्यन्त्वञ्च भवति, अतोऽत्र नयनस्य आदिमकारस्य आदिभूत्त्वात् २२९
सूत्रेण प्राप्तः णकारः वैकल्पिको भवति, वैकल्पिकत्वादेवाऽत्र नकारस्य णकाराऽभावे, २२८ सू० अन्त्य-
नकारस्य एकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो
लोपे दृढनयना इति भवति । स्नेहेन । स्नेह + टा । ३४८ सू० सकारलोपे, १००० सू० अकारस्य इकारे,
१०१४ सू० टास्थानेऽनुस्वारे नेहि इति भवति । पर्यस्ते । पर्यस्त + श्रौ । ३३९ सू० र्यस्य ल्ल इत्यादेशे,
३१८ सू० स्तस्य टकारे, ३६० सू० टकारस्य द्वित्वे, १००० सू० ल्ल-स्थस्य अकारस्य ङकारे, ६१९ सू०
द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य स्थाने आकारे, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे पल्सुद्धा इति
भवति । दृष्टिः = ब्रैहि, इत्यत्र प्रस्तुतस्य [१०९३] सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । गाढस्य निष्कट्टः । गाढशब्द-
स्य स्थाने निष्कट्ट इत्यादेशो भवति । यथा—

विभवे कस्य स्थिरत्वं, यौवने कस्य गर्वः ?

सः लक्षः प्रस्थाप्यते, यः लगति गाढम् ॥६॥

भावार्थः—यौवन-वैभव-मान-द्योतकं पत्रकं वीक्ष्य कस्यचन-ज्ञानिन उक्तिरियम्—विभवे-स-
म्पत्तौ कस्य स्थिरत्वं ? को नाम सर्वदा धनी भवति ? न कोऽपीति भावः । यौवने कस्य गर्वः ?

अभिमानः स्थिरो भवेत् ? न कस्याऽपि । इयं वस्तुस्थितिः परन्तु तेन पुरुषेण स एव लेखः-यौवन-वैभव-मान-परिपूर्णः लेखः प्रस्थाप्यते-प्रेष्यते, यः गाढं लगति मतिशयता-पूर्णम्, अतिशयोक्ति-युक्तं प्रतीयते ।

विभवे । विभव+ङि । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे विह्वे इति भवति । कस्य । किम्+ङस् । इत्यत्र ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्तु इत्यादेशे कस्सु इति भवति । स्थिरत्वम् । स्थिरत्व+सि । ३४८ सू० लकारस्य लोपे, ४२५ सू० त्वस्य स्रण इत्यादेशे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे धिरलणडं इति भवति । यौवने । यौवन+ङि । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १५९ सू० धीकारस्य ओकारे, ३७० सू० वकारद्वित्वे, बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वाऽभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ डिना सह अकारस्य इकारे जोषणि इति भवति । गर्वः । गर्वं+सि । अपभ्रंशे गर्वाऽर्थे १०९३ सू० मरट्ट-शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मरट्टु इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । लेखः । लेख+सि । प्रायोगहणादत्र १८७ सू० खकारस्य हकाराऽभावे, ११०१ सू० स्वार्थे ङङ्ग-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे लेखङ्ग इति भवति । प्रस्थाप्यते । प्रपूर्वका षठा-[स्था]-घातुः प्रस्थापने । प्रस्था+णिग्+ते । इत्यत्र १०६९ सू० रेफलोपे, ६८७ सू० स्थाधातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, बाहुल्येन ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वाऽभावे, ६३९ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घसन्धौ, क्य-प्रत्यये, ६४९ सू० क्यस्य ईअ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये षठावीअ+ते इति जाते, १००० सू० ईकारस्य इकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे षठाविजङ्ग इति भवति । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । लगति=लगद्, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । गाढम् । क्रिया-विशेषणमिदम् । गाढ+अम् । प्रस्तुतसूत्रेण गाढ-शब्दस्य स्थाने निच्चट्टु इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे निच्चट्टु इति भवति । गाढम्=निच्चट्टु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रकृति-जिता । साधारणस्य सङ्गुल । साधारणशब्दस्य सङ्गुल इत्यादेशो भवति । यथा—

कुत्र शशधरः, कुत्र मकरधरः, कुत्र बहिणः, कुत्र मेघः ?

दूरस्थितानामपि सञ्जनानां भवत्यसाधारणः स्नेहः ॥७॥

भावार्थः—कुत्र-क, शशधरः शशम्-शशकं धरतीति शशधरः चन्द्रः, कुत्र मकरधरः-समुद्रः, तथा कुत्र बहिणः-मयूरः, कुत्र मेघः-धनः, समस्ति, तथापि एषां निष्पो-परस्परं महान् स्नेहो विद्यते, चन्द्रं समीक्ष्य समुद्रः उच्छलति, तथा बहिणाः-मयूराः मेघ-गर्जनं निशम्य केकारवं कुर्वन्ति, अत्राऽसाधारणः स्नेहः एव कारण प्रतीयते । सह्यमेतत्, यद् दूरस्थितानामपि दूरवर्तिनामपि सञ्जनानां सतां, सहृदयानां, पुरुषाणाम् असाधारणः-प्रतिशयितः स्नेहो भवति ।

कुत्र । अत्र कस्मिन् इत्यर्थकः कुत्र-शब्दो बोध्या । अतोऽत्र किम्+ङि इति जाते, ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, ५४९ सू० ङेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे कर्हि इति भवति । शशधरः । शशधर+सि । २६० सू० उभयत्राऽपि शकारस्य सकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे ससहृद इति भवति । मकर-धरः । मकरधर+सि । १७७ सू० ककारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १८७ सू० घकारस्य स्थाने हकारे, पूर्ववदेव मयूर-हृ इति भवति । बहिणः । बहिण+सि । ३७५ सू० रेफात् पूर्वे इकारागमे, पूर्ववदेव बरिहिणु इति भवति । मेघः । मेघ+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, पूर्ववदेव मेहु इति भवति । दूरस्थितानाम् । दूर-षठा (स्था)

+ क्तित् । ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ११ सूत्रमनुसृत्य ठकारस्य आदिभूतत्वात् ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वाऽभावे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, आम्-प्रत्यये, १०१० सू० आम्-स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे **ह्रस्वित्** इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । सज्जनानाम् । सज्जन+आम् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१० सू० आम्-स्थाने हं इत्यादेशे सज्जनहं इति भवति । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । **असाधारणः** । समाधारण+सि । प्रस्तुतसूत्रेण साधारणशब्दस्य सङ्गुल इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सिप्रत्ययस्य लोपे असङ्गुलु इति भवति । स्नेहः । स्नेह+सि । ३४८ सू० सकारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नेह इति भवति । **असाधारणः**=असङ्गुलु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । कौतुकस्य कौडुः । कौतुक-शब्दस्य स्थाने कौडु इत्यादेशो भवति । यथा—

कुञ्जरोऽप्येषां तरवराणां कौतुकेन क्षिपति हस्तम् ।

मनः पुनरेकस्यां सल्लक्ष्यां यवि पृच्छथ परमार्थम् ॥८॥

भावार्थः—कविः गजानां सल्लक्ष्यां स्नेहाऽऽधिक्यं वर्णयति-कुञ्जरो-हस्ती, अन्येषां तरवराणाम्, तरुषु वराः, तरवराः, तेषाम् । अत्र सप्तम्यर्थं षष्ठी । अन्येषु तरुष्वित्यर्थः, कौतुकेन-कुतूहलेन हस्तं-करं क्षिपति, किन्तु यवि यूयं परमार्थं, परमचाप्सो अर्थः, परमार्थस्तं वस्तुतत्त्वमिति यावत्, पृच्छथ, तदाऽहं कथयामि यत्तस्य मनस्त्वेकस्यां सल्लक्ष्यां, सल्लकिरिति हस्तिप्रियः कश्चिद् वृक्षविशेषः, तस्यां वर्तते । हस्ती खलु सल्लकिप्रियो भवतीति भावः ।

कुञ्जरः । कुञ्जर+सि । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे कुञ्जर इति भवति । **अन्येषाम्** । अन्यद्+आम् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, १०१० सू० आम्-स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे अन्नहं इति भवति । **तरवराणाम्** । तरवर+आम् । इत्यत्र १७७ सू० वकारलोपे, १०१० सू० आम्-स्थाने हं इत्यादेशे तर-अरहं इति भवति । **कौतुकेन** । कौतुक+टा । प्रस्तुतसूत्रेण कौतुकस्य स्थाने कौडु इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थाने णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे कुड्डेण इति भवति । **क्षिपति** । क्षिप्-धातुः क्षेपे । क्षिप्+तिव् । अपभ्रंशे क्षिप् इत्यस्य घातोः स्थाने १०६६ सू० घल्ल इत्यस्य प्रयोगे, ६२८ सू० तिव इत्यादेशे घल्लइ इति भवति । **हस्तम्** । हस्त+अम् । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमी लोपे हस्तु इति भवति । **मनः**=मणु, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथम-श्लोके ज्ञेया । **पुनः**=पुणु, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । **एकस्याम्** । एका+ङि । इत्यत्र ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०२८ सू० ङिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे एकर्हि इति भवति । **सल्लक्ष्याम्** । सल्लकि+ङि । १७७ सू० ककारलोपे, पूर्ववदेव सल्लइहि इति भवति । अत्र १०२३ सू० ङेः स्थाने हि इत्यादेशो जातः । **यवि**=अइ, प्रक्रिया १०५५ सूत्रे ज्ञेया । **पृच्छथ** । प्रच्छ-धातुः पृच्छायाम् । प्रच्छ+थ । ७६८ सू० प्रच्छधातोः पुच्छ इत्यादेशे, ६३२ सू० थ इत्यस्य हच् (ह) इत्यादेशे पुच्छह इति भवति । **परमार्थम्** । परमार्थं+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमी लोपे परमस्तु इति भवति । **कौतुकेन**=कुड्डेण इत्यत्र

प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । क्रीडायाः खेडुः । क्रीडाशब्दस्य स्थाने खेडु इत्यादेशो भवति । यथा—

क्रीडा कृता अस्माभिः, निश्चयं किं प्रकथयथ ।

अनुरक्ताः भक्ताः अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ! ॥६॥

भावार्थः—काश्चन नायिकाः उपहासजन्य-निजाऽपराधेन सरोधं नायकं प्रत्याऽऽहुः—हे स्वामिन् ! अस्माभिस्तु क्रीडा कृता, उपहासो विहितः, किन्तु वृथं किं निश्चयं-सत्यमेव प्रकथयथ-मन्यध्वे ? वयन्तु भवदीयाः भक्ताः, अनुरक्ताः-अनुरागिण्यः स्मः, अतः हे स्वामिन् ! रोधं मा कार्षीः, तथा भक्ताः, अनुरक्ताश्च अस्मान् मा त्यज ।

क्रीडा । क्रीडा + सि । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्रीडाशब्दस्य खेडु इत्यादेशो, ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे खेडुर्ध्व इति भवति । कृता । कृता + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकार-श्रुतौ, खेडुशब्दः पुल्लिङ्गः, तस्य क्रियापदमपि पुल्लिङ्गमेव भविष्यति, अतोऽत्र आप्प्रत्ययो न जातः, ततः ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे कथं इति भवति । अस्माभिः=अम्हेहि प्रक्रिया १०४९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । कथम् + अम्हेहि । इत्यत्र अङ्गीने परेण संयोज्ये कथमम्हेहि इति भवति । निश्चयम् । निश्चय + अम् । २९२ सू० इवस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे निश्चयं इति भवति । किम् । किम् + अम् = कि, प्रक्रिया ५६९ सूत्रे ज्ञेया । प्रकथयथ । प्रपूर्वकः कष्घातुः प्रकथने । प्रकथ् + थ । १०६९ सू० रेफलोपे, ६७३ सू० कष्घातोः स्थाने जम्प इत्यादेशो, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ६३२ सू० थ इत्यस्य हकारे पथम्पह इति भवति । अनुरक्ताः । अनुरक्ता + शस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३४८ सू० ककारलोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ५१६ सू० शसः स्थाने उकारे अश्रुत्ताड इति भवति । भक्ताः । भक्ता + शस् । ३४८ सू० ककारस्य लोपे, तकारस्य द्वित्वे, शसः स्थाने उकारे भक्ताड इति भवति । अस्मान् । अस्मद् + शस् । १०४७ सू० अस्मदः स्थाने अम्हे इत्यादेशो, १०१५ सू० शसो लोपे अम्हे इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । त्यज । त्यज [त्यज्] त्यागे । त्यज् + हि । बाहुल्येन ७५७ सू० त्यज्-घातोः स्थाने चय इत्यादेशो, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशो, ६६४ सू० सोर्लुकि चय इति भवति । स्वामिन् ! । स्वामिन् + सि । ३५० सू० वकारलोपे, ११ सू० नकारस्य लोपे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपे सामिश्च ! इति भवति । क्रीडा=खेडुयं, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । रम्यस्य रवणः । रम्य-शब्दस्य स्थाने रवण इत्यादेशो भवति । यथा—

सरिद्भिः न सरोभिः न सरोवरैः नाऽपि उद्यानवनैः ।

देशाः रम्याः भवन्ति मूढ ! निवसद्भिः सुजनैः ॥१०॥

भावार्थः—सतां पुरुषाणां महिमानं वर्णयन् कविराह-हे मूढ ! सरिद्भिः-नदीभिः, देशाः रम्याः न भवन्ति, सरोभिः-तडागैः देशाः रम्याः न भवन्ति, सरोवरैः, सरस्सु वराः सरोवराः, तैः उत्तमसरोवरैः, तथा उद्यानवनैः, पुष्पवाटिका-काननदिभिरपि देशाः रम्याः न भवन्ति, देशास्तु देशनिवसद्भिः सुजनैः-सज्जनैः सत्पुरुषैश्च रम्याः भवन्तीत्यर्थः ।

सरिद्भिः । सरिद् + भिस् । ११ सू० ढकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशो, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सरिद्भिं इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतसमनेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते ।

सरोभिः । सरस+भिस् । ११ सू० सकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे सरैर्हि इति भवति । सरोवरैः । सरस्-वर+भिस् । वाक्यापेक्षया सकारस्याऽन्त्यत्वेन ११ सू० सकारलोपे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सर-वरैर्हि इति भवति । अषि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । उद्यानवनैः । उद्यानवन+भिस् । २९५ सू० घस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, प्रयोगदर्शनात् १०८२ सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ उज्जाण-वरैर्हि इति भवति । देशाः । देश+जस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१५ सू० जसो लोपे वेश इति भवति । रम्याः । रम्य+जस् । प्रस्तुतसूत्रेण रम्यस्य स्थाने रवण्ण इत्यादेशे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, जसो लोपे रवण्णा इति भवति । भवन्ति=होन्ति, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । मूढः । मूढ+सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य वढ इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे वढः इति भवति । निवसद्भिः । निपूर्वकः वस्-धातुः निवासे । निवस्+शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, भिस्-प्रत्यये, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे निवसन्तेर्हि इति भवति । सुजनः । सुजन+भिस् । १७७ सू० जकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, १००६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे सुवरैर्हि इति भवति । रम्याः=रवण्णा, मूढः=वढः=इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । अद्भुतस्य ढक्करिः । अद्भुत-शब्दस्य स्थाने ढक्करिः इत्यादेशो भवति । यथा—

हृदय ! त्वया एतत्कथितं ममाऽग्रतः शतवारम् ।

स्फुटिष्यामि प्रिये प्रवसति अहं भण्ड ! अद्भुतसार । ॥११॥

भावार्थः—काचित् शोषितभर्तृका निजपत्युः विदोषोऽसहनयो भवति, इति व्यनक्ति—हे अद्भुतसार !, अद्भुतः सारो यस्य, सः विलक्षणसत्त्वः, विलक्षणपरिणामो वा, तत्सम्बोधनम् । भण्ड !—भाजनविशेषः, तत्सम्बोधनम्, कुत्सितपात्रविशेषरूप इत्यर्थः, हृदय ! हे हृदय-भण्ड ! त्वया मम अग्रतः-सम्मुखे एतत् शतवारम्-शतधा कथितम्, यत् प्रिये-कान्ते प्रवसति, प्रवासं-प्रवेशं यते सति स्फुटिष्यामि-नाशमुपयास्यामि । हे हृदय ! त्वं कठोरतमोऽसि, यत्प्रिये प्रवासमुपगतेऽपि न स्फुटितोऽसीति भावः ।

हृदय । । हृदय+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे, २६९ सू० सस्वर-यकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे हिषणा ! इति भवति । त्वया । युष्मद्+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने पङ् इत्यादेशे पङ् इति भवति । एतद् । एतद्+सि=एह, प्रक्रिया १०३३ सूत्रे ज्ञेया । कथितम् । कथ(कथ्)कथने । कथ्+क्तन्त । ६७३ सू० कथ्धातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बोल्लिषण्ड इति भवति । अग्रतः । अव्ययपदमिदम् । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारस्य द्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, ३७ सू० विसर्गस्थ डो (श्री) इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, १००० सू० ओकारस्य इकारे अण्ड इति भवति । शतवारम् । शतवार+अम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, १०१५ अमो लोपे सयवार इति भवति । स्फुटिष्यामि । स्फुट्-धातुः श्रंशे । स्फुट्+स्यं+भिष् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारद्वित्वे, ९१०

सू० अकाराऽऽगमे, १०५९ सू० स्वस्य सकारे, ६४६ सू० अकारस्य हकारे, १०५६ सू० भिवः स्थाने उं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अउभीने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारलोपे कुट्टिसु इति भवति । प्रिये । प्रिय+ङि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सूत्रेण यकारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे पिट् इति भवति । प्रवसति । प्रपूर्वकः वस्-धातुः प्रवासे । प्रवस्+शतृ । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकाराऽऽगमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, ङिप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे पवसन्ति इति भवति । अहम् = हउं, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । भण्ड ! । भण्ड+सि । ४३५ सू० स्वार्थे क-प्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुती, १०१५ सू० सेलोपे भण्डय ! इति भवति । अद्भुतसार ! । अद्भुतसार+सि । प्रस्तुतसूत्रेण अद्भुतस्य शब्दस्य स्थाने ढक्करि इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे ढक्करिसार ! इति भवति । अद्भुतसार ! = ढक्करिसार ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । हे सखीत्यस्य हेल्लिः । हे सखि ! इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने हेल्लि ! इत्यादेशो भवति । यथा-हेसखि ! मा उपालम्भस्व अलीकम् = हेल्लि ! म ऋह्निहि श्रालु, एषां पदानां प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । हे सखि ! = हेल्लि ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । पृथक्-पृथगित्यस्य जुषं-जुषः । पृथक्पृथक् इत्यस्य पदद्वयस्य स्थाने जुषंजुष इत्यादेशो भवति । यथा—

एका कुटी पञ्चभिः रद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक्-पृथक् बुद्धिः ।

भगिनि ! तद् गृहं कथय कथं नन्वतु यत्र कुटुम्बमात्मच्छन्दकम् ॥१२॥

भावार्थः—कयाचिद् वनितया निज-परिवारस्य स्वच्छन्दाचारित्वं परस्पर-विचार-पार्थक्यञ्च शरीरस्य उदाहरणेन निवेदयन्त्या स्वसखी भगिनीपदेन सम्बोध्य उच्यते-एका कुटी-शरीरं, पञ्चभिः श्रोत्र-प्रभृति-ज्ञानेन्द्रियैः रद्धा-वशीकृता, तेषां ज्ञानेन्द्रियाणां पञ्चानामपि पृथक् पृथक् बुद्धिः, स्वच्छाचारित्वं विद्यते, तेनैव प्राणिनो विकलाः खेदखिन्नाश्च दृश्यन्ते, इन्द्रियाणां स्वतन्त्रत्वे कुतः सुखप्राप्तिर्भवेद् ? न भविष्यतीति भावः । एवमेव हे भगिनि ! कथय-प्रतिपादय तद् गृहं-सदनं कथं नन्वतु ? सुखी भवेत् ? यत्र कुटुम्बम्-परिवारः, आत्मच्छन्दकम्-उच्छृङ्खलो, उदण्डो वा भवेत् । अतः पारिवारिकी व्यवस्था सर्वथा सम्मानीया स्नेहपूर्णं च भाव्येति भावः ।

एका । एका+सि । ३७० सू० ककारद्वित्वे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे एषक इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । कुटी । कुटी+सि । १९५ सू० टकारस्य ढकारे, ११०० सू० स्वाऽर्थे डुल्ल-(उल्ल)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अउभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अउभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे कुट्टि-हलो इति भवति । पञ्चभिः । पञ्चन्+भिसु । ११ सू० नकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणस्य लाघवे पञ्चभिः इति भवति । रद्धा । रद्धा+सि । इत्यत्र १००० सू० आकारस्य ईकारे, सेलोपे रद्धी इति भवति । तेषाम् । तद्+आम् । ११ सू० ढकारलोपे, १०१० सू० आ-मः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तर्ह इति भवति । पञ्चानाम् । पञ्चन्+आम् । ११ सू० नकारलोपे, तर्ह-वदेव पञ्चहं इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । पृथक्पृथक् । अव्ययपदद्वयमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण पृथक्पृथक् इत्यस्य पदद्वयस्य जुषंजुष इति प्रयुज्यते । बुद्धिः । बुद्धि+सि । १००१ सू० इकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे बुद्धी इति भवति । भगिनि ! । भगिनी+सि । ३९७ सू० भगिनीशब्दस्य ग्रहिणी इत्यादेशे, १००० सू० ईकारस्य स्थाने उकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, स्त्रीत्वविवक्षायामाप-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धी, ५३० सू० आकारस्य एकारे, १०१५ सू० सेलोपे अहिशुण् ! इति भवति । तद् = तं, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । गृहम् = घर,

प्रक्रिया १०२२ सूत्रे ज्ञेया । कथय । कथ (कथ्) कथने । कथ् + हि । १८७ सू० यकारस्य हकारे, १०५८ सू० हि इत्यस्य हकारे, अजम्भीने परेण संयोज्ये कहि इति भवति । कथम्—किन्, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । नन्वत्तु । टुनदि (नद्) समृद्धौ । संस्कृतनियमेन नन्द् + तुव् इति जाते, ९१० सू० अकाराऽऽगमे, ६६२ सू० तुवः स्थाने तु इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे नन्वड इति भवति । यत्र । अव्ययपदमिदम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०७५ सू० ञप्-प्रत्ययस्य डिद् एत्थु इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्त्ररादेशलोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये जेत्थु इति भवति । कुटुम्बम् । कुटुम्ब + सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे कुटुम्बड इति भवति । आत्मच्छन्दकम् । आत्मन्च्छन्दक + सि । ३२२ सू० लस्य षकारे, ३६० सू० षकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ५४५ सू० अन् इत्यस्य आणादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००० सू० आकारस्य अकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १००५ सू० सेलोपे अप्पण-च्छन्दड इति भवति । पृथक्पृथक्—जुअंजुअ इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मूढस्य नालिअ-बडौ । मूढशब्दस्य नालिअ, बड इत्यादेशौ भवतः । यथा—

यः पुनो मनस्येव व्याकुलीभूतः चिन्तयति वधाति न ब्रह्मं न रूपकम् ।

रतिभ्रमणशीलः कराग्रोल्लालितं गृहे एव कुन्तं गुणयति स मूढः ॥१३॥

भावार्थः—मूर्खस्य लक्षणं प्रतिपादयत्याचार्यः । यथा—यः पुनः मनस्येव—हृदये एव व्याकुलीभूतः—विकृतीभूतः सन् चिन्तयति—विचारयति, किन्तु ब्रह्मम्—अल्पपरिमाणविशेषम्, रूपकं मुद्रां न वधाति न वितरति । अर्थोत्कर्षेण—शक्तोऽपि कुन्तं इव शमभुक्तं गृहस्थामिने नाऽर्पयति, तथा रतिभ्रमणशीलः, रत्याः-कामवासनायाः वञ्चः—अधीनः, तेन भ्रमणशीलः, काम-वासनाऽधीनः, पर्यटन-स्वभावः सन् गृहे—निज-सदने एव कराग्रोल्लालितम्, हस्ताग्रभागेनोच्चालितं कुन्तं—भल्लं गुणयति—चालयति, स मूढः—मूर्खः लीकैरुच्यते इति शेषः ।

यः—जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनः—पुनः, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मनसि । मनस् + डि । २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००५ सू० जिना सह अकारस्य इकारे मणि इति भवति । एव—जि, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे प्रथमश्लोके ज्ञेया । व्याकुलीभूतः । व्याकुलीभूत + सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० व्याकुलीभूताऽर्थे खसफसि-ह्रअअ इति शब्दः प्रयुज्यते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे खसफसि-ह्रअड इति भवति । चिन्तयति । चिति संज्ञाने । संस्कृतनियमेन चिन्त् + णिन् + तिव् इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे चिन्तइ इति भवति । वधाति । वुदाञ् (दा) दाने । दा + तिव् = देइ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । ब्रह्मम्—ब्रह्मम्, प्रक्रियाऽर्थेव सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । रूपकम् । रूपक + अम् । १७७ सू० पकारस्य ककारस्य च लोपे, १००२ सू० द्वितीयस्य अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे रूपकड इति भवति । रतिभ्रमणशीलः । रतिभ्रमणशील + सि । १७७ सू० लकारलोपे, भ्रमणशीलः इत्यर्थे तृन्-प्रत्ययो भवति, तेन अम् + तृन् इति ति, १०६९ सू० रेफलोपे, ४१६ सू० तनः स्थाने इर इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये रइ-भमिर + सि इति स्थिते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रइ-भमिइ इति भवति । कराग्रोल्लालितम् । कराग्रोल्लालित + अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू०

गकारद्वित्वे, ८४ सू० ओकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे करगुल्लालिङ इति भवति । गृहे । गृह+ङि । ४१५ सू० गृह-शब्दस्य घर इत्यादेशे, १०२८ सू० बहुलाधिकारात् ङेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे घरहिं इति भवति । कुन्तम् । कुन्त+अम् । ११६ सू० उकारस्य ओकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कोन्तु इति भवति । गुणयति । गुण्-धातुः चालने । गुण्+णिग्+तिव् । ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, अजभीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे गुणइ इति भवति । सः=सो, प्रक्रिया १०३८ सू० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मूढः । मूढ+सि । प्रस्तुतसूत्रेण मूढस्य शब्दस्य स्थाने नालिग्र इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नालिङ इति भवति । मूढः=नालिङ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति वडाऽऽदेशस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—दिवसेरजितं खाद्यं मूढ !—दिवे हि विद-सर्जं खाद्यं वद । प्रक्रियाऽस्य सूत्रस्यैव चतुर्थश्लोके ज्ञेया । मूढ !—वद ! इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-र्जाता । नवस्थ नवस्थः । नवशब्दस्य स्थाने नवस्थ इत्यादेशो भवति । यथा—तदा काऽपि विषयान्विः—न-वली क वि विषयगण्ठि, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । अथस्कन्दस्य वडवडः । अथस्कन्दशब्दस्य स्थाने वडवड इत्यादेशो भवति । यथा—

अलाभ्यां अलब्ध्यां लोचनाभ्यां ये त्वया हृष्टा बाले । ।

तेषु मकरध्वजावस्कन्धः पतत्यपूरे काले ॥१४॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः सौन्दर्यातिरेकं व्यञ्जयति—हे बाले ! लोचनाभ्यां-नयनाभ्यां, कथम्भूताभ्यां लोचनाभ्यां ? अलाभ्यां-अपलाभ्यां, पुनः किम्भूताभ्याम् लोचनाभ्याम् ? अलब्ध्यां-परि-स्पन्दमानाभ्यां त्वया ये पुरुषाः हृष्टाः-दृष्टिपथं नीताः, तेषु अपूरे-अपूर्णं काले-समयात्पूर्वमेव, मकरध्वजा-वस्कन्धः, मकरध्वजः-कामदेवः, तस्य अवस्कन्दः-आक्रमणम्, पतति-जायते । अतः हे बाले ! एतादृशं का-मयांसनोत्तेजकं दृष्टिक्षेपं मा कार्षीरिति भावः ।

अलाभ्याम् । अल+भ्याम् । इत्यत्र ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे अले हि इति भवति । अलब्ध्याम् । अल्-धातुः चलने । अल्+शतृ+भ्याम् । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः न्त इत्यादेशे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, पूर्ववदेव अकारस्य एकारे, एकारस्य उच्चारण-लाघवे, भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे अलन्ते हि इति भवति । लोचनाभ्याम् । लोचन+भ्याम् । १७७ सू० चकारलोपे, २२८ सू० तकारस्य णकारे, पूर्ववदेव लोचने हि इति भवति । ये=जे, प्रक्रिया ५४७ सूत्रे ज्ञेया । त्वया=युष्मद्+टा । १०४१ सू० टाप्रत्ययेन सह युष्मदः स्थाने त्वं इत्यादेशे त्वं इति भवति । हृष्टाः । हृष्ट+जस् । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य स्थाने षकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० असो लोपे विट्वा इति भवति । बाले ! । बाला+सि । १००० सू० अन्त्यस्य आकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे बालि ! इति भवति । तेषु । तद्+सुव् । इत्यत्र ११ सू० दकारलोपे, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे तहिं इति भवति । मकरध्वज-अवस्कन्धः । मकरध्वज-अवस्कन्द-+सि । १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ३५० सू० वकारलोपे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, प्रस्तुतसूत्रेण अवस्कन्धस्य स्थाने वडवड इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे मकरध्वज-

वडवडड इति भवति । पतति = पडइ, प्रक्रिया ८९० सूत्रे ज्ञेया । अपूरे । अपूर+सि । ११०० सू० अ-
प्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य स्थाने इकारे अपूरइ इति भवति । काले । काल+ङि । १००५
सू० ङिना सह अकारस्य इकारे कालि इति भवति । मकार-ध्वज-अवस्कन्दः = मयर-द्वय-वडवडड, इत्यत्र
प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यवेश्छुबुः । यदि इत्यस्य पदस्य छुबु इत्यादेशो भवति । यथा—यदि राजते
ध्वजसायः = छुबु अरधइ ववसाड, प्रक्रिया १०५६ सूत्रे ज्ञेया । यदि = छुबु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
र्जाता । सम्बन्धिनः केर-तणौ । सम्बन्धिन् इत्यस्य पदस्य स्थाने केर, तण इत्यादेशौ भवतः । यथा—

गतः स केसरी पिबत जलं निश्चिन्तं हरिणाः ।।

यस्य सम्बन्धिना हुंकारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ।।१५॥

भावार्थः—हे हरिणाः!-हे मृगाः !, यस्य सिंहस्य सम्बन्धिना हुंकारेण-गर्जनशब्देन युष्माकं मुखे-
भ्यः तृणानि-घासकवलानि पतन्ति-अधस्तात् स्खलन्ति, स केसरी-सिंहो गतः, अतो यूयं निश्चिन्तम्,
निर्गता चिन्ता यस्मात्तत् निश्चिन्तं चिन्तारहितं यथा स्यात्तथा, क्रियाविशेषणमिदम्, जलं पिबत, जल-
पानं करणीयम्, भयकारणाऽपगमे सति भयं न कार्यमिति भावः ।

गतः । गत+सि । १७७ सू० तकारस्य लोपे, १८० सू० यकारश्रुतौ, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२
सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे गथड इति भवति । सः । तद्+सि । इत्यत्र ५७५ सू० तकारस्य
सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सु इति भवति । केसरी ।
केसरिन्+सि । ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेलोपे केसरि इति भवति । पिबत । पाधातुः पाने ।
पा+त । संस्कृतनियमेन पिब+त इति जाते, १७७ सू० अकारस्य लोपे, १०५५ सू० त इत्यस्य स्थाने हु
इत्यादेशे पिबहु इति भवति । जलम् । जल+अम् । १००२ सू० अकारस्य, स्थाने उकारे, १०१५ सू०
अमो लोपे जलु इति भवति । निश्चिन्तम् । निश्चिन्त+अम् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० चकार-
द्वित्वे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००० सू० अकारस्य स्थाने इकारे, ६१३ सू० अदन्तवदतिदेशात्
४९४ सू० अमोऽकारस्य लोपे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे निश्चिन्तइ इति भवति । हरिणाः । हरिण+जस् ।
३४ सूत्रेण क्लीबत्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इ इत्यादेशे हरिणाइ इति
भवति । यस्य । यद्+डस् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य स्थाने अकारे, १० सू० दकारलोपे, १००९ सू०
जसः स्थाने सु इत्यादेशे जसु इति भवति । सम्बन्धिना । सम्बन्धिन्+टा । प्रस्तुतसूत्रेण सम्बन्धिन् इत्यस्य
स्थाने केर इत्यादेशे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू०
अकारस्य एकारे केरए इति भवति । हुंकारेण । हुंकार+टा । इत्यत्र १००० सू० स्वार्थे डडअ-(अडअ)-
प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अञ्जीने परेण संयोज्ये, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात्
१००४ सू० अकारस्य एकारे हुंकारइ इति भवति । मुखेभ्यः । मुख+भ्यस् । इत्यत्र १८७ सू० अकारस्य
हकारे, १००८ सू० भ्यसः स्थाने हुं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे मुहहृ इति भवति । पतन्ति ।
पल् (पत्) पतने । पत्+अन्ति । ८९० सू० तकारस्य उकारे, ११० सू० अकारागमे, ६३१ सू० अन्तेः
स्थाने न्ति इत्यादेशे पडन्ति इति भवति । तृणानि । तृण+जस् । १००० सू० ऋकारस्य ऋकारे एव
स्थिते, १००० सू० अकारस्य आकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने इ इत्यादेशे तृणाइ इति भवति । स-
म्बन्धिना = केरए इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सम्प्रति वृत्तिकारः तणादेशस्थोदाहरणं प्रदर्शयति ।
यथा—अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः = अहं भग्ना अम्हहं तणा, एतेषां पदानां प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य
द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सम्बन्धिनः = तणा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । मा भेषीरित्यस्य । मा भेषी, इ-

त्यस्य पद-द्वयस्य स्थाने मन्वीसा इत्यादेशो भवति । शब्दोऽयं स्त्रीलिङ्गको बोध्यः । यथा—

स्वस्थावस्थानामालपनं सर्वोऽपि लोकः करोति ।

आर्तानां मा भैषीः यः सज्जनः स ववति ॥१६॥

भावार्थः—सज्जनानां लक्षणं निरूप्यते-स्वस्थावस्थानाम्, स्वस्था-शोभना अवस्था येषां ते, स्व-स्थावस्थाः, तेषामालपनं-संलापं सस्नेहं वार्तालापं सर्वोऽपि लोकः-जनसमुदायः करोति, किन्तु आर्तानां-पीडितानां तराणां मा भैषीः-भयं मा कार्षीः, इति आश्वासनं यः ववति, स एव सज्जनः, शोभनो जनः सज्जनो, महाजनो भवति । घनाख्यानां तु सर्वेः जनाः सहायकाः भवन्ति, किन्तु निर्धनानां, निराश्रितानां परिद्व्यधितानाञ्च पुरुषाणां यः सहायको भवति स एव सत्पुरुषो ज्ञेयः ।

स्वस्थावस्थानाम् । स्वस्थावस्थ + ग्राम् । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, ३४८ सू० उभयत्राऽपि संयुक्त-सकारलोपे, ३६० सू० उभयत्राऽपि थकारद्वित्वे, ३६१ सू० उभयत्राऽपि पूर्वथकारस्य लकारे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सस्थावस्थहं इति भवति । आलपनम् । आ-लपन + अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे आलपण इति भवति । सर्वोऽपि लोकः—साहू वि लोड, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । करोति—करेड, प्रक्रिया १००८ सूत्रे ज्ञेया । आर्तानाम् । आर्त + ग्राम् । अपभ्रंशे आर्त इत्यस्य १०९३ सू० आदन्त इत्यस्य पदस्य प्रयोगे, १०१० सू० ग्रामः स्थाने हं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे आवन्नहं इति भवति । मा भैषीः । मा इत्यव्ययपदम्, भैषीः इति त्रिभौषातोः लुङ्-नकारे सध्यम-पुरुषस्यैकवचनम् । मा भैषीः इत्यनयोः पदयोः स्थाने प्रस्तुतसूत्रेण मन्वीसा इत्यादेशे, सिप्रत्यये, ११०० सू० स्वार्थे ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अङ्भीने परेण संयोज्ये, स्त्रीत्वविवक्षया ११०२ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अङ्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे मन्वीसङी इति भवति । यः—जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । सज्जनः । सज्जन + सि । २२८ सू० नकार-स्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सज्जण इति भवति । सः—सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । ववति । वुदाञ्(दा)दाने । दा + तिच् । १००० सू० आकारस्य एकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्देशे वेड इति भवति । मा भैषीः—मन्वीसङी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । यद्यद्दृष्टं तत्तदित्यस्य । यद्यद्दृष्टं तत्तद् इत्यस्य स्थाने जाड्विद्या इत्यादेशो जातः । यथा—

यदि रज्यसे यद्यद् वृष्टं तत्तद् हृदय ! मुखस्वभाव ! ।

लोहेन स्फुटिन्ना यथा घनः सहिष्यते तापम् ॥१७॥

भावार्थः—कश्चित् महामनाः पुरुषः यत्र तत्र वस्तुन्यासकतं हृदयमुपदिशति-मुखस्वभाव !, मुखः-मोहं प्राप्तः स्वभावः-प्रकृतिर्यस्य सः, तत्सम्बोधनम् । हे हृदय ! यदि अमणशीलेन त्वया यद् यद् वृष्टं तत्तत्-तस्मिन्-तस्मिन् तत्र तत्रेति यावत् अनुरज्यसे-पदार्थेष्वनासक्तो भवसि तथा त्वं तापं-दुःखं सहिष्यसे । स्फुटिन्ना-स्फोटपुपगच्छता लोहेन यथा घनः-लोहकुट्टनाधारः तापं सहिष्यते-सहते इत्यर्थः । एवमेव त्वमपि परिपीडितो भविष्यसि । अयं भावः-तप्तो लोहः यदा कुट्टितो भवति, ततः उत्पतितैः स्फुलिङ्गकैः घनो नितान्तं तापं यथा सहते तथैव विषयेषु व्यासक्तस्त्वमपि तापं वासनाजनितं दुःखं सहैयाः ।

यदि—जड, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । रज्यसे । रज्ज-[रज्ज]-धातुः रागे । रज्ज् + से । अपभ्रंशे १०६६ सूत्रेण रज्ज् इत्यस्य धातोः स्थाने रज्ज इत्यस्य प्रयोगे, ६२९ सू० से इत्यस्य स्थाने सि इत्यादेशे रज्जसि इति भवति । यद्-यद् दृष्टं तत्तद् । अपभ्रंशे 'यद् यद् दृष्टं तत्तद्'

एतेषां पदानां स्थाने जाइडिआ इत्यादेशे, तस्य इति पदद्वयं तस्मिन्-तस्मिन् इति सप्तम्यर्थ-बोधकं वर्तते, अतएवाऽत्र डिप्रत्ययो भवति । ततः जाइडिआ+डि इति जाते, १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकारस्य एकारे जाइडिअए इति भवति । ह्रस्व ! = हिअडा !, प्रक्रियाऽस्यैव सूत्रस्य एकादशे श्लोके ज्ञेया । मुखस्वभाव ! । मुखस्वभाव+सि । ३४८ सू० गकारलोपे, ३६० सू० धकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ३५० सू० संयुक्तवकारलोपे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, १०१५ सू० सेलोपे मुद्-सहाव ! इति भवति । लोहेन । लोह+टा । १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवस्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे लोहे इति भवति । स्फुटिआ । स्फुट्-धातुः अशे । स्फुट्+तन् । ३४८ सू० सकारलोपे, ९०२ सू० टकारद्वित्वे, १११४ सू० तूनः स्थाने अणश्च इत्यादेशे, अञ्जोने परेण संयोज्ये, टाङ्कारे, १०१३ सू० टास्थाने अकारे, स्वामिदत्तान् १००४ सू० अकारस्य एकारे फुट्-एण इति भवति । यथा—जिवे, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । धनः । धन+सि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे धना इति भवति । सहिष्यते । सह-[सह्]-धातुः सहने । सह्+स्य+क्य+ते । इत्यत्र ६४९ सूत्रे 'वञ्चित् वयोऽपि विकल्पेन भवतीति' पाठात् क्याऽभावे, सह्+स्य+ते इति स्थिते, ९१० सू० आतोऽन्ते अकारागमे, ६४६ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, १०५९ सू० स्यस्य स्थाने सकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य स्थाने इचादेशे सहेसद् इति भवति । तापम् । ताप+अम् । इत्यत्र २३१ सू० पकारस्य स्थाने वकारे, १०१५ सू० अम्-प्रत्ययस्य लोपे ताव इति भवति । यद् यद् वृष्टं तत्तद्=जाइडिअए, इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

१०६४— मया जातं मक्ष्यामि अहं प्रेम-ह्रस्वे ह्रह्र इति ।

केवलमचिन्तित्वा संपत्तित्वा विप्रयत्नोः ऋदिति ॥१॥

भाष्यार्थः— काचिन्नायिका स्व-प्रिय-वियोगेन दुःखाऽऽधिक्यं व्यनक्ति—मयेदं जातम्-अवगतं यवहं ह्रह्र इति शब्दं कृत्वा प्रेम-ह्रस्वे, प्रेम एव ह्रस्वस्तस्मिन् स्नेहमरोवरे निमक्ष्यामि-निमज्जनं करिष्यामि, एतत्सर्वं मया केवलं—निश्चितरूपेण यथा स्यात्तथा चिन्तितमासीत् किन्तु दुर्देवात् मम-सम्मुखेऽचिन्तित्वा-आकस्मिकी विप्रयत्नोः-वियोगरूपा नौका ऋदिति संपत्तित्वा-समागता ।

मया—मह्, इत्यस्य प्रक्रिया १०४८ सूत्रे ज्ञेया । जातम् । जाधातुः अवबोधने । जा+क्त-त् । ६७८ सू० जाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्षकारे, २३ सू० मकारानुस्वारे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जा-णिङ् इति भवति । मक्ष्यामि । मस्ज्-[मस्ज्]-शुद्धौ । मस्ज्+स्य+मिव् । ७७२ सू० मस्ज्धातोः स्थाने बुह् इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य ईकारे, १०५९ सू० स्यस्य सकारे, १०५६ सू० मिवः स्थाने उ इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्जोने परेण संयोज्ये, बाहुल्येन अनुस्वारलोपे बुह्णिसु इति भवति । अहम्—हउ, प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । प्रेम-ह्रस्वे । प्रेम-ह्रस्व+डि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६९ सू० मकारद्वित्वे, ३९१ सू० हकारदकारयोः व्यत्यये-परिवर्तने, वकल्पितत्वात् १०६९ सू० रेफाऽलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे पेम्मद्रहि इति भवति । ह्रह्र इति शब्दाऽनुकरणं विद्यते, प्रस्तुतसूत्रेण शब्दाऽनुकरो ह्रह्र इति शब्दः प्रयुज्यते । इति—सि, प्रक्रिया ४२ सूत्रे ज्ञेया । केवलम् । क्रियाविशेषण-मिदम् । केवल+अम् । इत्यत्र ४५८ सू० केवलार्थे नवर इत्यस्य प्रयोगे, १००० सू० अकारस्य इकारे, अव्यय-पदस्वात् अमी लोपे नवरि इति भवति । अचिन्तित्वा । अचिन्तित्वा+सि । १७७ सू० असंयुक्त-तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे अचिन्तित्य

इति भवति । संपत्तिता । संपत्तिता + सि । ८९० सू० तकारस्य डकारे, १७७ सू० अन्त्य-तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुती, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(घ्रा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे संपत्तिय इति भवति । विप्रियनीः । विप्रियनी + सि । १०६२ सू० रेफलोपे, ३६० सू० पकारस्य द्वित्वे, १६४ सू० धीकारस्य आव इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, आप्-(घ्रा)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे विप्रिय-नाथ इति भवति । ऋडिति । अव्ययपदमिदम् । १२५ सू० टकारस्य डकारे, १००० सू० प्रथमस्येकारस्य अकारे, ३७० सू० तकारद्वित्वे ऋडिति इति भवति । हुहुः=हुहुः । इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आदि-ग्रहणात् । आदिपदस्य ग्रहणात् निम्नोक्तस्थलेष्वपि प्रस्तुत-सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति । यथा—

खाद्यते न तु कसरक शब्दं कृत्वा, पीयते न तु घुण्ट शब्दं कृत्वा ।

एवमेव भवति सुखाशा प्रियेण हृष्टेन नयनान्याम् ॥२॥

भाष्यः—कस्यापि चन्नायिकायाः प्रिय-दर्शनजनितं प्रेमातिरेकं वर्ण्यते । यथा—नयनान्यां-प्रियेण हृष्टेन इत्यत्र हेतौ तृतीया सप्तम्यर्थे वा तृतीया, अतएव प्रिये हृष्टे सतीत्यर्थः कदाचित् नायिका-हृदये सुखाशा—सुखस्य आशा-वाञ्छा एवमेव-एतादृशी व्यवहिका समुत्पन्ना भवति, यत्सा अन्न-पान-ग्रहणस्य स्वाभाविक-प्रक्रियामपि कर्तु-न शक्नोति । यथा-तथा कसरक-शब्देन चर्वणव्यभिचारिण्यपि न खाद्यते, भोजनसमये ये कसरक-शब्दाः जायन्ते, हर्षातिरेकेण सा नायिका तान् शब्दानपि न करोति, चर्वणमकृत्वैव भोजनमिति । तथा तथा घुण्टशब्देन न पीयते, जलपान-करण-समये घुण्ट इति शब्दः प्रायो भवति, परन्तु प्रियदर्शन-जनित-हर्षातिरेकेण सा नायिका इयती विह्वला संजाता, यद् घुण्टशब्दानपि न करोति, घुण्ट-शब्दमकृत्यैव जलं पिबतीति भावः ।

खाद्यते । खाद्वातुः भोजने । खाद् + क्य + ते । संस्कृतनियमेन खाद्य + ते इति जाते, २९५ सू० घस्य जकारे, ३६० सू० जकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे खज्जइ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यत्र शो प्रयुज्यते । तु । अव्ययपदमिदम् । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे ड इति भवति । कसरक-शब्दं कृत्वा इत्यर्थे प्रस्तुतसूत्रेण कसरक इति शब्दः प्रयुज्यते, भिस्-प्रत्यये, कसरक + भिस् इति जाते, १०१८ सू० भिस्-स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे कसरकेहि इति भवति । पीयते । पाधातुः पाने । पा + क्य + ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० इच्चादेशे पिज्जइ इति भवति । घुण्ट शब्दं कृत्वा इत्यर्थे प्रस्तुतसूत्रेण घुण्ट इत्यस्य पदस्य प्रयोगे, भिस्-प्रत्यये घुण्ट + भिस् इति जाते, कसरकेहि वदेव घुण्टेहि इति भवति । एवमेव=एवम्, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । सुखाशा । सुखाशा + सि । अपभ्रंशे सुखाशा-स्थाने १०९३ सू० सुहृच्छडी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५ सू० सेलोपे सुहृच्छडी इति भवति । प्रियेण । प्रिय + टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पिण् इति भवति । हृष्टेन । हृष्ट + टा । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे विट्ठे इति भवति । नयनान्याम् । नयन + भ्याम् । २२८ सू० द्वितीय-नकारस्य णकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिस्-स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे नयरोहि इति भवति । कसरक-शब्दं कृत्वा=कसरकेहि, घुण्ट शब्दं कृत्वा=घुण्टेहि

इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

अद्याऽपि नाथः ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।

तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ववाति ॥३॥

भाषार्थः—अद्याऽपि-अधुना तु नाथः मम गृहे सिद्धार्थान्-सर्वेषाम् वन्दते-नमस्करोति, पुरातन-समये मन्तुकामो नरः सर्वेषाम् वन्दते स्मः । अतएव नाथकस्य सर्वेष्वन्दनाद् प्रियो मन्तुमिच्छतीति ना-यिका प्रत्येति, सम्प्रति तु मम कान्तः गृहे एवाऽवस्थितोऽस्ति, नाऽत्र तस्याऽभाव इत्यर्थः । तथाऽपि ता-वदेव-पत्युः गमनात्पूर्वमेव विरहः-वियोगः गवाक्षेषु-वातायनेषु मर्कट-चेष्टां, मर्कटस्य-वानरस्य चेष्टां, व्यापारं ववाति-नर्तनं करोति । इष्टजनस्य गमनात्पूर्वमेव वियोगः परिपीडयतीति भावः ।

अद्य=अज्ज, इत्यस्य प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । अपि=त्रि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । नाथः=नाह, प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । मम=मह, प्रक्रिया १०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव । अव्ययपदमिदम् । १०९१ सू० एवपदस्य जि इत्यादेशे, ३७० सू० जकारद्वित्वे जिज इति भवति । गृहे । गृह+ङि । ४१५ सू० गृहस्य घर इत्यादेशे, १००५ जिना सह अकारस्य इकारे घरि इति भवति । सिद्धार्थान् । सिद्धार्थ+शस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० अकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य त-कारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० शसो लोपे सिद्धत्वा इति भ-वति । वन्दते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । संस्कृतनियमेन वन्द्+ते इति जाते, ९१० सू० अकारागमे, ६४७ सू० अकारस्य स्थाने एकारे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे वन्देइ इति भवति । तावद्=ताऊँ, प्रक्रिया १०७७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । एव=जि, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । विरहः । विरह+सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरह इति भवति । गवाक्षेषु । गवाक्ष+सुव् । इत्यत्र २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे गवाक्षेहि इति भवति । मर्कटचेष्टाम् । मर्कट-चेष्टा+अम् । १०६९ सू० रेफ-लोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, प्रस्तुतसूत्रेण चेष्टाऽनुकरण-द्योतकस्य चेष्टा-शब्दस्य ध्रुव इत्यादेशे, १००० सू० अकारस्य इकारे, ११०० सू० स्वार्थे अप्रत्यये, १००२ सू० अका-रस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मक्कड-घुग्घिउ इति भवति । ववाति=वेइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य षोडशे श्लोके ज्ञेया । मर्कटचेष्टाम्=मक्कडघुग्घिउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

शिरसि जराखण्डा लोमपटो गले मणिका न विशतिः ।

ततोऽपि गोष्ठाः कारिताः मृगधया उत्थानोपवेशनम् ॥४॥

भाषार्थः—कस्यापि चद् नायिकायाः सौन्दर्यातिरेकं ध्यञ्जयति कविः-मृगधयाः-सुन्दर्याः शिरसि-शीर्षे लोमपटी-ऊर्णाप्रावरणं वर्तते, कीदृशी लोमपटी ? जराखण्डा जरया-वृद्धत्वेन खण्डा-खण्डशो जाता, अतिपुरातनेत्यर्थः, तस्याः गले-कण्ठे विशतिः-विशतिसंख्यकाः मणिका अपि न वर्तन्ते, शोभावर्धक-बहुमूल्य-हारादिकमपि तस्याः पार्श्वे नाऽस्तीति । ततोऽपि-तथापि तथा मृगधया गोष्ठा-गोकुले तिष्ठन्तीति गोष्ठाः, अत्र "तात्स्म्यात् तद्व्यपदेशः" इति न्यायात् गोष्ठस्थाः पुरुषाः, गोपालाः उत्थानोपवेशनम्, उत्थानं च उपवेशनं चेत्युत्थापनोपवेशनं कारिताः । दीनहीनदक्षाया अपि तस्याः सुन्दर्याः सम्मुखे गोपालाः वडा-ञ्जलयः, आज्ञाकारिणश्च तिष्ठन्तीति भावः ।

शिरसि । शिरस्+ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००५ सू० जिना

सह अकारस्य इकारे सिध्ति इति भवति । जरा-खण्डा । जराखण्ड+सि । ४ सू० आकारस्य अकारे, स्त्रीशिविविधायार्थ ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे जराखण्डा इति भवति । लोमपटी । लोमपटी+सि । अपभ्रंशे, १०९३ सू० लोमपटी इत्यर्थे लो-अङ्गी-शब्दः प्रयुज्यते, सेलोपे लोअङ्गी इति भवति । गले । गल+ङि । १००५ सू० हिना सह अकारस्य इकारे गलि इति भवति । मणिकाः । मणिक+जस् । इत्यत्र १७७ सू० ककारस्य लोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारस्य श्रुती, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे मणिवडा इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृत-वदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । विशतिः । विशति+सि । २८ सू० अनुस्वारस्य लोपे, ९२ सू० तिशब्देन सह इ-कारस्य ईकारे, २६० सू० शकारस्य सकारे, स्त्रीशिविविधायार्थमाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घसन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे वीस इति भवति । ततः=तो, इत्यस्य प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । शोष्ठाः । शोष्ठ+जस् । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, बाहुल्येन ८४ सूत्रस्थाऽप्रवृत्ती, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अङ्गीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे गोठुडा इति भवति । कारिताः । कृकृ-(कृ)-घातुः करणे । कृ+णिग्+क्त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिग आव इत्यादेशे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० त-कारलोपे, जस्-प्रत्यये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे कराबिआ इति भवति । मुग्धया । मुग्धा+टा । ३४८ सू० गकारलोपे ३६० सू० अकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वअकारस्य अकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ५१८ सू० टा-स्थाने एकारे मुद्गए इति भवति । उत्थानोपवेशनम् । उ-स्थानोपवेशन+अम् । अपभ्रंशे १०९४ सू० उत्थानोपवेशनस्य उट्टुवईस इति प्रयुक्ते, १०१५ सू० अमो लोपे उट्टुवईस इति भवति । उत्थानोपवेशनम् =उट्टु-वईस इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । इत्यादि । एवमेवाज्यान्यपि उदाहरणानि बोध्यानि ।

★ अथ कथम् आदि पदों जो छोने वाली आदेशविधि ★

अपभ्रंशभाषा में कथम् आदि शब्दों से सम्बन्धित जो-जो आदेशादि कार्य होते हैं, अब सूत्रकार द्वारा उन का निर्देश किया जा रहा है—

१०७२—अपभ्रंशभाषा में कथम्, यथा और तथा इन शब्दों के धादि [जिस के धादि में षकार हो] अवयव के स्थान में डेम = एम, डिम = इन, डिह = इह और डिष = इष ये चार डित् [जिस में ङकार इत्-लुप्त किया गया हो] आदेश होते हैं । जैसे—

कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं, कथं रजनी शीघ्रं भवति ।

भव-वधू-दर्शन-लालसाः वहति मनोरथान् सोऽपि ॥१॥

अर्थात्—यह दुष्ट दिन कैसे समाप्त हो, और शीघ्र ही रात हो जाए, भव-वधू के दर्शन की लालसा रखने वाला मनुष्य इस प्रकार के मनोरथों को धारण कर रहा है ।

यहां पर १—कथम् = केम [किस तरह], २—कथम् = किध [कैसे] इन पदों में धादि अवयव को डेम = एम और डिष = इष ये दो डित् आदेश किए गए हैं । डिम = इन आदेश का उदाहरण—

ओ ! गौरी-मुख-निजितकः, चारुले निलीनः मृगाङ्गुः ।

अन्योऽपि यः परिभूत-तनुः स कथं भ्रमति निश्चिंकम् ॥२॥

अर्थात्—धरे ! गौरी [सुन्दरी] के सुन्दर मुख से पराजित यह मृगाङ्क [चन्द्र] बादलों में छिप गया है, जब चन्द्रमा की यह वशा है, तो दूसरा व्यक्ति जिस का कि पराभव [तिरस्कार] हो गया है, वह निश्चक हो कर कैसे भ्रमण कर सकता है ?

यहां पर कथम्=कैसे (कैसे), इस पद में चादि अवयव को ङिम् [ङित् इम्] यह आदेश किया गया है। ङिह्=इह आदेश का उदाहरण—

विम्बाधरे तन्ध्याः रवन-व्रणः कथं स्थितः श्री-आनन्द !

निरुपमस्य प्रियेण पीत्वा शेषस्य दस्ता मुद्रा ॥३॥

अर्थात्—हे श्री आनन्द [किसी व्यक्ति का नाम है] तनु-पल्ले शरीर वाली स्त्री के विम्ब फल के समान लाल अपर [निचले हिंड] पर दन्तकृत रस [दूध] ऐसे प्रतीत होता है कि मानों निरुपम [अनुपम] रस पीकर प्रिय के द्वारा शेष रस पर मुद्रा [मोहर] अंकित कर दी गई हो।

यहां पर कथम्=किह [कैसे] इस अव्ययपद के चादि अवयव को ङिह् अर्थात् ङित् इह यह आदेश किया गया है। हेम=एम् आदेश के अन्य उदाहरण—

भय सखि ! निभूतकं तथा सखि यदि प्रियो वृष्टः सदोषः ।

यथा न जानाति मम मनः पक्षाऽऽपतितं तस्य ॥४॥

अर्थात्—हे सखि ! यदि तू ने प्रिय को मुझ में सदोष [दोष वाला, नाराज] देखा है, तो गुप्त-रूप से कह दे क्योंकि उस के पक्ष में पड़ा हुआ मेरा मन उस के दोष को नहीं जान सकता।

यहां पर १—तथा=तेवें (वैसे), २—यथा=जेवें (जैसे) इन दोनों पदों में चादि अवयव के स्थान में हेम [ङित् एम्] यह आदेश किया गया है। ङिम्=इम् के अन्य उदाहरण—यथा यथा व-क्रिमात् लोचनयोः । तथा तथा मन्मथः निजकशरान्=जिवें जिवें वञ्छित लोचनहं । तिवें तिवें वम्महु निमय-सर [जैसे-जैसे नेत्रों की वक्रता होती है। वैसे-वैसे मन्मथ-कामदेव अपने बाणों को] यहां पर— १—यथा=जिवें (जैसे), २—तथा=तिवें (वैसे) इन पदों में चादि अवयव के स्थान में ङिम् [ङित् इम्] यह आदेश किया गया है।

मया ज्ञातं प्रिये ! विरहितानां, काऽपि धरा भवति विकाले ? ।

केवलं मृगाङ्कोऽपि तथा तपति, यथा दिनकरः क्षयकाले ॥५॥

इस श्लोक की व्याख्या १०४८ वें सूत्र में की जा चुकी है। पाठक वहां देखें। यहां पर—तथा=तिह [वैसे] २—यथा=जिह [वैसे] इन पदों में चादि अवयव के स्थान में ङिह् [ङित् इह] यह आदेश किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार तथा=तिघ (वैसे) और यथा=जिघ (जैसे) इन पदों के उदाहरण भी समझ लेने चाहिए। इन पदों में चादि अवयव को ङित् इह यह आदेश किया गया है।

१०७३—अपभ्रंश भाषा में याहक् चादि शब्दों के चादि [जिस के आदि में दकार हो] अवयव के स्थान में ङित् (जिस में डकार इत् हो) एह यह आदेश होता है। जैसे—

मया भणितं बलिराज ! स्वं कीदृग् मागंण एवः ।

याहक् ताहग् नाऽपि भवति, मूढ ! स्वयं नारायणः ईहक् ॥६॥

अर्थात्—हे बलिराज ! (बलियों के स्वामिन् !) मैंने तुम्हें कहा है कि यह मागने वाला कैसा है ? कौन है ? इस प्रश्न का समाधान करते हुए बलिराज फरमाते हैं कि हे मूर्ख ! वह जैसा तैसा अर्थात् साधारण याचक नहीं है, किन्तु यह तो स्वयं नारायण [विष्णु] ही हो सकता है।

यहां — १—कीदृग्=केहउ (कंसा), २—यावृग्=जेह (जंसा), ३—साहृग्=तेह (वैसा), ४—ईहृग्=एह (ऐसा) इन पदों में षाबि अवयव के स्थान में हेह [डित् एह] यह आदेश किया गया है।

१०७४—अपभ्रंश भाषा में अवन्त [जिस के अन्त में अकार हो] याहृन् आदि अर्थात् याहृष सादृश, कीहृश तथा ईहृश इन शब्दों के षाबि [जिस में दकार आदि में हो] अवयव के स्थान डित् [जिस में दकार इत् हो] अर्थात् यह आदेश होता है। जैसे—१—यादृशः=अइसो [जंसा], २—सादृशः=तइसो [वैसा], ३—कीहृशः=कइसो [कंसा], ४—ईहृशः=अइसो [ऐसा] यहाँ पर यादृश आदि शब्दों के षाबि अवयव को डित् अइस यह आदेश किया गया है।

१०७५—अपभ्रंश-भाषा में यत्र और तत्र इन शब्दों के 'त्र' प्रत्यय के स्थान में एत्थु और अत्थु ये दो डित् आदेश होते हैं। जैसे—

यदि स घटयति प्रजापतिः, कुत्राऽपि सात्था शिक्षाम् ।

यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति भण तथा तस्याः सादृश्यम्? ॥१॥

अर्थात्—यदि वह प्रजापति-ब्रह्मा यहाँ पर, वहाँ पर अथवा कहीं पर भी शिक्षा प्राप्त करके रचना करे तो क्या इस संसार में उस स्त्री के समान [किसी पुरुष की] रचना कर सकता है? कभी नहीं। भाव यह है कि इस नारी का सौन्दर्य अद्वितीय है।

यहाँ पर १—यत्र=जेत्थु (जहाँ पर), २—तत्र=तेत्थु (वहाँ पर) इन दोनों पदों में 'त्र' के स्थान में डित् एत्थु यह आदेश किया गया है। इस के अतिरिक्त—१—यत्र स्थितः=अत्थु ठिदो (जहाँ पर ठहरा हुआ है), २—तत्र स्थितः=तत्थु ठिदो (वहाँ पर ठहरा हुआ है), यहाँ पर अत्र प्रत्यय के स्थान में डित् अत्थु यह आदेश किया गया है।

१०७६—अपभ्रंशभाषा में कुत्र और अत्र इन शब्दों के 'त्र' के स्थान में डित् एत्थु यह आदेश होता है। जैसे—कुत्राऽपि सात्था शिक्षा, यत्राऽपि तत्राऽपि अत्र जगति=केत्थु वि लेत्थिपणु सिक्थु, जेत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु जगि [यहाँ पर, वहाँ पर अथवा कहीं पर भी शिक्षा प्राप्त करके इस जगत में] यहाँ पर—१—कुत्र=केत्थु [कहाँ पर], २—अत्र=एत्थु [यहाँ पर] इन पदों में 'त्र' प्रत्यय के स्थान में डित् 'एत्थु' यह आदेश किया गया है।

१०७७—अपभ्रंश-भाषा में यावत् और तावत् इन दोनों अव्ययपदों के षाबि [जिस के आदि में वकार हो] अवयव को म, व और महि ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

यावत् न निपतति कुम्भ-तटे सिंह-चपेटा-वटात्कारः ।

तावत् समस्तानां मक्कलानां पदे पदे धाद्यते वक्का ॥१॥

अर्थात्—जब तक समस्त मदोन्मत्त हाथियों के "कुम्भ-तट पर चटात्कार शब्द करता पर सिंह का चपेटा नहीं पड़ता तभी तक उन पर पग-पग पर वक्का (बड़ा ठोल) मुनाई देती है।

यहाँ पर—१—यावत्=जाम (जब तक), २—तावत्=ताम (तब तक) इन पदों में षाबि अवयव को 'म' का आदेश किया गया है। 'उ' आदेश का उदाहरण—

तिलानां तिलत्वं तावत्, परं यावत् न स्नेहाः गलन्ति ।

स्नेहे प्रपच्छे ते एव तिलाः, तिलाः भ्रष्टा खलाः भवन्ति ॥२॥

अर्थात्—तिलों का तिलत्व [तिलपना] तभी तक है, जब तक उन में से स्नेह [चिकनाहट,

*हापी के मावे के दो मसिपिण्ड । तट शरीर के कतिपय अवयवों की संज्ञा है। जैसे—कटितट, कुषतट आदि ।

तेल] नहीं निकलता । स्नेह के निकल जाने पर वे तिल भी तिल रूप से भ्रष्ट हो कर खल रूप हो जाते हैं ।

यहाँ पर—१—तावत्=ताउं (तब तक), २—यावत्=जाउं [जब तक] इन पदों में वाचि अवयव को 'उ' यह आदेश किया गया है । 'महि' आदेश का उदाहरण—

यावद् विषमा कार्य-गतिः, जीवामां मध्ये एति ।

तावद् आस्तासितरो जनः, सुजनोऽप्यन्तरं वदाति ॥३॥

अर्थात्—जब जीवों पर विषम कार्य-गति [कर्म-गति] आती है, अर्थात् जीवों का अशुभ कर्मोदय होता है, तब श्रीरों [साधारण मनुष्यों] का क्या कहना, वे तो बदल ही जाते हैं किन्तु सुजन [श्रेष्ठ व्यक्ति] में भी अन्तर आ जाता है ।

यहाँ पर—१—यावद्=जामहिं [जब तक], २—तावद्=तामहिं [तब तक] इन पदों में वाचि अवयव को 'महि' यह आदेश किया गया है ।

१०७८—अपभ्रंश भाषा में अस्वन्त [जिस के अन्त में अतु प्रत्यय हो] यद् और लद् इन शब्दों के अर्थात् यावत् और तावत् इन शब्दों के वाचि [जिस के आदि में वकार हो] अवयव को जित् [जिस में डकार इत् हो] एवञ्च यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—यावद् अन्तरं रामरावणयोः, तावद् अन्तरं पट्टन-ग्रामयोः—जेवद् अन्तरं रावण-रामहं, तेवद् अन्तरं पट्टन-ग्रामहं [जितना अन्तर राम और रावण में डकार है, उतना ही अन्तर पट्टन-नगर और ग्राम में होता] यहाँ पर १—यावद्=जेवद् (जितना), २—तावद्=तेवद् (उतना) इन पदों में वाचि अवयव को जित् 'एवञ्च' यह आदेश विकल्प से किया गया है । आदेश के अभावपक्ष में—यावद् का जेतुलो [जितना] और तावद् का तेषूलो [उतना] यह रूप बनता है ।

१०७९—अपभ्रंश भाषा में अस्वन्त इवम् और कियम् अर्थात् इयत् और कियत् इन शब्दों के वकारादि [जिसके आदि में यकार हो] अवयव को जित् 'एवञ्च' यह आदेश विकल्प से होता है । जैसे—१—इयद् अन्तरम्=एवद् अन्तरं [इतना अन्तर है], २—कियद् अन्तरम्?—केवद् अन्तरं? [कितना अन्तर है?] यहाँ तर यकारादि अवयव के स्थान में जित् 'एवञ्च' यह आदेश विकल्प से किया गया है । आदेश के अभावपक्ष में—इयद् का ऐतुलो और कियद् का केतुलो यह रूप बन जाता है ।

१०८०—अपभ्रंश भाषा में 'परस्पर' शब्द के आदि में अकार जोड़ दिया जाता है । जैसे—

ते मुद्गाः हरिताः ये परिविष्टाः तेषाम् ।

परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितः तेषाम् ॥१॥

अर्थात्—परस्पर लड़ने वाले जित लोगों के स्वामी पीडित-दुःखी हों, उनको परोसे गए मूंग व्यर्थ ही जाते हैं । भाव यह है कि जो सेवक परस्पर लड़ते रहते हैं, और स्वामी को वेद-खिन्न बनाते रहते हैं, उनको दिया गया वेतन या पारितोषिक निष्फल ही समझना चाहिए । यहाँ पर—परस्परम्=अवरोप्य [आपस में] इस पद में आदि में अकार का संयोजन किया गया है ।

१०८१—अपभ्रंश-भाषा में ककार आदि व्यञ्जनों में यदि एकार और ओकार स्थित हों तो प्रायः इन के उच्चारण में लाघव किया जाता है । अर्थात् इनके उच्चारण में सनुता आ जाती है, एकार और ओकार को ह्रस्व मान लिया जाता है । जैसे—१—सुखेन चिन्त्यते मानः=सुखे चिन्तित्वाद् माणु [सुख की दशा में स्वाभिमान का चिन्तन किया जाता है], २—तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य=तसु हउं कलिबुगि दुल्लहहो [कलियुग में उस दुर्लभ को] यहाँ पर—सुखेन=सुखे इस पद में ए-

कार के तथा दुर्लभस्य—दुर्लहहो, इस पद में ओकार के उच्चारण में लाघव लाया गया है। अर्थात्-उच्चारण करते समय इनको हलकी आवाज से [ह्रस्व की भाँति] बोला जाता है।

१०८२—अपभ्रंश-भाषा में पद के अन्त में विद्यमान उं, हुं, हिं और हं इन शब्दों के उच्चारण में प्रायः लाघव होता है। अर्थात्-अपभ्रंश भाषा में उं, हुं, हिं और हं इनका अनुस्वार अनुनासिक हो जाता है। ध्यान रहे कि अनुस्वार को गुरु माना जाता है और अनुनासिक को लघु। अतः उच्चारण के लाघव का अर्थ है—उस का ह्रस्व बन जाना। जैसे १—अन्यद् यत् तुच्छकं तस्याः अन्यायाः—अन्तु जु तुच्छउं, तहें घणहे [उन नायिका का अर्थ जो तुच्छ है], २—बलि क्रिये सुजनस्य—बलि किज्जउं सुजनस्यु [सजन पुरुष के में बलिहारी जाती हूँ], ३—दैव घटयति धमे तरुणाम्—दइउ घटावइ वणि तरुहें [वन में पशुओं के लिए देव-भाग्य दूणों के फल पैदा कर देता है], ४—तृष्णाऽपि वल्कलम्—तरुहें वि वकलसु [वृक्षों से छाल भी], ५—खड्ग-विसाधितं यस्मिन् लभायहे—खग-विसाहिउ जहिं लहहें [जिस देश में तलवार से विसाधित-कमाया हुआ, प्राप्त करते हैं], ६—तृष्णां तृतीया भङ्गी नाऽपि—तणहें तइज्जो भङ्गि न वि [तिनकों की तीसरी अवस्था नहीं है] यहां पर—१—तुच्छकम्—तुच्छउं, तथा क्रिये—किज्जउं, इन पदों में 'उं' के, २—तरुणाम्—तरुहें, इस पद में हुं के तथा ३—तृष्णानाम्—तणहें, इन पदों में हं के उच्चारण में लाघव लाया गया है। प्रायः [बहुल] का अधिकार होने से लहहें यहां पर प्रस्तुतसूत्र की प्रवृत्ति नहीं हो सकी।

१०८३—अपभ्रंश-भाषा में 'म्ह' इस के स्थान में मकाराक्रान्त [मकार से युक्त] भकार अर्थात् 'म्भ' यह आदेश विकल्प से होता है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि ३४५ सूत्र से षम, इम, षम और इम आदि संयुक्त व्यञ्जनों के स्थान में होने वाले 'म्ह' इस आदेश का यहां पर ग्रहण किया जाता है, क्योंकि संस्कृतभाषा में 'म्ह' यह संयुक्तवर्ण सम्भव ही नहीं है। जैसे—१—ग्रीष्मः—गिम्हो—गिम्भो (गरमी की ऋतु), और २—श्लेष्मा—सिम्हो—सिम्भो (बलराम) इन पदों में 'म्ह' के स्थान में 'म्भ' यह आदेश किया गया है।

ब्रह्मन् । ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्ग-श्रेष्ठाः ।

ये वक्राः ते यञ्चकतराः, ये शृङ्खलः ते श्लोवर्षाः ॥१॥

अर्थात्—हे ब्राह्मण ! ऐसे मनुष्य संसार में बहुत कम हैं, जो सर्वप्रकार से दक्ष [चतुर] हों, क्योंकि जो वक्र हैं, वे तो बञ्चक [छोखा देने वाले] हैं, और जो ऋजु-सरल हैं, वे श्लोवर्ष-बैल के समान हैं, मूर्ख हैं। यहां पर—ब्रह्मन् ! = बम्ह ! = बम्भ ! [हे ब्राह्मन्] इस पद के 'म्ह' को 'म्भ' यह आदेश किया गया है।

१०८४—अपभ्रंशभाषा में अन्यादृश इस शब्द के स्थान में अन्नाइस और अवराइस ये दो आदेश होते हैं। जैसे—अन्यादृशः—अन्नाइसो, अवराइसो [घीरों जैसा] यहां पर अन्यादृश शब्द के स्थान में अन्नाइस और अवराइस ये दो आदेश किए गए हैं।

१०८५—अपभ्रंशभाषा में "प्रायः" इस अव्ययपद के स्थान में प्राउ, प्राइव, प्राह्म्व और प-सिह्म्व ये चार आदेश होते हैं। जैसे—

अभ्ये ते दीर्घे लोचने, अभ्यव् तव् भुज-युगलम् ।

अभ्यः स घन-स्तन-भारः, तवभ्यदेव मुख-कमलम् ॥

अभ्यः स केश-कलापः सोऽभ्य एव प्रायो विधिः ।

येन नितम्बिणे घटिता, सा गुण-लावण्य-निधिः ॥१॥

अर्थात् - वे विशाल नेत्र, वह भुज-युगल [भुजाओं का जोड़ा], वह घन-स्तन-भार [घन-कसे हुए, स्तनों का भार-बोझ], वह मुख-कमल और वह केश-कलाप [बालों का ढेर] अन्य है, अर्थात् असाधारण [विलक्षण] ही है। यहां तक कि वह बिधि [भार्य] भी अन्य [और] ही है जिस ने कि गुणों और लावण्य की निबिस्वरूप उस नितम्बिनी [बड़े और सुन्दर नितम्बों वाली स्त्री] की रचना की है। यहां पर 'प्रायः' इस अव्ययपद के स्थान में 'प्राड्' यह आदेश किया गया है। 'प्राड्' आदेश का उदाहरण—

प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिः, तेन मणिकान् गणयन्ति ।

अक्षये, निरामये परमपदे, अद्याऽपि सयं न लभन्ते ॥२॥

अर्थात्—मुनिजनों को भी प्रायः भ्रान्ति बनी हुई है, इसी लिए वे माला के मणिकों [मनकों] को गिनते हैं, अर्थात् मालाएं फेरते हैं। इन मुनियों ने अभी तक अक्षय और निरामय [रोग-रहित] परमपद में लीनता को प्राप्त नहीं किया। यहां पर 'प्रायः' इस पद के स्थान में 'प्राड्' यह आदेश किया गया है। 'प्राड्' का उदाहरण—

अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि ! उद्बुक्ते नयनसरसी ।

ते सन्मुखे सन्प्रेषिते वसः तिर्यग् घातं परम् ॥३॥

अर्थात्—हे सखि ! गौरी के नयन-रूप सरोवर यद्यपि अश्रुजल से उद्बूक्त हैं, अर्थात् उछल रहे हैं, फिर भी वे किसी कामुक व्यक्ति के सन्मुख प्रेषित किए गए तिर्यक् [टेढा] एवं विलक्षण घात कर डालते हैं। अकथनीय दुःख पहुंचाते हैं। भाव यह है कि पति-विरह-जन्य दुःख से व्याकुल सुन्दरी अश्रु पूर्ण नयनों से भी यदि किसी कामी व्यक्ति को निहारती है तब भी उसके विकार-पूर्ण नयन उस कामुक व्यक्ति को परिच्युत कर देते हैं। इसके विपरीत, यदि वह सुन्दरी प्रसन्न नयनों द्वारा किसी कामुक व्यक्ति को देख ले तब तो उस व्यक्ति को दुर्दशा का कहना ही क्या है? यहां पर प्रायः इस अव्ययपद के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से प्राड् यह आदेश किया गया है। पणिगम्ब का उदाहरण—

एष्यति प्रियः रोषिष्यामि, अहं रुष्टां मामनुनयति ।

प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करान् दयिता करोति ॥४॥

अर्थात्—प्रीतम जायगा, मैं रुष्ट हो जाऊंगी, रुष्ट हुई मुझ को वह मनायगा, इस प्रकार के दुष्कर [जिन का पूर्ण होना कठिन हो] मनोरथों को प्रायः दयिता [नायक की प्रिय नायिका] ही किया करती है। यहां पर 'प्रायः' इस अव्ययपद के स्थान में 'पणिगम्ब' यह आदेश किया गया है।

१०८६—अपभ्रंश भाषा में 'अन्यथा' इस अव्ययपद के स्थान में 'अनु' यह आदेश विकल्प से किया जाता है। जैसे—

विरहाज्जल-ज्वाला-करालितः पथिकः कोऽपि मङ्कथा स्थितः ।

अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलाद् घूमः कुतः उत्थितः ॥१॥

अर्थात्—प्रतीत होता है कि विरहाग्नि की ज्वालाओं से दग्ध कोई पथिक दुबकी लगाए हुए जल में स्थित है, यदि ऐसा न होता तो शिशिर काल [माघ और फाल्गुण मास] में शीतल जल से घूम कैसे निकलता? यहां पर अन्यथा इस अव्ययपद के स्थान में 'अनु' यह आदेश विकल्प से किया गया है। आदेश के अभावपक्ष में-अन्यथा—अन्नह [नहीं तो] यह रूप बनता है।

१०८७—अपभ्रंश-भाषा में "कुतः" इस अव्ययपद के स्थान में कउ और कहन्तिह ये दो

प्रादेश होते हैं। जैसे—

मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुतः कुटीरकाणि बलन्ति ।

अथ रिपुवहारेण विध्यापयति अथ आत्मना, न भ्रान्तिः ॥१॥

अर्थात्—गोष्ठ [गोशाला, गरीबों का झुंड, जमाव] में स्थित होने पर भी मेरे प्रिय के कुटीरक [छोटी कुटियाएँ] क्यों जल रहे हैं? यदि ये किसी शत्रु ने जलाए हैं तो वह स्वयं रिपु के रुविर से उन्हें बुझाएगा। अथवा अपने आप ही ये जल रहे हैं तो भी यह बिना किसी से सहायता लिए अपने आप ही इन को बुझा डालेगा, इस में कोई भ्रान्ति [सन्देह] नहीं करनी चाहिए।

यहां पर 'कुतः' इस अव्ययपद के स्थान में 'कठ' यह प्रादेश किया गया है। कहन्तिहु का उदाहरण—धूमः कुतः उत्थितः—धूम कहन्तिहु उट्टिमड [धूम्र कहां से उठा हुआ है] यहां पर 'कुतः' इस अव्ययपद के स्थान में 'कहन्तिहु' यह प्रादेश किया गया है।

१०८८—अपभ्रंश-भाषा में ततः और तदा इन शब्दों के स्थान में 'तो' यह प्रादेश किया जाता है। जैसे—

यदि भग्नाः परकीयाः ततः सखि ! मम प्रियेण ।

अथ भग्ना अस्माकं सम्बन्धिनः तदा तेन मारितेन ॥१॥

इस श्लोक का अर्थ १०५० वें सूत्र के दूसरे श्लोक में दिया जा चुका है। यहां पर 'ततः' इस अव्ययपद के स्थान में 'तो' यह प्रादेश किया गया है।

१०८९—अपभ्रंश-भाषा में सूत्रोक्त १—एवम्, २—परम्, ३—समम्, ४—ध्रुवम्, ५—मा, और ६—मनाक् इन पदों के स्थान में क्रमशः १—एम्ब, २—पर, ३—समाखु, ४—ध्रुवु, ५—मं और ६—मणाक् ये प्रादेश होते हैं। एवम् के स्थान में होने वाले एम्ब का उदाहरण—

प्रियसंगमे कुतः निद्रा, प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ।

मया द्वे अघि विनाशिते, नैवं न तथा ॥१॥

अर्थात्—प्रीतम का संगम होने पर निद्रा कहां? और उस के परोक्ष [वियोग] में भी निद्रा कहां? दोनों प्रकार से मेरी निद्रा का नाश हो चुका है। भाव यह है कि न निद्रा इस तरह [पति की उपस्थिति में] आती है, और नहीं उस तरह [पति के विरह-काल में] निद्रा की स्थिति बनती है। यहां पर—'एवम्' [इस प्रकार] इस अव्ययपद के स्थान पर एम्ब यह प्रादेश किया गया है। परम् के स्थान में किए गए प्रादेश का उदाहरण—गुणोः न सम्पत् कीर्तिः परम् = गुणहि न संपद् किति पर [गुणों से सम्पत्ति नहीं, किन्तु कीर्ति मिलती है] यहां पर 'परम्' के स्थान में 'पर' यह प्रादेश किया गया है। समम् के स्थान में किए गए समाखु का उदाहरण—

कान्तो यत् सिंहस्य उपसीयते तन्मम खण्डितः मानः ।

सिंहः नीरक्षकाम् गजाम् हन्ति प्रियः पद-रक्षः समम् ॥२॥

अर्थात्—मेरे प्रीतम को जो सिंह से उपमा दी गई है, इस से मेरा मान खण्डित हुआ है क्योंकि सिंह तो नीरक्षक [जिस का कोई रक्षक न हो] हाथियों को ही मारता है, किन्तु मेरा प्रीतम पदातियों [पैदल सेना] से रक्षित हाथियों को मारता है। यहां पर—समम् [साथ] इस पद को समाखु यह प्रादेश किया गया है। ध्रुवम् के स्थान में किये गए ध्रुवु प्रादेश का उदाहरण—

सञ्जलं जीवितं, ध्रुवं मरणं, प्रिय ! शय्यते किम् ।

अविष्यन्ति विषयाः रोषणस्य दिव्यानि वर्षशतानि ॥३॥

अर्थात्—हे प्रिय ! जीवन चञ्चल है, अस्थिर है, और मृत्यु ध्रुव-निश्चित है, अतः तू क्यों रुष्ट हो रहा है। रोषयुक्त व्यक्ति के थोड़े दिन भी सैंकड़ों दिव्य [स्वर्गीय] वर्षों के समान हो जा-एंगे। भाव यह है कि दुःखी जन को कुछ दिन भी सैंकड़ों वर्षों तुल्य प्रतीत होते हैं। यहां पर 'ध्रुवम्' इस पद के स्थान पर 'ध्रु' यह आदेश किया गया है। 'मा' के स्थान में किए गए 'मं' इस आदेश का उदाहरण—मा धम्ये ! क्व विषादम्—मं वणि ! करहि विषाड [हे सुन्दरि ! विषाद मत कर] यहां पर 'मा' को 'मं' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में १००० वें सूत्र से प्रायः [बहुल] इस पद की अनुवृत्ति आने से कहीं पर 'मा' के स्थान में 'मं' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—

माने प्रसृष्टे यत्र न तनु, तदा वेशं त्यज ।

मा दुर्जन-कार-पल्लवैः बर्ह्यमानः आस्य ॥४॥

अर्थात्—स्वाभिमान के नष्ट हो जाने पर यदि शरीर नहीं तो देश को अवश्य छोड़ देना चा-हिए, क्योंकि दुर्जनों से कर-पल्लवों [कर रूपी पल्लव-कोपल] द्वारा दिखाए जाते हुए व्यक्ति का भ्र-मण करना सर्वथा अनुचित है। यहां पर 'मा' इस पद के स्थान में 'मं' यह आदेश नहीं हो सका।

लवणं विलीयते पानीयेन धरे ! ललमेध मा पक्कं ! ।

वालिलं गलति सरकुटीरकं गौरी तिभ्यति यद्य ॥५॥

अर्थात्—अरे दुष्ट मेघ ! तू आज गरजना मत कर, क्योंकि पानी से लवण-लावण्य [सौन्दर्य] विलीन (नष्ट) हो रहा है और जलाया हुआ कुटीर गल रहा है तथा गौरी [सुन्दरी] वासनावन्य अन्तर्वेदना से पीड़ित हो रही है। यहां पर भी 'मा' इस अव्ययपद के स्थान में 'मं' यह आदेश नहीं हो सका। मनाक् के स्थान में किए गए 'मनाडं' इस आदेश का उदाहरण—

विभवे प्रसृष्टे वक्रः अद्विभिः जन-सामान्यः ।

किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नाज्यः ॥६॥

अर्थात्—वैभव के नष्ट हो जाने पर मेरा शीतल वक्र और अद्वि के होने पर जनसामान्य की भाँति चलता है। अर्थात् वक्रता से रहित हो जाता है। मेरे प्रिय की इस स्थिति का चन्द्रमा ही कुछ-कुछ अनुकरण करता है, अन्य कोई नहीं। यहां पर 'मनाक्' इस अव्ययपद के स्थान में 'मनाडं' यह आदेश किया गया है।

१०६०—अपभ्रंशभाषा में—१—किल, २—अथवा, ३—विवा, ४—सह और ५—नहि इन शब्दों के स्थान में क्रमशः १—किर, २—अहवइ, ३—विवे, ४—सहुँ और ५—माहि ये आदेश होते हैं। किल के स्थान में किए गए 'किर' का उदाहरण—

किल खादति, न विवति, न विव्रवति, धर्मं न व्ययति क्वयम् ।

इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूतः ॥१॥

अर्थात्—निश्चय ही कृपण व्यक्ति न तो कुछ खाता है, न पीता है, न धर्म में ही कृपया दान करता है, और नहीं [अन्य किसी कार्य में] व्यय करता है, क्योंकि वह नहीं जानता कि यम का दूत क्षणभर में अपना प्रभुत्व जमा लेगा। तात्पर्य यह है कि व्यक्ति किसी भी क्षण मृत्यु के भुँह में जा सकता है, तथापि वह अपना हानिलाभ सोचने का यत्न नहीं करता। यहां पर 'किल' के स्थान में 'किर' यह आदेश किया गया है। अथवा के स्थान में किए गए 'अहवइ' इस आदेश का उदाहरण—
अथवा न सुवशानामेष शीघ्रः—अहवइ न सुवसहं एह खोडि [अथवा अच्छे वंश वालों का यह दोष नहीं

है] यहाँ पर 'अथवा' इस अव्ययपद को 'अह्वइ' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में "१००० वें सूत्र में पठित 'प्रायः [बहुल]' इस पद का अधिकार [अनुवृत्ति] होने से" कहीं पर अथवा के स्थान में 'अह्वइ' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—

यायते (नम्यते) तस्मिन् देशे, लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।

यत्र त्यायति तथा आयीयते, अथवा लवेध (लश्रैव) निर्वाणम् ॥२॥

अर्थात् - जिस देश में प्रीतम का प्रमाण [चिन्ह] मिलेगा उस देश में जाऊंगी, यदि वह आ-एगा तो ले जाऊंगी, यदि वह नहीं आयेगा तो वहीं पर निर्वाण [मृत्यु] को प्राप्त हो जाऊंगी। यहाँ पर 'अथवा' के स्थान में 'अह्वइ' यह आदेश नहीं हो सका। बिवा के स्थान में किए गए विवे इस आदेश का उदाहरण-बिवा दिवा गङ्गा-स्नानम् = दिवि-दिवि गङ्गा-ण्हाणु [प्रतिदिन गङ्गास्नान है] यहाँ पर 'बिवा' के स्थान में 'दिवे' यह आदेश किया गया है। 'सह' के स्थान किए 'सहु' का उदाहरण—

यतः प्रवसता सह न गता, न मृता वियोगेन तस्य ।

लज्जयते सर्वेशाम् वदतीभिः सुभग-जनस्य ॥३॥

अर्थात् - न तो मैं प्रवास [विदेश-गमन] करते हुए के साथ गई और नहीं मैं उस के वियोग में मरी, अतः अब सौभाग्यशाली प्रिय को सन्देश देती हुई मुझ को लज्जा आ रही है। यहाँ पर 'सह' के स्थान में 'सहुं' यह आदेश किया गया है। नहि के स्थान में कृत 'नाहि' इस आदेश का उदाहरण—

इतः मेघाः पिबन्ति जलम्, इतः बहवानलः आवर्तते ।

प्रसस्व गभीरमाणं सागरस्य, एकाऽपि कणिका नहि अपभ्रश्यते ॥४॥

अर्थात् - इधर तो बादल पानी पी रहे हैं और उधर बहवानल (समुद्र की आग) पानी को शोषित कर रहा है, फिर भी पानी की एक बून्द भी उसमें से कम नहीं होती। समुद्र की इस गभीरता को देखो। यहाँ पर 'नहि' इस अव्ययपद के स्थान में 'नाहि' यह आदेश किया गया है।

१०६१ - अपभ्रंश-भाषा में— १—पश्चात्, २—एवमेव, ३—एव, ४—इदानीम्, ५—प्रत्युत और ६—इतत्, इन शब्दों के स्थान में क्रमशः— १—पञ्चइ, २—एम्बइ, ३—जि, ४—एम्बहि, ५—पञ्चलिउ और ६—एत्तहे ये आदेश होते हैं। पश्चात् के स्थान में किए गए पञ्चइ इस आदेश का उदाहरण—पश्चात् भवति विभातम् = पञ्चइ होइ विहाणु, इन पदों का अर्थ १०३३ वें सूत्र में लिखा जा चुका है। यहाँ पश्चात् के स्थान में 'पञ्चइ' यह आदेश किया गया है। एवमेव के स्थान में किए एम्बइ का उदाहरण—एवमेव सुरतं समाप्तम् = एम्बइ सुरत समस्त [इसी तरह सम्भोग समाप्त हो गया] यहाँ पर एवमेव इस पद के स्थान में एम्बइ यह आदेश किया गया है। एव शब्द के स्थान में किए गए जि इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि पदानि वदाति ।

हृदये तिर्यग् अहमेव परं प्रियः इम्बराणि करोति ॥१॥

अर्थात्—हे सखि ! मेरे प्रीतम को जाने दो, जाते हुए का पल्ला मत पकड़ो, मैं देखूंगी कि वह कितने पग जाता है ? उस के हृदय में तो मैं ही छिपी हुई हूँ, ऐसी स्थिति में वह जा ही नहीं सकता, वह मेरा प्रिय कवल जाने का आडम्बर करता है। यहाँ पर 'एव' इस पद को 'जि' यह आदेश किया गया है। इदानीम् के स्थान में किए गए 'एम्बहि' आदेश का उदाहरण—

हरि नतितः प्राङ्गणे, विस्मये पालितः शोकः ।

इदानीं राधा-पयोधरयोः, एव भाति तद् भवतु ॥२॥

अर्थात्—प्राङ्गण [र्धागन] में हरि को नचाया गया है, और सब लोगों को विस्मय में डाल दिया गया है, अब राधा के पयोधरों को जो अच्छा लगता है, वह हो। भाव यह है कि पाताल के राजा बलि के बढ़ते हुए प्रभाव को रोकने के लिए विष्णु भगवान को वामन अवतार धारण करना पड़ा। एक पर्व से तीन लोक को आवृत कर लेने के कारण समस्त संसार आश्चर्य-चकित रह गया। भगवान को वामन रूप में देखकर राधा के मन में कामवासना अँगड़ाए लेने लगी। यहाँ पर 'इवानीम्' इस अव्यय-पद के स्थान में 'एष्वहि' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत इस अव्ययपद के स्थान में किए गए 'पञ्चलिउ' इस आदेश का उदाहरण—

सर्वलावण्या गौरी नवा कार्जि विषप्रन्धिः ।

भटः प्रस्तुत स स्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥३॥

अर्थात्—सर्व प्रकार के लावण्य से युक्त गौरी [गौर वर्ण वाली नायिका] कोई नवीन ही विष-प्रन्धि [विष की गाँठ] है, क्योंकि जिस योद्धा के कण्ठ में यह नहीं लगी, वह योद्धा भी मारा जा रहा है। तब जिस के कण्ठ का यह स्पर्श करती है, उसकी मरणदशा का तो कहना ही क्या है? यहाँ पर—'प्रस्तुत' के स्थान 'पञ्चलिउ' यह आदेश किया गया है। इतः के स्थान में किए एस्तहे का उदाहरण—इतः मेघाः पिबन्ति जलम् = एस्तहे मेह पिबन्ति जलु [इधर मेघ पानी पी रहे हैं] यहाँ पर इतः इस अव्ययपद के स्थान में 'एस्तहे' यह आदेश किया गया है।

१०६२—अपभ्रंश भाषा में १—विषण्ण, २—उक्त और ३—वर्त्म इन तीन शब्दों के स्थान में क्रमशः १—बुन्न, २—बुत्त और ३—विस्व ये तीन आदेश होते हैं। विषण्ण के स्थान में किए गए बुन्न इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है। जैसे—

मया उक्तं स्वं धुरा धर, गलिदूषभैः विगुप्तानि ।

स्थया विना धवल ! नाऽऽरोहति भरः एवमेव विषण्णः विम् ? ॥१॥

अर्थात्—मैंने तुम्हें कहा है कि तू धुरा को धारण कर, गलिदूषभों [शक्ति के चोर बैलों] के द्वारा हम विडम्बित हो चुके हैं। हे धवल [श्वेत] दूषभ ! तेरे बिना यह भार नहीं उठाया जा सकेगा, धतः अब तू व्यर्थ ही विषण्ण [विषादयुक्त] क्यों हो रहा है? यहाँ पर 'विषण्ण' शब्द के स्थान में 'बुन्न' यह आदेश किया गया है। 'उक्त' के स्थान में किए गए 'बुत्त' आदेश का उदाहरण—मया उक्तम् = मइ बुत्तउ [मैंने कहा है] यहाँ 'उक्त' के स्थान में 'बुत्त' यह आदेश किया गया है। 'वर्त्म' के स्थान में किये गए 'विस्व' इस आदेश का उदाहरण—येन मनो वर्त्मनि न भाति = जें मशु विच्चि न माइ [क्योंकि मन मार्ग में समाता नहीं है] यहाँ पर 'वर्त्म' के स्थान में विस्व यह आदेश किया गया है।

१०९३—अपभ्रंश-भाषा में शीघ्र आदि शब्दों के स्थान में 'बहिल्ल' आदेश आदि होते हैं।

१—शीघ्र के स्थान में किए गए 'बहिल्ल' आदेश का उदाहरण—

एकं कवा ह ! अपि नाऽऽयाति, अन्यत् शीघ्रं यासि ।

मया मित्र ! प्रमाणितः, स्वया माहशः खलः नहि ॥१॥

अर्थात्—हे मित्र ! पहिले तो तू कभी आता ही नहीं है, यदि आता भी है तो शीघ्र ही चला जाता है, मुझे यह प्रमाणित हो गया है कि तेरे जँसा दुष्ट कोई नहीं है। यहाँ पर 'शीघ्र' के स्थान में 'बहिल्ल' यह आदेश किया गया है। २—कलह के स्थान में किए गए 'घङ्कल' आदेश का उदाहरण—

यथा सुपुत्राः तथा कलहाः, यथा नद्यः तथा बलनानि ।

यथा पर्वताः तथा कोटराणि, हृदय ! स्रियते किम् ॥२॥

अर्थात्—जैसे सत्पुरुष वैसे कलह । अर्थात् सत्पुरुषों के साथ क्लेश लगे हुए हैं । जैसे—नदियाँ, वैसे बलन-मोड़ तोड़ । अर्थात् नदियों में बहुत मोड़-तोड़ होते हैं । जैसे पर्वत वैसे कोटर । अर्थात् पर्वतों में कोटर-गढ़हे बहुत होते हैं । अतः हे हृदय ! तू खिन्न क्यों हो रहा है ? यहाँ पर "कलह" के स्थान 'घङ्घल' यह आदेश किया गया है । ३—अस्पृश्य-संसर्ग इस शब्द के स्थान में किए गए 'विट्वाल्' इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

ये मुक्ता रत्ननिधि, आत्मानं तटे क्षिपन्ति ।

तेषां शङ्खानामस्पृश्यसंसर्गः, परं कूक्कुर्वाणाः भ्रमन्ति ॥३॥

अर्थात्—जो शङ्ख रत्नाकर-समुद्र को छोड़कर अपने आप को तट पर फेंक देते हैं, उन शङ्खों को अस्पृश्य-संसर्ग [जिन का संसर्ग-सहवास अस्पृश्य है, करने योग्य नहीं है, ऐसे अधमजन] बजाते हुए भ्रमण करते रहते हैं । अर्थात्-समुद्र को छोड़कर शङ्ख नीचजनों के संसर्ग से नीच हो जाते हैं । यहाँ पर—'अस्पृश्य-संसर्ग' इस शब्द के स्थान में 'विट्वाल्' यह आदेश किया गया है । ४—भय इस शब्द स्थान में किए गए द्रव्यक इस आदेश का उदाहरण—

दिवं: (दिवसं:) अजितं खाव मूढ !, संचिनु मा एकमपि द्रम्मम् ।

किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥४॥

अर्थात्—हे मूढ ! बहुत दिनों से जो धन उपाजित किया गया है, उसका उपभोग कर, उसमें से एक भी द्रम्म [प्राचीन सिक्का या नाप, तौलविशेष] का संग्रह मत कर, क्योंकि कोई उस तरह का भय (बीमारी, रोग या डर) आ जायगा कि जिस से यह जीवन ही समाप्त हो जायेगा । यहाँ पर भय के स्थान में द्रव्यक यह आदेश किया गया है । ५—आत्मीय शब्द के स्थान में विहित अप्यण इस आदेश का उदाहरण—स्फोटयत्: यो हृदयमात्मीयम् = फोडेन्ति जे हिश्रडउं अप्यणउं (जो दोनों अपने हृदय को फोड़ डालते हैं) यहाँ पर आत्मीय इस शब्द के स्थान में अप्यण यह आदेश किया गया है । ६—दृष्टि इस शब्द के स्थान में किए गए द्रहि इस आदेश का उदाहरण—

एकमेकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादिरेण ।

ततोऽपि दृष्टिः यस्मिन् कस्मिन् अपि राधा ॥

कः शक्नोति संवरीत् दृढनयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥५॥

अर्थात्—हरि [कृष्ण] यद्यपि प्रत्येक को बड़े आदर के साथ देखते हैं, तथापि उन की दृष्टि वहीं पर पड़ती है, जहाँ कि राधा होती है । स्नेह से परिपूर्ण नेत्रों को भला कौन नियंत्रित कर सकता है ? अर्थात् कोई नहीं । यहाँ पर 'दृष्टि' इस शब्द के स्थान में 'द्रहि' यह आदेश किया गया है । ७—गाढ [अतिशय, दृढ] के स्थान में विहित 'निच्चट्ट' इस आदेश का उदाहरण—

विभवे कस्य स्थिरत्वम् ?, योवनं कस्य गर्वः ? ।

सः लेखः प्रस्थाप्यते, यः लगति गाढम् ॥६॥

अर्थात्—विभव-धन किस का स्थिर है ? अर्थात्—किसी का नहीं, और यौवन पर कौन गर्व [मान] कर सकता है ? अर्थात्—कोई नहीं । यह वस्तुस्थिति है, तथापि उस व्यक्ति ने यौवन और वैभव का अभिमान-सूचक जो लेख भेजा है, वह गाढ [अतिशयोक्ति पूर्ण] प्रतीत होता है । यहाँ पर—'गाढ' इस शब्द के स्थान में 'निच्चट्ट' यह आदेश किया गया है । ८—'साधारण' इस शब्द के स्थान में किए गए 'सङ्कुल' इस आदेश का उदाहरण—

कुत्र शशधरः, कुत्र मकरधरः, कुत्र बहिणः ? कुत्र मेघः ? ।

दूरस्थितानामपि सज्जमानां, भवति प्रसाधारणः स्नेहः ॥७॥

अर्थात्—कहाँ तो शशधर-ध्वजना, और कहाँ मकरधर-समुद्र ? कहाँ बहिण-मोर और कहाँ मेघ-बादल ? तथापि इन में अद्भुत प्यार पाया जाता है । वस्तुतः दूर-स्थित होने पर भी सज्जनों का स्नेह प्रसाधारण [जो साधारण न हो] ही होता है । यहाँ पर साधारण शब्द के स्थान में 'सङ्कुल' यह आदेश किया गया है । ६—कौतुक [कुतूहल, उत्सव, हर्ष, आमोद-प्रमोद, हंसीमजाक] इस शब्द के स्थान में किए गए 'कोडु' इस आदेश का उदाहरण—

कुञ्जरोऽभ्येषां तरुवराणां, कौतुकेन क्षिपति हस्तम् ।

मनः पुनः एकस्यां सल्लक्ष्यां, यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥८॥

अर्थात्—कुञ्जर [हाथी] अन्य वृक्षों पर भी बड़े कौतुक-हर्ष के साथ सूण्ड को फेंकता है, चिसाता है, परन्तु यदि सच पूछो तो उसका मन तो केवल सल्लक्षि [वृक्ष-विशेष, जो हाथी को अत्यधिक प्रिय होता है] में ही रहता है । यहाँ पर 'कौतुक' इस शब्द के स्थान में 'कोडु' यह आदेश किया गया है । १०—क्रीडा [खेल] के स्थान में विहित 'खेडु' इस आदेश का उदाहरण—

क्रीडा कृता अस्माभिः, विश्वयं किं प्रकथयत ? ।

अनुरक्ताः भवताः, अस्मान् मा त्यज स्वामिन् । ॥९॥

अर्थात्—हम ने तो केवल क्रीडा [उपहास] की थी, आप इसे निश्चय क्यों मान रहे हैं ? हम तो आप के अनुरागी [स्नेही] एवं भक्त [भक्ति रखने वाले] व्यक्ति हैं । इसलिए हे स्वामिन् ! हम स्नेही और भक्त जनों को मन छोड़ो । यहाँ पर 'क्रीडा', शब्द के स्थान में 'खेडु' यह आदेश किया गया है । ११—रम्य (सुन्दर) के स्थान में किए गए 'रवण' इस आदेश का उदाहरण—

सरिद्धभिः न, सरोभिः न, सरोवरैः नापि उद्यान-वनैः ।

वैशाः रम्याः भवन्ति मूढ !, निवसद्भिः पुजनैः ॥१०॥

अर्थात्—हे मूर्ख ! नदियों से, सरों [जलप्रपातों-जल के झरनों] से, सरोवरों [झीलों] से, उद्यानों से तथा वनों से देश रमणीक नहीं होते किन्तु वहाँ रहने वाले सुजनों [श्रेष्ठ पुरुषों] से ही वे रमणीक बन सकते हैं । यहाँ पर 'रम्य' शब्द के स्थान में 'रवण' यह आदेश किया गया है । १२—अद्भुत [अपूर्व] इस शब्द के स्थान में विहित 'दृक्करि' इस आदेश का उदाहरण—

हृदय ! त्वया एतत् कथितं, मम अपतः शतवारम् ।

स्फुटिष्यामि प्रिये प्रवसति अहं भण्ड ! अद्भुतसार ॥११॥

अर्थात्—हे हृदय रूप भण्ड ! तू मेरे आगे सौ बार कह चुका है कि प्रिय के प्रवास करते ही मैं फूट जाऊंगा, अनः हे अद्भुतसार [अद्भुत-विलक्षण सार [शक्ति या परिणाम] वाला] भण्ड ! अब तू फूट जा । भाव यह है कि हे हृदयभण्ड ! तू महान कठोर है, जो प्रियतम के प्रदेश चले जाने पर भी फूट नहीं पाया । यहाँ पर 'अद्भुत' इस शब्द के स्थान में 'दृक्करि' यह आदेश किया गया है ।

१३—'हे सखि !' इन पदों के स्थान में किए गए 'हेल्लि !' इस आदेश का उदाहरण—सखि ! मा उपा-
सम्भस्य अलोकम्—हेल्लि ! म भङ्गहि मालु [हे सखि ! भूठा उपालम्भ मत दे] यहाँ पर 'हे सखि !'
इन पदों के स्थान में 'हेल्लि !' यह आदेश किया गया है । १४—'पृषक् पृषक्' इन पदों के स्थान में किए जाने वाले 'जुषंजुष' इस आदेश का उदाहरण—

एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा, तेषां पठनानामपि पृथक्-पृथक् बुद्धिः ।

भगिति ! तद् गूहं कथय, कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बमात्मनन्दकम् ॥१२॥

अर्थात्—कुटिया एक है, किन्तु पांचों ने उसे रोक रखा है, फिर इन पांचों की बुद्धि भी पृथक्-पृथक् (अलग-अलग) है। हे बहिन ! तू ही बतला, उस घर की बुद्धि कैसे हो सकती है, जिस में रहने वाला कुटुम्ब स्वच्छन्द हो, स्वेच्छाचारी हो ? भाव यह है कि एकता को ही ऋद्धि, वृद्धि और सम्बृद्धि का मूल स्रोत समझना चाहिए। यहां पर 'पृथक्-पृथक्' इन पदों के स्थान में 'जुधं-जुधं' यह आदेश किया गया है। संस्कृत-शब्दार्थ-कोस्तुभ नामक कोष में अद्भुतसार शब्द के अद्भुत राल, सर्जरस यक्ष-घूप ये अर्थ लिखे हैं। प्रस्तुत में इस शब्द का "जिस का सार [शक्ति या परिणाम] अद्भुत हो, आश्चर्य जनक हो" यही अर्थ प्रतीत होता है। १५—मूढ (मूर्ख) शब्द के स्थान में किए गए 'नालिञ्ज' और वड इन दो आदेशों के उदाहरण इस प्रकार हैं—

यः पुमः मनस्पेक्ष व्याकुलीभूतः चिन्तयति ववाति न द्रम्मं न रूपकम् ।

रति-वश-भ्रमण-शीलः करापोत्सालितं गृहे एव कुन्तं गुणयति स मूढः ॥१३॥

अर्थात्—जो रुपया और द्रम्म [पैसा] दान तो नहीं करता है, किन्तु व्याकुल हो कर मन में ही चिन्तन करता रहता है, तथा जो रति [काम-क्रीडा, हर्ष, अनुराग] वश भ्रमणशील है, अर्थात् अमोद-प्रमोद के लिए सदा भ्रमण करता रहता है और घर में ही कुन्त [भाले] को हाथ में उछालता रहता है, वह पुरुष मूर्ख होता है। अथवा मूर्ख के चार लक्षण होते हैं। जैसे—१—जो हृदय में व्याकुलता रखकर सोचता रहता है। २—जो धन कमा कर मालिक को नहीं सौंपता है, स्वयं ही रख लेता है। ३—धनार्जन [धन कमाने] में अशक्त होने पर भी काम-वासना के अधीन हो हृष-उधर भ्रमण करता है। और ४—घर में ही भाले को उछाल-उछाल कर अपने को वीर समझता है। यहां पर 'मूढ' शब्द के स्थान में 'नालिञ्ज' यह आदेश किया गया है। 'मूढ' के स्थान में विहित 'वड' इस आदेश का उदाहरण-विवसः अजितम् खाद मूढ !—दिदेहिं विदसुं खाहि वड ! [हे मूढ ! दिनों से कमाए को खा, सेवन कर] यहां पर मूढ को 'वड' यह आदेश किया गया है। १६—नव के स्थान में कृत 'नवख' इस आदेश का उदाहरण—नवा काऽपि विषयन्धिः—नवखो क वि विस-गण्ठि [यह कोई नई विष की गाँठ है] यहां पर 'नव' को 'नवख' यह आदेश किया गया है। १७—अवस्कन्द [आक्रमण, ऊपर से नीचे उतरने की क्रिया, छावनी] इस शब्द के स्थान में किए गए 'वडवड' इस आदेश का उदाहरण—

खलाभ्यां खलवृक्षां लोचनाभ्यां ये स्वया दृष्टा बाले ! ।

तेषु मकरवृजाऽवस्कन्दः पतन्ति अपूरे काले ॥१४॥

अर्थात्—हे बाले ! खच्चल और वक्र नयनों द्वारा तू ने जिन्हें देख लिया है उन पर अपूर्णकाल में [समय से पहले ही] मकरवृज [कामदेव] का अवस्कन्द [आक्रमण] हो जाता है। यहां पर 'अवस्कन्द' के स्थान में 'वडवड' यह आदेश किया गया है। १८—यदि [अगर] के स्थान में किए गए छुडु इस आदेश का उदाहरण—यदि राजते व्यवसायः—छुडु अग्नइ व्यवसाउ [अगर व्यवसाय-व्यापार सुन्दर चल रहा है] यहां पर 'यदि' के स्थान में 'छुडु' यह आदेश किया गया है। १९—सम्बन्धी शब्द स्थान में किए गए केर और तण इन दो आदेशों के उदाहरण—

गतः स केसरो, पिबत जलं, निश्चिन्तं हरिणः ! ।

यस्य सम्बन्धिना हुंकारेण, मुलेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥१५॥

अर्थात्—जिस की हुंकार [गरजना] के कारण मुख से तिनके गिर जाते हैं, वह केसरी-सिंह चला गया है। अतः हे हिरणो ! अब तुम सब निश्चिन्त हो कर पानी पीओ। यहां पर सम्बन्धी के स्थान में 'केर' यह आदेश किया गया है। सम्बन्धी के स्थान में किए गए 'तण' आदेश का उदाहरण—अथ भग्ना वस्नाकं सम्बन्धितः—अहं भग्ना अम्हहं तणा [अथवा हमारे सम्बन्धी जो मारे गए हैं] यहां पर 'सम्बन्धी' के स्थान में 'तण' यह आदेश किया गया है। २०—“मा भंषीः (तू मत डर)” इन पदों के स्थान में किए गए मन्भीसा इस स्त्रीलिङ्गीय आदेश का उदाहरण—

स्वस्थाऽवस्थानामासपमं सर्वोऽपि लोकः करोति ।

वार्तानां मा भंषीः यः सज्जनः स ददाति ॥१६॥

अर्थात्—स्वस्थ [रोग रहित] अवस्था वालों के साथ सभी लोग वार्तालाप करते हैं, परन्तु दुःखियों को “भय मत कर” ऐसा वही कहता है, जो सज्जन होता है। भाव यह है दुःखी और निर्धन व्यक्तियों को विशेषरूप से सम्मान देना चाहिए। यहां पर ‘मा भंषीः’ इन पदों के स्थान में—‘मन्भीसा’ इस शब्द का आदेश किया गया है। २१—“यद् यद् दृष्टं तद् तद्” इन पदों के स्थान में किए गए ‘जाइट्टिआ’ इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

यदि रज्यसे यद् यद् दृष्टं तस्मिन् तस्मिन् हृदय ! मुग्धस्वभाव ! ।

गोहेन स्रुटिजा वला धनः सहिष्यते तापः ॥१७॥

अर्थात्—हे मुग्धस्वभाव [जिस का भोला स्वभाव हो] हृदय ! यदि तू प्रत्येक दृष्ट पदार्थ में अनुराग करेगा तो धन [हथौड़े] द्वारा तोड़े जाने वाले लोहे के समान तुझे ताप [सन्ताप] कष्ट सहन करना पड़ेगा। यहां पर—“यद् यद् दृष्टं तद् तद्” इन पदों के स्थान में “जाइट्टिआ” इस शब्द का आदेश किया गया है। श्लोक में पठित “यद् यद् दृष्टं तस्मिन् तस्मिन्” इन पदों में ‘तस्मिन् तस्मिन्’ ये तद् शब्द के ही सप्तम्यन्त रूप दे रहे हैं।

२०६४—अपभ्रंश भाषा में ह्रुह्रु आदि पद ‘शब्द के अनुकरण’ इस अर्थ में तथा ‘मुग्ध’ आदि शब्द श्लेषा के अनुकरण में यथासंख्य [क्रमशः] प्रयुक्त करने चाहिए। जैसे—

मया वार्तं मंक्ष्यामि अहं प्रेम-हृदे ह्रुह्रु इति (शब्दं कृत्वा) ।

केवलमचिन्तित्ता संपत्तित्ता विप्रय-नीः भटिति ॥१८॥

अर्थात्—मैंने समझा था कि प्रेमहृद [प्रेम के तालाब] में ह्रुह्रु यह शब्द करके निमज्जित [जलमग्न] हो जाऊंगा, किन्तु अकस्मात् और शीघ्र ही विप्रय-नावा [वियोग की नौका] सम्प्राप्त हो गई। अर्थात् शीघ्र ही परस्पर वियोग हो गया। यहां पर शब्द के अनुकरण में ‘ह्रुह्रु’ यह प्रयोग किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में पठित आदि शब्द के ग्रहण से शब्दानुकरण में प्रयुक्त किए जाने वाले कसरक आदि अन्य शब्दों का भी आश्रयण किया जा सकता है। जैसे—

खाद्यते न तु ‘कसरक’ (इति शब्दं कृत्वा), पीयते न तु घुण्ट (इति शब्दं कृत्वा) ।

एवमेव भवति सुखाशा प्रियेण दृष्टेन नयनाभ्याम् ॥२१॥

अर्थात्—अपने प्रिय नायक को निहारने से विह्वल हुई किसी नायिका के भावावेश का वर्णन करता हुआ कवि कहता है कि नयनों से प्रिय को देख लेने पर नायिका के हृदय में सुख की आशा इतनी अधिक अँगड़ाइयाँ लेने लगी कि वह अन्य सब कुछ भूल बैठती। अधिक क्या, भोजन को चबाते समय कसरक यह जो स्वाभाविक ध्वनि होती है, वह ध्वनि भी निकलनी बन्द हो गई, तथा जलपान

करते समय धूँट भरने की जो धुँष्ट यह आवाज आया करता है, वह भी समाप्त हो गई ।

अद्याऽपि नाथः ममैव गृहे सिद्धार्थं वन्दते ।

तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां वदाति ॥३॥

अर्थात्—अभी तो मेरा नाथ घर में ही सिद्धार्थ (देवविशेष) को वन्दन कर रहा है, तथापि विरह-वियोग गवाक्ष (झरोखे) में मर्कट-चेष्टा (वानर का हावभाव) कर रहा है । अर्थात्—पतिदेव के विदेश जाने से पूर्व ही उनका विरह मुझे परिपीडित बना रहा है । यहाँ पर चेष्टा के अनुकरण में घुञ्च शब्द का प्रयोग किया गया है । सूत्र में पठित आदि शब्द से चेष्टा के अनुकरण में अन्य शब्दों का भी ग्रहण किया जाता है । जैसे—

शिरसि जरा-खण्डा लोमपुटी गले मणिका न विशतिः ।

ततोऽपि गोष्ठाः कारिताः, मुग्धया उत्थानोपवेशनम् ॥४॥

अर्थात्—उस मुग्धा-सुन्दरी के सिर पर जरा-खण्डित (बहुत पुरानी, फटी हुई), लोमपुटी (लोई) है और गले में बीस मनके भी नहीं हैं । अर्थात्—उस ने कोई हार भी नहीं पहन रखा है, तथा प अपने स्वाभाविक सौन्दर्य के कारण वह गोष्ठ (गोशाला) में स्थित व्यक्तियों को उत्थानोपवेशन (उठना, बैठना) करवा रही है, उन्हें सबवा रही हैं । यहाँ पर उठने बैठने की चेष्टा के अनुकरण में 'उट्टुईस' इस शब्द का प्रयोग किया गया है ।

★ अथ निपात-शब्द-विधिः ★

१०६५—घइमादयोऽनर्थकाः । ङ । ञ । ४२४ । अपभ्रंशे घइमित्यादयो निपाताः घ-
नर्थकाः प्रयुज्यन्ते ।

अम्मडि ! पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विअलि ।

घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥१॥

आदिग्रहणात् खाइं इत्यादयः ।

१०६६—तादर्थ्ये केहि-तेहि-रेसि-रेसि-तणेणाः । ङ । ञ । ४२५ । अपभ्रंशे तादर्थ्ये
द्योत्ये केहि, तेहि, रेसि, रेसि, तणेणा इत्येते पञ्च निपाताः प्रयोक्तव्याः ।

ढोत्ला ! एह परिहासडी अइ ! सण कवणहिं देसि ? ।

हउं भिज्जउं तउ केहिं पिअ ! तुहुं पुणु अन्नहि रेसि ॥१॥

एवं तेहि-रेसिमाबुदाहार्यो । वडत्तराहो तणेण (३६६, ४) ।

★ अथ निपात-शब्द-विधिः ★

निपात-शब्दस्य यदर्थसम्बन्धि-चिन्तनमपेक्षितं वर्तते तत् ६२६ सूत्रे विहितमस्ति ।
अपभ्रंश-भाषायां निपात-शब्दानां यस्स्वरूपं स्वीक्रियते तन्निरूप्यते ।

१०६५—घइमित्यादयः । घइं, खाइं इत्यादयोऽनर्थकाः, न विद्यतेऽर्थो यस्व, सोऽनर्थकः, तदेवा-
ऽनर्थकः, ते निपात-शब्दाः अपभ्रंशभाषायां प्रयुज्यन्ते । यथा ४८८ सूत्रेण पादपूर्ती इ, खे, ख इत्यादयः
आद्य-शब्दाः प्रयुज्यन्ते, एवमेवाऽपभ्रंश-भाषायामपि प्रस्तुतेन [१०२५] सूत्रेण घइं इत्यादयोऽर्थशून्याः

विविधाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । यथा—

अम्ब ! पश्चात्तापः प्रियः कलहायितः विकाले ।

[घट्ट] विपरीता बुद्धिः भवति विनाशस्य काले ॥१॥

भाषार्थः—विवादाऽनन्तरं काचिद् मुग्धा दुःखानुभूतिं व्यञ्जयति । हे अम्ब ! अद्य विकाले, विगतः कालः, तस्मिन्-असमये प्रियः कान्तः कलहायितः—व्लेशं प्राप्तः, तेन सह कलहो जातः । इति महान् मे पश्चात्तापः-दुःखं वर्तते । सत्यमुक्तम्—विनाशस्य काले बुद्धिः विपरीता-प्रतिकृता, लाभालाभ-ज्ञान-विकला भवतीति भावः । घट्टं अयं शब्दोऽत्र निरर्थको बोध्यः ।

अम्ब ! अम्बा + सि । ३५० सू० वकारस्य लोपे, ३६० सू० मकारस्य द्वित्वे, ११०० सू० डड-
(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्य-
स्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे अम्मडि ! इति
भवति । पश्चात्तापः । पश्चात्ताप + सि । इत्यत्र २९२ सू० वनस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ३४८ सू० संयुक्त-तकारलोपे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुती, २३१
सू० पकारस्य वकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये,
१००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे पञ्चायावडा इति भवति । प्रियः—पिउ, प्रक्रिया
१०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । कलहायितः । कलहायित + सि । १००० सू० आकारस्य इकारे, इ-
कारस्य च अकारे, १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००२ सू० अन्त्यस्य अकारस्य उकारे, १०१५
सू० सेर्लोपे कलहिअड इति भवति । विकाले । विकाल + डि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० डिना
अकारस्य इकारे विआलि इति भवति । विआलि इत्यस्यानन्तरं पादपूर्त्यर्थकः घट्ट इत्यनर्थकः शब्दः प्रयु-
ज्यते । विपरीता । विपरीता + सि । अपभ्रंशे विपरीताऽर्धे १०९३ सू० विवरीरी-शब्दः प्रयुज्यते, १०१५
सू० सेर्लोपे विवरीरी इति भवति । बुद्धिः । बुद्धि + सि । ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्य-
स्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजम्भीने परेण
संयोज्ये, १०१५ सू० सेर्लोपे बुद्धी इति भवति । भवति—होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । विनाशस्य ।
विनाश + डस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, २६० सूत्रेण शकारस्य सकारे, १००९ सू० डसः स्थाने हो
इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे विणासहो इति भवति । काले । काल + डि । १००५ सू० डिना
सह अकारस्य इकारे कालि इति भवति । घट्टं इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । आदिग्रहणात् । १०९५
सूत्रे आदिपदस्य ग्रहणात् काट्ट इत्यादीनामप्यनर्थकपदानां ग्रहणं करणीयमिति भावः ।

१०६६—तावर्ध्मे द्योत्ये । तस्मै इदं तदर्थम्, तस्य भावः, तादर्थ्यम्, तस्मिन् द्योत्ये-प्रकटिते इत्यर्थः ।

नायक ! एषः परिहासः, अयि ! भण कस्मिन् देशे ? ।

अहं क्षीये तव कृते, प्रिय ! त्वं पुनरन्यस्याः कृते ॥१॥

भाषार्थः—अन्याऽऽसक्तं नायकं प्रति नायिकोपालम्भमुखेन प्रतिवक्ति-अयि नायक ! एषः परि-
हासः-उपहासः, कस्मिन् देशे वर्तते ? अथवा अयि नायक ! एषा परिभाषा-रीतिः कस्मिन् देशे वर्तते ?
इति भण-कथय । हे प्रिय ! तव कृतेऽहं क्षीये—क्षीणा भवामि । त्वं पुनः अन्यस्याः कस्याश्चिदन्यायाः
प्रेमिकायाः कृते क्षीणो भवसि । नोचितमिदमिति भावः ।

नायक ! । नायक + सि । अपभ्रंशे नायकार्थे ढाल्ल-शब्दः प्रयुज्यते, १००१ सू० अकारस्य आ-
कारे, १०१५ सू० सेर्लोपे ढोस्ला ! इति भवति । एषः । एतद् + सि । विशेषणविशेष्ययोः समानलिङ्ग-

कत्वादेव परिहासहीशब्दस्य विशेषणत्वात् परिहास-शब्दः स्त्रीविभक्तिः एव प्राप्तात्तेन १-३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १०१५ सू० सेलोपे एह इति भवति । परिहासः । परिहास+सि । इत्यत्र ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १११६ सू० स्त्रीस्वे, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे परिहासही इति भवति । परिभाषा इतिच्छायायान्तु १८७ सू० भकारस्य हुकारे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ११०० सू० डड-(अड)-प्रत्यये, पूर्वशब्दे परिहासही इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । १७७ सू० यकारलोपे अह इति भवति । भण-[भण्]-धातुः भणने । भण्+हि । ९१० सू० यकारागमे, ६६२ सू० हि इत्यस्य सु इत्यादेशे, ६६४ सू० सोर्लुकि भण इति भवति । कस्मिन् । किम्+डि । इत्यत्र १०३८ सू० किमः स्थाने कवण इत्यादेशे, १०२८ सू० डि इत्यस्य हि इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारण-लाघवे कवणहि इति भवति । देशे । देश+डि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य हुकारे रेसि इति भवति । अहम्—हउं, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । क्षीये । क्षि-धातुः क्षये । क्षि+मिक् । २७४ सू० क्षस्य स्थाने भकारे, ६६७ सू० प्रकृति-प्रत्यययोर्मध्ये ज्ज इत्यस्य प्रयोगे, १०५६ सू० मिक्ः स्थाने उं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भिक्ज्जं इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ११ सू० स्वरस्य लोपाभावः । तव—तउ, प्रक्रिया १०४३ सूत्रे ज्ञेया । कृते । अव्ययपदमिदमस्ति, तादर्थ्यद्योतकम् । इत्यत्र १०९६ सू० तादर्थ्ये द्योत्ये कृते इत्यस्य पदस्य स्थाने केहि इत्यस्य प्रयोगे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे केहि इति भवति । प्रियः । प्रिय+सि । १०६९ सू० रेफस्य लापे, १७७ सू० यकारस्य लोपे, १०१५ सू० सेलोपे तव इति रूपं भवति । स्वम्—तुहं, इत्यस्य प्रक्रिया १०३९ सूत्रे ज्ञेया । पुनः—पुण्, इत्यस्य प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अन्यस्याः । अन्यद्+डस् । ३४९ सू० यकारलापे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलापे, स्त्रीत्वादाव्-प्रा)-प्रत्यये, ५ सू० दोष-तन्धो, १०९१ सू० छतः स्थाने हे इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे, एकारस्य च हुकारे अन्निहि इति भवति । कृत । अव्ययपदमिदं तादर्थ्यद्योतकम्, अतएव प्रस्तुतसूत्रेण इत्यस्य पदस्य स्थाने रेसि इत्यस्य निपातस्य प्रयोगे रेसि इति भवति । कृते—केहिं, कृते—रेसि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । एवं तेहि रेसिमिति । एवमेव तेहि, रेसि इत्यनयोः निपातयोरपि उदाहरणात् कल्पनीयानात् भावः । तरणेण इत्यस्य निपातस्यो-दाहरणं प्रदीयते—बृहस्पत्यस्य कृते—बडरणहो तरणेण, एषो पदानां प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । कृत—तरणेण इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता ।

★ अथ निपातसम्बन्धी विधि ★

निपातशब्द की अर्थ-विचारणा ६२६ वे सूत्र में की जा चुकी है । अपभ्रंशभाषा में निपातों को लेकर जो विधि-विधान होता है, अब सूत्रकार उसका निरूपण कर रहे हैं—

१०६५—अपभ्रंश-भाषा में अनर्थक [अर्थहीन] छद्म आदि निपातों का प्रयोग किया जाता है । जैसे—

अम्ब ! पश्चात्तापः, प्रियः कलहावितः विकाले ।

[छद्म] विपरीता बुद्धिः भवति, विनाशस्य काले ॥१॥

अर्थात्—हे अम्ब ! [हे मातः !] मुझे पश्चात्ताप है, हार्दिक दुःख है कि मैंने विकाल-सन्ध्या-काल के समय प्रीतम से कलह कर लिया । यह सत्य ही है कि विनाश-काल में बुद्धि विपरीत हो जाती है । यहां पर—विपरीता—विपरीती (उलटी) इस शब्द से पूर्व छद्म इस अर्थहीन निपात का प्रयोग किया गया है । अर्थात्—छद्म इस पद का अपना कोई अर्थ नहीं है, तथापि इसका प्रयोग कर लिया

जाता है। सूत्र में पठित आदि पद के ग्रहण से स्वाङ्-आदि निरर्थक निपातों का भी प्रयोग किया जाता है।

१०६६—अपभ्रंश-भाषा में यदि तादर्थ्य (उसके लिए) अर्थ द्योत्य (व्यक्त) हो तो १—केहि,
२—तेहि, ३—रेति, ४—रेति, और ५—तलोण इन पांच निपातों का प्रयोग किया जाता है। जैसे—
नायक ! एषः परिहासः, अयि ! भण कस्मिन् वेशे ? ।

अहं क्षीये तव कृते प्रिय !, एवं पुनः अन्यस्याः कृते ॥१॥

अर्थात्—हे नायक ! मुझे बतला, यह परिहास [मजाक] किस देश में होता है ? प्रिय ! मैं तो तेरे लिए क्षीण हो रही हूँ और तू किसी दूसरी प्रेमिका के लिए मर रहा है। यहां पर पठित सब कृते—तउ केहि, इन पदों में 'कृते' यह पद तादर्थ्य का द्योतक है, अतः इसके स्थान पर 'केहि' इस निपात का प्रयोग किया गया है। वृत्तिकार फरमाते हैं कि इसी प्रकार 'तेति' और 'रेति' इन दोनों निपातों के उदाहरण भी जान लेने चाहिए। 'तलोण' इस निपात का उदाहरण इस प्रकार है—बृहस्पत्यस्य कृते—
वडत्तणहो तलोण [महत्त्व के लिए] यहां पर पठित 'कृते' यह पद तादर्थ्य का द्योतक है, अतः इस के स्थान में भी 'तलोण' इस निपात का प्रयोग कर दिया गया है।

★ अथ प्रत्यय-विधिः ★

१०६७—पुनविनः स्वाङ्थे डुः । ८ । ४ । ४२६ । अपभ्रंशे पुनविना इत्येताभ्यां परः
स्वाङ्थे डु-प्रत्ययो भवति ।

सुमरिज्जइ तं वल्लहउं, जं वीसरइ मणाउं ।

अहिं पुणु सुमरणु जाउं, गउ तहो नेहहो कइ नाउं ? ॥१॥

विरगु जुज्जे न वलाहुं (३८६, ४) ।

१०६८—अवश्यमो डे-डो । ८ । ४ । ४२७ । अपभ्रंशेऽवश्यमः [स्थाने] स्वाङ्थे डे, उ
इत्येता प्रत्ययो भवतः ।

जिबिमन्विउ नायगु वसि करहु जसु अविन्नइं अन्नइं ।

मूत्ति विणट्टइ तु विणिहे अवसें सुवकइं पणइं ॥१॥

अवस न सुअहिं सुहच्छिअहिं [३७६, ४] ।

१०६९—एकशसो डिः । ८ । ४ । ४२८ । अपभ्रंशे एकशशब्दात्स्वाङ्थे डिर्भवति ।

एवकसि सोल-कलंकिअहं, देज्जहिं पच्छिताइं ।

जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु, तसु पच्छिसें काइं ? ॥१॥

११००—अ-डड-डुल्लाः स्वाङ्थिक-क-लुक् च । ८ । ४ । ४२९ । अपभ्रंशे नाम्नः परतः
स्वाङ्थे अ, डड, डुल्ल इत्येते अयः प्रत्यया भवन्ति, तस्संनियोगे स्वाङ्थे क-प्रत्ययस्य लोपश्च ।

धिरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ पन्थि जं विट्टुउ ।

तं मेलवि सव्वहिं पन्थिअहिं सो जि किअउ अग्गिट्टुउ ॥१॥

*सुवकहिं इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते ।

डड । महु कन्तहो वे दोसडा । [३७६ ४] डुल्ल । एकक कुडुल्ली पञ्चहिं रड्डी [४२२.४] ।

११०१—योगजाश्चंषाम् । ङ । ४ । ४३० । अपभ्रंशे अ-डड-डुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते डडअ इत्यादयः प्रत्ययास्तेऽपि स्वाऽर्थे प्राप्ते भवन्ति । डडअ । फोडेन्ति जे हिअडड अण्पणउं [३५०.४] अत्र किसलय० [१.२५६] इत्यादिना यं-डुक् । डुल्लम । कुडुल्लउ चुन्तीहोइ सइ [३६५.४] डुल्लडड—

सासि-पसाउ सलउजु पिउ, सीमा संधिहिं वासु ।

पेविलवि बाहु-बलुल्लडा, धण मेल्लइ नीसासु । १॥

अत्राऽमि "स्याऽऽदी दीर्घह्रस्वी" [३३०,४] इति दीर्घः । एवं बाहु-बलुल्लडड । अत्र त्रयाणां योगः ।

११०२—स्त्रियां तवन्ताड्डीः । ङ । ४ । ४३१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्रद्वयोक्त-प्रत्ययान्तेभ्यो डी-प्रत्ययो भवति ।

पहिआ ! विट्टी गोरडी ?, दिट्टी मगु निअन्त ।

अंसूसासेहिं कञ्चुआ तितुव्वाण करन्त ॥१॥

एकक कुडुल्ली पञ्चहिं रड्डी [४२२.४] ।

११०३—आन्तान्ताड्डीः । ङ । ४ । ४३२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् डा-प्रत्ययो भवति । उच्यपवादः ।

पिउ आइउ सुअ वल्लडी भुणि कण्णडइ पइट्टु ।

तहो विरहहो नासन्तअहो धूलडिआ वि न दिट्टु ॥१॥

११०४—अस्येदे । ङ । ४ । ४३३ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति । धूलडिआ वि न दिट्टु । [४३२.४] स्त्रियामित्येव । भुणि कण्णडइ पइट्टु [४३२.४] ।

११०५—युष्मदादेरीयस्य डारः । ङ । ४ । ४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ।

सदेसे काहे तुहारेण, जं सङ्गहो न मिलिज्जइ ।

सुइणन्तरि पिए पाणिण पिअ ! पिआस कि छिज्जइ ? ॥१॥

विबिख अमहारा कन्तु [३४५.४], बहिणि ! महारा कन्तु । [३५१.४] ।

११०६—अतोडेत्तलः । ङ । ४ । ४३५ । अपभ्रंशे इदं-कियत्तदेतद्भ्यः परस्य अतोः प्रत्ययस्य डेत्तल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ।

११०७—अस्य डेसहे । ८ । ४ । ४३६ । अपभ्रंशे सवदिः सप्तम्यन्तात्परस्य ऋ-प्रत्ययस्य डे-
सहे [एत्तहे] इत्यादेशो भवति ।

एत्तहे तेसहे वारि धरि लच्छि विसण्डुल धाड ।

पिअ-पडमट्टु थ गोरडी निच्चल कहिं वि न ठाइ ॥१॥

११०८—त्व-तलोः प्यणः । ८ । ४ । ४३७ । अपभ्रंशे त्व-तलो प्रत्यययोः प्यण इत्या-
देशो भवति । बहुप्यणु परिपाविअइ । [३६६.४] । प्रायोऽधिकारात् । बहुत्तणहो तणेण ।
[३६६.४] ।

११०९—तव्यस्य इएव्वडं एव्वडं एवा । ८ । ४ । ४३८ । अपभ्रंशे तव्य-प्रत्ययस्य इ-
एव्वडं, एव्वडं, एवा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

एउ मूण्हेप्पिणु ध्रुं मइ जइ प्रिउ उव्वारिउजइ ।

महु करिएव्वडं कि पि ण वि मरिएव्वडं पर वेणजइ ॥१॥

देसुच्चाडणु सिहि-कडणु घण-कुट्टणु जं लोइ ।

मंजिट्टए अइरसिए सव्वु सहेव्वडं होइ ॥२॥

सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।

जग्गेवा पुणु को धरइ ?, जइ सो वेउ पमाणु ॥३॥

१११०—इत्त्व इ-इउ-इवि-अवयः । ८ । ४ । ४३९ । अपभ्रंशे क्त्वा-प्रत्ययस्य इ, इउ,
इवि, अवि इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति । इ—

हिअडा ! जइ वेरिअ घणा, तो कि अग्गि चडाहुं ।

अम्हाहि वे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥१॥

इउ—गय-घड भज्जिउ जन्ति [३६५.४] इवि ।

रक्खइ सा विस-हारिणी वे कर खुम्बि वि जीउ ।

पडिखिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिं अडोहिउ पीउ ॥२॥

अवि ।

बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउ तेवं इ को बोसु ? ।

हिअय-ट्टिउ जइ नीसरहि जाणउं मुञ्ज ! सरोसु ॥३॥

११११—एप्प्येप्पिण्वेव्वेविणवः । ८ । ४ । ४४० । अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य एप्पि, ए-
प्पिणु, एवि, एविणु इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

जेप्पि असेसु कसाय-अलु वेप्पिणु अभउ जयस्सु ।

लेवि महव्वय सिवु लहहिं भाएविणु तत्तस्सु ॥१॥ पृथग्योग उत्तरार्थः ।

१११२—तुम एवमणाणहमणहि च । ८ । ४ । ४४१ । अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एव, अण, अणहं, अणहि इत्येते चत्वारः, चकारात् एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु इत्येते, एवं चा-ऽष्टावादेशा भवन्ति ।

देवं वृक्करु निअय-धणु करण न तउ पडिहाइ ।

एम्बइ सुहु भुञ्जणहँ मणु पर भुञ्जणहिँ म जाइ ॥१॥

जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि ।

विणु सन्ते तित्थेसरेण को सबकइ भुवणो वि ? ॥२॥

१११३—गमेरेप्पिण्वेप्पयोरेर्लुग् वा । ८ । ४ । ४४२ । अपभ्रंशे गमेर्वातोः परयोरेप्पिणु, एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् वा भवति ।

गम्पिणु वाणारसिहिँ नर, अह उज्जेणिहिँ गम्पि ।

मुडा पदावहिँ ररन-एह दिव्वन्तरहँ म जम्पि ॥१॥

पक्षे—

गङ्ग गमेप्पिणु जो मुअइ जो सिव-तित्थ गमेप्पि ।

कीलदि तिसावास-गउ सो जम-लोउ जिणोप्पि ॥२॥

१११४—तुनोऽणअः । ८ । ४ । ४४३ । अपभ्रंशे तुनः प्रत्ययस्य अणअ इत्यादेशो भवति ।

“हत्थि मारणउ । लोउ बोल्लणउ, पडहु वज्जणउ, सुणउ भसणउ ।”

★ अथ प्रत्ययानां विधिः ★

कस्यचिद् घातोः, अथवा कस्यचित् प्रातिपदिकशब्दस्याऽन्ते यत् किमप्यक्षरमथवा कश्चित् शब्दः प्रयुज्यते तत् प्रत्यय-शब्देनाऽभिधीयते । अपभ्रंश-भाषायां प्रत्ययानां यद् विधिविधानं समुपलभ्यते, आचार्य-देवैः श्री-हेमचन्द्रैः तन्निरूप्यते—

१०६७ — स्मर्यते तद्-वस्तुभक्तं, यद् विस्मर्यते भनाक् ।

यस्मिन् पुनः स्मरणं जातं, गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ? ॥१॥

भावार्थः—सामान्यतः प्रेमविषयकं कथनमिदम्—तद् वस्तुभक्तं—प्रियं वस्तु भवतीति यावत्, यत् स्मर्यते, स्मृतिपथे आनीयते । यद् वस्तु भनाक् ईषत्, प्रेमशून्यं भवति, तद् विस्मर्यते-स्मृतिपथात् भ्रश्यते । तस्य वस्तुन एव स्मरणं क्रियते, येन सह स्नेहसम्बन्धो भवतीति शेषः । यस्मिन् वस्तुनि पुनः स्मरणं जातम्, यस्य विस्मृतस्य पुनः स्मरणं क्रियते, तत्-तत्सम्बन्धि प्रेम गतम्-विनष्टम्, तादृशस्य विस्मरणाशीलस्य प्रेम-वस्तुनः न किमपि महत्त्वम् । तस्य स्नेहस्य किं महत्त्वं यस्य विस्मरणमपि जायते, यस्य कदाचिदपि विस्मरणं नैव भवेत्तदेव प्रेम वास्तविकं ज्ञेयमिति भावः ।

स्मर्यते । स्मृ-धातुः चिन्तायाम् । स्मृ + क्य + ते । ७४५ सू० स्मृधातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, ६४९ सू० क्यस्य स्थाने इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्ज्जीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इचादेशे सुमरिज्जइ इति भवति । तद् । तद् + सि = सं, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोकं ज्ञेया । वस्तु-

भकम् । वल्लभक + ति । १८७ सू० भकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १०२५ सू० अकारस्य स्थाने
 जं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे वल्लह्वं इति भवति । यत् = जं, प्रक्रिया
 १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । विस्मयंते । विपूर्वकः स्मृधातुः विस्मरणे । विस्मृ + न्य + ते । ७४६
 सू० विस्मृधातोः वीसर इत्यादेशे, ६४९ सूत्रे बहुलाधिकारात् क्यस्य अभावे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे
 वीसरइ इति भवति । मनाक् = मणात्, प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य षष्ठे श्लोके ज्ञेया । १०८२ सू० उच्चा-
 रणलाघवे मणात् इति भवति । वस्मिन् = जहि, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे ज्ञेया । पुनः । अव्ययपदमिदम् । २२८
 सू० नकारस्य णकारे, प्रस्तुतेन [१०९७] सूत्रेण इत्-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अजभीने
 परेण संयोज्ये पुण्य इति भवति । स्मरणम् । स्मृधातुः चिन्तायाम् । स्मृ + ल्युट् = धन । ७४५ सू० स्मृ-
 षातोः स्थाने सुमर इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, २२८ सू० नकारस्य णकारे,
 सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सुमरण्य इति भवति । जातम् । जात + सि ।
 १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेमकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे जातं
 इति भवति । गतम् । गत + सि । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, अकारस्य उकारे, सेलोपे गड इति भवति ।
 तस्य । तद् + डस् । ११ सू० दकारलोपे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारण-
 लाघवे तहो इति भवति । स्नेहस्य । स्नेह + डस् । ३४८ सू० सकारलोपे तहो-वदेव नेहहो इति भवति ।
 किम् । अव्ययपदमिदम् । १०३८ सू० किमः स्थाने काई इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य अकारे काई
 इति भवति । नाम । अव्ययपदमिदम् । अपभ्रंशे १०९३ सू० नामार्थे नात् इत्यव्ययस्य प्रयोगे, १०८२
 सू० उच्चारणलाघवे नात् इति भवति । पुनर् = पुण्य इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । विना-इत्यस्य
 पदस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—विना युद्धेन न बलामहे = विगु जुज्झं न बलाह्वं, प्रक्रिया १०५७ सूत्रे
 ज्ञेया । विना = विगु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्वित्थम्—विना । अव्ययपदमिदम् ।
 २२८ सू० नकारस्य स्थाने णकारे, प्रस्तुतेन [१०९७] सूत्रेण इत्-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे,
 अजभीने परेण संयोज्ये विगु इति भवति ।

१०६८— जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे, कुरुत यस्याऽधीनान्यग्यानि ।

मूले धिनष्टे तुम्बिन्याः, अवश्यं शुष्काणि पर्णानि ॥१॥

भावार्थः—अयि सानवाः ! यूयं नायकं-प्रधानं जिह्वेन्द्रियं जिह्वा च तदिन्द्रियं-जिह्वेन्द्रियम्-
 रसनेन्द्रियं वशे कुरुत, यस्य जिह्वेन्द्रियं वशीकृतं भवति तस्याऽन्यानिन्द्रियाणि अधीनानि भवन्ति । दृष्टान्त-
 यति-यथा तुम्बिन्याः, तुम्बिनीति वृक्षविशेषस्य संज्ञा, तस्याः मूले धिनष्टे सति पर्णानि-पर्णाणि अव-
 श्यमेव शुष्कानि शुष्काणि भवन्ति, एवमेव यस्य पुरुषस्य एकं जिह्वेन्द्रियं स्वाऽधीनं वर्तते, तस्य अन्यानि
 घ्राणादीनि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि वशे सञ्जायन्ते । नाऽत्र सन्देहः कर्तव्यः ।

जिह्वेन्द्रियम् । जिह्वेन्द्रिय + षम् । ३२८ सू० ह्रस्वस्य स्थाने भकारे, ३६० सू० भकारस्य द्वित्वे,
 ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे,
 १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जिहिभिड इति भवति । नायकम् । नायक
 + षम् । १०६७ सू० ककारस्य गकारे, पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, अमो लोपे नायगु इति भवति । वशे ।
 वश + डि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य हकारे वसि इति भवति । कुरुत +
 डुकृत्-(कृ)-करस्ये । कृ + त । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १०५५ सू० त इत्यस्य स्थाने हु इत्यादेशे
 करहु इति भवति । यस्य = जसु, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । अधीनानि । अधीन + जस् ।

३७० सू० नकारस्य द्वित्वे, ८४ सू० सयोगे परे ह्रस्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे अधिन्नइं इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १८७ सू० घकारस्य हकारो न जातः । अन्यानि । अन्यद् + जस् । इत्यत्र ३४९ सू० यकारस्य लोपे, ३६० सू० नकारद्वित्वे, ११ सू० दकारलोपे, अधिन्नइं-वदेव अन्नइं इति भवति । अत्र १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशो जातः । मूले । मूल + डि । १००५ सू० ङिना सह घकारस्य इकारे मूलि इति भवति । विनष्टे । विनष्ट + डि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० स्वाऽर्थे अप्रत्यये, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे विण्णुइ इति भवति । तुम्बिन्याः । तुम्बिनी + इस् । बाहुल्येन २४ सू० मकारस्याऽनुस्वारे, २२८ सू० नकारस्य शकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने ई इत्यादेशो सु विणिहे इति भवति । अवश्यम् । अव्ययपदमिदम् । ३४९ सू० यकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, प्रस्तुतसूत्रेण स्वार्थे डे-(ए)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये अवसे इति भवति । शुष्काणि । शुष्क + जस् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४८ सू० षकारस्य लोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे सुक्कइं इति भवति । सुक्कहिं इत्यपि पाठान्तरं समुपलभ्यते । अत्र शुष्क + जस् = सुक्क + जस् इति पूर्ववदेव जाते, बाहुल्येन १०१८ सू० जसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सुक्कहिं इति भवति । पर्णानि । पर्ण + जस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, पूर्ववदेव पण्णइं इति भवति । अवश्यम् = अवसे इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डे इत्यस्य प्रत्ययस्य भवतिर्जाता । ङ-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—अवश्यं न स्वपन्ति सुखासिकायाम् = अवस न सुग्रहिं सुहृच्छिग्रहिं, प्रक्रिया १०४७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । अवश्यम् = अवस इत्यत्र ङ-प्रत्ययो जातः । साधना त्वित्थम्-अवश्यम् । अव्ययपदमिदम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, ३४९ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण ड-(अ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये अवस इति भवति ।

१०६६— एकशः शील-कलङ्कितानां शीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।

यः पुनः खण्डयति अनुविषसं तस्य प्रायश्चित्तने किम् ? ॥१॥

भाषार्थः—एकशः-एकवारं शीलकलङ्कितानां, शील-सदाचारं कलङ्कितं येषां, ते शीलकलङ्कितानि, तेषां कृते प्रायश्चित्तानि-दण्डानि भाषार्थप्रवरेः शीयन्ते, किन्तु यः पुनः अनुविषसं, दिवसं दिवसमिति अनुदिवसं-प्रतिदिनं व्रतं खण्डयति तस्य प्रायश्चित्तने किम् ? न किमपीति भावः ।

एकशः । अव्ययपदमिदम् । एकशस् इत्यत्र ३७० सू० ककारद्वित्वे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०९९ सू० स्वार्थे डि-(इ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये एकशति इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र ८४ सू० ह्रस्वो न जातः । शील-कलङ्कितानाम् । शील-कलङ्कित + ग्राम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, २५ सू० ङकारस्याऽनुस्वारे, १७७ सू० तकारस्य लोपे, १०१० सू० आसः स्थाने ह्र इत्यादेशे शील-कलङ्कितइं इति भवति । शीयन्ते । बुदात्-[दा]-दाने । दा + क्य + अन्ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००० सूत्रेण हकारस्य स्थाने एकारे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे वेज्जहिं इति भवति । प्रायश्चित्तानि । प्रायश्चित्त + जस् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घसन्धी, २९२ सू० इत्थस्य स्थाने छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००१ सू० घकारस्य ञकारे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे पञ्चिस्ताइं इति भवति ।

यः—जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । पुनः—पुणु, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । खण्डयति । खडि-धातुः खण्डने ; संस्कृतनियमेन खण्ड्-निष्ठात् खिन् इति जाते, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ६२८ सू० तिव इवादेशे खण्ड इति भवति । अनुविषसम् । अनुदिवस+अम् । २२८ सू० तकारस्य णकारे, १७७ सू० वकारलोपे, २६३ सू० सकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अनुविषसम् इति भवति । तस्य—तसु, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १००९ सूत्रे ज्ञेया । प्रायश्चित्तेन । प्रायश्चित्त+टा । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, २९२ सू० श्वस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्था-निवत्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पञ्चिह्ने इति भवति । किम्—काई, प्रक्रिया १०३८ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अत्र १०३८ सू० किमः स्थाने काई-इत्यादेशे, १०१५ सू० अमो लोपे काई इति भवति । एकज्ञः—एकसि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डि-प्रत्ययो जातः ।

११००—स्वार्थिक-क-प्रत्यय-लोपश्च । प्रस्तुतसूत्रेण अपभ्रंशभाषायां नाम्नः-प्रातिपदिकात् परतः स्वार्थे अ, डड [अड], डुल्ल [उल्ल] इत्येते त्रयः प्रत्ययाः प्रतिपादिताः सन्ति, तथा तत्सन्नियोगे यदि स्वार्थिक-क-प्रत्ययो भवेत्तदा तस्य लोपः करणीयः, अन्यथा [क-प्रत्ययाऽभावे] सूत्रोक्ताः प्रत्ययास्तु भविष्यन्त्येवेत्यपि संसृजितम् ।

विरहानल-ज्वाला-करालितः पथिकः पथि यद् दृष्टः ।

तद् मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः ॥१॥

भावार्थः—विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहः-वियोगः, स एव अनलः-बन्धिः, विरहानलः, तस्य ज्वालाः, ताभिः करालितः-पीडितः, पथिकः-पान्थः पथि-मार्गे यद् दृष्टः-यदाऽवलोकितः तद्-तदा सर्वैः पथिकैः मिलित्वा स एव अग्निष्ठः-अग्निसात् कृतः । अयं भावः-कश्चित् पान्थः प्रिया-विरहानलेन न केवलं सन्तप्तः, अपितु तेन दग्धः सन् मृत एव ।

विरहानल-ज्वाला-करालितः । विरहानल-ज्वाला-करालित+सि । २२८ सू० तकारस्य णकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ४ सू० ल-स्थस्याऽऽकारस्य अकारे, १७७ सू० तकारलोपे, ११०० सू० स्वार्थे अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विरहानल-ज्वाला-करालितश्च इति भवति । पथिकः । पथिक+सि=पथिष्ठ, प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । पन्थे । पन्थ+डि । १००५ सू० छिना सह अकारस्य इकारे पन्थि इति भवति । यद्—जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । दृष्टः । दृष्ट+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० ष्टस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विदृष्ट इति भवति । तद्—तं, प्रक्रिया १०८५ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मिलित्वा । मिल [मिल्] सम्मिलने । मिल्+क्त्वा । १००० सू० इकारस्य एकारे, १११० सू० क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशे, अज्झीने परेण संयोज्ये, मेलयि इति भवति । सर्वैः । सर्व+भिस् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सम्बन्धि इति भवति । पान्थः । पान्थ+भिस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००० सू० अन्त्यस्य अकारस्य इकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे पन्थिर्वहि इति भवति । सः—सो, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । एव—जि, प्रक्रिया १०१२ सूत्रस्य तृतीयश्लोकांशे ज्ञेया । कृतः । कृत+सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू०

तकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि किञ्च इति भवति ।
अग्निष्ठः । अग्निष्ठ + सि । ३४९ सू० नकारलोपे, ३४८ सू० षकारलोपे, ३६० सू० गकारस्य ठकारस्य
च द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू०
सेलोपि अग्निष्ठ इति भवति । विरहानल-ज्वाला-करालितः = विरहाणल-जाल-करालिञ्च उ, वृष्टः =
दिट्ठउ, पान्थः = पन्थिअहि, कृतः = किञ्चउ, अग्निष्ठः = अग्निष्ठउ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण अप्रत्ययो जातः ।
डड । डड-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा-मथ कान्तस्य द्वौ बोधौ = मह कन्तहौ वे दोसडा, प्रक्रिया
१०५० सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । बोधौ = दोसडा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डड-प्रत्ययो जातः । डुल्ल । डुल्ल-
प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा = एक कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी, एषां पदानां
प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य द्वादशे श्लोके ज्ञेया । कुटी = कुडुल्ली इत्यत्र डुल्ल-प्रत्ययो जातः ।

११०१—योगभेदेभ्यः । ११०० सूत्रेण अ, डड, डुल्ल इत्येते त्रयः स्वार्थिकाः प्रत्ययाः विहिताः
सन्ति । इत्येतेषां त्रयाणां प्रत्ययानां योगभेदात्—भिन्न-भिन्नप्रकारेण योजनाकरणात् ये प्रत्ययाः संजा-
यन्ते, तेषां प्रत्ययाः प्रायः प्रस्तुतसूत्रेण स्वाऽर्थे विधीयन्ते । यथा—डड, अ इत्यनयोः सम्मिलनेन डड-अ इति
प्रत्ययो भवति । डुल्ल, अ, इत्यनयोः संयोगे जाते डुल्लअ इति प्रत्ययोऽजायत । एवमेवाऽऽन्येषां प्रत्ययानां-
मपि कल्पना करणीया । डडअ । डडअ-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—स्फोटयतः यौ हृदयमात्मो-
यम् = फोडेन्ति जे हिअडउं अप्पणउं, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । हृदयम् = हिअडउं इत्यत्र
प्रस्तुतसूत्रेण डडअ-प्रत्ययो जातः । प्रायोगहणाद् जे इत्यत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् ।
हिअडउं, तथा अप्पणउं इत्यत्र चापि १०८२ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवं न जातम् । अत्र कित्तलप० ।
हृदयम् = हिअडउं इत्यत्र २६९ सूत्रेण सस्वर-यकारस्य लोपोऽभवद् । डुल्ल-अ । डुल्लअ-प्रत्ययस्योदाहरणं
प्रदर्शयते । यथा—चूटकः चूर्णीभवति स्वयम् = चूडुल्लउं चुण्णीहोइ सइ, प्रक्रिया १०६६ सूत्रस्य द्वितीय-
श्लोके ज्ञेया । चूटकः = चूडुल्लउं इत्यत्र प्रस्तुतेन [११०१] सूत्रेण डुल्ल-अ-प्रत्ययो जातः । डुल्लडड ।
डुल्लडड-प्रत्ययस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारो यथा—

स्वामिप्रसादं सलज्जम् प्रियं सीमासन्धौ वासम् ।

प्रथमं बाहुबलं धन्या मुञ्चति निःश्वासम् ॥१॥

भावार्थः—कस्याश्चन नायिकायाः वियोगजनकं कारण-कलापमाह—धन्या-पुण्यवती पतिप-
रायणत्वात्, काचिन्नायिका निःश्वासं मुञ्चति, किं कृत्वा ? तदाह—स्वामिप्रसादम्, स्वामिनः प्रसादम्-
कृपाभावं प्रेक्ष्य-वीक्ष्य, ये खलु सेवकाः स्वामिनः कृपा-पात्रा भवन्ति, तान् स्वामी न कदाचिदपि परि-
त्यजति, निजपाश्वे एव सदा संरक्षति । एतत्सर्वं वियोग-मूलकमेव भवत्यतएव नायिका निःश्वासान् मु-
ञ्चति । पुनः किं कृत्वा ? सलज्जम्, सलज्जया सह वर्तमानं प्रियं वीक्ष्य । नायकस्येयमेव सलज्जता यदसौ
निजस्वामिन आदेशं न कदाचिदप्युल्लंघयति, एतदपि वियोगमूलकं विद्यते, यतः सलज्जतया सः राज्ञः
प्राज्ञा-सान्निध्यं न परित्यजति, अतएव नायिकापाश्वे न समायाति । पुनः किं कृत्वा ? नायकस्य सीमा-
सन्धौ, सीमयोः-विभिन्नप्रदेशयोः पार्थक्य-संसूचकस्थानयोः वासं-निवासं वीक्ष्य, देशाज्जते वासं वियोग-
सम्पादकं, मृत्युभयोत्पादकञ्च भवतीति हेतोः, पुनः किं कृत्वा ? बाहुबलं बाहोः बलं, युद्धकरणक्षमतां
च वीक्ष्य, ये खलु युद्धोत्सुकाः नराः भवन्ति, ते खलु न निजगृहे तिष्ठन्ति, प्रत्युत युद्धस्थले एव निवस-
न्ति, फलतः तेषां सज्जनानां सान्निध्यं परिवार-सदस्यानां कृते न सार्वकालिकं भवति, अतएवाऽसौ ना-
यिका सेदस्मिन्ना निःश्वासान् मुञ्चतीति भावः ।

स्वामिप्रसादम् । स्वामि-प्रसाद + अम् । ३५० सू० वकारस्य रेफस्य च लोपे, १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सामि-पसाद इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य पकारस्याऽऽदिभूतस्वादत्र ३६० सूत्रस्याऽऽवृत्तिः बोध्या । लज्जजम् । लज्ज-ज-+अम् । पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, अमो लोपे सलज्जु इति भवति । प्रियम् । प्रिय + अम् । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, पूर्ववदेव पिउ इति भवति । सीमासन्धौ । सीमासन्धि + डि । १०२३ सू० डि-प्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे सौमासन्धिहिं इति भवति । वासम् । वास + अम् । इत्यत्र १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे वासु इति भवति । प्रेष्यम् । प्रपूर्वकः ईक्ष-घातुः प्रेषरो-दर्शने । प्रेष् + क्त्वा । १०६२ सू० रेफलोपे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, १११० सू० क्त्वः स्थाने द्वि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये वैक्लिषि इति भवति । बाहुल्येभाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । बाहुबलम् । बाहुबल + अम् । प्रस्तुतसूत्रेण डुल्ल-डड-[उल्लमड]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये बाहुबलुल्लमड + अम् इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे बाहुबलुल्लमडा इति भवति । धन्या । धन्या + सि । ३४९ सू० यकारलोपे, बाहुल्येन ३६० सू० नकारस्य द्वित्वाऽभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे घण इति भवति । मुञ्चति = मेल्लइ, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ७६२ सूत्रे ज्ञेया । निर्द्ववासम् । निर्द्ववास + अम् । १३ सू० रेफलोपे, ४३ सू० इकारस्य स्थाने ईकारे, २६० सू० खकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नीतासु इति भवति । बाहुबलम् = बाहुबलुल्लमडा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डुल्ल-डड-प्रत्ययो जातः । अत्राऽपि स्यादौ । बाहुबलुल्लमडा इत्यत्र अम्-प्रत्यये परे सति १००१ सू० अन्त्याऽकारस्य आकारो जातः । एवं बाहुबलुल्लमड । एवमेव बाहुबलुल्लम-डड इत्यत्र डुल्ल, डड, अ इत्येतेषां त्रयाणां प्रत्ययानां योगेन-सम्बन्धेन रूपनिष्पत्तिर्दृश्यते । यथा- बाहुबलः । बाहुबल + सि । ११०१ सू० स्वार्थिके डुल्ल-डड-अ-[उल्लमड-अ]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, १० सू० ल्ल-स्थस्य अकारस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये बाहुबलुल्लम-अ + सि इति जाते, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बाहुबलुल्लमड इति भवति । अत्र त्रयाणां प्रत्ययानां योगः-सम्बन्धो ज्ञेयः । अयं भावः—हिअडड इत्यत्र डड-प्रत्ययस्य योगः । डुल्लमड इत्यत्र डुल्लम-प्रत्ययस्य सम्बन्धः । बाहुबलुल्लमडा इत्यत्र डुल्ल-डड-प्रत्ययस्य संयोगः, तथा बाहुबलुल्लमड-उ इत्यत्र डुल्ल-डड-अ-प्रत्ययस्य स्थितिर्दृश्यते ।

११०२— पथिक ! दृष्टा गौरी, दृष्टा मार्गं पश्यन्ती ।

अश्रूच्छ्वासेः कञ्चुकमार्गं शुष्कं कुर्वन्ती ॥१॥

भावार्थः—हे पथिक !—पान्थ !, त्वया गौरी-सुन्दरी दृष्टा ? तेन पथिकेनोत्तरितम्—मया सा मार्गं पश्यन्ती-अवलोकयमाना दृष्टा—अवलोकिता । पुनः सा किं कुर्वन्ती ? अश्रूच्छ्वासेः-अश्रूणि उच्छ्वासादन, अश्रूच्छ्वासाः, तैः कञ्चुकं-परिधानविशेषमार्गं शुष्कम्, मार्गं च शुष्कं चाऽनयोः समाहारः, तं कुर्वन्ती । अयं भावः त्वद्वियोगेन यदा सा रुदन्ती-अश्रूणि मुञ्चति तदाऽश्रूजलेन कञ्चुकमार्गं यति, यदा शीच्छ्वासमिःश्वासानादत्ते तदा तज्जनितीक्ष्ण्येन कञ्चुकं शोषयति ।

पथिक ! । पथिक + सि । १८७ सू० यकारस्य हकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपे पहिद्या ! इति भवति । दृष्टा । दृष्टा + सि । १२८ सू० ऋकार-

स्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य ईकारे, १०१५ सू० सेलोपे ङिट्टी इति भवति । गौरी । गौरी + सि । १५९ सू० औकारस्य ओकारे, ११०० सू० स्वार्थे डड-(अड)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपे गोरडी इति भवति । मार्गम् । मार्ग + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ६४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००२ सू० अकारस्य लकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मागु इति भवति । पश्यन्ती । दक्षिर्-[दृश्]-घातुः दर्शने । दृश् + शतृ । ६५२ सू० दृशः स्थाने निश इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, सि-प्रत्यये, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे निवन्त इति भवति । अशु-उत्-श्वात् + भिस् । २६ सू० आदिस्वरस्याऽनुस्वारगमे, १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३६३ सू० सकारस्य द्वित्वाऽभावे, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ ११ सू० तकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ३५० सू० वकारलोपे, १०१८ सू० मिसः स्थाने इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८१ सू० एकारस्य उच्चारणलाघवे, १०८२ सू० हकारगतस्य अनुस्वारस्य उच्चारणलाघवे असंसासे हि इति भवति । कञ्चुकम् । कञ्चुक + अम् । १७७ सू० अन्त्यककारस्य लोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कञ्चुका इति भवति । आर्द्रशुष्कम् । आर्द्रशुष्क + अम् । अपभ्रंशे आर्द्रशुष्कस्य स्थाने १०९३ सू० तितुष्वाण इति सन्ध-प्रयुक्ते, १०१५ सू० अमो लोपे तितुष्वाण इति भवति । क्वंती । क्वञ् [क्व] करणे । क्व + शतृ । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायामाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे करन्त इति भवति । गौरी = गोरडी इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण डीप्रत्ययो विहितः । एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा = एक कुडुल्ली पञ्चहिं रुद्धी, प्रक्रिया १०९३ सूत्रस्य द्वादश-श्लोके ज्ञेया । कुटी = कुडुल्ली इत्यत्राऽपि प्रस्तुतसूत्रेण डी-प्रत्ययः कृतः ।

११०३—स्वयां वर्तमानादप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तात् । अ-प्रत्ययोऽन्ते यस्य सः, अ-प्रत्ययान्तः । यथा डड-अ अयं प्रत्ययः अ-प्रत्यायान्तः । एतादृशः अ-प्रत्ययान्तः प्रत्ययः [डडअ] अन्ते यस्य सोऽप्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तः । यथा घूलिः = घूलडम + सि, अयं शब्दः अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्तो बोध्यः । एतादृशात् शब्दात् डाप्रत्ययो भवतीति भावः । ह्यपवादः । ११०२ सूत्रेण डीप्रत्ययो जायते परन्तु ११०३ सूत्रेण अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त-शब्दात् डाप्रत्ययो भवत्यतः तस्य [११०२] सूत्रस्य अपवादसूत्रमिदं बोध्यम् । सम्प्रति डा-प्रत्यय-स्थोदाहरणं प्रदीयते । यथा—

प्रिय आयातः, श्रुता वार्ता, ध्वनिः कर्णो प्रविष्टा ।

तस्य विरहस्य नश्यतः घूलिरपि न नष्टा ॥१॥

भावार्थः— विदेशात् प्रत्यागतं निजमतिं प्राप्य नायिकायाः हर्षोद्वेकोक्तिरियम् — प्रियः-कान्तः, आयातः-समागतः, इति वार्ता-वस्तान्तः श्रुता, तस्य समागच्छतः पादयोः ध्वनिरेव कर्णो-प्रविष्टा, तदा पत्युरागमनवेलायां तस्य-पूर्वोक्तस्य, विरहस्य-वियोगस्य, नश्यतः-धावतः घूलिरपि न नष्टा, प्रियः समायातः इति ज्ञात्वा विरहजन्यं दुःखं तत्क्षणमेव समाप्तमिति भावः ।

प्रियः = पिउ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । आयातः । आहपूर्वकः याघातुः माग-मने । आया + क्त = त । १००० सू० य-स्थस्य आकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारस्य तकारस्य च लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे आइउ इति भवति । श्रुता । श्रुता + सि । १०६९

सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, से-
 लोपि सुध इति भवति । वार्ता । वार्ता + सि । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू०
 तकारद्वित्वे, ११०० सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२
 सू० डी-[ई]-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि वसङ्गी इति
 भवति । ध्वनिः । ध्वनि + सि । २८६ सू० ध्वस्य स्थाने झकारे, ५२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, २२८
 सू० नकारस्य णकारे, सेलोपि भुणि इति भवति । कर्ण । कर्ण + डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू०
 णकारद्वित्वे, ११०२ सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये,
 १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कण्णडइ इति भवति । प्रविष्टा । प्रविष्टा + सि । १०६९ सू०
 रेफलोपे, १७७ सू० लकारलोपे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य
 टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि पड्डु इति सिद्धम् । तस्य = तहो, प्रक्रिया
 १०९७ सूत्रे ज्ञेया । विरहस्य । विरह + डस् । १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू०
 उच्चारणलाघवे विरहहो इति भवति । नश्यतः । नश-[नश्]-धातुः नाशे । नश् + शतृ । १००० सू०
 अकारस्य आकारे, ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ६७० सू० धातुः स्थाने स्त इ-
 त्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे ना-
 सन्तवहो इति भवति । धूलिः । धूलि + सि । ११०१ सूत्रेण डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्व-
 रादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०२ सू० डी-प्रत्ययस्य प्राप्तिरासीत् किन्तु ११०३ सू० डा-(आ)-
 प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन ५ सू० दीर्घ-सन्ध्यभावे, ११०४ सू० द्वितीयस्य अकारस्य
 इकारे, १०१५ सू० सेलोपि धूलडिआ इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । अपि = वि,
 प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । न । अवयवपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यत्र प्रयुज्यते । दृष्टा । दृष्टा + सि । १२८
 सू० ऋकारस्य इकारे, ३०५ सू० षट्स्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे,
 १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपि विट्टु इति भवति । धूलिः = धूलडिआ इत्यत्र प्रस्तुत-
 सूत्रेण डा-प्रत्ययो विहितः ।

११०४—धूलिरपि न दृष्टा = धूलडिआ वि न विट्टु, प्रक्रिया ११०३ सूत्रे ज्ञेया । धूलिः = धूल-
 डिआ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य इकारो जातः । साधना त्वित्थम्-धूलिः । धूलि + सि । ११०१
 सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, ११०३ सू० डा-[आ]-
 प्रत्यये, डिति परेऽन्त्यस्वरादेर्लोपे, बाहुल्येन ५ सू० दीर्घसन्धेरभावे, प्रस्तुतसूत्रेण द्वितीयस्य अकारस्य
 इकारे, १०१५ सू० सेलोपि धूलडिआ इति भवति । स्त्रियामित्येव । स्त्रीलिङ्गे एव प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्ति-
 जायते, नान्यत्र । यथा— ध्वनिः कर्णं प्रविष्टा = भुणि कण्णडइ पड्डु, प्रक्रिया ११०३ सूत्रे ज्ञेया । कण्ण-
 डइ इत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावात् प्रस्तुतसूत्रेण अकारस्य इकारो न विहितः । साधना त्वित्थम्—कर्णं ।
 कर्ण + डि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० णकारद्वित्वे, ११०१ सू० डडअ-(अडअ)-प्रत्यये, डिति परेऽ-
 न्त्यस्वरादेर्लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये कण्णडअ + डि इति जाते, १००५ सू० डिना सह अकारस्य
 इकारे कण्णडइ इति भवति । वृत्तिकारकथनमनुसृत्य स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावादत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न
 जाता । इदमत्र विचारणीयं यत् स्त्रीलिङ्गेऽपि आकार-प्रत्यय-परवर्तित्वादेव ११०४ सूत्रस्य प्रवृत्ति-
 जायते, नान्यथा । परन्तु कण्णडइ-शब्दे आकार-प्रत्यय एव नास्ति, ११०३ सूत्रेण डा-(आ)-प्रत्ययोऽपि
 स्त्रीलिङ्गे एव भवति, अस्त्रीलिङ्ग-कर्ण-शब्दात् डा-प्रत्ययस्य ११०३ सूत्रेण प्राप्तिरेव न भविष्यति ।

अस्य १००४ सूत्राय प्रकृतिरेव प्रकृतौ न शक्नोति, तथाऽपि वृत्तिकारेण कण्णइइ इत्यस्योदाहरणस्यो-
स्लेखः कथं कृतः ? इति तद्विद्भिः चिन्तनीयम् ।

११०५— सम्बोधेन किं युष्मदीयेन, यत्संगाय न मिल्यते ।

स्वप्नाऽन्तरे पीतेन पानीयेन, प्रिय ! पिपासा किं छिद्यते ? ॥१॥

भावार्थः—प्रियवियोगोऽसह्यो भवतीति व्यञ्ज्यते । युष्मदीयेन, युष्माकमयं युष्मदीयस्तेन स्व-
दीयेन, सम्बोधेन-समाचारेण किम् ? न किमपीति । यत् संगाय-सम्भोगाय, कामश्रीडाऽर्थं न मिल्यते, अत्र-
सरो न प्राप्यते । दृष्टान्तयति, प्रिय ! स्वप्नाऽन्तरे, स्वप्नस्यान्तरं स्वप्नान्तरं तस्मिन् स्वप्न-मध्ये पीतेन
पानीयेन-जलेन किं पिपासा छिद्यते, शान्तिभुपयाति ? न कदाचिदपीति भावः ।

सम्बोधेन । सम्बोधे + टा । २५ सू० नकारस्याऽनुस्वारे, २६० सू० अकारस्य सकारे, १०१३ सू०
टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे संदेशे इति भवति । किम् = काइँ, प्रक्रिया
१०३८ सूत्रे ज्ञेया । युष्मदीयेन । युष्माकमयमिति युष्मदीयः । संस्कृतमिद्यमेन युष्मद् + ईय + टा इति
जाते । २४६ सू० यकारस्य तकारे, बाहुल्येन षमस्य हकारे, ११०५ सू० *ईय-प्रत्ययस्य डार (आर) इ-
त्यादेशे, डिति परेऽत्यस्वरादेर्लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, टाप्रत्यये, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे,
स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे तुहारेण इति भवति । यत् = जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य
द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सङ्गाम । सङ्ग + डे । ६२० सू० चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठीविभक्तौ, १००९ सू० डसः
स्थाने हौ इत्यादेशे, १०८१ सू० उच्चारणलाघवे सङ्गहो इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदे-
वाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । मिल्यते । मिल् + क्य + ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, अ-
ज्झीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे मिलिज्जइ इति भवति । स्वप्नाऽन्तरे । स्वप्नान्तर
+ डि । इत्यत्र ३५० सू० नकारस्य लोपे, ४६ सू० आद्यस्य अकारस्य स्थाने उकारे, ३७९ सू० नकारात्पूर्वं
इकारागमे, १७७ सू० पकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १००५ सू०
डि ना सह अकारस्य इकारे सुदृशान्तरि इति भवति । पीतेन । पीत + टा । १७७ सू० तकारलोपे, १०१३
सू० टास्थानेऽनुस्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पिण् इति भवति । पानीयेन । पा-
नीय + टा । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १०१ सू० ईकारस्य इकारे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू०
टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पाणिण्ण इति भवति । प्रिय ! =
पिपासा, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । पिपासा । पिपासा + सि । १७७ सू०
द्वितीय-पकारलोपे, बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्याऽप्रवृत्तौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे
पिपास इति भवति । किम् । किम् + अम् । ५६९ सू० अमा सह किमः स्थाने किं इत्यादेशे किं इति भ-
वति । छिद्यते । छिदि-[छिद्]-घातुः भेदने । छिद् + ते । ६४९ सूत्रे बहुलाधिकारात् क्यस्य अभावे, ८९५
सू० दकारस्य उज्ज इत्यादेशे, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे छिज्जइ इति भवति । युष्मदीयेन = तुहारेण
इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रकृतिजतिता । पश्य अस्मदीयं कान्तम् = दिक्खि अम्हारा कन्तु, एषां पदानां प्रक्रिया
१०१६ सूत्रे ज्ञेया । दृशु + हि इत्यत्र ८५२ सू० दृशः देक्ख इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०५८
सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे दिक्खि इति भवति । अस्मदीयम् = अम्हारा इत्यत्र प्र-
स्तुतसूत्रेण ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो जातः । साधना त्वित्थम् = अस्मदीयम्-अस्मद् + अम् । ३४५

*युष्मद्-शब्दात् द्वैतशब्दानुकासमस्य ध्याकरणस्य ६।३।६७। सूत्रेण ईयण्-(ईय)-प्रत्ययो जायते । सिद्धान्तकोमुद्याः
युष्मदस्मदीयत्वरस्यां अज्ज ४।३।१। अनेन सूत्रेण छ-(ईय)-प्रत्ययो भवति ।

सू० स्थस्य मह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईयस्य डार [प्रार] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अन्त्याकारस्य आकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अम्हारा इति भवति । अ-
गिति ! अस्मदीयः कान्तः = बहिणि ! महारा कस्तु, प्रक्रिया १०२२ सूत्रे ज्ञेया । अस्मदीयः = महारा इ-
त्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । साधना त्विस्थम्-अस्मदीयः । अस्मदीय + सि । बाहुल्येन ६०२ सू० अ-
स्मदः स्थाने मह इत्यादेशे, ११०५ सू० ईय-प्रत्ययस्य डार-[प्रार] इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे,
अजभीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० सेलोपि महारा इति भवति ।

११०६— इयान् । इदं परिमाणं यस्य । इदम् + अतु । इत्यत्र शमानाऽर्थे ७।१।१४८। इत्यनेन सू-
त्रेण अतु-(अत्)-प्रत्ययः, इदमः स्थाने इय् इत्यादेशश्च जातः, ११०६ सू० अतुप्रत्ययस्य डेतुल [एत्तुल]
इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, सि-प्रत्यये, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि ए-
त्तुलो इति भवति । कियान् । किं परिमाणमस्येति । कियन् + अतु । ७।१।१४८ सू० अतु-प्रत्यये किमश्च
किय् इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण अतु-प्रत्ययस्य डेतुल इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अजभीने परेण
संयोज्ये, पूर्ववदेव केत्तुलो इति भवति । यावान् । यत् परिमाणमस्येति यावद् । इत्यत्र ७।१।१४९। सूत्रेण
शमानाऽर्थे डावतु-प्रत्ययो जायते, ततः संस्कृतनियमेन यद् + डावतु इति जाते, २४५ सू० यकारस्य
जकारे, प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्थाऽपि ग्रहणं भवति, इति नियमेन अतु-कथनेन डावतु-प्रत्ययस्याऽपि ग्रहणं
जायते । ततः प्रस्तुतसूत्रेण डावतु-प्रत्ययस्य डेतुल (एत्तुल) इत्यादेशे, पूर्ववदेव जेतुनो इति भवति ।
तावान् । तत्परिमाणमस्येति । तद् + डावतु । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्थाऽपि ग्रहणम्, इति नियमेन अतु-प्रत्य-
यस्य ग्रहणेन डावतोरपि ग्रहणं भवति । ततः ११०६ सू० डावतुप्रत्ययस्य स्थाने डेतुल इत्यादेशे, पूर्ववदेव
तेत्तुलो इति भवति । एतावान् । एतत् परिमाणमस्येति एतावान् । एतत् + डावतु । संस्कृतनियमेन इय्
+ डावतु इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण डावतुप्रत्ययस्य स्थाने डेतुल [एत्तुल] इत्यादेशे, बाहुल्येन ४२७ सू०
एतद्-शब्दस्य लुकि, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि एत्तुलो इति भवति ।

११०७— अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः विसंछुला धावति ।

प्रियप्रभ्रष्टेव गौरी निश्चला कस्मिन्नपि न तिष्ठति ॥१॥

भावार्थः—लक्ष्म्याः चाञ्चल्यं वर्णयति—अत्र तत्र द्वारे, तथा गृहे, लक्ष्मीः विसंछुला-चंचला
धावति, चंचला लक्ष्मीरिति भावः । कविरत्र उदाहरणमाह—इव-यथा, प्रियप्रभ्रष्टा, प्रियात्-कान्तात्
प्रियनायकाद्वा प्रभ्रष्टा-प्रकर्षेण भ्रष्टा, प्रिय-प्रभ्रष्टा गौरी-सुन्दरी, कस्मिन्नपि स्थाने निश्चला-चाञ्च-
ल्य-रहिता, स्थायिरूपेण न तिष्ठति । एवमेव लक्ष्म्याः चाञ्चल्यं वर्तते ।

अत्र । अस्मिन्निति अत्र । अव्ययपदमिदम् । ११०७ सू० अप्रत्ययस्य डेतुहे [एत्तहे] इत्यादेशे,
डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, १०८२ सू० हकारगतस्य एकारस्य उच्चारणलाघवे एत्तहे इति भवति ।
तत्र । तस्मिन्निति तत्र । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण अप्रत्ययस्य स्थाने डेतुहे [एत्तहे] इत्यादेशे,
डिति परेऽन्त्यस्वरादेलोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० हकारगतस्य एकारस्य उच्चारणलाघवे
एत्तहे इति भवति । द्वारे । द्वार + डि । ३४८ सू० दकारलोपे, १००५ सू० डिति सह अकारस्य इकारे

१. इदं किमऽतु(रय्-किय् चास्य ७।१।१४८। आम्पां शानाऽर्थाऽर्थां वृष्ठयर्थे मेयेऽतुः स्यात्, तदप्येव आनयोयंवा-
संख्यमिदिक्यौ स्याताम् । ईयान् । कियान् पटः । —हैमशब्दानुशासने ।

२. यत्तदेतदोडविधिः ७।१।१४९। एभ्यः शानाऽर्थेभ्यः पठ्यर्थे मेयेऽतुर्वादिः स्यात् । यावान् । तावान् । एतावान् ।
धान्यराशिः । —हैमशब्दानुशासने ।

वारि इति भवति । गृहे । गृह + छि । ४१५ सू० गृह-शब्दस्य घर इत्यादेशे, वारि-वदेव वारि इति भवति । लक्ष्मीः । लक्ष्मी + सि । ३४९ सू० मकारलोपे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य चकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०१५ सू० सेलोपे लिच्छि इति भवति । विसं-
 ष्टुला । विसंष्टुला + सि । ३४८ सू० षकारलोपे, ३६३ सू० ठकार-द्वित्वाऽभावे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, सेलोपे विसंष्टुल इति भवति । धावति । धाव्-धातुः धावने । धाव् + तिव् । ८२९ सू० वकार-
 लोपे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इत्यादेशे धाव इति भवति । प्रिय-प्रभ्रष्टा । प्रियप्रभ्रष्टा + सि । १०६९ सू० सर्वत्रैव रेफलोपे, १७७ सू० यकारलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य बकारे, ३०५ सू० ष्टस्य ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आका-
 रस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रिय-प्रभ्रष्ट इति भवति । ११ सूत्रमनुसृत्य समासे वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदस्वादेश आदिभूतस्य पकारस्य १७७ सूत्रेण लोपो न जातः । तथा २३१ सू० पकारस्य वकारोऽपि न जातः । इव । इव्यपदनिन्दम् । ४५३ सू० इवार्थे न इति प्रयुज्यते । गीरो = गीरोडो, प्रक्रिया ११०२ सूत्रे ज्ञेया । निश्चला । निश्चला + सि । ३४८ सू० शकारलोपे, ३६० सू० चकारद्वित्वे, १००१ सू० आ-
 कारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे निश्चल इति भवति । कस्मिन् । किम् + छि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १०२८ सू० छिप्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे कहिं इति भवति । अपि = वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । तिष्ठति = ठाई, प्रक्रिया ६८७ सूत्रे ज्ञेया । अत्र = एतद्, सत्र = तेषां इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण अ-प्रत्ययस्य डेतद् इत्यादेशो जातः ।

११०८— बृहत्स्वं परिप्राप्यते = बहुष्पणु परिप्राप्यते, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । बृहत्स्वम् = बहुष्पणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण त्वप्रत्ययस्य षण्ण इत्यादेशे जातः । साधना त्वित्यम् । बृहत्स्वम् । बृहत्-त्व + सि । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे, ४४५ सू० हुकारस्य हु इत्यादेशे, ११ सू० तकारलोपे, ११०८ सू० त्वप्रत्ययस्य स्थाने षण्ण इत्यादेशे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बहुष्पणु इति भवति । प्रायोऽधिकारात् । प्रस्तुतसूत्रे प्रायः इत्यस्य पदस्याऽधि-
 कारात् कस्मिश्चित् स्थले त्व-प्रत्ययस्य षण्ण इत्यादेशो न भवति । यथा— बृहत्स्वस्य कृते = बहुत्तणहो तरणे, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । प्रायोऽहणाद् बृहत्स्वस्य = बहुत्तणहो इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । साधना त्वित्यम् । बृहत्स्वस्य । बृहत्स्व + डस् = बहुत्-स्व + डस् । ४२५ सू० त्वस्य स्थाने तण्ण इत्यादेशे, १००९ सू० डसः स्थाने हो इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारण-लाघवे बहुत्तणहो इति भवति ।

११०९— एतद् गृहीत्वा यन्मया यवि प्रियः उप्वार्यते ।

मम कर्तव्यं किमपि नाऽपि मर्तव्यं परं दीयते ॥१॥

भावार्थः— पतिव्रता-नारी जीवनस्य पतिरेव सर्वस्वं भवति, नतु धनादिकमिति व्यज्यते । यद् एतद् रजत-सुवर्ण-भवनादिकं धनं सम्पत्तिं वा गृहीत्वा यवि मया प्रियः—कान्तः उप्वार्यते—त्यज्यते, ततः पतिद्वानाऽनन्तरं मम कर्तव्यं करणीयं कार्यं नाऽपि-नैवाऽप्यत् किमपि वर्तते, परं—केवलं मर्तव्यम्—मरणमेव दीयते । पतिवियोगः नारी-जीवने मृत्युरेव भवतीति भावः ।

एतद् । एतद् + अम् । १७७ सू० लकारलोपे, ११ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उ-
 कारे, १०१५ सू० अमो लोपे एड इति भवति । गृहीत्वा = गृहेष्पिणु, प्रक्रिया १०६५ सूत्रे ज्ञेया । यद् । यद् + सि = ध्रु, प्रक्रिया १०३१ सूत्रे ज्ञेया । मया । अस्मद् + टा । १०४८ सू० टाप्रत्ययेन सह अस्मद्-
 स्थाने मद् इत्यादेशे मद् इति भवति । यवि = जद्, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयदलोके ज्ञेया । प्रियः ।

प्रिय+सि । १०६९ सूत्रस्य वैकल्पिकत्वाद् रेफलोपाऽभावे, १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० प्रकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे प्रिउ इति भवति । उव्वुवार्थते । उत्पूर्वकः वृधातुः त्यागे । उव्वु+क्य+ते । ३४८ सू० दकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, १००० सू० आदेर-कारस्य दीर्घे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्जमीने परेण संयोज्ये, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे उव्वुवार्थते इति भवति । मम—मह्, इत्यस्य प्रक्रिया १०५० सूत्रे ज्ञेया । कर्तव्यम् । इक्कुञ् [कु] करणे । कृ+तव्य । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ११०९ सू० तव्यप्रत्ययस्य इ-एव्वञ् इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्जमीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०८२ सू० अनुस्वारस्य उ-क्कारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपे करिएव्वञ् इति भवति । किम्—कि, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । अपि—पि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । इ । अण्यपदमिदम् । १२९ सू० तकारस्य णकारे ण इति भवति । अपि । अव्ययपदमिदम् । ४८९ सू० अण्यर्थे वि इत्यस्य प्रयोगे वि इति भवति । मर्तव्यम् । मृड् [मृ] मरणे । मृ+तव्य+सि । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, करिएव्वञ्-वदेव मरिएव्वञ् इति साध्यम् । परम्—परं, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया । वीयते । वुदाञ्-[दा]-धातुः दाने । दा+क्य+ते । ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, ५ सू० गुण-[अ+इ=ए]-सन्धौ, दा+इज्ज+ते=देज्ज+ते इति जाते, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्चादेशे वैज्जइ इति भवति । विज्जइ इति पाठे तु दा+इज्ज+ते इत्यत्र १० सू० आकारस्य लोपे, अज्जमीने परेण संयोज्ये, पूर्ववदेव विज्जइ इति भवति । कर्तव्यम्—करिएव्वञ्, मर्तव्यम्—मरिएव्वञ् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य इएव्वञ् इत्यादेशो जातः ।

देशोच्चाटनं शिखिकथनं घनकुट्टनं यद् लोके ।

मञ्जिष्ठया अतिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥२॥

भाषार्थः—देशोच्चाटनं-देशस्य-जन्मभूमेः उच्चाटनं-त्याजनं, देशपरित्याग इत्यर्थः, शिखिकथनं, शिखिना-बन्धिना कथनं (उवालना इति नागर्याम्), घनकुट्टनम् घनैः-लोहनिमित्तैः शस्त्रविशेषैः कुट्टनम् नितरां ताडनम्, एतत्सर्वं यद् लोके वर्तते तत्सर्वमतिरक्तया-प्रतिलोहितया मञ्जिष्ठया सोढव्यं भवति । अतिरागत्वाद् मञ्जिष्ठा यथा महान्ति दुःखान्यनुभवन्ति एवमेव अत्र लोके यो नरः खलु अतिरागी, घन-जनादिषु महान् आसक्तो भवति, सोऽपि मञ्जिष्ठावद् भूयांसि दुःखान्यनुभविष्यतीति भावः ।

देशोच्चाटनम् । देशोच्चाटन+सि । २६० सू० तकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे देशोच्चाटनम् इति भवति । शिखि-कथनम् । शिखि-कथन+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० खकारस्य हकारे, ३५० सू० वकारलोपे, ८९१ सू० थकारस्य ठकारे, बाहुल्येन ठकारस्य ३६० सू० द्वित्वाऽभावे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे सिहिकडणु इति भवति । घन-कुट्टनम् । घन-कुट्टन+सि । २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे घनकुट्टनम् इति भवति । यद्—जं, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीय-श्लोके ज्ञेया । लोके । लोक+ङि । १७७ सू० ककारलोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे लोइ इति भवति । मञ्जिष्ठया । मञ्जिष्ठा+टा । २५ सू० अकारस्याऽनुस्वारे, ३४८ सू० यकारलोपे, ३६० सू० ठकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे मञ्जिष्ठु इति भवति । अतिरक्तया । अतिरक्त+टा । इत्यत्र १७७ सू० तकारलोपे, ३४८ सू० ककार-लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, आप्-(आ)-प्रसंगे ५२१ सू० डी-(ई)-प्रसंगे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्जमीने

परेण संयोज्ये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, पूर्ववदेव षास्थाने एकारे अहरति इति भवति । सर्वम् । सर्व+अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमी लोपे सव्य इति भवति । सोढव्यम् । वह-[सह]-धातुः सहने । सह्+तव्य । ११०९ सू० तव्य-प्रत्ययस्य एवञ् इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १००२ सू० उच्चारणलाघवे, १०१५ सू० सेलोपि सहेवञ् इति भवति । भवति=होइ, प्रक्रिया ७३१ सूत्रे ज्ञेया । सोढव्यम्=सहेवञ् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य स्थाने एवञ् इत्यादेशो जातः ।

स्वपितव्यं परं वारितं, पुष्प-वतीभिः समम् ।

जागरितव्यं पुनः कः धरति ?, यदि स वेदः प्रमाणम् ॥३॥

भावार्थः—ऋतुमती-नारीभिः सह समागमं निषेधयत्याचार्यः । पुष्पवतीभिः-ऋतुमतीभिः स्त्रीभिः सह रात्रावपि स्वपितव्यम्-शयनं परम्-अत्यन्तं वारितं-निषिद्धमस्ति । यदि इत्यर्थप्रतिपादकं सः-वेदः-श्रुतिः प्रमाणम् । तदा जागरितव्यं कः धरति ? जागृतवशायां-दिवसे पुष्पवतीप्रमदया सह संभोगादिकरणं प्रमाणयितुं कः शक्नोति? न कोऽपीति । अयं भावः-पुष्पवतीस्त्रिया सह रात्रौ शयनं चेन्निषिद्धं तर्हि दिवसेऽपि तथा साहं विहितं संभोगादिकं सर्वथा निषिद्धमेवाऽवसेयम् ।

स्वपितव्यम् । अिष्वप्-[स्वप्]-धातुः स्वपने । स्वप्+तव्य+सि । इत्यत्र ३५० सू० वकारस्य लोपे, ६४ सू० आदेशकारस्य स्थाने योकारे, १७७ सू० पकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य एवा इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलोपि सोएवा इति भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । परम्=पर, प्रक्रिया १०६९ सूत्रे ज्ञेया । वारितम् । वारित+सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, सेलोपि वारिता इति भवति । पुष्पवतीभिः । पुष्पवती+भिस् । ३२४ सू० षस्य फकारे, ३६० सू० फकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वफकारस्य पकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, १००२ सू० उच्चारणलाघवे पुष्पवतीर्हि इति भवति । समम्=समागम, प्रक्रिया १०८९ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । जागरितव्यम् । जागृ-धातुः निद्राक्षये, जागरणे । जागृ+तव्य । ७५१ सू० जागृ-धातोः अग इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण तव्यप्रत्ययस्य एवा इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपि जग्वा इति भवति । पुनः=पुनः, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । कः=को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । धरति=धरइ, प्रक्रिया १०५ सूत्रे ज्ञेया । यदि=जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । सः । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० दकारलोपे, १००३ सू० अकारस्य योकारे, १०१५ सू० सेलोपि सौ भवति । वेदः । वेद+सि । १७७ सू० दकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि वेद इति भवति । प्रमाणम्=प्रमाण, प्रक्रिया १०७० सूत्रे ज्ञेया । स्वपितव्यम्=सोएवा, जागरितव्यम्=जग्वा इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तव्य-प्रत्ययस्य स्थाने एवा इत्यादेशो जातः ।

१११०—इ । प्रस्तुतसूत्रेण क्तवः स्थाने इ इत्यादेशो भवति । इकारादेशस्योदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकरेण । यथा—
हृदय ! यदि वैरिणो घनाः, ततः किमग्रे आरोहामः ?
अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा स्त्रियामहे ॥१॥

भावार्थः—हे हृदय ! यदि वैरिणः-सत्रवः, घनाः-बहुवः सन्ति, ततः—तदा किं अयमग्रे—आकाशे, आरोहामः-प्रच्छन्ना भवामः, अतः भीति मा कुरु इति हार्दस् । यदि पुनस्ते बहुवः सन्ति, तदास्माकमपि द्वौ हस्तौ स्तः, अतः तान् क्षतून् मारयित्वा स्त्रियामः । बहुभ्योऽपि वैरिभ्यो भीत्वा

विवेकिजनेः न पलायितव्यं, प्रत्युत तैः सह स-साहसं योद्धव्यमिति भावः ।

हृदय !—सिद्धा !, प्रक्रिया १०२० सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । यवि—जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । वैरिणः । वैरिन्+जस् । १४८ सू० ऐकारस्य एकारे, ११ सू० नकारलोपे, ११०० सू० अप्रत्यये, १०१५ सू० जसो लोपे वैरिण इति भवति । घनाः । घन+जस् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे घणा इति भवति । ततः—ती, प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । किम्—कि, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । अञ्जे । अञ्ज+ङि । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-भकारस्य वकारे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे अङ्गि इति भवति । आरोहामः । आङ्-[आ]-पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आरुह्+मस् । ८७७ सू० आरुह् इत्यस्य ब्रह् इत्यादेशे, ६४७ सूत्रे "कञ्चिद् आस्वमपि" इति पाठात् अन्त्यस्य अकारस्य आकारे, १०५७ सू० मसः स्थाने हुं इत्यादेशो षडाहुं इति भवति । अस्माकम्—अम्हहं, प्रक्रिया १०५१ सूत्रे ज्ञेया । ह्यौ—वे, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । बाहुल्येनाञ्च २३७ सूत्रेण वकारस्य वकारे वे इति भवति । हृस्ती । हस्त+थौ । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ११०० सू० इड-(अड)-प्रत्यये, इडिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अञ्जनीने परेण संयोज्ये, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे हृथडा इति भवति । पुनः—पुण्ण, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । मारयित्वा । मृङ्-[मृ]-धातुः प्राणत्यागे । मृ+णिग्+क्त्वा । इत्यत्र ९०५ सू० ऋकारस्य स्थाने मर इत्यादेशो, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदिस्वरस्य दीर्घे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्जनीने परेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्जनीने परेण संयोज्ये मारि इति भवति । चिद्यामहे । मृङ्-(मृ)-धातुः प्राणत्यागे । मृ+महे=मर+महे । ६४७ सूत्रे कञ्चिद् आस्वमपि इति विधानाद् अकारस्य आकारे, १०५७ सू० महे इत्यस्य हुं इत्यादेशो मराहुं इति भवति । मारयित्वा—मारि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने इ इत्यादेशो जातः । इड । इड इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति वृत्तिकारः । यथा—गजघटाः भङ्क्त्वा यान्ति=गयघड भ-जिजड जन्ति, प्रक्रिया १०६६ सूत्रस्य पञ्चमे श्लोके ज्ञेया । भङ्क्त्वा=भजिजड इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने इड इत्यादेशो जातः । इवि । इवि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—

रक्षति विष-हारिणी ह्यौ करो चुम्बित्वा जीवम् ।

प्रतिबिम्बित-मुञ्जालं जलं याम्यामनवगाहितं पीतम् ॥२॥

भावार्थः—सा स्त्री विषहारिणी विषस्य-जलस्य हारिणी हतुं शीलमस्याः सा विषहारिणी [पनिहारिणी इति नामधेयम्] ह्यौ करो सहर्षं चुम्बित्वा जीवम्—आत्मानं रक्षति, विषहारिण्याः सर्वाणि कार्याणि हस्ताभ्यामेव सिद्धयन्ति, अतः सा ती हस्ती चुम्बति । चुम्बनस्य कारणमाह—याम्यां हस्ताभ्यामेव जीवन-निर्वाहार्थं जलं तया पीतं भवति । किम्भूतं जलम् ? प्रतिबिम्बित-मुञ्जालम् प्रतिबिम्बं जातमस्येति प्रतिबिम्बितं तानि मुञ्जालानि-तृणानि यस्मिन् तत् । पुनः किम्भूतम्-अनवगाहितम्, अन्वगाहरहितम्, अन्वलोडितम् । तत्र केनचित् प्रवेशादिकं, स्नानादिकं वा न कृतं, स्वच्छमित्यर्थः ।

रक्षति । रक्ष-[रक्ष्]-धातुः रक्षणे । रक्ष्+तिव् । ९१० सू० अकारागमे, २७४ सू० क्षस्य खकारे, ३६० सू० खकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वखकारस्य ककारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे रक्खइ इति भवति । सा । तद्+सि । ५७५ सू० तकारस्य सकारे, ११ सू० दकारलोपे, स्त्रीत्वादाप्-(आ)-प्रत्यये, ५ सू० दीर्घ-सन्धौ, १०१५ सू० सेलोपे सा इति भवति । विष-हारिणी । विषहारिणी+सि । २६० सू० अकारस्य

सकारे, १०१५ सू० सेलोपि विसहारिणी इति भवति । द्वौ = वे, प्रक्रिया ६०९ सूत्रे ज्ञेया । अत्र बाहुल्येन २३७ सू० वकारस्य वकारे वे इति भवति । करो । कर + धी । ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१५ सू० जस्-प्रत्ययस्य लोपे कर इति भवति । चुम्बिस्था । चुम्बिधातुः चुम्बने । संस्कृतनियमेन चुम्ब् + क्त्वा । इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशे, अजम्भीने परेण संयोज्ये चुम्बिबि इति भवति । जी-बम् । जीव + अभ् । १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे जी उ इति भवति । प्रतिबिम्बित-मुञ्जालम् । प्रतिबिम्बित-मुञ्जाल + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २०६ सू० तकारस्य उकारे, १७७ सू० तकारलोपे, २५ सू० अकारस्याऽनुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि पडिबिम्बित-मुञ्जालु इति भवति । जलम् । जल + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि जलु इति भवति । जान्याम् । यद् + न्याम् । २४५ सू० यकारस्य जकारे, ११ सू० दकारलोपे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १०१८ सू० भिसः स्थाने हि इत्यादेशे, स्थानिवत्त्वात् १००६ सू० अकारस्य एकारे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जैहिं इति भवति । अनवगाहितम् । अनवगाहित + सि । अपभ्रंशे अनवगाहिताऽर्थे १०९३ सू० अडोहिष इत्यस्य शब्दस्य प्रयोगे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि अडोहिउ इति भवति । पीतम् । पीत + सि । १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि पीउ इति भवति । चुम्बिस्था = चुम्बिबि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने इवि इत्यादेशो जातः । अवि । अवि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदीयते । यथा—

बाहू त्याजयित्वा याहि त्वं भवतु तथा की दोषः ? ।

हृदय-स्थितः यदि निःसरसि जानामि मुञ्ज ! सरोधः ॥३॥

भावार्थः—काविसनायिका प्रियानुरागं प्रदर्शयति । हे प्रिय मुञ्ज ! मुञ्जनामधेयो नायकः, तत्सम्बोधनम् । त्वं बाहू—मुञ्जी त्याजयित्वा—मोक्षयित्वा याहि—गच्छ, को नाम अप्र दोषः भवितुं शक्नोति, न कश्चिदित्यर्थः । यतस्त्वं मम हृदयस्थितः, हृदये स्थितोऽसि । यदि हृदयात्त्वं निःसरसि-निर्गच्छे, तदा जानामि—प्रवगमिष्यामि, यद् भवान् सरोधः-रुष्टः सन् निर्गतः । एतन्नेवार्थप्रयायं हिन्दीकविना एवं संसूचितम्—

बाहू सररे जात हो, अबल जानके मोय ।

हृदय से अब जाओगे, सबल बलानू तोय ॥१॥

बाहू । बाहु + धी । ३६ सू० उकारस्य आकारे, ६१९ सू० द्विवचनस्य बहुवचने, १००१ सू० अकारस्य अकारे, १०१५ सू० असो लोपे बाहू इति भवति । त्याजयित्वा । त्यज [त्यज्] त्यागे । त्यज् + जिग् + क्त्वा । अपभ्रंशे त्यज् + णिग् इत्यस्य १०६६ सू० विद्धोड इत्यादेशे, १११० सू० क्त्वः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये विद्धोडवि इति भवति । याहि । या-धातुः गती । या + हि । २४५ सू० यकारस्य जकारे, १०५४ सू० हि इत्यस्य हि इत्यादेशे जाहि इति भवति । त्वम् = तुहं, प्रक्रिया १००१ सू० सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । भवतु । भूधातुः सत्तायाम् । भू + तुक् । ७३१ सू० भूधातोः स्थाने हो इत्यादेशे, १००० सू० ओकारस्य अकारे, ६६२ सू० तुवः स्थाने व् इत्यादेशे, १७७ सू० दकारलोपे हड इति भवति । तथा = तेवँ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । इ । अव्ययपदमिदम् । ४८८ सू० पादपूरणाऽर्थे प्रयुज्यते । कः । किम् + सि । ५६० सू० किमः स्थाने क इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपि की इति भवति । दोषः । दोष + सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपि दोसु इति भवति । हृदय-स्थितः । हृदय-स्थित + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, १७७ सू० दकारलोपे [ष्टा-स्था + क्त = त], ६८७

सू० स्याधातोः ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य ठकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे हिषय-द्विउ इति भवति । यवि—जइ, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य द्वितीयदलोके जेया । क्लिसरसि । निर्-पूर्वकः सू-धातुः निस्सरसो । निर्सू+तिव् । १३ सू० रेफलोपे, १३ सू० इकारस्य दीर्घे, १०५ सू० षकारस्य अर इत्यादेशे, ६२९ सू० सिवः सि इत्यादेशे नीसरसि इति भवति । जानसि । जा अत्रबोधने । जा+मिव् । ६७८ सू० जाधातोः स्थाने जाण इत्यादेशे, १०५६ सू० मिवः स्थाने अं इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे जाणअं इति भवति । बाहुल्येनाऽप्य १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । मुञ्ज ! । मुञ्ज+सि । १०१५ सू० सेलोपे मुञ्ज ! इति भवति । सरोषः । सरोष+सि । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सरोसु इति भवति । ह्याञ्-मिखा—विद्योडवि इत्यत्र प्रस्तुतेन [१११०] सूत्रेण क्तवः स्थाने अवि इत्यादेशो जातः ।

११११—

जित्वाऽशेष-कषायबलं इत्वाऽभयं जगतः ।

लात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वस्य ॥१॥

भाषार्थः—मोक्षलाभोपायानाह—अशेषं, न विद्यते शेषो यस्मिन् तदशेषं-सम्पूर्णं, कषायबलं कषायाणां बलं-सैन्यं शक्तिर्वा तमिति । कषः-जन्ममरणरूप-संसारः तस्य आयः-लाभः कषायः क्रोधमात-माया-लोभरूपः । येन संसारे जन्ममरणवृद्धिर्जायते तः कषायः, तं कषायं जित्वा जगतः कृतेऽभयं न विद्यते भयं यस्मिन् तदभयं दयाधर्मं निर्भयतां वा बत्वा, महाव्रतम्, महच्छेदं व्रतं महाव्रतम्, जनानां पारिभाषि-कोऽयं शब्दः । जैनसाधूनां कृतेऽनुष्ठान-विशेषः, मनसा क्लमसा कर्मणा च प्राणतिपातविरमण-मृषावा-दविरमण—चौर्यविरमण-मैथुनविरमण-परिग्रहविरमणरूपः । एतं लात्वा-संगृह्य तत्त्वस्य—सर्वतत्त्वस्य जीव-अजीव-सुष्य-वाप-आश्रय-संवर-निर्जरा-बन्ध-मोक्ष-स्वरूपस्य ध्यात्वा—ध्यानं विधाय, अत्र सम्बन्धे षष्ठी । एतत्सर्वं संगृह्य विवेकवन्तः संयताः शिवं—मोक्षं लभन्ते-प्राप्नुवन्तीति भावः ।

जित्वा । जि-धातुः जये । जि+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये जेषि इति भवति । अशेषम् । अशेष+अम् । २६० सू० अकारस्य षकारस्य च सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे असेसु इति भवति । कषायबलम् । कषायबल+अम् । २६० सू० षकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कषायबलु इति भवति । बत्वा । हुदाञ्-[दा]-धातुः दाने । दा+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने ए-प्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये जेषिणु इति भवति । अभयम् । अभय+अम् । १७७ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, अमो लोपे अभउ इति भवति । जगतः । जगत्+उत् । १७७ सू० गकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, ११ सू० तकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे जयस्सु इति भवति । लात्वा । ला-धातुः आदाने । ला+क्त्वा । प्रस्तुतसूत्रेण क्तवः स्थाने एवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये लेवि इति भवति । महाव्रतम् । महाव्रत+अम् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, १७७ सू० तकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १०१५ सू० अमो लोपे महव्रतम् इति भवति । शिवम् । शिव+अम् । २६० सू० अकारस्य सकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे सिवु इति भवति । लभन्ते । लुलभप् [लम्] लाभे । लभ्+अन्ते । १८७ सू० अकारस्य हकारे, ९१० सू० अकाराऽऽगमे, १०५३ सू० अन्ते इत्यस्य हि इत्यादेशो लहति इति भवति । ध्यात्वा । ध्ये चिन्तायाम् । ध्ये+क्त्वा । ६७७ सू० ध्ये-धातोः स्थाने भा

इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण क्त्वः स्थाने एविण् इत्यादेशे, बाहुः येन १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावे भाएविण् इति भवति । तस्वस्य । तस्व + ङस् । ३५० सू० वकारलोपे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्सु इत्यादेशे तस्सु इति भवति । क्त्वा = जेप्पि, क्त्वा = देप्पिण्, क्त्वा = लेवि, क्त्वा = भाएविण् इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण क्रमशः क्त्वः स्थाने एप्पि, एप्पिण्, एवि, एविण् इत्यादेशाः संजाताः । पृथग्योगः उत्तरार्थः । १११० सूत्रे इ, इज, इवि, अवि इत्येते चत्वार आदेशाः पठिताः सन्ति । ११११ सूत्रे एप्पि, एप्पिण्, एवि, एविण् इत्येते चत्वार आदेशाः निर्दिष्टाः कर्तव्ये । एते अष्टावपि आदेशाः क्त्वः स्थाने जायन्ते । यदि क्त्वः स्थाने एव एतेऽष्ट आदेशाः क्रियन्ते, तर्हि एकस्मिन्नेव सूत्रे तेषां संग्रहणमुचितमासीत्, किमर्थं सूत्रद्वयस्य निर्माणं विहितमिति प्रश्नः । उत्तरयति वृत्तिकारः—पृथग्योगः । पृथक्-सूत्रकरणदुस्तरार्थः, अन्तरसूत्र-अर्थः द्वयोजनं यस्य स उत्तरार्थः । १११२ सूत्रेण तुम्प्रत्ययस्य स्थाने एवं, अण, अणहं, अणहि, एप्पि, एप्पिण्, एवि, एविण् इत्येतेऽष्ट आदेशाः विधीयन्ते । एप्पिप्रभृतीनां चतुर्णामादेशानां ११११ सूत्रतोऽनुवर्तनं कृतं, यदि सर्वेषां क्त्वास्थानीयादेशानामष्टानाम् एकस्मिन्नेव सूत्रे विधानं सूत्रकारा अकरिष्यन्, तदा ११११ सूत्रतः क्त्वः स्थानीयादेशानामष्टानामेव १११२ सूत्रे ग्रहणमावश्यकमासीत्, इच्छन्तु चतुर्णामेव ग्रहणम्, एतमेवाऽभिप्रायमुपलक्ष्य ११११ सूत्रस्य पृथक् रचना कृता ।

१११२— दातुं दुष्करं निजक-धनं कर्तुं न तपः प्रतिभाति ।

एवमेव सुखं भोक्तुं मनः भोक्तुं न याति ॥१॥

भावार्थः—निजकधनम्, निजमेव निजकं, निजकं च तद् धनं निजकधनम्-स्वकीयधनं दातुं दुष्करं-कठिनम्, निजसम्पत्तेः दानकरणं न सुकरमित्यर्थः । तथा तपः कर्तुं मनो न प्रतिभाति-समुत्सहते । तथाऽपि मानसमिदं एवमेव-दानतपोभ्यां विनैव सुखं भोक्तुमिच्छति, परं किन्तु भोक्तुं न याति-समर्थो न भवति । सुखन्तु दानेन, तपसा चैव समुपलभ्यते, एतद्विना सुखप्राप्तिर्न न सुलभेति भावः ।

दातुम् । इडाञ्- [दा]-धातुः दाने । दा + तुम् । १११२ सू० तुमः स्थाने एवं इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये वेवं इति भवति । दुष्करम् । दुष्कर + सि । ३४८ सू० वकारलोपे, ३६० सू० ककारवित्त्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे दुष्कर इति भवति । निजक-धनम् । निजक-धन + सि । १७७ सू० जकारस्य ककारस्य च लोपे, १८० सू० द्वितीयाऽकारस्य यकारश्चुतो, २२८ सू० नकारस्य णकारे, पूर्ववदेव अकारस्य उकारे, सेलोपे निजक-धातु इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य अकारस्याऽऽदिभूतत्वात् १८७ सूत्रेण हकारो न जातः । कर्तुम् । कृ + तुम् । १०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने अण इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये करण इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽप्यंशे प्रयुज्यते । तपः । तपस् + सि । १७७ सू० पकारलोपे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे तड इति भवति । प्रतिभाति । प्रतिपूर्वकः भा-धातुः रोचने । प्रतिभा + तिक् । १०६९ सू० रेफलोपे, २०६ सू० लकारस्य ङकारे, १८७ सू० भकारस्य हकारे, ६२८ सू० तिक्ः स्थाने इत्यादेशे षडिहाइ इति भवति । एवमेव = एवम्, प्रक्रिया १०९१ सूत्रे ज्ञेया । सुखम् = सुह, प्रक्रिया १०४१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । भोक्तुम् । भुज्- [भुज्]-धातुः पालनाऽभ्यवहारयोः । भुज् + तुम् । संस्कृतनियमेन भुञ्ज + तुम् इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण तुमः स्थाने अणहं इत्यादेशे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भुञ्जणहं इति भवति । मनः = मणु, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । परम् = पर, प्रक्रिया १०८९ सूत्रे ज्ञेया । भोक्तुम् । भुज्- [भुज्]-धातुः पालनाऽभ्यवहारयोः ।

भुञ् + तुम् । संस्कृतनिबन्धनेन भुञ्ज् + तुम् इति जाते, प्रस्तुतसूत्रेण तुम्ः स्थाने अणहि इत्यादेशे, अञ्भीने परेण संयोज्ये, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे भुञ्जणहि इति भवति । घाति = आइ, प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । लात्तुम् = देव, कर्तुम् = करण, भोक्तुम् = भुञ्जणहं, भोक्तुम् = भुञ्जणहि इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एव, अण, अणहं, अणहि इत्यादेशाः जाताः ।

जेतुं त्यक्तुं सकलां घरां लातुं तपः पालयितुम् ।

विना शान्त्या तीर्थेश्वरेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ॥२॥

भावार्थः— तीर्थेश्वरेण, तीर्थः-चतुर्विधसंघः, साधु-साध्वी-धावक-आविका-समुदायरूपः तस्य ईश्वरेण-स्वामिना, तीर्थधिपतिना शान्त्या-शान्तिनाथेन विना सकलां-सम्पूर्णां घराम्-पृथ्वी जेतुं पुनः त्यक्तुं-मोक्तुं, तपो लातुम्-ग्रहीतुं पालयितुं वा त्रिभुवनेऽपि-त्रिलोकेऽपि कः शक्नोति ? न कोऽपि समर्थोऽस्ति । अयं भावः-चक्रवर्तिशान्तिनाथेन प्रथमं पृथिवी जिता, पुनः वैराग्य-वासितान्तः-करसेन तस्याः त्यागो विहितः, पुनश्च तपश्चारब्धम् । सतो वस्तुनः त्यागो दुष्कर एव भवति । अत एव श्री-दशवैकालिकाऽऽख्ये जैनागमे जैनाचार्यैः भव्यते—

एजे प कन्ते विए भोए, लखे विपिट्टि कुब्बइ ।

साहीणे खयइ भोए, से हु चाइ स्ति बुक्कइ ॥ [दशवैकालिकसू० अ० २]

भगवान् शान्तिनाथः त्यागशिरोमणिरासीत् । लोकत्रयेऽपि विद्वकल्याणकरैः, अहिंसास्वरूपैः एतैः प्रभुवरैः विना एतादृशमद्वितीयं त्यागं कर्तुं न कोऽपि शक्नोतिस्म । अनेन जिनदेवस्य भगवतः शान्तिनाथस्याऽऽधारणाऽऽत्मदाक्तिरासीद्, इदमेव प्रकटितं कविना ।

जेतुम् । जि-धातुः जये । जि + तुम् । १११२ सू० तुम्प्रत्ययस्य स्थाने एप्पि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये जेषि इति भवति । त्यक्तुम् । त्यज्-[त्यज्]-धातुः त्यागे । त्यज् + तुम् । ७५७ सू० त्यजधातोः स्थाने रचय इत्यादेशे, १७७ सू० यकारलोपे, प्रस्तुतसूत्रेण तुम्ः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे खएप्पिणु इति भवति । सकलाम् । सकला + अम् । १७७ सू० ककारलोपे, १८० सू० यकारस्य श्रुतौ, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० अमो लोपे स-यल इति भवति । घराम् । घरा + अम् । सयलवदेव घर इति साध्यम् । लातुम् । ला-धातुः प्रादाने । ला + तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण तुम्ः स्थाने एविणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अञ्भीने परेण संयोज्ये लेविणु इति भवति । तपः । तपस् + अम् । २३१ सू० पकारस्य वकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे तवु इति भवति । पालयितुम् । पाल-[पाल्]-धातुः पालने । पाल् + तुम् । प्रस्तुतसूत्रेण तुम्प्रत्ययस्य एवि इत्यादेशे, अञ्भीने परेण संयोज्ये पालेवि इति भवति । विना = विणु, प्रक्रिया १०९२ सूत्रे ज्ञेया । शान्तिना । शान्ति + टा । २६० सू० शकारस्य सकारे, बाहुल्येन २५ सू० नकारस्याऽनुस्वाराऽभावे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०१४ सू० टास्थानेऽनुस्वारे सन्ति १००१ सू० इकारस्य एकारे सन्ते इति भवति । तीर्थेश्वरेण । तीर्थेश्वर + टा । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ३५० सू० वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अका-

१. पञ्च कान्तान् श्रियान् भोगान्, लब्धान् विपृष्ठीकुरुते ।

स्वाधीनान् त्यजति भोगान्, स हि त्यागी इत्युच्यते ॥१॥

२. ७२७ सूत्रे "एवं त्यजतेरपि" इति पाठात् ।

रस्य एकारे तित्थेसरेण इति भवति । कः=को, प्रक्रिया १०६७ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । शक्नोति=सककइ, प्रक्रिया ९०१ सूत्रे ज्ञेया । भुवने । भुवन+ङि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य एकारे भुवसो इति भवति । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । जेतुम्=जेप्पि, त्व-बुम्=वएप्पिणु, लातुम्=लेदिणु, पालयितुम्=पालेवि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण तुम्-प्रत्ययस्य स्थाने एप्पि, एप्पिणु, एदिणु, एवि च इत्यादेशाः संजाताः ।

१११३— गत्वा वाराणस्यां नराः, अथ उज्जयिन्यां गत्वा ।

मृताः प्राप्नुवन्ति परमपदं, दिव्यान्तराणि मा कथय ॥१॥

भाष्यार्थः—वाराणस्या उज्जयिन्याश्च महत्त्वं वर्णयति-ये नराः वाराणस्यां गत्वा, अत्र द्वितीयाऽर्थे सप्तमी वर्तते, वाणारसी गत्वेत्यर्थः । अथ-अथवा उज्जयिन्यां गत्वा उज्जयनीमधिगम्य मृताः पञ्चत्वमुपगताः, ते परमपदम्—मोक्षं प्राप्नुवन्ति । अतः दिव्यान्तराणि । अन्यानि दिव्यानि, तीर्थान्तराणि मा कथय । अन्यस्मिन् तीर्थे गमनस्य न काऽप्यावश्यकताऽस्ति, प्रत्युत मरणकाले वाराणस्यामुज्जयिन्यां वा गन्तव्यम् । इति श्लोकाऽर्थः, किन्तु नेतत् सत्यम्, यतः—“आचारहीनं न पुनस्ति मोक्षः” “ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः” इत्यादिवचनैः सदाचरणशीलः पुण्ड्रः एव स्वर्गाहं, मोक्षाहंश्च प्रमाणीकृतः । दुराचारिणः पुण्याः कुत्राऽपि पञ्चत्वमुपगच्छेयुः, परं ते न कदापि मोक्षाह्निः संभवितुं शक्नुवन्ति ।

गत्वा । गम्- [गम्]-धातुः गतौ । गम्+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने एप्पिणु इत्यादेशे, १११३ सू० विकल्पेन एकारलोपे गप्पिणु इति भवति । बाहुल्येन २५ सू० मकारस्याऽनुस्वारो न जातः । वाराणस्याम् । वाराणसी+ङि । ३८७ सू० रेफणकारयोः व्यत्यये, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० ङि-प्रत्ययस्य स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे वाराणसिहिं इति भवति । नराः । नर+जस् । १०१५ सू० असौ लोपे नर इति भवति । अथ । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० यकारस्य हकारे अह इति भवति । उज्जयिन्याम् । उज्जयिनी+ङि । १७७ सू० यकारलोपे, उज्जइनी+ङि इत्यत्र ५ सू० संस्कृतव्याकरणेन गुणसन्धौ [अकारस्य इकारस्य च संगमे सति गुणसन्धौ-एकारे जाते], उज्जैनी+ङि इति स्थिते, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० ईकारस्य इकारे, १०२३ सू० ङि-प्रत्ययस्य हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे उज्जैणिहिं इति भवति । गत्वा । गम्- [गम्]-धातुः गतौ । गम्+क्त्वा । ११११ सू० क्तवः स्थाने विकल्पेन एप्पि इत्यादेशे, १११३ सू० एकारलोपे गप्पिणु इति भवति । अत्राऽपि बाहुल्येन २५ सू० मकारस्याऽनुस्वारो न जातः । मृताः । मृत+जस् । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १००१ सू० मकारस्य आकारे, १०१५ सू० असौ लोपे मृता इति भवति । प्राप्नुवन्ति । प्र-पूर्वकः प्रापल्-(प्राप्)-धातुः प्रापणे । प्र-प्राप्+अन्ति । अपञ्चो 'प्र' इत्यस्य परा इत्यादेशो जायते, ५ सू० दीर्घसन्धौ, परापृ+अन्ति इति जाते, ९१० सू० अकारस्ये, २३१ सू० द्वितीय-पकारस्य वकारे, १०५३ सू० अन्तेः स्थाने हि इत्यादेशे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे परापृहिं इति भवति । परमपदम् । परमपद+अम् । १७७ सू० वकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० असौ लोपे परमपदं इति भवति । दिव्यान्तराणि । दिव्यान्तर+जस् । ३४९ सू० यकारलोपे, ३६० सू० वकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०२४ सू० जसः स्थाने ई इत्यादेशे दिव्यान्तरइ इति भवति । मा । अव्ययपदमिदम् । १००० सू० आकारस्य अकारे अ इति भवति । कथय । कथि-[कथ्]-धातुः जल्पने । कथ्+णिगृ+हि । ६७३ सू० कथ्धातोः स्थाने जम्प इत्यादेशे, ६३८ सू० णिगः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेशकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे,

१० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०५८ सू० हि इत्यस्य इकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये अम्पि इति भवति । गत्वा=गम्पिणु, गत्वा=गम्पि इत्यत्र एम्पिणु, एम्पि इत्यादेशयोरेकारस्य वैकल्पिको लोपो जातः । पक्षे । प्रस्तुतसूत्रस्य प्रवृत्त्यभावपक्ष इत्यर्थः ।

गङ्गा गत्वा यः क्षियते यः शिवतीर्थं गत्वा ।

क्रीडति त्रिदशाऽऽवासगतः स यमस्तोकं जित्वा ॥२॥

भावार्थः—गङ्गायाः शिवालयस्य च साहाय्यं व्याकुरुते—यः गङ्गां गत्वा-प्राप्य क्षियते तथा यश्च शिवतीर्थं, शिवस्य तीर्थं-शिवालयं काशीं वा गत्वा क्षियते, स यम-लोकम्, यमस्य लोकः नरक-लोकः तं जित्वा-विजित्य त्रिदशाऽऽवासगतः, त्रिदशानां-देवानामावासः-स्थानं-स्वर्गः तत्र गतः-सम्प्राप्तः, स त्रिदशाऽऽवासगतः सन् क्रीडति, स्वर्गे सानन्दं निवसति । इति श्लोकार्थः, किन्तु नाऽयं वास्तविको-ऽर्थः, यतः स्थानविशेषेषु गतानां नराणां न पापविमुक्तिर्जायते, भुक्तिस्तु पापकर्माणि भुक्त्वाव परिहृत्य-ऽप्येव च भवति, नाऽप्यथा । उक्तञ्च जैनागमे—

*उद्वेगं ये सिद्धिमुदाहरन्ति सायं च पायं उदगं फुसन्ता ।

उद्वेगस्त फासेण सिया य सिद्धी सिद्धं सु पाणा बहुधा वर्गसि ॥१४॥

मच्छा य कुम्भा य सिरीसिवा य मगू य उद्वा वगरवक्षसा य ।

अट्टापमेयं कुसला वयन्ति उद्वेगेन ये सिद्धिमुदाहरन्ति ॥१५॥

उदगं जइ कम्ममत्तं हरेण्जा एव सुहं इच्छामि तमेव ।

धम्मं च नेयारमसस्सरिसा पासाणि चेवं विणिहन्ति मन्दा ॥१६॥

पासाणि कम्ममत्तं प्रकुर्वन्तो हि शीतोदगं च उदगं हरेण्जा ।

सिद्धिं सु एगे उदगसत्तघाई मुसं वयन्ते जलसिद्धिमाहु ॥१७॥

—सूत्रकृताङ्गसूत्र अ० ७

गङ्गाम् । गङ्गा + णम् । १००१ सू० आकारस्य स्थाने अकारे, १०१५ सू० यमो लोपे गङ्गा इति भवति । गत्वा । गम्पि-धातुः गतौ । गम् + क्त्वा । ११११ सू० क्त्वः स्थाने एम्पिणु इत्या-देशे, वैकल्पिकत्वात् १११३ सू० एकारस्य लोपाऽभावे, अजम्भीने परेण संयोज्ये अम्पिणु इति भवति । यः=जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थश्लोके ज्ञेया । क्षियते । म्पि-धातुः प्राणत्यागे । मृ + लो । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, ४३५ सू० स्वार्थे कप्रत्यये, १७७ सू० ककारस्य लोपे, ६२८ सू० लोः इत्यस्य इत्यादेशे मुञ्जइ इति भवति बाहुल्ये नाऽत्र १० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता । शिवतीर्थम् । शिवतीर्थं + णम् । ३६० सू० शकारस्य सकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० शकारद्वित्वे,

*उद्वेगं ये सिद्धिमुदाहरन्ति, सायञ्च प्रातरुदकं स्पृशन्ता ।

उद्वेगस्य स्पर्शनं स्वाच्छेत्सिद्धिः सिध्येयुः प्राणाः बहुव उदके ॥१४॥

मत्स्वाद्यं कुम्भाय सरीसुपाद्यं मद्गमेश्वोष्ठा उदकराकसाश्च ।

धस्वावमेतत्कुडला वदन्त्युदकेन ये सिद्धिमुदाहरन्ति ॥१५॥

उदकं यदि कम्ममत्तं हरेदेवं मुसमिच्छामोत्रमेव ।

धम्ममिच नेयारमसुसुस्य प्राणिमसुसुसं विनिहन्ति मन्दाः ॥१६॥

पासानि कर्माणि प्रकुर्वन्तो हि शीतोदकस्तु यदि तद्वेतुः ।

सिद्धये सु एगे उदगसत्तघातिनो मुसा वदन्ति जलसिद्धिमाहुः ॥१७॥

३६१ सू० पूर्वथकारस्य लकारे, १०१५ सू० अमो लोपे निवृत्तित्थ इति भवति । गत्वा । गम्-[गम्]-धातुः गतौ । गम् + क्त्वा । १११९ सू० क्त्वा स्थाने एप्पि इत्यादेशे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रेण एकारस्य लोपाऽभावे, अज्झीने परेण संयोज्ये गमेप्पि इति भवति । क्रीडति । क्रीड्-धातुः क्रीडायाम् । क्रीड् + तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० अकारागमे, २०२ सू० डकारस्य लकारे, ६२८ सू० तिवः स्थाने ह्वादेशे, ९४५ सू० ह्रजः स्थाने द्वि इत्यादेशे क्रीडति इति भवति । त्रिवशावास-गतः । त्रिवशा-वास-गत + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य मकारे, १७७ सू० अन्त्य-नकारलोपे, बाहु-ल्येनाऽत्र १८० सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, ततः १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे तिदसावा-सगड इति भवति । सः = सो, प्रक्रिया ११०९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । यमलोकम् । यमलोक + अम् । इत्यत्र २४५ सू० यकारस्य जकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे यमलोड इति भवति । जित्वा । जि-धातुः जये । जि + क्त्वा । ९१२ सू० णकारागमे, ११११ सू० क्त्वः स्थाने एप्पि इत्यादेशे, वैकल्पिकत्वात् प्रस्तुतसूत्रस्याऽश्वत्तो, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये जित्वा इति भवति । गत्वा = गमेप्पिण्, गत्वा = गम्पिण्, त्रित्वा = जित्वा इत्यत्र प्र-स्तुतसूत्रस्य वैकल्पिकत्वात् एप्पिण्, एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लोपो न जातः ।

१११४ - हस्तो मारयिता, लोकः कथयिता, पटहः वावयिता, शुनकः भषिता ।

भावार्थः—हस्त्यादि-स्वभाव-मुखेन कस्यचन दयालुपुरुषस्य स्वभावेन पीडित-जनं प्रति सान्त्व-नाकाक्यमाह । यदर्थं दुष्टस्त्वां चेद् दुःखी करोति तथापि त्वया शान्तेः परित्यागा न विधेयः । दुष्टानां स्वभाव एव पर-पीडनमतस्त्वं मा दुष्टमाचर । यथा—लोकः-जनसमुदायः, कथयिता-कथनशीलो भ-वति । पटहः-वाद्यविशेषः, वावयिता-वादनशीलो भवति, एवमेव दुष्टानामपि पर-पीडनस्य स्वभावो बोध्यः । हस्ती-गजः मारयिता-मारणशीलो भवति, शुनकः-कुक्कुरः भषिता-भषणशीलो भवति ।

हस्तो । हस्तिन् + सि । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकार-स्य लकारे, ११ सू० नकारलोपे, १०१५ सू० सेर्लोपे ह्त्थि इति भवति । मारयिता । मृड्-[मृ]-धातुः प्राण-स्थाने । मृ + णिण् + तृन् । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३८ सू० णिणः स्थाने अकारे, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, १११४ सू० तृन्-त्यस्य अणश्च इत्यादेशे मार + अणश्च इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे मारणड इति भवति । लोकः = लोड, प्रक्रिया १०३७ सूत्रे ज्ञेया । कथयिता । कथि-धातुः जल्पने । कथि + तृन् । ६७३ सू० कथिधातोः स्थाने बोल्ल इत्यादेशे, १११४ सू० तृन्-प्रत्ययस्य अणश्च इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १००२ सू० अ-कारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे बोल्लणड इति भवति । पटहः । पटह + सि । १९५ सू० टकारस्य डकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेर्लोपे पडह इति भवति । वावयिता । वद्-धातुः व्यस्त्यायां वाचि । वद् + णिण् + तृन् । ८९५ सू० दकारस्य द्विक्रते जकारे, ६३८ सू० णिणः अकारे वज्ज + अ + तृन्, इति जाते, ६४२ सू० आदेरकारस्य आकारे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने प-रेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण तृन्ः स्थाने अणश्च इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झीने परेण संयोज्ये बोल्लणड-वदेव वज्जणड इति भवति । शुनकः । शुनक + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० ककारस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे सुणड इति भवति । भषिता । भष-[भष्]-धातुः भषणे । भष् + तृन् । ९१० सू० अकाराऽऽगमे, २६० सू०

षकारस्य स्थाने सकारे, प्रस्तुत-सूत्रेण तृन्प्रत्ययस्य स्थाने अणश्च इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अ-
जभीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेर्लोपे भसणञ इति भवति । भार-
यिता=मारणञ, कथयिता=बोल्लणञ, वाकयिता=वञ्जणञ, भयिता=भसणञ इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण-
तृन्-प्रत्ययस्य स्थाने अणश्च इत्यादेशो जातः ।

★ अथ प्रत्यययोः से सम्बन्धित विधि ★

वह अक्षर या शब्द जो किसी धातु या शब्द के अन्त में संज्ञापद या क्रियापद आदि पदों के बनाने के लिए जोड़ा जाता है, उस को प्रत्यय कहते हैं । अपभ्रंशभाषा में प्रत्ययों से सम्बन्धित जो विधिविधान पाया जाता है, अब उस का निरूपण किया जा रहा है—

१०६७—अपभ्रंश भाषा में पुनर् और विना इन दोनों अव्ययपदों से आगे 'हु [उ]' यह प्रत्यय होता है । जैसे— स्मर्यते तद् वस्तुभक्तं, यद् विस्मर्यते मनाक् ।

यस्मिन् पुनः स्मरणं जातं, तत् तस्य स्नेहस्य किं नाम १।१।

अर्थात्—जो प्रिय वस्तु होती है, उसी का स्मरण किया जाता है, जो कभी विस्मृत हो जाए, वह प्रिय वस्तु नहीं होती ? विस्मृत कर देने के अनन्तर जिसका स्मरण किया जाए उस वस्तु के स्नेह का कोई मूल्य नहीं है । अर्थात् वास्तविक स्नेह वही है जो सदा स्मरण रहे । यहां पर पठित 'पुनर्' इस अव्ययपद से 'हु [उ]' प्रत्यय करके 'पुणु' यह रूप बनाया गया है । विना का उदाहरण इस प्रकार है—विना युद्धेन न बलामहे=विणु जुष्मं न बलाहं [युद्ध के विना नहीं लौटते हैं] । यहां पर पठित 'विना' इस अव्ययपद से 'हु [उ]' यह प्रत्यय करके 'विणु' यह रूप बनाया गया है ।

१०६८—अपभ्रंश-भाषा में 'अवश्यम्' इस शब्द से आगे ङे [ऐं] और ञ [घ] ये दो प्रत्यय किए जाते हैं । जैसे— जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे कुर्वत यस्य अधीनानि अन्यानि ।

मूले विनष्टे तुम्बिन्ध्याः अवश्यं शुष्काणि पर्णानि ॥१॥

अर्थात्—जिस व्यक्ति के रसनेन्द्रिय अधीन होती है, उसके अन्य सब इन्द्रियां अधीन हो जाती हैं । अतः सब इन्द्रियों के नायक (प्रधान) जिह्वेन्द्रिय [रसना] को वश में करो । जैसे—तुम्बिनी [तुम्बी] के मूल का नाश हो जाने पर उसके पत्र अवश्य ही सूख जाते हैं, ऐसे ही रसनेन्द्रिय के वश हो जाने पर शेष इन्द्रियां वश में आ जाती हैं । यहां पर प्रस्तुत सूत्र से अवश्यम् =अवसें इस पद से ङे [ऐं] यह प्रत्यय किया गया है । ञ-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—अवश्यं न स्वयन्ति सुखासिकायाम्=अ-
वस न सुमहिं सुहृन्धिर्महि [अवश्य ही के सुखशय्या पर नहीं सोते हैं] यहां पर पठित अवश्यम्=अ-
वस इस पद से ञ [घ] यह प्रत्यय किया गया है ।

१०६९—अपभ्रंश-भाषा में एकशः इस शब्द से परे स्वार्थ में डि-प्रत्यय होता है । जैसे—

एकशः शील-कलङ्कितानां वीर्यन्ते प्रायश्चित्तानि ।

यः पुनः सण्डयति अनुविद्वसं तस्य प्रायश्चित्तं किम् १।१॥

अर्थात्—जिन्होंने एक बार शील को कलङ्कित किया हो, उन्हें प्रायश्चित्त दिये जाते हैं, परन्तु जो प्रतिदिन शील को खण्डित करता है, उसको प्रायश्चित्त देने से क्या लाभ हो सकता है ? यहां पर पठित एकशः=एकसि, इस शब्द से डि-[इ]-प्रत्यय किया गया है ।

११००—अपभ्रंश-भाषा में नाम [प्रातिपदिक] से परे स्वार्थ में अ, उड (अड) और हुल्स (उल्स)

ये तीन प्रत्यय होते हैं, और इन का संनियोग [सामन्वय] होने पर स्वार्थ में किए गए क-प्रत्यय का लोप हो जाता है। ध्यान रहे, यदि क-प्रत्यय की अवस्थिति हो तभी उस का लोप होता है, अन्यथा नहीं। अर्थात् अ और इड आदि प्रत्यय तो क-प्रत्यय के अभाव में भी होते हैं। जैसे—

विरहामल-ज्वाला-करालितः पथिकः पथि यत् [यदा] वृष्टः ।

तद् [तदा] मिलित्वा सर्वैः पथिकैः स एव कृतः अग्निष्ठः । १॥

अर्थात्—अन्य पथिकों ने वियोग रूपी अग्नि की ज्वालाओं से दग्ध पथिक को जब पथ (मार्ग) में देखा, तो सब पथिकों ने मिल कर उसका वहीं अग्नि-संस्कार कर दिया। भाव यह है कि विरहाग्नि-जन्य वेदना जब अपनी चरम सीमा पार कर जाती है तब विरही व्यक्ति के प्राणों को भी छूट लेती है। यहां पर पठित १—विरहामल-ज्वाला-करालितः... विरहाग्नि-ज्वाला-करालित-उ, २—वृष्टः—दिदृश, ३—पान्थैः—पन्थिग्रहि, ४—कृतः—किग्र-उ, ५—अग्निष्ठः—अग्निगृह इत पदों में करालित आदि शब्दों से स्वार्थ में अ-प्रत्यय किया गया है। इड-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—मम कान्तस्य दो दोषी = महु कन्तहो वे दोसडा [मेरे पीतम के दो दोष हैं] यहां पर पठित दोषी = दोसडा, इस दोष-पद में इड- [अड] -प्रत्यय किया गया है। कुल्ल-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—एका कुटी पञ्चभिः पट्टा = एक कुहुल्लो पञ्चहिं पट्टी [एक कुटिया पांच जनों ने रोक रखी है] यहां पर कुटी = कुहुल्ली, इस शब्द से कुल्ल- (उल्ल)-प्रत्यय किया गया है।

११०१—अपभ्रंश-भाषा में—१—अ, २—इड (अड), और ३—कुल्ल (उल्ल) इन प्रत्ययों के योगभेद [योग = मेल का भेद = भिन्नता अर्थात् प्रत्ययों का भिन्न-भिन्न प्रकार से मेल करने] से जो 'इडअ' आदि प्रत्यय बन सकते हैं, वे भी प्रायः स्वार्थ में होते हैं। जैसे—१—इडअ का उदाहरण—स्फोटयतः यो हृदयमात्मनीयम् = फोडेनि जे हिमडउं अप्पणउं [जो अपने हृदय को फोड़ डालते हैं] यहां पर पठित—हृदयम् से इडअ [अडअ] प्रत्यय करके हिमडउं [हृदय को] यह रूप बनाया गया है। यहां पर २६९ वें सूत्र के द्वारा हृदय शब्द के स-स्वर यकार का लोप किया गया है। २—कुल्लअ [कुल्ल और अ इन दो प्रत्ययों के योग-मिलाप से बना हुआ प्रत्यय] का उदाहरण इस प्रकार है—सूटकः सूर्णीभवति स्वयम् = सूहुल्लउं सून्नीहोइ मइ [चूडा स्वयं चूर-चूर हो रहा है] यहां पर पठित सूटकः इस शब्द से कुल्लअ [कुल्लअ] यह प्रत्यय करके 'सूहुल्लउं' यह रूप बनाया गया है। कुल्ल-इड [कुल्ल-उल्ल और इड-अड इन दो प्रत्ययों के संयोग से बने] प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—

स्वामी-प्रसादं सलज्जं प्रियं सीमा-सन्धी वासम् ।

प्रेक्ष्य बाहुबलं धन्या मुञ्चति निःश्वासम् ॥१॥

अर्थात्—नायिका के पति पर उस के स्वामी का प्रसाद है, पूर्ण अनुग्रह है, नायिका-पति सल-ज्ज [लज्जा वाला] भी है, लज्जावश ही अपने स्वामी के आदेश का पालन करने से कभी वह मत नहीं चुराता, वह देश की सीमा पर निवास कर रहा है, उसे देश का पहरेदार बनने का सौभाग्य प्राप्त हो रहा है, उसकी भुजाओं में अदम्य बल है, युद्ध करने की विलक्षण क्षमता है, इसी क्षमता के कारण वह युद्धार्थ सदा उत्सुक भी रहता है, नायिका के पति के भले ही ये [स्वामिप्रसाद आदि] गुण हैं, परन्तु नायिका के लिए ये गुण वियोग का कारण बन रहे हैं। इसी लिए नायिका अपने नायक की यह गुणसम्पदा देखकर निःश्वास ले रही है, प्राणें भर रही है। यहां पर पठित—'बाहुबलम्' इस शब्द से कुल्ल-इड [उल्ल-अड] प्रत्यय करके—'बाहु-बलुल्लडा' यह रूप बनाया गया है। यहां पर अम्प्रत्यय

होने पर १००१ सूत्र से अकार को दीर्घ किया गया है। इसी प्रकार बाहु-बलम् = बाहु-बलुल्लडड [भुजा का बल] यह रूप बनता है। यहां पर—१—डुल्ल [उल्ल], २—डड [अड] और ३—अ इन तीन प्रत्ययों का योम [मेल] पाया जाता है। अर्थात् यहां पर बाहुबल-शब्द से डुल्ल-डड-अ [उल्ल-अड-अ = उल्लडड] ये तीन प्रत्यय करके बाहुबलुल्लडड इस रूप की निष्पत्ति की गई है।

११०२—अपभ्रंश-भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान-विद्यमान प्राक्तन [पहले] सूत्रद्वयोक्त [दो सूत्रों द्वारा उक्त] प्रत्ययान्त [प्रत्यय है अन्त में जिस के] शब्दों से अर्थात्—११०० वें सूत्र से प्रतिपादित अ, डड, और डुल्ल इन तीन प्रत्ययों वाले तथा ११०१ वें सूत्र से उक्त डडअ, डुल्ल-अ, डुल्ल-अड तथा डुल्ल-डड-अ इन प्रत्ययों वाले शब्दों से स्त्रीलिङ्ग में डी-प्रत्यय होता है। जैसे—

पथिक ! दृष्टा गौरी ? दृष्टा मार्गं पश्यन्ती ।

अधु उच्छ्वासं कञ्चुकमार्गशुक्लं कुर्वन्ती ॥१॥

अर्थात्—हे पथिक ! तूने गौरी [नायिका] को देखा है ? इस प्रश्न का उत्तर देते हुए उसने कहा—हां देखा है, वह मार्ग देख रही थी, आंसुओं से अपने कञ्चुक [अंगिया] को आर्द्र बना रही थी और साथ ही गरम उच्छ्वासों [साहों] द्वारा उसे सुखा भी रही थी। यहां पर पठित गौरी = गौरड = गौरडी [गौर वर्ण वाली मारी] इस पद में डड-प्रत्यय से आगे डी-[ई]-प्रत्यय किया गया है। डुल्ल-प्रत्यय से किए गए डी-प्रत्यय का उदाहरण इस प्रकार है—एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा = एक कुडुल्ली पञ्चभिर्हिरुद्धो [एक कुटिया पांचों ने रोक रखी है] यहां पर पठित कुटी = कुडुल्ल = कुडुल्ली [कुटिया] इस पद में डुल्ल-प्रत्यय से डी-प्रत्यय किया गया है।

११०३—अपभ्रंश-भाषा में स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान [विद्यमान] *अप्रत्ययान्त वाले प्रत्ययान्त शब्द से परे डा-प्रत्यय होता है। यह ११०२ वें सूत्र से होने वाले डी-प्रत्यय का अपवाद सूत्र है। जैसे—

श्रिय आयातः, श्रुता वार्ता, ध्वनिः कर्णं प्रविष्टा ।

तस्य विरहस्य मयस्य धूलिरपि न दृष्टा ॥१॥

अर्थात्—प्रीतम आ गए हैं, यह बात सुनी, प्रीतम के आने की ध्वनि [आवाज] जब कानों में पड़ी, तब नष्ट होते हुए विरह की धूलि भी दिखाई नहीं दी। यहां पर पठित धूलिः = धूलडड = धूलडिआ [धूलि] इस पद में अ-प्रत्ययान्त [अड-अ] वाले प्रत्ययान्त [जिस के अन्त में प्रत्यय हो] धूलडड इस शब्द से डा-प्रत्यय करके धूलडिआ यह रूप बनाया गया है।

११०४—अपभ्रंश-भाषा में, स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान नाम-प्रातिपदिक का जो अकार है, उसको अकार-प्रत्यय परे होने पर इकार होता है। जैसे— धूलिरपि न दृष्टा = धूलडिआ वि न दिदु [धूलि भी दिखाई नहीं दी] यहां पर अकार [डा] प्रत्यय परे होने पर धूलडड = धूलड + आ + सि इस पद में अकार के स्थान में इकार करके "धूलडिआ" यह रूप बनाया गया है। ध्यान रहे कि यह अकार के स्थान में होने वाला इकारादेश स्त्रीलिङ्ग में ही होता है, अन्यत्र नहीं। जैसे—ध्वनिः कर्णं प्रविष्टा = धुणि

*जिस प्रत्यय के अन्त में अ-प्रत्यय हो उसे अ-प्रत्ययान्त प्रत्यय कहते कहते हैं। जैसे—डड-अ यह प्रत्यय है, इसके अन्त में अ-प्रत्यय है, अतः यह अ-प्रत्ययान्त प्रत्यय समझना चाहिए। तथा जिस शब्द के अन्त में अ-प्रत्ययान्त वाला प्रत्यय हो वह शब्द अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त कहलाता है। जैसे—धूलिः = धूलडड + आ + सि इस प्रक्रिया से धूलडिआ यह शब्द बनता है। धूलि शब्द के अन्त में अ-प्रत्ययान्त वाला प्रत्यय [डड-अ] दृष्टिगोचर हो रहा है, अतः धूलडिआ यह शब्द अ-प्रत्ययान्त-प्रत्ययान्त जानना चाहिए।

कण्णडइ पदद्वु [ध्वनि कानों में प्रवृष्ट हुई] वहां पर स्त्री-लिङ्गी शब्द न होने से कर्ण = कण्णडअ + डि, इस पद में अकार को इकारादेश नहीं हो सका। कण्णडइ शब्द की प्रक्रिया इस प्रकार है—कर्ण + डि। यहां पर ३५० वें सूत्र से रेफनोप, ३६० वें सूत्र से णकारद्वित्व, ११०१ वें सूत्र से डडअ- [अडअ]-प्रत्यय होता है। तत्पश्चात् डित्-प्रत्यय परवर्ती होने से अन्त्यस्वरादि वर्ण [णकारगत अकार] का लोप, अजभीत ध्यञ्जन में स्वर का संगम तथा १००५ वें सूत्र से डि-प्रत्यय के साथ अकार को इकारादेश हो जाने पर कण्णडइ यह रूप सिद्ध होता है। वैसे कण्णडअ + डि यहां पर अकार से परे आकार-प्रत्यय का अभाव होने से प्रस्तुत सूत्र की प्राप्ति ही नहीं है। तथापि वृत्तिकार ने इस उदाहरण का क्यों उल्लेख किया है? यह विचारकों को विचार करना चाहिए।

११०५—अपभ्रंश-भाषा में युष्मद् आदि शब्दों से परे आए ईय-प्रत्यय के स्थान में डार (प्रार) यह आदेश होता है। जैसे—

सन्देशेन कि युष्मदीयेन, यत्संगाय न मित्यते ?।

स्वप्नाऽन्तरे पीतेन पानीयेन, प्रिय ! पिपासा कि छिद्यते ॥१॥

अर्थात्—हे प्रिय पतिदेव !-तुम्हारे सन्देश से क्या लाभ ? क्योंकि तुम संगमार्थ तो कभी मिलते ही नहीं हो। भला स्वप्न में किए जाने वाले जल-पान से क्या पिपासा [प्यास] शान्त हो सकती है ? यहां पर पठित युष्मदीयेन = तुम्हारेण [तुम्हारे] इस पद में युष्मद्-शब्द सम्बन्धी 'ईय'-प्रत्यय के स्थान 'डार' यह आदेश किया गया है। २—एवम् अस्मदीयं कान्तम् = दिक्खि अम्हारा कन्तु [हमारे कान्त [प्रिय] को देखो] यहां पर पठित—अस्मदीयम् = अम्हारा [हमारे] इस पद में अस्मद्-शब्द के ईय-प्रत्यय के स्थान में 'डार' यह आदेश किया गया है। ३—अग्नि ! अस्मदीयः कान्तः = बहिणि ! महारा कन्तु [बहिन ! हमारा कान्त-प्रीतम] यहां पर पठित अस्मदीयः = महारा [हमारा] इस पद में अस्मद्-शब्द के ईय-प्रत्यय को 'डार' यह आदेश किया गया है।

११०६—अपभ्रंश-भाषा में इवम्, किम्, यद्, तद् और एतद् इन पांच शब्दों से आए अतु-प्रत्यय के स्थान में डेतुल [एतुल] यह आदेश होता है। जैसे—१—इयान् = एतुलो [इतना], २—कियान् = केतुलो [कितना], ३—यावान् = जेतुलो [जितना], ४—तावान् = तेतुलो [उतना], ५—एतावान् = एतुलो [इतना] यहां पर पठित १—इवम् + अतु = एतुलो, २—किम् + अतु = केतुलो, ३—यद् + डावतु = जेतुलो, ४—तद् + डावतु = तेतुलो, और ५—एतद् + डावतु = एतुलो इन पदों में अतु प्रत्यय के स्थान में प्रस्तुतसूत्र से डेतुल आदेश किया गया है। प्रत्यय-ग्रहणे तदन्तस्याऽपि ग्रहणम् [प्रत्यय का ग्रहण करने पर, वह प्रत्यय जिस के अन्त में हो उस प्रत्यय का भी ग्रहण कर लिया जाता है] इस परिभाषा के आधार पर अतु-प्रत्यय कहने से डावतु इस प्रत्यय का भी ग्रहण कर लिया जाता है। इसी लिए यावान्, तावान् तथा एतावान् इन शब्दों के डावतु-प्रत्यय को भी प्रस्तुत सूत्र से डेतुल यह आदेश किया गया है।

११०७—अपभ्रंश—भाषा में सर्व आदि शब्दों से सप्तम्यन्त अर्थ में विहित अ-प्रत्यय के स्थान में डेतहे [एसहे] यह आदेश होता है। जैसे—

अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मीः किसिंठुला धावति ।

प्रिय-प्रभ्रष्टेषु गौरी निश्चला कस्मिन्नपि न तिष्ठति ॥१॥

अर्थात्—किसिंठुल-चंचल लक्ष्मी यहां, वहां, द्वारों और घरों में अमण करती रहती है। जैसे—

प्रिय [भीलम] से भ्रष्ट [च्युत या परित्यक्त] गौरी [गोरे वर्ण वाली नारी] कहीं भी स्थिर होकर नहीं रहती, वंसी ही स्थिति लक्ष्मी की दृष्टिगोचर हो रही है। यहाँ पर पठित—अत्र = एतद्हे [यहाँ पर] तथा सत्र = तेत्तद्हे [यहाँ पर], इन पदों में सप्तम्यन्तार्थ [सप्तम्यन्त है अर्थ जिस का] अ-प्रत्यय के स्थान में डे ३ हे [एत्तद्हे] यह आदेश किया गया है।

११०८—अपभ्रंश-भाषा में त्व और लल् इन प्रत्ययों के स्थान में 'प्पण' यह आदेश होता है। जैसे—बृहत्त्वं परिप्राप्यते—बहुप्पणु परिप्राप्यद् [उस से महत्त्व प्राप्त किया जाता है] यहाँ पर पठित बृहत्त्वम् = बहुप्पणु [महत्त्वम्] इस पद में त्व-प्रत्यय के स्थान में 'प्पण' यह आदेश किया गया है। प्रस्तुत सूत्र में १००० वें सूत्र से 'प्रायः' इस पद का अधिकार आ रहा है। प्रायः का अर्थ है—*बहुल। अतः कहीं-कहीं पर त्व-प्रत्यय को 'प्पण' यह आदेश नहीं भी होता। जैसे—बृहत्त्वस्य कृते = बहुत्तणहो तरोण [महत्त्व के लिए] यहाँ पर पठित त्व—प्रत्यय को 'प्पण' यह आदेश नहीं हो सका।

११०९—अपभ्रंश-भाषा में लघ्य-प्रत्यय के स्थान में इएव्वडं, एव्वडं और एवा ये तीन आदेश होते हैं। जैसे—

एतद् गृहीत्वा यन्मया यदि प्रियः उद्धार्यते ।

भय कर्तव्यं किमपि नाऽपि मर्तव्यं परं वीथते ॥१॥

अर्थात्—रजत और सुवर्ण आदि धन सम्पदा ले कर यदि मैं प्रिय का त्याग कर दूँ, तो मरने के अतिरिक्त, मेरा कोई भी कर्तव्य शेष नहीं रह जाता क्योंकि नारीजीवन में पति ही सर्वस्व होता है। पतिविहीन जीवन दुःखदा विह्वलर होता है। यहाँ पर पठित १—कर्तव्यम् = करिएव्वडं [करने योग्य कार्य], २—मर्तव्यम् = मरिएव्वडं [मरना चाहिए, मरण] इन पदों में लघ्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'इएव्वडं' यह आदेश किया गया है 'एव्वडं' का उदाहरण इस प्रकार है—

देशोच्चाटनं शिखिकथनं घनकुट्टनं यद् लोके ।

मञ्जिष्ठया अतिरक्तया सर्वं सोढव्यं भवति ॥२॥

अर्थात्—देश से उच्चाटन-पृथक् होना, जड़मूल से उखाड़ा जाना, तत्पदवात् क्वाय के रूप में अग्नि पर उबाला जाना तथा हथौड़ों से कूटा जाना, ये सब के सब संकट संसार में अत्यधिक राग—रंगवाली मजीठ [एक लता जिस की जड़ों और डंठलों को उबाल कर तथा कूट कर लाल रंग निकाला जाता है] को सहन करने पड़ते हैं। राग [रंग] की अधिकता जैसे मञ्जिष्ठ के लिए संकटदायिका होती है, वैसे अति-राग [मोहः शिख्य] करने वाले मनुष्य को भी भीषण संकट सहन करने पड़ते हैं। यहाँ पर पठित सोढव्यम् = सहेव्वडं [सहन करने योग्य], इस पद में लघ्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'एव्वडं' यह आदेश किया गया है। 'एवा' का उदाहरण—

स्वपितृव्यं परं धरितं पुष्यवतीभिः समम् ।

जागरितव्यं पुनः को धरति याव स वेदः प्रमाणम् ॥३॥

अर्थात्—अधुमती-रजस्वला नारियों के साथ रात्रि को शयन-संगम करना निषिद्ध है। यह बात यदि वेदशास्त्र-धर्मशास्त्र से प्रमाणित मानते हैं तो जागृत-दशा [दिन] में रजस्वला नारी के साथ किए जाने वाले संगम को कैसे शास्त्र-सम्मत माना जा सकता है? यहाँ पर पठित—१—स्वपितृव्यम् = सोएवा [शयन करना चाहिए, या शयन] तथा २—जागरितव्यम् = जगोवा [जागना चाहिए, जागृत दशा में] इन पदों के लघ्यत्-प्रत्यय के स्थान में 'एवा' यह आदेश किया गया है।

*बहुल शब्द के अर्थ के लिए देखो प्रस्तुत ग्रन्थ के प्रथम खण्ड का चतुर्थ पृष्ठ

१११०—अपभ्रंश-भाषा में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में—इ, इउ, इवि और अवि ये चार आदेश किए जाते हैं। इ इस आदेश का उदाहरण इस प्रकार है—

हृदय ! यदि वरिणी घनाः, ततः किमभ्ये आरोहामः ?।

अस्माकं द्वौ हस्तौ यदि पुनः मारयित्वा त्रियामहे ॥१॥

अर्थात्—हे हृदय ! यदि वीरो [शत्रु] अधिक हैं, बहुत ज्यादा हैं तो क्या हम आकाश पर चढ़ जाएं, हमारे भी तो दो हाथ हैं, मतः हम उन को मार कर ही मरेगे। यहां पर पठित—मारयित्वा=मारि [मार कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इ' का आदेश किया गया है। 'इउ' का उदाहरण इस प्रकार है—गणघटाः भङ्क्त्वा यान्ति=गणघड भज्जिउ जन्ति [हाथियों के समूह को भेद करके जाते हैं] यहां पर पठित भङ्क्त्वा=भज्जिउ [भेद करके] इस में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इउ' यह आदेश किया गया है। 'इवि' का उदाहरण इस प्रकार है—

रक्षति सा विषहारिणी द्वौ करो चुम्बित्वा जीवम् ।

प्रतिबिम्बित-मुञ्जालं जलं याभ्यामनधनाहितं पीतम् ॥२॥

अर्थात्—विषहारिणी [पनिहारिणी] महिला अपने हाथों को चूम-चूम कर अपने जीवन का संरक्षण कर रही है। हाथों से ही वह उस जल का पान करती है, जिस में किसी ने स्नान नहीं किया तथा जिस में मुञ्ज प्रतिबिम्बित हो रही है। इस तरह हाथों द्वारा अपने जीवन की समस्त समस्याओं को समाहित कर लेने के कारण ही वह अपने हाथों को चूमती रहती है, हाथों की उपकारिता के लिए उन को स्नेह प्रदान करती है। यहां पर पठित चुम्बित्वा=चुम्बि [चूम कर, चुम्बन लेकर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में 'इवि' यह आदेश किया गया है। अवि का उदाहरण इस प्रकार है—

बाहू स्याज्जयित्वा याहि त्वं भवतु तथा को घोषः ? ।

हृदये स्थितः यदि निःसरति जानामि मुञ्ज ! सरोषः ॥३॥

अर्थात्—हे मुञ्ज ! यदि तू बाहू [भुजा] छुड़ा कर जाता है, तो भले ही चला जा, परन्तु यदि हृदय से भी तू निकल जाए तो मैं समझू कि तू सरोष है, रोषयुक्त है। यहां पर पठित—त्याज्जयित्वा=विच्छोडवि [छुड़ा करके] इस पद में क्त्वा के स्थान में अवि यह आदेश किया गया है।

११११—अपभ्रंश—भाषा में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में एप्वि, एप्पियु, एवि और एविषु ये चार आदेश होते हैं। जैसे—

जित्वा अनेकं कषायबलं वत्सा अभयं जगतः ।

सात्वा महाव्रतं शिवं लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥१॥

अर्थात्—सम्पूर्ण कषाय [जिस से कष-जन्म-मरणरूप संसार की आय=आमदनी, लाभ हो, क्रोध मान, माया और लोभ ये चार महादोष] के बल को जीतकर, संसार को अभयदान देकर अहिंसा, सत्य, अचीर्य, ब्रह्मचर्य तथा अपरिग्रह इन पांच महाव्रतों को धारण करके तथा जीव और अजीव आदि तत्त्वों का चिन्तन करके संयत प्राणी मोक्ष को प्राप्त करते हैं। यहां पर पठित १—जित्वा=जेप्वि [जीत कर], इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एप्वि, २—वत्सा=देप्पियु [दे कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एप्पियु, ३—सात्वा=लेवि [ले कर] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय को एवि और ४—ध्यात्वा=क्ताएविषु [चिन्तन करके] इस पद में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में एविषु यह आदेश किया गया है। यहां एक प्रश्न उपस्थित होता है कि १११० वां सूत्र क्त्वा-प्रत्यय के स्थान में इ, इउ आदि चार आदेश करता है और

प्रस्तुत सूत्र भी क्त्वा के स्थान में ही एप्पि आदि चार आदेशों का विधान करता है, इस तरह ये आठ आदेश क्त्वा के स्थान में किए गए हैं, इन आदेशों का एक ही सूत्र से विधान किया जा सकता था, फिर सूत्रकार ने दो सूत्र बना कर ग्रन्थ-गौरव क्यों किया ? उत्तर में निवेदन है कि क्त्वा-प्रत्यय को विहित आठ आदेशों का निर्देश एक ही सूत्र द्वारा हो सकता था, यह सत्य है किन्तु इस सूत्र का जो योग [रचना] किया गया है, यह वह केवल उत्तर [अगले] सूत्र के निमित्त किया गया है, १११२ वें सूत्र तुम् प्रत्यय के स्थान में १—एवं, २—अण, ३—अणहं, ४—अणहि, ५—एप्पि, ६—एप्पिण्, ७—एवि और ८—एविण्, इन आठ आदेशों का विधान करता है। इन आठ आदेशों में से एप्पि, एप्पिण्, एवि और एविण् इन चार आदेशों की अनुवृत्ति ११११ वें सूत्र से ग्रहण की गई है। यदि क्त्वा के स्थान में होने वाले इ, इउ, इवि, अवि तथा एप्पि, एप्पिण्, एवि और एविण् इन सभी आठ आदेशों को एक ही सूत्र में संकलित कर लेते तो १११२ वें सूत्र में इन सभी आठों आदेशों की अनुवृत्ति हो जाती, परन्तु १११२ वें सूत्र को क्त्वास्थानीय समस्त आदेशों का ग्रहण करना इष्ट नहीं है, उसे तो केवल एप्पि, एप्पिण्, एवि और एविण् ये चार आदेश ही अपेक्षित हैं। अतएव सूत्रकार ने १११० तथा ११११ इन सूत्रों का पृथक् योग [निर्माण] किया है। इस पृथक् योग से १११० वें सूत्र में पठित इ, इउ, इवि और अवि इन चार आदेशों की अनुवृत्ति की १११२ वें सूत्र में निवृत्ति हो जाती है :

१११२—अपभ्रंश-भाषा में तुम्-प्रत्यय के स्थान में, १—एवं, २—अण, और ३—अणहं, ४—अणहि ये चार तथा सूत्रोक्त चकार के कारण १—एप्पि, २—एप्पिण्, ३—एवि—और ४—एविण् ये चार, इस तरह समस्त आठ आदेश होते हैं। जैसे—

दातुं दुष्करं निजकषणं, कतुं न तपः प्रतिभाति ।

एवमेव सुखं भोक्तुं मनः, परं भोक्तुं न याति ॥१॥

अर्थात्—अपने धन का दान करना कठिन है, तथा तप करना भी अच्छा नहीं लगता है। ऐसे ही [दान और तप के बिना ही] यह मन सुख का उपभोग करना चाहता है, किन्तु इस तरह ऐसे सुख का उपभोग कैसे हो सकता है ? यहां पर पठित—१ दातुम् = देव [देने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को एवं, २—कर्तुम् = करण [करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को अण, ३—भोक्तुम् = भुञ्जणहं [भोगने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को अणहं और ४—भोक्तुम् = भुञ्जणहि [भोगने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में अणहि यह आदेश किया है। एक ही श्लोक में वृत्तिकार ने उक्त चारों आदेशों का निर्देश करने की कृपालुता की है।

जेतुं त्यक्तुं सकलां धरां लातुं तपः पालयितुम् ।

विना शान्त्या तीर्थक्षरेण कः शक्नोति भुवनेऽपि ? ॥२॥

अर्थात्—सम्पूर्ण पृथ्वी को पहले तो जीतना, फिर उस का परि-त्याग करना, फिर तप का ग्रहण करना और फिर उस की परिपालना करना, त्रिभुवन [तीन लोक] में ये सब बातें तीर्थंकर श्री शान्ति नाथ के बिना और कौन कर सकता है ? यहां पर—पठित—१—जेतुम् = जेप्पि [जीतने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में एप्पि, २—त्यक्तुम् = अएप्पिण् [छोड़ने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में एप्पिण्, ३—लातुम् = लेविण् [लाने को, धारण करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय के स्थान में एविण् और ४—पालयितुम् = पालेवि [पालन करने को] इस पद में तुम्-प्रत्यय को एवि यह

आदेश किया गया है। यहाँ पर भी वृत्तिकार ने तुम्-प्रत्यय के स्थान में होने वाले एप्वि आदि चारों आदेशों का एक ही श्लोक में उल्लेख कर दिया है।

१११३—अपभ्रंश-भाषा में गम्ल [गम्] वातु से परे आए एप्विषु और एप्वि इन आदेशों के एकार का विकल्प से लोप हो जाता है।

गत्वा वाराणस्यां नराः अथ उज्जयिन्यां गत्वा ।

भूताः प्राप्नुवन्ति परमपदं विद्याञ्जलराशिं मा कथय ॥१॥

अर्थात्—वाराणसी अथवा उज्जयिनी में जा कर मरने वाले व्यक्ति परमपद को प्राप्त कर लेते हैं, अतः अन्य तीर्थों को चर्चा मत कर। अर्थात् अन्य तीर्थों में जाने की आवश्यकता नहीं। यहाँ पर पठित १—गत्वा । गम्ल-गम् + क्त्वा = गम् + एप्विषु = गम् + प्विषु = गम्पिषु [जा कर] इस पद में 'एप्विषु' के एकार का विकल्प से लोप किया गया है; २—गत्वा । गम्ल-गम् + क्त्वा = गम् + एप्वि = गम् + प्वि = गम्पि [जाकर] इसमें 'एप्वि' के एकार का विकल्प से लोप किया गया है। लोप के अभावपक्ष में एप्विषु तथा एप्वि के एकार का लोप नहीं होता। जैसे—

गङ्गां गत्वा यः श्रियते यः शिवतीर्थं गत्वा ।

कीदृति त्रिवशावासगतः स यमलोकं जित्वा ॥२॥

अर्थात्—गङ्गा अथवा शिव-तीर्थ पर जा कर जो मरता है, वह यमलोक को जीत कर स्वर्गीय आवासों को प्राप्त करके सानन्द उन में क्रीडाएँ करता है। यहाँ पर पठित गत्वा । गम्ल-गम् + क्त्वा = गम् + एप्विषु = गम्पिषु [जाकर] इस पद में एप्विषु के एकार का लोप नहीं हो सका। तथा-गत्वा । गम्ल-गम् + क्त्वा = गम् + एप्वि = गम्पि [जा कर] और जित्वा । जि + क्त्वा = जिण + एप्वि = जिषि [जीत कर] इन पदों में 'एप्वि' के एकार का लोप नहीं किया गया।

१११४—अपभ्रंश-भाषा में तृन्-प्रत्यय के स्थान में अणञ यह आदेश होता है। जैसे—हस्ती मारयिता, लोकः कथयिता, पटहः वाक्ययिता, शुनकः भषिता = हृत्थि मारणउ, लोउ बोलणउ, पडहु वज्जणउ, सुणउ भसणउ [हाथी मारने की वृत्ति वाला होता है, लोक-प्राणिवर्ग बोलने का स्वभाव रखता है, पटह [ढोल] का स्वभाव बजना और कुत्त का स्वभाव भौंकना होता है] यहाँ पर पठित १—मारयिता = मारणउ [मारने के स्वभाव वाला], २—कथयिता = बोलणउ [बोलने के स्वभाव वाला], ३—वाक्ययिता = वज्जणउ [वजने के स्वभाव वाला], ४—भषिता = भसणउ [भौंकने के स्वभाव वाला] इन समस्त पदों में तृन्-प्रत्यय के स्थान में 'अणञ' यह आदेश किया गया है।

★ अथ इवाऽर्थेऽन्-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः-विधिः ★

१११५—इवाऽर्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः । ८ । ४ । ४४४ । अपभ्रंशे इव-शब्दस्यार्थे नं, नउ, नाइ, नावइ जणि, जणु इत्येते षड् आदेशा भवन्ति । नं । नं मल्ल-जुञ्जु ससि-राहु करहि [४, ३८२] नउ ।

रधि-अत्यमणि समाउलेण कण्ठि विइणु न छिन्नु ।

अवर्के खण्डु मुणालिअहे नउ जीवगलु विण्णु ॥१॥

नाइ—

वलयावलि-निवडण-भएण धण उट्ठभुअ जाइ ।

वल्लह-विरह-महावहो थाह गवेसइ नाइ ॥२॥

नावइ—

पेवलेविणु मुहु जिण-वरहो दोहर-नयण सलोणु ।

नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पधीसइ लोणु ॥३॥

जरिण—

चम्पय-कुसुमहो मज्झि सहि ! मसलु पइट्टउ ।

सोहइ इन्दनीलु जणि कणइ बइट्टउ ॥४॥

जसु । निरुवम-रसु पिणं पिणवि जणु [४,४०१] ।

★ अथ छ्वाऽर्थाऽऽदेश-विधिः ★

अपभ्रंश-भाषायाम् इव इत्यव्यय-पदस्याऽर्थे नं, नउ, नाइ, नावइ इत्यादयः ये आ-
देशाः संभवन्ति, सम्प्रति तान् प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

१११५—नं । नं इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदीयते वृत्तिकारेण । यथा—इव मल्लयुद्धं शशिराह
कुस्तः—नं मल्लयुद्धं शशिराह कर्हि प्रक्रिया १०५३ सूत्रे ज्ञेया । इव—नं, इत्यत्र प्रस्तुत-सूत्रेण इव
इत्यव्ययस्य स्थाने नं इत्यादेशो विहितः । नउ । नउ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—

रथस्तमने समाकुलेन कण्ठे वितोर्णः न छिन्नः ।

चक्रेण खण्डः मृणालिकायाः इव जीवाऽर्णः इतः ॥१॥

भावार्थः—चक्रवाकयोः स्नेहाऽतिशयो व्यञ्जयते । रथस्तमने, रवेः-सूर्यस्य अस्तमने-तिरोधाने-
सूर्यास्तसमये, समाकुलेन-व्याकुलेन, चक्रेण-चक्रवाकेण, रात्रौ चक्रवाकी-चक्रवाकयोः वियोगो भवति,
अतः प्रिया-वियोगजनकं सूर्यास्तमनं समालोक्य चक्रवाकः [चक्रवा इति भाषायाम्] व्याकुलो जातः,
व्याकुलेन तेन चक्रवाकेण कण्ठे वितोर्णः-स्थापितः सन् मृणालिकायाः-कमलिन्याः खण्डः न छिन्नः-भ-
क्षितः । उत्प्रेक्षयते । इव-यथा चक्रवाकेण जीवाऽर्णो इतः । तेन चक्रवाकेण कमलिन्याः खण्डः एतदर्थं न
भक्षितः, यद् रात्रौ चक्रवाकी-वियोगेन समाऽऽत्मा न नियच्छेद्, सः कमलिन्याः खण्डो जीवाऽर्णत्वेनो-
पात्तः । जीवस्य अर्णः, जीवाऽर्णः । यथा कपाटयोः पृष्ठे अर्णो दीयते तेन न कोऽपि बहिर्गन्तुं श-
क्नोति । एवमेव मृणालिकायाः खण्डोऽपि मुखेऽर्णः इव स्थापितः ।

रवि-अस्तमने । रवि-अस्तमन + छि । ३१६ सू० स्तस्य थकारे, ३६० सू० थकारद्वित्वे, ३६१
सू० पूर्वथकारस्य तकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००५ सू० छिना सह अकारस्य इकारे रवि-
अस्थमणि इति भवति । वकल्पिकत्वात् ५ सूत्रेणाऽत्र यण-सन्निवर्न जाता । समाकुलेन । समाकुल +
टा । १७७ सू० ककारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य ए-
कारे समाकुलेण इति भवति । कण्ठे = कण्ठ, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । वितोर्णः । वि-
तोर्ण + सि । १७७ सू० तकारलोपे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० एकारस्य
द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० सेलोपि विहणसु इति भवति । न । अव्ययपदमिदं
संस्कृत-वक्षेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । छिन्नः । छिन्न + सि । १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपि छिन्नु इति
भवति । चक्रेण । चक्र + टा । १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० ककारद्वित्वे, १०१३ सू० टास्थानेऽनु-
स्वारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे चक्रेण इति भवति । खण्डः । खण्ड + सि । १००२ सू०
अकारस्य उकारे, छिन्नुवदेव खण्डु इति साध्यम् । मृणालिकायाः । मृणालिका + ङस् । १२१ सू० ऋका-
रस्य उकारे, १७७ सू० ककारलोपे, १००१ सू० अस्थस्य आकारस्य अकारे, १०२१ सू० ङसः स्थाने हे

इत्यादेशे मुष्णाविवहे इति भवति । इव । अथयपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवाऽर्थे नञ् इति षड् प्रयुज्यते ।
जीवार्णवः । जीवार्णव + सि । ३५० सू० रेफलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे जीवार्णव इति भवति । इतः । इत + सि । ४६ सू०
आदेरकारस्य इकारे, ३१४ सू० तस्य णकारे, ३६० सू० णकारस्य द्वित्वे, १००२ सू० अकारस्य उकारे,
१०१५ सेलोपे विष्णु इति भवति । इव—नञ्, अथ प्रस्तुत-सूत्रेण इव-शब्दस्य स्थाने नञ् इत्यादेशो
जातः । नाइ । नाइ इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयति । यथा—

वलयावलि-निपतन-भयेन धन्या ऊर्ध्व-भुजा याति ।

वल्लभ-विरह-महा-हृदस्य स्ताधं गवेषयतीव ॥२॥

भावार्थः—नायिकायाः पतिवियोग-जनितं दैन्यं वर्णयति । काचिद् धन्या-नायिका, सुकृतिनीति
यावत्, पतिविरह-दुःखेन अतीव कृशाङ्गी जाता । अतएव सा वलयावलि-निपतन-भयेन, वलयो हस्ता-
लङ्कारविशेषः, तेषामावलिः पंक्तिः, तस्याः निपतनं, तस्य भयेन, ऊर्ध्वभुजा, ऊर्ध्वी भुजा यस्याः, सा याति-
गच्छति । उत्प्रेक्ष्यते ! सा अनया रीत्या व्यर्थमेव न गच्छति, किन्तु वल्लभ-विरह-हृदस्य वल्लभस्य
प्रियस्य, विरहः-वियोगः स एव महा-हृदः, महाश्चासौ हृदः-तडागः, तस्य स्ताधं-गाम्भीर्यं गवेषयतीव-
अन्वेषयतीव । कियान् विरहस्य-महा-हृदः ?, एतस्य अन्तस्तलं कियदस्ति ? एतदर्थमेव सा भुजा ऊ-
र्ध्वी कृत्य यातीति कल्प्यत इति भावः ।

वलयावलि-निपतन-भयेन । वलयावलि-निपतन-भय-टा । २३१ सू० एकारस्य वकारे, ८९०
सू० तकारस्य डकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० अन्त्य-यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्यय-
स्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे वलयावलि-निपतन-भय-ण इति भवति ।
धन्या—धन्य, इत्यस्य पदस्य प्रक्रिया ११०१ सूत्रे ज्ञेया । ऊर्ध्वभुजा । ऊर्ध्वभुजा + सि । ३५० सू० रेफ-
स्य वकारस्य च लोपे, ३६० सू० अकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वधकारस्य दकारे, ८४ सू० संयोगे परे
ह्रस्वे, ३६८ सूत्रे “बहुलाऽधिकाराद् अशेषाऽऽशेषयोरपि” इति पाठाद् भकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू०
पूर्वभकारस्य वकारे, १७७ सू० जकारलोपे, १००१ सू० आकारस्य अकारे, १०१५ सू० सेलोपे उर्ध्व-
भुजा इति भवति । याति—जाइ, प्रक्रिया इत्यस्य पदस्य १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । वल्लभ-
विरह-महा-हृदस्य । वल्लभ-विरह-महा-हृद + ऊस् । १८७ सू० भकारस्य स्थाने हकारे, ३९१ सू०
हकार-दकारयोर्व्यत्यये, ३५० सू० संयुक्तेरेफलोपे, १००९ सू० इतः स्थाने हो इत्यादेशे वल्लभ-विरह-
महाहृदो इति भवति । स्ताधम् । स्ताध + धम् । ३१६ सू० तस्य थकारे, १८७ सू० थकारस्य हकारे,
१०१५ सू० अमो लोपे षाह इति भवति । गवेषयति । गवेष- [गवेष्]-धातुः गवेषणायाम् । गवेष् + णिग्
+ तिव् । ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० षकारस्य सकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, १० सू० स्वर-
स्य लोपे, अञ्जने परेण संयोज्ये, ६४२ सू० आद्याऽकारस्य आकारे, १००० सू० आद्याकारस्य अकारे,
६२८ सू० तिव इत्यादेशे गवेषइ इति भवति । इव । अथयपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवाऽर्थे नाइ इति
प्रयुज्यते । इव—नाइ इत्यथ प्रस्तुतसूत्रेण इवशब्दस्य स्थाने नाइ इत्यादेशो जातः । नावइ । नावइ इ-
त्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयत्याचार्यः । यथा—

प्रेक्ष्य मुखं जिनवरस्य शीघ्रंनयनं सलाहभ्यम् ।

इव गुरु-मत्सर-भरितं ज्वलने प्रविशति लवणम् ॥३॥

भावार्थः—जिनवरस्य परमपावनं सौन्दर्याऽऽधिक्यं व्यञ्जयति । जिनवरस्य, राग-द्वेषो जयतीति

जिनः, जिनवचासौ वरः जिनवरः, तस्य ग्रहंतो भगवतः मुखं प्रेक्ष्य-समीक्ष्य, निम्भूतं मुखम् ? दीर्घनयनम्, दीर्घं लम्बायमाने नयने-नेत्रे यस्मिन् तत्, पुनः किम्भूतं मुखम् ? सलावण्यम्, लावण्यसहितम्, सौन्दर्याधिक्योपेतमित्यर्थः । एतादृशं परम-विलक्षण-सुषमा-ललितं मुखं वीक्ष्य । लावण्यशब्दस्य सुन्दरार्थकता-र्थोऽपि गृह्यते, अतः लक्षणं-लावण्यं, सौन्दर्यं ज्वलने-बन्धौ प्रविशतोव प्रतीयते । कीदृशं लावण्यम् ? गुरु-मत्सर-भरितम्, गुरुवचासौ मत्सरः-ईर्ष्या, तेन भरितम्-परिपूर्णम् । जिनवर-सौन्दर्याऽतिशयं वीक्ष्य लाव-ण्यं भस्मसादिव जानमिति भावः ।

प्रेक्ष्य । प्रपूर्वकः ईक्षधातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष् + क्त्वा । इत्यत्र १०६९ सू० रेफस्य लोपे, २७४ सू० क्षस्य लकारे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वलकारस्य ञकारे, ११११ सू० क्तवः स्थाने एविणु इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्झोने परेण संयोज्ये वेक्षेविणु इति भवति । मुखम् । मुख + अम् । १८७ सू० लकारस्य ङकारे, १००२ सू० यकारस्य स्थाने उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे मुहु इति भवति । जिनवरस्य । जिनवर + इस् । इत्यत्र २२८ सू० नकारस्य ञकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशो जिनवरहो इति भवति । दीर्घनयनम् । दीर्घनयन + अम् । ३५० सू० रेफलोपे, ३६३ सू० घ-कारस्य द्वित्वविषये, १८७ सू० ङकारस्य ङकारे, ४४२ सू० स्वाधिके रेफे, २२८ सू० अन्त्य-नकारस्य ञकारे, अमो लोपे दीर्घनयण इति भवति । ११ सूत्रमनुसृत्य समासे तु वाक्य-विभक्त्यपेक्षायामन्त्यत्व-मनन्त्यत्वञ्च भवति, अतः नकारस्याऽऽदिभूतत्वात्, २२९ सूत्रेऽ नकारस्य ञकार-प्राप्तिर्वर्तते, परन्तु-स्य वैकल्पिकत्वाच्च नयन-गत-प्रथम-नकारस्य ञकारो न जातः । सलावण्यम् । सलावण्य + अम् । १७१ सू० वकारेण अन्त्यव्यञ्जनेन सह आदेः स्वरस्य स्थाने ओकारे सलावण्य + अम् इति जाते, बाहुल्येनाऽत्र ८४ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न जाता, ३४९ सू० यकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे सलोणु इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इवाऽर्थे नावह इति प्रयुज्यते । गुरु-मत्सर-भरितम् । गुरु-मत्सर-भरित + अम् । २२२ सू० तस्य ङकारे, ३६० सू० लकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-लकारस्य ञकारे, १७७ सू० लकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे गुरु-मत्सर-भरित इति भवति । ज्वलने । ज्वलन + ङि । ३५० सू० वकारलोपे, २२८ सू० नकारस्य ञकारे १००५ सू० ङिना सह अकारस्य ङकारे ज्वलणि इति भवति । प्रविशति । प्रपूर्वकः विश्-धातुः प्रवेशे । प्रविश + तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, १००० सू० ङकारस्य ईकारे, ९१० सू० अकारागमे, २६० सू० ङकारस्य सकारे, ६२८ सू० तिव् इत्यादेशे पवीसह इति भवति । लक्षणम् = लोणु, प्रक्रिया १०८९ सूत्र-स्य पञ्चमे श्लोके ज्ञेया । इव = नावह इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इवशब्दस्य नावह इत्यादेशो जातः । जणि । जणि इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्श्यते । यथा—

चम्पक-कुसुमस्य मध्ये सखि ! अमरः प्रविष्टः ।

शोभते इन्द्रनील इव कनके उपविष्टः ॥४॥

भावार्थः— हे सखि ! चम्पक-कुसुमस्य-चम्पकनाम्नः कुसुमस्य-पुष्पस्य मध्ये अमरः-द्विरेफा प्र-विष्टः । अमरेण तत्र प्रवेशः कृतः, स तत्र एव शोभते, शोभां ददाति, इव-यथा कनके-सुवर्णे इन्द्रनीलः-कृष्णवर्णे मणिशिखेः उपविष्टः-स्थितोऽस्तीति उत्प्रेक्ष्यते । कनकवर्ण-समानवर्णवत् चम्पक-कुसुमम्, इन्द्रनील-समान-वर्णवाञ्छन् अमरो भवतीति भावः ।

चम्पक-कुसुमस्य । चम्पक-कुसुम + इस् । १७७ सू० प्रथम-लकारलोपे, १८० सू० यकारश्रुती, १००९ सू० ङसः स्थाने हो इत्यादेशे, १००१ सू० उच्चारणलाघवे चम्पक-कुसुमहो इति भवति । ११

सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य ककारस्य अदिभूतत्वादत्र १७७ सू० ककारस्य लोपो न जातः । मध्ये । मध्य + डि । २९७ सू० ध्यस्य भकारे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य जकारे, १००५ सू० डिना सह भकारस्य इकारे मञ्जिभ इति भवति । सखि । = सहि । प्रक्रिया १००३ सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । अमरः । अमर + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, २४४ सू० मकारस्य सकारे, २५४ सू० रेफस्य लकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे भलत् इति भवति । प्रविष्टः । प्रविष्ट + सि । १०६९ सू० रेफलोपे, १७७ सू० वकारलोपे, ३०५ सू० छस्य स्थाने ठकारे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्व-ठकारस्य टकारे, ११०० सू० अप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे बहुवृत्त इति भवति । शोभते । शोभ-वात्तुः शोभायाम् । शोभ + ते । संस्कृतनियमेन शोभ् + ते इति जाते, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९१० सू० प्रकारान्तरे, १२०९ सू० भकारस्य हकारे, ६२८ सू० ते इत्यादेशे लोहृ इति भवति । इन्द्रनीलः । इन्द्रनील + सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे इन्द्रनील इति भवति । इव । अव्ययपदमिदम् । प्रस्तुतसूत्रेण इनाऽर्धे जणि इति प्रयुज्यते । कनके । कनक + डि । २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० द्वितीय-ककारस्य लोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे कण्ड इति भवति । उपविष्टः । उपविष्ट + सि । अपभ्रंशे १०९३ सू० उपविष्ट इत्यस्य शब्दस्य स्थाने बडट्ट इति प्रयुज्यते, ११०० सू० अ-प्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे बहुवृत्त इति भवति । इव = जणि इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इव-शब्दस्य जणि इत्यादेशो जातः । जणु । जणु इत्यादेशस्योदाहरणं प्रदर्शयते । यथा—निरुपमरसं प्रियेण वीत्वेव = निरुवमरसु पिएं पिएवि जणु, प्रक्रिया १०७२ सूत्रस्य तृतीय-श्लोके ज्ञेया । वीत्वा । पाघातुः पाने । पा + क्त्वा । इत्यत्र तु ११११ सू० क्वः स्थाने एवि इत्यादेशे, १००० सू० आकारस्य इकारे पिएवि भवति । बाहुल्येनाऽत्र १० सू० स्वरस्य लोपाऽभावः । इव = जणु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रेण इव-शब्दस्य स्थाने जणु इत्यादेशो विहितः ।

★ अथ इव शब्द के अर्थ में होने वाली आदेशावधि ★

अपभ्रंश-भाषा में इव इस अव्ययपद के स्थान में न, नड, नाइ और नावइ प्रादि जो

छ आदेश होते हैं । अब सूत्रकार उन का निर्देश कर रहे हैं—

१११५—अपभ्रंश-भाषा में इव इस अव्ययपद के अर्थ में १—न, २—नड, ३—नाइ, ४—नावइ, ५—जणि और ६—जणु ये छ आदेश होते हैं । न का उदाहरण इस प्रकार है—इव मल्ल-युद्धं शशि-राहं कुरुत = न मल्लजुज्जम्बु सशि-राहं करति [मानों चन्द्रकी और राह मल्ल-युद्ध करते हैं] यहां पर पठित 'इव' इस शब्द के अर्थ में 'न' इस शब्द का आदेश किया गया है । नड का उदाहरण—

रथस्तमने समाकुलेन कण्ठे वित्तीर्णः न क्षिणः ।

अङ्गेण खण्डः मृणालिकायाः इव जीवाग्गलः वस्तः ॥१॥

अर्थात् - सूर्यास्त के समय व्याकुल हुए चक्रवाक ने कामल-नाल के खण्ड को गले में ही धारण कर रखा था, उसने उसका छेदन नहीं किया, मानों जीवज [वाणधारण] के लिए उसने वह अर्गल दे रखी हो । यहां पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में नड इस पद का आदेश किया गया है । नाइ इस पद का उदाहरण इस प्रकार है—

वलमावलि-निपतन-भयेन धन्या ऊर्ध्व-भजा याति ।

बल्लभ-विरह-महाह्वयस्य स्ताघ गणधयतीव ॥२॥

अर्थात्—बलयावलि [कंकणावलि-कंगनी] को गिरने के भय से नायिका ऊंची झुजा करके खल रही है, मानों वह बल्लभ [प्रीतम] के विरह-[वियोग]-रूप महा-हृद [महान्तालाव] के प्रस्तस्तल की श्लेषणा कर रही हो। यहाँ पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में 'भाइ' इस शब्द का आदेश किया गया है। नाइइ का उदाहरण इस प्रकार है—

प्रोक्ष्य मुखं जितवरस्य शीघ्रतयत्नं सलावण्यम् ।

इव गुह्यभस्तर-भरितं, क्वलने प्रविशति लघुशम् ॥३॥

अर्थात्—जितवर के विशाल नेत्रों वाले श्रीर लावण्य [सौन्दर्य] से युक्त मुख को देख कर प्रस्यस्त ईर्ष्या से भरा हुआ लवण [लावण्य-सौन्दर्य] मानों अग्नि में प्रवेश कर रहा है। यहाँ पर पठित 'इव' इस अव्ययपद के अर्थ में 'भाइ' इस शब्द का आदेश किया गया है। अणि इस अव्ययपद का उदाहरण इस प्रकार है—

चम्पक-कुसुममध्ये सखि ! अमरः प्रविष्टः ।

शोभते इन्द्र-नील इव कनके उपविष्टः ॥४॥

अर्थात्—हे सखि ! चम्पलता के पुष्प के मध्य में अमर प्रविष्ट क्या हो गया, मानों इन्द्रनील मणि [कृष्ण वर्ण वाली भरकत मणि, पन्ना] कनक [स्वर्ण] के ऊपर शोभा पा रही है। यहाँ पर पठित 'इव' इस पद के अर्थ में 'अणि' इस पद का आदेश किया गया है। अणु का उदाहरण इस प्रकार है—निरुपम-रसं प्रियेण पीत्वेव—निरुपम-रसु पिएं पीएवि जणु [मानों अनुपम रस पीकर प्रीतम ने] यहाँ पर पठित 'इव' पद के अर्थ में 'अणु' इस शब्द का आदेश किया गया है।

★ अथ लिङ्ग-प्रकरणम् ★

१११६—लिङ्गमतन्त्रम् । ८ । ४ । ४४५ । अपञ्चो लिङ्गमतन्त्रं-व्यभिचारि प्रायो भवति । गय-कुम्भइं दारन्तु [४, ३४५] । अत्र पुल्लिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

अवभा लग्ना डुङ्गरिहि पहिउ रडन्तउ जाइ ।

जो एहो गिरि-गिलण-मणु सो किं घणहे घणाइ? ॥१॥

अत्र 'अवभा' इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ।

पाइ विलगो अन्त्रडी सिरु ल्हसिउं खन्धस्सु ।

तो वि कटारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥२॥

अत्र 'अन्त्रडी' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ।

सिरि चडिआ खन्ति फलइं पुणु डालइं मोडन्ति ।

तो वि महद्दुम सजणाहं अवराहिउ न करन्ति ॥३॥

अत्र 'डालइं' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

★ अथ लिङ्ग-प्रकरणम् ★

लिङ्गत्वं प्राकृत-गुण-गतावस्थात्मको घर्म एव भवति । तद्विशेषश्च पुं-नपुंसक-

त्वादिः । विकृत-सत्त्वादीनां तुल्यरूपेण व्यवस्थानात् नपुंसकत्वम् । सत्त्वस्याऽऽधिक्ये पुंस्त्वम् । सत्त्वस्य अल्पत्वे, रजसश्च आधिक्ये स्त्रीत्वम् । सर्वेषां त्रिगुणात्मक-प्रकृतिकार्यतया शब्दा-
नामपि तथात्वेन गुण-गत-विशेषात् शब्देषु लिङ्गविशेष इति कल्प्यते । सोऽपि च पुंस्त्वादि-
भेदेन त्रिविधो भवति । अपभ्रंश-भाषायां लिङ्ग-सम्बन्धि यद् विधि-विधानं भवति, तत् प्रति-
पादयत्याचार्यः । यथा—

१११६—लिङ्गमलम्बम् । अतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति । अत्र अतन्त्रपदस्य पर्यायवाचिपदं
व्यभिचारि इति वर्तते । व्यभिचारि-अनियतमित्यर्थः । संस्कृतभाषायां यथा रामादिशब्दाः नियतत्वेन
पुल्लिङ्गाः, रामादिशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः, तथा ज्ञानादशब्दाश्च नपुंसकलिङ्गाः वर्तन्ते, अपभ्रंश-भाषायां
लाट्ठ्ठी स्थितिर्जाती, अत्र रामादिशब्दानां लिङ्ग-गत-नियतत्वं प्रायो न विद्यते । यथा—गवानां कु-
म्भान् वारयन्तम् = गय-कुम्भं दारन्तु, प्रक्रिया १०१६ सूत्रे ज्ञेया । कुम्भशब्दः पुल्लिङ्गः, किन्त्वपभ्रंश-
भाषायां तस्य क्लीबत्वं जातम् । तर्द्वाऽत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने ह् इत्यादेशो जातः ।

अभ्राणि लग्नानि पर्वणेषु पथिकः रटन् याति ।

यः एष गिरि-गिलन-मनाः स किं धन्याया घृणायते ? । १॥

भाषार्थः—अभ्राणि-मैघाः पर्वणेषु-महीधरेषु लग्नानि एतद् दृष्ट्वा पथिकः-पान्थः रटन्-शब्दायमा-
नो याति-गच्छति । भाषार्थः उत्तराऽर्धेन शब्द-करण-कारणमाह-एष यो मैघः गिरिगिलन-मनाः, गिरेः-
पर्वतस्य, गिलनं-प्रसनं भक्षणं वा तस्मिन् मनो यस्य, सः, एतादृशः स किं [वितर्क] धन्यायाः नायिकायाः
घृणायते । अत्र द्वितीयाऽर्थे षष्ठी, धन्या कथमनुकम्प्यते ? नाऽनुकम्प्यते, धन्याया गिलनमवश्यमेव क-
रिष्यति, तां कामविह्वलां विधाय निःसन्धेहं मारयिष्यतीति भावः ।

अभ्राणि । अ + जस् । प्रस्तुतेन [१११६] सूत्रेण नपुंसकलिङ्गोऽभ्रशब्दः पुल्लिङ्गे प्रयुज्यते,
१०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० भकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वभकारस्य वकारे, १००१ सू० अकारस्य प्रा-
कारे, १०१५ सू० जसो लोपे अबभा इति भवति । नपुंसकत्वाभावेनाऽत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने ह् इ-
त्यादेशो न जातः । लग्नानि । लग्न + जस् । विशेषण-विशेष्ययोः समानलिङ्गकत्वमिति न्यायेन अभ्रशब्दस्य
पुल्लिङ्गत्वात्तस्य विशेषणस्याऽपि पुल्लिङ्गत्वे जाते, ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० यकारद्वित्वे, १००१
सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे लग्ना इति भवति । पर्वणेषु । पर्वत + सुव् । अपभ्रंशे पर्व-
तार्थे १०९३ सूत्रेण दुङ्गारिशब्दः प्रयुज्यते, १०१८ सू० सुवः स्थाने हि इत्यादेशे दुङ्गारिहि इति भवति ।
पथिकः = पहिड, इत्यस्य प्रक्रिया १०८६ सूत्रे ज्ञेया । रटन् । रट्धातुः शब्दकारणे । रट् + शत् । ९१० सू०
अकारागमे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६७० सू० शतुः स्त इत्यादेशे, ११०० सू० अप्रत्यये, सिप्रत्यये,
१००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे रट्गतउ इति भवति । याति = जाइ, प्रक्रिया १०२१
सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । घः = जो, प्रक्रिया १००१ सूत्रस्य चतुर्थे श्लोके ज्ञेया । एषः । एतद् + सि ।
१०३३ सू० एतदः स्थाने एह इत्यादेशे, १००३ सू० अकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलोपे एहो इति
भवति । गिरि-गिलन-मनाः । गिरि-गिलन-भनस् + सि । २२८ सू० उभयत्राऽपि नकारस्य णकारे, ११
सू० सकारलोपे १००२ सू० अकारस्य उकारे, सेलोपे गिरि-गिलन-भणु इति भवति । सः = सो, प्र-
क्रिया ११०९ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । किम् = कि, प्रक्रिया ११०५ सूत्रे ज्ञेया । धन्यायाः = धणहे,
प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । अत्र १०८१ सूत्रेण उच्चारणस्य लाघवे जाते धणहे इति

भवति । घृणायते । घृणां करोतीति । घृणायधातुः घृणाकरणे । घृणाव+ते । १२६ सू० ऋकारस्य अकारे, १७७ सू० यकारलोपे, ५ सू० दीर्घसन्धी, ६२८ सू० ते इत्यस्य इच्देशे घृणाइ इति भवति । अत्र अन्धा इति । अत्र श्लोके पठितः अन्ध-शब्दः नपुंसकलिङ्गकोऽस्ति परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसी पुल्लिङ्गको जातः ।

पादे विलग्नमन्त्रं शिरः अस्तं स्कन्धस्य ।

ततोऽपि कटारिकायां हस्तः बलिक्रिये कान्तस्य ॥२॥

भाषार्थः—काचिन्मायिका निजकान्तस्याऽद्भुतं वीरत्वमुपदर्शयति । हे सखि ! मम पत्युः पादे-धरणे, अन्त्रं [अत, अंतडी इति नागव्याम्] विलग्नम्, तस्य शिरः-शीर्षं स्कन्धस्य, अत्र पञ्चम्यर्थे पण्ठी, स्कन्धात् इत्यर्थः । अस्तं-पतितम्, ततोऽपि — तथापि एतादृश्यावस्थायामपि तस्य मम कान्तस्य हस्तः-करः कटारिकायां-दुरिकायामेव वर्तते, एवंविधस्य अनि-बलवतः कान्तस्य कृतेऽहमात्मानं बलि क्रिये-तदुपरि बलिहारं गच्छामि, तस्य पूजां करोमि । शीर्षं-तो दधितस्याऽर्द्धलिङ्ग्या स्वस्य ग्रहोभायत्वं व्यञ्जितम् ।

पादे । पाद+ङि । १७७ सू० दकारलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य इकारे पाइ इति भवति । विलग्नम् । विलग्न+वि । १११२ सू० ङीबस्य अन्त्र इत्यस्य शब्दस्य स्त्रीस्त्वे, विशेषणस्य विलग्न इत्यस्याऽपि विशेषण-विशेष्ययोः समासलिङ्गकृत्वे ५२१ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, ३४९ सू० नकारलोपे, ३६० सू० गकारद्वित्वे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, सिप्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपे विलग्नो इति भवति । अन्त्रम् । अन्त्र+सि । १०६९ सू० वैकल्पिकत्वाद् रेफस्य लोपाऽभावे, ११०० सू० ङङ्-(अङ्)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, प्रस्तुतसूत्रेण अस्य नपुंसकलिङ्ग-शब्द-स्य स्त्रीलिङ्गकृत्वे, ११०२ सू० ङी-(ई)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादेशलोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, सि-प्रत्यये, १०१५ सू० सेलोपे अन्त्रडो इति भवति । शिरः । शिरस्+सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ११ सू० सकारलोपे, १००२ सू० शकारस्य उकारे, सेलोपे सिर इति भवति । अस्तम् । अस्तु-[अस्तु]-धातुः विभावो । अस्तु+क्त-त् । ८६८ सू० अस्तु-धातोः स्थाने ल्हस इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, सिप्रत्यये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, ५१४ सू० सेर्मकारे, २३ सू० मकाराऽनुस्वारे ल्हसिङ् इति भवति । स्कन्धस्य । स्कन्ध+ङस । २७५ सू० स्कस्य स्थाने सकारे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्तु इत्यादेशे स्कन्धस्तु इति भवति । ततः=तो, प्रक्रिया १०८८ सूत्रे ज्ञेया । अपि=वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । कटारिकायाम् । कटारिका+ङि । अपभ्रंश-भाषायां कटारि-कायाः स्थाने १०९३ सू० कटार-शब्दः प्रयुज्यते, ११०० सू० अप्रत्यये, १००५ सू० डिना सह अकार-स्य इकारे कटारइ इति भवति । हस्तः । हस्त+सि । ३१६ सू० स्तस्य स्थाने थकारे, ३६० सू० थकार-द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वथकारस्य तकारे, ११०१ सू० ङङ्अ-(अङ्अ)-प्रत्यये, ङिति परेऽन्त्यस्वरादे-लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे हत्यङ्ङ इति भवति । बलिम् । बलि+अम् । १०१५ सू० अमो लोपे बलि इति भवति । क्रिये । डुकृत्-[कृ]-धातुः करणे । कृ+क्य+ए । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, ६४९ सू० क्यस्य इज्ज इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजम्भीने परेण संयोज्ये, १०५६ सू० ए इत्यस्य उं इत्यादेशे, बाहुल्येनाऽत्र १० सू० अन्त्यस्वरस्य लोपा-भावे, १०८२ सू० उच्चारणलाघवे ङिङ्ङउं इति भवति । कान्तस्य । कान्त+ङस् । ८४ सू० संयोगे परे ल्हस्वे, १००९ सू० ङसः स्थाने स्तु इत्यादेशे कान्तस्तु इति भवति । अत्र अन्त्रडो इति । प्रस्मिन्-श्लोके पठितः अन्त्र-शब्दः नपुंसकलिङ्गी वर्तते, परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसी शब्दः स्त्री-लिङ्गको जातः,

तेन ५२१ सूत्रेण ङी-प्रत्यया जातः ।

शिरसि आरूढाः खादन्ति फलानि, पुनः शाखाः मोटयन्ति ।

ततोऽपि महाद्रुमाः शकुनानामपराधितं न कुर्वन्ति ॥३॥

भावार्थः- उपद्रुयमारोनाऽपि घैर्यं न हातव्यमिति फलवद्-वृक्ष-वृष्टान्तेनोपदिशति । शिरसि-शीर्षे, आरूढाः खगाः फलानि खादन्ति-भक्षयन्ति, पुनस्ते शाखाः मोटयन्ति-त्रोटयन्ति, ततोऽपि—तथापि महाद्रुमाः महापचासौ द्रुमः महाद्रुमः, ते महान्तो द्रुमाः, शकुनानाम्-पक्षिणां कृतेऽपराधितम्-अपराधम-निष्ठं वा नैव कुर्वन्ति । यथा वृक्षाः सर्वेषामुपकारकाः भवन्ति, तथैव सर्वेषां विद्यामिति भावः ।

शिरसि । शिरस् + ङि । २६० सू० शकारस्य स्थाने सकारे, ११ सू० सकारस्य लोपे, १००५ सू० ङिना सह अकारस्य इकारे सिरि इति भवति । आरूढाः । आङ्-पूर्वकः रुह्-धातुः आरोहणे । आ-रुह् + क्तन्त । ८७७ सू० आरुह् इत्यस्य स्थाने चड इत्यादेशे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, जसप्रत्यये, १७७ सू० तकारलोपे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१५ सू० जसो लोपे खडिगा इति भवति । खादन्ति । खाद्-[आद्]-धातुः भोजने । खाद् + अन्ति । ८९९ सू० दकारलोपे, ६३१ सू० अन्ति इत्यस्य न्ति इत्यादेशे, ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे खन्ति इति भवति । फलानि । फल + शस् । बाहुल्येन ३७० सू० फकारस्य द्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वफकारस्य पकारे, १०२४ सू० शसः स्थाने इ इत्यादेशे फलइ इति भवति । पुनः—पुण्य, प्रक्रिया १०१४ सूत्रस्य प्रथमदलोके ज्ञेया । शाखाः । शाखा + शस् । अपभ्रंशे शाखाऽर्थे १०९३ सू० डालशब्दः प्रयुज्यते, प्रस्तुत-सूत्रेण डालशब्दस्य ङीबत्वे, १०२४ सू० शसः स्थाने इ इत्यादेशे डालइ इति भवति । मोटयन्ति । मोट्-धातुः मोटने-त्रोटने । मोट् + णिग् + अन्ति । ९१० सू० अकारस्याऽऽगमे, १९५ सू० टकारस्य डकारे, ६३८ सू० णिग अकारे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अङ्गोने परेण संयोज्ये, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे मोडन्ति इति भवति । ततः—तो, प्रक्रिया १००७ सूत्रे ज्ञेया । अपि—वि, प्रक्रिया ४८९ सूत्रे ज्ञेया । महाद्रुमाः । महाद्रुम + जस् । ८४ सू० संयोगे परे ह्रस्वे, १०६९ सू० रेफलोपे, ३६० सू० दकारस्य द्वित्वे, १०१५ सू० जसो लोपे महद्द्रुम इति भवति । ११ सूत्रस्य वृत्तिमनुसृत्य दकारस्याऽऽदिभूतत्वाद् यत्र ३६० सूत्रेण दकारद्वित्वं न जातं तत्र महद्द्रुम इति भवति । शकुनानाम् । शकुन + आम् । २६० सू० शकारस्य सकारे, १७७ सू० ककारलोपे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १००१ सू० अकारस्य आकारे, १०१० सू० आमः स्थाने ह् इत्यादेशे सउणाह् इति भवति । अपराधितम् । अपराधित + अम् । २३१ सू० यकारस्य वकारे, १८७ सू० घकारस्य हकारे, १७७ सू० तकारलोपे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे अपराहिउ इति भवति । न । अव्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । कुर्वन्ति । कुर्व्-[कृ]-धातुः करणे । कृ + अन्ति । ९०५ सू० ऋकारस्य अर इत्यादेशे, ६३१ सू० अन्तेः स्थाने न्ति इत्यादेशे करन्ति इति भवति । अत्र डालइ इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य । अत्र श्लोके पठितः शाखा-शब्दः स्त्रीलिङ्गी वर्तते परन्तु प्रस्तुतसूत्रेणाऽसौ नपुंसक-लिङ्गी विहितः । तेन डालइ इत्यत्र १०२४ सूत्रेण जसः स्थाने इ इत्यादेशो जातः ।

★ अथ लिङ्गसम्बन्धी प्रकरणम् ★

लिङ्ग शब्द की अर्थविचारणा प्रस्तुत प्राकृत-व्याकरण के प्रथम खण्ड के ४२ वें पृष्ठ पर की जा चुकी है । अपभ्रंश भाषा में लिङ्गसम्बन्धी जो विधि-विधान पाया जाता है । अब सूत्रकार उस का निर्देश करने लगे हैं—

१११६ अपभ्रंश-भाषा में लिङ्ग प्रायः अतन्त्र [व्यभिचारी] अर्थात् अनियत होता है। संस्कृत भाषा में जैसे रामः यह शब्द है। इस शब्द का नियतरूप से पुल्लिङ्ग में प्रयोग होता है। रमा शब्द का स्त्रीलिङ्ग में और जलम् शब्द का नियतरूप से नपुंसकलिङ्ग में प्रयोग किया जाता है, वैसे अपभ्रंश-भाषा में राम आदि सभी शब्द प्रायः अनियतलिङ्ग वाले होते हैं, इन का कोई निश्चित लिङ्ग नहीं होता है। इस तरह अपभ्रंश-भाषा-गत शब्दों का प्रायः सभी लिङ्गों में प्रयोग हो जाता है। जैसे—गजानां कुम्भान् दारयन्तम् = गयकुम्भइं दारन्तु [हाथियों के कुम्भों-मस्तकों को विदीर्ण करते हुए को] यहां पर पठित पुल्लिङ्गी कुम्भ शब्द का नपुंसकलिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

अध्राणि स्वानानि पर्वतेषु पथिकः रटन् याति ।

य एष गिरिगिन्न-मनाः स किं वन्याया घृणायते ? ॥१॥

अर्थात्—पर्वतों के साथ लगे हुए बादलों को देखकर कोई पथिक आक्रन्दन करता हुआ जा रहा है, और यह कह रहा है कि जब ये बादल पर्वतों को ही भिगल जाना चाहते हैं तो ये मेरी नायिका पर क्या अनुकम्पा करेंगे ? यहां पर पठित नपुंसकलिङ्गी-अध्रम् इस शब्द का पुल्लिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

पादे विलग्नमग्रं, शिरः अस्तं स्वन्धस्य ।

ततोऽपि कटारिकायां हुस्तः, बलिः किये कान्तस्य ॥२॥

अर्थात्—ग्रंथों पांव पर आ लगी हैं, और शिर कन्धे से लुढ़क गया है, तथापि इस का हाथ कटारी [तलवार] पर है, ऐसे कान्त के मैं बलिहार जाती हूँ। यहां पर पठित अन्त्रम् = अन्वडी [ग्रंथ] इस नपुंसकलिङ्गी शब्द का स्त्रीलिङ्ग में प्रयोग किया गया है।

शिरसि आकृष्टाः खावन्ति फलानि पुनः शाखाः मोदयन्ति ।

ततोऽपि महाग्रमाः शकुनानामपराधितं न कुवन्ति ॥३॥

अर्थात्—पक्षी शिर [शिखर] पर चढ़ कर फलों को खा रहे हैं, और शाखाओं को तोड़-मरोड़ रहे हैं। तथापि महान वृक्ष इन पक्षियों को दण्ड नहीं देते हैं। परोपकारी होने से वृक्ष उद्वण्ड पक्षियों का भी बुरा नहीं करते। यहां पर पठित शाखाः = डालें [टहनियों का] यह स्त्री-लिङ्गी शब्द नपुंसक लिङ्ग में प्रयुक्त किया गया है।

★ अथ शौरसेनी-भाषा-सम्मान-विधिः ★

१११७—शौरसेनीवत् । ८। ४। ४४६। अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

सीसि सेहृ खणु विणिम्मविदु, खणु कण्ठि पालंबु किदु रविए ।

विहिवु खणु मुण्ड-मालिए जं पणएण, तं नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो ॥१॥

★ अथ शौरसेनी-भाषा-सम्मान-विधिः ★

शौरसेनी-भाषायाः नियमाः ६३१ सूत्रादारभ्य ६५६ सूत्रपर्यन्तं पूर्वं भणितः सन्ति ।

तेषां शौरसेनीभाषा-नियमानामपभ्रंशभाषायामपि प्रवृत्तिर्जायते । अपभ्रंशभाषायां शौरसेनी-भाषातुल्यमपि कार्यं भवतीति भावः । प्रस्तुते प्रकरणे इयमेव शौरसेनी-भाषायाः तुल्यता निरूप्यते वृत्तिकारेण । यथा—

१११७—शौरसेनीवत् । अपभ्रंशभाषायां प्रायः शौरसेनी-भाषा-तुल्यं कार्यं जायते, शौरसेनी-

भाषाया ये नियमाः सन्ति, तेषां प्रवृत्तिरपञ्च-भाषायामपि जायते । यथा—

शीर्षे शेखरः क्षणं विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रत्या ।

विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां यत्प्रणयेन, तन्नमत कुसुम-दाम-कोदण्डं कामस्य ॥१॥

भावार्थः—कामदेवप्रभावं विनिर्दिष्ट । कामस्य-कामदेवस्य, तत् कुसुम-दाम-कोदण्डम्, कुसुमानां-पुष्पाणां दाम-माला तदेव कोदण्डः-धनुः यस्य तं नमत नमस्कारं कुरुत । कोदण्डं तद् धनुः ? भगवत्या रत्या-कामदेव्या-पुष्प-क्षणं-क्षणं यावत् क्षणं-क्षणं विनिर्मापितम्-विहितम् । पुनः किम्सूतं तद् धनुः ? रत्या कण्ठे क्षणं यावत् प्रालम्बं-कण्ठाभरणं कृतम्-ग्रीवा-हारतया स्थापितम् । पुनः किम्सूतम् तद् धनुः ? यत्क्षणं प्रणयेन-स्नेहेन *निजकण्ठ-वम्बिन्यां मुण्ड-मालिकायाम्-माला एव मालिका, मुण्डानां-नरमुण्डानां मालिका, तस्यां विहितं-संयोजितम् ।

शीर्षे । शीर्षं + डि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ३५० सू० रेफलोपे, १००५ सू० डिना सह अकारस्य स्थाने इकारे सीसि इति भवति । अत्र ३६३ सू० द्वितीय-सकारस्य द्वित्वं न जातम् । शेखरः । शेखर + सि । २६० सू० शकारस्य सकारे, १८७ सू० लकारस्य हकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे नेहृ इति भवति । क्षणम् । क्षण + अम् । २७४ सू० क्षस्य लकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे खण्णु इति भवति । विनिर्मापितम् । वि-निर्-पूर्वकः भाषातुः विनिर्माणे । विनिर्मा + णिग् + क्त-त् । २२८ सू० नकारस्य णकारे, ३५० सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० मकारद्वित्वे, ६३६ सू० णिगः स्थाने अवि इत्यादेशे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, सि-प्रत्यये, प्रस्तुतसूत्रस्य—“अथ शेऽपि शौरसेनोवत् कार्यं भवति” इति कथनेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे विणिम्मविबु इति भवति । कण्ठे = कण्ठ, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य तृतीयश्लोके ज्ञेया । प्रालम्बम् । प्रालम्ब + सि । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, २३ सूत्रे “क्व-चिद् प्रथमश्लोके” इति कथनेन मकारस्याऽनुस्वारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे पालंबु इति भवति । कृतम् । कृत + सि । १२८ सू० ऋकारस्य इकारे, प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० सेलोपे किबु इति भवति । रत्या । रति + टा । प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन ९३१ सू० तकारस्य दकारे, ५१८ सू० टाप्रत्ययस्य एकारे रवि ए इति भवति । विहितम् । विहित + सि । विदु-वदेव विहिबु इति साध्यम् । मुण्ड-मालिकायाम् । मुण्ड-मालिका + डि । १७७ सू० ककारलोपे, १० सू० स्वरस्य लोपे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १००१ सू० लकारस्यस्य आ-कारस्य इकारे, ५१८ सू० डिप्रत्ययस्य एकारे मुण्डमालि ए इति भवति । यत् = ज, प्रक्रिया १०९१ सूत्रस्य द्वितीयश्लोके ज्ञेया । प्रणयेन । प्रणय + टा । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, १७७ सू० यकारलोपे, १०१३ सू० टाप्रत्ययस्य णकारे, स्थानिवत्त्वात् १००४ सू० अकारस्य एकारे पणएण इति भवति । तद् = तं; प्रक्रिया १०२१ सूत्रस्य प्रथमश्लोके ज्ञेया । नमत । णम-[नम्]-धातुः नमने । नम् + त । ९१० सू० अकारागमे, अज्भीने परेण संयोज्ये, १०५५ सू० त इत्यस्य हु इत्यादेशे नमहु इति भवति । कुसुम-दाम-कोदण्डम् । कुसुम-दाम-कोदण्ड + अम् । १००२ सू० अकारस्य उकारे, १०१५ सू० अमो लोपे कुसुम-दाम-कोदण्डु इति भवति । कामस्य । काम + इत् । १००९ सू० इसः स्थाने हो इत्यादेशे कामहो इति भवति । विनिर्मापितम् = विणिम्मविबु, कृतम् = किबु, रत्या = रदि ए, विहितम् = विहिबु इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रबलेन शौरसेना-भाषा-वत्त्वात् ९३१ सूत्रेण तकारस्य दकारो जातः ।

*मुण्डमालिका मालिकायां शब्देन चायंते, इति पीरालिनी-प्रक्रिया ।

★ अथ शौरसेनी-भाषा के सम्मान विधि ★

शौरसेनी भाषा के विधि-विधान का वर्णन पीछे ६३१ वें सूत्र से ले कर ६५६ वें सूत्र तक किया जा चुका है। अपभ्रंश-भाषा में भी शौरसेनी भाषा के विधिविधान का आश्रयण किया जाता है। इसी तथ्य को प्रस्तुत प्रकरण में सूत्रकार बतलाने लगे हैं—

१११७—अपभ्रंश-भाषा में प्रायः शौरसेनी-भाषा के समान कार्य होता है। जैसे—

शीर्षे शोभरः क्षणं विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बं कृतं रथा।

विहितं क्षणं मुण्डमालिकायां यत् प्रणयेत्, तन्ममस कुसुम-वाम-कोदण्डं कामस्य ॥१॥

अर्थात्—कामदेव के उस पुष्प-माला-रूप धनुष को प्रेम के साथ नमस्कार करो, जिसे रति [कामदेव की पत्नी] ने एक क्षण में ही सिर का आभूषण बना लिया है, और क्षण भर में उसे अपना प्रालम्ब हार [वह हार जो कुन्नों तक लम्बा हो] बना डाला है और क्षण भर में मुण्डमालिका [को-पड़ियों की माला] के ऊपर रख दिया है। यही अपभ्रंश-भाषा में १—विनिर्मापितम् = विनिर्मितम् [किया] २—कृतम् = कृत [किया], ३—रथा = रथि [रति ने], ४—विहितम् = विहित [किया] इन पदों में शौरसेनी भाषा के १३१ वें सूत्र से तकार को दकार किया गया है।

★ अथ व्यत्यय-विधिः ★

१११८—व्यत्ययश्च । ८ । ४ । ४४७ । प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां तिष्ठतिचिच्छः [४, २६८] इत्युक्तं तथा प्राकृत-पेशाची-शौरसेनीष्वपि भवति । चिच्छदि । अपभ्रंशे रेफस्याऽधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । शब्द-माणुश-मंश-मालके कुम्भ-शहश्र-वशाहे शंचिदे इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलं भाषा-लक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति । अहं पेच्छइ रहु-त-एणो । अथ प्रेक्षांचके इत्यर्थः । आभासइ रयणीअरे । आवभाषे रजनीवरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि । सोहीअ एस वण्ठी । श्रुणोत्येष वण्ठ इत्यर्थः ।

★ अथ व्यत्यय-विधिः ★

व्यत्यय-शब्दः परिवर्तनाऽर्थको विद्यते । प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृति-भाषा-नियमानामप-भ्रंश-भाषायां व्यत्ययो जायते । अयं भावो यत् प्राकृतादि-भाषाणां नियमा अपभ्रंश-भाषाया-मपि आद्रियन्ते । प्रस्तुत-प्रकरणेऽयमेव व्यत्ययो निरूप्यते । यथा—

१११८—प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानाम् । प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृतिभाषासु यानि लक्षणानि-नियमाः सन्ति, तेषां व्यत्ययः-परिवर्तनं जायते । प्राकृतभाषानियमाः शौरसेन्यादिभाषासु समाश्रिता भवन्ति, शौरसेन्यादिभाषा-नियमाश्च प्राकृतभाषायां प्रयुज्यन्ते । यथा—मागधी-भाषायां ९६९ सूत्रेण स्वाधातु-निष्पन्नस्य तिष्ठ इत्यस्य पदस्य चिच्छ इत्यादेशो जायते, तथैव प्राकृत-पेशाची-शौरसेनी-भाषास्वपि सं-जायते । यथा-तिष्ठति । ष्ठा- [स्था] -धातुः गतिनिवृत्तौ । स्था + तिच् । संस्कृतनियमेन तिष्ठ + तिच् इति जाते, १११८ सू० भाषाव्यत्यये जाते, ९६९ सू० तिष्ठ इत्यस्य चिच्छ इत्यादेशे, ६२८ सू० तिच् इत्यादेशे, ९४५ सू० इच्; स्वाने दि इत्यादेशे चिच्छति इति भवति । चिच्छति इत्यत्र प्रस्तुतसूत्रवर्जनं ९६९ इत्यस्य

मागधीभाषा-नियामकस्य सूत्रस्य मागधीभिन्नभाषायां प्रवृत्तिर्जाता । अपभ्रंशे रेफस्याऽधो वा । अपभ्रंशभाषायां १०६९ सू० अधोवर्तितः-पश्चाद्वर्तितः रेफस्य लोपे विधीयते, स च मागध्यामपि भवति । यथा— शतमानुष-मांस-भारकः । कुम्भसहस्र-वसायाः सञ्चितः । शतानि मानुषाः, शतमानुषाः, तेषां मांसानि, शतमानुषमांसानि, तेषां भारकः-भारवाहकः, सः । कुम्भानाम्-घटानां सहस्राणि, तेषु वसा [चरबी इति भाषायाम्] कुम्भसहस्रवसा, तस्याः-तया अत्र तृतीयाऽर्थे षष्ठी वर्तते, सञ्चितः-पूर्णः । शत-मानुष-मांसभारकः । शतमानुष-मांस-भारक+सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, ९५९ सू० उभयत्रापि सकारस्य शकारे, ९३१ सू० लकारस्य दकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, ७० सू० मांस-स्थस्याऽऽकारस्य अकारे, ९५९ सू० मांसस्थस्य सकारस्य शकारे, ९५९ सू० रेफस्य लकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३।७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे शब्द-मागध-मंश-भालके इति भवति । कुम्भसहस्र-वसायाः-कुम्भ-सहस्र-वसा-+सि । ९५९ सू० सर्वत्रैव सकारस्य शकारे, वैकल्पिकलात् १०६९ सू० रेफस्य लोपाऽभावे, १०२१ सू० इत्सेः स्थाने हे इत्यादेशे कुम्भ-शहस्र-वसाहे इति भवति । प्रस्तुतसूत्रबलेन शहस्र इत्यत्र मागधी-भाषा-शब्दे अपभ्रंश-भाषा-नियामकस्य १०६९ सूत्रस्य प्रवृत्तिर्जाता । सञ्चितः । सञ्चित+सि । ९५९ सू० सकारस्य शकारे, ९३१ सू० लकारस्य दकारे, ९५८ सू० अकारस्य एकारे, १।१।३।७। सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारलोपे शब्द-मागध-मंश-भालके इति भवति । इत्याद्यन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । इत्यादीनि अन्यान्यत्रापि शब्दानि द्रष्टव्यानि, मागध्यां संभक्तुमर्हन्ति । न केवलं भाषा-संज्ञाणां भाषाणाम्-प्राकृतादि-भाषाणां लक्षणानि-नियमाः, भाषालक्षणानि, तेषामेव केवलं व्यत्ययो न भवति, प्रस्तुत त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ति आदिर्येषां ते एगदयः, तेषामादेशानां त्याद्यादेशानाम् । प्राकृतादिभाषासु ये त्याद्यादेशाः वर्तमानकाले प्रसिद्धाः, ते भूतकालेऽपि भवन्ति । यथा— अप प्रेक्षाञ्चक्रे रघुतनयः । अप । अव्ययपदमिदम् । १८७ सू० थकारस्य स्थाने हकारे अह इति भवति । प्रेक्षाञ्चक्रे । प्रपूर्वकः ईक्ष्-धातुः प्रेक्षणे । प्रेक्ष्+णक् । १०६९ सू० रेफलोपे, ९१० सू० धातोरन्तेऽकारस्य रगमे, २७४ सू० क्षस्य छकारे, ३६० सू० छकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वछकारस्य षकारे, प्रस्तुतसूत्रेण त्याद्यादेश-व्यत्ययो जातः, अतएवाऽत्र भूतेऽर्थे वर्तमानकालिके तिव्-प्रत्यये कृते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इच्चादेशे पेच्छह इति भवति । रघुतनयः । रघोः तनयः रघुतनयः । रघुतनय+सि । १८७ सू० घकारस्य हकारे, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० यकारलोपे, ४९१ सू० सेर्दोः, डिति परेऽन्यस्वरादेशलोपे रहुत्तणञो इति भवति । आवभाषे । आङ्-पूर्वकः भाष्-धातुः आभाषणे । आभाष्+णक् । ९१० सू० अकारस्य रगमे, २६० सू० षकारस्य सकारे, [आवभाषे इत्ययं प्रयोगः भूतकालिको वर्तते, किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण भूतकालिकस्य प्रत्ययस्य स्थाने वर्तमानकालिके तिव्-प्रत्यये जाते] ६२८ सू० तिव इच्चादेशे आभासह इति भवति । रजनीचरान् । रजनीं चरन्तीति, तान् । रजनीचर+णस् । १७७ सू० जकारलोपे, १८० सू० यकारश्चुत्तौ, २२८ सू० नकारस्य णकारे, १७७ सू० चकारलोपे, ४९३ सू० ञसो लोपे, स्थानिवत्त्वात् ५०३ सू० अकारस्य एकारे रयलो-अरे इति भवति । सूते प्रसिद्धो वर्तमानेऽपि । भूतकाले प्रसिद्धाः-इष्टाः ये प्रत्ययाः भवन्ति ते वर्तमानेऽपि लज्जायन्ते । यथा— श्रुणाति । श्रु-धातुः श्रवणे । श्रु+तिव् । १०६९ सू० रेफलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९०८ सू० उकारस्य ओकारे, श्रुणाति इति वर्तमानकालिकः प्रयोगः, प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन भूतकाले ये इष्टाः प्रत्ययास्ते वर्तमानकालेऽपि भवन्ति, अतएवाऽत्र वर्तमानकालिक-तिव्-प्रत्ययस्य स्थाने ६५१ सू० भूतकालिके होम इत्यादेशे सोहीञ इति भवति । एषः । एतद्+सि । ५७४ सू० सिना एह एतवः स्थाने एस इत्यादेशे एत्त इति भवति ।

वण्ठः । वाठ+सि । १००३ सू० प्रकारस्य ओकारे, १०१५ सू० सेलीपे वण्ठी इति भवति । वण्ठः अ-
विवाहितः पुरुषः भूयो वा भवति । शृणोति—सोहीअ इत्यस्मिन् वर्तमानकालिके प्रयोगे प्रस्तुतसूत्रस्य
बलेन वर्तमानकालिक-तिव्-प्रत्ययस्य स्थाने ६५१ सूत्रेण भूतकालिकः हीअ इत्यादेशो जातः ।

★ अथ व्यत्यय से सम्बन्धित विधि ★

व्यत्यय परिवर्तन का नाम है । प्राकृत और शौरसेनी आदि समस्त भाषाओं के नियम
अपभ्रंश-भाषा में भी परिवर्तित किए जा सकते हैं । प्रस्तुत प्रकरण में इसी परिवर्तन [व्य-
त्यय] का निर्देश किया जा रहा है—

१११८—प्राकृत आदि भाषाओं के लक्षणों [नियमों] का व्यत्यय हो जाता है । अर्थात् एक
भाषा के नियम दूसरी भाषा में भी लागू हो जाते हैं । जैसे—मागधीभाषा में ९६९ सूत्र से स्थाघातु से
सम्बन्धित तिष्ठ के स्थान में च्छिष्ठ यह आदेश होता है, परन्तु यही आदेश प्राकृत, पेशाबी और शौरसेनी
भाषा में भी हो जाता है । जैसे—'तिष्ठसि' इस पद का च्छिष्ठि [वह ठहरता है] यह रूप मागधी-
भाषागत होने पर भी प्राकृत आदि सभी भाषाओं में प्रयुक्त किया जा सकता है । अपभ्रंश-भाषा में
अओ-रेफ [संयुक्त वर्ण में दूसरा रेफ] का १०६९ वें सूत्र द्वारा विकल्प से लोप किया जाता है, परन्तु
यही नियम मागधी भाषा में भी ग्रहण हो जाता है । जैसे—

१—शतमानुष-मांस-भाण्डकः । कुम्भ-शहस्र-वसायाः सञ्चितः—शद-मागुश-मंश-भाल-के ।
कुम्भ-शहस्र-वसाहे शञ्चिदे [सैंकड़ों मनुष्यों के मांस को उठाने वाला, हजारों घड़ों की चरबी से पूर्ण]
यहाँ कुम्भ-शहस्र-वसायाः—कुम्भ-शहस्र-वसाहे [हजारों घड़ों में विद्यमान चरबी का] इस पद में प-
ठित शहस्र इस शब्द में अपभ्रंश भाषा के १०६९ वें सूत्र द्वारा वैकल्पिक रेफ-लोप नहीं हो सका ।
इसी प्रकार अन्य उदाहरण भी समझ लेने चाहियें ।

इस के अतिरिक्त, यह भी समझ लेना चाहिए कि केवल प्राकृत, शौरसेनी आदि भाषा के
नियमों का तथा ति आदि प्रत्ययों के स्थान में होने वाले इषादि आदेशों का ही व्यत्यय [परिवर्तन]
नहीं होता, प्रत्युत जो प्रत्यय वर्तमान काल में अस्ति हैं । अर्थात् वर्तमान काल में होते हैं, वे भूतकाल में
भी हो जाते हैं । जैसे—१—अथ प्रेक्षाञ्चके रघुतनयः—अह पेच्छइ रहु-तणओ [इस के अनन्तर रघु के
तनय-लड़के ने देखा], २—आवभाषे रजनीवरान्—आभासइ रयणीअरे [राक्षसों को कहा] यहाँ पर
पठित १—प्रेक्षाञ्चके तथा २—आवभाषे ये भूतकालीन क्रिया-पद प्रसिद्ध हैं किन्तु व्यत्यय-विधायक प्र-
स्तुत सूत्र ने भूतकाल में वर्तमानकालिक प्रत्यय करके प्रेक्षाञ्चके का पेच्छइ [उस ने देखा] तथा आव-
भाषे का आभासइ [उस ने कहा] यह रूप बना दिया है । यहाँ प्रत्यय वर्तमानकालिक है, किन्तु अर्थ
भूतकालीन किया जाता है । कहीं पर प्रत्यय भूतकाल का रहता है परन्तु अर्थ वर्तमान काल का किया
जाता है । जैसे—शृणोत्येव वण्ठः—सोहीअ एस वण्ठी [यह वण्ठ [अविवाहित पुरुष, नौकर] सुनता
है] यहाँ भूतकालिक प्रत्यय होने पर भी अर्थ वर्तमानकालिक है ।

★ अथ संस्कृत-भाषा-सम्बन्धित-विधिः ★

१११९—शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् । ८ । ४ । ४४८ । शेषं यदत्र प्राकृत-भाषासु अष्टमे
नीकत तत्सप्ताऽध्यायो-निबद्ध-संस्कृत-वदेव सिद्धम् ।

हेहृ-द्विय-सूर-निवारणाय छत्तं ग्रहो इव वहन्ती ।

जयइ ससेषा वराह-सास-दूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥१॥

अथ चतुर्थ्याः आदेशो नीक्तः । स च संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि क्वचित् संस्कृत-वदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येक-वचनान्तस्य उरे, उरम्मि इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसि इत्यपि भवति । एवं सिरे, सिरिम्मि, सिरसि । सरे, सरम्मि, सरसि । सिद्ध-ग्रहणं मङ्गलाश्रयम् । ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतुकताऽभ्युदयश्चेति ।

इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्र-विरचितायां सिद्धहेम-चन्द्राभिधान-स्वोपश-शब्दानुशासन-वृत्ता-वष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

समाप्ता चेयं सिद्ध-हेमचन्द्र-शब्दानुशासन-वृत्तिः प्रकाशिका नामेति ।

✽ चतुर्थः पादः समाप्तः ✽

★ अथ संस्कृत-भाषा-सम्मान-विधिः ★

हेमशब्दानुशासनस्य व्याकरणस्य अष्टाध्यायाः सन्ति । आदिम-सप्ताध्यायेषु संस्कृत-भाषायाः विवेचनं विहितम्, अन्तिमेऽष्टमाध्याये च प्राकृत-शौरसेनी-प्रभृति-षड्-भाषाणां विधि-विधानं निरूपितमस्ति । संस्कृतभाषायाः नियमाः प्राकृतादिभाषास्वपि समाश्रिताः भवन्ति । अतएव प्रस्तुतप्रकरणे सूत्रकारेण संसूच्यते यत् प्राकृतादिभाषासु ये नियमाः न प्रतिपादिताः सन्ति ते सर्वे नियमाः सप्ताध्यायी-निबद्धस्य संस्कृतभाषा-व्याकरणस्य तुल्यमेव प्राकृतादि-भाषास्वपि संगृहीतव्याः भवन्ति । यथा—

१११६—शेषं यवत्र । हेमशब्दानुशासनस्य अष्टमाध्याये वर्णितासु प्राकृत-शौरसेनी-मागधी-पेशाची-बूलिकापेशाची—अपभ्रंश-भाषासु यद् विधिविधानं नीवतं तत्सर्वं सप्ताध्यायी-निबद्ध-संस्कृत-भाषा-वदेव ज्ञेयम् । सप्तानामध्यायानां समाहारः इति सप्ताध्यायी, तस्यां निबद्धम्-विनिर्मितं यत् सं-स्कृतम्-संस्कृतव्याकरणम्, तत् सप्ताध्यायी-निबद्धसंस्कृतम्, तेन तुल्यमिति सप्ताध्यायी-निबद्ध-संस्कृतव-दिति । संस्कृत-भाषाया ये नियमास्ते प्राकृतादिभाषास्वपि समाश्रियन्त इति भावः । यथा—

अधःस्थित-सूर-निवारणाय छत्तं अधः इव वहन्ती ।

जयति सशेषा वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता पृथिवी ॥१॥

भावार्थः—पौराणिक-मतानुसारेण यदा हिरण्य-राक्षसेन सर्वमेव ब्रह्माण्डजालं न्युञ्जीकृतमा-सीत्तदा भगवता नारायणेन तत्समीकरणाय वराहस्याऽवतारो गृहीतः, तमेव वर्णयति—अधःस्थित-सूर-निवारणाय । अयं भावः—पृथ्व्याः न्युञ्जीकरणदशायां पातालस्थितानां प्राणिनामातपनिवारणाय भ-गवता नारायणेन पृथ्व्याः पूर्वावस्थासम्पादनं कृतमतएव पातालस्थितानां प्राणिनां कृते छत्रवमुप-पन्नं पृथ्व्याः, फलतः अधःस्थित-सूर-निवारणायेत्युक्तम् । पृथिवी-भूमिः, किन्मूता पृथिवी ? अधःछत्रमिव वहन्ती—अधःस्थितानां प्राणिनां कृते छत्रमिव जायमानो, पुनः किन्मूता ? वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता, वराहस्य-शूकरस्य श्वासः, तेन दूरोत्क्षिप्ता, दूरे उत्क्षिप्ता, इति दुरोत्क्षिप्ता, पुनः किन्मूता पृथिवी ? सशेषा । शेषेण—शेषनामेन सह वर्तमाना, जयति—सर्वोत्कृष्टा दृश्यते, जयशीला वर्तते ।

अधःस्थित-सूर-निवारणाय । अधःस्थित-सूर-निवारण + डे । ४१२ सू० अधसशब्दस्य हेट्ट इत्यादेशे, स्थित—इत्यत्र ष्ठा [स्था] + क्त-त इति जाते, ६८७ सू० स्थाघातोः स्थाने ठा इत्यादेशे, ३६० सू० ठकारद्वित्वे, ३६१ सू० पूर्वठकारस्य टकारे, १००० सू० आकारस्य अकारे, ६४५ सू० अकारस्य इकारे, १७७ सू० तकारलोपे, बाहुल्येन १८० सू० यकारश्रुती, संस्कृत-नियमेन डे इत्यस्य प्रत्ययस्य यकारे, पूर्वदीर्घे च हेट्ट-द्विय-सूरनिवारणाय इति भवति । छत्रम् । छत्र + अम् । १०६९ सू० रेफस्य लोपे, ३६० सू० तकारद्वित्वे, ४९४ सू० अमोऽकारलोपे, २३ सू० मकारानुस्वारे छत्त इति भवति । अधः । अद्यय-पदमिदम् । १८७ सू० धकारस्य हकारे, ३७ सू० विसर्गस्य डो इत्यादेशे, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि, अजभीने परेण संयोज्ये अहो इति भवति । इय । अद्ययपदमिदं संस्कृतवदेवाऽपभ्रंशे प्रयुज्यते । बह्वन्ती । बह् प्रापणे । बह् + शतृ । ९१० सू० अकारागमे, ६७० सू० शतुः स्थाने न्त इत्यादेशे, स्त्रीत्वविवक्षायां ५२१ सू० डी-(ई)-प्रत्यये, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १०१५ सू० सेलपि बह्वन्ती इति भवति । जयति । जि जये । जि + तिव् । संस्कृतनियमेन जय + तिव् इति जाते, ६२८ सू० तिवः स्थाने इधादेशे जयइ इति भवति । सशेषा । सशेषा + सि । २६० सू० शकारस्य षकारस्य च सकारे, १।१।३७ सू० सेरिकारलोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे ससेसा इति भवति । वराह-भास-दूरोत्क्षप्ता । वराह-व्वास-दूरोत्क्षप्ता + सि । ३५० सू० संयुक्त-वकारलोपे, २६० सू० शकारस्य सकारे, ९२९ सू० उत्क्षप्ता-शब्दस्य उक्खुया इत्यस्य प्रयोगे वराह-सास-दूर + उक्खुया + सि इति जाते, १० सू० स्वरस्य लोपे, अजभीने परेण संयोज्ये, १।१।३७ सू० सेरिकारस्य लोपे, ११ सू० सकारस्य लोपे वराह-सास-दूरोत्क्षुया इति भवति । पृथिवी । पृथिवी + सि । १३१ सू० ऋकारस्य उकारे, १८७ सू० धकारस्य हकारे, ८८ सू० आदेरिकारस्य अकारे, पूर्ववदेव सेलपि पुह्वी इति भवति । अत्र चतुर्थ्याः आदेशो नोक्तः । प्राकृतादिभाषासु चतुर्थीविभक्तेः स्थाने न कोऽप्यादेशो विहितः । स चाऽत्र संस्कृत-भाषातुल्य एव बोध्यः । यथा संस्कृते डेप्रत्ययस्य स्थाने यकारः पूर्वदीर्घश्च भवति, तथैव प्राकृतादि-भाषास्वपि भवति । यथा—हेट्ट-द्विय-सूर-निवारणाय इत्यस्य प्राकृतादि-भाषा-शब्दस्य प्रस्तुतसूत्रबलेन संस्कृत-भाषा-वदेव डेप्रत्ययस्य स्थाने य कारादेशः पूर्वदीर्घश्च जातः । उक्तमपि—कश्चिद् । प्राकृतादि-भाषासु कश्चित्-कस्मिंश्चित् स्थाने उक्तम्-भणितमपि संस्कृतवदेव भवति । यस्य शब्दस्य विधिविधानं प्राकृत-भाषायां भणितमपि वर्तते तथापि कुत्रचित्तस्य शब्दस्य संस्कृतभाषानिष्पन्नमपि रूपं प्राकृत-भाषायां आद्रियते । यथा—प्राकृतभाषायाम् उरस्-शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे, उरम्मि इति द्वे रूपे भवतः, संस्कृत-भाषायामस्य शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरसि इति रूपं भवति । प्रस्तुतसूत्रस्य बलेन उरमि इति संस्कृत-भाषा-निष्पन्नमपि रूपं कस्मिंश्चित् स्थले प्राकृत-भाषायां संगृह्यते । उरे, उरम्मि इत्यनयोः साधना त्रित्वम्—उरसि । उरस् + ङि । ५०० सू० डिप्रत्ययस्य स्थाने डे [ए], मि । इत्यादेशो भवतः, यत्र डे [ए] इत्यादेशो जातस्तत्र उरस् + ए इति जाते, डिति परेऽन्त्यस्वरादेशेऽपि उरे, म्मि इत्यादेशे तु उरस् + म्मि इति जाते, ११ सू० सकारलोपे उरम्मि इति भवति । एवम् । एवमेव-अनर्थेव रीत्या शिरसि इत्यादीनि संस्कृतभाषानिष्पन्नानि रूपाण्यपि प्राकृतभाषायां कुत्रचित् संगृह्यन्ते । यथा—शिरसि । शिरस् + ङि । २६० सू० शकारस्य सकारे, ५०० सू० डेः स्थाने डे [ए], म्मि इत्यादेशो, पूर्ववदेव सरे, शिरम्मि इति भवति । किन्तु संस्कृतभाषासिद्धं शिरसि इति रूपमपि प्राकृते क्वचिद् आद्रियते । सरसि । सरस् + ङि । पूर्ववदेव सरे, सरम्मि इति भवति । किन्तु प्रस्तुतसूत्रेण प्राकृते क्वचिद् सरसि इति संस्कृतसिद्धरूपमपि गृह्यते । सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम् । १११९ सूत्रे “शेषं संस्कृतवद्” इति कथनेवाऽऽसी-

रकार्यविद्धिः, तर्हि किमर्थं सिद्धपदस्य ग्रहणम् ? उत्तरयत् तद्वृत्तिकारो यद्यत्र सिद्धपदग्रहणं मङ्गलार्थं सम्बोध्यम् । मङ्गलम् अर्थः-प्रयोजनमस्य तद् मङ्गलार्थम् । मङ्गलशब्दस्यैवैतदिति बोध्याः १-मङ्गल्यते-अधिगम्यते हितमनेनेति मङ्गलम् । २-भां गच्छति भवात्, संसागादपनयोति मङ्गलम्, ३-मङ्गल्यते अलंक्रियते प्राप्ता येनति मङ्गलम्, ४ मङ्गल्यते-पूज्यन्तेऽनेनेति मङ्गलम्, ५-मोक्षन्तेऽनेनेति मङ्गलम्, ६-मङ्गल्यते-हिंसायै समर्पयतीति मङ्गलम् । सिद्धपदं भाङ्गलिकमिति सारांशः । ततो ह्याऽऽभ्युत्थञ्छ्रोतृकताऽभ्युदयश्च । सिद्ध-शब्दस्य मङ्गल-जमकत्वं भवतीति सर्वविदितं वसंते, तेन मङ्गलेन कार्यद्वयं सिध्यति । यथा-श्रोतृगामध्येतृणाञ्चाध्ययनकर्तृत्वं चिरस्थायि भूयात्, तथा तेषामभ्युदयश्च भवेदिति । अभ्युदयः लोककी प्रविष्टा उन्नतिश्च । अग्रहस्तिवत्त्वम्-श्रोता एव श्रोतृकः, तस्य भावः श्रोतृकता, प्रापुरस्ति अस्यामिति आयुष्मती, आयुष्मती चासौ श्रोतृकता इति आयुष्मच्छ्रोतृकता ।

इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्रः । इति शब्दोऽत्र पूर्वसन्दर्भस्व संसूचकः । आचार्यश्चासौ श्री-हेमचन्द्रः । आचार्य-श्री-हेमचन्द्रः, तेन विरचितायाम्-निमित्तायाम्, इत्याचार्य-श्री-हेमचन्द्र-विरचितायाम् । सिद्ध-हेमचन्द्रः अभिधानं-नाम यस्य तत् सिद्धहेमचन्द्राऽभिधानम् । स्वस्य उपज्ञा-स्वयं प्राप्तं ज्ञानं, यस्परम्परया नोपलब्धं तत् स्वोपज्ञं, स्वोपज्ञं च तत् शब्दानुशासनम् [व्याकरणम्] स्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम् । सिद्ध-हेमचन्द्राऽभिधानं च तत् स्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम्, सिद्ध-हेमचन्द्राऽभिधानस्वोपज्ञ-शब्दानुशासनम्, तस्य वृत्ती-सूत्रार्थं, सिद्ध-हेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-शब्दानुशासनवृत्ती अष्टमस्य अध्यायस्य [प्रस्तुतस्य प्राकृत-व्याकरणस्य] चतुर्थः पादः समाप्तः-समाप्तिं गतः ।

समाप्ता चेयम् । इयं प्रकाशिका नामधेया सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनस्य [हेमशब्दानुशासनस्य] वृत्तिः-टीकाः व्याख्या समाप्ता-समाप्तिं गता । यदा मूलग्रन्थे सिद्ध-हेमचन्द्र-शब्दानुशासन-वृत्तिः समाप्तिं गता तदाऽस्मदीया तद्-व्याख्याश्री बालमनोरमाऽऽख्या संस्कृतव्याख्याऽपि समाप्तिमेति ।

अपभ्रंश-गिराया हि, टीका बालमनोरमा ।
 आत्मगुरोः प्रसादेन, पूर्णां ज्ञानेच्छुनिमिता ॥१॥
 *चतुर्थपादोऽयं विपुलतर-सञ्ज्ञान-भरितः,
 सहायो ध्युत्पित्तोऽर्धवत् नितरां कण्ठकलितः ।
 क्वचित् स्यात् तद्विधे रवि कठिनता कस्यचिदपि,
 तदेयं टीका स्यात् सु-सुहृदिव साहाय्यकरणी ॥२॥
 इव हेमं सव-व्याकरणमभितः प्राकृतगिराम्,
 समर्थं व्याख्यातुं पुनरपि तदवशिष्यगतमे ।

*विपुलतर-खेष्ट-ज्ञानेन भरितः-पुरिहोऽयं चतुर्थपादः ध्युत्पित्तोः-ध्युत्पत्तिमिच्छतो ज्ञानस्य नितरामतिशयेन कण्ठकलितः सन्-स्मृती धारितः सन् सहायः-सहायको भवतु । यदि कुत्रचित् कस्मिंश्चित् स्थले तद्विधे, व्याकरण-मूल-सूत्रार्थं ज्ञाने विज्ञानेन कस्मिंश्चित् कठिनता भवेत्तदा इयं प्रस्तुता बालमनोरमा संस्कृत-टीका सु-सुहृत्-प्रवर्तिव इव साहाय्यकरणी-सहायतादात्री भवेदिति तात्पर्यम् । शिष्या एते श्रवणः ।

हेमन्-हेमचन्द्रसुरिभिर्मितं तद्-ले ठमन्थेभ्यः प्राकृतव्याकरणेभ्यः, व्याकरणम्-शब्दानुशासनम् प्राकृतगिराम् कस्यचित् प्राकृतभाषाणाम्, अभितः-मवंतोभावेन व्याख्यातुं समर्थं प्रवृत्तं वाक्यम् । पुनरपि अत्रिंशत्तिस्रः तदर्थोऽवश्यं-तदे-व्याकरणसूत्रार्थः-सर्व-विदोऽपि प्रवृत्त-गिरायां संस्कृते हिन्दीभाषायाञ्च सुसरला-अस्यन्तरमा टीकाऽपि व्याऽऽसी-तस्माद् हेतोरेवं प्रयागे मया मुनिज्ञानेभ्युना कृतः । इति सूक्ष्मबुद्धयः सुखिनो विदास्तुर्वन्तु । अथाऽपि शिष्याऽपि-श्रवणः ।

अपेक्षया हीकाऽऽतीत् प्रचलित-गिरायां सुसरला,
प्रमात्तोऽयं सस्मात् कृत इति विज्ञानन्तु सुविद्यः ॥३॥

✽ चतुर्थः पादः सम्पूर्णः ✽

प्र-उक्त-संस्कृत-भाषा-के-व्याकरण-होने-वाली-विधि-★

प्राकृत और शौरसेनी आदि बहूविध भाषाओं का विधि-विधान हैमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के अष्टमाध्याय के १११८ सूत्रों में निरूपित किया गया है। प्राकृत आदि समस्त भाषाओं के कुछ एक नियम ऐसे भी हैं जो उक्त १११८ सूत्रों में वर्णित नहीं किए जा सके हैं। अतः उन नियमों को हैमशब्दानुशासन के सप्ताध्यायीरूप संस्कृत-व्याकरण से ग्रहण कर लेना चाहिए। प्रस्तुत प्रकरण में इसी बात का वर्णन किया जा रहा है।

१११६—इस अष्टम अध्याय में १—प्राकृत, २—शौरसेनी, ३—सागवी, ४—वंशाची, ५—बुलिकापेशाची और ६—अषभ्रश इन ६ भाषाओं के जो नियम नहीं बताए गए हैं, वे सप्ताध्यायी में दिए गए संस्कृत-भाषा के नियमों के समान ही जानने चाहिए। हैमशब्दानुशासन व्याकरण के आठ अध्याय हैं। पहले के सात अध्यायों में संस्कृत-भाषा के विधि-विधान का वर्णन किया गया है और आठवें अध्याय में प्राकृत आदि छह भाषाओं का निरूपण कर रखा है। सूत्रकार फरमाते हैं कि प्रस्तुत अष्टमाध्याय में प्राकृत आदि भाषाओं का जो विधिविधान नहीं कहा गया, वह सब पहले सात अध्यायों में वर्णित संस्कृत-भाषा की भांति ही सिद्ध है। अर्थात् उसी के समान समझ लेना चाहिए। जैसे—

अधःस्थित-सूर-निवारणाय, छत्रं अधः इव ब्रह्मी ।

अवति सशेषा वराह-श्यास-वुरोर्दक्षता पृथिवी । १॥

अर्थात्—वराह के श्वास द्वारा दूर तक ऊपर को उठाई गई तथा शेष नाग से युक्त पृथ्वी मानों अधःस्थित सूर्य के आतप का निवारण करने के लिये छत्र का रूप धारण कर रही है। ऐसी पृथ्वी की विजय हो। पौराणिक मान्यता है कि हिरण्यक राक्षस ने समस्त ब्रह्माण्ड को उलटा दिया था। ब्रह्माण्ड को उलटा देने पर सूर्य देव भूलल के नीचे आ गए। अधःस्थित सूर्य के भयंकर परिताप को सहन न कर सकने के कारण पाताल-निवासी जनजीवन को सूर्य तन्य परिताप से सुरक्षित करने के लिये भगवान विष्णु ने वराह [सुर] का अवतार धारण किया। तदनन्तर वराह रूप धारी भगवान ने अपने प्रबल उच्छ्वासों से ब्रह्माण्ड को सीधा किया। ब्रह्माण्ड के अपने स्वरूप में अवस्थित हो जाने पर पृथ्वी ने पाताल-निवासियों को छत्र की भांति सूर्यजन्य परिताप से सुरक्षित कर दिया। यहां पर पठित अधःस्थित-सूर-निवारणाय—हेट्टु-ट्टिय-सूर-निवारणाय [नीचे विद्यमान सूर्य को रोकने के लिए] इस पद के निवारणाय इस शब्द में चतुर्थी विभक्ति का प्रयोग किया गया है, परन्तु प्राकृत आदि भाषाओं में चतुर्थी विभक्ति के प्रत्यय के स्थान में किसी प्रकार के आदेश का विधान नहीं किया गया है। अतः सूत्रकार फरमाते हैं कि प्राकृत आदि भाषाओं में जिस नियम का विधान नहीं किया गया, वह विधान संस्कृत-भाषा के समान ही प्राकृत आदि भाषा में ग्रहण कर लेना चाहिये। फलतः चतुर्थी-विभक्ति के डे-प्रत्यय के स्थान में संस्कृत-व्याकरण से यकार का आदेश करके निवारणाय यह रूप बनता है। इस तरह संस्कृतभाषा के नियम का प्राकृत आदि भाषाओं में भी आश्रयण कर लिया जाता है।

इसके प्रतिरिक्त, प्राकृत आदि भाषाओं में जिस शब्द का विधिविधान बताया जा चुका है, उसी शब्द का संस्कृत-व्याकरण के आधार पर संस्कृत-भाषा में जो विधिविधान बतलाया गया है, कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा के उस विधिविधान को भी प्राकृत-भाषा में ग्रहण कर लिया जाता है। जैसे—उरस् शब्द के सप्तमी के एक वचन में प्राकृत-भाषा में उरे और उरम्मि [छाती में] ये दो रूप बनते हैं, और संस्कृत भाषा में इस शब्द का उरसि यह रूप होता है। कृत्तिकार फरमाते हैं कि प्राकृत भाषा में भी कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा-निष्पन्न 'उरसि' इस रूप का आश्रयण कर लिया जाता है। इसी प्रकार शिरस् शब्द के सप्तमी के एक वचन में जहाँ शिरे, शिरम्मि इन रूपों के प्रयोग प्राकृत आदि भाषाओं में चलते हैं, वहाँ संस्कृत भाषा-निष्पन्न शिरसि [सिर में] इस रूप का भी प्राकृत आदि भाषाओं में उपयोग होता है। शिरस् शब्द की भाँति सरस् शब्द के—सरे, सरम्मि और सरसि [तालाब में] इन तीनों रूपों का भी प्राकृत आदि भाषाओं में उपयोग कर लिया जाता है। भाव यह है कि प्राकृत आदि भाषाओं में, प्राकृत आदि भाषाओं के नियमों से निष्पन्न शब्दों का तो प्रयोग होता ही है किन्तु कहीं-कहीं पर संस्कृत-भाषा-निष्पन्न शब्दों का भी प्रयोग हो जाता है।

प्रस्तुत सूत्र में पठित 'सिद्धम्' यह शब्द मङ्गल-सूचक है। मङ्गल का अर्थ है—१—जिस से हित की प्राप्ति हो, २—जो आत्मा को जन्म-मरण रूप संसार से अलग करता हो, ३—जिस से आत्मा शोभा-यमान हो, ४—जिस से आनन्द तथा हर्ष की उपलब्धि होती हो, तथा ५—जिस के द्वारा आत्मा विश्वपूज्य, लोकवन्द्य तथा लोक-प्रिय बन जाता हो। मङ्गल से प्रव्येता [विद्यार्थी] और अध्यापक [पढाने वाला] सब दीर्घायु होते हैं और अभ्युदय [उन्नति, वृद्धि] को प्राप्त करते हैं।

इस तरह प्राचार्य श्री हेमचन्द्र जी महाराज द्वारा अपनी उपज्ञा [स्वयं प्राप्त बोध] से विरचित हेम-शब्दानुशासन की 'सिद्ध-हेमचन्द्र' नामक वृत्ति [व्याख्या] में अष्टमाध्याय का चतुर्थ पाद पूरा होता है। अर्थात् प्राचार्य हेमचन्द्र द्वारा रचित हेमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के अष्टमाध्याय [प्राकृत-व्याकरण] की प्रकाशिका नाम वाली वृत्ति [व्याख्या] समाप्त होती है। मूल ग्रन्थ में प्राकृत-व्याकरण के चतुर्थपाद तथा उस की प्रकाशिका व्याख्या के समाप्त हो जाने पर इस पर लिखी हमारी "आत्मगुण-प्रकाशिका" हिन्दी-टीका भी समाप्त हो रही है।

मुनिवर आत्माराम हैं, गुण मेरे भगवान ।

धर्मविवाकर संघमी, पावन ज्ञान-निधान ॥१॥

गुरुवरणों की हो कृपा, हिन्दी में मुनि ज्ञान ।

चुर्थ पाद का है हुआ, परिपूरण व्याख्या ॥२॥

✽ चतुर्थपाद का विवरण समाप्त ✽

★ अथ प्रन्थकृष्-प्रशस्तिः ★

आसीद्विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्र-

मुद्राङ्कित-शक्तिभर-क्षम-बाहुवण्डः ।

श्रीभूलराज इति बुधर-वैरि-कुम्भ-

कण्ठीरवः मुनि-बुधुपय-कुलावतंसः ॥१॥

तस्याऽऽप्तमे समजनि प्रबल-प्रताप-

तिग्म-द्युतिः क्षिति-पतिर्जयसिहदेवः ।

येन स्ववंश-सवितर्यपरं सुधांशौ,

श्रीसिद्धराज इतिनाम निजं व्यलेखि ॥२॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्चतुरोऽप्युपायान्,

जिष्वीपभुज्य च भुवं चतुरब्धि-काञ्चीम् ।

विद्या-चतुष्टय-विनीत-मतिजितास्मा,

काण्ठामवाप पुरुषार्थ-चतुष्टये यः ॥३॥

तेनाऽति-विस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्ण-

शब्दानुशासन - समूह - कवचितेन ।

अभ्यथितो निरवमं विधिवद् व्यधत्त,

शब्दानुशासनमिदं मुनि-हेमचन्द्रः ॥४॥

ग्रन्थार्थं ११८५ श्लोकाः ।

★ प्राकृतव्याकरणं समाप्तम् ★

★ अथ ग्रन्थकृत्-प्रशस्तेः व्याख्यायां ★

ग्रन्थकृत्-प्रशस्तिः । ग्रन्थ-शास्त्रं करोतीति ग्रन्थकृत्, तेन कृता प्रशस्तिः-प्रशंसायां निमित्ता पद्यमयी रचना, विरुदावली इति ग्रन्थकृत्-प्रशस्तिः । आसीद्विशाम् । श्री-मूलराज इति नामधेय, वि-
शाम्-वैश्यानां पतिः-स्वामी आसीत् । मूल-राजं विशन्ष्टि-अमुद्र-चतुः-समुद्र-पुत्राऽङ्कित-क्षिति-भर-क्षम-
बाहुदण्डः । प्रविद्यमाना मुद्रा [मोहर इति नागर्याम्] येषां ते समुद्राः-स्वामिरहिता इत्यर्थः । चत्वारश्च
ते समुद्राः इति चतुःसमुद्राः, अमुद्राश्चाऽपी चतुःसमुद्राः अमुद्रचतुःसमुद्राः, तेषु या मुद्रा तथा अङ्कित-वि-
न्हीकृता या क्षितिः-पृथिवी इति अमुद्र-चतुःसमुद्र-मुद्राङ्कितक्षितिः, तस्याः यो भरः-भारः, संरक्षणादिक-
दायित्वं तस्मिन् क्षमो समथो, अमुद्र-चतुःसमुद्र-मुद्राङ्कित-क्षितिभर-क्षमो बाहुदण्डो भुजदण्डो यस्य सः ।
पुनः किम्भूतः ? कुर्वर-वैरि-कुम्भ-कण्ठीरवः, वैरिण एव कुम्भिनः-हस्तिनः, वैरि-कुम्भिनः, दुर्ध्व-वैरि [दु-
खेन वशीकर्तुं शक्याः] ते वैरि-कुम्भिनः, दुर्ध्व-वैरि-कुम्भिनः, तेभ्यः कृते कण्ठीरवः-विहः इति दुर्ध्व-वैरि-कु-
म्भ-कण्ठीरवः । पुनः किम्भूतः ? शुचि-चुलुक-कुलावतंसः, चुलुक्यां भवान् कुलं, चुलुक-कुलं शुचि-रावनं
तत् चुलुक-कुलं, शुचि-चुलुक-कुलं तस्य अवतंसः-आभूषणमिव शुचि-चुलुक-कुलावतंसः ॥१॥

तस्य विशां कृत्तुः श्री-मूलराजस्याऽन्वये-वशो जयसिहदेवः क्षितिपतिः समजनि-अभूत् । किम्भूतः
जयसिहदेवः ? प्रबल-प्रताप-तिग्मद्युतिः, प्रकृष्टं बलं प्रबलम्, प्रतापशब्दः पुन्निवृत्तः, प्रतापशब्दस्य वि-
शेषणत्वात् प्रबलशब्दोऽपि पुल्लिङ्गः एव संगृह्यः, अतः प्रबलश्चाऽपी प्रतापः, प्रबलप्रतापः, तिग्माः-ती-
क्ष्णाः द्युतयः-किरणाः यस्य सः तिग्मद्युतिः । पुनः किम्भूतः जयसिहदेवः ? येन जयसिहदेवेन स्ववंश-
सवितरि, स्वस्य वंशः स्ववंशः, स्ववंशस्य कृते यः सविता-दिवाकरः, स्ववंश-वकिता, तस्मिन् अवरम्-पथवा
सुधांशौ, सुधा-अमृतमिव अंशवः-किरणाः यस्य सः सुधांशुः, तस्मिन्-चन्द्र-वैश्याकरत्स्ये स्ववशे श्रीसिद्धराज
इति नाम निजं-स्वकीयं नाम व्यलेखि । पूर्वमु- श्री-मूलराजस्य वंशजस्य नाम श्री-जयसिहदेव आसीत्

किन्त्वग्रे तस्य श्रीसिद्धराज इति नाम जगतप्रसिद्धं जातमिति भावः ॥२॥

चतुरः-प्रतिभासम्पन्नः । विद्या-चतुष्टय-विनीतमतिः । चत्वारोऽवयवाः यस्य तत् चतुष्टयं विद्यानां त्रिनुष्टयं विद्या-चतुष्टयं, तेन विनीता-विनम्रा भवत्यस्य सः विद्या-चतुष्टय-विनीत-मतिः । विद्यानां चतुष्टयस्तु वेद्यमित्यम् - १- आम्बीक्षिकी, २-त्रयी, ३-वार्ता, ४-दण्डनीतिः । अनु-शास्त्रप्रवणान्तरम् ईक्षा-परीक्षणम्, अन्वीक्षा, सा प्रयोजनमस्याः तत्र साधुः वा इति आम्बीक्षिकी-अध्यात्मविद्या, न्यायदर्शनं, तर्कशास्त्रं वा । त्रयोऽवयवाः यस्याः सा त्रयी, त्रयी पुनः ऋग्-यजुः-साम-वेदाः स्युः । वार्ता-प्रवृत्तिः, वृत्तान्तः, उदन्तः । वृत्तिः-लोकवृत्तमस्ति अस्य सा वार्ता । अथवा-आजीविकासाधनोपायप्रधानं शास्त्रं वार्ता । दण्डयतेऽनेनेति दण्डा, दण्ड एव नीतिः दण्डनीतिः । यस्मिन् शास्त्रे नागरिकी शासन-पद्धतिः, सैनिकशासनपद्धतिश्च वर्ण्यते तच्छास्त्रं दण्डनीति-नाम्ना बोध्यते । एताः चतस्रः विद्याः वर्तन्ते, एतासु श्रीसिद्धराजस्य निर्वाधगतिरासीत् । जित आत्मा येन स जितात्मा । यः चतुरोऽपि उपायान् । उपैति-कार्यं सिद्धिं प्राप्नोति एभिरिति उपायाः । साम-दाम-दैव-दण्डाः उपायाः । साम साम्बन्धनम् । स्थिति-विनश्यति वैरमनेनेति साम प्रियवचनादि । प्राभृतं, ढोकनमिति दाम, सुवर्णादिद्रव्य-प्रदानेन शत्रुजनस्य निजपक्षे करणमित्यर्थः । * उपजापः पुनर्भेदः । दण्डः-साहसम् । एतान् उपायान् सम्यग् निवेद्य चतुरब्धिकाञ्चीम् चत्वारः अर्धयः चतुरर्धयः, चतुरर्धय एव काञ्ची [तडागी इति नागध्यायिम्] यस्याः सा चतुरर्धिकाञ्ची, ताम्, भुव-पृथ्वीं जिह्वा उपभुज्य पुरुषार्थचतुष्टये, पुरुषार्थानाम्-धर्मार्थकाममोक्षरूपाणां चतुष्टयं पुरुषार्थ-चतुष्टयम्, तस्मिन् काञ्चां-चरमसीमाम् अवाप-प्राप्तः इत्यर्थः ॥३॥

तेन श्रीसिद्धराजेन निरवमं-विनम्रमभ्यधितः-प्रायितः, मुनिहेमचन्द्रः, कलिकाल-सर्वज्ञ आचार्य-श्रीहेमचन्द्रः इह, सन्निकृष्टे एव [इहमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतर-वति श्वेतवो रूपम् । अहमस्तु विप्रकृष्टे, तदिति परोक्षे विज्ञानीयाद्], प्रस्तुतमित्यर्थः । शब्दानुशासनं-शब्दानामनुशासनं-व्याकरणं शब्दानुशासनम्, विधिवत्-विधिबहिर्हितम्, व्यवस्त-कृतवान् । किन्तुतेन श्रीसिद्धराजेन ? अतिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णं-शब्दानुशासन-समूह-कदचितेन, अतिविस्तृतम्-अतिविशालं च तद् दुरागमम्-दुरधिगमम् [दुःखेन खोज्यम्], अतिविस्तृत-दुरागमम्, अतिविस्तृत-दुरागमश्च तत् विप्रकीर्णम्-यत्र तत्र प्रसृतम्, अति-विस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णम्, अतिविस्तृतविप्रकीर्णश्च तत् शब्दानुशासनं-व्याकरणं, तेषां समूहः, तेन कदचितेन-दुःखितेन, अतिविस्तृत-दुरागम-विप्रकीर्णं-शब्दानुशासन-समूह-कदचितेनेति भावः ॥४॥

ग्रन्थाय ११८५ श्लोकाः । ग्रन्थस्य-प्राकृतव्याकरणस्य अग्रम्-समूहः, परिमाणं वा ११८५ श्लोक-परिमितं भवति । निखिलस्य प्राकृतव्याकरणस्य १११९ सूत्रेषु यावान् पाठो वर्तते, तस्य पद्यरूपेण गणना इष्टा भवेच्चैतदा सा ११८५ श्लोक-परिमिता संभवितुं शक्नोतीति भावः । एकस्मिन् पुस्तके ग्रन्थाय २१८५ इत्यपि समुल्लिखितं दृश्यते । किं सत्यम् ? इति तु तद्विद्भिः चिन्तनीयम् । समाप्तोऽयं ग्रन्थः । प्राकृतव्याकरण-नामधेयोऽयं ग्रन्थः, समाप्तः-सम्पूर्णतां गतः । प्राकृतव्याकरणस्य समाप्ती सत्यामस्मदीयाऽऽराध्यानां जैनधर्म-दिवाकराणाम्, आचार्यसाम्राट्-पूज्य-वर-श्रीमदात्मारामजीमहाराजाणां वन्दनीय-गुरु-वरणानामनुग्रहेण अस्मदीया बालमनोरमाऽऽख्या संस्कृत-व्याख्याऽपि समाप्तिं गच्छति ।

रम्या-प्राकृत-भाषायाः, शब्दानुशासनस्य हि ।

बालमनोरमा व्याख्या, पूर्णा ज्ञानेणु-निर्मिता ॥१॥

✽ समाप्तं प्राकृत-व्याकरणम् ✽

* उपायु-साहस्यरेणु-अपनसु-कवर्गमित्युपनामः, अर्धोऽपगतः, विप्रोऽर्धं शोस्ताह्वन-प्रदानमित्यर्थः ।

★ अथ ग्रन्थकार द्वारा कृी गई प्रशस्ति ★

ग्रन्थ के निर्माता को ग्रन्थ-कृत् कहते हैं। उसके द्वारा की गई प्रशस्ति को ग्रन्थकृत्-प्रशस्ति कहा जाता है। प्रशस्ति शब्द "विहदावली, विस्तृत यशोमान, प्रशंसा, किसी की प्रशंसा में लिखी गई कविता, प्राचीन ग्रन्थ या पुस्तक का प्रादि और अन्त वाला वह अंश जिस से उस के रचयिता, काल, विषय प्रादि का ज्ञान होता है" प्रादि अर्थ होते हैं।

प्रश्न हो सकता है कि आचार्य श्री हेमचन्द्र जी को हेमशब्दानुशासन नामक व्याकरण के निर्माण करने की क्या आवश्यकता थी? इस को इन्होंने अपनी इच्छा से ही लिखा है या इसके लिखने में किसी अन्य व्यक्ति की प्रेरणा रही है? प्रादि बातों का बोध कराते हुए आचार्य श्री हेमचन्द्र ग्रन्थकृत्-प्रशस्ति में महाराजा जयसिंह देव "सिद्धराज" का प्रशंसा-प्रधान परिचय कराते हुए फरमाते हैं—

व्यापारियों के नायक, चार समुद्रों की भूमि के शासन-गत भार को उठाने में समर्थ भुजादण्ड वाले, दुर्घट [जिन्हें बड़ी कठिनता से वश में लाया जा सके] शत्रु रूपी हाथियों के लिये कण्ठोर-सिंह के समान और परम पवित्र तुलुक्य वंश के भूषण श्री मूलराज नाम के भूपति थे ॥१॥

भूपति मूलराज के वंश में जयसिंह देव के एक राजा हुए हैं। ये सूर्य के समान तेजस्वी थे। इनका वंश सूर्य की भाँति प्रकाशमान तथा चन्द्रमा की भाँति सौम्य एवं शान्त था। ये सूर्य तथा चन्द्र तुल्य वंश में 'सिद्धराज' इस उपाधि से विभूषित हो रहे थे ॥२॥

नरेश सिद्धराज चतुर [प्रतिभा-सम्पन्न] व्यक्ति थे। १—ग्राम्बीक्षका [तर्कशास्त्र, अध्यात्म-विद्या], २—त्रयी [जिस विद्या के १—ऋग्वेद, २—यजुर्वेद और ३—सामवेद थे तीन अवयव हों], ३—वार्ता [जिस विद्या में कृषि, वाणिज्य, गौरक्षा और कुसीद के घंघे का वर्णन हो अथवा जिस में राजीविका के उपायों का वर्णन हो] और ४—दण्डनीति [जिस विद्या में न्यायविधान, नागरिक और सैनिक शासनपद्धति, राजनीति और शासन-व्यवस्था का पर्याप्त वर्णन हो] इन चार विद्याओं के ज्ञान-भण्डार थे, तथापि वे विनीत मति वाले थे। १—साम [शान्तिकरण, राजाओं के लिए शत्रु को वश में करने का साधन-विशेष], २—दान [धूस, भेंट जिस से शत्रु को अपने में मिलाया जाता है], ३—भेद [जिस के द्वारा शत्रु और उस के मित्रों में परस्पर भगड़ा उत्पन्न कर दिया जाता है] और ४—दण्ड [सजा, जुर्माना, याक्रमण, कारागृह-वास, शारीरिक दण्ड] इन चार उपायों का अच्छी तरह सेवन करके इन्होंने चार समुद्र ही जिस की काञ्ची [तड़ागी] ही, ऐसी भूमि पर विजय प्राप्त की और उस का सानन्द उपभोग किया। अन्त में, ये धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष इन चार पुद्घाथों की साधना में चरम सीमा प्राप्त करके जितारत्मा [जितेन्द्रिय] बन गए ॥३॥

अनि विस्तृत, दुरागम [दुर्बोध] और विप्रकीर्ण [बिखरे हुए, अस्तव्यस्त] शब्दानुशासनों [व्याकरण ग्रन्थों, शास्त्रों] के समूह से उद्विग्न [खेदखिन्न] श्री सिद्धराज जयसिंह देव ने विस्तार-रहित, सुबोध और सुव्यवस्थित नूतन व्याकरण की रचना के लिए मुनि हेमचन्द्र [कलिकालसर्वज्ञ आचार्य श्री हेमचन्द्र] से दिनयपूर्वक प्रार्थना की। श्री सिद्धराज की इस प्रार्थना के कारण ही आचार्य श्री हेमचन्द्र ने इस शब्दानुशासन [व्याकरण] की विधिपूर्वक [अच्छी प्रणाली के साथ] रचना सम्पन्न की।

प्रथम शब्द का अर्थ है—ग्रन्थ का परिमाण। हेमशब्दानुशासन में जो कुछ भी लिखा गया है, इसकी यदि पद्यरचना करने लगे तो इसका परिमाण लगभग ११८५ श्लोक बन सकते हैं। भाव

यह है कि हैमशब्दानुशासन का परिमाण ११८५ श्लोक जितना समझना चाहिए। एक पुस्तक में ग्रन्थाग्र २१८५ भी लिखा है। अर्थात् किसी विद्वान के मत में प्राकृत-व्याकरण का श्लोक-परिमाण २१८५ भी स्वीकार किया गया है। वस्तुस्थिति क्या है? यह व्याकरण शास्त्र के मनीषी विद्वानों को स्वयं विचार करना चाहिए।

★ प्राकृत-व्याकरण समाप्त ★

★ ह्यमारा अप्पना निवेद्यन् ★

आचार्य श्री हेमचन्द्र को "हैमशब्दानुशासन" की रचना क्यों करनी पड़ी? इस प्रश्न का समाधान उन्होंने ग्रन्थ-कृत-प्रशस्ति में कर दिया है। इस हैमशब्दानुशासन व्याकरण पर "आत्म-गुण-प्रकाशिका हिन्दी-टीका" लिखने का क्या उद्देश्य रहा है? यह प्रकट कर देना भी अनावश्यक नहीं है। अतः वही भाषा में "हमारा अप्पना निवेद्यन्" द्वारा हम यह अंकित करने लगे हैं -

महावीर भगवान के, हुए सपूत अनेक। अमरसिंह मुनिराज जी, उन में से थे एक ॥१॥
 बघा-सबन आचार्य थे, जहां तपी गुणधान। महंगलमय आवर्ष थे, संयम विध्य निधान ॥२॥
 मूलपुरुष पंजाब के, शासन के भृंगार। अनुपम इनका तेज था, महिमा अपरम्पार ॥३॥
 शासन इनका आज भी, हरा भरा गुलजार। गौरव है पंजाब का, माने यह संसार ॥४॥
 अन्तेवासी पंचवें, इनके एक धीमान। जानी ध्यानी संयमी, क्षमा दया की खान ॥५॥
 विद्या के भण्डार थे, जीवन एक उद्यान। गुणसीरम से था हुआ, सुरभित सकल जहान ॥६॥
 सुखदायक शुभ नाम था, मुनिवर सोती राम। तप, संयम, वैराग्य के, मानों थे पाराम ॥७॥
 पूज्यपाद आचार्य थे, सदा के पतवार। बड़े प्रतापी सन्त थे, तेजस्वी अविहार ॥८॥
 गणपतिराए शिष्य थे, इनके परम उदार। शान्त, दान्त थी जीवनी, जाते सब बलिहार ॥९॥
 सुभद्रभूष के थे धनी, पावन गुढ़ विचार। रम त्याग का था सदा, पाया जीवन-सार ॥१०॥
 जयरामदास जी हुए, इनके शिष्य महान। "बाबा जी" के नाम से, जाने इन्हें जहान ॥११॥
 बड़े निराले सन्त थे, जरा नहीं अभिमान। सहनशील मन स्वच्छ था, कोमल दया-निधान ॥१२॥
 अन्तेवासी थे गुणी, इनके शालिग्राम। सेवाभावी ज्योतिषी, हृषित छाठों याम ॥१३॥
 विनय-धर्म के पारखी, ऊंचा था आचार। मोक्ष-साधना लक्ष्य था, जीते सभी विचार ॥१४॥
 शिष्य आपके थे बड़े, गुडवार आत्मा राम। दिनकर थे जिनधर्म के, भाग्यवान गुणधाम ॥१५॥
 छांटा थे साहित्य के, बया घस अवतार। इनके आत्म ज्ञान पर, जन-गण-मन बलिहार ॥१६॥
 अमरसंध के नाथ थे, थे आचार्य प्रधान। रत्नाकर थे ज्ञान के, क्षमावीर बलवान ॥१७॥
 अमरकारमय जीवनी, जीते लिया था काम। कल्पवृक्ष, पुणपुरुष थे, जीवन या अतिराम ॥१८॥

१. पंजाब की स्वानकवासी परम्परा में आज जो साधु-साध्वी-धर्म उपलब्ध हो रहा है, इस के प्रादिगुण पूज्य श्री अमर सिंह जी महाराज थे, अतएव ये पंजाब के मूलपुरुष कहे गए हैं।
२. पूज्य श्री अमर सिंह जी महाराज के पांचवें शिष्य पूज्य श्री सोती राम जी महाराज थे।
३. उपवन।
४. जैनधर्म-विचारक, साहित्यरत्न, जैनगण-रत्नाकर, श्री कर्मभान स्वानकवासी जैन अमरसंध के आचार्य-सम्राट् मुसदेव पूज्य श्री आत्माराम जी महाराज।
५. कामदेव।

मेरे थे गुरुदेव है, इन का ही आधार । मेरी जीवन-नाय के, बने यही पतवार ॥१६॥
 जाना इन की थी हुई, मुझ को यह एक बार । प्राकृत भाषा को पढ़ो, इसका करो प्रकार ॥१७॥
 जाना या गुरुदेव की, धरणाँ का कर ध्यान । प्राप्त किया फिर यत्न से, प्राकृत-भाषा ज्ञान ॥१८॥
 हेमचन्द्र गुरुदास हैं, ज्येष्ठ बड़े विद्वान । प्राकृत, संस्कृत आवि का, इन को ज्ञान महान ॥१९॥
 पण्डित मेधावान हैं, करते विद्यादान । नम्र, सरल, गंभीर हैं, मिलनसार गुणवान ॥२०॥
 ज्ञान बढ़ा गंभीर है, करते पूरी शोध । मैं भी इन से हूँ पढ़ा, पाया है कुछ बोध ॥२१॥
 शब्दशास्त्र सब कठिन हैं, कहते थे विद्वान । प्रतिभा-शाली छात्र भी, हो आते हैरान ॥२२॥
 प्राकृत-भाषा-व्याकरण, यह भी कठिन महान । बिना सामग्री हो भला, कैसे इसका ज्ञान ॥२३॥
 मन में यह संकल्प था, इस का हो अनुवाद । बिना कष्ट के हो सके, छात्रों को यह याद ॥२४॥
 वर्ष सहस्र दो, पाँच [२००५] था, विक्रम का सुखकार । लुधियाना में कर रहे, गुरुवर थे उपकार ॥२५॥
 गुरु-धरणाँ में बंठ के, ले इन का आधार । व्याख्या फिर आरम्भ की, बिल में हर्ष आर ॥२६॥
 एक वर्ष के मध्य में, हुआ ग्रन्थ तैयार । शोधन फिर होता रहा, जैसे मिले विचार ॥२७॥
 टीकाएँ हैं जो लिखीं, किया बहुत विस्तार । संस्कृत-टीका है बड़ी, हिन्दी में है सार ॥२८॥
 मूलग्रन्थ के भाव का, हिन्दी से हो ज्ञान । शब्द-साधना इष्ट ही, संस्कृत से लो जान ॥२९॥
 टीका में जो है लिखा, धीरे किया अनुवाद । बन्धनीय गुरुदेव का, है यह सकल प्रसाद ॥३०॥
 मुझ इसका शीघ्र हो, सबका था अरमान । किन्तु हुई या कामना, पूर्ण हुआ व्यवधान ॥३१॥
 दुष्कर्मों से आन के, पाया ऐसा जाल । स्वर्ग-पुरी गुरु चल दिए, काल बड़ा विकराल ॥३२॥
 गुरुविमोग के दुःख से, हुआ पूर्ण व्यवधान । अतः ग्रन्थ न छप सका, समय बड़ा बलवान ॥३३॥
 बीस वर्ष जब हो गए, किया प्रयत्न महान । सब रजम्बाला में किया, पूरण अनुसन्धान ॥३४॥
 यही चिन्तित है अन्त में, करो बोधपरिहार । हंस-मुल्य मानस करो, प्राकृत-भाषा-धर ॥३५॥
 कार्य बड़ा यह कठिन था, समझो न आसान । कृपा हुई गुरुदेव की, सफल हुआ मुनिज्ञान ॥३६॥

ॐ आत्मगुरवे नमः ॐ

★ गुर्वावली-विषये किञ्चिद्वैलिह्वान् ★

शोधर्मोऽयम् ५ अखिलव्रजितः स्वच्छतां प्राप्य गच्छः, अद्यावद्या प्रचलिततरामुत्तरे भारतेऽस्मिन् ।
 तस्याऽऽचार्यो गुरुरमरसिंहः स पञ्जाबसिंहः, गच्छाऽऽपक्षस्तदनु च मुनी रामवक्षा बभूव ॥१॥

१. भाषा, विन्द ।

२. अम्बाला शहर (हरियाणा प्रांत) ।

३. साधोवन ।

४. गुर्वावली-विषये । गुरुणाम्-प्रज्ञानतिमिर-परिहस्तार्ता महापुरुषाणाम्, आकली-परम्परा, तद्विषये किञ्चिद्
 ऐतिह्यम्-पौराणिकवृत्तान्त इत्यर्थः ।

५. अयं शोधर्मो गच्छः पूर्वं काञ्चिन्नखिलतां गतोऽपि लक्ष्मीश्रविसकाशात् स्वच्छतां प्राप्य आ पञ्जाबसिः-पञ्जाबसि
 यावत्, प्रचलिततरामतिशयेन प्रचलतीत्यर्थः । अस्मिन्नुत्तरे भारते पञ्जाब-दिल्ली-हरियाणादिप्रांतेषु, तस्यैव
 गच्छस्याऽऽचार्यः पञ्जाबसिंहः-पञ्जाबकेसरी इत्याभिधानं अक्योऽमरसिंहेति नाम्ना गुरुरासीत् । तदनु च-तेषाम-
 नन्तरं च गच्छाऽविरतिः रामवक्षनामधेयो मुनिः समभवत् । मुनी इत्यत्र शोधः, दलोपे पूर्वस्य शोधोऽणुः ६।३।

॥१॥ इति विद्वान्तकीमुदी-सूत्रम् ॥१॥

मोतीरामो गुण-गण-युतः शासनेऽथाऽऽरौह, सर्वे संधे खलु नियमयन् संवमाऽऽराधनायाम् ।
 तस्यैवाऽऽसीत् गणपतिराण-नामधेयो विनेयः, शान्तो दान्तो विविध-विषयेऽवाप्त-प्रज्ञा-प्रचारः ॥२॥
 बाबोपाह्वः सद्गुण जयराभेति नाम्ना तदीयः, शिष्यो भिक्षुः सुमधुर-मना इक्षुतुल्यस्तिष्ठितः ।
 शालिग्रामस्तदनुचरकः सद्गुण-ग्रामधारी, सोऽभूज्ज्योतिर्विविदि कथया प्रोद्गतं यत्र तत्र ॥३॥
 अन्तेवासी यमिह सृजनाः संस्तुवन्ति च तस्य, आत्मरामोऽति-लघुवयसि ध्वस्तकामो निकामम् ।
 मध्येताऽऽसीत् श्रुत-गतगिरां शुद्धचेता मनस्वी, सोपाध्यायो महति शुशुभे शुभ्र-स्वाध्याय-सौधे ॥४॥
 शास्त्राऽऽविष्यन् परान् गाह्यन् गाढवान् सः, टीकाः शोषानुसरण-सरणीतः सुधीधः व्यग्रस्त ।
 सत्कार्येऽस्मिन्नथ कलितवान् भारतीं भारतीयाम्, देशे देशे प्रथितसुवशाः तेषां इयेण वाऽभूत् ॥५॥
 जज्ञेऽञ्जाबल-विरहितः साधु-संघाप्रयायो, आचार्यत्वं स्वयमपि बभौ यद्गतं स्मार्थ-शोभम् ।
 पुण्यारामो विकसित-तरः शाश्वदुद्दाम-धामा, स्वर्गातोऽपि सुरभिरभितः स्तूयमानो जनोधैः ॥६॥
 तस्यैवाऽहं सुकृतवशतः शिष्य-संज्ञामवाप, नाम्नाऽऽति स्वजन-निबहो ज्ञानचन्द्रेति यं नाम् ।
 तेन श्रित्वा मुनिमथ गुरु-भ्रातरं हेमचन्द्रम्, टीकाऽकारि प्रमद-मनसा पूर्णतां प्रापिता च ॥७॥

❀ आत्मगुरवे नमः ❀

१. अथ-अनन्तरे गुणगणयुतो मोतीरामो मुनिप्रवरः शासने आचार्यपदव्यामारूढवान् । स च सर्वे संधे संवमाऽऽराध-
 नायां नियमयन्-वर्तयन्नासीत् । तेषां च विनेयः-शिष्यः, गणपतिराह (गणपतिराव) इति नामधेयः शान्तो दान्तो
 विविधशास्त्रादिविषयेषु प्राप्तप्रज्ञप्रचारः-गृहीतबुद्धिगतिकः प्राप्तमतिप्रसारो वाऽसीत् ॥२॥
२. सद्गुण-सदनन्तरं तदीयः गणपतिरायमुनेः शिष्यः सुमधुरमनाः साम्ने वेक्षुतुल्यो भिक्षुः कर्मभेदनशीलः, तिलिमुष्ण
 सहनशीलः क्षमायांस्तस्वी बाबा इति उपाह्वा संज्ञा यस्य, बाबा श्री महाराज इत्युपनामधारी वाऽसीत् । सद्-
 नुचरकस्तेषां गुरुणा मन्तेवासी, सद्गुणानां ग्रामं धारयन् शालिग्रामनामो बभूव । स ज्योतिर्विद् अभूद् इति
 कथया-वार्तया यत्र तत्र देशे देशे प्रोद्गतम्-प्रभृतिमिति भावः ॥३॥
३. तस्य शालिग्रामगुरोरन्तेवासी, यमिह भारते सृजनाः संस्तुवन्ति, स आत्मराम-नाम्ना प्रथमलभत । स वाऽति-
 लघुवयसि-शिष्यवस्थायामेव निकामम्-अत्यन्त ध्वस्तकामो-नाशिताशेषवासनः, श्रुतगत-गिराम् आगमवाध्याय-
 ध्ययनशीलः, शुद्धचेताः-मनस्वी, मनोबलसम्पन्नः, स उपाध्याय-पदवीं विभ्रद् महति स्वाध्यायरूपे सौधे महाभक्तौ
 शुशुभे-शोभां कलितवान् ॥४॥
४. स उपाध्यायप्रवरः शास्त्रसाधरं स्वयं गाढवान्, अथवाह्यामास, परांश्चावगाह्यन्नासीत् । शोषानुसरण-सरणीतः
 research अनुरूपार्थतया सुधीधः टीकाः व्यग्रस्त-अकार्षीत्, अस्मिन्थ सत्कार्ये टीकासम्पादनरूपे भारतीयो
 भारतीयो हिन्दीभाषां कलितवान्-स्वीचकार, तेन रूपेण आगमटीकाकार-रूपेण देशे देशे-भारतेऽन्यत्राऽपि अ-
 सुवशो यस्य स प्रथितसुवशा अभूत् ॥५॥
५. स मुनिप्रवरः अञ्जाबल-विरहितः, शीघ्र-गमन-शक्तिर्बलं-जायत, तथाऽपि साधुसंघस्य धर्मं धातुं शीलं बलं
 ईदृशं प्राप्नोत्, यान्कृत्वाऽत्र न चरणाभ्यामपि कु श्रुतचारिभ्यामिति ज्ञेयम् । यद्गतं-यत् सविधिं सतततम्,
 आचार्यत्वं स्वयमपि बभौ-शोभां वितेने, स्मार्थशोभम्, अधुनाऽपि स्मार्थां शोभा यस्य स आत्मराम ईदृक् गुणा-
 रामः शुभोद्यतमासीद्, योऽतिष्ठयेन विकसितः, शाश्वन्निरन्तरम्, उद्दामधामाः-अखण्डप्रभावः, सुरभिर-शोभन-
 मन्धेन युतः, यत् स्वयं गतोऽपि जनोधैः स्तूयमानोऽभूत् स्तुतिविषयोऽस्ति ॥६॥
६. सुकृतवशतः-पुण्योदयेनाऽहं तस्यैवाऽऽचार्यसत्तमस्य शिष्यसंज्ञामवापम्- प्राप्तवान्, यं मां स्वजन-निबहो-परिचित-
 जनसमूहो ज्ञानचन्द्र (ज्ञानमुनि) इति नाम्ना अर्चति-जानाति, तेन-मया गुरुभ्रातरं हेमचन्द्रं मुनिं पण्डितमनेना-
 नकृतं श्रित्वा-चरणसेवां विनाथ इयं टीकाऽकारि-कृता । प्रमदमनसा-प्रवृत्तचेतसा च पूर्णतां-समाप्तिं
 प्रापिता ॥७॥

प्राकृतधातूनामनुक्रमणिका

धातुपाठः

*प्राकृतधातुः सूत्रांकः

अवञ्जस (गम्) ४/१६२
अयवञ्ज (दृश) ४/१८१
अवयञ्ज (दृश) ४/१८१
अवयास (श्लिष्) ४/१९०
अवसेह (गम्) ४/१६२
अवसेह (नश्) ४/१७८
अवह (रच्) ४/१९४
अवहर (गम्) ४/१६२
अवहर (नश्) ४/१७८
अवहाथ (कृष्) ४/१५१
अवहेह (मुच्) ४/१९१
अवुषक (वि जप्) ४/३८
अहिकल (दह्) ४/२०८
अहिपञ्चुअ (आङ् गम्) ४/१६३
अहिपञ्चुअ (ग्रह्) ४/२०९
अहिरेम (पूर) ४/१६९
अहिलङ् (काङ्क्ष) ४/१९२
अहिलङ् (") " "
आमहु (व्या प्) ४/८१
आहृघ (आङ् घ्रा) ४/१३
आहृङ् (कृष्) ४/१८७
आहृङ् (मस्ज्) ४/१०१
आहृङ्क (आङ् चक्ष्) ४/२१७
आहृष्य (" रम्) ४/२५४
आयञ्ज (विप्) ४/१४७
आयभ्य (") " "
आरोम (उद् लस्) ४/२०२
आरोल (पुञ्ज्) ४/१०२
आलिह (स्पृश्) ४/१८२
आलुङ् (स्पृश्) ४/१८२

प्राकृतधातुः सूत्रांकः

अवञ्जस (गम्) ४/१६२
अयवञ्ज (दृश) ४/१८१
अवयञ्ज (दृश) ४/१८१
अवयास (श्लिष्) ४/१९०
अवसेह (गम्) ४/१६२
अवसेह (नश्) ४/१७८
अवह (रच्) ४/१९४
अवहर (गम्) ४/१६२
अवहर (नश्) ४/१७८
अवहाथ (कृष्) ४/१५१
अवहेह (मुच्) ४/१९१
अवुषक (वि जप्) ४/३८
अहिकल (दह्) ४/२०८
अहिपञ्चुअ (आङ् गम्) ४/१६३
अहिपञ्चुअ (ग्रह्) ४/२०९
अहिरेम (पूर) ४/१६९
अहिलङ् (काङ्क्ष) ४/१९२
अहिलङ् (") " "
आमहु (व्या प्) ४/८१
आहृघ (आङ् घ्रा) ४/१३
आहृङ् (कृष्) ४/१८७
आहृङ्क (मस्ज्) ४/१०१
आहृङ्क (आङ् चक्ष्) ४/२१७
आहृष्य (" रम्) ४/२५४
आयञ्ज (विप्) ४/१४७
आयभ्य (") " "
आरोम (उद् लस्) ४/२०२
आरोल (पुञ्ज्) ४/१०२
आलिह (स्पृश्) ४/१८२
आलुङ् (स्पृश्) ४/१८२

प्राकृतधातुः सूत्रांकः

आलुङ् (दह्) ४/२०८
आवुषक (वि जप्) ४/३८
आसङ् (सं भावि) ४/३५
आह (काङ्क्ष) ४/१९२
आहोव (तड्) ४/२७
इञ्ज (इष्) ४/२१५
उक्कुस (गम्) ४/१६२
उक्कुव (तुङ्) ४/११६
उम (उद् घट्) ४/३३
उगाह (रच्) ४/१९४
उगुस (मृज्) ४/१०५
उङ् (नि, द्रा) ४/१२
उत्थङ् (उद् नम्) ४/३६
उत्थङ् (" क्षिप्) ४/१४४
उत्थङ् (रष्) ४/१३३
उत्थार (आङ् क्रम्) ४/१६०
उत्थल (उत् शल्) ४/१७४
उद्दाल (आङ् छिद्) ४/१२५
उद्दुमा (पूर) ४/१६९
उप्पाल (कथ्) ४/२
उप्पेल (उद् नम्) ४/३६
उष्भाव (रम्) ४/१६८
उष्भुस (उद् क्षिप्) ४/१४४
उष्मञ्ज (वञ्च्) ४/९३
उष्मत्य (अभ्याङ् गम्) ४/१६५
उत्साल (उद् नम्) ४/३६
उत्सुषक (तुङ्) ४/११६
उत्सुषक (वि रिच्) ४/२६
उत्सूर (तुङ्) ४/११६
उत्सूर्य (समा रच्) ४/९५

*यह धातुपाठ भावनगर से प्रकाशित प्राकृत-व्याकरण [अष्टमाध्यायसूत्रपाठ] से साभार उद्धृत किया गया है।

उक्थिव (उद् विञ्) ४/२२७	कुण (कु) ४/६५	गुलुगुञ्च (उद् नम्) ४/३६
उक्थेह (" वेष्ट) ४/२२३	कुप्य (कुप्) ४/२३०	गुणह (ग्रह्) ४/३९४
उक्थेल (" ") ४/२२३	केलाय (समा रञ्) ४/९५	गेणह (") ४/२०९
उक्थेल्ल (प्र सृ) ४/७७	कोआस (त्रि कस्) ४/१९५	घत्त (क्षिप्) ४/१४३
उस्मिषक (उद् क्षिप्) ४/१४४	कोवक (ध्या ह्) ४/७६	घत्त (गवेष) ४/१८९
उस्मिषक (मुच्) ९१	कोदुम (रम्) ४/१६८	घिस (ग्रस्) ४/२०४
ऊसल (उद् लस्) ४/२०२	खडर (क्षुम्) ४/१५४	घुम्म (घृण्) ४/११७
ऊसुम्भ (" ") ४/२०२	खड्ड (मृद्) ४/१२६	घुत्त (") " "
ओअवस (दृश) ४/१८१	खम्म (खञ्ज्) ४/२४४	घुत्तल (मन्थ) ४/१२१
ओअगा (वि श्राप्) ४/१४१	खा (सं स्त्ये) ४/१५	घेप्य (ग्रह्) ४/२५६
ओअन्ध (आङ् छिद्) ४/१२५	खा (खाद्) ४/२२८	घोट्ट (पिब्) ४/१०
ओअगल (रोमन्थ) ४/४३	खिज्ज (खिद्) ४/२२४	घोल (घृण्) ४/११७
ओअवाल (छद्) ४/२१	खिर (क्षर) ४/१७३	खकम्म (अम्) ४/१६१
ओअवाल (प्लावि) ४/४१	खुट्ट (तुड्) ४/११६	खक्युप्य (अपि) ४/३९
ओरस (अव त्) ४/८५	खुड (") " "	खक्य (तक्ष) ४/१९४
ओरम्मा (उद् वा) ४/११	खुण्य (मस्ज्) ४/१०१	खड (आङ् रुह्) ४/२०६
ओरुण्ड (वि रिच्) ४/२६	खेड्ड (रम्) ४/१६८	खड्ड (मृद्) ४/१२६
ओमुषक (तिज्) ४/१०४	गच्छ (गम्) ४/२१५	खड्ड (पिष्) ४/१८५
ओह (अव त्) ४/८५	गच्छ (गम्) ३/१७१	खड्ड (मुञ्) ४/११०
ओहाम (तुल्) ४/२५	गह (घट्) ४/११२	खमह (") " "
ओहाव (आङ् क्रम्) ४/१६०	गण्ट (ग्रन्थ्) ४/१२०	खय (शक्) ४/८६
ओहीर (नि द्वा) ४/१२	गम्म (गम्) ४/२४९	खल्ल (चल्) ४/२३१
कड्ड (कृष्) ४/१८७	गमेस (गवेष्) ४/१८९	खव (कथ्) ४/२
कड (कथ्) ४/२२०	गल (सं घट्) ४/११३	खिन्ध (मण्डय्) ४/११५
कटय (कथ्) ४/२४९	गलस्थ (क्षिप्) ४/१४३	खिन्धज (") " "
कमवस (स्वप्) ४/१४६	गा (गै) ४/६	खिन्धिल्ल (") " "
कम्म (कु) ४/७२	गिज्ज (गृध्) ४/२१७	खिट्ट (स्था) ४/१६
कम्म (भुज्) ४/११०	गुञ्ज (हस्) ४/१९६	खिरा (चि) ४/२४१
कम्मव (उप भुज्) ४/१११	गुञ्जोल्ल (उत् लस्) ४/२०२	खिम्म (चि) ४/२४३
करञ्ज (भञ्ज्) ४/१०६	गुण्ट (उद् धूल्) ४/२९	खिन्ध (चि) ४/२४२
का (कु) ४/२१४	गुम (अम्) ४/१६१	खुवक (अश्) ४/१७७
किरा (क्री) ४/५२	गुम्म (मुह्) ४/२०७	खुलुखुल (स्पन्द्) ४/१२७
किलिकिञ्च (रम्) ४/१६८	गुम्मड (") " "	खोप्य (अक्ष्) ४/१९१
कीर (कु) ४/२५०	गुलल (कु) ४/७३	खञ्ज (राज्) ४/१००
कुवकुर (उद् षा) ४/१७	गुलगुञ्च (उत् क्षिप्) ४/१४४	खड्ड (मुच्) ४/९१
कुवम्भ (कुष्) ४/२१७		

खिन्व (छिद्)	४/२१६	भङ्ग (सं लप्)	४/१४०	णिट्ठुअ (क्षर्)	४/२७३
खिप्य (स्पृह्)	४/२५७	भङ्ग (वि० लप्)	४/१४८	णिट्ठुह (वि० गल्)	४/१७५
खिव (")	४/१८२	भङ्ग (उपा० लभ्)	४/१५६	णिट्ठुह (क्व)	४/६७
खिह (स्पृह्)	४/१८२	भङ्ग (निः श्रस)	४/२०१	णिम (नि० अस्)	४/१९९
खुन्व (आङ्० क्रम्)	४/१६०	भण्ट (भ्रम्)	४/१६१	णिम्मह (गम्)	४/१६२
खुप्य (खुप्)	४/२४९	भा (व्ये)	४/६	णिरणास (नश्)	४/१७८
खुह (क्षिप्)	४/१४३	भुण (जुगुप्स्)	४/४	णिरिणञ्ज (णिप्)	४/१८५
खेच्छं (छिद्)	३/१७१	भूर (स्मृ)	४/७४	णिरिग्घ (नि० लीङ्)	४/५५
जमड (त्वर्)	४/१७०	टिरिटिल्ल (भ्रम्)	४/१६१	णिरिणास (गम्)	४/१६२
जमग (जागृ)	४/६०	टिविडिक्क (मण्ड्)	४/११५	णिरिणास (पिप्)	४/१८५
जमल्ल (यम्)	४/२१५	ठ (उत्० स्था)	४/१७०	णिल्लन (उत्० लिङ्)	४/२०२
जम्प (कथ्)	४/२	ठा (स्था)	४/१६	णिलीय (नि० लीङ्)	४/५५
जम्भा (भव० जृम्भ)	४/१५७	ठज्ज (दह्)	४/२४६	णिलुक्क (" ")	" "
जम्म (जन्)	४/१३६	ठर (वस्)	४/१९८	णिलुक्क (तुङ्)	४/११६
जव (यापि)	४/४०	ठल्ल (पिप्)	४/१०	णिल्लुच्छ (मुच्)	४/९१
जा (जन्)	४/१३६	ठिम्भ (स्रस्)	४/१९७	णिल्लर (छिद्)	४/१२४
जाण (जा)	४/७	ठक्क (छद्)	४/२१	णिवह (गम्)	४/१६२
जाण (जि)	४/२४१	ठण्डल्ल (भ्रम्)	४/१६१	णिवह (नश्)	४/१७८
जिम (भुज्)	४/११०	ठण्डोल (गवेष्)	४/१८९	णिवह (पिप्)	४/१८५
जिम्म (")	४/२३०	ठव (रम्)	४/१५५	णिव्वड्ड (सु)	४/६२
जिक्क (जि)	४/२४२	ठंस (वि० वृत्)	४/११८	णिव्वर (कथ्)	४/३
जीर (जू)	४/२५०	ठिक्क (मज्)	४/९९	णिव्वर (छिद्)	४/१२४
जीह (लज्ज)	४/१०३	ठुण्डुल्ल (गवेष्)	४/१८९	णिव्वल (मुच्)	४/९२
जुक्क (युज्)	४/१०९	ठुण्डुल्ल (भ्रम्)	४/१६१	णिव्वा (वि० श्रम्)	४/१५९
जुक्क (युष्)	४/२१७	ठुम (भ्रम्)	" "	णिव्वील (क्व)	४/६९
जुज्ज (युष्)	४/१०९	ठुम (")	" "	णिह्व (कम्)	४/४४
जुप्प (युज्)	४/१०९	णज्ज (जा)	४/२५२	णिह्वोड (निर्० वृ० पत्)	४/२२
कूर (खिद्)	४/१३२	णड (गुप्)	४/१५०	णिसुह (वस्)	४/१५८
कूर (कृष्)	४/१३५	णधव (जा)	४/२५२	णी (गम्)	४/१६२
कूरव (वञ्च्)	४/९३	णिआर (क्व)	४/६६	णीण (")	" "
केम (मुज्)	४/११०	णिउड्ड (भज्ज)	४/१०१	णीरव (बुभुक्ष्)	४/५
कड (शद्)	४/१३०	णिव्वल (क्षर्)	४/१७३	णीरव (आङ्० क्षिप्)	४/१४५
कम्प (भ्रम्)	४/१६१	णिव्वल्ल (छिद्)	४/१२४	णोलुक्क (गम्)	४/१६२
कर (स्मृ)	४/७४	णिव्वर (क्षि)	४/२०	णोलुक्क (क्व)	४/७१
कर (क्षर्)	४/१७३	णिव्वोड (छिद्)	४/१२४	णोसर (रम्)	४/१६८

गीहर (निर्० सू) ४/७९	कुगुच्छ (जुगुप्स्) ४/४	पञ्जर (कच्) ४/२
गीहर (आङ्० क्त्) ४/१३१	कुम्भ (वुह्) ४/२४५	पञ्जर (क्षर) ४/१७३
गुम (छद्) ४/२१	कुम्भ (भवल्) ४/२४	पट्ट (पिक्) ४/१०
गुम (नि० अस्) ४/१९९	कुहाव (छिद्) ४/१२४	पट्टव (प्र० स्थापय) ४/३७
गुम्भ (प्र० कास्) ४/४५	कुम्भ (हुङ्) ४/२३	पट्ट (पत्) ४/२१९
गोस्त्र (क्षिप्) ४/१४३	कुम्भ (दृश्) ४/१८१	पट्टिभग (प्रनु० क्ज्) ४/१०७
तण्ड (तम्) ४/१९४	कुम्भ (गुच्) ४/२१	पट्टिसा (क्षम्) ४/१६७
तण्ड (तन्) ४/१३७	धा (धाक्) ४/२२८	पट्टिसा (नश्) ४/१७८
तण्ड (") " "	धाड (निर्० सू) ४/७९	पट्टिबुह (क्षुम्) ४/१५४
तण्डव (") " "	धुण (धृञ्) ४/२४१	पणाम (अपि) ४/३९
तमाड (अम्) ४/३०	धुमा (उद्० ष्मा) ४/८	पदञ (गम्) ४/१६२
तर (शक्) ४/८६	धुव (धृञ्) ४/५९	पन्ताड (मृद्) ४/१२६
तलअण्ट (अम्) ४/१६१	धुव (") ४/२४२	पम्भुस (वि० स्मृ) ४/७५
तलिअण्ट (अम्) ४/३०	नञ्च (तृत्) ४/२२५	पहुह (स्मृ) ४/७४
तीर (शक्) ४/८६	नट्ट (नट्) ४/२३०	पङ्ग (अग्) ४/२०९
तीर (त्) ४/२५०	नव (नम्) ४/२२६	पघर (स्मृ) ४/७४
तुट्ट (तुड्) ४/११६	नस्स (नश्) ४/२३०	पयस्त्र (क्) ४/७०
तुट्ट (तुट्) ४/२३०	नासव (") ४/३१	पयस्त्र (प्र० सू) ४/७७
तुर (स्वर) ४/१७२	निष् (दृश्) ४/१८१	पर (अम्) ४/१६१
तुबर (") ४/१७०	निअच्छ (") " "	परिअन्त (ध्रिप्) ४/१९०
तूर (") ४/१७१	निम्मव (निर्० मा) ४/१९	परिअल (गम्) ४/१६२
तेधव (प्र० दीप) ४/१५२	निम्मास (") " "	परिअत्स (") " "
तोड (तुड्) ४/११६	निरप्य (स्था) ४/१६	परिआल (वेष्ट) ४/५१
थक्क (स्था) ४/१६	निरुवार (ग्रह्) ४/२०९	परिआड (घट्) ४/५०
थक्क (फक्क) ४/८७	नीरञ्ज (भञ्ज्) ४/१०६	परिसाम (क्षम्) ४/१६७
थिप्प (तृप्) ४/१३८	नील (निर्० सू) ४/७९	परिहट्ट (मृद्) ४/१२६
थिप्प (वि० गल्) ४/१७५	नुम (छद्) ४/२१	परी (क्षिप्) ४/१४३
धुण (स्तु) ४/२४१	पत्रल (पञ्) ४/२०	परी (अम्) ४/१६१
धुव्व (") ४/२४२	पक्खोड (वि० कोश) ४/४२	पलाव (नश्) ४/३१
धवलव (दृश्) ४/३२	पयस्योड (गद्) ४/१३०	पल्लट्ट (परि० अस्) ४/२००
धज्ज (दह्) ४/२४६	पक्खड (क्षर) ४/१७३	पल्लहथ (परि० अस्) ४/२००
धह (धा) ४/९	पच्चड्ड (गम्) ४/१६२	पल्लहथ (वि० रिच्) ४/२६
धंस (दृश्) ४/३२	पच्चार (उपा० लम्भ्) ४/१५६	पलोट्ट (प्रत्याङ्० गम्) ४/१६६
धात्र (") ४/३२	पक्खुण्ह (गम्) ४/१६२	पलोट्ट (परि० अस्) ४/२००
कुगुच्छ (जुगुप्स्) ४/४	पज्ज (पद्) ४/२२४	पम्भाय (भ्ले) ४/१८

पव्याल (खद्) ४/२१
 पव्याल (प्लावि) ४/४१
 पविरञ्ज (भञ्ज) ४/१०६
 पहसल (घूर्ण) ४/११७
 पार (वाक) ४/८३
 पास (दृश) ४/१८१
 पिञ्ज (पिब) ४/१०
 पिसुरा (कथ) ४/२
 पुच्छ (प्रच्छ) ४/९७
 पुच्छ (मृज) ४/१०५
 पुण (हु) ४/२४१
 पुसज (दृश) ४/१८१
 पुसजाज (उत्त० लस) ४/२०२
 पुलीघ (दृश) ४/१८१
 पुष (पु) ४/२४२
 पुस (मृज) ४/१०५
 पुस (,) " "
 पोषक (व्या० ह) ४/७६
 पेच्छ (दृश) ४/१८१
 पेच्छव (प्र० स्थापय) ४/३७
 पेस्त (क्षिप) ४/१४३
 फंस (विसं० वद्) ४/१२९
 फंस (स्पृश) ४/१८२
 फरिस (,) " "
 फाल (स्पृश) ४/१८२
 फिट्ट (अंश) ४/१७७
 फिड (,) " "
 फुह (,) " "
 फुह (स्फुट) ४/२३१
 फुह (अंस) ४/१७७
 फुह (स्फुट) ४/२३१
 फुम (अन्) ४/१६१
 फुस (,) " "
 फुस (मृज) ४/१०५
 बज्ज (बन्ध) ४/२४७

बीह (भी) ४/५३
 बुक्क (गर्ज) ४/९८
 बुज्ज (बुध) ४/२१७
 बुहु (मज्ज) ४/१०१
 बोज्ज (अस) ४/१२८
 बोल्ल (कथ) ४/२
 भण (भण) ४/२४९
 भमड (अम्) ४/१६१
 भम्मड (,) " "
 भमाड (,) " "
 भर (स्मृ) ४/७४
 भल (,) " "
 भा (भी) ४/५३
 भिन्द (भिद्) ४/२१६
 भिस (भास्) ४/२०३
 भुक्क (भण) ४/२८६
 भुज्ज (भुज) ४/२४९
 भुज्ज (,) ४/११०
 भुम (अम्) ४/१६१
 भुत्त (अंश) ४/१७७
 भेच्छं (भिद्) ३/१७१
 भोच्छं (भुज) ३/१७१
 मग (मग) ४/२३०
 मक्ख (मद) ४/२२५
 मज्ज (निर० मद्) ४/१२३
 मह (मृ) ४/१२६
 मह (,) " "
 मल (मृद्) ४/१२६
 मह (काङ्क्ष) ४/१९२
 महमह (प्र० मृ) ४/७८
 मिल्ल (मील) ४/२३२
 मुज्ज (मुहु) ४/२१७
 मुण (जा) ४/७
 मुर (घट) ४/११४
 मुसुमुर (भञ्ज) ४/१०६

म्हुस (प्र० मृत्-मुष्) ४/१८४
 मूर (भञ्ज) ४/१०६
 मोच्छं (मुष्) ३/१७१
 मोह्याय (रम्) ४/१६८
 मेलव (मिश्र) ४/२८
 मेत्त (मुष्) ४/९१
 रम्प (तद्ध) ४/१४४
 रम्फ (,) " "
 रम्भ (आङ्० रम्) ४/१५५
 रम्भ (गम्) ४/१६२
 रङ्गोल (दोल) ४/४८
 राध (रज) ४/४२
 रिग (अ० विल) ४/१८३
 रीड (मण्ड) ४/११५
 रीर (राज) ४/१००
 रुक्क (रुध) ४/२१८
 रुक्ख (रुत्) ४/५७
 रुट (,) " "
 रुध (रुध) ४/२१८
 रुभ (,) ४/२४५
 रुम्भ (,) ४/२१८
 रुव (रुद्) ४/२२६
 रोच्छं (,) ३/१७१
 रोश्च (पिब) ४/१८५
 रोध (रुद्) ४/२२६
 रोसाण (मृज) ४/१०५
 रेधक (मुष्) ४/९१
 रेह (राज) ४/१००
 लग (लग) ४/२३०
 लड (स्मृ) ४/७४
 लब्भ (लभ) ४/२४९
 ल्हस (लस) ४/१९७
 लिक्क (नि० लीड) ४/५५
 लिहक्क (,) " "
 लिम्प (लिप्) ४/१४९

धातु-पाठः

★ संस्कृत-हिन्दी-टीकाद्वयोपेतम् ★

लिखन् (लिह्) ४/२४५
 लिख (स्वप्) ४/१४६
 लुक्क (नि० लीङ्) ४/५५
 लुक्क (तुङ्) ४/११६
 लुक्क (मृज्) ४/१०५
 लुण (लू) ४/२४१
 लुण्व (,,) ४/२४२
 लुह (मृज्) ४/१०५
 लूर (छिद्) ४/१२४
 लोट्ट (स्वप्) ४/१४६
 लोट्ट (लुट्) ४/२३०
 लंगोल (रोमन्थ्) ४/४३
 लक्ष्ण (काङ्क्ष्) ४/१९२
 लक्ष्ण (वृज्) ४/२२५
 लक्ष्ण (त्रस्) ४/१९८
 लक्ष्ण (वृश्) ४/१८१
 लक्ष्णर (कथ्) ४/२
 लक्ष्णवट (वि० लप्) ४/१४८
 लक्ष्ण (वर्ध्) ४/२२०
 लक्ष्णाल (पुञ्ज्) ४/१०२
 लक्ष्ण (वल्) ४/१७६
 लक्ष्ण (काङ्क्ष्) ४/१९२
 लक्ष्णहाड (निर्० सु) ४/०९
 लक्ष्ण (आङ्० रोपि) ४/४०
 लक्ष्ण (निर् पद्) ४/१२८
 लक्ष्ण (ग्रह्) ४/२०९
 लक्ष्ण (आङ्० सह्) ४/२०६
 लक्ष्ण (उद्० वा) ४/११
 लक्ष्ण (म्ले) ४/१८
 लक्ष्णवक् (कृ) ४/६८
 लक्ष्ण (अव० काश्) ४/१७९
 लक्ष्ण (,, गाह्) ४/२०५
 लक्ष्णहृण्य (ध्या० ह्) ४/२५३
 लक्ष्णट्ट (विसं० वद्) ४/१२९
 लक्ष्णट्ट (नश्) ४/३१

लिखक (वि० कृ) ४/५२
 लिखलोल (कम्पि) ४/४६
 लिखलिङ्ग (रच्) ४/९४
 लिखल्प (अर्ज्) ४/२५१
 लिखव (,,) ४/१०८
 लिखाल (नश्) ४/३१
 लिखहर (वि० स्मृ) ४/७५
 लिखहर (,,) ४/७४
 लिखर (मञ्ज्) ४/१०६
 लिखर (गुप्) ४/१५०
 लिखरमाल (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 लिखरल्ल (तन्) ४/१६७
 लिखरा (वि० लीङ्) ४/५६
 लिखरोल (मन्थ्) ४/१२१
 लिखल्प (काङ्क्ष्) ४/१९२
 लिखलोट्ट (विसं० वद्) ४/१२९
 लिखलट्ट (दल्) ४/१७६
 लिखसूर (खिद्) ४/१३२
 लिखहोर (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 लिखहोड (तह्) ४/२७
 लिखसर (वि० स्मृ) ४/७५
 लिखसाल (मिश्) ४/२८
 लिखम्भ (वह्) ४/२४५
 लिखञ्ज (सञ्) ४/८९
 लिखड (वेष्ट्) ४/२२१
 लिखमय (मञ्ज्) ४/१०६
 लिखलव (उपा० लम्भ्) ४/१५६
 लिखलव (वञ्च्) ४/९३
 लिखल्ल (रम्) ४/१६८
 लिखलव (वञ्च्) ४/९३
 लिखल्ल (वि० लप्) ४/३८
 लिखल्ल (वच्) ४/१७९
 लिखल्ल (वीज्) ४/५
 लिखल्ल (वच्) ४/२११
 लिखल्ल (गम्) ४/१६२

लिखल्लट्ट (वि० कस्) ४/१९५
 लिखल्लिर (सृज्) ४/२२९
 लिखल्ल (अक्) ४/२३०
 लिखल्लुङ्ग (रम्) ४/१६८
 लिखल्ल (कथ्) ४/२
 लिखल्ल (सद्) ४/२१९
 लिखल्लाल (कृ) ४/६७
 लिखल्लुम्भ (प्र० वीप्) ४/१५२
 लिखल्लुम्भ (प्र० वीप्) ४/१५२
 लिखल्लाम (आङ्० वृङ्) ४/८३
 लिखल्लुम्भ (छिद्) ४/२१
 लिखल्लाल (सृज्) ४/११०
 लिखल्लाल (सम्० आप्) ४/१४२
 लिखल्लार (समा० रच्) ४/९५
 लिखल्लाव (लुम्) ४/१५३
 लिखल्लाल (सं० वेष्ट्) ४/२२२
 लिखल्लह (श्लार्) ४/८८
 लिखल्लव (दृश्) ४/१८१
 लिखल्लह (राज्) ४/१००
 लिखल्लड (कृष्) ४/१८७
 लिखल्लामन्थ (श्लिष्) ४/१९०
 लिखल्लामय (प्रति० ईक्ष्) ४/१९३
 लिखल्लार (प्र० ह्) ४/८४
 लिखल्लारव (समा० रच्) ४/९५
 लिखल्लाह (कथ्) ४/२
 लिखल्लहट्ट (सं० वृ) ४/८२
 लिखल्लार (,,) ४/८२
 लिखल्लज (खिद्) ४/२२४
 लिखल्लक (सिध्) ४/२३७
 लिखल्ल (सिध्) ४/९६
 लिखल्ल (स्नेह० सिच्) ४/२५५
 लिखल्ल (सिच्) ४/९६
 लिखल्ल (सिच्) ४/२३०
 लिखल्ल (स्पृह्) ४/३४
 लिखल्ल (काङ्क्ष्) ४/१९२

सीस (कथ्) ४/२
 सुरा (श्रु) ४/२४२
 सुमर (स्मृ) ४/७४
 सुष्व (श्रु) ४/२४१
 सूड (भञ्ज्) ४/१०६
 सूर () " "
 सेह (नश्) ४/१७८
 सोष्ण (पच्) ४/९०
 सोष्ण (क्षिप्) ४/१४३

हक्क (नि० सिध्) ४/१३४
 हवखुव (उद्० क्षिप्) ४/१४३
 हरा (श्रु) ४/५८
 हम्म (हन्) ४/२४४
 हर (ग्रह्) ४/२०९
 हव (भू) ४/६०
 हस्त (हस्) ४/२४९
 हारव (नश्) ४/३१
 हीर (ह्रि) ४/२५

हु (भू) ४/६१
 हुण (हु) ४/२४१
 हुण्ण (भू) ४/६३
 हुल (मृज्) ४/१०५
 हुल (क्षिप्) ४/१४३
 हुव (भू) ४/६०
 हुव्व (हु) ४/२४२
 ह्र (भू) ४/६४
 हो (भू) ४/६०

अकारादिक्रमेण-प्राकृत-व्याकरणस्य

सूत्र-सूची

[अ]

अइर्वत्यादी च १, १५१
 अइ सम्भावने २, २०५
 अइः पौराणो च १, १६२
 अकलीवे लो ३, १९
 अकूठे छः १, २००
 अकलपुरे च-लोः २, ११८
 अजातेः पुंसः ३, ३२
 अ-डड-कुल्लाः स्थायिका ४, ४२९
 अण भाहं नवर्थे २, १९०
 अण इउजस्विउजहीज्जे ३, १७५
 अण एत्सो पुंसि ४, २८७
 अण एवैश् से ३, १४५
 अणसी-सातवाहने १, २११
 अणा डइसः ४, ४०३
 अतो इसेडति ४, ३२१
 अतो इसेडति ४, २७६
 अतो इसेडति-डात् ४, ३२१
 अतोडत्सुसः ४, ४३५
 अतो डो विसर्गस्य १, ३७
 अतो वेह्व ४, २७४

अतो रिधार-रिज्ज २, ६७
 अतः समृद्ध्यादौ १, ४४
 अतः सर्वादिर्जसः ३, ५८
 अतः सेडोः ३, २
 अथ प्राकृतम् १, १
 अथिस्त्यादिना ३, १४८
 अवस ओइ ४, ३६४
 अकृतः सूक्ष्मे वा १, ११८
 अवेत्तुक्थावेरत ३, १५३
 अधः क्वचित् ४, २६१
 अधसो हेहं २, १४१
 अधो म-न-याम् २, ७८
 अनङ्गोठात् तैलस्य २, १५५
 अनादौ स्वरावसंयुक्तानां ४, ३९६
 अनादौ शेषावेश २, ८९
 अनुत्साहोस्सन्ने १, ११४
 अनुवजेः पडिअग्गः ४, १०७
 अन्त्य-अवस्थाद्यस्य ४, ३८५
 अन्त्यव्यञ्जनस्य १, ११
 अन्याहोन्नाइस ४, ४१३
 अभिसन्धौ जञ्जी २, २५

अभूतोऽपि क्वचित् ४, ३९९
 अभ्याहोमत्थः ४, १६५
 अनेखम् ३, ७८
 अम्महे हर्षे ४, २८४
 अमोऽस्य ३, ५
 अम्मो आइच्चर्ये २, २०८
 अम्ह अम्हे अम्हो ३, १०६
 अम्ह-मम-मह ३, ११६
 अम्हहं म्यसाम्भ्याम् ४, ३८०
 अम्हे अम्हो अम्ह ३, १०८
 अम्हेहि अम्हाहि ३, ११०
 अम्हेहि भिसा ४, ३७८
 अयो वेत् १, १६९
 अरिहंत्ते १, १४४
 अजं विडवः ४, १०८
 अजं विडवः ४, २५१
 अपेरल्लिद-अच्चुप ४, ३९
 अलाहि निवारणे २, १८९
 अवर्णाहा असो ४, २९३
 अवर्णो य-श्रुतिः १, १८०
 अवतरेरोह-धोरसो ४, ८५

अवध्यमो हं-डौ ४, ४२७
 अवात्काशो ४, १७९
 अवाद् गाहेर्वाहः ४, २०५
 अवापेते १, १७२
 अविति हुः ४, ६१
 अवैर्भो ४, १५७
 अव्ययम् २, १७५
 अव्यो सूचना-बुल २, २०४
 अवावखोडः ४, १८८
 अस्मदो म्मि ३, १०५
 अस्तेडे ४, ४१३
 अहं अयमोर्हणे ४, ३०१

[आ]

आ अरा मातुः ३, ४६
 आ आमन्त्र्ये ४, २६३
 आ कुणो ४, २१४
 आकमेगेहा ४, १६०
 आकन्वेर्णाहरः ४, १३१
 आक्षिपेर्णोदवः ४, १४५
 आछे राइघः ४, १३
 आडा अहिपचुअः ४, १६३
 आडा ओअन्वो ४, १२५
 आडो रमे ४, १५५
 आचार्ये खोच १, ७३
 आचक गोरमे १, १६३
 आजस्य टा-इति ३, ५५
 आहो णानुस्वारो ४, ३४२
 आत् कश्मीरे १, १००
 आत्कुशा-मृदुक- १, १२७
 आस्ते इष ४, ३१९
 आत्ममष्टो णिवा ३, ५७
 आहडेः सम्नामः ४, ८३
 आवेर्भोः कः १, २४५
 आवेः १, ३९
 आवेः समधुः २, ८६

आहमे ङिः १, १४३
 आनन्तर्ये णवरि २, १८८
 आन्तान्ताड्डाः ४, ४३२
 आपद्-विपत् ४, ४००
 आप्त वरगुणगमे २, १७७
 आमन्त्र्ये अतो ४, ३४६
 आमो ङाहं वा ४, ३००
 आमो डेलि ३, ६१
 आमो हुं ४, ३३९
 आर्षायां यः १, ७७
 आपुरत्सरसोर्वा १, २०
 आरः स्यादो ३, ४५
 आरभेराठप्पः ४, २५४
 आरहेइचड-बलमो ४, २०६
 आरुपेवतः ४, ४७
 आर्षम् १, ३
 आलाने लभोः २, ११७
 आलोङ्गोली ४, ५४
 आल्वल्लोल्लाल- २, १५९
 आडव्ये २, ६६
 आडिल्ले ल-थो २, ४९
 आ सो न वा ३, ४८

[इ]

इवेधः ४, ३१८
 इचक मो-मु-मे ३, १५५
 इ-जे-राः पाठपुरतो २, २१७
 इणममामा ३, ५३
 इत एहा १, ८५
 इतेः स्वरत् १, ४२
 इतो तो वाक्यादौ १, ९१
 इत्कृपादौ १, १२८
 इत्वे वेतसे १, २०७
 इत्सन्धव- १, १४९
 इत्किमइच डेलिअ २, १५७
 इदम आयः ४, ३६५

इदम इमः ३, ७२
 इदम इमूः ४, ३६१
 इदमर्थस्य केरः २, १४७
 इदमेतत्कि-यसद् ३, ६९
 इदानीमो दासि ४, २७७
 इदितो वा ४, १
 इदुतो वीर्घः ३, १६
 इदुतो वृष्ट-वृष्टि १, १३७
 इदुतो मृपुरे १, १२३
 इदुतो वृष्ट-वृष्टि १, १२९
 इयं किमइच २, १५७
 इन्धो भा २, २८
 इजस्य णो-शा-डौ ३, ५२
 इभ्र कुटो १, ११०
 इवार्थ न-नड ४, ४४४
 इहरा इतरथा २, २१२
 इह-होहस्य ४, २६८
 इः स्वप्नादौ १, ४६
 इः सदादौ वा १, ७२

[ई]

ईअ-इअौ ३, १६०
 ई अ स्त्रियाम् ३, १८२
 ईतः सेव्वा ३, २८
 ईद-घेयं १, १५५
 ईद भिस्-भ्यसा ३, ५४
 ईदुतोहं स्वः ३, ४२
 ईद्वयः सता ३, ६४
 ईदस्याऽऽमनो २, १५३
 ईजिह्वा-सिह- १, ९२
 ईर्षोव्युटे १, १२०
 ईहरे वा १, ५१
 ईः क्षुते १, ११२
 ईः स्तयान-खतवाटे १, ७४

[इ]

इअ पश्य २, २११

उत्क्षिपेर्गुल ४, १४४
 उच्चवाहति २, १११
 उच्चैर्नोक्षस्यैः १, १५४
 उच्चैर्नोक्षस्यैः ४, १७४
 उच्चोर्णो १, १०२
 उत्-सौम्यर्षादी १, १६०
 उत्तो मुकुलादिष्वत् १, १०७
 उच्च-आवाषो १, १३१
 उच्च-कुवकरो ४, १७
 उच्चोन्मृषि १, १३६
 उच्चोद्-वाऽऽर्षे १, ८२
 उच्चो ष्मो ४, ८
 उच्चघटेक्षगः ४, ३३
 उच्चधूलेर्गुणः ४, २९
 उच्चवातेरोरुम्मा-वसुधा ४, ११
 उच्चविषः ४, २२७
 उच्चमेक्षय-कुलोत्तल- ४, ३६
 उपरेः संवसाने २, १६६
 उपसर्वरस्त्रिभः ४, १३९
 उपसालम्भेर्भङ्ग ४, १५६
 उभो निषण्णे १, १७४
 उभ-हनुमत् १, १२१
 उल्लसतेक्षसलोसुम्भ- ४, २०२
 उल्लस्येऽस्वाऽऽऽः ४, २३३
 उः सास्ना- १, ७५

[ऊ]

ऊर्णहोषे २, १९९
 ऊर्णोपे १, १७३
 ऊर्ण-सुभग- १, ११३
 ऊर्ण-सोच्य-वासे १, १५७
 ऊर्ण-बुभङ्ग- १, १९२
 ऊर्ण-वाऽऽसारे १, ७६
 ऊर्ण-विहीने १, १०३
 ऊः स्तेने वा १, १४७

[उ]

ऊर्णे वा २, १९
 ऊर्णज्युषभ १, १४१
 ऊर्णामुवस्य ३, ४४
 ऊर्णोऽत् १, १२६
 ऊर्णोऽद्वा ३, ३९
 ऊर्णस्येऽस्वाऽऽऽः ४, २३४

[ल]

लुल इतिः १, १४५

[ए]

एङ्ग-आतोः ४, ३६३
 एकलतोः ४, ४२८
 एक-स्वरे २, ११४
 एककसरिषं २, २१३
 एक-क-सुम्भ ३, १५७
 एक-व-वे १, १५३
 एक-अ-यादी १, ५७
 एट्टि ४, ३३३
 एण्डि एसाहे २, १३४
 एत् ३, १२९
 एत इहा वेदना १, १४६
 एतः पर्यन्ते २, ६५
 एत-योवशावो १, १६५
 एतवः स्त्री ४, ३६२
 एत्थु कुत्रात्रे ४, ४०५
 एत् वीयुषापीड- १, १०५
 एत् प्राह्ये १, ७८
 एतोतोः स्वरे १, ७
 एत्येऽपिष्वे- ४, ४४०
 एरवीतो ३, ८४
 एवं-परं-समं- ४, ४१८
 एवाऽर्धं ज्येव ४, २८०
 एं चेदुतः ४, ३४३

[ऐ]

ऐत एत् १, १४८

[ओ]

ओच्च द्विधा १, २७
 ओत् कूष्माण्डी- १, १२४
 ओत् पद्मे १, ६१
 ओत् पूतर-बवर- १, १७०
 ओत् संयोगे १, ११६
 ओतोऽद्वाभ्योन्व- १, १५६
 ओदाहयं १, ८३
 ओ सूचना- २, २०३

[औ]

औत ओत् १, १५९

[क]

ककुवे हः १, २२५
 ककुभो हः १, २१
 क-ग-च-ज- १, १७७
 क-ग-द-इ-त-व- २, ७७
 कथेर्बज्ज- ४, २
 कथं-यथा-तथा ४, ४०१
 कदम्बे वा १, २२२
 कदचित्ते वः १, २२४
 कदल्यामद्रुमे १, २२०
 कद्वरिका-भिन्दि- २, ३८
 कदन्धे म-यो १, २३३
 कमेणिहृयः ४, ४४
 कम्पेविचञ्चोलः ४, ४६
 करवोरे राः १, २५३
 करेण-वाराणस्थो २, ११६
 करिणकारे वा २, ९५
 कश्मीरे ष्मो वा २, ६०
 काङ्क्षेराहाऽहि- ४, १९२
 कारोक्षिते णिआरः ४, ६६
 कावि-स्वोतो ४, ४१०
 कान्तस्याऽऽ ४, ३५४
 कार्षापणे २, ७१
 किलो प्रश्ने २, २१६
 किमः कद्व-तसोऽच्च ३, ७१

किमः कि ३, ८०
 किमः काङ्- ४, ३६७
 किमो द्विहे ४, ३५६
 किमो द्विगो-डोली ३, ६८
 किराले चः १, १८३
 किरि-मेरे रो ङः १, २५१
 किरेर हिर किलार्थे २, १८६
 किलाऽव्यवा- ४, ४१९
 किसलय-कालायस- १, २६९
 कि-तद्म्यां ङासः ३, ६२
 किमस्तवोऽस्य- ३, ३३
 कि-यत्तद्म्यो ३, ६३
 किशुकै वा १, ८६
 कुतसः कड ४, ४१६
 कुतूहले वा १, ११७
 कुबज-कर्पर- १, १८१
 कुष्माण्ड्यां ङमो २, ७३
 कु-गमो ड्बुञः ४, २७२
 कुगेः कुणः ४, ६५
 कुगो डीरः ४, ३१६
 कुलि-चत्तरे चः २, १२
 कुशसो हुल २, १५८
 कु-वो हं ३, १७०
 कुधेः कङ्-सा- ४, १८७
 कुष्णे वर्यो वा २, ११०
 कुडमे भो ङः १, २४०
 कुक्षेयके वा १, १६१
 कुते ३, १५६
 कुतेनाऽऽफुण्णादयः ४, २५८
 कुते हूः ४, ६४
 कुव ह-इउ- ४, ४३९
 कुव इय-दूणो ४, २७१
 कुवस्तुमत्तूणा- २, १४६
 कुवस्तुतः ४, ३१२
 कुवा-सुम्-सव्येषु ४, २१०

कुवा-स्यावेर्ण- १, २७
 कुयङ्गोर्लुक् ३, १३८
 कुयस्येद्यः ४, ३१५
 कुपोऽवहो ४, १५१
 कुयः किणो ४, ५२
 कुयातिवसेः ३, १७९
 कुयेः कौसु ४, ३८९
 कुवेर्लू रः ४, १३५
 कुलीबे जल्-शलो रि ४, ३५३
 कुलीबे स्वमेव- ३, ७९
 कुलीबे स्वरान्म् सेः ३, २५
 कुचिद् द्वितीयावेः ३, १३४
 कुच्यवर्धा ङः ४, २२०
 कुच्येरद्दः ४, ११६
 कुघपः ३, ४३
 कुः लः कुचिस्तु २, ३
 कुक्षण उत्सवे २, २०
 कुक्षमायां कौ २, १८
 कुक्षरः खिर-भर- ४, १७३
 कुक्ष्य कः ४, २९६
 कुक्षिर्गलस्या- ४, १४३
 कुधो हा १, १७
 कुधेः खवर- ४, १५४
 कुधरे कम्मः ४, ७२
 कुधेण्डभरो वा ४, २०
 कुक्षमा-हलाघा- २, १०१
 कुधेटकावो २, ६

[ख]

ख-घ-थ-ध-भाम् १, १८७
 खचित-पिशाचयो १, १९३
 खचेर्बभङः ४, ८९
 खाद्-धावोर्लुक् ४, २२८
 खिवेर्लू र-विसूरी ४, १३२

[ग]

गमेरई-घइच्छ ४, १६२

गमादीनां द्वित्वम् ४, २४९
 गमिष्यभासां ४, २१५
 गमेरे पिपवेष्णोरेर्लुग् ४, ४४२
 गजेर्लुक्कः ४, ९८
 गर्ते ङः २, ३५
 गर्दमे वा २, ३७
 गर्भिताऽतिमुक्तके १, २०८
 गवये वः १, ५४
 गवेवेर्लुग्दुल्ल- ४, १८३
 गव्यड-भासः १, १५८
 गुणाद्याः क्लीबे ३, ३४
 गुण्येर्विर-गडो ४, १५०
 गुरो के वा १, १०९
 गुर्वादेरविर्वा ३, १५०
 गृहस्य घरो- २, १४४
 गौरादयः २, १७४
 गौणस्येषल २, १२९
 गौराण्यस्य १, १३४
 गमो वा २, ६२
 गन्धो गण्डः ४, १२०
 गप्तेघिसः ४, २०४
 गृहेर्गृणः ४, ३३४
 गृहेघ्न्यः ४, २५६
 गृहो वलगेण्ह ४, २०९

[घ]

घहमादयो ४, ४२४
 घञ्-वृद्धेर्वा १, ६८
 घटेः परिबाडः ४, ५०
 घटेर्गडः ४, ११२
 घूर्णो घुल-घोल- ४, ११७

[ङ]

ङ-ञ-ण-नी १, २५
 ङसः स्तः ३, १०
 ङसः सु-हो-स्तवः ४, ३३८
 ङस्-ङस्वोर्ह ४, ३५०

इसि-इसो पुं ललीङ्गे ३, २३
 इमिभ्यस्-लीनां ४, ३४१
 इति-इस्भ्यां लङ् ४, ३७२
 इत्येत्कुं ३, १२६
 इत्येर्त्वा ३, ६६
 इत्येर्त्वा ४, ३३६
 इत्येत्सो-वी-कु- ३, ८
 इत्येत्सु ४, ३३४
 इति-सिन्-सिन् ३, ५९
 इति- ३, १२८
 इति-इति इति ३, ६५
 इति- ३, ७५
 इति ४, ३५२
 इति ४, ३५७

[अ]

अतरो वा ३, १७
 अतरोक्तसारी ३, १२२
 अतुभ्यां-अतो ३, १३१
 अत्रिकायां नः १, १८५
 अपेता-पाटी वा १, १९८
 आटी गुललः ४, ७३
 अि-अि-अ-ह- ४, २४१
 अि-अि-अ-वा २, ५०
 अलिका-पेशाजिके ४, ३२५

[अ]

अवेर्त्वा-म- ४, २१
 अत्य-अतो-आधी ४, २९५
 अतो नः १, १९१
 आय्यां हो- १, २४९
 आय्या-हरिदयोः ३, ३४
 अि-अि-अ-न्यः ४, २१६
 अि-अि-हाथ- ४, १२४
 अि-अि-वा २, १७

[अ]

अदिले-अो-अो १, १९४

अ-अ-यां यः ४, २९२
 अतो-आ-अतो- ४, १३६
 अस्-अस-इ-इ-एभ्यः ३, २६
 अस्-अस्-असि-असां ३, ५०
 अस्-अस्-असि-लो- ३, १२
 अस्-अतोर्णो वा ३, २२
 अस्-अतोर्णु क् ३, ४
 अस्-अतोर्णु ४, ३७६
 अस्-अतोर्णु ४, ३६९
 अग्नेर्त्वा- ४, ८०
 अग्नेर्त्वा- ४, ४
 अग्ने-तेण लक्षणे २, १८३
 अजा-अजे ३, १५६
 अजात्-सप्तम्या ३, १६५
 अजा-अजा ४, ७
 अजा-अजा २, ८३
 अजा-अजा ४, ३०३
 अजा-अजा-अजा १, ५६
 अजा-अजा-अजा ४, २५२
 अजा-अजा २, ११५

[अ]

अ-अ- ४, ३४९
 अ-अ-अ-अ- ३, ६
 अ-अ-अ-अ- ३, १४
 अ-अ-अ-अ- ३, २९
 अ-अ-अ-अ- ४, ३७०
 अ-अ-अ-अ- ४, ३७७
 अ-अ- १, १९५
 अ-अ- ३, २४
 अ-अ- ३, ५१
 अ-अ- ४, ३११
 अ-अ- ४, २९०

[अ]

अ-अ-अ-अ-अ- २, ३२
 अ-अ- १, १९९

[अ]

अ-अ-अ-अ-अ- १, २५०
 अ-अ-अ-अ-अ- २, १६३
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ११
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ३८
 अ-अ-अ-अ-अ- १, २०२
 अ-अ-अ-अ-अ- २, ५२

[अ]

अ-अ-अ-अ-अ- २, १८४
 अ-अ-अ-अ-अ- २, १८७
 अ-अ-अ-अ-अ- २, १७८
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, १०७
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ११४
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, १४९
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ७७
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ३०६
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, २८३

[अ]

अ-अ-अ-अ-अ- ३, ९९
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ९६
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, १९४
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ३९५
 अ-अ-अ-अ-अ- १, २०५
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, २७
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ४१७
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ३२२
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ८६
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ६७
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ७०
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ३०७
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, १३७
 अ-अ-अ-अ-अ- २, ११३
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, ४३८
 अ-अ-अ-अ-अ- ४, २७८
 अ-अ-अ-अ-अ- ३, ९२

तं वाक्योपम्यासे २, १७६
 तावर्ष्यडेर्वा ३, १३२
 तावर्ष्ये केहि ४, ४२५
 तास्रःSSअ ऋवः २, ५६
 तिलेरोसुकः ४, १०४
 तिलिरी रः १, ९०
 तियं वस्ति ऋच्छिः २, १४३
 तिष्ठुदिभृः ४, २९८
 तीक्ष्णो णः २, ८२
 तीर्थे हे १, १०४
 तुच्छे तद्वच- १, २०४
 तुच्छेस्तोत्र-तृष्ट- ४, ११६
 तु-तुष-तुम- ३, १०२
 तुभ-तुष्टोष्टो- ३, ९८
 तुम एवमण- ४, ४४१
 तुमे नमए तुमाइ ३, १०१
 तुम्हासु सुपा ४, ३७४
 तुम्ह तुभ तद्विस्तो ३, ९७
 तुरोश्यावो ४, १७२
 तुलेरोहामः ४, २५
 तु वो मे तुभ ३, १००
 तृतीयस्य मिः ३, १४१
 तृतीयस्य मो- ३, १४४
 तृणोऽणवः ४, ४४३
 तृपक्षिभ्यः ४, १३८
 तेनास्तेरास्यहेसी ३, १६४
 तंलावी २, ९८
 तोऽन्तरि १, ६०
 तो वोऽनावो शौर- ४, २६०
 तो वो तसो २, १६०
 त्थे व तस्य ३, ८३
 त्यवाद्यव्ययात् १, ४०
 त्याविशत्रोस्तूरः ४, १७१
 त्याधीनामाद्यत्रस्या- ३, १३९
 त्यावेराद्यत्रस्य ४, ३८२

त्यावेः १, ९
 त्योऽन्तरे २, १३
 त्रपो हि-ह-स्थाः २, १६१
 त्रसेर्ह-वोऽज- ४, १३८
 त्रस्तस्य हिरथ- २, १३६
 त्रस्य वेसाहे ४, ४३६
 त्रेस्तिणिः ३, १२१
 त्रेस्ती तृतीयावो ३, ११८
 त्वतलोः षणः ४, ४३७
 त्व-ध्व-ह-ध्वां २, १५
 त्वरस्तुवर-जअद्यो ४, १७०
 त्वस्य द्विमा-सणौ २, १५४
 त्वावेः सा २, १७२

[थ]

थ-ठावस्थश्चे २, ९
 थू कुत्सायाम् २, २००
 थो घः ४, २६७

[व]

वक्षिणे हे १, ४५
 वचविवच-वृद्धिः २, ४०
 वरार्थाल्ये २, २१५
 वलिवरयोविसदृ- ४, १७६
 वशन-वष्ट-वग्ध- १, २१७
 वस-पाषाणी हः १, २६२
 वशार्हे २, ८५
 वहेरहिजलाऽऽजुङ्खो ४, २०८
 वहो वभः ४, २४६
 विक-प्रावृषोः १, १९
 विरिरेचोः ४, २७३
 विवने सः १, २६३
 वीपी धो वा १, २२३
 वीघंल्लुस्वो मिथो १, ४
 वीर्घे वा २, ९१
 वुकूले वा लक्ष १, ११९
 वुर्गाविष्णुवुम्भर १, २७०

वुधे वीर्णिण वेणिण ३, १२०
 वु सु मु विध्यादि ३, १७३
 वुहितु-भगिन्योर्धुमा २, १२६
 वुख-वक्षिण २, ७२
 वुखे रिणध्वलः ४, ९२
 वुखे रिणध्वरः ४, ३
 वूडो वूमः ४, २३
 वृप्ते २, ९६
 वृशस्तेन दुः ४, २१३
 वृशः विधु-टक्— १, १४२
 वृशि-वचेर्दोस— ३, १६१
 वृषोः प्रस्तः ४, ३९३
 वृषोर्वाच-वंस— ४, ३२
 वृषो निअच्छ-पेच्छा— ४, १८१
 वे संमुखोकरणे २, १९६
 वीले रङ्गोलः ४, ४८
 वंश-वहोः १, २१८
 वंष्ट्राया वाडा २, १३९
 वृधु-वृधुनो ४, ३१३
 वृ-वृ-याजः २, २४
 व्रे रो न वा २, ८०
 व्वारे वा १, ७९
 द्वितीय-तुर्ययो— २, ९०
 द्वितीयस्य सि ३, १४०
 द्वितीया-तृतीययोः ३, १३५
 द्वि-योस्तु १, ९४
 द्विवचनस्य बहुवचनम् ३, १३०
 द्वेषो वे ३, ११९

[घ]

घनुषो वा १, २२
 घवलेधुमः ४, २४
 घाश्याम् २, ८१
 घातवाऽर्थान्तरेऽपि ४, २५९
 धूगेधुयः ४, ५९
 धृतेविहिः २, १३१

धृष्टद्युम्ने णः २, ९४
 धैर्यं वा २, ६४
 ध्या-गोर्भा-गौ ४, ६
 ध्वजे वा २, २७
 ध्वनि-विध्वञ्चोः १, ५२
 [न]
 न क-ग-घ-जादि- ४, ३२४
 न ल्यः ३, ७६
 न दीर्घाऽनुस्वारात् २, ९२
 न दीर्घो लो ३, १२५
 नमस्कारपरस्परं १, ६२
 न युवर्णास्याऽस्वे १, ६
 न वा कर्म-भावे— ४, २४२
 न वानिदमेतदो ३, ६०
 न वा मयूख-लवण- १, १७१
 न वा र्यो ध्यः ४, २६६
 न श्रुवोः १, १२
 नशेषिरणस-सिक्कह— ४, १७८
 नशेषिडड-भासव— ४, ३१
 नाऽवर्णति पः १, १७९
 नात् पुनर्यादाई १, ६५
 नात् आत् ३, ३०
 नादि युज्योरन्येषाम् ४, ३२७
 नामन्त्र्यात् सौ ३, ३७
 नाम्नघरं वा ३, ४०
 नाम्न्यरः ३, ४७
 नावेषावः १, १६४
 निकष-स्फटिकः १, १८६
 निद्रातेरोहीरोङ्गौ ४, १२
 निम्ब-नापिते १, २३०
 निरः पदेष्वलः ४, १२८
 निर्वृरोर्वा १, १३
 निर्मो निम्नारण- ४, १९
 निस्वीडोस्वीड- ४, ५५
 निष्पत्योणि- ४, २२

निष्पत्युत्पारके १, १३२
 निशीथ-पृथिव्योर्वा १, २१६
 निषेधे धो ङः १, २२६
 निषेधेर्हृक्कः ४, १३४
 निष्प्रतो श्रोत्परी १, ३८
 निष्प्रत्याज्यल्लम्बे ४, ६७
 निष्पाताच्छोटे ४, ७१
 निस्सरेर्णीहर-नील- ४, ७९
 निःश्वसेर्भाङ्गुः ४, २०१
 नीङ्-पीठे वा १, १०६
 नीपाऽऽपीठे मो वा १, २३४
 नेः सधो मञ्जः ४, १२३
 नो णः १, २२८
 न्त-माणौ ३, १८०
 न्मो मः २, ६१
 न्य-ण्य-ञ-ञर्जा ४, २९३
 न्य-ण्योऽर्जः ४, ३०५
 न्यसो रिण-शुभौ ४, १९९

[प]

पक्वाङ्गार-लसाटे १, ४७
 पक्ष-श्म-श्म-स्म-ह्यां २, ७४
 पचेः सोल्ल-पउसौ ४, ९०
 पङ्खाज्ञत्-पङ्खवश- २, ४३
 पङ्खभ्यास्तृतीया च ३, १३६
 पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुन्- १, ८८
 पथो णस्येकह् २, १५२
 पथयोः सन्धिर्वा १, ५
 पथावपेर्वा १, ४१
 पदान्ते उ-हं-हि- ४, ४११
 पथ-ध्व-मूर्ख— २, ११०
 पर-राजभ्यां क्क— २, १४८
 परस्परस्याविरः ४, ४०९
 पर्यसः पलोद्द- ४, २००
 पर्यस्त-पर्याण- २, ६८
 पर्यस्ते थ-टौ २, ४७

पर्याणे डा वा १, २५२
 पलिते वा १, २१२
 पञ्चादेवमेवेदानीं ४, ४२०
 पाटि-परुष-परिघ- १, २३२
 पानीयाविष्वित् १, १०१
 पापर्द्धी रः १, २३५
 पारापते रो वा १, ८०
 पिठरे हो वा १, २०१
 पित्रेः पिञ्ज-डल्ल— ४, १०
 पिषेणिवह-णिरिणास- ४, १८५
 पीते धो ले वा १, २१३
 पुञ्जेरारोल-वमालौ ४, १०२
 पुणवत्सं कृतकरणे २, १७१
 पुनविमः स्वार्थे डुः ४, ४२६
 पुन्नाग-भाभिभ्योः १, १९०
 पुरुषे रोः १, १११
 पंस्यन आणो राज— ३, ५६
 पुस्त्रिद्योर्न वाऽयम् ३, ७३
 पुत्ति असो ङउ ३, २०
 पूरेरग्घाडाघसो— ४, १६९
 पूर्वस्य पुरवः ४, २७०
 पूर्वस्य पुरिमः २, १३५
 पृथक् स्पष्टे सिक्कडः ४, ६२
 पृथकि धो वा १, १८८
 पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे १, १२६
 पो वः १, २३१
 प्यादय- २, २१८
 प्रकाशेषुं स्वः ४, ४५
 प्रच्छः पुच्छः ४, ९७
 प्रतीक्षेः सामय— ४, १९३
 प्रथये डीर्न वा ३, ३१
 प्रत्यपावो ङः १, २०६
 प्रत्याङ्ग पलोद्द- ४, १६६
 प्रत्युषे षड्ङ् हो वा २, १४
 प्रत्येकमः पाडिक्कं २, २१०

प्रथमे प-योर्वा १, ५५
 प्रवीपि-बोह्वे लः १, २२१
 प्रवीपस्तेष्व-सन्वुम — ४, १५२
 प्रसूते वः १, २३३
 प्रभो हुप्पो वा ४, ६३
 प्रवासीषो १, ९५
 प्रविशे रिजः ४, १८३
 प्रसरेः पयस्लोकेत्सौ ४, ७७
 प्रस्थापेः पद्व- ४, ३७
 प्रहृगेः सारः ४, ८४
 प्रावेर्मातेः ४, २३२
 प्राप्सृश-भुधोम्हंसः ४, १८४
 प्रायसः प्राड-प्राइव ४, ४१४
 प्रावरणे अङ्गवाऊ १, १७५
 प्रावृद्दशस्-तरणयः १, ३१
 प्लथे सात् २, १०३
 प्लावेरोम्वाल-पठवालो ४, ४११

[क]

फक्कस्थकः ४, ८७
 फो भ-हो १, २३६

[ख]

बन्धो षः ४, २४७
 बले निर्धारण- २, १८५
 बहिसो बार्हि २, १४०
 बहुलम् १, २
 बहुत्वे हुः ४, ३८४
 बहुत्वे हुं ४, ३८६
 बहुषु स्तु ह-सो ३, १७३
 बहुष्वाद्यस्य मित ३, १४२
 बाहोरात् १, ३६
 बाधे होऽभुणि २, ७०
 बिसिन्यां भः १, २३८
 बुभुक्षि-बीज्योर्णीरव- ४, ५
 बृहस्पति-वनस्पतयोः २, ६९
 बृहस्पती बहो भयः २, १३७

बो वः १, २३७
 बभो ब्ह-उभौ ३, १०४
 बभो बृह-लिह-बह- ४, २४५
 ब्रूवो ब्रूवो वा ४, ३९१
 ब्रह्मचर्ये च १, ५९
 ब्रह्मचर्य-सूर्य-सौन्वर्य- २, ६३

[भ]

भञ्जेर्बेभय-भुसुमूर- ४, १०६
 भवद्-भगवतोः ४, २६५
 भविष्यति स्तिः ४, २७५
 भविष्यति हिहादिः ३, १६६
 भविष्यत्येव एव ४, ३२०
 भस्वात्मनोः पो वा २, ५१
 भषेर्भुक्कः ४, १८६
 भाराकान्ते नमेर्लासुडः ४, १५८
 भासेर्भिवः ४, २०३
 भिलोः भ-बीहो ४, ४३
 भिस्म्यस्-सुपि ३, १५
 भिस्येद् वा ४, ३३५
 भित्-सुपोहि ४, ३४७
 भिसा तुम्हेहि ४, ३७१
 भिसो हि हिं हि ३, ७
 भोषमे षमः २, ५४
 भुजो भुञ्ज-जिम- ४, ११०
 भुवः पर्याप्तौ हुञ्चः ४, ३९०
 भुवेर्हो-हुव-हवाः ४, ६०
 भुवो भः ४, २६९
 भे तुम्भे तुञ्भ तुम्ह ३, ९१
 भे तुम्भेहि उज्भोहि ३, ९५
 भे वि वे ते तइ ३, १४
 भ्यसस्तो-वो-हु- ३, ९
 भयसश्च हिः ३, १२७
 भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ४, ३७३
 भ्यसामोर्हुः ४, ३५१
 भ्यसि वा ३, १३

भ्यसो हुं ४, ३३७
 भ्रमरे सो वा १, २४४
 भ्रमेराडो वा ३, १५१
 भ्रमेष्टिरितिङ्ग- ४, १६१
 भ्रमेस्तातिप्रष्ट- ४, ३०
 भ्रंशेः फिड-फिट्ट- ४, १७७
 भ्रुवो मया डमया २, १६७

[म]

मह-मम-मह- ३, १११
 मरो विमश २, २०७
 मधुके वा १, १२२
 मण्डेशिञ्च-चिञ्चअ- ४, ११५
 मध्यमकतमे १, ४८
 मध्यत्रयस्याऽऽशस्य ४, ३८३
 मध्यमस्येत्या-हचौ ३, १४३
 मध्याह्ने हः २, ८४
 मध्ये च स्वरान्तादा ३, १७८
 मनाको म वा २, १६९
 मन्धेर्षुसल-विरोत्तौ ४, १२१
 मन्मये वः १, २४२
 मन्थुनोष्ठ-मालिन्ये ४, ६९
 मन्यो न्तो वा २, ४४
 मयाऽम्हो न्यसि ३, ११२
 मयत्थइर्वा १, ५०
 मरकत-मवकले मः १, १८२
 मलिनीभय-शुक्ति- २, १३८
 मसृण-मृगाङ्कु-मृत्यु १, १३०
 मस्त्रेराउडु-शिउडु- ४, १०१
 महमहो गन्धे ४, ७८
 महाराष्ट्रे १, ६९
 महाराष्ट्रे ह-रोः २, ११९
 मह मज्जु इति-ऊत्स्याम् ४, ३७९
 माई मार्थ २, १९१
 मार्जारस्य मज्जर- २, १३२
 मातुरिदा १, १३५

भातृ-वितुः स्वसुः २, १४२
 भात्रटि वा १, ८१
 मामि हत्ताहले २, १९५
 मांसाविष्यनुस्वारे १, ७०
 मांसावेर्वा १, २९
 मि मह ममाह ३, ११५
 मि मे ममं ममए ३, १०९
 मि-सो-मु-मे ३, १६७
 मि-सो-मन्हि-म्हो- ३, १४७
 मिरायाम् १, ८७
 मिव विव विव २, १८२
 मिथाङ्गुलिषः २, १७०
 मिथे वीसाल-मेलवी ४, २८
 मुचेदद्यद्वाऽवहेद्य- ४, ९१
 मुः स्यादौ ३, ८८
 मुहेर्मुंम्-गुम्मडौ ४, २०७
 मृजेद्युष-सुञ्ज- ४, १०५
 मृदो मल-मह-परिहृद्- ४, १२६
 मेजि-शिथिर-शिथिल- १, २१५
 मे मह मम मह ३, ११३
 मेः स्तं ३, १६९
 मोऽनुस्वारः १, २३
 मोऽन्त्याण्यो वेदेतोः ४, २७९
 मोऽनुनासिको वो वा ४, ३९७
 मो-मु-मानां ३, १६८
 मोरउल्ला मुषा २, २१४
 मो वा ४, २६४
 मो वा ३, १५४
 म्वजोर्णः २, ४२
 म्मइचेः ४, २४३
 म्मावयेषी वा ३, ८९
 म्मोषधीऽप्यङ्गः ४, १९१
 म्मेर्वा-पठवायी ४, १८
 म्हो म्भो वा ४, ४१२

[म]

यत्-तत्-किम्यो ४, ३५८
 यत्-तदः स्वसोर्धुं ४, ३६०
 यत्तद्वेत्कोऽतीरिसिञ्ज- २, १५६
 यत्र-तत्रयोस्वस्य ४, ४०४
 यमुना-चामुण्डा- १, १७८
 यष्ट्यां लः १, २४७
 याहक्-साहक्-कीट्टी- ४, ४०२
 याहशावेर्कुं स्तिः ४, ३१७
 यापेर्जवः ४, ४०
 यावत्तावज्जीविता १, २७१
 यावत्तावतोर्वा म् ४, ४०६
 युञ्जो जुञ्ज-जुञ्ज- ४, १०९
 युध-दुध-गृध- ४, २१७
 युर्जिष्ठि वा १, ९६
 युवरांस्य गुणः ४, २३७
 युष्मद्यर्षपरं लः १, २४६
 युष्मवः सो तुहुं ४, ३६८
 युष्मवस्तं तुं तुव ३, ९०
 युष्मवस्मवोऽम्- २, १४९
 युष्मवावेरीयस्य वाः ४, ४३४
 योगजाइचधाम् ४, ४३०
 यं-स्व-ष्ठां रिय- ४, ३१४

[र]

रक्ते गो वा २, १०
 रत्नेरुगहाऽवङ्- ४, ९४
 रज्जे रावः ४, ४९
 रमेः संखुहु-खेडो ४, १६८
 रस्य लो वा ४, ३२६
 र-सोर्ल-शो ४, २८८
 र-जोः २, ९३
 राजेरघ-खज- ४, १००
 राजः ३, ४९
 राजो वा खिञ् ४, ३०४
 रात्रो वा २, ८८
 रिः केवलस्य १, १४०

रते रज्ज-रुण्टो ४, ५७
 रव-भुन-मुचां लो ४, २१२
 रद-नमोर्बः ४, २२६
 रदिते विना णः १, २०९
 रधेरुषङ्गः ४, १३३
 रधो म्ध-म्भो ख ४, २१८
 रषादीनां दीर्घः ४, २३६
 रे अरे संभावणे २, २०१
 रो दीर्घात् २, १७१
 रोमन्धे रोमाल- ४, ४३
 रो रा १, १६
 संस्याऽधुत्तवी २, ३०
 यं-स्व-ष्ठां ४, ३१४
 रुं कि कुरो वा १, ११५
 रुं कि निरः १, ९३
 र्श-र्ष-तप्त वध्ने २, १०५
 र्ह-धी-ह्री-कृत्स्न- २, १०४

[ल]

लघुके ल-होः २, १२२
 ललाटे च १, २५७
 ललाटे ल-घोः २, १९३
 लस्त्रेर्जोहः ४, १०३
 लात् २, १०६
 लाहल-लाङ्गल- १, २५६
 लिङ्गमतन्त्रम् ४, ४४५
 लिपो लिन्धेः ४, १४९
 लुक् १, १०
 लुग्-भाजन-वमुज- १, २६७
 लुगावी क-भाव- ३, १५२
 लुम-य-र-ध-श-ष- १, ४३
 लुप्ते लसि ३, १८
 लुभेः सम्भावः ४, १५३
 लो लः ४, ३०८
 लूलो नर्वकाद्या २, १६५

[व]

वक्रावाचन्तः १, २६
 वक्षो वीत् ४, २११
 वज्रवेधेद्वय-वेलध- ४, २३
 वरुणे निश्चय-विकल्प- २, १०६
 वनेर्धः २, १५०
 वधाहुद्दध वा ३, १३३
 वद्-व्यभिचते वा १, ५३
 वनिलाया विलया २, १२८
 वर्णोऽत्यो वा १, ३०
 वर्त्माना-पञ्चमी- ३, १५८
 वर्त्माना-भविष्यन्त्योऽथ ३, १७७
 वर्त्त्यति-स्पृश्य लः ४, २८८
 वस्तुतुकर-पर्यन्ता- १, ५८
 वाऽधसो वर्य ३, ८७
 वाऽधो रो लृक् ४, ३९८
 वाऽध्यधोऽनः ४, ४१५
 वाऽभिमन्यो १, २४३
 वाऽव्यधोऽस्वातावाव- १, ६७
 वाऽऽवी १, २२९
 वाऽऽप ए ३, ४१
 वा कवले १, १६७
 वाक्यर्थ-वचनाद्याः १, ३३
 वादेस्तायति ४, २६२
 वा निर्भरे वा १, ९८
 वा बृहस्पती १, १३८
 वा यसवीऽतोः ४, ४०७
 वाषो १, ६३
 वाक्यधोऽस्वातावाववातः १, ६७
 वालाउवरण्ये लृक् १, ६६
 वा विह्वले वी २, ५८
 वा स्वरे मञ्च १, २४
 विकसेः कोऽस- ४, १९५
 विकोशोः पञ्चोऽः ४, ४२
 विगलेऽस्थि- ४, १७५
 विज्ञपेर्वोऽकाञ्चुवकी ४, ३८

वितस्ति-वसति-भरत- १, २१४
 विद्युत्-पत्र- २, १७३
 विरिचेरोल्लुण्ठो- ४, २६
 विल्लोऽङ्गु-राह्वो ४, १४८
 विलीङ्गेऽविरा ४, ५६
 विवृतेर्धसः ४, ११८
 विषमे मो हो वा १, २४१
 विषण्णोक्त-वर्त्मनो ४, ४२१
 विसंवदेविअह- ४, १२९
 विस्फुःपञ्चुल-विहुर- ४, ७५
 विश्रमेणिष्वा ४, १५९
 विशत्यावेर्लृक् १, २८
 वीप्स्यात् स्यावेः ३, १
 वृक्ष-क्षिप्रयोः २, १२७
 वृत्-प्रवृत्-मृत्तिका- २, २९
 वृत्ते षट् २, ३१
 वृद्धिके षडेऽर्धुं वा २, १६
 वृषमे वा वा १, १३३
 वधादीनामरिः ४, २३५
 वृषे द्विकः ४, ९९
 वेरणी णो वा १, २०३
 वेतः कणिकारे १, १६८
 वेध-किमोर्ध्विः ४, ४०८
 वेधं तवेतवो ३, ८१
 वेपेरायम्बाऽऽयञ्चो ४, १४७
 वेमाऽञ्जल्याद्याः १, ३५
 वेद्य च आमन्त्रणे २, १९४
 वेद्वे भय-वारण- २, १९३
 वेष्टः ४, २२१
 वेष्टः परिभालः ४, ५१
 वंकाहः सि सिधं २, १६२
 वंशूर्यस्य वेदलिङ्गं २, १३३
 वंत्तवः ३, ३
 वंसवो ङसेऽस्तो ३, ८२
 वीरादो वा १, १५२

वंसेणमिणमो सिना ३, ८५
 वीसरीयाऽनीय-सीय- १, २४८
 वी तुज्ज तुज्जे ३, ९३
 वीतो ववो ३, २१
 वीत्साहे वी २, ४८
 वीधः ४, २२३
 वीध्वं २, ५९
 वीपरी १, १०८
 वीपेन कम्मवः ४, १११
 वीषधे १, २२७
 वीज्जनावद्वते ४, २३९
 वीज्जनावीजः ३, १६३
 वीत्ययश्च ४, ४४७
 व्याकरणप्राकाराऽऽगते १, २६८
 व्यापेरोऽङ्गः ४, १४१
 व्यापेराऽङ्गः ४, ८१
 व्याहृतेः कोऽङ्क- ४, ७६
 व्याहृतेर्वाहिष्पः ४, २५३
 वज-नृत-यर्वा ४, २२५
 वजेर्धुं अः ४, ३२९
 वजो अः ४, २९४

[श]

शक्त-मुक्त-वृत्- २, २
 शकादीनां द्वित्वम् ४, २३०
 शकेऽव्य-तर-सीर- ४, ८६
 शत्रानशः ३, १८१
 शवो भङ्ग-वकलोऽो ४, १३०
 शनेऽतो द्विप्रम् २, १६८
 शबरे वी मः १, २५८
 शमेः पडिसा-परिसामो ४, १६७
 शरवादेरत् १, १८
 श-वोः सः १, २६०
 श-वोः सः ४, ३०९
 शाङ्गोऽत्पूर्वोऽन्तु २, १००
 शिथिलेऽङ्गुवे वा १, ८९

शिरयां वा १, २६६
 शीकरे भ-हो वा १, १७४
 शीघ्रादीनां बहिल्लास्यः ४, ४२२
 शीलाद्यर्थस्यैरः २, १४५
 शुल्के ङी वा २, ११
 शुष्क-स्कन्धे वा २, ५
 शृङ्खले लः कः १, १८२
 शोर्व्यन्तवत् ३, १२४
 शोर्षं प्राकृतवत् ४, २८६
 शोर्षं प्राग्वत् ४, ३२८
 शोर्षं शौरसेनीवत् ४, ३०२
 शोर्षं शौरसेनीवत् ४, ३२३
 शोर्षं संस्कृतवत् ४, ४४८
 शोर्षित्य-सम्बन्धे ४, ७०
 शौरसेनीवत् ४, ४४६
 श्यामाके मः १, ७१
 श्वदो घो बहो ४, ९
 श्वद्वि-सुर्ध्वोऽन्ते २, ४१
 श्वमे वावस्फः ४, ६८
 श्व-गमि-रुदि-विदि ३, १७१
 श्वुटेर्हणः ४, ५८
 श्वो हरिश्चन्द्रे २, ५७
 श्लाघः सलहः ४, ८८
 श्लिषेः सामन्ताव्ययस्य ४, १९०
 श्लेषमसि वा २, ५५

[ख]

षट्-शमी-शास १, २६५
 षष्ठाः ४, ३४५
 षक-सकथानाम्नि २, ४
 षष्ठाऽनुष्टुप्-षष्ठाऽसम्बन्धे २, ३४
 षव-स्वयोः फः २, ५३

[स]

सङ्ख्या-गद्यगवे १, २१९
 सङ्ख्याया आसौ ३, १२३
 सटा-शकट-कंदमे १, १९६

सह-पतोऽः ४, २१९
 समतो रः १, २१०
 सम-पर्यो वा १, ४९
 समन्था द्वितीया ३, १३७
 गान्तुमाद् ङहेः ४, २७८
 समा अङ्गिभङ्गः ४, १६४
 समापेः समाणः ४, १४२
 समारचेदवहृत्य- ४, ९५
 समाप्ते वा २, ९७
 समो गलः ४, ११३
 समो ह्यः ४, २२२
 समः स्यः खा ४, १५
 सम्भाधेरासङ्गः ४, ३५
 संमर्ष-वितदि २, ३६
 सर्वत्र लघुराम् २, ७९
 सर्वस्य साहो वा ४, ३६६
 सर्वाङ्गादीनस्यैकः २, १५१
 सर्वादिर्दंतैर्हो ४, ३५५
 स-घोः संयोगे ४, २८९
 संतयेर्भङ्गः ४, १४०
 संविशेरप्याहः ४, १८०
 संयुक्तस्य २, १
 संयोगेः साहृद-साहृदौ ४, ८२
 साध्वस-व्य-ह्यां २, २६
 सामर्थ्यात्सुकोत्सवे २, २२
 सावस्मदो ह्रस्व ४, ३७५
 सिन्धेः सिञ्ज-सिम्पौ ४, ९६
 सिनास्ते सिः ३, १४६
 सो ही हीअ सूतार्थस्य ३, १६२
 सुधा अम्हासु ४, ३८१
 सुपि ३, १०३
 सुपि ३, ११७
 सुक्म-इम-व्या- २, ७५
 सूजो रः ४, २२९
 सेवादी वा २, ९९

सत्ये वा २, ४६
 स्तस्य योऽस- २, ४५
 स्तोत्रस्य थोक्त्वा २, १२५
 स्थान-चतुर्थार्थे २, ३३
 स्विया इत्थी २, १३०
 स्त्रियां जस्-शसोः ४, ३४८
 स्त्रियां ङहे ४, ३५९
 स्त्रियां तदन्ताङ्गोः ४, ४३१
 स्त्रियामावबिद्युत् १, १५
 स्त्रियामुवोत्तौ ३, २७
 स्थ-र्थयोस्तः ४, २९१
 स्थविर-विश्वकिला- १, १६६
 स्थठ्ठा-धक्क- ४, १६
 स्थानावहरे २, ७
 स्थूरा-तुरो वा १, १२५
 स्थूले लो रः १, २५५
 स्नमवामशिरौ १, ३२
 स्नातेऽभ्युतः ४, १४
 स्निग्धे वादितौ २, १०३
 स्निह-सिन्धोः ४, २५५
 स्नुषायां षो १, २६१
 स्नेहाग्न्योर्वा २, १०२
 स्नग्धेऽचुलुचुलः ४, १२७
 स्पृशः फास-फंस ४, १८२
 स्पृशेऽश्चिष्यः ४, २५७
 स्पृहः सिंह ४, ३४
 स्पृहायाम् २, २३
 स्फटिके लः १, १९७
 स्फुटि-चलिः ४, २३१
 स्मरेर्भूर-भूर-भर- ४, ७४
 स्थम्-जस्-शसां ४, ३४४
 स्थमोरस्योत् ४, ३३१
 स्थादी दीर्घाङ्गस्वी ४, ३३०
 स्थाद्-भय-धत्य- २, १०७
 स्व-सेहंस-दिम्भी ४, १९७

सन्धे वा १, १५०
 सोच्छ्रावयः ३, १७२
 सोहिर्वा ३, १७४
 सो पुं स्योश्च वा ४, ३३२
 स्फः प्रेक्षाश्चक्षुः ४, २९७
 स्तब्धे ङङी २, ३९
 स्तम्भे स्तो वा २, ८
 स्वपावुश्च १, ६४
 स्वप्नेः कमधस ४, १४६
 स्वप्ने नात् २, १०८
 स्वप्न-नीव्योर्वा १, २५९
 स्वयमोऽर्थे अप्यणो २, २०९
 स्वरस्योद्बृत्ते १, ८
 स्वरानां स्वराः ४, २३८
 स्वरानां स्वराः प्राथो ४, ३२९
 स्वरावन्तो वा ४, २४०
 स्वरावसंयुक्तस्थानावेः १, १७६
 स्वरेऽन्तरश्च १, १४

स्वस्वावेर्वा ३, ३५
 स्वार्थे कश्च वा २, १६४
 स्वित्वां ज्ञः ४, २२४
 स्तिं-स्तयोरत् ३, ७४

[ह]

हञ्जे चेत्याह्वाने ४, २८१
 हङ्गी निर्वदे २, १९२
 हन्-खनोऽन्त्यस्य ४, २४४
 हन्व च गृहाराधे २, १८१
 हृदि विषाद-विकल्प— २, १८०
 हरिताले र-लोने वा २, १२१
 हरिद्राधी लः १, २५४
 हरीतक्यामीतोऽत् १, ९९
 हरे क्षेपे च २, २०२
 हसेर्गुञ्जः ४, १९६
 हासेन स्फुटेर्मुं ४, ११४
 हि-स्वयोरिदुर्वत् ४, ३८७
 हीमागहे विस्मय— ४, २८२

ही-ही विदूषकस्य ४, २८५
 हुं लु नश्चिचय— २, १९८
 हुं चेदुदभ्याम् ४, ३४०
 हुं बालपृच्छा-निवारणे २, १९७
 हुहुर-धुग्धावयः ४, ४२३
 हु-कु-तु-आमीरः ४, २५०
 हुवये यस्य पः ४, ३१०
 ह्यो धोऽनुस्वारात् १, २६४
 ह्ये ह्योः २, १२४
 ह्वे ह-वोः २, १२०
 ह्रस्वः संयोगे १, ८४
 ह्रस्वात् ष्य-श्च-रस— २, २१
 ह्रस्वोऽभि ३, ३६
 ह्र्वादेरवञ्छः ४, १२२
 ह्यो ल्हः २, ७६
 ह्यो भो वा २, ५७
 [आत्मगुरवे ममः]

प्राकृत-व्याकरणस्य चतुर्थ-पादस्य

शब्दसूची

[अ]
 अइ (अति) ४, ४२५
 अइच्छइ (अच्छति) ४, १६२
 अइ-तुङ्गस्यु (अति-तुङ्गत्वम्) ४, ३९०
 अइमत्तहं (अतिमत्तानाम्) ४, ३४५
 अइरत्ति (अतिरक्त्या) ४, ४३८
 अइसो (ईदृशः) ४, ४०३
 अईइ (अच्छति) ४, १६२
 अंगुलिउ (अङ्गुल्यः) ४, ३५८
 अंसु (अशु) ४, ४१४, ४३१
 अंहि (अंघ्रि) ४, २८८
 अक्कम्बइ (आक्कन्दति) ४, १३१

अक्कमइ (आक्कमते) ४, १६०
 अक्कुसइ (अक्कुसति) ४, १६२
 अक्कलणउं (आख्यातुम्) ४, ३५०
 अक्किलवइ (आक्षिपति) ४, १४५
 अक्किल्हि (अक्षिभिः) ४, ३५७, ३९६
 अक्कलोडेइ (कर्षति) ४, १८८
 अक्कइ (अक्षये) ४, ४१४
 अक्क (अश) ४, ३२६
 अक्कवो (अशतः) ४, २८३
 अक्कइ (अशतः) ४, ३९१, ४२२
 अक्कलउ (अश+ल+कः) ४, ३४१
 अक्कलु (अश्लः) ४, ४४४

अग्गिदुइ (अग्गिष्ठः) ४, ४२९
 अग्गी (अग्निः) ४, ३४३
 अग्घइ (अर्हति) ४, ३८५, ४२२
 अग्घइ (राजते) ४, १००
 अग्घवइ (पूरयति) ४, १६९
 अग्घाअइ (आजिघ्रति) ४, १३
 अग्घाअइ (पूरयति) ४, १६९
 अङ्कुसहं (अङ्कुसानाम्) ४, ३४५, ३८३
 अङ्ग, अङ्गु (अङ्ग) ४, ३३२
 अङ्गहि (अङ्गः) ४, ३३२, ३५७
 अङ्गो (अङ्गे) ४, ६३
 अङ्गुसइ (पूरयति) ४, १६९
 अङ्गुलिउ (अङ्गुल्यः) ४, ३३३

अङ्गुलिओ (अङ्गुल्यः) ४, ३४८
 अचिन्तित (अचिन्तितता) ४, ४२३
 अच्य, अच्यइ (आस्ते) ४, २१५
 ३८८; अच्यते अच्यति ४, ३१९;
 अच्यदे अच्यदि ४, २७४; अच्यउ
 ४, ४०६
 अच्य (अच्य) ४, ३५०
 अच्य (आस्ते) ४, ३८८
 अच्यन्वइ (आच्यन्वति) ४, १२५
 अज (अथ) ४, ४१४, ४२३
 अजु (अथ) ४, ३४३, ४१८
 अजो (आयः) ४, २६६
 अजइ (कर्षति) ४, १८७
 अजइति (अन्यदिशि) ४, २१३
 अजली (अजलिः) ४, २९३
 अजातिसो (अन्यादृशः) ४, २९३
 अट्, परिअट्टइ (पर्यटति) ४, २३०
 अट्टइ (वव्यते) ४, ११९
 अडोहिइ (अनवगाहितम्) ४,
 ४३९
 अडुवइ (क्षिपति) ४, १४३
 अणवइ (कर्षति) ४, १८७
 अणतर (अनतर) ४, २७७
 अणल (अनल) ४, ३९५, ४१५,
 ४२९
 अणाइजइ (न जायते) ४, २५२
 अणुतर (अनुतर) ४, ३७२
 अणुविअइ (अनुदिवसम्) ४, ४२८
 अणुरसाज (अनुरक्ताः) ४, ४२२
 अणुवचइ (अनुव्रजति) ४, १०७
 अणुवजइ (गच्छति) ४, १६२
 अपहइ (भुनक्ति) ४, ११०
 अपिइ (अदृष्ट) ४, ३२३
 अपा (आत्मा) ४, १२३
 अपथं (पथम्) ४, ३१०

अपथमणि (अस्तमने) ४, ४४४
 अपथि (अस्त्रैः) ४, ३५८
 अपथा (अपथि) ४, ३५२
 अपथमागह (अपथमागथ) ४, २८७
 अपथ (अथ) ४, ३२३
 अपथण (अपथ्य) ४, ३६७
 अपथिगइ (अधीनानि) ४, ४२७
 अपनठ (अनयः) ४, ४००
 अनु (अथवा) ४, ४१५
 अन्तठ (अन्तरम्) ४, ३५०, ४०६,
 ४०७, ४०८
 अन्तेधारि (अन्तवचारिन्) ४,
 २६४
 अन्त्रो (अन्त्र) ४, ४४५
 अन्वावेवी (अन्तर्वेदिः) ४, २८६
 अन्वेडरं (अन्तःपुरम्) ४, २६१
 अन्वारइ (अन्वकारे) ४, ३४९
 अन्न (अन्यः) ४, ३७२, अन्नु ४,
 ३३७, ३५०, ३५४, ४०१,
 ४११, ४१४, ४१८, ४२२, अन्नं
 ४, २७७, अन्नं ४, ३७० अन्नहे
 ४, ४२५, अन्नहि ४, ३५७,
 ३८३, ४२२, अन्ने ४, ४९४,
 अन्नइ ४, ४२७, अन्नहं ४, ४२२
 अन्नह (अन्यत्र) ४, ४१५
 अन्नाइसो (अन्यादृशः) ४, ४१३
 अपुरव (अपूर्व) ४, २७०
 अपुरव, अपुरवं (अपूर्वम्) ४,
 २७०, अपुरवे ४, ३०२
 अपुरइ (अपूर्णे) ४, ४२२
 अप्पणं (आत्मानम्) ४, ३५०,
 ३६७, ४२२, ४३० अप्पउ ४,
 ४२२, अप्पणा ४, ३३८, ३५०,
 ३६७, अप्पणं ४, ४१६, अप्पण
 ४, ४२२, अप्पणु ४, ३३७

अप्पणो ४, ३०२, अप्पणो ४,
 ३४६, अप्पणु ४, ३९६
 अप्पाहइ (सदिशति) ४, १८०
 अप्पिए (अप्रिये) ४, ३६५
 अप्पुण्णो (आक्रान्तः) ४, २५८
 अप्फलीवया (अफलीवया) ४, २८३
 अप्फाअं (अप्राण्यम्) ४, २९३
 अप्फमइ (अनुगम्य) ४, ३९५
 अप्फथणि (अभ्यर्थने) ४, ३८४
 अप्फा (अप्राणि) ४, ४४५
 अप्फिअइ (संगच्छति) ४, ३८३
 अप्फुडरणु (अभ्युदरणम्) ४,
 ३६४
 अप्फउ (अभयम्) ४, ४४०
 अप्फणु (अभयम्) ४, ३८७
 अप्फिमअ (अभिमन्तुः) ४, ३०५
 अप्फण (अमात्य) ४, ३०२
 अप्फु (अमुम्) ४, ४३९
 अप्फणु (अमलत्तम्) ४, ३७६
 अप्फणि ! (अम्भ !) ४, ४२४
 अप्फहे (हर्ष निपातः) ४, २८४,
 ३०२
 अप्फि ! (अम्भ !) ४, ३९५, अ-
 म्फीए ४, ३९६
 अप्फहं (वयम्, अस्मान्) ४, ३७६,
 अप्फहं ४, ३७९, ३८०, ४१७,
 ४२२, ४३९, अप्फासु ४, ३८१,
 अप्फाहं ४, ३००, अप्फहे ४, ३७६,
 ४२२, अप्फेहि ४, ७३१, ३७८,
 ४२२
 अप्फातिसो (अस्मादृशः) ४, ३१७
 अप्फारा (अस्मदीयः) ४, ३४५,
 ४३४
 अयं (अयम्) ४, ३०२.
 अयअइ (कर्षति) ४, १८७

अद्य (अद्य) ४, २९२
 अद्य (आर्य) ४, ३०२, अद्यो ४,
 २७७
 अद्यउत्स (आर्यपुत्र) ४, २६६,
 अद्यउत्तो ४, २६०
 अद्यमिस्तेहि (आर्यमिथैः) ४,
 २८३
 अद्या (आर्या) ४, ३०२
 अद्युतो (अर्जुनः) ४, २९२
 अर्, अप्येह अपयति ४, ३९
 अरे (अरे) ४, ४१८
 अर्ज, अर्जवह (अर्जति) ४, १०८,
 अर्जिजर्जवह ४, २५२
 अलं (अलम्) ४, २७८
 अलहन्तिअहे (अलभमानायाः) ४,
 ३५०
 अलिउलहं (अलिकुलानि) ४,
 ३५३
 अले ! (अरे !) ४, ३०२
 अल्लसखह (उत्क्षिपति) ४, १४४
 अल्लिअह (उपसर्पति) ४, १३९
 अल्लिअह (अर्पयति) ४, ३९
 अल्लोअह (आलीयते) ४, ५४
 अल्लोपो (आलीनः) ४, ५४
 अवअवह (पश्यति) ४, १८१
 अवअवह (ह्लादयति) ४, १२२
 अवआसह (पश्यति) ४, १८१
 अवअह (पश्यति) ४, १८१
 अवगुण (अवगुण) ४, ३९५
 अवअवह (गच्छति) ४, १६२
 अवअमा (अवजा) ४, २९३
 अवअयाह (अवटतटे) ४, ३३९
 अवअथह (अवस्थानाम्) ४,
 ४२२, अवअथे ४, ३९६
 अवअवह (पश्यति) ४, १८१

अवयजह (पश्यति) ४, १८१
 अवयासह (श्लिष्यति) ४, १९०
 अवयय (अवय) ४, २८८
 अवराइलो (अन्यादृशः) ४, ४१३
 अवराहिउ (अपराधितम्) ४, ४४५
 अवरि (उपरि) ४, ३३१
 अवरेण (अपरेण) ४, ३९५
 अवरोप्यह (परस्परम्) ४, ४०९
 अवशान (अपसर) ४, ३०२
 अवस (अवशा) ४, ३७६, ४२७
 अवसर (अवसर) ४, ३५८
 अवसे (अवश्यम्) ४, ४२७
 अवसेहह (गच्छति) ४, १६२,
 १७८
 अवहह (रक्षयति) ४, ९४
 अवहरह (तन्मति) ४, १६३, १७८
 अवहावेह (कृपां करोति) ४, १५१
 अवहेहह (मुञ्चति) ४, ९१
 अवुक्कह (विज्ञापयति) ४, ३८
 अस्, मिह ४, २६६, शि ४, ३०२,
 त्थु ४, २८३, सन्ता ४, ३८९
 असइहि (असतीमिः) ४, ३९६
 असइलु (असाधारणः) ४, ४२२
 असगु (अशनम्) ४, ३४१
 असाव (असारः) ४, ३९५
 असुलह (असुलभ) ४, ३५३
 असेसु (अशेषम्) ४, ४४०
 अस्तववी (अर्थपतिः) ४, २९१
 अह (अथ) ४, ३३९, ३४१, ३६५,
 ३६७, ३७९, ३८०, ३९०, ४१६,
 ४१७, ४२२, ४४२, ४४७
 अहं (अहम्) ४, ३०२
 अहक (अधरः) ४, ३३२
 अहवह (अथवा) ४, ४१९
 अहवा (अथवा) ४, ४१९

अहिअलह (दहति) ४, २०८
 अहिअचुअह (आगच्छति) ४,
 १६३, २०९
 अहिअञ्ज (अभिमन्युः) ४, २९३
 अहिरेअह (पूरयति) ४, १६९
 अहिल्लह (काङ्क्षति) ४, १९२
 अहिल्लवह (काङ्क्षति) ४, १९२
 अहो (अधः) ४, ३६७

[आ]

आअहडेह (व्याप्रियते) ४, ८१
 आइउ (आयातः) ४, ४३२
 आहअह (आजिघ्रति) ४, १३
 आइअह (कर्षति) ४, १८७
 आउहुह (मञ्जति) ४, १०१
 आउल (आवृत्तः) ४, ३०२
 आउण (एतेन) ४, ३६५
 आगमे (आगमः) ४, ३०२
 आअस्कवि (आअष्टे) ४, २९७
 आहअपह (आरभ्यते) ४, २५४
 आहअवह (आरभते) ४, १५५
 आहअवीअह (आरभ्यते) ४, २५४
 आणअहु (आनन्दः) ४, ४०१
 आणह (आनय) ४, ३४३
 आअन्नहं (व्याकुलानाम्) ४, ४२२
 आवरह (आद्रियते) ४, ८४
 आप् (परि-उपसर्गपूर्वकम्) पञ्जसं
 (पर्याप्तम्) ४, ३६५ पावेमि
 ४, ३०२, पावइ ४, २३९,
 पावीसु ४, ३९६, ३९८, पावि-
 अह ४, ३६६, ४३७, पत्तु
 (प्राप्तम्) ४, ३३२, पाविअ
 (प्रापित) ४, ३८७ (सम्-प्र-
 उपसर्ग-पूर्वकम्) शंपत्ता ४, ३०१
 (वि-उपसर्ग-पूर्वकम्) वावेइ
 ४, १४१ (सम्-उपसर्ग-पूर्वकम्)

समावेड ४, १४२, समप्पइ, ४,
४२२, समप्पउ ४, ४०१, समत्तु
४, ३२२, ४२०
आभासइ (आभाषते) ४, ४४७
आयइ (इमानि) ४, ३६५ आयहो
४, ३६५ आएण ४, ३६५
आयहिं ४, ३८३
आयउभइ (वेपते) ४, १४७
आयम्भइ (वेपते) ४, १४७
आयह (आवरः) ४, ३४१, आ-
रेण ४, ४२२
आयुधं (आयुधम्) ४, ३२४
आरभइ (आरभते) ४, १५५
आरम्भइ (आरभते) ४, १५५
आरुहइ (आरोहति) ४, २०६
आरोअइ (उल्लसति) ४, २०२
आरोलइ (पुञ्जति) ४, १०२
आलवणु (आलपनम्) ४, ४२२
आलिहइ (स्पृशति) ४, १८२
आलु (अलीकम्) ४, ३७९, ४२२
आलुखइ (स्पृशति) ४, १८२,
२०८
आवइ (आपद्) ४, ४००, ४१९
आवइ (आयाति) ४, ३६७, आ-
वहि ४, ४२२
आवहइ (आवर्तते) ४, ४१९
आवलि (आवलिः) ४, ४४४
आवास (आवास) ४, ४४२
आवासिड (आवासितः) ४, ३५७
आस (आशा) ४, ३८३
आसघइ (संभाषयति) ४, ३५
आहइ (काङ्क्षति) ४, १९२
आहम्मइ (आहन्यते) ४, १६२
आहीडइ (ताडयति) ४, २७

[इ]

इ (अपि) ४, ३८३, ३८४, ३९०,
४३९
इ एइ (एति) ४, ४०६, एसी ४,
४१४, एन्तु ४, ३५१ (प्रा-उप-
सर्ग-पूर्वकम्) एहु ४, २६५, ३०२
इयरु (इतरः) ४, ४०६
इयां (इदम्) ४, २७९
इयउं (इयत्) ४, ३९१
इत्य (अत्र) ४, ३२३
इदो (इतिः) ४, ३०२
इध (इह) ४, २६८
इन्वनीलठ (इन्द्रनीलः) ४, ४४४
इमु (इदम्) ४, ३६१
इयरु (इतरः) ४, ४०६
इय्, इच्छइ (इच्छति) ४, २१५,
इच्छहु ४, ३८४, इच्छह ४,
३८४, एच्छण ४, ३५३ इहो
४, ३५८ (सम्-प्र-उपसर्गपूर्व-
कम्) सपेसिया ४, ४२४
इह (इह) ४, २६८, ४१९

[ई]

ईस् (प्रति-उपसर्गपूर्वकम्) पडि-
क्खइ (प्रतीक्षते) ४, १९३
ईविशाह (ईदृशानाम्) ४, २९९

[उ]

उअ (पदय) ४, ३०६
उअही (उदधिः) ४, ३६५
उअकुअकुरइ (उत्तिष्ठति) ४, १७
उअकुसइ (गच्छति) ४, १६२
उअकीसं (उत्कृष्टम्) ४, २५८
उअखवइ (उत्क्षिपति) ४, १४४
उअखुडइ (तुडति) ४, ११६
उअगइ (उद्घाटयति) ४, ३३
उअगहइ (रचयति) ४, ९४
उअपुसइ (माष्टि) ४, १०५

उअघइ (निद्राति) ४, १२
उअचुपइ (चटति) ४, २५९
उअछइगे (उत्सङ्गे) ४, ३३६
उअछलन्ति (उच्चलन्ति) ४,
३२६
उअजाण (उद्यान) ४, ४२२
उअजुअ (अजुक) ४, ४१२
उअजेणिहि (उज्जयिनीम्) ४,
४४२
उअम्, उअम्भ (उज्जित) ४,
३०२
उअहु (उत्तिष्ठति) ४, १७
उअम्भइ (उत्सन्नाति) ४, ३६५
उअवईस (उत्तिष्ठोपविश) ४, ४२३
उअवावन्तिअर् (उद्वापयन्त्या) ४,
३५२
उअडोणो (उड्डीनः) ४, २३७
उअडेइ (उड्डीयते) ४, २३७ उअडे-
न्ति ४, २३७
उअहउ (उष्णम्) ४, ३४३
उअहत्तणु (उष्णत्वम्) ४, ३४३
उअघइ (रुणद्धि) ४, १३३
उअथघइ (उत्क्षिपति) ४, ३६,
१४४
उअयत्तइ (उच्छलति) ४, १७४
उअथारइ (आकमते) ४, १६०
उअालइ (उहालयति) ४, १२५
उअम्भुअ (उज्ज्वम्भुजा) ४, ४४४
उअमाइ (उद्धमति) ४, ८, १६९
उअधुलेइ (उद्धूलयति) ४, २९
उअपात्त (उत्पात्तम्) ४, ३७२
उअपरि (उपरि) ४, ३३४
उअपालइ (कथयति) ४, २
उअपेलइ (उन्नामयति) ४, ३६
उअबुअकइ (उद्बुक्कति) ४, २

उद्भावह (रमते) ४, १६८
 उद्भुभह (उद्भवति) ४, ६०
 उद्भुसह (उत्क्षिपति) ४, १४४
 उमचछह (वञ्चयति) ४, ९३
 उम्मत्थह (सम्भ्यागच्छति) ४, १६५
 उम्मित्तह (उन्मीलयति) ४, ३५४
 उरे, उरम्मि, उरसि (उरसि) ४, ४४८
 उरुलसह (उल्लसति) ४, २०२
 उरुलालह (उद्यामयति) ४, ३६
 उरुलालिड (उल्लालितः) ४, ४२२
 उरुलुक्कह (तुडति) ४, ११६
 उरुलुण्डह (विरिणक्ति) ४, २६
 उरुलुहह (निःसरति) ४, २५९
 उरुलूरह (तुडति) ४, ११६
 उरुह्वह (निष्वापयति) ४, ४१६
 उरुमिजह (उपमीयते) ४, ४१८
 उरुवालम्भह (उपालभते) ४, १५६
 उरुवेह (प्रसरति) ४, ७७
 उरुवन्ता (उद्वृत्ते) ४, ४१४
 उरुवरिश्च (उवरित) ४, ३७९
 उरुवाग्गह (उद्वाति) ४, २४०
 उरुवाह (उद्वाति) ४, ११, २४०
 उरुवारिश्चह (उद्वायते) ४, ४३८
 उरुविवह (उद्विजति) ४, २२७
 उरुवेहह (उद्वेष्टयति) ४, २२३
 उरुवेल्लह (उद्वेष्टयति) ४, २२३
 उरुवेवी (उद्वग-) ४, २२७
 उरुवल्लह (उद्वनति) ४, २९५
 उरुमा (उरुमा) ४, २८९
 उरुसिक्कह (मुञ्चति, उत्क्षिपति) ४, ९१, १४४

[ऊ]

ऊसलह (उल्लसति) ४, २०२

ऊसासेहि (उल्ल्वासेः) ४, ४३१
 ऊमुम्भह (उल्लसति) ४, २०२

[ए]

एउ (एतत्) ४, ४३८, एइ ४, ३३०, ३४४, ३६३, ४१४, एआए ४, २८४, ३०२
 एकातस (एकादश) ४, ३२६
 एक्क (एक) ४, ३७१, ३८३, ४१९, ४२२, ४२९, ४३१; एक्कु ४, ४२२; एक्कसि ४, ४२८; एक्कहि ४, ३३१, ३५७, ३९६, ४२२

एक्कमेक्कउं (एकैकम्) ४, ४४२

एक्कसि (एकदा) ४, ४२८

एचछण (एष्टुम्) ४, ३५३

एतिसी (ईदृशः) ४, ३१७, एतिसं ४, ३२३

एतहे (अत्र) ४, ४१९, ४२०, ४३६

एलिउ (इयत्) ४, ३४१

एसुलो (इयान्) ४, ४०८, ४३५

एत्थ (अत्र) ४, १२३, २६५

एत्थु (अत्र) ४, ३३०, ३८७, ४०४, ४०५

एवं (एतत्) ४, २६२, एदेण ४, २८२, ३०६, एदिणा ४, २७८, एदाओ, एदाहि ४, २६०

एम्ब (एवम्) ४, ३७६, ४१८

एम्बह (एवम्) ४, ३२२, ४२०, ४४१

एम्बई (एवम्) ४, ४२१, ४२३

एम्बहि (इदानीम्) ४, ३८७, ४२०

एलिजाह (ईदृशानाम्) ४, २२९

एवडु (इयत्) ४, ४०८

एवं (एवम्) ४, २७९, ३२२

एवंविधाए (एवंविधया) ४, ३२३

एषे (एषः) ४, २८७, ३०२

एस (एषः) ४, ४४७, एसो ४, २८०, एसो ४, ३२०

एह (एषः) ४, ३३०, ३४४, ३६२, ३६३, ४१९, ४२५, एहु ४, ३६२, ३९५, ४०२, ४२२

एही ४, ३६२, ३९१, एहा ४, ४४५

एहउं (एतद्) ४, ३६२

[ओ]

ओ (अव, अप, उत) ४, ४०१

ओअक्कह (पश्यति) ४, १८१

ओअग्गह (व्याप्तोति) ४, १४१

ओअब्बह (आच्छिनति) ४, १२५

ओअरह (अवतरति) ४, ८५

ओइ (अमूनि) ४, ३६४

ओगाहह (अवगाहयति) ४, २०५

ओग्गालह (रोमन्धयति) ४, ४३

ओम्बालह (छादयति) ४, २१, ४१

ओरसह (अवतरति) ४, ८५

ओरुम्माह (उद्वाति) ४, ११

ओलुण्डह (विरेचयति) ४, २६

ओवासह (अवकाशति) ४, १७९

ओवाहह (अवगाहयति) ४, २०५

ओशलव (अपसरत) ४, ३०२

ओसुक्कह (तिजति) ४, १०४

ओहह (अवतरति) ४, ८५

ओहहह (अपभ्रमयते) ४, ४१९

ओहामह (तुलयति) ४, २५

ओहावह (आक्रमते) ४, १६०

ओहीरह (निद्राति) ४, १२

[क]

क (किम्) ४, ३५०, ४२२, ४४५,

- क वि ४, ३७७, ४०१, ४२०, ४२२, को ४, ३७०, ३९६, ४२२, ४३८, ४३९, ४४१, को इ ४, ३८४, को वि ४, ४२२, का ४, ३२० का वि ४, ३९५, कि ४, ३४०, कि ४, २६५, २७९, ३०२, ३६५, ३६७, ४२२, ४३४, ४३९, ४४५, कि पि ४, ३१०, ३९१, ४१८, ४३८, कई ४, ४२६ के ४, ३७६ के वि ४, ३८७, ४१२, कस्मु ४, ४४२, कासु ४, ३५८, कहे ४, ३५९, कहिं ४, ४३६
 कह (कति) ४, ४२०
 कहलो (कीदृशः) ४, ४०३
 कख (कुतः) ४, ४१६, ४१८
 कखइ (काङ्क्षति) ४, १९२
 कङ्गुहे (कङ्गोः) ४, ३६७
 कञ्चु (कञ्चित्) ४, ३२९
 कञ्ज (कार्यं) ४, २६६, ४०६, कञ्जु ४, ३४३, कञ्जे ४, ३६७
 कञ्चण (काञ्चन) ४, ३९६
 कञ्चुद्वआ ! (कञ्चुकिम् !) ४, ६६३, ३०२
 कञ्चुद्या (कञ्चुकम्) ४, ४३१
 कञ्चुका (कन्यका) ४, २९३, ३०५
 कटारि (शास्त्रयम्) ४, ३५०
 कटारइ (कटारिकायाम्) ४, ४४५
 कटु (कटु) ४, ३३६
 कटइ (कटयते) ४, ११९, २२०
 कटुइ (कर्षति) ४, १८७
 कटुड (कर्षामि) ४, ३८५
 कणइ (कणके) ४, ४४४
 कणइ (कणति) ४, २३९
 कणिअ (कणिका) ४, ४१९
 कणिआरी (कणिकारः) ४, ३९६
 कण्ठि (कण्ठे) ४, ४२०, ४४४, ४४६
 कण्णइइ (कर्णे) ४, ४३२, ४३३, कण्णहं ४, ३४०
 कल-सिमानेन (कृत-स्मानेन) ४, ३२२
 कथ, कहइ (कथयति) ४, २ कथेदि कथेदि ४, २६७, कथेहि ४, ३०२, कथिडु ४, ३९६ कथितुन ४, ३१२ कथइ ४, २४९, कहि, कहिं ४, ४२२, कहिञ्जइ ४, २४९
 कथं (कथम्) ४, २६७, ३२३
 कन्तप्यो (कन्दर्पः) ४, ३२५
 कन्ति (कान्ति) ४, ३९६, कन्तिए ४, ३४९
 कन्तु (कान्तः) ४, ३४५, ३५१, ३५७, ३५८, ३६४, ३८३, ४१८, ४३४, कन्तस्मु ४, ४४५, कन्तहा ४, ३७९, ३८९, ३९५, ४१६, ४२९
 कण्ठिजइ (कल्पते) ४, ३५७
 कमल (कमलम्, ४, ३०८, ३३२, ३९७, ४१४, कमलहं ४, ३५३
 कमलसइ (स्वपिति) ४, १४६
 कम्प (धालुः) कम्पेइ (कम्पते) ४, ४६, कम्पिता ४, ३२६, (अनु-उपसर्ग-पूर्वकम्) मणुकम्पणीया ४, २६०
 कम्मइ (क्षुरं करोति) ४, ७२
 कम्मवइ (उपभुनक्ति) ४, १११
 कम्माह (कर्मणाम्) ४, २९९ क-म्माहं ४, ३००
 कम्मेइ (भुनक्ति) ४, ११०
 कयन्ते (कुलान्तः) ४, ३०२
 कयम्बो (कदम्बः) ४, ३८७ कय-म्बु ४, ३८७
 कयरो (कतरः) ४, २८७
 कर् करेमि (करोमि) ४, २६५, कलेमि ४, २८७, करेइ ४, ३३७, ४१४, ४२०, ४२२, करइ ४, ६५, २३४, २३९, ३३८, करदि ४, ३६०, करन्ति ४, ३७६, ४४५, करहि ४, ३८२, ४१४, कक ४, ३३०, करहि ४, ३८५, ४१८, करे ४, ३८७, करहु ४, ३४६, ४२७, करेव ४, २६०, करिस्मिदि ४, २७५, करीसु ४, ३९६, कीसु ४, ३८९, कहुअं ४, ३८५, काहं ४, २६५, काहिइ ४, २१४, कासी, काही, काहीअ ४, २१४, कि-उजदि, किउजदे ४, २७४, करि-उजइ ४, २५०, कीरइ ४, २५०, कीरते ४, ३१६, किउजअं ४, ३३८, ३८५, ३८९, ४११, ४४५, काउं ४, २१४, करअं ४, ३७०, कारण ४, ४४१, करि ४, ३५७, करिअ ४, २७२, कहुअ ४, २७२, ३०२ कारवण ४, २७२, काऊण ४, २१४, कलिअ ४, ३०२, करेवि ४, ३४०, करेपिणु ४, ३१६, कयव ४, २६५, कयउ ४, ४२९, कय ४, ४२२, कतं ४, ३२३, कदं ४, २९०, किडु ४, ४४६, किअउ ४, ३७१, ३७८, अकिआ ४, ३९६, करणीअं ४, २७७, कायव्व ४, २१४, करिएव्वउ ४, ४३८, करन्त ४, ४३१, करतु ४, ३८८, करन्तहो ४,

- ४००, कराविप्रा ४, ४२३
 कर (कर) ४, ४१८, ४३९, ३९५,
 करि ४, ३५४, ३८७, करहि
 ४, ३४९
 करग (कराय) ४, ४२२
 करञ्जइ (भनक्ति) ४, १०६
 करवालु (करवालः) ४, ३५४,
 ३७९, ३८७
 करालिअउ (करालितः) ४, ४१५,
 ४२९
 करि (करि) ४, ३५३
 करिसइ (कर्षति) ४, १८७, २३५
 कलइ (जानाति) ४, २, ५९
 कलाङ्कमहं (कलाङ्कितानाम्) ४,
 ४२८
 कलयलो (कलकलः) ४, २२०,
 कलयले ४, ३०२
 कलहिअउ (कलहायितः) ४, ४२४
 कलिहि (कली) ४, ३४१
 कलिजुगि (कलियुगे) ४, ३३८,
 ३७५, ४१०
 कली (करी) ४, २८७
 कले (करः) ४, २८८
 कलेवरहो (कलेवरस्य) ४, ३६५
 कथइ (कवति) ४, २३३
 कवगा (किम्) ४, ३५०, ३६७,
 कवगा ४, ३९५, कवरोण ४,
 ३६७, कवणहिं ४, ४२५
 कवरि (कवरी) ४, ३८२
 कवल (कवल) ४, ३८७, कवले
 ४, २८९
 कवलु (कमलम्) ४, ३९७ कवलि
 ४, ३९५
 कवालु (कपालम्) ४, ३८७
 कवोलि (कपोले) ४, ३९५
 कस् (दि-उपसर्ग-पूर्वकस्य कस्-
 धातोः रूपमिदम्) विअसइ (कि-
 सति) ४, १९५, विहसन्ति
 (विकसन्ति) ४, ३६५
 कसटं (कष्टम्) ४, ३१४
 कसरवकेहि (कसरवकशब्दं कृत्वा)
 ४, ४२३
 कसवट्टइ (कषपट्टके) ४, ३३०
 कसाय-य (कषाय) ४, ४४०
 कस्टं (कष्टम्) ४, २८९
 कह वि (कथमपि) ४, ३७०, ४३६
 कहं (कथम्) ४, २६७
 कहन्तिहु (कृतः) ४, ४१५, ४१६
 कहां (कस्मात्) ४, ३५५
 कहि (कुव) ४, ३०२, ३५७, ४२२,
 कहि पि ४, ४२२
 काइ (किम्) ४, ३४९, ३५७, ३६७,
 ३७०, ३८३, ४१८, ४२१, ४२२,
 ४२८, ४३४
 काञ्च (कञ्चित्) ४, ३२९
 काटं (गाढम्) ४, ३२५
 कामहो (कामस्य) ४, ४४६
 कामेइ (कामयते) ४, ४४
 काय (काय) ४, ३५०
 कायर (कातर) ४, ३७६
 कालवलेखे (कालक्षेपेण) ४, ३५७
 कालि (काले) ४, ४१५, ४२२,
 ४२४
 काली (कारी) ४, २९९
 कापालिय (कापालिक) ४, ३८७
 किणइ (क्रीणाति) ४, ५२
 किलि (कीर्ति) ४, ३३५, ३४७,
 ४००, ४१८
 किलिउ (कियत्कालम्) ४, ३८३
 किबु (कृतम्) ४, ४४६
 किष (कथम्) ४, ४०१
 किमओ (किलमन्म्) ४, ३२९
 किर (किल) ४, ४१९
 किरितटं (गिरितटम्) ४, ३२५
 किल (किल) ४, २९२
 किलकिअइ (रमते) ४, १६८
 किलिन्मओ (किलिन्मकः) ४, ३२९
 किथे (कथम्) ४, ४०१, ४२२
 कियणु (कृपणः) ४, ४१९
 किह (कथम्) ४, ४०१
 किहे (कस्मात्) ४, ३५६
 कीसवि (कीडति) ४, ४४२
 कुक्कइ (व्याहरति) ४, ७६
 कुञ्जइ (कुञ्जयति) ४, १३५, २१७
 कुञ्जर (कुञ्जर) ४, ३८७, कु-
 अञ्जइ ४, ४२२
 कुटुम्बक (कुटुम्बम्) ४, ३११
 कुट्टणु (कुट्टनम्) ४, ४३८
 कुडीरइ (कुटीरके) ४, ३६४
 कुटुम्बउ (कुटुम्बकम्) ४, ४२२
 कुटुली (कुटी) ४, ४२२, ४२९,
 ४३१
 कुडु (कुतूहल) ४, ३९६
 कुणइ (करोति) ४, ६५
 कुतुम्बक (कुटुम्बकम्) ४, ३११
 कुमारी (कुमारी) ४, ३६२
 कुमाले (कुमारः) ४, २९३, ३०२
 कुम्भ (कुम्भ) ४, ४४७, कुम्भे ४,
 २९९, कुम्भइ ४, ३४५, ४४५
 कुम्भयडि (कुम्भलटे) ४, ४०६
 कुम्भिला (कुम्भिल) ४, ३०२
 कुरल (कुरल) ४, ३८२
 कुलं (कुलम्) ४, ३०८, कुलु, ३६१
 कुसुम (कुसुम) ४, ३२२, ४४४
 कुसुमवाम (कुसुमवाम) ४, ४४६

कुसुमाजह ! (कुसुमायुधः) ४, २६४
 कुहह (कुह्यति) ४, ३६५
 कृदन्तहो (कृतान्तस्य) ४, ३७०
 केतिथं (कियत्) ४, ३८३
 केतुलो (कियत्) ४, ४०८, ४३५
 केत्थु (कुत्र) ४, ४०५
 केम्ब (कथम्) ४, ४१८
 केरउ (सम्बन्धी) ४, ३५९, केरउं
 ४, ३७३, केरए ४, ४२२
 केलायइ (समारचयति) ४, ९५
 केलि (केलि) ४, १५७
 केवँ (कथम्) ४, ३४३
 केवँइ (कथञ्चित्) ४, ३९०, ३९६,
 ३९८
 केवडु (कियत्) ४, ४०८
 केसकलाउ (केशकलापः) ४, ४१४
 केसरि (केसरो) ४, ३३५, ४२०
 केसहि (केशः) ४, ३७०
 केहउ (कीदृक्) ४, ४०२
 केहि (तादर्थ्यं) ४, ४२५
 कोभासइ (विकसति) ४, १९५
 कोक्कइ (व्याहरति) ४, ७६
 कोट्टरइ (कोटराणि) ४, ४२२
 कोट्टुमइ (रमते) ४, १६८
 कोट्टुण (कौतुकेन) ४, ४२२
 कोवण्डु (कोवण्डम्) ४, ४४६
 कोन्तु (कुन्तः) ४, ४२२
 कोस्तगालं (कोष्ठागारम्) ४, २१०
 [ख]
 खडरइ (क्षुभ्यति) ४, १५४
 खग, (खड्गः) ४, ३३०, ३८६,
 ४११, खगु ४, ३५७, खगें ४,
 ३५७
 खचइ (खचति) ४, ८९
 खडुइ (मृदनाति) ४, १२६

खणिज्जइ, खसिहिइ (खनिष्यति)
 ४, २४४
 खलु (क्षणः) ४, ४४६, खलोण ४,
 ३७१, खणें ४, ४१९
 खण्डइ (खण्डयति) ४, ३६७,
 ४२८, खण्डल ४, ४१८
 खण्डु (खण्डम्) ४, ४४४, खण्डइं
 ३४०
 खण्डी (खण्डम्) ४, ४२३
 खन्ति (क्षान्तिः) ४, ३७२, ४४५
 खन्धस्सु (स्कन्धात्) ४, ४४५
 खम्भि (स्तम्भे) ४, ३९९
 खम्मइ (खन्यते) ४, २४४
 खम्मिहिइ (खनिष्यते) ४, २४४
 खम्मो (धर्मः) ४, ३२५
 खय (क्षय) ४, २९६
 खयगालि (क्षयकाले) ४, ३७७,
 ४०१
 खर (खर) ४, ३४४
 खल (खल) ४, ३४०, ३६७,
 ४०६, ४१८, खलाई ४, ३३४,
 खलु ४, ३३७, ४२२
 खल्लिहड्डं (खल्लाटम्) ४, ३८९
 खसफसिह्मउ (व्याकुलीभूतः) ४,
 ४२२
 खाभइ (खादति) ४, २२८, खाह
 ४, २२८, ४१९, खादन्ति ४,
 २२८, खन्ति ४, ४४५, खाहि
 ४, ४२२, खाहिइ ४, २२८,
 खज्जइ ४, ४२३, खाओ ४, २२८
 खाइ (अनर्थको निपातः) ४, ४२४
 खिज्जइ (खिद्यति) ४, १३२, २२४
 खिरइ (क्षरति) ४, १७३
 खिवइ (क्षिपति) ४, १४३
 खु (खलु) ४, ३०२

खुइ (खुडति) ४, ११६
 खुइइ (खुडति) ४, ११६
 खुकुइ (खल्ल्यायते) ४, ३९५
 खुण्णइ (मज्जति) ४, १०९
 खुम्भइ (क्षुभ्यति) ४, १५४
 खेहुइ (रमते) ४, १६८
 खेहुयं (कीडा) ४, ४२२
 खेल्लन्ति (कीडन्ति) ४, ३८२
 खोडि (दोषः) ४, ४१९
 [ग]
 गह (गति) ४, ३६७, ४०६
 गङ्ग (गङ्गा) ४, ४४२, गङ्गा ४,
 ३९९, ४१९
 गज्जइ (गर्जति) ४, ९८; गज्जहि
 ३६७, गज्जु ४, ४१८
 गज्जिउ (पीडितः) ४, ४०९
 गडुअ (गरवा) ४, २७२, ३०२
 गडह (घटति) ४, ११२
 गरणइ (गणयति) ४, ३५८, गण-
 न्ति ४, ४१४, ३५३, गणन्तिए
 ४, ३३३
 गण्ठइ (ग्रथनाति) ४, १२०
 गण्ठी (ग्रन्थिः) ४, १२०
 गण्ठस्थलि (गण्ठस्थले) ४, ३५७
 गण्ठाइ (गण्ठान्) ४, ३५३
 गती (गतिः) ४, ३२७
 गम (गण) ४, ३०६
 गम्, गच्छइ (गच्छति) ४, १६२,
 २१५, गच्छति, गच्छते ४, ३१९,
 गच्छदि, गच्छदे ४, २७४, गच्छं
 ४, २१५, गच्छस्सिदि ४, २७५,
 गमिही ४, ३३०, गम्मइ, गमि-
 ज्जइ ४, २४९, गम्मिहिइ, गमि-
 हिइ ४, २४९, गच्छिय, गच्छि-
 हुण ४, २७२, गत्तुन ४, ३१२,

गडुष ४, २७२, ३०२, गम्पिण्यु,
गमपि, गमेपि, गमेपिण्यु ४,
४४२, गड ४, ४४२, गडं ४,
४२६, गय ४, ३५२, गयन ४,
४२२, गया ४, ३७६, गयहि ४,
३७०, ३७७, गती ४, ३२२, गवे
४, ३०२, गदी ४, ३८९, ३८०
(आङ-उपसर्गपूर्वकः गम्धातुः)
आगच्छइ ४, १६३, २८७, आग-
च्छदि ४, ३०२, आगच्छमानो
४, ३२३, आगदो ४, ३५५, ३७२,
३७३, आगदे ४, २९२, आगदं
४, २७०, (आङ-उपसर्ग-
पूर्वकः गम्धातुः) आगामच्छइ
४, १६५ (प्रत्याङ-उपसर्ग-पूर्वकः
गम्धातुः) पञ्चक्राच्छइ ४, १६६
(निस्-उपसर्ग-पूर्वकः गम्धातुः)
णिमाड ४, ३३१ (सम्-उपसर्ग-
पूर्वकः गम्धातुः) संगच्छइ ४,
१६४
गमेसइ (गवेषयति) ४, १८९
गय (गज) ४, ३३५, ३४५, ३८३,
३९५, ४१८, ४३९, ४४५
गयणि (गगने) ४, ३९५
गयणयलु (गगनतलम्) ४, ३७६
गडपदि (गर्जति) ४, २९२
गडजा (गुरुका) ४, ३४०
गल्, गलइ (गलति) ४, ४१८,
गलन्ति ४, ४०६, (नञ्-पूर्वकः
गल्धातुः) अगलिम् ४, ३३२,
(वि-उपसर्ग-पूर्वकः गल्धातुः)
त्रिगलइ ४, १७५
गलत्थइ (क्षिपति) ४, १४३
गलि (गले) ४, ४२३
गवक्षेहि (गवाक्षेणु) ४, ४२३

गवेसइ (गवेषयति) ४, १८९, ४४४
गसइ (प्रपति) ४, २०४
गह (प्रह) ४, ३८५
गहनं (गहनम्) ४, ३२३
गहीरिम् (गभीरिमाणम्) ४, ४१९
गा, गाइ, गाअइ (गायति) ४,
६, गिद्यते ४, ३१५
गासं (गतम्) ४, ६
गामहं (ग्रामाणां) ४, ४०७
गिञ्जइ (गृह्यति) ४, २१७
गिञ्जो ४, (ग्रीष्मः) ४, ४१२
गिम्ह (ग्रीष्मः) ४, २८९, गिम्हु
४, ३५७
गिद्यते (गीयते) ४, ३१५
गिरि (गिरिः) ४, ३३७, ४४५,
गिरिहे ४, ३४१
गिलणमणु (गिलनमनाः) ४, ४४५
गिलि गिलि (गिल गिल) ४, ३९६
गिलिञ्जइ (गित्यते) ४, ३७०
गिली (गिरिः) ४, २८७
गुञ्जइ (हसति) ४, १९६
गुञ्जल्लइ (उल्लसति) ४, २०२
गुञ्जोल्लइ (उल्लसति) ४, २०२
गुट्ट (गोष्ठी) ४, ४१६
गुण (गुण) ४, २९२, ३३८, ३७२,
४१४, गुणु ४, ३९५, गुणहि ४,
३३५, ३४७, ४००, ४१८
गुणइ (गुणयति) ४, ४२२
गुण्डइ (उद्गलयति) ४, २९
गुण (गुण) ४, ३०६ गुणेन ४, ३०६
गुप्, गोवइ (गोपायते) ४, ३३८,
गुप्पइ ४, १५०, जुञ्छइ, जुगु-
च्छइ (जुगुप्सते) ४, ४ (वि-उप-
सर्ग-पूर्वकः गुप्धातुः) विगुत्ताइ
४, ४२१

गुम्मइ (मुह्यति) ४, २०७
गुम्मडइ (मुह्यति) ४, २०७
गुरु (गुरु) ४, ४४४
गुलगुल्लइ (उन्नामयति) ४, ३६,
१४४
गुललइ (चाटुकरोति) ४, ७३
गौट्टडा (गोष्ठस्थाः) ४, ४२३
गोडडी (गौरी) ४, ३९५, ४२०,
४३१, ४३६
गोरि (गौरी) ४, ३२९, ३८३, गौरी
(गौरी) ४, ३९६, ४०१, ४१८,
गोरिहे ४, ३९५, गौरीअहि ४,
४१४
गौली (गौरी) ४, ३२६
ग्रह, गेण्डइ (गृह्णाति) ४, २०९,
गृण्डइ ४, ३३६, गृहन्ति ४,
३४१, घेप्पइ ४, २५६, ३४१,
घेप्पन्ति ४, ३३५, गेण्डुज्जइ
४, २५६, गेण्डुअ ४, २१०,
घेतूण, ४, २१०, गृण्हेणियणु ४,
३९४, ४३८, घेतुं, घेतूण,
घेतूवं ४, २१०

[घ]

घइ (प्रत्ययो निपातः) ४, ४२४
घञ्जइ (क्लेषः) ४, ४२२
घट, घडइ (घटति) ४, ११२,
घडि ४, ४०४, घडेइ ४, ५०,
घडावइ ४, ३४०, ४११, घडिअ
४, ४१४, घडिअउ ४, ३३१ (उद्-
उपसर्ग-पूर्वकः घट्धातुः) उग्धा-
डइ ४, ३३ (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः
घट्धातुः) संघडइ ४, ११३
घड (घटाः) ४, ३५७, ३९५, ४३९
घट्टकय (घटोत्कच) ४, २९९
घरा (घन) ४, ३८७, ४१४, ४३८,

घणा ४, ४२२, ४३९
 घणाइ (घृणायते) ४, ४४५
 घस (घातम्) ४, ४१४
 घसइ (क्षिपति) ४, १४३, घसइ
 (गक्षेपयति) ४, १८९
 घमो (घर्मः) ४, ३२८
 घर (गृहम्) ४, ३६४, वर ४,
 ३४१, ३४३, ३५१, ३६७, ४२२,
 वरि ४, ४२३, ४३६, घरहि
 ४, ४२२
 घरिणि (गृहिणी) ४, ३७०
 घल्लइ (क्षिपति) ४, ३३४, ४२२,
 घल्लन्ति ४, ४२२
 घात्र (घातः) ४, ३४६
 घ्राण्यत्र (चेष्टाम्) ४, ४२३
 घृदुषकइ (घृत्यायते) ४, ३९५
 घृण्टेहि (घृष्टशब्दं कृत्वा) ४, ४२३
 घृम्मइ (घूर्णते) ४, ११७
 घृलइ (घूर्णते) ४, ११७
 घृतसइ (मथ्नाति) ४, १२१
 घोट्टइ (पिबति) ४, १०
 घोडा (अधवाः) ४, ३३०, ३४४,
 ३६३
 घोलइ (घूर्णते) ४, ११७
 [च]
 च (च) ४, २६५, ३२१, ३२२, ३२३
 च३ (चतुर) ४, ३३१
 च३मुहु (चतुर्मुखः) ४, ३३१
 च३के (चक्रेण) ४, ४४४
 च३निशब्दं (आस्वादितम्) ४, २५८
 च३चर (जर्जरम्) ४, ३२५
 च३चिचकं (स्थासकम्) ४, १७४
 च३चुप्यइ (अप्ययति) ४, ३९
 च३चइ (तक्ष्णाति) ४, १९४
 च३चलु (चञ्चलम्) ४, ४१८

चइइ (आरोहति) ४, २०६, ४१०,
 चडिअउ ४, ३३१ चडिआ ४,
 ४४५
 चडक (चटात्कारः) ४, ४०६
 चडाहुं (आरोहामः) ४, ४३९
 चडइइ (मुनक्ति) ४, ११०, चहुइ
 (मृदनाति) ४, १२६
 चहुइ (पिनडि) ४, १८५
 चतुरिके ! (चतुरिके !) ४, २८१
 चतुलिके ! (चतुरिके !) ४, ३०२
 चन्दिमए (चन्द्रिकया) ४, ३४९
 चमइइ (मुनक्ति) ४, ११०
 चम्पय (चम्पक) ४, ४४४
 चम्पावणसी (चम्पकवर्णी) ४, ३३०
 चम्पिञ्चइ (आक्रमयते) ४, ३९५
 चयइ (स्यजति) ४, ८६, चय ४,
 ४२२, चएज्ज ४, ४१८, च-
 एपिसु ४, ४४१, चस ४,
 ३४५, ३८३, चयइ (शक्नोति)
 ४, ८६
 चरि (चर) ४, ३८७
 चलइ (चलति) ४, २३१
 चलण (चरण) ४, ३९९
 चलहि (चलति) ४, २८३
 चलन (चरण) ४, ३२६
 चलेहि (चलाभ्याम्) ४, ४२२
 चल्लइ (चलति) ४, २३१
 चयइ (कथयति) ४, २
 चयइ (च्ययति) ४, २३३
 चयेइ (चपेटा) ४, ४०६
 चाउ (त्यागः) ४, ३९६
 चारहुडी (च धारभटी) ४, ३९६,
 चि, चिणइ (चिनोति) ४, २३८,
 २४१, चुणइ ४, २३८, चिणि-
 ज्जइ ४, २४२, २४३, चिम्मइ

४, २४३, चिणिहिइ, चिम्महिइ
 ४, २४३, चिम्बइ, चिम्बिहिइ
 ४, २४२, २४३ [उद्-उपसर्ग-
 पूर्वकः चि-घातुः] उच्चिणइ,
 उच्चेइ ४, २४१
 चिइचइइ (चिकित्सति) ४, २४०
 चिइचइइ, चिइचइइ, चिइचिल्लइ
 (मण्डयति) ४, ११५
 चिन्त् (घातुः) चिन्तइ (चिन्तयति)
 ४, ४२२, चिन्तेदि ४, २६५;
 चिन्तयन्तो ४, ३२२, चिन्तय-
 माणी ४, ३१०, चिन्तन्ताहुं ४,
 ३६२; चिन्तिज्जइ ४, ३९६,
 ४१०; चिन्तितं ४, ३२०
 चीमूतो (जीमूतः) ४, ३२५
 चुक्कइ (अवयते) ४, १७७
 चुणइ (चिनोति) ४, २३८
 चुण्णीहोइ (चूर्णीभवति) ४, ३९५,
 ४३०
 चुम्बइ (चुम्बति) ४, २३९, चु-
 म्बिचि ४, ४३९
 चुल्लुलइ (स्पन्दति) ४, १२७
 चुल्लुलउ (कङ्कणम्) ४, ३९५,
 ४३०
 चुक्करेइ (चूर्णिकरोति) ४, ३३७
 चेअइ (चेतयति) ४, ३९६
 चोप्यइ (अक्षति) ४, १९१
 चिअ (एव) ४, ६३, ३६५
 [छ]
 छइल (विदग्ध) ४, ४१२
 छण्णरो (अभरः) ४, ३२५
 छज्जइ (राजते) ४, १००
 छहुहि (मुञ्चति) ४, ९१, छहुहि
 ४, ३८७, छइडेविणु ४, ४२२
 छण्णउ (छन्दकः) ४, ४२२

अम्बुह (पण्मुखः) ४, ३३१	४०४, ४०५	४, ३९५, ४१९, ४२०, ४२२,
आयह (छादयति) ४, २१	जगह (जागति) ४, ८०, जग्गेवा	जलि ४, ३८३, ४१४, जले ४,
आया (छाया) ४, ३७०, ३८७	४, ४३८	३६५, जलहू ४, ४१५
आर (आरः) ४, ३६५	जजजरियाड (जर्जरिताः) ४, ३३३	जलह (उवलति) ४, ३६५
आले (छागः) ४, २९५	३४८	जलणो (उवलनः) ४, ३६५, जलशि
अिसं (सूटम्) ४, २५८	जहं (त्यक्तम्) ४, २५८	४, ४४४
अिद्, अिन्दद् (अिनति) ४, १२४,	जल (जनः) ४, ३६४, ३७२,	जवह (यापयति) ४, ४०
२१९, अिज्जह ४, ३५७, ४३४,	३७६, जलु ४, ३३६, ३३७,	जह (यथा) ४, ४१९
अिणु ४, ४४४ (माङ्-उपसर्ग-	३३९, ४०६, ४१८, जणा ४,	जहां (यस्मात्) ४, ३५५
पूर्वकः अिद्भातुः) आचिअन्दद्	३७२, जरण ४, ३७१, जणस्सु	अहि (यत्र) ४, ३४९, ३५७, ४२२
४, १२५	(सुप्रणस्सु) ४, ३३८	जाअह (जायते) ४, १३६
अिप्यह (स्पृशति) ४, २५७	जणणी (जननी) ४, २८२, ३०२	जाह (याति) ४, ३५०, ४४१, ४४४
अिवह (स्पृशति) ४, १८२, अि-	जणि (इव) ४, ४४४	जाहृषह (यद्यदृष्टं तत्तद्) ४,
विज्जह ४, २५७	जणु (इव) ४, ४०१, ४४४	४२२
अिहह (स्पृशति) ४, १८२	जतु (यत्र) ४, ४०४	जाई (जातिम्) ४, ३६५
अुहु (यदि) ४, ३८५, ४०१,	जथा (यथा) ४, २६०	जाड (यातु) ४, ३३२, ४२०, ४२६
४२२	जतड (यातु) ४, ४२०	जाडे (यावत्) ४, ४०६
अुम्बह (आक्रमते) ४, १६०	जम (यमः) ४, ३७०, ४४२,	जागरह (जागति) ४, ८०
अुप्यह (लुपति) ४, २४९	जमहो ४, ४१९	जाणण (ज्ञानम्) ४, ७
अुविज्जह (स्पृशते) ४, २४९	जम्बह (कथयति) ४, २, जम्बि	जाणिअह (जायते) ४, ३३०
अुहह (अिपति) ४, १४३	४, ४४२	जाम (यावत्) ४, ३८७, ४०६
अेयड (अेदकः) ४, ३९०	जम्पिह (जल्पनशीलायाः) ४,	जामहि (यावत्) ४, ४०६
अोहिलज्जन्तु (अतक्षिप्यत) ४,	३५०	जाया (जातौ) ४, ३५०, ३६७
३९५	जम्भाअह, जम्भाह (जम्भति) ४,	जाल (जाल) ४, ३९५, ४१५,
[अ]	२४०	४२९ जालु ४, ४३९
जअहह (स्वरयते) ४, १७०	जम्भह (जायते) ४, १३६	जाअ (यावत्) ४, २७८
जअडम्भो ४, १७०	जम्भु (जन्म) ४, ३९६, ३९७	जाअे (यावत्) ४, ३९५
जह (यदि) ४, ३४३, ३५१, ३५६,	४२२	जाअेह (यापयति) ४, ४०
३६४, ३६५, ३६७, ३७०, ३७१,	जय (जय) ४, ३७०	जि (एव, ४, ३४१, ३८७, ४०६,
३७९, ३८४, ३९०, ३९१, ३९५,	जयस्सु (जगतः) ४, ४४०	४१४, ४१९, ४२०, ४२२, ४२३,
३९६, ३९८, ३९९, ४०१, ४१७,	जया (यदा) ४, २८३	४२९
४१८, ४१९, ४२२, ४३८, ४३९	जर (जरा) ४, ४२३	जि, जयह (जयति) ४, २४१, जि-
जहसो (यावत्) ४, ४०३	जरह (जयति) ४, २३४, जरि-	णह ४, २४१, जिणिज्जह ४,
जयो (यतः) ४, ४१९	जजह, जीरह ४, २५०	२४२, जिववह ४, २४२, जेपि
जगु (जगतु) ४, ३४३, जगि ४,	जल (जलम्) ४, २८७, ३०८, जलु	४, ४४०, ४४१, जिरोपि ४,

४४२, जेऊण ४, २३७, २४१,
 जणिऊण ४, २४१ (निस्-उप-
 सर्ग-पूर्वकः जिधातुः) निजिजअउ
 ४, ४०१, (विनिस्-उपसर्ग-पूर्वकः
 जिधातुः) विणिजिजअउ ४, ३९६
 जिहन्दिए (जितेन्द्रियः) ४, २८७
 जिण (जित) ४, ४४४
 जिभिन्दिउ (जिह्वेन्द्रियम्) ४,
 ४२७
 जिस्, जिमइ, जेमइ (भुनक्ति) ४,
 ११०, जिम्मइ ४, २३०
 जिर्वे (यथा) ४, ३३०, ३३६, ३४७
 ३५४, ३७६, ३८५, ३९५, ३९६,
 ३९७, ४२२, जिर्वे जिर्वे (यथा
 यथा) ४, ३४४, ३६७, ४०१
 जिह (यथा) ४, ३७७, ४०१
 जिह (यथा) ४, ३३७
 जीउ (जीवः) ४, ४३९
 जीसुतो (जीसूतः) ४, ३२७
 जीव, जीवइ (जीवति) ४, ३६७,
 जीवन्त ४, २८२, ३०२, जीव
 ४, ४४४, जीवो ४, ९, जीवहं
 ४, ४०६
 जीविउ (जीवितम्) ४, ३५८, ४१८
 जीहइ (लज्जति) ४, १०३
 जुअंजुअ (पृथक्-पृथक्) ४, ४२२
 जुअलु (युगलम्) ४, ४१४
 जुअचइ (जुगुप्सति) ४, ४
 जुगुअइ (जुगुप्सति) ४ ४
 जुजइ (युज्यते) ४, १०९
 जुअइ (युध्यते) ४, २१७
 जुअअन्तहो (युध्यमानस्य) ४, ३७९
 जुअहं (युद्धेन) ४, ३८६, ४२६
 जुअइ (युज्यते) ४, १०९
 जुतो (युवतः) ४, ३०६, जुतउ

४, ३४०, जुतं ४, २७९
 जुअइ (युज्यते) ४, १०९
 जुवविजणो (युवतिजनः) ४, २८६
 झूरइ (खिद्यते) ४, १३२, १३५
 झूरवइ (वञ्चयति) ४ ९३
 जेतुलो (यावत्) ४, ४०७, ४३५
 जेत्यु (यत्र) ४, ४२२
 जेत्यु वि (यवादि) ४, ४०४, ४०५
 जेर्वे (यथा) ४, ३९७, ४०१
 जेवइ (यावत्) ४, ४०७
 जेहइ (यावत्) ४, ४२२
 जेहु (यादृक्) ४, ४०२
 जो (यः) ४, ३३०, ३३२, ३३८,
 ३४३, ३७०, ३८३, ४०१, ४२२,
 ४२८, ४४२, ४४५, जु ४, ३४५,
 ३५०, ३५१, ३५४, ३६०, ३६७,
 ३८२, ४११, ४१८ जा ४, ३९५,
 जां ४, ३६५, ३७१, ३७८, ३८८,
 ३९०, ३९६, ४२०, ४२६, ४२९,
 ४३४ ४४६, जेण ४, ४१४,
 ४२२, जे ४, ३५०, ४२१, जसु
 ४, ३६८, ३७०, ३८९, ४२२,
 ४२७, जासु ४, ३५८, ३९६,
 ४२०, जहे ४, ३५९, जहि ४,
 ३८६, ४११, ४, ६, जेहि ४,
 ४३९, जे ४, ३३३, ३५०, ३६७,
 ३७६, ३८७, ३९५, ४०९, ४१२,
 ४२२, ४३०, जाहं ४, ३५३, ४०९
 जोअण (योजन) ४, ३३२
 जोएवि (पश्यति) ४, ४२२, जोइ
 ४, ३६४, ३६८, जोइअउ ४,
 ३५६, जोअन्तिहे ४, ३३२,
 जोअन्ताहं ४, ४०९
 जोणइ (ज्योत्स्ना) ४, ३७६
 जोअण (यौवने) ४, ४२२

जिज (एव) ४, ४२३
 जा, जाणइ (जानाति) ४, ७, ४०१,
 ४१९, याणदि ४, २९२, जाणइ
 ४, ३६९, णवइ, णजइ, जा-
 णिजइ, मुणिजइ, णाहजइ,
 अणाइजइ ४, २५२, जाणउं
 ४, ३९१, ४३९, जाणिल ४, ३७७,
 ४०१, ४२३, जाणिऊण, णाऊण
 ४, ७, जाणिअं, णायं ४, ७
 (आइ-उपसर्ग-पूर्वकः जाधातुः)
 याणवेहु ४, २७७, याणत्तं ४,
 २८३ (वि-उपसर्ग-पूर्वकः जा-
 धातुः) विणवइ ४, ३८

भो]

भंखइ (विलपति) ४, १४०, १४८,
 १५६, २०१, २५२, भंखहि ४,
 ३७९, ४२२
 भंखरो (भर्भरः) ४, ३२७
 भइइ (शीयते) ४, १३०
 भइअइहि (शीघ्रम्) ४, ३८८
 भणइ (भ्रमति) ४, १६१
 भणइ (भ्रमति) ४, १६१
 भरइ (भरति) ४, ७४, १७३
 भलक्किअउ (संतप्तम्) ४, ३९५
 भाअइ (ध्यायति) ४, ६, २४०,
 भाह ४, ६, २४०, भाइवि ४,
 ३३१
 भाएविणु (ध्यात्वा) ४, ४४०
 भाणं (ध्यानम्) ४, ६
 भिअइ (क्षीयते) ४, २०, भिअउं
 ४, ४२५
 भुणइ (जुगुप्सति) ४, ४
 भुरिण (ध्वनिः) ४, ४३२, ४३३
 भुम्पडा (कुटी) ४, ४१६, ४१८
 भूरइ (स्मरति) ४, ७४

भोसिषं (क्षिप्तम्) ४, २५८
[अ]

भानं (ज्ञानम्) ४, ३०३
[अ]

भमरुको (भमरुकः) ४, ३२५
भिरिदिलह (भ्रमति) ४, १६१
भिविभिमकह (मण्डयति) ४, ११५
[उ]

ठक्का (ढक्का) ३२५
ठवह (स्थापयति) ४, ३५७
ठाव (स्थानम्) ४, ३५८
ठाणं (स्थानम्) ४, १६, ठाणु ४,
३६२

[ब]

डमरुको (डमरुकः) ४, ३२७
डम्बरह (डम्भराणि) ४, ४२०
डरह (वस्वति) ४, १९८
डल्लह (पिबति) ४, १०
डहह (बहति) ४, २०८, डहिहिह
४, २४६, डडभड ४, २४६, ३६५
डडिभहिह ४, २४६

डल्लह (शाखा) ४, ४४५
डिम्भ (डिम्भ) ४, ३८२
डिम्भह (स्रंसते) ४, १०७
डुङ्गरिहि (पर्वतेषु) ४, ४४५
डोङ्गर (गिरि) ४, ४२२

[ड]

डंसह (त्रिवर्तते) ४, ११८
डक्क (ढक्का) ४, ४०६
डक्का (ढक्क) ४, ३२७
डक्कह (छादयति) ४, २१
डक्करि (मद्भुल) ४, ४२२
डण्डल्लह (भ्रमति) ४, १६१
डण्डोलह (गवेषयति) ४, १८९

डिक्कह (वृषभो गर्जति) ४, ९९
डुमह (भ्रमति) ४, १६१
डुप्पुल्लह (भ्रमति) ४, १६१, १८९
डुल्लह (भ्रमति) ४, १६१
डोल्ला ! (नायक!) ४, ३३०, ४२५
[ण]

ण (न) ४, २९९
णडह (गुप्यते) ४, १५०
णं (इव) ४, ३८२
णं (ननु) ४, ३०२
णवह (भाराकान्तो नमति) ४,
१५८, २२६
णवि (वैपरीत्ये) ४, ३४०, ३५३,
४३८

णारां (ज्ञानम्) ४, ७
णाधो (नाथः) ४, ३६७
णावह (इव) ४, ३३१
णाहो (नाथः) ४, २६७
णिअम्बिणि (नितम्बिनी) ४, ४१४
णिआरह (कारोक्षितं करोति) ४,
६६

णित्तुडह (मज्जति) ४, १०१
णिगड (निर्गतः) ४, ३३१
णित्तलह (क्षरति) ४, १७३
णित्तल्लह (छिनत्ति) ४, १२४
णित्तभरह (क्षयति) ४, २०
णित्तभरह (व्यापति) ४, ६
णित्तभोडह (छिनत्ति) ४, १२४
णित्तदुमह (क्षरति) ४, १७३
णित्तदुहह (विगलति) ४, १७५
णित्तदुहह (अवष्टम्भ करोति) ४,
६७

णिमह (न्यस्यति) ४, १३९
*णिमं (इदम्) ४, २७९, ३०२

णित्तमहह (गच्छति) ४, १६२
णित्तसासह (नश्यति) ४, १७८
णित्तस्यह (निलीयते) ४, ५५
णित्तणजह (पिनष्टि) ४, १८५
णित्तणासह (गच्छति) ४, १६२
णित्तणासह (पिनष्टि) ४, १८५
णित्त (नितराम्) ४, ३४४
णित्तल्लह, णित्तोणह (निलीयते)
४, ५५

णित्तुक्कह (निलीयते) ४, ५५
णित्तुक्कह (तुडति) ४, ११६
णित्तल्लह (उल्लसति) ४, २०२
णित्तुल्लह (मुञ्चति) ४, ९१
णित्तुल्लह (द्विसति) ४, १२४
णित्तवहह (गच्छति) ४, १६२
णित्तवहह (नश्यति) ४, १७८
णित्तवहह (पिनष्टि) ४, १८५
*णित्तवाशी (*नित्वासी) ४, ३०१
३०२

णित्तवहह (पृथग्भवति, स्पष्टं भ-
वति) ४, ६२
णित्तवहह (दुःखं कथयति) ४, ३
णित्तवरह (द्विनत्ति) ४, १२४
णित्तवल्लह (दुःखं मुञ्चति) ४, ९२
णित्तवाह (विश्रामयति) ४, १५९
णित्तवोलह (मन्युना श्रेष्ठमालिभ्यं
करोति) ४, ६९

णित्तुहह (भाराकान्तो नमति) ४,
१५८
णित्तुहह (गच्छति) ४, १६२
णित्तल्लहि (निभालय) ४, ३७६
णित्तहि (निधिः) ४, ४१४, णित्ही
४, २८७

णित्तुवह (कामयते) ४, ४४

णिहोडइ निवारयति, निपतति)

४, २२

णीइ (गच्छति) ४, १६२

णीणइ (गच्छति) ४, १६२

णीरवइ (बुभुक्षति) ४, ५

णीरवइ (आक्षिपति) ४, १४५

णीलुक्कइ (गच्छति) ४, १६२

णीलुक्कइ (निष्पतति, आच्छोट-

यति) ४, ७१

णीसरइ (रमते) ४, १६८

णीहम्मइ (गच्छति) ४, १६२

णीहरइ (निःसरति) ४, ७९

णीहरइ (आकन्दति) ४, १३१

णुमइ (छादयति) ४, २१

णुमइ (न्यस्यति) ४, १९९

णुमज्जइ (निमज्जति) ४, १२३

णुस्सइ (क्षिपति) ४, १४३

णुम्बइ (प्रकाशयति) ४, ४५

णूमइ (छादयति) ४, २१

णोइ (इदम्) ४, २७२

णोस्सइ (क्षिपति) ४, १४३

ण्हाइ (स्नाति) ४, १४

ण्हाणु (स्नानम्) ४, ३९९, ४१९

[त]

त-ञ्च ४, ३६

तं (तम्) ४, ३२०, ३२६, ३४३,

३५०, ३५६, ३६०, ३६५, ३७१,

३८८, ३९५, ४१४, ४१८, ४१९,

४२०, ४२२, ४२६, ४२९,

४४६, तेषा ४, ३६५, तें ४,

३३९, ३४३, ३७९, ४१४, ४१७,

तया ४, २८३, ताए ४, ३७०,

तीए, ४, ३२१, ३२३, तस्स ४,

२६०, तस्सु ४, ४१९, तसु ४,

३३८, ३४३, ३७५, ३८९, ३९६,

३९७, ४१०, ४२८, तामु ४,

३५८, ४०१, तहो ४, ३५६,

४२६, ताए ४, ३२२, तहे ४,

३५०, ३५४, ३५६, ३५९, ३८२,

४११, तहि ४, ४०४, तहि ४,

३५७, ३८६, ४१९, तारें ४,

४०६, तामहिं ४, ४०६, ति ४,

३३०, ३४४, ३६३, ते ४, ३३६,

३५३, ३७१, ३७६, ३८७, ४०६,

४०९, ४१२, ४१४, तेहि ४, ३७०,

तहि ४, ४२२, ताण ४, ३३३,

ताहं ४, ३५०, ३६७, ४०९,

ताहं ४, ३००, तहं ४, ४२२

तइज्जी (तृतीया) ४, ३३९, ४११

तइसो (तादृशः) ४, ४०३

तसने (दर्शने) ४, ३१६

तवकेइ (तर्कयति) ४, ३७०

तवणइ (तक्षणीति) ४, १९४

तवणइ (तक्षणीति) ४, १९४

तटाकं (तडागम्) ४, ३२५

तडइ (तनोति) ४, १३७

तडसि (तडिदिति) ४, ३५२, ३५७

तडफडइ (स्फन्दते) ४, ३६६

तडि (तटे) ४, ४२२

तडुइ (तनति) ४, १३७

तडुवइ (तनति) ४, १३७

तणइ (तनति) ४, १३७

तणज (तनयः) ४, ४४७

तणडं (सम्बन्धी) ४, ३६१, तणा

४, ३७२, ३८०, ४१७, ४२२,

तणेण ४, ३६६, ४२५, ४३७

तणु (तन्व्याः) ४, ४०१

तणु (तनुः) ४, ४०१

तणु (तृण) ४, ३२९, ३३४, तणहं

४, ३३९, ४११

तसस्सु (तस्वस्य) ४, ४४०

तसु (तत्र) ४, ४०४

तस्य (तत्र) ४, ३२२

तसो (ततः) ४, २६०

तसा (तथा) ४, २६०

तनु (तनु) ४, ३२६

तप्, तवइ (तपति) ४, ३७७, ४०१

(सम्-उपसर्गपूर्वकः तप्-धातुः)

संतप्पइ ४, १४०

तप्पनेसुं (द्वर्षणेषु) ४, ३२६

तमाडइ (भ्रमति) ४, ३०

तए, तरइ (सक्नोति) ४, ८६,

२३४, तीरइ, तरिज्जइ, ४,

२५०, (उद्-उपसर्गपूर्वकः तर्-

धातुः) उत्तरइ ४, ३३९

तरु (तरु) ४, ३७०, तरुहे ४, ३४१,

तरुहं ४, ४११, तरुहुं ४, ३४०,

३४१, ४११

तरुमरुहं (तरुवराणाम्) ४, ४२२

तरुणहो ! (हे तरुणा !) ४, ३४६

तरुणिहो ! (हे तरुण्यः !) ४, ३४६

तलमण्टइ (भ्रमति) ४, १६१

तलि, तले (तले) ४, ३३४

तवइ (तपति) ४, ३७७

तवस्सि ! (तपस्विन् !) ४, २६३

तवु (तपस्) ४, ४४१

तसइ (त्रस्यति) ४, १९८

तससु (दशसु) ४, ३२६

तहां (तस्मात्) ४, ३५५

तहि (तत्र) ४, ३५७

ता (तदा) ४, २७८, ३०२

ताडं (तावत्) ४, ४०६, ४२३

ताठा (दंष्ट्रा) ४, ३२५

ताडेइ (ताडयति) ४, २७

तातिसो (तादृशः) ४, ३१७

तापस-वेष (तापस-वेष) ४, ३२३
 ताम (तावत्) ४, ४०६
 तामहि (तावत्) ४, ४०६
 तामोदरो (दामोदरः) ४, ३०७, ३२५
 तारिसे (तादृशः) ४, २८७
 तालिगण्टइ (अमति) ४, ३०
 ताव (ताप) ४, ४२२
 ताव (तावत्) ४, २६२, ३२१, ३२३
 तावै (तावत्) ४, ३९५
 तिकला (तीक्ष्णाम्) ४, ३९५
 तिकलेइ (तीक्ष्णयति) ४, ३४४
 तिष्ठो (दृष्टः) ४, ३१४, ३२१, ३२३
 तिण (तृण) ४, ३५८, तिणु ४, ३२९
 तिहिं (त्रिभिः) ४, ३४७
 तिर्थं (तीर्थम्) ४, २६४, तिर्थे-सरेण ४, ४४१
 तिदस (त्रिदश) ४, ४४२
 तित्तुववाणु (तिमितोद्गमम्) ४, ४३१
 तिमिर (तिमिर) ४, ३८२
 तिम्मइ (आर्दीभवति) ४, ४१८
 तिरिच्छि (तिर्यक्) ४, २९५, तिरिच्छी ४, ४१४, ४२०
 तिरिश्चि (तिर्यक्) ४, २९५
 तिल (तिल) ४, ४०६, तिलहं ४, ४०६, तिलवणि ४, ३५७, तिलतास ४, ३५६
 तिलसण (तिलत्वम्) ४, ४०६
 तिर्व (तथा) ४, ३७६, ३९५, ३९७, ४२२; तिर्व तिर्व (तथा तथा) ४, ३४४, ३६७, ४०१,

तिसहे (तृषः) ४, ३९५
 तिह (तथा) ४, ३७७
 तोरइ (शक्नोति) ४, ८६
 तुहुं (त्वम्) ४, ३३०, ३६८, ३७०, ३७७, ४२१, ४२२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४३१, ४३२, तुम ४, ३८८, ते ४, ३३९, तुह ४, ३६१, ३७०, ३८३, तुम्भु ४, ३६७, ३७०, ३७२, ३७७, तउ ४, ३६७, ३७२, ४२५, ४४१, तुघ्र ४, ३७२, तुमातो, तुपातु ४, ३०७, ३२१, तुम्हे ४, ३६९, तुम्हई ४, ३६९, तुम्हे-हि ४, ३७१, ३७८, तुम्हहं ४, ३७३, तुम्हाहं ४, ३००, तुम्हासु ४, ३७४
 तुच्छ (तुच्छ) ४, ३५०, तुच्छउं ४, ४, ३५०, ३५४, ४११, तुच्छयर ४, ३५०
 तुट्टइ (वृत्त्यति) ४, ११६, ३२०, तुट्टउ ४, ३५५
 तुाड (वृटि) ४, ३९०
 तुडि (वृत्त्यति) ४, ११६
 तुम्बिणहे (तुम्बिन्याः) ४, ४२७
 तुलइ (तुलयति) ४, २५
 तुलिष (तुलित) ४, ३८२
 तुहारेण (त्वदीयेन) ४, ४३४
 तुरातु, तुरातो (द्वरात्) ४, ३२१, ३२३
 तूसइ (तुष्यति) ४, २३६
 तृणु (तृणम्) ४, ३२९, तृणाई ४, ४२२
 तेअण (तेजनम्) ४, १०४
 तेअवइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 तेत्तहे (तत्र) ४, ४३६

तेत्तिउ (तावान्) ४, ३९५, तेत्तुलो ४, ४०७
 तेत्यु (तत्र) ४, ४०४, ४०५
 तेम्ब (तथा) ४, ४१८
 तेर्व (तथा) ४, ३४३, ३९७, ४०१
 तेर्वइ ४, ४३९
 तेवहु (तावान्) ४, ३९५, ४०७
 तेवरो (देवरः) ४, ३२४
 तेहइ (तादृशे) ४, ३५७
 तेहु (तादृशः) ४, ४०२
 तो (तदा, तस्मात्) ४, ३३६, ३४१, ३४३, ३६५, ३६७, ३७९, ३९१, ३९५, ३९८, ४०४, ४१७, ४१८, ४१९, ४२२, ४२३, ४३९, ४४५
 तोडइ (तुडति) ४, ११६
 तोसिअ (तोषित) ४, ३३१
 त्ति (इति) ४, ३०२, ३५२, ३५७, ४२३
 त्रं (तद्, तम्) ३६०
 त्वर्, तुवरइ (त्वरयति) ४, १७०
 तूरइ ४, १७१, तुवरन्तो ४, १७०, तूरन्तो ४, १७१, तूरन्तो ४, १७२, तुरिणो ४, १७२
 [थ]
 थक्कइ (तिष्ठति) ४, १६, ८७
 थक्कइ (फक्कति) ४, २५९
 थक्केइ (नीचां गतिं करोति, तिष्ठति) ४, ३७०
 थण (स्तन) ४, ३५०, ३६७, थणहं ४, ३९०
 थण्हाह (स्तनभारः) ४, ४१४
 थलं (°घरम्) ४, ३२६
 थलि (स्थली) ४, ३३०, ३४४, ३६३

धातुं (स्थानम्) ४, १६
 धामं (स्थाम्) ४, २६७
 धाह (स्ताध) ४, ४४४
 धिप्पह (तृप्यति) ४, १३८, १७५
 धिरसज्जं (स्थिरसंज्ञम्) ४, ४२२
 धुक्कह (स्तुयते) ४, २४२
 धूलौ (धूली) ४, ३२५
 धेसो (स्तोकः) ४, २६७
 धोवा (स्तोकाः) ४, ३७६

[व]

वहउ (दिवम्) ४, ४११, (दयिता)
 ४१४, दहणं ४, ३३३, ३४२
 वहवु (दिवम्) ४, ३४०
 वहवेण (दिवेन) ४, ३८९, दहवे
 ४, ३३१
 वंसर (वसंतः) ४, ४०१
 वसवह (अवस्कन्द) ४, ३३०, वस-
 वउ ४, ४२२
 वहु (दाध) ४, ४२२
 वम्मु (वम्मम्) ४, ४२२
 वण् (दृष्टिर्-धातुः) दिट्टु (दृष्टा)
 ४, ४३२, ४३३, दिट्टुउ ४, ३५२,
 ३९६, ४२९, दिट्टु ४, ४०१,
 दिट्टी ४, ४३१, दिट्टुउं ४, ३७१,
 दिट्टे ४, ४२३, दिट्टुइ ४, ३६५,
 दिट्टे, ४, ३९६, दिट्टा ४, ४२२,
 तिट्टा ४, ३१४, ३२१, ३२३,
 अतिट्टु ४, ३२३, दट्टुं ४, २१३,
 दट्टुण ४, २१३, तट्टेन ४,
 ३१३, ३२०, ३२३, तट्टेन ४,
 ३१३, वट्टुवं ४, २१३, वरिसह
 ४, ३२, दकलवह ४, ३२, वंसह
 ४, ३२, वंसिज्जन्तु ४, ४१८,
 दावह ४, ३२
 वलह (वदाति) ४, १७६

वह्, वजसह, वहिज्जह, वजिभह्तिह,
 वहिहिह (वह्यते) ४, २४६, वहु
 ४, ३६५, दहु ४, ३४३
 वहमुहु (दसमुलः) ४, ३३१
 वा, वेह (वदाति) ४, २३८, ४०६,
 ४२०, ४२२, ४२३, देवि ४,
 २७३, तेति ४, ३१८, देन्ति ४,
 ४१४, देहु ४, ३८४, देन्तहो ४,
 ३७२, देन्तिहि ४, ४१९, देप्पिणु
 ४, ४४०, देज्जिहि ४, ३८३,
 देज्जिहि ४, ४२८, दिव्यते ४,
 ३१५, दिज्जह ४, ४३८, दिण्णी
 ४, ३३०, ४०१, दिण्णो ४,
 ३०२, दिण्णा ४, ३३३
 वाणि (द्वानीम्) ४, २७७, ३०२
 वावोहरो (दावोवरो) ४, ३२७
 वारन्तु (वारयन्) ४, ३४५, ४४५
 वालु (वालु) ४, २८९
 वाव (तावत्) ४, २६२, ३०२,
 ३२३
 वावह (दर्शयति) ४, ३२
 विअहवा (दिवसाः) ४, ३३३,
 ३८७
 विअहा (दिवसाः) ४, ३८८, ४१८
 विग्घो (दोषः) ४, ९१
 विट्टा (दृष्टाः) ४, ४२२
 विट्टि (दृष्टिम्) ४, ३३०
 विट्टी (दृष्टिः) ४, ४३१, दिट्टु ४,
 ४०१, दिट्टे ४, ४२३, दिट्टुउ
 ४, ४२२
 विणयक (दिनकरः) ४, ३७७, ४०१
 विणु (दिन) ४, ४०१
 विवि विवि (दिवसे दिवसे) ४,
 ३९९, ४१९, दिवेहि ४, ४२२
 दिववहं (दिव्यानि) ४, ४१८

विद्वन्तरहं (दिव्यान्तराणि) ४,
 ४४२
 विसि (दिक्) ४, ३६८, विसिहि
 (दिवोः) ४, ३४०
 वीप् (प्र-उपसर्ग पूर्वकः दीप्धातुः)
 पलीवह (प्रदीप्यते) ४, १५२
 वीहर (दीध) ४, ४१४, ४४४
 वीहा (दीधम्) ४, ३३०
 वुवञ्जह (जुगुप्सति) ४, ४
 वुउञ्जह (जुगुप्सति) ४, ४
 वुक्कह (दुष्करम्) ४, ४१४, ४४१
 वुक्ख (दुःख) ४, ३५७
 वुक्खसहे (दुःखसहः) ४, २८७
 वुगुञ्जह (जुगुप्सति) ४, २४०
 वुगुञ्जह (जुगुप्सति) ४, ४
 वुज्जण (दुर्जन) ४, ४१८
 वुट्टु (दुष्टम्) ४, ४०१
 वुविभवले (दुर्विभवेण) ४, ३८६
 वुमह (धवलयति) ४, २४
 वुयणो (दुर्जनः) ४, २९२
 वुल्लहहो (दुर्लभस्य) ४, ३७५,
 ४१०
 वुव्ववशिणेण (दुर्व्यवसितेन) ४,
 ३०२
 वुव्ववशिणेण (दुर्व्यवसितेन) ४,
 २८२
 वुह्, वुहिज्जह, वुमह, वुहिहिह,
 वुविमहिह (वुह्यते) ४, २४५
 वुहं (दुःखम्) ४, ३४०
 वुमवव (दूतकः) ४, ४१९
 वुह (दूति) ४, ३६७
 वुमेह (दुतीति) ४, २३, वुमिणे
 ४, २४
 वुर (दूरम्) ४, ३५३, ४२२ वुरादो,
 वुरावु ४, २७६, वुरे ४, ३४९,

३६७
 ब्रुह्मणो (हूरोह्मणेन) ४, ३३७
 ब्रुह्म (ब्रुह्मणति) ४, २३६
 ब्रुह्मसत्त्व (दुःशासनः) ४, ३९१
 ब्रुह्मसह (पश्यति) ४, १८१, ३४९,
 ३६७, ३७६, देवसह ४, ३५७,
 देवसह ४, ४३४ देवसह ४, ३४५,
 ३६१, देवसह ४, ३५४
 देव (देवम्) ४, ४४१
 देस (देशः) ४, ४२२, देसहि ४,
 ३८६, देसडइ ४, ४१९, देसडा
 ४, ४१८, देसि ४, ४२५
 देसन्तरिअ (देशान्तरिता) ४, ३६८
 देसुञ्जवण (देशोञ्जाटनम्) ४,
 ४३८
 दोणिल (द्वे) ४, ३४०, ३५८
 दोलेइ (दोलयति) ४, ४८
 दोसडा (दोषी) ४, ३७९
 दोसु (दोषः) ४, ४३९
 द्रम्मु (द्रम्मम्) ४, ४२२
 द्रवकड (भयम्) ४, ४२२
 द्रहि (हृदे) ४, ४२३
 द्रेहि (दृष्टिः) ४, ४२२
 [घ]
 घंसाडइ (मुञ्चति) ४, ९१
 घण (घन्मा) ४, ३३०, ४३०,
 ४४४ घणि ४, ३८५, ४१८,
 घणहे ४, ३५०, ३५४, ४११,
 ४४५
 घणञ्जए (घनञ्जयः) ४, २९३
 घणु (घनम्) ४, ३५८, ३७३
 घनुस्सण्डं (घनुस्सण्डम्) ४, २८९
 घनं (घनम्) ४, ३०४
 घम्मु (घर्मः) ४, ३४१, ३९६,
 घम्म ४, ४१९

घर (धरा=आधारः) ४, ३७७
 घर (धराम्=पृथ्वीम्) ४, ४४१
 घरइ (धरति) ४, २३४ ३३४,
 ४३८, घरेइ ४, ३३६, घरहि
 ४, ३८२, घरहि ४, ४२१
 घयल (घयला=बलीवर्दः) ४,
 ४२१, घवलु ४, ३४०
 घयलइ (घयलयति) ४, २४
 घा, घाइ, घायइ ४, २४० (नि-
 उपसर्ग-पूर्वकः घा-धातुः) निहि-
 लउ ४, ३९५ (वि-उपसर्ग-पूर्वकः
 घा-धातुः) विहिहु ४, ४४६
 (अङ्पूर्वका घा-धातु) सहइइ,
 सहइ, सहइमाणो ४, ९
 घाडइ (निःसरति) ४, ७९
 धार (धाराम्) ४, ३८३
 धालेध (धारयति) ४, ३०२
 धाव्, धाव (धावति) ४, २२८,
 ४३६, धावइ ४, २२८, २३८,
 धुवइ ४, २३८, धावन्ति ४,
 २२८, धाहिइ, धाओ ४, २२८
 धीवले (धीवरः) ४, ३०१, ३०२
 धुट्टुअइ (शब्दं करोति) ४, ३९५
 धुव (धुवम्) ४, ४२१
 धु, धुणइ (धुनाति) ४, ५९, २४१,
 धुवइ ४, ५९, धुणिञ्जइ, धुवइ
 ४, २४२
 धुमु (धूमः) ४, ४१५, ४१६
 धूलिआ (धूलिका) ४, ४३२,
 ४३३
 धुं (यत्) ४, ३६० ४३८
 धुवु (धुवम्) ४, ४१८
 [न]
 न (न) ४, ६३, २९९, ३३२,
 ३३५, ३४०, ३४१, ३४७, ३४९,

३५०, ३५८, ३६०, ३६५, ३६७,
 ३७०, ३७६, ३८३, ३८५, ३८६,
 ३९०, ३९६, ४०१, ४०६, ४१४,
 ४१६, ४१८, ४१९, ४२०, ४२१,
 ४२२, ४२३, ४२६, ४३२, ४३३,
 ४३४, ४३६, ४४१, ४४४, ४४५
 नइ (नदी) ४, ४२२
 नड (नतु) ४, ४२२, ४४४
 नकरं (नगरम्) ४, ३२५, ४२४
 नख (नख) ४, ३२६
 नट (धातुः) नटइ (नटति) ४,
 ३३०, नडउ ४, ३८५, (वि-
 उपसर्ग-पूर्वकः नट-धातुः) विन-
 डिञ्जइ ४, ३७०
 नडउ (नन्दतु) ४, ४२२
 नं (ननु) ४, ३८२, ३९६, ४४४
 नम्, नवइ (भाराकान्तो नमति)
 ४, १५८, २२६, नवहि ४, ३६७,
 नमहु ४, ४४६, नमथ ४, ३२६,
 नवन्ताहं ४, ३९९ (उङ्-उपसर्ग-
 पूर्वकः नम्-धातुः) उन्नामइ ४,
 ३६ (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः सम्-धातुः)
 पतमथ ४, ३२६
 नमिल (नमनशील) ४, २८८
 नमो (नमः) ४, २८३
 नयण (नयति) ४, ४१४, ४४४,
 नयणा ४, ४२२, नयणेहि ४,
 ४२३
 नर (नर), ४, ४१२, ४४२, नर
 ४, ३६२,
 नर्त्, नञ्चइ (नृत्यति) ४, २२५,
 नञ्चन्तस्स ४, ३२६, नञ्चाविउ
 ४, ४२०
 नलिआणं (नरेन्द्राणां) ४, ३००
 नले (नरः) ४, २८८

मव (नव) ४, ४०१, नवइ ४,
 ३९६
 नवली (नवा) ४, ४२०, ४२२
 नवरि (केवलम्) ४, ४०१, ४२३
 नवि (न+अपि) ४, ३३०, ३३९,
 ३५६, ३९५, ४०२, ४११, ४२२
 नश, नस्सइ (नश्यति) ४, १७८,
 नश्चून, नश्चून ४, ३१३, नासइ
 ४, ३१, २३८, नासन्नग्रही ४,
 ४३२, नासवइ ४, ३१, (प्र-उप-
 सर्गपूर्वकः नशधातुः) षणट्टइ ४,
 ४०६, ४१८ (क्वि-उपसर्ग-पूर्वकः
 नशधातुः) त्रिणट्टइ ४, ४२७,
 विन्भासिमा ४, ४१८
 नहेण (नखेन) ४, ३३३, ३४८
 नाइ (ननम्, उत्प्रेक्षार्थे) ४, ४४४
 नाउं (नूनम्) ४, ४२६
 नाए (तया) ४, ३२२
 नाडयं (नाटकम्) ४, २७०
 नायगु (नायकः) ४, ४२७
 नारायणु (नारायणः) ४, ४०२
 नालिउ (मूढः) ४, ४२२
 नाथ (नीः) ४, ४२३
 नावइ (इव) ४, ४४४
 नाहि (न) ४, ४१९, ४२२
 नाहु (नाथः) ४, ३६०, ३९०, ४२३
 निअइ (पश्यति) ४, १८१, नि-
 अन्त ४, ४३१
 निअय (निजक) ४, ३४४, ३५४,
 ४०१, ४४१
 निघिघण (निघृण) ४, ३८३
 निष्चट्टु (गाढम्) ४, ४२२
 निष्चल (निश्चल) ४, ४३६
 निष्चलइ (निश्चलम्) ४, ४२२
 निष्चल्यो (निश्चलन्तः) ४, २६१

निच्छयं (निश्चयम्) ४, ४२२
 निच्छरी (निर्भरः) ४, ३२५
 निच्छूढं (क्षिप्तम्) ४, २५८
 निज्जिउ (निजितः) ४, ३७१
 निज्जाअइ (पश्यति) ४, १८१
 निह्वइ (निह्, नुते) ४, २३३
 निह (निद्रा) ४, ३३०, ४१८
 निहए (निद्रया) ४, ३३०
 निहडी (निद्रा) ४, ४१८
 निहाइ (निद्राति) ४, १२
 निन्नेह (निःस्नेहा) ४, ३६७
 निमिअं (स्थापितम्) ४, २५८
 निम्मवइ (निर्मिमीते) ४, १९
 निम्माणइ (निर्मिमीते) ४, १९
 निघ (निज) ४, २८२, ३०२
 नियोजितं (नियोजितम्) ४, ३२५
 नियोजितं (नियोजितम्) ४, ३२७
 निरवक्षय (नीरक्षकान्) ४, ४१८
 निरामइ (निरामये) ४, ४१४
 निरवम (निरुपम) ४, ४०१, ४४४
 निरवट्टाहं (निर्वृत्तानाम्) ४, ३३२
 निरवण (निपतन) ४, ४४४
 निराणु (निर्वाणम्) ४, ४१९
 निवारणु (निवारणम्) ४, ३२५,
 निवारणाय (निवारणाय) ४,
 ४४८
 निवासहे (निवासायाः) ४, ३५०
 निववलइ (निव्वद्यते) ४, १२८
 निवड्कु (निःषड्कुम्) ४, ३९६,
 ४०१
 निशिमा (निशिताः) ४, ३३०
 नित्तिइ (निमृजति) ४, २२९
 निसुट्टो (निपातितः) ४, २५८
 नित्तेहइ (निषेधति) ४, १३४
 निरफलं (निःफलम्) ४, २८९

निह्वइ (निह्, नुते) ४, २३३
 निहि (निधा) ४, ४२२
 निहुअउं (निभृतकम्) ४, ४०१
 नी, नेइ (नयति) ४, २३७, नेदि
 ४, २७३, २७४ नेति ४, ३१८,
 ३१९, नेन्ति ४, २३७, नेऊण,
 नीप्रो ४, २३७ (अनु-उपसर्ग-
 पूर्वकः नीधातुः) अणुणेइ ४,
 ४१४ (आइ-उपसर्ग-पूर्वकः नी-
 धातुः) आणहि ४, ३४३, आणि-
 अइ ४, ४१९
 नीरञ्जइ (भनक्ति) ४, १०६
 नीलइ (निस्सरति) ४, ७९
 नीलरहि (निःसरसि) ४, ४३९
 नीलार्यन्नु (निःसामान्यम्) ४,
 ३४१
 नीलसु (निःश्वासः) ४, ४३०
 नु (नु) ४, ३०२
 नूमइ (छादयति) ४, २१
 नेन (अनेन, तेन) ४, ३२२
 नेह (स्नेह) ४, ३३२ ४०६, नेहु
 ४, ४२२, नहहो ४, ४२६, नेहे
 ४, ४२२, नेहि ४, ४०६, नेहडा
 ४, ३५६

[प]

पइ (स्वया) ४, ३५७, ३७०, ३७७,
 ४२१, ४२२
 पइ (पदे) ४, ४१४, पइ पइ (पदे
 पदे) ४, ४०६
 पइट्टि (प्रतिष्ठिता) ४, ३३०
 पउ (पदम्) ४, ४४२
 पउलइ (पचति) ४, ९०
 पओहर (पयोधर) ४, ३९५,
 पओहरहं ४, ४२०
 पकुपित (प्रकुपित) ४, ३२६

पक्क (पक्व) ४, ३४०	२७१, पठितून ४, ३१२	संपज्जइ ४, २२४, संपाइमव
पूकं (पक्षम्) ४, ३०२	पडहु (पटहा) ४, ४४३	४, २६५, संपन्ना ४, २८५, ३०२
पक्खालहु (प्रक्षालयतु) ४, २८८	पडिअभाइ (अनुव्रजति) ४, १०७	पदधइ (गच्छति) ४, १६२
पक्खालडिअं (पक्षापतितम्) ४, ४०१	पडिनिम्बिअ (प्रतिविम्बित) ४, ४३९	पदं (पदम्) ४, २७०
पक्कुइ (पक्कुजे) ४, ३५७	पडिवालेइ (प्रतिपालयति) ४, २५९	पनय (प्रणय) ४, ३२६
पणिवे (प्रायः) ४, १४	पडिसाइ (शाम्यति) ४, १६७	पग्धि (पथि) ४, ४२९
पक्कइ (गुच्छति) ४, २०९	पडिसाइ (नश्यति) ४, १७८	पन्धयो (बान्धवः) ४, ३२५
पक्कइइ (क्षरति) ४, १७३	पडिहाइ (प्रतिभाति) ४, ४४१	पन्धिअहि (पथिकः) ४, ४२९
पक्कइइइ (गच्छति) ४, १६२	पठ (पठ) ४, ३९४	पन्नाइइ (मुदनाति) ४, १२६
पक्कइलिओ (प्रत्युत) ४, ४२०	पणएण (प्रणयेन) ४, ४४६	पण्फुल्लिअउ (प्रफुल्लितः) ४, ३९६
पक्कवारइ (उपालभते) ४, १५६	पणामइ (अपंयति) ४, ३९	पठवालइ (ध्यादयति) ४, २१
पक्कइइ (पश्चात्) ४, ३६२, ४२०	पण्णइं (पर्णानि) ४, ४२७	पठवालइ (प्लावयति) ४, ४१
पक्क्यावावडा (पश्चात्तापः) ४, ४२४	पनु, पडइ (पतति) ४, २१९, ४२२,	पमाणु (प्रमाणम्) ४, ३९९, ४१२,
पक्किइ (पश्चात्) ४, ३८८	पडन्ति ४, ४२२, पडहि ४, ३८८	४३८
पक्किइसाइ (प्रायश्चित्तानि) ४, ४, ४२८, पक्किइत्ते ४, ४२८	पडिअ ४, ३३७, पडिउ ४, ३३७;	पमारीकलेशि (प्रमाणीकरोषि)
पक्कवरइ (कथयति) ४, २	पडिआइ ४, ३५८, पाडेइ, ४, २२, पाडिउ ४, ४२०, (नि-उप-	४, ३०२
पक्कजलिओ (प्रज्वलितः) ४, २६५	सर्ग-पूर्वकः पत्-धातुः) निवडइ,	पम्हुइउ (प्रमृष्टः) ४, ३९६
पक्कआठलो (पर्याकुलः) ४, २६६	४, ४०६, निपतन्ति ४, ३२६,	पम्हुटो (प्रमृष्टः) ४, २५८
पक्ककरइ (क्षरति) ४, १७३	(सम्-उपसर्गपूर्वकः पत्-धातुः)	पम्हुसइ (विस्मरति) ४, ७५
पक्कइहं (पञ्चानाम्) ४, ४२२, प-	संपडिअ ४, ४२३	पम्हुसइ (प्रमृशति) ४, १८४
पश्चहि ४, ४२२, ४२९, ४३१	पताका (पताका) ४, ३०७	पम्हुहइ (स्मरति) ४, ७४
पक्कले (प्राञ्जलिः) ४, २९३	पतिविम्बं (प्रतिविम्बम्) ४, ३२६	पय (पद) ४, ४२०, पयइं ४, ३९५
पक्क्या (प्रज्ञा) ४, ३०३	पतेसो (प्रदेशः) ४, ३०७	पयइ (पचति) ४, ९०
पक्क्याविशाले (प्रज्ञाविशालः) ४, २९३	पत्तत्तरां (पत्रत्वम्) ४, ३७०	पयडा (प्रकटान्) ४, ३३८
पडिमा (प्रतिमा) ४, ३२५	पत्तेहि (पत्रैः) ४, ३७०, पत्तार्णं ४, ३७०	पयरइ (स्मरति) ४, ७४
पट्टइ (पिबति) ४, १०	पत्तलु (पत्रम्) ४, ३८७	पयरवख (पदरक्षान्) ४, ४१८
पट्टण (पत्तल) ४, ४०७	पत्थरि (प्रस्तरे) ४, ३४४	पयस्सइ (दोषित्वं करोति, लम्बनं करोति) ४, ७०
पट्टवइ, पट्टावइ (प्रस्थापयति) ४, ३७	पद्, (ग्राह्-उपसर्ग-पूर्वकः पद्-धातुः) पावण्णे (प्रापनः) ४, २९५ (निस्-उपसर्गपूर्वकः पद्-धातुः) निपण्णइ ४, १२८, (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः पद्-धातुः)	पयलजइ (प्रसरति) ४, ७७
पट्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९		पयारेहि (प्रकारैः) ४, ३६७
पठ, पठिअयत (पठयते) ४, ३१५, पठिय, पठिइण, पठिता ४,		पयासइ (प्रकाशयति) ४, ३५७, पयासेइ ४, ४५
		पयासु (प्रकाशः) ४, ३९६
		पयपाणुलीकइ (पर्याकुलीकृत) ४, २६६

पर, पूरइ (पूरयति) ४, १६९,	परीह (भ्रमति) ४, १४३, १६१	हिया ४, ४३१
पूरिम ४, ३८३, पूरिव ४, २६०	परीकलहो (परीक्षम्) ४, ४१८	पहुचवइ (प्रभवति) ४, ३९०, ४१९
मपूरइ (मपूर्णे) ४, ४२२	पलस्स (परस्य) ४, ३०२	पहुप्पइ (प्रभवति) ४, ६३
पर, पारेइ (शक्नोति) ४, ८६	पलावइ (नाशयति) ४, ३१	पा, पिअइ (पिबति) ४, १०, ४१९,
पर (व्याङ्-उपसर्ग-पूर्वकः पर- धातुः) वाकरेइ ४, ८१	पलिअह्णे (परिग्रहः) ४, ३०२	पिअरति ४, ४१९, ४२०, पिअहु ४, ४२२ पिअजइ ४, १०, ४२३,
पर (पर) ४, ३३५, ३४७, ३७९, ३९५, ३९६, ३९७, ४००, ४०६, ४१४, ४१८, ४२०, ४२२, ४३८, ४४१, पस ४, ४२२, परस्सु ४, ३३८, ३५४	पलु (पलम्) ४, ३९५	पिअवि ४, ४०१, ४४४, पीउ ४, ४३९, पिए ४, ४३४, पाइ, पाथइ ४, २४०
परइ (भ्रमति) ४, १६१	पलुट्टा (पर्यस्ते) ४, ४२२	पाइ (पादे) ४, ४४५
परम (परम्) ४, ४१४, ४४२	पलोट्टइ (प्रत्यागच्छति) ४, १६६	पागसासणे (पाकवासनः) ४, २६५
परमस्सु (परमार्थः) ४, ४२२	पलोट्टइ (पर्यस्यति) ४, २००	पाणिउं (पानीयम्) ४, ३९६,
परवसो (परवसः) ४, २६६, ३०७	पलोट्टइ (प्रलुटति) ४, २३०	पाणिण ४, ४३४
पराई (परकीया) ४, ३५०, ३६७	पलोट्टं (पर्यस्तम्) ४, २५८	पालग (प्रत्यग्र) ४, ३२२
पराया (परागताः) ४, ३७६	पल्लवइ (पर्यस्यति) ४, २००	पालुस्सेवेन (पादोत्क्षेपेण) ४, ३२६
परावहि (प्राप्नुवन्ति) ४, ४४२	पल्लव (पल्लव) ४, ३३६, पल्ल- वेहि ४, ४१८	पाप (पापम्) ४, ३२४
परि (परम्) ४, ३६६, ४३७, ४३८	पल्लवह (पल्लवयत) ४, ४२०	पारइ (शक्नोति) ४, ८६
परिअइठइ (परिवर्धते) ४, २२०	पल्लवथइ (विरेचयति) ४, २६	पारवकडा (परकीयाः) ४, ३७९, ३९८, ४१७
परिअल्ल (परागताः) ४, ३९५	पल्लवथइ (पर्यस्यति) ४, २००	पालको (बालकः) ४, ३२५
परिअल्लइ (सञ्चलति) ४, १६२	पल्लवथं (पर्यस्तम्) ४, २५८	पालम्बु (प्रालम्बम्) ४, ४४६
परिअल्लइ (सञ्चलति) ४, १६२	पवय (प्लवम) ४, २२०	पालेखि (पालयितुम्) ४, ४४१
परिआलेइ (विद्ययति) ४, ५१	पवासुअहं (प्रवासिनाम्) ४, ३९५	पावेइ (प्लावयति) ४, ४१
परिसाअथ परिअसाअथ (परिवा- यवम्) ४, २६८	पथिरअअइ (भनक्ति) ४, १०६	पावइ (पव्यति) ४, १८१
परिलहसइ (परिलसते) ४, १९७	पथती (पार्वती) ४, ३०७	पि (मपि) ४, ३०२
परिवाडेइ (घटयति) ४, ५०	पथालइ (छादयति) ४, २१	पिअ (प्रिय) ४, ३३२, ३५०, ३८६, ३८७, ३९६, ४१८, ४२५, ४३४, ४३६, पिउ ४, ३४३, ३५२, ३८३, ३९६, ३९८, ४०१, ४१४, ४१८, ४२०, ४२४, ४३०, ४३२, ४३८, पिए ४, ४०१, ४२३, ४४४, पियस्सु ४, ३५४, पिअहो ४, ४१८, पियहो ४, ४१९, पिए ४, ३६५, ३९६, ४२२
परिसाअथ (शमयति) ४, १६७	पशादाय (प्रसादाय) ४, ३०२	पिअवयस्सस्स (प्रियवयस्यस्य) ४,
परिहट्टइ (मृदनाति) ४, १२६	पश्चादो (पश्चात्) ४, २९९	
परिहसु (परिधानम्) ४, ३४१	पसणे (प्रसरः) ४, १५७	
परिहासवी (परिहासः) ४, ४२५	पसाउ (प्रमादः) ४, ४३०	
परिहीण (परिहीण) ४, ६०	पस्ते (पट्टः) ४, २२०	
	पह (पन्थाः) ४, ४२२	
	पहम्मइ गच्छति) ४, १६२	
	पहस्सइ (पूणति) ४, ११७	
	पहाउ (प्रभावः) ४, ३४१	
	पहिठ (पथिकः) ४, ४१५, ४२९, ४४५	
	पहिथ (पथिकाः) ४, ३७६, प-	

२८५, ३०२
 पिपास (पिपासा) ४, ४३४
 पिच्छद (प्रेक्षते) ४, २९५
 पिष्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९
 पिच्छले (पिच्छलः) ४, २९५
 पितुण्ड (कथयति) ४, २
 पीडयन्तु (पीडयन्तु) ४, ३८५
 पीसद (नति) ४, १८५
 पुंसद (माष्टि) ४, १०५
 पुच्छद (पृच्छति) ४, २७, पुच्छह
 ४, ३६४, पुच्छहु ४, ४२२
 पुच्छद (माष्टि) ४, १०५
 पुञ्जद (पुञ्जयति) ४, १०२
 पुञ्जकर्मो (पुण्यकर्मा) ४, ३०५
 पुञ्जं (पुण्यम्) ४, २९३
 पुञ्जवस्ते (पुण्यवान्) ४, २९३
 पुञ्जाह (पुण्याहम्) ४, २९३,
 ३०५
 पुष्टि (पृष्ठम्) ४, ३२९
 पुष्टुम (प्रथमम्) ४, २८३
 पुणु (पुनः) ४, ३४३, ३४९, ३५८,
 ३७०, ३८३, ३९१, ४२२, ४२५,
 ४२६, ४२८, ४३८, ४३९, ४४५
 पुत्ति ! (पुत्रि !) ४, ३३०
 पुत्त (पुत्रेण) ४, ३९५
 पुथुम (प्रथमम्) ४, ३१६
 पुष्कसईहि (पुष्पवतीभिः) ४, ४३८
 पुरसो (पुरतः) ४, २२८
 पुरधं (पुष्पम्) ४, ३२३
 पुरिसही (पुरुषस्य) ४, ४००
 पुलआभद (उल्लसति) ४, २०२
 पुलएद (पश्यति) ४, १८१
 पुलिशे (पुष्पः) ४, २८७, २८८
 पुलोएद (पश्यति) ४, १८१
 पुग्धाव (पृच्छति) ४, २९५

पुसद (माष्टि) ४, १०५
 पू. पुणद (पुनाति) ४, २४१,
 पुणिज्जद, पुव्वद ४, २४२
 पूजितो (पूजितः) ४, ३२२
 पूसद (पुष्यति) ४, २३८
 पेक्ख, पेक्खवि (प्रेक्षते) ४, २९५
 २९७, पिक्खिदु ४, ३०२, पेक्खु
 ४, ४१९, पिक्खेवि ४, ३४०,
 पेक्खेविणु ४, ४४४, पेक्खवि
 ४, ४३० (प्रति-उपसर्ग-पूर्वकः
 प्रेक्षन्तुः) पडिपेक्खद ४, ३४९
 पेच्छ, पेच्छद (प्रेक्षते) ४, १८१,
 ३६९, ४४७, पेच्छ ४, ३६३,
 पेच्छन्ताण ४, ३४८
 पेण्डवद (प्रस्थापयति) ४, ३७
 पेम्म (प्रेमन्) ४, ४२३, पेम्मु
 ४, ३९५
 पेल्सद (क्षिपति) ४, १४३
 प. क्कद (व्याहरति) ४, ७६
 पोरारणं (पुराणम्) ४, २८७
 °पतानेन (°प्रदानेन) ४, ३२२
 °फलदं (°फलानि) ४, ४४५
 प्रङ्गणद (प्राङ्गणे) ४, ४२०, प्र-
 ङ्गणि ४, ३६०
 प्रमाणिज्ज (प्रमाणितः) ४, ४२२
 प्रधाववी (प्रजापतिः) ४, ४०४
 प्रससवि (पश्यति) ४, ३९३
 प्राइव, प्राइव (प्रायः) ४, ४१४
 प्राइ (प्रायः) ४, ४१४
 प्रिय (प्रिय) ४, ३७०, ३७७,
 ३८७, ४०१, प्रिय ४, ३७९,
 ३९८, ४१७

[क]

कंसद (स्पर्शति) ४, १२९, १८२
 ककवती (मगवती) ४, ३२५

कन्दद (स्पन्दते) ४, १२७
 करिसद (स्पृशति) ४, १८२
 कल (कल) ४, ३३५, कलु ४,
 ३४१, कलइ ४, ३३६, कनाइ
 ४, ३४०
 कासद (स्पृशति) ४, १८२
 किट्टद (अश्रयते) ४, १७७, ३७०,
 किट्ट ४, ४०६
 किडद (अश्रयते) ४, १७७
 कुक्कज्जन्त (कृत्क्रियमाणाः) ४,
 ४२२
 कुडद (अश्रयते) ४, १७७
 कुडं (स्फुटम्) ४, २५८
 कुमद (अमति) ४, १६१
 कुल्लद (कुल्लति) ४, ३८७
 कुसद (माष्टि) ४, १६१
 कुसद (अमति) ४, १६१
 केडद (स्फोटयति) ४, ३५८

[ख]

बहदुड (उपविष्टः) ४, ४४४
 बहल्ल (बलीवर्द) ४, ४१२
 बन्ध, बन्धिज्जद, बन्धिहिद, ब-
 ङ्कद, बन्धिहिद (बन्धिष्यते)
 ४, २४७, बद्ध ४, ३९९
 बन्ध (बन्धः) ४, ३८२
 बप्पीकी (पैतृकी) ४, ३९५
 बप्पीहा (चातक) ४, ३८३
 बप्पुहा (वराकाः) ४, ३८७
 बरम (ब्रह्मन्) ४, ४१२
 बरभरास्स (ब्राह्मणस्य) ४, २८०
 बरहणे (ब्राह्मणः) ४, ३०२
 बरिहिणु (बर्हि) ४, ४२२
 बलद (खादति, प्राणानं करोति
 वा) ४, २५९
 बलि (बलिः) ४, ३८४, ४०२

बलि (बलि) ४, ३३८, ३८५,
३८९, ४११, ४४५
बलु (बलम्) ४, ३५४, ४४०
बलुल्लङ्घ (बलवत्) ४, ४३०
बहिणी (भगिनी) ४, ३५१,
४३४
बहिणुए (भगिनी) ४, ४२२
बहुअ (बहुक) ४, ३७१, ३७६
बहुलु (बहुलः) ४, ३८७
बालको (बालकः) ४, ३२७
बालहे (बालस्य) ४, ३५०, ३६७,
बालि ४, ४२२
बाह (बाह्य) ४, ३९५, ४३९
बाह (बाहुः) ४, ३२९, ४३०
बाहा (बाहुः) ४, ३२९
बाहु (बाहुः) ४, ३२९, ४३०
बिटीए ! (पुत्रि !) ४, ३३०
बिन्नि (द्वे) ४, ४१८
बिम्बाहरि ! (बिम्बाधरे !) ४,
४०१
बिहि (द्वाम्याम्) ४, ३६७
बिहुं (द्वयोः) ४, ३८३
बीहह (बिभेति) ४, ५३, बीहियं
४, ५३
बुक्कह (गजंति) ४, ९८
बुक्कह (बुध्यते) ४, २१७
बुहुह (मज्जति) ४, १०१, बुहुीसु
४, ४२३, बुहुिवि ४, ४१५
बुद्धी (बुद्धिः) ४, ४२४
बुद्धी (बुद्धिः) ४, ४२२
बुहस्पदी (बुहस्पतिः) ४, २८९
बुहुक्कह (बुमुक्षति) ४, ५
बे (द्वे) ४, ३७९, ३९५, ४२९,
४३९ बेहि ४ ३७०, ३७७
बेमि (ब्रवीमि) ४, २३८

बोज्जह (वस्यते) ४, १९८
बोह्ज्जअ (कपादकाम्) ४, ३३५
बोह्लह (कथयति) ४, २, बोह्लि-
अइ ४, ३६०, बोह्लिअषो ४,
४२२, बोह्लिएण ४, ३८३
बोह्लण ३ (कथयिता) ४, ४४३
बोहि (बोधिम) ४, २७७
बू, बुक्कह (ब्रूथ) ४, ३९१ बोप्पि
४, ३९१ बोप्पिएण ४, ३९१
[भ]
भएण (भयेन) ४, ४४४
भगवत्त (भगवत्त) ४, २९९
भगवती (भगवती) ४, ३०७ भग-
वतीए ४, ३२३
भगवं (भगवान्) ४, ४२३
भङ्गि (भङ्गी) ४, ३३९, ४११
भञ्ज, भञ्जह (भनक्ति) ४, १०६
भञ्जिउ ४, ३९५, ४३९ भग्गा
३५१, ३७९, ३८०, ३९८, ४१७
४२२, भग्गउं ४, ३५४, भग्गाइ
४, ३८६
भहु (भटः) ४, ४२० भड ४,
३५७
भण् (धातुः) भणह (भणति) ४,
२३९, ३९९, भणन्ति ४, ३७६,
भण ४, ३६७, ३७०, ४०४, ४२५,
भणु ४, ४०१, भणवि ४, ३८३,
भणणए, भणिज्जए ४, २४९,
भणिय ४, ३३०, भणियउ ४,
४०२
भण्णय (भण्ण) ४, ४२२
भत्त (भक्तम्) ४, ६०
भत्ताउ (भक्ताः) ४, ४२२
भट्टवठ (भाद्रपदः) ४, ३५७
भन्तडी (भ्रान्तिः) ४, ४१४

भन्ति (भ्रान्तिः) ४, ३६५, ४१६
भन्ते ! (भदन्त !) ४, २८७
भमर ! (भ्रमर !) ४, ३६८, भमरु
४, ३९७
भमरउल (भ्रमरकुल) ४, ३८२
भमरा ! (भ्रमर !) ४, ३८७
भमिह (भ्रमणशीलः) ४, ४२२
भयंकह (भयंकरः) ४, ३३१
भयव ! (भगवत् !) ४, २६४,
भयवं ४, २६४, २६५, ३०२
भरइ (स्मरति) ४, ७४
भरिउ (भरितम्) ४, ४४४, भरि-
अइ ४, ३८३
भह (भारम्) ४, ३४०, ४२१
भलइ (स्मरति) ४, ७४
भलि (निर्वन्धः) ४, २५३
भल्ला (भद्रम्) ४, ३५१
भल्लि (भल्ली) ४, ३३०
भवं (भवान्) ४, २६५, २८३,
२८४, ३०२
भवंक (भ्रमरः) ४, ३९७
भसइ (भषति) ४, १८६
भसणउ (भषिता) ४, ४४३
भसलु (भ्रमरः) ४, ४४४
भस्टालिका (भट्टारिका) ४, २९०
भस्टिणी (भट्टिनी) ४, २९०
भाइ (बिभेति) ४, ५३, भाइअं
४, ५३
भाईरहि (भागोरथी) ४, ३४७
भागुलायणावी (भागुरायणात्)
४, ३०२
भारइ (भारते) ४, ३४७
भारह (भारत) ४, ३९९
भारिया (भार्या) ४, ३१४
भासके (भाले) ४, ४४७

भासह (भासयति) ४, ४२०
 भासह (भासते) ४, २०३
 भिच्चु (भृश्यः) ४, ३४१
 भिच्चह (भिनत्ति) ४, २१६
 भितह (भासते) ४, २०३
 भीओ (भीतः) ४, ५३
 भीमशेषशब्द (भीमशैलस्य) ४,
 २९९
 भुञ्ज (भुज) ४, ४१४
 भुञ्जह (भषति) ४, १८६
 भुञ्ज, भुञ्जह (भुनक्ति) ४, ११०,
 भुञ्जन्ति ४, ३३५, भुञ्जह,
 भुञ्जिज्जह ४, २४९, भुञ्जणहं
 भुञ्जणहि ४, ४४१, भोत्ता ४,
 २७१, भोत्सूण, भोत्तुं, भोत्तव्यं
 ४, २१२, बुहुक्खह ४, ५ (उप-
 उपसर्गपूर्वकः भुञ्धातुः) उव-
 हुञ्जह ४, १११
 भुमह (भ्रमति) ४, १६१
 भुस्तह (भ्रश्यते) ४, १७७
 भुवण (भुवन) ४, ३३१, भुवणो
 ४, ४४१
 भुहणी (भूमिः) ४, ३९५
 भु. भोमि (भवामि) ४, २६०,
 होइ ४, ६०, ६१, ३३०, ३४३,
 ३६२, ३६७, ३७७, ३९५, ४०१,
 ४०२, ४२०, ४२२, ४२३, ४२४,
 ४३०, ४३८, होदि ४, २६९,
 २७३, भोदि ४, २७३, २७४,
 ३०२, भोति ४, ३१८, होति
 ४, ३१९, हवइ ४, ६०, २८७,
 हुवइ, भवइ ४, ६०, हवदि ४,
 २६९, भवदि, हुवदि, भुवदि
 ४, २६९, होन्ति ४, ६१, ४२२,
 हुन्ति ४, ६१, हवन्ति, हुवन्ति

४, ६०, होन्ति ४, ४०६, होउ
 ४, ४२०, होतु ४, ३०७, होष,
 होह ४, २६८, हुवेय्य ४, ३२०,
 ३२३, होज्ज ४, ३७०, होहिह
 ४, ३८८, होसह ४, ३८८, ४१८,
 होसहि ४, ४१८, भविस्सदि ४,
 २७५, ३०२, हुन्तो ४, ६१, हुयं
 ४, ६४, हुमा ४, ३८४, हुमा
 ४, ३५१, भविष्, हविष्, भोदूण,
 होदूण, होत्ता ४, २७१, होऊण,
 होमऊण ४, २४०, होन्तओ,
 (अनु-उपसर्ग-पूर्वकः भूधातुः)
 मगूह्मं ४, ६४ (परि-उपसर्ग-
 पूर्वकः भूधातुः) परिभवइ ४,
 ६०, परिहविष् ४, ४०१ (प्र-
 उपसर्गपूर्वकः भूधातुः) पभवइ
 ४, ६०, पहुच्चइ ४, ३२०,
 पभवेइ ४, ६३, पहुवं ४, ६४,
 (मम्-उपसर्गपूर्वकः भूधातुः) सं-
 भवइ ४, ६०, संभावइ ४, ३५,
 मसंभाविद ४, २६०
 भो (भो) ४, २६३, २६४, २८५,
 ३०२
 भोगं (भोगम्) ४, ३८९
 भंश, भंसह (भ्रश्यते) ४, १७७
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः भ्रंधातुः)
 पठमहु ४, ४३६
 भन्ति (भ्रान्तिः) ४, ३६०
 भ्रम् भमह (भ्रमति) ४, १६१,
 २३९, भवइ ४, ४०१, भ्रमन्ति
 ४, ४५२, भमेज्ज ४, ४१८,
 भामेइ ४, ३०, भमावेइ ४, ३०,
 भमहइ ४, १६१, भमाडह ४,
 १६१, भमाडेइ ४, ३०, भम्म उइ
 ४, १६१ (परि-उपसर्गपूर्वकः-

भ्रन्धातुः) परिभवमन्तो ४,
 ३२३

[म]

म (मा) ४, ३४६, ३६५, ३६८,
 ३७९, ३८४, ३८७, ४१८, ४२०,
 ४२२, ४४२
 मं (माम्) ४, ३२३, मई ४, ३३०,
 ३४६, ३५६, ३७०, ३७७, ३९६,
 ४०१, ४०२, ४१४, ४१८, ४२०,
 ४२१, ४२२, ४२३, ४३८, म-
 मातो, ममातु ४, ३०७, ३२१,
 मे ४, २८२, २८३, ३०२, मम
 ४, २८०, २८८, ३०२ महु ४,
 ३३३, ३७०, ३७९, ३८३, ३९१,
 ३९५, ४१६, ४१८, ४२२, ४२३,
 ४२९, ४३८, मज्ज ४, २३,
 मज्जु ४, ३६७, ३७९, ३९८,
 ४०१, ४१७
 मज्जिअहि (मुकुलन्ति) ४, ३६५
 मेणे (मेषः) ४, २८७
 मकरकेतु (मकरकेतुः) ४, ३२४
 मकरद्वजो (मकरध्वजः) ४, ३२३
 मक्कहु (मकटः) ४, ४२३
 मज्जनो (मार्गण) ४, ३२५, ३२८
 मक्खइ (अक्षति) ४, १९१
 मग्गह (याचते) ४, २३०
 मग्गणु (मार्गणः) ४, ४०२
 मग्गसिह (मार्गशीर्षः) ४, ३५७
 मग्गहु (मार्गयत) ४, ३८४
 मग्गु (मार्गः) ४, ३५७, ४३१,
 मग्गहि ४, ३४७
 मघवं (मघवान्) ४, २६५
 मज्जह (माक्षति) ४, २२५
 मज्जहर (मत्सरः) ४, ४४४
 मज्जु (मत्स्यः) ४, ३७०, मज्जुं

४, ३७०
 मज्ज्, (धातुः) मज्जइ (मज्जति) ४, १०१, मज्जन्ति ४, ३३९
 (नि-उपसर्गपूर्वकः मज्ज्धातुः)
 म्मुमज्जइ ४, १२३
 मज्जइ (माष्टि) ४, १०५
 मज्जहे (मध्यायाः) ४, ३५०, म-
 ज्जे ४, ४०६, मज्जि ४, ४४४
 मज्जिदुए (मज्जिदुष्टया) ४, ४३८
 मज्जइ (मृद्नाति) ४, १२६
 मडइ (मृद्नाति) ४, १२६
 मणइ (मन्यते) ४, ७
 मणसिला (मनःशिला) ४, २८६
 मणसिस् (मनस्त्रिन्) ४, २६३
 मणाडं (मनाक्) ४, ४१८, ४२६
 मणि (मनसि) ४, ४२२
 मणिशब्दा (मणयः) ४, ४१४,
 ४२३
 मणु (मनः) ४, ३५०, ४०१, ४२१,
 ४२२, ४४१
 मणोरवा (मनोरथाः) ४, २८५,
 ३०२
 मणोरह (मनोरथ) ४, ३६२,
 ३४४, ४०१, मणोरहइ ४, ४१४
 मण्डलं (मण्डलम्) ४, ३२५
 मतन (मदन) ४, ३०७, मतनो
 ४, ३२५, मतनं ४, ३२४
 मलहं (मलानाम्) ४, ३८३, ४०६
 मतो (मत्तः) ४, २६०
 मधुरं (मधुरम्) ४, ३२५
 मवि (मतिः) ४, ३७२
 मन्, माणिकइ (मान्यते) ४, ३८८
 (सम्-उपसर्गपूर्वकः मन्धातुः)
 संमारोइ ४, ३३४
 मन्सिदी (मन्त्रितः) ४, २६०

मण्यइ (मधनाति) ४, १२१
 मण्वास् (मण्दार) ४, २८८
 मण्नीसकी (मा मणीः) ४, ४२२
 मं (मा) ४, ३८५, ४१८
 ममगलहं (मदकलानाम्) ४, ४०६
 मयइकु (मृगाङ्कः) ४, ३९६
 मयणु (मदनः) ४, ३९७
 मयरइय (मकरध्वज) ४, ४२२
 मयरहह (मकरगृहम्) ४, ४२२
 मय्यं (मद्यम्) ४, २९२
 मर, मरइ (म्रियते) ४, २३४,
 ४२०, मरहि ४, ३६८, मराहुं
 ४, ४३२, मरिण्ठवजं ४, ४३८,
 मारइ ४, ३३०, मारेइ ४,
 ३३७, मारि ४, ४३९, मारि-
 मडेण ४, ३७९, ४१७, मारिघा
 ४, ३५१, मुइय ४, ३६७, ४१९,
 मुयड ४, ४४२, मुएण ४, ३९५,
 मुघा ४, ४४२, मालेव ४, ३०२
 मरगय (मरकत) ४, ३४९
 मरट्टु (मर्वः) ४, ४२२
 मरणु (मरणम्) ४, ३७०, ४१८
 मरिसइ (मर्षति) ४, २३५
 मलइ (मृद्नाति) ४, १२६
 मलयकेवू (मलयकेतुः) ४, ३०२
 मल्लजुम्भु (मल्लयुद्धम्) ४, ३८२
 ४४४
 मस्कली (मस्करी) ४, २८९
 महइ (मानयति) ४, १९२, महन्ति
 ४, ३५३
 महइ, म (महाद्रुम) ४, ४४५, मह-
 इ, सु ४, ३३६
 महन्तो (महान्) ४, २६१, महन्दे
 ४, ३०२
 महमहइ (गन्धः प्रसरति) ४, ७८

महध्वय (महाधत) ४, ४४०
 महावहहो (महाह्वदस्य) ४, ४४४
 महाधनं (महाधनम्) ४, ३२३
 महारइ (मदीयः) ४, ३५८, म-
 हारा ४, ३५१, ४३४
 महारिति (महर्षिः) ४, ३९९
 महावीरे (महावीरः) ४, २६५
 महावीले (महावीरः) ४, ३०२
 महिअल (महीतल) ४, ३५७
 महिमण्डलि (महीमण्डले) ४, ३७२
 महीहि (मह्यां) ४, ३५२
 महमहणु (मधुमथनः) ४, ३८४
 मा (मा) ४, ३३०, ३५७, ४१८
 ४२२
 मा, माइ (मिधीते) ४, ३५०, ४२१
 (उप-उपसर्ग-पूर्वकः माधातुः)
 उवमिअइ ४, ४१८ (विनिस्-
 उपसर्ग-पूर्वकः-माधातुः) विनि-
 म्मविदु ४, ४४६
 माणु (मानः) ४, ३३०, ३८७,
 ३९६, ४१०, ४१८ माणि ४,
 ४१८ माणेण ४, २७८
 माणुश (मानुष) ४, ४४७
 मायहे (मातुः) ४, ३९९
 मारणड (मारणशीलः) ४, ४४३
 मारुविणा (मारुतिना) ४, २६०
 मालइ (मालती) ४, ३६८ मालई
 ४, ७८
 माहइ (माघः) ४, ३५७
 मिअङ्क (मृगाङ्कः) ४, ३७७, ४०१
 मिसडा (मित्राणि) ४, ४२२
 मिल्, मिलइ (मिलति) ४, ३३२
 मिलिज्जइ ४, ४३४ मिलिअ ४,
 ३८२, मिलिअड ४, ३३२
 मिलाइ (म्लायति) ४, १८, २४०

मिलायइ ४, २४०
 निस्सइ (निश्चयति) ४, २८
 मील, मीलइ (मीलति) ४, २३२
 मेलवि ४, ४२९ (उद्-उपसर्ग-पूर्वकः मील-धातुः) उम्मिलइ ४, २३२, ३५४, उम्मीलइ ४, २३२ (नि-उपसर्ग-पूर्वकः मील-धातुः) निमिलइ, निमीलइ ४, २३२ (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः मील-धातुः) पमिलइ, पमीलइ ४, २३२ (सम्-उपसर्ग-पूर्वकः मील-धातुः) सम्मिलइ, संमीलइ ४, २३२
 मुग्गवा (मुद्गाः) ४, ४०९
 मुच्च, (धातुः) मुच्चइ (मुच्चति) ४, ९१, मोत्तु ४, २१२, मोत्तुष ४, २१२, २३७, मुक्काहं ४, ३७०, मोत्तव्वं ४, २१२
 मुच्छइ (मुच्छति) ४, २०७, २१७
 मुञ्ज (मुञ्ज) ४, ४३९
 मुण (धातुः) मुणइ (जानाति) ४, ७, मुणिज्जइ ४, २५२, मुणित्तं ४, ३४६
 मुणालिअहे (मृणालिकायाः) ४, ४४४
 मुणि (मुनि) ४, ३४१, ४१४
 मुणीसिम (मनुष्यत्वम्) ४, ३३०
 मुण्ड, मुण्डइ (मुण्डयति) ४, ११५
 मुण्डित्तं ४, ३८९
 मुण्डमालिण (मुण्डमाला) ४, ४४६
 मुह (मुद्रा) ४, ४०१, मुहं ४, ३०२
 मुह (मुग्ध) ४, ३४९, ४२२, मुह्नि ४, ३७६, ३९५, मुहणं ४, ४२३, मुहणे ४, ३५७

मुह्णहे (मुग्धायाः) ४, ३५०
 मुरइ (हासेन स्फुटति) ४, ११४
 मुसइ (मुषति) ४, २३९
 मुसुमुरइ (भनक्ति) ४, १०६
 मुह (मुल) ४, ३३२, ३४९, ३५७, ३८२, ३९५, ४०१, ४१४, मुहं ४, ३६७, ४४४, मुहं ४, ३००, मुहहं ४, ४२२
 मुरइ (भनक्ति) ४, १०६
 मूलि (मूले) ४, ४२७
 मेखो (मेघः) ४, ३२५
 मेलवइ (मिथयति) ४, २८
 मेलइ (मुञ्चति) ४, ९१, ४३०, मेलि ४, ३८७, मेलवि ४, ३५३, मेल्लेप्पिणु ४, ३४१, मेल्लन्तिहे ४, ३७०, मेल्लन्तिहो ४, ३७०, ३७७
 मेणे (मेघः) ४, २८७
 मेहे (मेघः) ४, ३६७, ४१८, ४१९, ४२०, मेहु ४, ३९५, ४२२
 मोक्कल्लेण (मुक्तेन) ४, ३६६
 मोट्टायइ (रमते) ४, १६८
 मोट्टन्ति (मोटयन्ति) ४, ४४५

[य]

य (च) ४, ३२६, ३९६
 यणववे (जनपदः) ४, २९२
 यति (यदि) ४, ३२३
 यवि यदि ४, २९२
 यवाणल्लव्वं (यथास्वरूपम्) ४, २९२
 यम् (धातुः) यच्चइ (यच्छति) ४, २१५, (नि-उपसर्ग-पूर्वकः यम्-धातुः) निश्चयं ४, २८७ (प्र-उपसर्ग-पूर्वकः यम्-धातुः) पयच्छसे ४, ३२३
 यम्बालं (जम्बालम्) ४, २८८

यलहला (जलधराः) ४, २९६
 यके (यथाः) ४, २९६
 या, यावि (याति) ४, २९२, जाइ ४, २४०, ३५०, ४४५, जाअइ ४, २४०, जन्ति ४, ३८८, ३९५, ४३९, जाहिं ४, ४२२, ४३९, जाहुं ४, ३८६, जाइज्जइ ४, ४१९, जावेइ ४, ४०
 पाणवि (जानाति) ४, २९२
 पाणवर्णं (यानपात्रम्) ४, २९२
 पातिसो (यादृशः) ४, ३१७
 याव (यावत्) ४, ३०२
 युगे (युगे) ४, २८८
 युलं (युक्तम्) ४, ३०२
 युल्लहलिसो (युल्लमादृशः) ४, ३१७
 ये (ये) ४, ३०२
 येण (एव) ४, २७६, २८०, २८३, ३०२, ३१६, ३२१, ३२३

[र]

रइ (रति) ४, ४२२
 रक्ष, रक्खइ (रक्षति) ४, ४३९, रक्खेज्जहु ४, ३५०, ३६७
 रल्लोलइ (दोलायते) ४, ४८
 रथ (धातुः) रथइ (रचयति) ४, ९४ (सम्-पूर्वकः रथ-धातुः) समारथइ ४, ९५
 रच्चति (रज्यसे) ४, ४२२
 रज्जेइ (रज्जयति) ४, ४९
 रज्जा (राज्ञा) ४, ३०४, ३२०, रज्जो ४, ३०४
 रज्जत्तइ (रटन्) ४, ४४५
 रण (रण) ४, ३७०, ३७७, ३८६
 रणि ४, ३६०
 रणवइ (सरण्ये) ४, ३६८
 रण्णी (रात्रिः) ४, ३३०

रविष् (रत्या) ४, ४४६
 रन्नु (यरण्यम्) ४, ३४१
 रफलो (रभसः) ४, ३२५
 रभ, आरभइ (आरभते) ४, १५५
 रम्, रमइ (रमते) ४, १६८, र-
 मदि ४, ३१९, रमदे ४, २७४,
 रमते, ४, ३१९, रमतु ४, ३०७,
 रमिअ ४, २७१, रस्तुण ४,
 ३१२, रन्दुण, रन्ता ४, २७१,
 रमिअयते ४, ३१५
 रम्बइ (तक्षणीति) ४, १९४
 रम्फइ (तक्षणीति) ४, १९४
 रम्फा (रम्भा) ४, ३२५
 रम्भइ (गच्छति) ४, १६२
 रयण (रत्न) ४, ४०१, ४२२,
 रयणाइ ४, ३३४
 रयविअरे (रजनीचरान्) ४, ४४७
 रयणी (रजनी) ४, ४०१
 रयइ (रौति) ४, २३३
 रयण्णा (रम्याः) ४, ४२२
 रवि (रवि) ४, ४४४
 रसु (रसः) ४, ४०१, ४४४
 रहवरि (रथोपरि) ४, ३३१
 रहु (रघु) ४, ४४७
 राधा (राजा) ४, ३२५, रा-
 वित्रा, रावित्रो ४, ३०४
 राजपत्नी, राजपत्नी (राजपथः) ४,
 २६७
 राजा (राजा) ४, ३०४, राजं
 ४, ३२३
 रामहं (रामाणाम्) ४, ४०७
 °राय (°राज) ४, ३५०
 रायइ (राजते) ४, १००
 राधा (राजा) ४, ३०४, ३२०,
 ३२३, ३२५, राय ४, ४०२,

राय ४, २६४, राइणो ४, २६०
 रायण (रायण) ४, ४०७
 रावेइ (रञ्जयति) ४, ४९
 राह (राधा) ४, ४२०
 राही (राधा) ४, ४२२
 राहु (राहु) ४, ३८२, ३९६,
 ४४४
 रि (रे-संशोधते) ४, ३९०
 रिअइ (प्रविशति) ४, १८३
 रिउ (रिपुः) ४, ३७६, ३९५, ४१६
 रिगइ (प्रविशति, मच्छति) ४,
 २५९
 रिदिहि (ऋढी) ४, ४१८
 रीइइ (मण्डयति) ४, ११५
 रीरइ (राजते) ४, १००
 रुञ्जइ (रोचते) ४, ३४१
 रुञ्जइ (रौति) ४, ५७
 रुणुभुणि (शब्दानुकरणो, ४, ३६८
 रुणइ (रौति) ४, ५७
 रुध, रुअसि (रोदिषि) ४, ३८३,
 रुअहि ४, ३८३, रुवइ ४, २२६,
 २३८, रोवइ ४, २२६, २३८,
 रोइ ४, ३६८, रीत्तु, रीत्तुण,
 रीत्तव्यं ४, २१२, रुधइ, रुवि-
 ज्जइ ४, २४९
 रुध, रुधइ (रुणद्धि) ४, १३३,
 १२८, २३९, रुभइ, रुभइ ४,
 २१८, रुभइ, रुन्धिज्जइ ४,
 २४५, रुढी ४, ४२२, ४२९,
 ४३१. (घनु-उपसर्ग-पूर्वकः रुध-
 धातुः) अणुहज्जइ, अणुरुन्धि-
 ज्जइ ४, २४८ (उप-उपसर्ग-
 पूर्वकः रुधधातुः) उवहज्जइ,
 उवरुन्धिज्जइ ४, २४८ (सम्-
 उपसर्ग-पूर्वकः रुधधातुः) संह-

ज्जइ, संहज्जइहिइ, संहन्धिज्जइ,
 संहन्धिहिइ ४, २४८
 रुवइ (रौति) ४, ५७
 रुध, रुधइ (रुधयति) ४, २३६,
 ३५८, रुसेसु ४, ४१४, रुसिज्जइ
 ४, ४१८, रुढी ४, ४१४
 रुहिरे (रुधरेण) ४, ४१६
 रुणुज (रूपकः) ४, ४२२
 रुअइइ (रूपकः) ४, ४१९
 रुसणा (रोषयुक्ताः) ४, ४१८
 रेअवइ (मुञ्चति) ४, ९१
 रेसि, रेसि (तादर्थ्ये निपातः) ४,
 ४२५
 रेहइ (राजते) ४, १००
 रोञ्जइ (पिनष्टि) ४, १८५
 रोमन्धइ (रोमन्धयति) ४, ४४
 °रोमावलिहे (°रोमावल्याः) ४,
 ३५०
 रोस (रोषम्) ४, ४३३
 रोसाणइ (माष्टि) ४, १०५
 [ल]
 लउ (लयम्) ४, ४१४
 लउखु (लक्षम्) ४, ३३२
 लउखेहि (लक्षः) ४, ३३५
 लग्, लगइ (लगति) ४, ३३०,
 ४२०, ४२२, लगिगवि ४, ३३९,
 लग ४, ३२६, लग्गा ४, ४४५
 (वि-उपसर्गपूर्वकः लग्धातुः)
 विलगि ४, ४४५
 लज्जि (लक्ष्मीः) ४, ४३६
 लउज्, लउजइ (लज्जते) ४, १३०,
 लज्जिज्जइ ४, ४१९, लज्जि-
 ज्जन्तु ४, ३५१
 लउजा (राजा) ४, ३०२
 लउइ (स्मरति) ४, ७४

लप् (घातुः) लपति, लपते (लपति) ४, ३१९, लपित ४, ३०४, ३२४ (वि-उपसर्गपूर्वकः लप्घातुः) विलवइ ४, १४८	लुक्कइ (निलीयते) ४, ५५, ११६ लुक्कु (लीनः) ४, ४०१ लुग्गो (रुग्णः) ४, २२८ लुञ्छइ (माष्टि) ४, १०५ लुङ् (लुब्धम्) ४, ३२६ लुब्भइ (लुभ्यते) ४, १५३ लुहइ (माष्टि) ४, १०५ लुहिलप्पिए (रुधिरप्रियः) ४, ३०२ लू, लुणइ (लुनाति) ४, २४१, लुणिज्जइ, लुब्बइ ४, २४२ लूरइ (छिनत्ति) ४, १२४ लेइ (लाति) ४, २३८ लेखइउ (लेखः) ४, ४२२ लेप्पिणु (लात्वा) ४, ३७०, ४०४, ४०५ लेखि (लात्वा) ४, ३९५, ४४० लेविणु (लात्वा) ४, ४४१ लेह (रेखा) ४, ३२९ लेहि (लान्ति) ४, ३८७ लोअ (लोक) ४, २६४, लोउ ४, ३६६, ४२०, ४२२, ४४२, ४४३ लोइ ४, ४३८, लोअहो ४, ३६५ लोअणी (लोमपुटी=कम्बलम्) ४, ४२३ लोअण (लोचन) ४, ४१४, लोअ- णइ ४, ३६५, लोअणहं ४, ३४४, ४०१, लोअणहि ४, ३५६, ३६५, लोअणोहि ४, ४२२ लोक (लोकस्व) ४, ३२३ लोणु (लवणम्) ४, ४१८, ४४४ लोट्टइ (स्वपिति) ४, १४६ लोहे (लोहेन) ४, ४२२ लूसइ (लसते) ४, १९७, लूसिउं ४, ४४५ लिहक्कइ (निलीयते) ४, ५५	लिहक्को (निलीनः) ४, २५८ [व] व (इव) ४, ४३६ वक्कलु (वत्कलम्) ४, ३४१, ४११ वक्को (व्याघ्रः) ४, ३२५ वग (वल्गाम्) ४, ३३० वागोलइ (रोमन्धयति) ४, ४३ वङ्गी (वक्राम्) ४, ३३०, वङ्गी ४, ४१२, वङ्केहि ४, ३५६ वङ्गिम (वक्रिमाणम्) ४, ३४४, ४०१ वङ्कुइउ (वक्रः) ४, ४१८ वक्, वीसुं (वक्तुम्) ४, २११, वीसुण, वीसुर्व ४, २११ वचमं (वचनम्) ४, ३२४ वसइ (कांक्षति) ४, १९२ वसइ (व्रजति) ४, २२५ (प्रनु- उपसर्गपूर्वकः व्रज्घातुः) प्रसु- वचइ ४, १०७ वचञ्चा (वत्सा) ४, २८२ वच्छहे (वृक्षात्) ४, ३३६, वच्छहु ४, ३३६ वज्जइ (पश्यति) ४, १८१ वज्जइ (प्रस्यति) ४, १९८ वज्जइ (वाद्यते) ४, ४०६ वज्जणउ (वादनशीलः) ४, ४४३ वज्जरइ (कथयति) ४, २, वज्ज- रिमो, वज्जरिऊण, वज्जरन्तो, वज्जरिअर्व ४, २ वज्जरण (कथनम्) ४, २ वज्जमा (वज्जमयो) ४, ३९५ वज्जेइ (वर्जयति) ४, ३३६ वञ्चइ (वञ्चयति) ४, ९३ वञ्चइ (वञ्चकतरा) ४, ४१२ वधिउ (गतम्) ४, ३९५
---	---	---

वज्रवि (व्रजति) ४, २९४
 वडवड्ड (विलपति) ४, १४८
 वडवाणल (वडवानल) ४, ४१९
 वडवानलस्स ४, ३६५, बहुउ
 ४, ३७१
 बहुसणु (महत्त्वम्) ४, ३६७ बहु-
 सणु ४, ४८४, बहुसणुहो ४,
 ३६६, ४२५, ४३७, बहुप्पणु ४,
 ३६६, ४३७, बहुा, बहुाहं ४, ३६४
 वह (मूढ) ४, ३६२, ४०२, ४२२
 वणि (वने) ४, ३४०, ४११ वणेहि
 ४, ४२२,
 वणवासु (वनवासः) ४, ३९६
 वणु (वणः) ४, ४०१
 वणु (वणः) ४, ४४७
 वणिअइ (वर्ष्यते) ४, ३४५
 वतनक (वदनम्) ४, ३०७
 वसडी (वाती) ४, ४३२
 वडुली (वाडलम्) ४, ४०१
 वन्धु, वन्धेइ (वन्दते) ४, ४२३
 वसावइ (पुञ्जयति) ४, १०२
 वफइ (दलति, वलति) ४, १७६,
 वम्फइ (कांक्षति) ४, १९२, वम्फइ
 (इच्छति खादति वा) ४, २५९
 वम्मं (वर्म) ४, २६४
 वम्फह (मन्मथ) ४, ३५०, वम्महु ४,
 ३४४, ४०१
 वयंसिअहु (वयस्याभ्यः) ४, ३५१
 वयण (वदन) ४, ३९६, वयणु ४,
 ३५०
 वयणु (वचनम्) ४, ३६७, वयणाहं
 ४, ३४०
 वय्ये (वजितः) ४, २९२
 वर, वरइ (वृणोति) ४, २३४ वा-
 रिआ ४, ३३०, ४३८ (नि-उप-

सर्ग-पूर्वको वर-धातुः) निवारेइ
 ४, २२ (सम्-उपसर्गपूर्वको वर-
 धातुः) संवरइ ४, ८२ संवरेवि
 ४, ४२२
 वर (वर) ४, ३७० वरं ४, ३२३
 °वरहो ४, ४४४ °वरेहि ४, ४२२
 वरहाइइ (निःसरति) ४, ७९
 वरि (वरम्) ४, ३४०
 वरिस (वर्ष) ४, ३३२, ४१८
 वर्त् (नि-उपसर्ग-पूर्वका वर्त्-
 धातुः) निप्रलइ ४, ३९५ निवट्टाहं
 ४, ३३२ (प्र-उपसर्गपूर्वकः वर्त्-
 धातुः) पयट्टुह ४, ३४७ पवत्तेह
 ४, २६४ (वि-उपसर्गपूर्वकः वर्त्-
 धातुः) निवट्टुह ४, ११८
 वर्ध, वरुइइ (वर्धते) ४, २२०
 (परि-उपसर्गपूर्वकः वर्ध-
 धातुः) परिअड्डइ ४, २२०
 वर्त्, वरिसइ (वर्षति) ४, २३५
 वलइ (वलति) ४, १७६ वलाहु
 (वलासः) ४, ३८६, ४२६ वल-
 स्तेहि ४, ४२२
 वलइ (गृह्णाति) ४, २०९
 वलइ (आरोपयति) ४, ४७
 वलमाइ (आरोहति) ४, २०६
 °वलरं (°वरणम्) ४, २९३
 वलणाहं (वलनानि) ४, ४२२
 वलन्ति (उवलन्ति) ४, ४१६ वा-
 लिउ ४, ४१८
 वलय (वलय) ४, ४४४ वलया ४,
 ३५२
 वल्लह (वल्लम्) ४, ४४४ वल्लहउं
 ४, ३५८, ४२६ वल्लहइ ४, ३८३
 ववसाव (व्यवसायः) ४, ३८५,
 ४२२

वस (वश) ४, २८८
 वशाहे (वसायाः) ४, ४४७
 वसखले (वत्सलः) ४, २९५
 °वसवा (°वत्सा) ४, ३०२
 वस, वसन्ति (वसन्ति) ४, ३३९
 (नि-उपसर्गपूर्वकः वसधातुः)
 निवसन्तेहि ४, ४२२ (प्र-उपसर्ग-
 पूर्वकः वसधातुः) पवसइ ४,
 २५९ पवसन्तेण ४, ३३३, ३४२,
 ४१९, पवसन्ते ४, ४२२
 वस (वश) ४, ४२२ वसिण ४,
 ३८७, ३९०, वसि ४, ४२७
 वसुआइ (उद्धाति) ४, १११, वसुआति
 ४, ३१८, वसुआदि ४, २७४
 वसुया (वसुवा) ४, ३२६
 वह, वहइ (वहति) ४, ४०१ वहि-
 उअइ ४, २४५, वुडमइ ४, २४५
 वाहिउ ४, ३६५ (निस्-उपसर्ग-
 पूर्वको वह-धातुः) निव्वहइ ४,
 ३६०
 वहिल्लइ (शीघ्रम्) ४, ४२२
 वहु (वधु) ४, ४०१
 वा (वा) ४, ३०२
 वाइ (म्लायति) ४, १८
 वाएं (वातेन) ४, ३४३
 वाणारसिहि (वाराणसीम्) ४,
 ४४२
 वायसु (वायसः) ४, ३५२
 वार (वारम्) ४, ३८३, ४२२
 वारि (द्वारे) ४, ४३६
 वालइ (वालयति) ४, ३३०
 वावम्फइ (श्रमं करोति) ४, ६८
 वावरेइ (व्याप्रियते) ४, ८१
 वावेइ (व्याप्नोति) ४, १४१
 वाशले (वासरः) ४, २८९

- वासारणि (वर्षारिणि) ४, ३९५
 वासु (वासम्) ४, ४३०
 वासेण (व्यासेन) ४, ३९९
 वाहरइ (व्याहरति) ४, ७६
 वाहिष्पइ (व्याहरति) ४, २५३
 वि (अपि) ४, ३३२, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३४१, ३४३, ३४७, ३४९, ३५८, ३६५, ३६६, ३६७, ३७०, ३७६, ३७७, ३८३, ३८५, ३८७, ३८९, ३९५, ३९९, ४०१, ४०६, ४११, ४१४, ४१८, ४१९, ४२२, ४२३, ४३२, ४३३, ४४१, ४४५
 विषट्टइ (विसंवदति) ४, १२९
 विषम्भइ (विजृम्भति) ४, १५७
 विजय-वम्भं (विजयवर्म्भं) ४, २६४
 विजलिम्भ (वमलित) ४, २८८
 विजालि (विकाले-संध्यायाम्) ४, ३७७, ४०१, ४२४
 विज्जु (वितीर्णः) ४, ४४४
 विज्जइ (नश्यति) ४, ३१
 विजोए (विजोगेन) ४, ४१९, वि-
 ओइ ४, ३६८
 विक्रिणइ (विक्रीणाति) ४, ५२
 विकोसइ (विकोशति) ४, ४२
 विककेइ (विक्रीणाति) ४, ५२, २४०, विककेमइ ४, २४०
 विज्जि (वर्मन्ति) ४, ३५०, ४२१
 विज्जोलइ (कम्पयति) ४, ४६
 विज्जोह-गइ (विजोभकरम्) ४, ३९६
 विज्जोहवि (विज्जोह्य) ४, ४३९
 विजयसेनेन (विजयसेनेन) ४, ३२४
 विज्जयाणं (विज्जानम्) ४, ३०३
 विट्टालु (वस्पृश्यसंसर्गः) ४, ४२२
 गिगविट्टुइ (रचयति) ४, ३४
 विट्टसर्बं (अजितम्) ४, ४२२, विट्टत् ४, २५८
 विट्टप्पइ (अजयते) ४, २५१
 विट्टवइ (अजयति) ४, १०८, विट्टविज्जइ ४, २५१
 विणासहो (विनाशस्य) ४, ४२४
 विणु (विना) ४, ३५७, ३८६, ४२१, ४२६, ४४०, ४४१
 विट्याह (विस्तारः) ४, ३९५
 विट्टवइ (विट्टवति) ४, ४१९
 विधिणो (विधेः) ४, २८२, ३०२
 विन्नासिआ (विनाशिते) ४, ४१८
 विप्पगालइ (नाशयति) ४, ३१
 विप्रिय-आरउ (विप्रिय-कारकः) ४, ३४३
 विप्रिय विप्रिय) ४, ४२३
 विमल (विमल) ४, ३८३
 विम्हइ (विस्मये) ४, ४२०
 विट्थाहले (विद्याधरः) ४, २९२
 विरइ (भनक्ति) ४, १०६, १५०
 विरमालइ (गुप्यते) ४, १९३
 विरल (वरल) ४, ३४१, विरला ४, ४१२
 विरहलइ (तनति) ४, १३७
 विरह (विरह) ४, ४१५, ४२९, ४४४, विरहु ४, ४२२, विरहहो ४, ४३२
 विरहिअइ (विरहितानाम्) ४, ३७७, ४०१
 विराइ (विलीयते) ४, ५६
 विरेअइ (विरेचयति) ४, २६
 विरोलइ (मथ्नाति) ४, १२१
 विलम्भु (विलम्बस्व) ४, ३८७
 विलासिणोउ (विलासिणी) ४, ३७८
 विलिज्जइ (विलीयते) ४, ५६, ४१८
 विलुम्पइ (विलुम्पति) ४, १९२
 विलोदइ (विसंवदति) ४, १२९
 विषइ (विषद) ४, ४००
 विषट्टइ (विषतते) ४, ११८
 विवरीरी (विषरीता) ४, ४२४
 विश (परि-उपसर्गपूर्वकः विश-
 धातुः) परिविट्टा (परिविष्टाः) ४, ४०९ (प्र-उपसर्गपूर्वकः
 विशधातुः) पविसामि ४, २७८, पविशामि, ४, ३०२, पविसइ ४, १८३, पविशइ ४, ३०२, पवीसइ ४, ४४४, पइसीसु ४, ३९६, पइट्टु ४, ३४०, ४३२, ४३३, पइट्टुउ ४, ४४४, पइट्टि ४, ३३०
 विसंववइ (विसंवदति) ४, १२९
 विसर्गण्ठ (विषग्रन्थि) ४, ४२०, ४२२
 विसट्टइ (दलति) ४, १७६
 विसण्डुल (विसण्डुला) ४, ४३६
 विसम (विषम) ४, ३५०, ३६७
 विसमो ४, ३०९ विसमी ४, ४०६ विसमा ४, ३९५
 विसहारिणी (विषहारिणी, जल-
 हारिणी), ४, ४३९
 विसाउ (विषादः) ४, ३८५, ४१८
 विसाणो (विषाणः) ४, ३०९
 विसाहिउं (विसाधितम्) ४, ३८६, ४११
 विसूरइ (विद्यति) ४, १३२, ३४०
 विसूरहि ४, ४२२

विस्नुं (विष्णुम्) ४, २८९
 विस्मये (विस्मये) ४, २८९
 विहलिञ् (विहलित) ४, ३६४
 विह्वो (विभवः) ४, ६० विह्वे
 ४, ४२२ विह्वि ४, ४१८
 विहसन्ति (विकसन्ति) ४, ३६५
 विहाणु (विभातम्) ४, ३३०,
 ३६२, ४२०
 विधि (विधि) ४, ३८५, ३८७,
 ४१४
 विहोरइ (प्रतीक्षते) ४, १९३
 विहेइ (विभेति) ४, २३८
 विहोइइ (ताडयति) ४, २७
 वीजइ (वीजयति) ४, ५
 वीण (वीणा) ४, ३२९
 वीलयिणे (वीरजिनः) ४, २८८
 वीस (विशतिः) ४, ४२३
 वीसरइ (विस्मरति) ४, ७५, ४२६
 वीसालइ (मिश्रयति) ४, २८
 वुअइ (व्रजति) वुअेपि, वुअेपिणु
 (व्रजित्वा) ४, ३९२
 वुसर्च (उक्तम्) ४, ४२१
 वुसर्च (विषण्ण) ४, ४२१
 वेअइइ (खञ्जयति) ४, ८९
 वेड (वेदः) ४, ४३८
 वेगला (भिन्ना) ४, ३७०
 वेणइइ (व्ययं करोति) ४, ४१९
 वेठइ (वेष्टयति) ४, २२१ वेठेइ
 ४, ५१ वेठेज्जइ ४, २२१
 वेण (वीणा) ४, ३२९
 वेतसो (वेतसः) ४, ३०७
 वेप्, वेवइ (वेपते) ४, १४७
 वेमयइ (भनक्ति) ४, १०६
 वेरिअ (वेरिणः) ४, ४३९
 वेसवइ (वञ्चयति) ४, ९३

वेसवइ (उपालभते) ४, १५६
 वेसई (रमते) ४, १६८
 वेस (वेधः) ४, ३८५
 वेहवइ (वञ्चयति) ४, ९३
 वोअइइ (विजानाति) ४, ३८
 वोअइइ (वीजयति) ४, ५
 वोलइ (गच्छति) ४, १६२
 वोहिलअओ (उक्तम्) ४, ४२२
 वोलीणो (श्रतिक्रान्तः) ४, २५८
 वोसट्टइ (विकसति) ४, १९५
 वोसट्टो (विकसितः) ४, २५८
 वासिरइ (व्युत्सृजति) वासिरामि
 (व्युत्सृजामि) ४, २२९
 वतु (व्रतम्) ४, ३९४
 वासु (व्यासः) ४, ३९९

[श]

शक्, शक्कइ (शक्नोति) ४, ८६,
 २३०, ४२२, ४४१ शक्खेइ ४,
 ३४४, शिक्खन्ति ४, ३७२,
 शिक्खु ४, ४०४, ४०५
 शक्कावबालतिस्त (शक्कावतार-
 तीर्थ) ४, ३०१, ३०२
 शञ्चिदे (संचितः) ४, ४४७
 शइ (शत) ४, ४४७
 शम्, शमइ (शाम्यति) ४, १६७
 (उप-उपसर्ग-पूर्वकः शम्धातुः)
 उवसमइ ४, २३९ उवशमदि ४,
 २९९
 शमरो (श्रमणः) ४, ३०२
 शयणाहं (स्वजनानाम्) ४, ३००
 शयलं (सकलम्) ४, २८८
 शलिशं (सकलम्) ४, ३०२
 शववञ्जे (सर्वज्ञः) ४, २९३
 शस्तवाहे (सार्थवाहः) ४, २९१
 शस्य (शष्प) ४, २८९

शहभ (सहस्र) ४, ४४७
 शामअजगुरो (सामान्यगुणः) ४,
 २९३
 शामो (स्वामी) ४, ३०२
 शालो (सारसः) ४, २८८
 शिल (शरम्) ४, २८८
 शिष् (धातुः) शोसइ (शिष्यते) ४,
 २३६, विसिट्ठु ४, ३५८
 शुपलिनडिदे (सुपरिगृहीतः) ४,
 ३०२
 शुम्, सोभति (शोभते) ४, ३०९,
 सोहइ ४, ४४४
 शुम्मिलाए (सूमिलायाम्) ४, ३०२
 शुल (सुर) ४, २८८
 शुष्, सुसइ (शुष्यति) ४, २३६,
 सोसउ ४, ३६५
 शुष्क (शुष्क) ४, २८९
 शुस्तिवे (सुस्थितः) ४, २९१
 शुस्टु (शुष्टु) ४, २९०
 शे (सः) ४, ३०२
 शोके (शोकः) ४, २९९
 शोणवाह (शोणितस्य) ४, २९९
 शोभणं (शोभनम्) ४, २८८, शो-
 भणे ४, ३०२
 श्रम् (परि-उपसर्ग-पूर्वकः श्रम्-
 धातुः) पलिस्सन्ता (परिश्रान्ताः)
 ४, २८२, पलिस्सन्ता ४, ३०२,
 (वि-उपसर्ग-पूर्वकः श्रम्धातुः)
 विसमइ ४, १५९
 श्रु (धातुः) शुणइ (शृणोति) ४,
 ५८, २४१, शुणादु ४, ३०२,
 सोहीअ ४, ४४७, सुण्वइ, शुणि-
 अजइ ४, २४२, शुणिअदे ४,
 ३०२, शुणिअण ४, २४१, सोअण
 ४, २३७, २४१, शुदं ४, २८८;

- सुभ्र ४, ४३२
 श्लिष् (धातुः) सिलेसइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 श्वस् (धातुः) (निस्-उपसर्ग-पूर्वकः श्वस्-धातुः) नीससइ (निःश्व-सति) ४, २०१
 [स]
 स (सः) ४, ३७०, ४०६, ४१४, ४२९
 सह (स्वयम्) ४, ३९५, ४३०
 सह (स्वयम्) ४, ३३९, ४०२
 सहला (शैलाः) ४, ३२६
 सशनि (शकुनिः) ४, ३९१, सउ-णिहं ४, ३४०
 सशपाहं (शकुनीनां) ४, ४४५
 सउन्तले ! (शकुन्तले !) ४, २६०
 सएण (शतेन) ४, ३३२, सएहि ४, ३४५
 संवलितं (संवलितम्) ४, ४३९
 संवेष्टइ (संवेष्टते) ४, २२२
 संसइ (संसते) ४, १९७
 सकष्णी (सकर्णी) ४, ३३०
 सककारं (सर्कारम्) ४, २६०
 सकको (सक्तः) ४, ३०९
 सगरपुस (सगरपुत्र) ४, ३२४
 संकडु (संकटम्) ४, ३९५
 सकरु (शंकरः) ४, ३३१
 संकुडुइ (रमसे) ४, १३८
 संखी (शङ्खः) ४, ३०९, संखहं ४, ४२२
 संगमि (संगमे) ४, ४१८
 संगर (सगर) ४, ३४५
 संगलइ (संघटले) ४, ११३
 संगहो (संगाय) ४, ४३४
 संघइ (कथयति) ४, २
 सचसवइ (पश्यति) ४, १८१
 सज्जसु (सज्जनः) ४, ४२२
 सज्जणहं ४, ४२२
 सज्भु (सद्भ्यः) ४, ३७०
 सधि (सञ्चि) ४, ४३२
 सज्जा (संज्ञा) ४, ३०३
 सपठी (षष्ठः) ४, ३२५
 सतनं (सदानम्) ४, ३०७
 सत्य (स्वल्प) ४, ३९६, ४२२
 सत्थरि (सस्तरि) ४, ३५७
 सत्थहि (शस्त्रैः) ४, ३५८
 सवु, सवइ (सोदति) ४, २१९
 सवोसु (सदोषः) ४, ४०१
 सदहणं, सदहणं (अदानम्) ४, २३८
 सगित (शान्तिम्) ४, ४४१
 सकारणइ (निष्कर्म करोति, अक-र्म करोति) ४, ६७
 संदिसइ (संदिशति) ४, १८०
 संधुमइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 संदेशका (सदेशान्) ४, ४१९
 संदेशे (संदेशेन) ४, ४३४
 सविहि (संधी) ४, ४३०
 संधुक्कइ (प्रदीपयति) ४, १५२
 सन्नामेइ (आश्रियते) ४, ८३
 सगुमइ (छादयति) ४, २१
 सवधु (सपथम्) ४, ३९६
 सभसउ (सफलम्) ४, ३९६, २९७
 सम (समः) ४, ३५४
 समहो (धमणः) ४, २६५
 समर (समर) ४, ३७१
 समरङ्गणइ (समराङ्गणके) ४, ३९५
 समाउलेण (समाकुलेन) ४, ४४४
 समाणइ (मुक्ते) ४, ११०
 समाणइ (समाप्नोति) ४, १४२
 समाणु (समानम्) ४, ४१८, ४३८
 समारइ (समारचयति) ४, ३५
 समीपं (समीपम्) ४, ३२२
 समुहा (समुदा) ४, ३२६
 संपइ (संपद्) ४, ३७२, ३८५, ४००
 संपय (संपद) ४, ३३५, ३४७, ४००, ४१८
 संभवहो (संभवस्य) ४, ३९५
 संभावइ (सुम्पति) ४, १५३
 संमानं (संमानम्) ४, ३१६
 संमूह (संमूली) ४, ३९५, ४१४
 सय (घत) ४, ४२२, सएण ४, ३३२, सयाइ ४, ३५७, ४१८
 सएहि ४, ३४५
 सयस (सकल) ४, २६४, ४४१
 सयवाइ (शतवारम्) ४, ३५६
 सर, सरइ (सरति) ४, २३४ (अप-उपसर्ग-पूर्वकः सरधातुः) प्रोश-लध ४, ३०२ (निस्-उपसर्गपूर्वकः सरधातुः) नीसइ ४, ७९ नीस-रहि ४, ४३९ (प्र-उपसर्गपूर्वकः सरधातुः) पसरइ ४, ७७, ७८, पसरिउं ४, ३५४
 सर (सरस्) ४, ४२२ सर, सरमि सरसि ४, ४४८
 सर (शर) ४, ३४४, ४०१, ४१४
 सरउ ४, ३५७ सर, सरं ४, ३५७
 सरइ (स्मरति) ४, ७४ सरई ४, ३६५
 सरला (सरलान्) ४, ३८७
 सराधि (शराधि) ४, ३९६
 सरिआहइ (सरिताम्) ४, ३००
 सरिसं (सदृशम्) ४, २७९
 सरिसिम (सदृशताम्) ४, ३९५

सग्निहि (सग्निविभः) ४, ४२२
 सरोहि (सरोभिः) ४, ४२२
 सर्प (उप-उपसर्गपूर्वकः सर्प-
 धातुः) उवस-उवस (उपसर्पति) ४,
 १३९, उव-उवसपीमा ४, ३०२
 सलज्ज (सलज्जम्) ४, ४३०
 सलहृइ (श्लाघते) ४, ५५
 सलिल (सलिल) ४, ३९५, सलिलं
 ४, ३०५
 सलिल-प्रसृज् (सलिलप्रसृजति) ४,
 १९७
 सलोली (सलात्रण्या) ४, ४२०
 सलोणु ४, ४४४
 सल्लज्ज (सल्लकी) ४, ३५७,
 सल्लज्जहि ४, ४२२
 सल्ल (सर्व) ४, ४२२, सल्लु ४,
 ३६६, ४३५, सल्लस्स ४, ३९६,
 सल्लहि ४, ४२९
 सल्लज्ज (सल्लज्ज) ४, २२४, ४१२,
 सल्लज्ज ४, ३९६, सल्लज्जाप्पो ४,
 ३४५
 सल्लज्जो (सल्लज्जः) ४, ३०३
 सल्लज्जस्य (सल्लज्जिन) ४, ३९५
 सल्लोही (सल्लोही) ४, ३६७
 सल्लोणे (सल्लोणः) ४, ३२३
 सल्लव (सल्लवरा) ४, ४२२
 सल्लि (सली) ४, ३५२, ३६५,
 ४१५, ४४४, सल्ली ४, ३०२
 सल्लिहेह (सल्लिलेका) ४, ३५४
 सल्ल, सल्लेसइ (सल्लिष्यते) ४, ४२२,
 सल्लेव्रजं ४, ४३५
 सल्ल (सल्ल) ४, ३३९
 सल्लइ (सल्लते) ४, १००, सल्लहि
 ४, ३५२
 सल्लसि (सल्लसाद्यति) ४, ३५२

सहाव (स्वभाव) ४, ४२२
 सहि १ (सिंहि) ४, ३३२, ३७९,
 ३९०, ३९५, ४०१, ४१४, ४१७,
 ४४४, सहिए ४, ३५५, ३६७
 सहू (सह) ४, ३५६, ४१९
 सा (सा) ४, ३६५, ४३९
 साज्जइ (कथयति) ४, १५७
 साज्जइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 सामन्नु (सामान्यः) ४, ४१५
 सावयइ (प्रतीकते) ४, १९३
 सामला (श्यामलः) ४, ३३०
 सामली (श्यामलः) ४, ३४४
 सामि (स्वामी) ४, ३३४, ४३०,
 सामिउ ४, ४०९, सामिघ ४,
 ४२२, सामिग्रहो ४, ३४०,
 सामिहु ४, ३४१
 सायइ (सायइ) ४, ३३४, साय-
 रहो ४, ३९५, ४१९, सायरि
 ४, ३५३
 सार (सारी) ४, ४२२
 सारह (प्रहरति) ४, ५४
 सारवइ (समारज्यति) ४, ९५
 सारस (सारस) ४, ३७०
 सारिणु (सावयसम्) ४, ४०४
 साह (सारम्) ४, ३६५
 साव (सर्व) ४, ४२०
 सावणु (आवणः) ४, ३५७, ३६६
 सास (आसान्) ४, ३५७, ३९५
 साहइ (कथयति) ४, २
 साहइइ (सवृणोति) ४, ५२
 साहरइ (सवृणोति) ४, ५२
 साहु (सर्व) ४, ३६६, ४२२
 सिङ्गहं (शृङ्गम्यः) ४, ३३७
 सिधु, सिधइ (सिधति) ४, ९६,
 २३६, सिधइ ४, ९६ (सम्-

उपसर्ग-पूर्वकः सिधधातुः) सं-
 सिधउ ४, ३९५
 सिज्जिरीए (स्वेदनशीलायाः) ४,
 २२४
 सिद्धस्था (सिद्धाद्यति) ४, ४२३
 सिधु, सिधइ (सिधति) ४,
 २१७ (नि-उपसर्ग-पूर्वकः सिध-
 धातुः) निसेहइ ४, १३४
 सिनालं (स्नातम्) ४, ३१४
 सिधइ (सिधति) ४, २५५
 सिधइ (सिधति) ४, ९६
 सिधो (दलेष्मा) ४, ४१२
 सिधु (शिरः) ४, ४४५, सिरेण
 ४, ३६७, सिरे, सिरम्, सिरसि
 ४, ४४५, सिरि ४, ४२३, ४४५
 सिदि (शोः) ४, ३७०, ४०१
 सिल (शिला) ४, ३३७
 सिलायसु (शिलातलम्) ४, ३४१
 सिलेसइ (श्लिष्यति) ४, १९०
 सिवसिस्थ (शिवतीर्थम्) ४, ४४२
 सिवु (शिवम्) ४, ४४०
 सिधइ (सीधति) ४, २३०
 सिसिर (शिशिर) ४, ४१५, सि-
 सिह ४, ३५७
 सिहइ (स्पृहयति) ४, ३४, १९२
 सिहिकठणु (शिलिकठवम्) ४,
 ४३५
 सीमल (शीतल) ४, ४१५, सीमलु
 ४, ३४३, सीमला ४, ३४३
 सीमा (सीमा) ४, ४३०
 सील (शील) ४, ४२५, सीलं ४,
 ३०५
 सीसइ (कथयति) ४, २
 सीसु (शीर्षम्) ४, ३५९, सीसि ४,
 ४४५

सीलो (शिष्यः) ४, २६५
 सीह (सिंह) ४, ४०६, सीह ४,
 ४१८, सीहो ४, ४१८
 सु (सः) ४, ३६७, ३८३, ४१४,
 ४१८, ४२२
 सुप्रद स्वपिति ४, १४६, सुप्रहि
 ४, ३७६, ४२७
 सुप्रथा (सुजनः) ४, ३३६, ४०६,
 सुप्रणसु ४, ३३८, ३८५, ३८९,
 ४११, सुप्ररोहि ४, ४२२
 सुप्रयन्तरि (स्वयन्तरि) ४, ४३४
 सुप्रसप्तु (सुतिष्ठस्वसु) ४, ३९९
 सुकम्म (सुकर्म) ४, २६४
 सुकित (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकितु (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकुरु (सुकृतम्) ४, ३२९
 सुकर्मि (सुकर्म्मि) ४, ४२७
 सुकृषु (सौख्यम्) ४, ३४०
 सुघे (सुजेन) ४, ३९६, ४१०
 सुज्ञो (सूर्यः) ४, ३१४
 सुददु (सुष्टु) ४, ४२२
 सुगत (शुनकः) ४, ४४३
 सुन (सूत्रम्) ४, २८७
 सुनुसा (सुनुषा) ४, ३१४
 सुन्दर (सुन्दर) ४, ३४८
 सुपतिगडिदो (सुपरिमृहीला) ४,
 २८४
 सुपुरित (सुपुरुष) ४, ३६७, ४२२
 सुभिक्षु (सुभूषः) ४, ३३४
 सुमरु (स्मरणम्) ४, ४२६
 सुमिल्लाए (सूमिलया) ४, २८४
 सुयो (सूर्यः) ४, २६६
 सुरत (सुरतम्) ४, ३३२, ४२०
 सुवंसह (सुवंशानाम्) ४, ४१९
 सुवण्णरेह (सुवर्णरेखा) ४, ३३०

सुवचो (सुवाचिका) ४, ३५७,
 सुवच्छो ४, ४२३, सुवच्छिपति
 ४, ३७६, ४२७
 सुवय (सुवय) ४, ४१९
 सुहासित (सुभाषितम्) ४, ३९१
 सुहिमा (हेमुखिन् !) ४, २६३
 सुहु (सुहृत्) ४, ३७७, ४४१
 सु, सबद (सूते) ४, २३३ (प्र-उप-
 सर्ग-पूर्वकः सूधातुः) पनवइ ४,
 २३०
 सुहइ (भवति) ४, १०६
 सुर (सूर्य) ४, ४४८
 सुरइ (भवति) ४, १०६
 से (जह्य) ४, २८७
 सेतु (भूलम्) ४, ३८७
 सेवइ (सेवते) ४, ३३६
 सेमहो (शेषस्य) ४, ४०१
 सेहइ (नदधति) ४, १७८
 सेहइ (शेखरः) ४, ४४६
 सो (सः) ४, २८०, ३२२, ३२३,
 ३३२, ३४०, ३६७, ३७०, ३८४,
 ३९०, ३९५, ४०१, ४२०, ४२२,
 ४२९, ४३८, ४४२, ४४५
 सोइ (सोऽपि) ४, ४०१
 सोबलह (सोख्यानाम्) ४, ३३२
 सोभन (शोभनम्) ४, ३०९
 सोमगहसु (सोमग्रहणम्) ४, ३९६
 सोल्लइ (वचति) ४, ९०
 सोल्लइ (अपति) ४, १४३
 सोह (शोभाम्) ४, ३८२
 सोहइ (शोभते) ४, ४४४
 स्खल, प्र-उपसर्ग-पूर्वकः स्खल-
 धातुः) पस्खलति (प्रस्खलति) ४,
 २८९
 स्तु, सुणइ (स्तौति) ४, २४१

शुवइ, शुण्णइ ४, २४२
 स्था (मम-उपसर्ग-पूर्वकः स्था-
 धातुः) संथाइ (संस्थापति) ४,
 १५, संथाय ४, १५
 स्था चिट्ठइ (चिठ्ठति) ४, १६
 चिट्ठि ४, ३६० चिठ्ठि ४,
 ३९८, ४४७ ठाइ ४, १६, ४३६
 ठनि ४, ३९५ ठित ४, ३९१,
 ४०१ ठिपउ ४, ४१५ ठिउ ४,
 ४३९ ठिप ४, ४४८ ठिअं ४,
 ३७४, ३८९ ठिअहो ४, ४१६
 ठिपहं ४, ४२२ ठिहो ४, ४०४
 ठिमं ४, १६ चिट्ठिकण, ठाऊण
 ४, १६ ठवइ ४, ३५७ (उप-
 उपसर्ग-पूर्वकः स्थाधातुः) उट्टइ
 ४, १७ उट्टिमो, उट्टिमो ४, १६
 उट्टिमउ ४, ४१५, ४१६ उट्टा-
 विमो ४, १६ (उप-उपसर्गपूर्वकः
 स्थाधातुः) उवतिदे ४, २९१
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः स्थाधातुः)
 पट्टिमो, पट्टिमो ४, १६ पट्टिवइ,
 पट्टावइ ४, ३७ पठाविमइ ४,
 ४२२ पट्टाविमो ४, १६
 स्फुट, फुटइ (स्फुटति) ४, १७७,
 २३१, फुडइ (अवयते) ४, २३१
 फोडिस्ति ४, ४२२, ४३०, फोडिस्ति
 ४, ३५०, ३६७ फुटिसु ४, ४४२,
 फुट ४, ३५२ फुटि ४, ३५७
 स्मइ, सरइ, सुमरइ (स्मरति) ४,
 ७४ सुमरि ४, ३८७ सुतरहि ४,
 ३८७ सुमरिजइ ४, ४२६ (वि-
 उपसर्ग-पूर्वकः स्मरधातुः) विमह-
 रइ ४, ७४, ७५
 स्वप (धातुः) सुअइ (स्वपिति) ४,
 १४६, सुप्रहि ४, ३७६, ४२७,

सोएवा ४, ४३८
 [ह]
 हुञ् (अहम्) ४, ३३८, ३४०, ३७०,
 ३७५, ३७९, ३९१, ४१०, ४११,
 ४२०, ४२२, ४२३, ४२५, ४३९
 हुञ्जे (हंसः) ४, २८८
 हुञ्जइ (निषेधति) ४, १३४
 हुञ्जुवइ (उत्क्षिपति) ४, १४४
 हुणे (अहम्) ४, २८२, २९९, ३०१,
 ३०२
 हुञ्जे (घेट्याह्वाने) ४, २८१, ३०२
 हुणइ (शुणोति) ४, ५८
 हुण, हुणइ (हन्ति) ४, ४१८
 हुम्मइ, ४, २४४ हुणिञ्जइ,
 हुणिहिइ, हुम्मइ, हुम्मिहिइ,
 हुन्तर्ध्वं, हुन्तूण, हुमो ४, २४४
 हुण्यञ्जइ (हस्तः) ४, ४४५, हृत्थडा
 ४, ४३९, हृत्थु ४, ४२२ हृत्थे ४,
 ३६६ हृत्थहि ४, ३५८
 हृत्थि (हस्ती) ४, ४४३
 हृत्थि (हन्ति) ४, ४०६
 हुम्मइ (मच्छति) ४, १६२
 हुयविहि (हृतविधिः) ४, ३५७
 हुयास (हतासः) ४, ३८३
 हर, हरइ (हरति) ४, २०९, २३४,
 २३९, हरिञ्जइ, हीरइ ४, २५०
 हराविमा ४, ४०९ (अनु-उपसर्ग-
 पूर्वकः हरधातुः) अणुहरइ ४,
 २५९, ४१८ अणुहरहि ४, ३६७
 (आङ्-उपसर्ग-पूर्वकः हरधातुः)
 आहरइ ४, २५९ (व्या-उपसर्ग-
 पूर्वक-हर-धातुः) वाहरइ ४, ७६,

२५९, वाहरिञ्जइ ४, २५३ (उप-
 उपसर्ग-पूर्वको हरधातुः) उवहरइ
 ४, २५९ (निस्-उपसर्ग- पूर्वकः
 हर-धातुः) नीहरइ ४, २५९
 (परि-उपसर्ग-पूर्वको हर-धातुः)
 परिहरइ ४, २५९, ३३४, ३८९
 (प्र-उपसर्गपूर्वकः हर-धातुः) पहर-
 इ ४, ८४, २५९ (प्रति-उपसर्ग-
 पूर्वको हर-धातुः) पडिहरइ ४,
 २५९ (त्रि-उपसर्ग-पूर्वको हर-
 धातुः) विहरइ ४, २५९ (सम्-
 उपसर्ग-पूर्वको हर-धातुः) सह-
 रइ ४, २५९
 हरि (हरिः) ४, ३९१, ४२०, ४२२
 हरिणाइ (हरिणाः) ४, ४२२
 हरिसइ (हृष्यति) ४, २३५
 हलं (हरम्) ४, ३२६
 हला ! (सख्यामन्त्रो) ४, २६०
 हलि ! (सख्यामन्त्रो) ४, ३३२,
 ३५८
 हल्लोहलेण (विक्रोभेण) ४, ३९६
 हलइ (भवति) ४, २३८
 हल्, हलइ (हसति) ४, १९६,
 २३९, हसन्तु ४, ३८३, हसित्तुव
 ४, ३१२, हस्सइ, हसिञ्जइ ४,
 २४९, हसिउ ४, ३९६
 हस्ती (हस्ती) ४, २८९
 हारवइ (नाशयति) ४, ३१
 हि (हि) ४, ४२२
 हिअयं (हृदयम्) ४, २३, हिअय
 ४, ४३९, हिअवं ४, ३७०, हि-
 अइ ४, ३३०, ३९५, ४२०,

हिआ ४, ४२२
 हिअवडं (हृदयम्) ४, ३५०, ३६७,
 ४२२, ४३०, हिअडा ४, ३५७,
 ४२२, ४३९
 हिडिम्बाए (हिडिम्बायाः) ४,
 २९९
 हिण्डीअवि (हिण्ड्यते) ४, २९९
 हितपकं, हितपके (हृदयम्) ४,
 ३१०
 हिवण (हृदयेन) ४, २६५
 हिवइ (भवति) ४, २३८
 हा (आश्चर्यादी निपातः) ४, २८२,
 ३०२, ही ही ४, २८५, ३०२
 हीसमरां (हृ, रेपितम्) ४, २५८
 हु (सलु) ४, ३९०
 हु, हुणइ (जुहोति) ४, २४१,
 हुणिञ्जइ ४, २४२
 हुंकारवर्णं (हुंकारेण) ४, ४२२
 हुववह (हुतवह) ४, २६४
 हुवासणो (हुताशनः) ४, २६५
 हुलइ (माष्टि) ४, १०५
 हुलइ (क्षिपति) ४, १४३
 हुष्वइ (भूयते, हृयते) ४, २४२
 हुहुइ (शब्दानुकरणे निपातः) ४,
 ४२३
 हुअइ (भूतः) ४, ४२२
 हेहु (अधः) ४, ४४८
 हेनिल ! (हे मालि !) ४, ३८९, ४२२
 होन्सओ (अभविष्यत्, भवत्) ४,
 ३५५, ३७२, ३७३, होन्सउ ४,
 ३७९, ३८०, होसइ ४, ३८८,
 ४१८

❀ समाप्तम् ❀